

आनन्दा मंरु ग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ७५

सुब्रह्मण्यविरचिता

ब्रह्मसूत्रशांकर-

भाष्यार्थरत्नमाला ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० रा० गोखले इत्युपाह्वैर्गणेशशास्त्रिभिः
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३६

ख्रिस्ताब्दाः १९१५

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं सपादरूपकचतुष्टयम् (४४४) ।

अस्या माण्यार्थरत्नमालायाः पुस्तकं परहितैषिभिः
रा० रा० बाबासाहेबगर्गे इत्येतैर्वृत्तम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सुब्रह्मण्यविरचिता ब्रह्मसूत्रशांकर-

भाष्यार्थरत्नमाला ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सुचरितपरिपाकैः शुद्धसत्त्वप्रधानैः
प्रशमितमवभेदैर्मुक्तसंघैरुपास्यम् ।
श्रुतिशतनुतकीर्तिं सच्चिदानन्दमूर्तिं
परमपुरुषमाद्यं भावयेऽभीष्टसिद्ध्यै ॥ १ ॥
आत्म ोधविधुरं प्रसमीक्ष्य लोक-
मु माहृतमना निगमार्थसारम् ।
निि सूत्रनिचयं रचयांचकार
श्रीबादरायणमुनिर्भुवनैकमान्यः ॥ २ ॥
क्तिप्रथनप्रशस्तविभवैर्बौद्धाद्यसद्वादिभिः
प्रक्षुभ्यत्परमात्मनिर्मलधियामात्मावबोधाप्तये ।
यः शारीरकसूत्रभाष्यमनघं चक्रे कृपासागरः
सोऽयं सर्वयतिप्रभुर्विजयते श्रीशंकरार्यो गुरुः ॥ ३ ॥

सुवनै न्यचरितं सूत्रकृतं च प्रणम्य भाष्यकृतम् ।
रचयति सुब्र यो रम्यां भाष्यार्थरत्नसन्मालाम् ॥ ४ ॥
सत्यज्ञानसुखात्मा केनायं शोकसागरे मग्नः ।
इत्यालोच्य यतीन्द्रः प्रागध्यासं प्रदर्शयामास ॥ ५ ॥
आत्मानात्माध्यासे विवेकविज्ञानमर्थवद्भवति ।
रजतेदमंशयोरिव स युज्यते स्याद्यदा तयोरैक्यम् ॥ ६ ॥
ख्यातोऽपि युष्मदस्मत्प्रतीतिगौ विषयविषयिणौ लोके ।
तिमिरप्रकाशयोरिव विरुद्धयोः स्यात्कथं तयोरैक्यम् ॥ ७ ॥
अध्यासमूलमैक्यप्रमोत्थसंस्कारमामनन्ति यतः ।
तदभावाध्यासो न च विषयो न प्रयोजनं वाऽपि ॥ ८ ॥

तदनुग्रहप्रवृत्तोऽप्यधिकारी दुर्लभोऽपि तदसत्त्वम् ।
 तस्मादध्यासकथा शास्त्रारम्भो वृथेति चेन्मैवम् ॥ ९ ॥
 ऐक्यानुभूतिजनितः संस्कारोऽध्यासकारणं नान्यः ।
 कथमन्यथाऽपि लोके नीलं व्योमेति विभ्रमो भवति ॥ १० ॥
 युष्मत्प्रत्ययगोचरविषयस्य च विषयवृत्तिधर्माणाम् ।
 विषयिणि चिदात्मकेऽस्मत्प्रत्ययगम्येऽपि योऽयमध्यासः ॥ ११ ॥
 यश्चापि विषयितद्धर्माणां च विपर्ययेण विषयेऽस्मिन् ।
 अध्यासः किल यद्यपि मिथ्यैव न चैष भवति परमार्थः ॥ १२ ॥
 इति सत्यमिह तथाऽपि ह्यन्योन्यास्मिन्परस्परात्मत्वम् ।
 इतरेतराविवेकेनाध्यस्य विविक्तयोर्द्वयोरनयोः ॥ १३ ॥
 स्याद्धर्मधर्मिणोः किल मिथ्याज्ञानावलम्बनायत्तः ।
 सत्यानृते ह मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमित्येषः ॥ १४ ॥
 नैसर्गिको हि लोकव्यवहारः प्रथित एव सर्वेषाम् ।
 अध्यासस्यैतस्य च लक्षणमेवंविधं हि कथयन्ति ॥ १५ ॥
 यः पूर्वदर्शनाहितसंस्कारकृतावलम्बनोऽन्यत्र ।
 अवभास्योऽवगतानां धर्माणां लक्षणं भवेत्तत्त्वम् ॥ १६ ॥
 कार्याध्यासस्यैव हि लक्षणमत्रोपवर्णितं भाष्ये ।
 यस्मादनर्थहेतुः कार्याध्यासेन कारणाध्यासः ॥ १७ ॥
 उभयानुगतं लक्षणमन्यत्रान्यावभास एव स्यात् ।
 एतच्च सर्वथाऽपि त्वन्यस्येत्यत्र दर्शितं भाष्ये ॥ १८ ॥
 'अध्यास इतीमं ज्ञानाध्यास इति वर्णयन्त्यार्याः ।
 ' हि शुक्त्यविद्यापरिणामः शुक्तिका तले भवति ॥ १९ ॥
 विज्ञायते हि विद्यावृत्त्यैव न पुनरन्येन ।
 अर्थाध्यासो यच्चाविद्यापरिणामभूतमिह रजतम् ॥ २० ॥
 ध्य स्यावभासकाज्ञानवृत्तिरेव स्यात् ।
 तमिममि ' रीयख्यातिं वेदान्तिनो हि कथयन्ति ॥ २१ ॥
 योगात्तस्यासत्त्वे प्रतीत्ययोगाच्च ।
 सत्त्वे त्वपरोक्षत्वं च संनिकृष्टत्वम् ॥ २२ ॥
 तत्रानुपपन्नं स्यात्तेनानिर्वाच्यताऽस्य युक्तैव ।
 चिदन्यथात्मख्याती किल वर्णयन्ति दाः ॥ २३ ॥

बौद्धाश्च तत्प्रदर्शितलक्षणमेवं प्रदर्शितं भाष्ये ।
 तं केचिदन्यधर्माध्यासोऽन्यत्रेति तस्य चार्थोऽयम् ॥ २४ ॥
 सादृश्यादिनिमित्ताच्छ्रुक्त्यादौ यत्प्रतीयते रजतम् ।
 स्वावयवधर्मभूतं शुक्तावारोप्य तेन चान्यदिति ॥ २५ ॥
 यो बुद्धिरूप आत्मा रजतत्वाद्या भवन्ति तद्दर्माः ।
 बाह्यार्थे शुक्त्यादावारोप्यन्ते त एव नान्य इति ॥ २६ ॥
 अपरोक्षसंनिकृष्टत्वाभ्यां पक्षद्वयं च युक्तिसहम् ।
 अख्यातिवादिनः किल गुरवोऽध्यासं हि वर्णयन्त्येवम् ॥ २७ ॥
 यत्र यदध्यास इति प्रवाद उपलभ्यते हि लोकेऽस्मिन् ।
 न च वस्तुनोर्विवेकाग्रहणनिमित्तो हि तद्वियोरपि च ॥ २८ ॥
 तन्मूलको विशिष्टव्यवहारो रजतमिदमिहास्तीति ।
 सोऽयमिहाध्यासः स्थादित्यध्यासं हि वर्णयन्त्येतम् ॥ २९ ॥
 तत्र विशिष्टव्यवहारादध्यासो विशिष्टविषयः स्यात् ।
 यदि न विशिष्टाध्यासो व्यवहारश्चेदृशो विलुप्येत ॥ ३० ॥
 जगदेतद्मसदिति वदन्त्यसत्ख्यातिवादिमाध्यमि ॥
 अध्यासस्यास्य पुनस्तदनुमतं लक्षणं भवेदित्थम् ॥ ३१ ॥
 यत्र यदध्यास इति प्रवदन्ति जनास्तमेतमध्यासम् ।
 विपरीतधर्मकल्पनरूपत्वं वर्णयन्ति ते तस्य ॥ ३२ ॥
 अत्यन्तासत एव हि : सद्रूपकल्पना सेति ।
 सर्वप्रमाणबाधितमसारतरतर्कजालसंरम्भम् ॥ ३३ ॥
 यद्यप्येतदथापि च न बाधकं कथमपीह तद्भवति ।
 अन्यस्य चान्यधर्मावभासतारूपलक्षणं हीदम् ॥ ३४ ॥
 स्यात्सर्ववादिसंप्रतिपन्नमवान्तरमतप्रभेदेऽपि ।
 तस्माल्लक्षणसत्त्वादध्यासे नेह बाधकं किमपि ॥ ३५ ॥
 लोके हि शुक्तिकेयं रजतवदवभासते तथा चान्द्रः ।
 एकोऽपि सद्वितीयवदवभासत इति तु नु प्रसिद्धमिदम् ॥ ३६ ॥
 ननु विषयस्य च तद्गतधर्माणां यश्च वर्णितोऽध्यासः ।
 न च कथमविषयभूते प्रत्यग्वस्तुनि समञ्जसो भवति ॥ ३७ ॥
 लोको हि संनिकृष्टे विषयेऽध्यस्यति किलापरं विषयम् ।
 आत्मा न संनिकृष्टो न च युष्मत्प्रत्ययस्य विषयोऽपि ॥ ३८ ॥
 शुक्त्यादयो हि युष्मत्प्रत्ययविषयाश्च संनिकृष्टाश्च ।
 तत्र च रजतादीनामध्यासो युक्त एव नेह तथा ॥ ३९ ॥

युष्मत्प्रतीत्यपेते प्रत्यग्रूपे भवेन्न विषयत्वम् ।
 तस्मादध्यासोऽयं तत्रानुपपन्न इति तु नाऽऽशङ्क्यम् ॥ ४० ॥
 यस्मादिहायमात्मा न तावदत्यन्तमविषयो भवति ।
 अस्मत्प्रत्ययविषयस्तथाऽपरोक्षश्च दृश्यते सोऽयम् ॥ ४१ ॥
 अस्मत्प्रतीतिजनिताविद्यासंशयवृत्तिफलभाक्त्वात् ।
 विषयत्वमौपचारिकमाश्रितमध्यासकारणं तत्स्यात् ॥ ४२ ॥
 अध्यसितव्यं विषयान्तरमिन्द्रियसंनिकृष्टविषय इति ।
 भवति न कश्चिन्नियमो यस्मादत्र हि विपर्ययो दृष्टः ॥ ४३ ॥
 तलमलिनतादिधर्मानध्यस्यन्त्यम्बरेऽप्यनध्यक्षे ।
 बाला न तच्च विषयो न चेन्द्रियेणापि संनिकृष्टं स्यात् ॥ ४४ ॥
 अविरोद्धस्तद्वदसावध्यासः प्रत्यगात्मचैतन्ये ।
 अध्यासमुक्तलक्षणमेवाविद्यां वदन्ति विद्वांसः ॥ ४५ ॥
 विद्यामाहुर्यत्तु स्वरूपनिर्धारणं विवेकेन ।
 यत्र यदध्यासः स्याद्दोषेण गुणेन तत्कृतेन पुनः ॥ ४६ ॥
 वस्त्वणुमात्रेणापि च न हि संबध्येत कल्पितत्वेन ।
 एतमविद्यासंज्ञं चिज्जडयोः किल परस्पराध्यासम् ॥ ४७ ॥
 आलम्ब्यमानमेव व्यवहाराः सर्व एव संवृत्ताः ।
 तद्वच्छास्त्राणि विधिप्रतिषेधविमोक्षतत्पराणि स्युः ॥ ४८ ॥
 ननु कथमत्राविद्यावद्विषयाण्येव हि प्रमाणानि ।
 प्रत्यक्षादीनि तथा शास्त्राणि स्युरिति न पुनराशङ्क्यम् ॥ ४९ ॥
 देहे चेन्द्रियादावहंममाध्यासवर्जितस्य पुनः ।
 नैवोपपद्यते हि प्रमातृता संप्रसादसमय इव ॥ ५० ॥
 यदि न प्रमातृता स्यात्तदा प्रमाणप्रवृत्तिरपि न स्यात् ।
 भवति प्रत्यक्षादिव्यवहारो नेन्द्रियाण्यनादाय ॥ ५१ ॥
 नैव विनाऽधिष्ठानं व्यापारः क्वचिदपीन्द्रियाणां स्यात् ।
 व्याप्रियते न हि कश्चिद्देहेनाऽऽत्माभिमानरहितेन ॥ ५२ ॥
 नैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गात्मनः प्रमातृत्वम् ।
 नैव प्रमातृभावं विना प्रमाणप्रवृत्तिरिह दृष्टा ॥ ५३ ॥
 तस्मात्प्रत्यक्षादिप्रमाणजालानि यानि शास्त्राणि ।
 सर्वाण्येवाविद्यावद्विषयाणीति युक्तमेवैतत् ॥ ५४ ॥
 पश्वादीनां हि यथा व्यवहारोऽध्यासमूलको दृष्टः ।
 विदुषामपि भवति तथा व्यवहारोऽध्यासमूलकः सकलः ॥ ५५ ॥

दण्डोद्यतकरमभिमुखमायान्तं पुरुषमेकमालक्ष्य ।
 इच्छति हन्तुमसाविति भीताः पशवो द्रुतं पलायन्ते ॥ ५६ ॥
 करविनिहतहरिततृणं पुरुषं दृष्ट्वाऽतिनिकटमायान्ति ।
 व्युत्पन्नचेतसोऽपि ह पुरुषा लोके तथोपलभ्यन्ते ॥ ५७ ॥
 आक्रोशतो नितान्तं खड्गधरान्क्रूरदृष्टिसंवलितान् ।
 बलवत उपलभ्य ततो भीता एव हि पुनर्निवर्तन्ते ॥ ५८ ॥
 तद्विपरीतान्पुरुषानालक्ष्य च तान्प्रति प्रवर्तन्ते ।
 तस्माद्व्यवहारोऽसौ सर्वोऽप्यध्यासमूल इति युक्तम् ॥ ५९ ॥
 पश्चादयोऽपि यद्यप्यध्यासं प्रकटयन्ति न परेषु ।
 वागाद्यपाटवेनाथापि समं भवति कार्यमुभयत्र ॥ ६० ॥
 अध्यासकार्यभूतो व्यवहारो यादृशः पशूनां स्यात् ।
 व्युत्पत्तिमतां पुंसां व्यवहारस्तादृशो हि तत्काले ॥ ६१ ॥
 निर्णीयते स चायं व्यवहारोऽध्यासजनित एवेति ।
 व्यवहारे शास्त्रीये यद्यपि यो बुद्धिपूर्वकारी स्यात् ॥ ६२ ॥
 न हि नाधिक्रियते परलोकगतिं स्वात्मनोऽपरिज्ञाय ।
 परलोकगतिपरिज्ञानं देहान्यात्मविषयविज्ञानात् ॥ ६३ ॥
 तेन च देहविविक्तात्मज्ञानं कर्महेतुरिति वाच्यम् ।
 तद्व्यवहारस्याऽऽध्यानाधीनत्वं कथं भवेदिति चेत् ॥ ६४ ॥
 कर्मणि देहविभिन्नात्मज्ञानं केवलं भवेज्जनकम् ।
 नैवाऽऽत्मतत्त्वगोचरमपि विज्ञानं हि तत्र जनकं स्यात् ॥ ६५ ॥
 अशनायादिविवर्जितमपि वेदान्तैकसमधिगम्यं च ।
 क्षत्रविभेदापेतमसंसारि चाऽऽत्मतत्त्वं हि ॥ ६६ ॥
 तद्विज्ञानं यदिदं कर्मस्वधिकारकारणं न भवेत् ।
 कर्मस्वधिकारे न हि यथोक्ततत्त्वावगत्यपेक्षाऽस्ति ॥ ६७ ॥
 प्रत्युत यथोक्ततत्त्वज्ञानात्कर्माधिकारमङ्गः स्यात् ।
 प्रागात्मतत्त्वबोधात्प्रवर्तमानं हि शास्त्रमखिलमपि ॥ ६८ ॥
 यदिदमविद्यावद्विषयत्वं तन्नातिवर्तते तद्धीः ।
 यानि च कर्मपराणि ह शास्त्राणि ब्राह्मणो यजेतेति ॥ ६९ ॥
 तान्यात्मनि वर्णाश्रमवयोविशेषादिविषयमध्यासम् ।
 आश्रित्य हि प्रथन्ते न कदाचिदिमानि वैपरीत्येन ॥ ७० ॥

तस्माद्यवहारोऽयं सकलोऽप्यध्यासजनित इति सिद्धम् ।
 अध्यासोऽयमतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति प्रपञ्चितं पूर्वम् ॥ ७१ ॥
 सोऽयं हि पुत्रभार्यादिषु विकलेषु च तथैव सकलेषु ।
 दृष्टो हि बाह्यधर्माध्यासो विकलोऽहमिति सकल इति च ॥ ७२ ॥
 एवं हि देहधर्माध्यासः कृष्णः कृशोऽहमिति दृष्टः ।
 इन्द्रियधर्माध्यासो मूकः क्लीबोऽहमिति च काण इति ॥ ७३ ॥
 बधिरोऽहमन्ध इत्यप्यन्तःकरणस्थकर्मजातमपि ।
 कामादिकं तथैवाध्यस्यति हि प्रत्यगात्मचैतन्ये ॥ ७४ ॥
 एवमहंप्रत्ययिनं तदाश्रयं स्वप्रचारसाक्षिणि च ।
 प्रत्यग्रूपेऽध्यस्य प्रत्यग्रूपं तमेतमात्मानम् ॥ ७५ ॥
 अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति किल तद्विपर्ययेणापि ।
 इति सिद्धोऽध्यासोऽयं लक्षणसंभावनाप्रमाणान्तैः ॥ ७६ ॥
 सकलानुभूतसिद्धः सामग्रीसहकृतोऽयमध्यासः ।
 विषयफलसिद्धिहेतुः शास्त्रारम्भेऽस्य वर्णनं न वृथा ॥ ७७ ॥
 चिरकालसंप्रवृत्तः सर्वानर्थैकसाधनं हि परम् ।
 सोऽयमनन्तोऽध्यासः पुंसामात्मैक्यविस्मृतौ हेतुः ॥ ७८ ॥
 तस्य च मूलोच्छेदे विशुद्धमात्मैक्यमन्तिके भाति ।
 वेदान्तार्थविचारस्तत्सिद्धौ कारणं परं भवति ॥ ७९ ॥
 इति मनसि सकलमर्थं सम्यङ्निश्चित्य सूत्रकारोऽसौ ।
 चक्रे शास्त्रारम्भे विचारकर्तव्यतापरं सूत्रम् ॥ ८० ॥

इत्यध्यासः समाप्तः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

विषयफलयोः सतोरप्यधिकारी नास्ति चेद्वृथा शास्त्रम् ।
 तत्राथातःशब्दावधिकार्यर्थो प्रदर्शितौ मुनिना ॥ ८१ ॥
 आर्थोऽसावथशब्दो नान्यमर्थमाचष्टे ।
 इतिशब्दो हेतुं कर्मफलानित्यतां प्रसञ्जयति ॥ ८२ ॥
 मिलितौ द्वावप्येतौ साधनसंपन्नमर्थिनं ब्रूतः ।
 नित्यानित्यविवेकश्चेहामुत्रार्थभोगवैराग्यम् ॥ ८३ ॥
 षट्कं शमादिकानां मुमुक्षुता चेति सुप्रसिद्धानि ।
 चत्वारि साधनानि ह्यानन्तर्याविधिं वदन्त्यार्याः ॥ ८४ ॥

कर्मफलानित्यत्वप्रतिपत्तिः प्रथमसाधने हेतुः ।
 प्रथमं साधनमुत्तरसाधनसिद्धावपेक्षितो हेतुः ॥ ८५ ॥
 आरम्भार्थो नासावथशब्दो भवति सूत्रनिर्दिष्टः ।
 जिज्ञासापदमुख्यो नैवाऽऽरभ्येत कुत्रचित्क्वापि ॥ ८६ ॥
 लक्ष्यार्थे चाऽऽरम्भो लक्ष्यस्मारकपदान्तरालभ्यः ।
 तेनैव कार्यसिद्धावथशब्दोऽनर्थकः प्रसज्येत ॥ ८७ ॥
 अथशब्दः क्रमवचनः स्याद्वदानार्थवाक्यपठित इव ।
 कर्मब्रह्मविचारौ स्यातां यद्येककर्तृकौ लोके ॥ ८८ ॥
 धर्मविचारं साधकमानन्तर्यावधिं वदन्त्यन्ये ।
 धर्मविचारः सोऽयं ब्रह्मविचारैकसाधनं चेत्स्यात् ॥ ८९ ॥
 प्रथमाश्रमे विरक्तो विशुद्धविज्ञानसाधनोपचितः ।
 कर्मविचारास्पृष्टौ ब्रह्मविचारे कथं प्रवर्तेत ॥ ९० ॥
 जिज्ञास्यमपि च भिन्नं फलमपि भिन्नं हि दृश्यते शास्त्रे ।
 तस्मान्धर्मविचारो ह्यानन्तर्यावधिः कथं भवति ॥ ९१ ॥
 अर्थान्तरत्वबोधकमथशब्दं वर्णयन्ति केचिदिह ।
 अर्थान्तरत्वमेतद्यतः कुतश्चित्प्रसिद्धमफलं हि ॥ ९२ ॥
 हेतुफलभावसिद्धिप्रापकमर्थान्तरत्वमिह वाच्यम् ।
 तादृश्यर्थान्तरताऽप्यानन्तर्यैकरूपतामेति ॥ ९३ ॥
 सूत्रावयवश्चरमः कर्मणिषष्ठीसमासनिष्पन्नः ।
 शेषेषष्ठीपक्षं वारयति परं सकर्मको धातुः ॥ ९४ ॥
 तस्माद्दर्शितसाधनसंपदनन्तरमिहोक्तजिज्ञासा ।
 कर्तव्येति प्रथयति वाक्यार्थं प्रथमसूत्रसंदर्भः ॥ ९५ ॥
 जिज्ञास्यं ब्रह्मोक्तं तत्किं लोकप्रसिद्धमितरद्वा ।
 यदि लोकसुप्रसिद्धं निःसंदेहं तदा न जिज्ञास्यम् ॥ ९६ ॥
 यदि चाप्रसिद्धमेतत्तज्जिज्ञास्यं कथमितीह नाऽऽशङ्क्यम् ।
 सत्यं ज्ञानमनन्तं श्रुतिवचनेषूपलभ्यते ब्रह्म ॥ ९७ ॥
 वैनाशिकादिसमयेष्वतथाभूतो निरूप्यते ह्यात्मा ।
 अत उपपन्नः संशय इति मत्वा शास्त्रमेतदारब्धम् ॥ ९८ ॥
 वेदान्तवाक्यनिचयैर्न्यायोपेतैर्विचारिते तत्त्वे ।
 वादिविवादोपचितः संदेहो नाशमि(मे)ति निर्लेपम् ॥ ९९ ॥

ब्रह्मविचारे कार्ये लक्षणमादावपेक्षितं भवति ।
इति लक्षणबोधार्थं द्वितीयसूत्रं चकार मुनिवर्यः ॥ १०० ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

प्रथमं जन्मादिपदं जन्मस्थितिनाशसंघमभिधत्ते ।
प्रत्यक्षसिद्धमेतज्जगदखिलं प्रथयतीह षष्ठ्यन्तम् ॥ १०१ ॥
षष्ठी संबन्धार्था यत इति शब्दोऽपि कारणं वक्ति ।
जगदनुबन्धी जन्मस्थितिलयसंघो हि यन्निदान इति ॥ १०२ ॥
सूत्रार्थे निष्पन्ने लक्षणलाभः कथं भवेन्नृणाम् ।
इत्याकलय्य भगवांस्तद्ब्रह्मेति प्रपूरयामास ॥ १०३ ॥
यवमयचरुवाक्यादौ लक्षणबोधो हि वाक्यशेषात्स्यात् ।
तद्वदिति नात्र शङ्का यत्तच्छब्दौ हि नियतसाकाङ्क्षौ ॥ १०४ ॥
जगदनुबन्धिकजन्मस्थितिलयसंघातकारणं ब्रह्म ।
इति सूत्रार्थे लब्धे लक्षणशङ्का निवर्तिता भवति ॥ १०५ ॥
यास्कमुनिसूत्रदर्शितविकारषट्कं न वक्ति जन्मादि ।
लक्षणमेबंभूतं भूम्यादीनामिहोपदिष्टं स्यात् ॥ १०६ ॥
श्रुत्यर्थनिर्णयार्थं लब्धोत्साहोऽत्र सूत्रसंदर्भः ।
आश्रित्य पिशुनवृत्तिं श्रुत्यर्थं हातुमुत्सहेत कथम् ॥ १०७ ॥
लक्षण समन्वयबोधे हेतुर्विलक्षविज्ञानम् ।
लक्ष्यस्वरूपबोधे स्वरूपलक्षणमपेक्षितं भवति ॥ १०८ ॥
जगदेकदेशभूतो वेदो नित्य इति विश्रुतो यस्मात् ।
जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणतारूपलक्षणं च कथम् ॥ १०९ ॥
इत्याक्षिपन्निरसितमादौ षष्ठीसमासमाश्रित्य ।
निश्वसितवाक्यनिचयात्सूत्रार्थो वर्ण्यते तृतीयोऽसौ ॥ ११० ॥
शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

षष्ठीसमासपक्षे तटस्थसंज्ञं स्वरूपसंज्ञं च ।
श्रुतिनिवहकर्तृतायां सिद्धायामुक्तलक्षणं सिध्येत् ॥ १११ ॥
यन्निश्वसितप्रायो वेदः सर्वार्थबोधको दृष्टः ।
तस्य च सर्वज्ञत्वं लक्षणमित्यत्र केयमाशङ्का ॥ ११२ ॥
श्रुतिकर्तृत्वे सिद्धे वेदे कार्यत्वासिद्धिरवतरति ।
तत्सिद्धौ सिद्धं स्याज्जगज्जनिप्रभृतिकारणत्वमपि ॥ ११३ ॥

यदि जनिकर्ता चेत्स्याद्वेदोऽयं पौरुषेयतां गच्छेत् ।
 इति शङ्काऽत्र न कार्या न पौरुषयो निरूप्यते वेदः ॥ ११४ ॥
 अर्थावबोधपूर्वकयत्नो यस्य प्रसाधको भवति ।
 तत्र व्याकरणादौ भवति परं पौरुषेयता लोके ॥ ११५ ॥
 अर्थावबोधकृत्वा समकालिकता प्रतीयते ह्यत्र ।
 निश्वासितवाक्यनिचये तस्माद्वेदे न पौरुषेयत्वम् ॥ ११६ ॥
 निश्वासितवाक्यमेतन्निश्वासन्यायमेव बोधयति ।
 तस्मादपौरुषेयो वेदोऽत्रार्थं न बाधकं किञ्चित् ॥ ११७ ॥
 नियतानुपूर्विकत्वाद्वेदो नित्य इति गौणवादोऽसौ ।
 तस्माज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारित्वलक्षणं सिद्धम् ॥ ११८ ॥
 लक्षणपरमेतच्चेत्स्यादाशङ्का प्रमाणमिह किमिति ।
 तस्मात्प्रमाणपरमप्येतत्सूत्रमिति वर्ण्यते सपदि ॥ ११९ ॥
 कारणवचन इदानीं प्रमाणवचनो हि योनिशब्दोऽसौ ।
 शास्त्रं योनिर्यस्येत्यत्र समासः परं बहुव्रीहिः ॥ १२० ॥
 शास्त्रप्रमाणकत्वाज्जगज्जनिप्रभृतिकारणत्वाच्च ।
 साधनसंपत्तिमता ब्रह्म विचार्यमिति निश्चितं भवति ॥ १२१ ॥
 शास्त्रप्रमाणकत्वं न शक्यते ब्रह्मणि प्रतिज्ञातुम् ।
 कृत्स्नस्य वेदराशेः कर्मपरत्वं हि जैमिनिः प्राह ॥ १२२ ॥
 कर्मपरत्वे सिद्धे सफलार्थकता हि वेदभागे स्यात् ।
 अतर्द्धकवाक्यानामानर्थक्यं प्रपञ्चितं हि यतः ॥ १२३ ॥
 अध्ययनविध्युपात्ते वेदे चानर्थकत्वमन्याय्यम् ।
 इति शङ्कावसरः स्यादाम्नायस्येति सूत्र इति मत्वा ॥ १२४ ॥
 विध्येकवाक्यभावाद्विधिसंनिहितार्थवादवाक्येषु ।
 स्तुत्यर्थबोधकथया क्रियापरत्वं समर्थितं भवति ॥ १२५ ॥
 सोऽरोदीदित्यादौ निषेधवाक्यैकवाक्यभावेन ।
 राजतनिन्दारूपक्रियापरत्वं समाश्रितं भवति ॥ १२६ ॥
 मन्त्र इषे त्वेत्यादौ छिनद्वियोगेन कर्मपरता स्यात् ।
 तद्वेदान्तानां कर्त्रादिस्तावकत्वमालम्ब्य ॥ १२७ ॥
 कर्मपरत्वे सिद्धे ब्रह्मपरत्वं कथं भवेत्तेषाम् ।
 विधिविप्रकृष्टदेशा वेदान्ताः स्युः कथं हि कर्मपराः ॥ १२८ ॥

इति चेत्तथाऽपि न क्षतिरुपासनादिक्रियापरत्वेन ।
इत्याक्षेपनिवृत्त्यै चकार भगवांश्चतुर्थसूत्रमिदम् ॥ १२९ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तत्पदमस्मिन्सूत्रे पक्षतया ब्रह्मबोधकं भवति ।
शास्त्रप्रमाणकत्वं विधेयमिह पूर्वसूत्रलभ्यं स्यात् ॥ १३० ॥
उक्ताक्षेपं निरसितुमत्र तुशब्दो हि मध्यनिर्दिष्टः ।
पञ्चम्यन्तश्चरमः प्रथयत्युक्तार्थसाधकं हेतुम् ॥ १३१ ॥
पक्षविशेषणवाची सभिति ह्यंशोऽप्यखण्डमाचष्टे ।
अन्वयशब्दो योऽसौ प्रकृते तात्पर्यवाचको भवति ॥ १३२ ॥
अत्राखण्डं ब्रह्म प्रतिपाद्यं भवति शास्त्रनिचयेन ।
श्रुतितात्पर्याद्धेतोर्नैवं कर्मेति सूत्रवाक्यार्थः ॥ १३३ ॥
शास्त्रप्रमाणकत्वे हेतुरिहोक्तो हि शास्त्रतात्पर्यम् ।
तन्निर्णयैकसाधनमुपक्रमप्रभृतिलिङ्गषट्कं स्यात् ॥ १३४ ॥
छान्दोग्यमैतरेयं मुण्डकमाण्डूक्यतैत्तिरीयाणि ।
ईशावास्यादीनि हि यानि च वेदान्तवाक्यजालानि ॥ १३५ ॥
तेषामुपक्रमादौ विमृश्यमाने विशुद्धभावेन ।
तेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयो भवति ॥ १३६ ॥
नन्विह वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यमनुचितं वक्तुम् ।
ब्रह्म परिनिष्ठितं तन्मानान्तरगम्यमेव भवति यतः ॥ १३७ ॥
नैषा शङ्का कार्याऽसिद्धं मानान्तराभिगम्यमिति ।
रूपादिरहितमेतद्ब्रह्म न मानान्तराणि संस्पृशति ॥ १३८ ॥
नन्वेवं वेदान्तैर्ब्रह्मण्यावेदिते फलं किं स्यात् ।
हेयोपेयविहीने वस्तुन्यावेदितेऽपि न पुमर्थः ॥ १३९ ॥
पुरुषार्थसाधकं स्यान्द्वेयमुपादेयमुपदिशच्छास्त्रम् ।
हेयोपेये ज्ञाते स्यातामिष्टाप्त्यनिष्टपरिहारौ ॥ १४० ॥
इति नात्र शङ्कितव्यं यत एतच्छास्त्रमेवमुपदिशति ।
हेयोपेयविहीने ब्रह्मणि साक्षात्कृते पुमर्थः स्यात् ॥ १४१ ॥
आत्मानं चेत्पुरुषो यदाऽयमस्मीति यो विजानीयात् ।
किं फलमिच्छन्कस्य च कामाय शरीरमनु तपेत्स इति ॥
ननु न हि वेदान्तानां कर्त्रादिस्तावकत्वमाशङ्क्यम् ।
तत्कनेत्यादीनि ह्यकर्तृतामस्य बोधयन्ति यतः ॥ १४३ ॥

श्रुतितात्पर्ये सिद्धे ब्रह्मणि शास्त्रप्रमाणकत्वमपि ।
 सिद्धं स्यादिति पक्षं दूषयितुं जातकौतुकाः केचित् ॥ १४४ ॥
 शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणि यच्चोपदर्शितं सूत्रे ।
 सिद्धे फलानवगमाद्विधिशेषतयैव तच्च युक्ततरम् ॥ १४५ ॥
 आत्मेत्येवेत्याद्यैरात्मोपास्तौ विधीयमानायाम् ।
 कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्मेत्येवं भवेदिहाऽऽकाङ्क्षा ॥ १४६ ॥
 तस्यामाकाङ्क्षायामात्मप्रतिपादकाश्च वेदान्ताः ।
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्या इहोपयुक्ताः स्युः ॥ १४७ ॥
 यूपे पशुमित्याद्यैर्युपाश्रयके हि बन्धने विहिते ।
 यूपस्वरूपबोधकवाक्यानि यथा भवन्ति सफलानि ॥ १४८ ॥
 प्रतिपत्तिविषयभूतं ब्रह्मैव समर्पयन्ति वेदान्ताः ।
 आम्नायस्येत्याद्यैः सूत्रैरपि नात्र कश्चन विरोधः ॥ १४९ ॥
 विधिसंस्पर्शविहीनं ब्रह्म यथा बोधयन्ति वेदान्ताः ।
 सप्तद्वीपा धात्री राजा यातीति वाक्यसाम्यं स्यात् ॥ १५० ॥
 इति पक्षान्तरमेतन्निरस्यते सपदि भाष्यकारेण ।
 यद्येवमर्थता स्याद्भूतार्थता भवति पूर्वतन्त्रेण ॥ १५१ ॥
 पूर्वत्र चोपदिष्टो धर्मोऽसौ कर्मरूप एव स्यात् ।
 कायिकवाचिकमानसमेदेनैतन्निधोपदिष्टं हि ॥ १५२ ॥
 तत्फलमपि शास्त्रोक्तं त्रिधोपभोग्यं त्रिधैव निर्दिष्टम् ।
 यच्चोपासनमुक्तं मानसिकं कर्म भवति न तदन्यत् ॥ १५३ ॥
 ध्यानमपि तादृशं स्याद्ध्यानोपास्त्योर्न भेदशङ्काऽत्र ।
 यच्चोपासनसाध्यो मोक्षोऽयं तर्ह्यनित्य एव स्यात् ॥ १५४ ॥
 कर्मायत्तानां शास्त्रेणानित्यतैव निर्दिष्टा ।
 प्रतिपत्तिविधिपराश्चेद्वेदान्ताः प्रथमसूत्रमफलं स्यात् ॥ १५५ ॥
 णसूत्रं तद्वत्प्रमाणसूत्रं समन्वयारव्यं च ।
 ब्रह्म च नोत्पाद्यं स्यान्न प्राप्यं भवति नापि संस्कार्यम् ॥ १५६ ॥
 न विकार्यं वा स्यादिह विधिशेषत्वं कथं प्रसज्येत ।
 स्नानाचमनादीनामविविक्तानात्ममात्रगामित्वात् ॥ १५७ ॥
 नाऽऽत्मा संस्कार्योऽसौ नित्यत्वान्द्भवति नो विकार्योऽपि ।
 द्रष्टव्यविध्यनन्तरमपरश्रवणादिविधिपरं शास्त्रम् ॥ १५८ ॥

विधिशेषत्वं ब्रह्माणि साधयतीत्येवमपि न चाऽऽशङ्क्यम् ।
 यद्यवगतमन्यस्मिन्नियुज्यते विधिपरेण वाक्येन ॥ १५९ ॥
 विधिशेषता तदा स्याद्युपाहवनीययोस्तथा दृष्टेः ।
 अवगत्यर्थं ह्येतच्छ्रवणाद्यं साधनं विनिर्दिष्टम् ॥ १६० ॥
 श्रवणमननादिसाधनपरिपाकादवगतिर्यथा भवति ।
 संसारमूलकारणहृदयग्रन्थिप्रभेदनं भवति ॥ १६१ ॥
 तेनानर्थनिवृत्त्या परमानन्दैकरूपतामेति ।
 इत्येतमर्थनिकरं पश्यन्प्रतिपेद एवमादीनि ॥ १६२ ॥
 प्रथयन्ति वारयन्ति च कर्तव्यविशेषमवसरप्राप्तम् ।
 नेदं यदिदमुपासत इत्यादीन्यपि च वेदवाक्यानि ॥ १६३ ॥
 प्रथयन्त्यनुपास्यत्वं ब्रह्माणि विधिशेषता कथं वदते ।
 विधिशेषत्वामावे चाऽऽत्मा द्रष्टव्य एवमादीनि ॥ १६४ ॥
 विधिवाक्याभासानि श्रुतिवचनानीह निष्फलानि स्युः ।
 नैषा कार्या शङ्का यत एतान्यर्थवत्तराणि स्युः ॥ १६५ ॥
 परमपुरुषार्थवाञ्छिनमनात्मसंघात्पराङ्मुखीकृत्य ।
 सर्वान्तरे परात्मनि चेतोवृत्तिप्रवर्तनार्थानि ॥ १६६ ॥
 तस्यां प्रवर्तितायां ब्रह्मावगतिर्हि जायते इदिति ।
 सिद्धार्थबोधकत्वेनाऽऽम्नायस्येति सूत्रवैगुण्यम् ॥ १६७ ॥
 नास्मिन्शास्त्रे शङ्क्यं यतस्तयोर्भिन्नशास्त्रता भवति ।
 स्तुतिपरतया विधीनां क्रियापरत्वेन सर्ववेदानाम् ॥ १६८ ॥
 यच्च सफलार्थकत्वं निषेधवाक्येन दृश्यते तदिह ।
 हननक्रियानिवृत्त्या ह्यौदासीन्यं प्रतीयते तत्र ॥ १६९ ॥
 न च तदुभयं क्रिया स्यान्न वा क्रियायाश्च साधनं भवति ।
 विध्यर्थवादयोर्वा कर्त्रादिपराणि वाक्यजालानि ॥ १७० ॥
 दृश्यन्ते खलु तेषामनर्थकत्वं न कोऽपि वारयति ।
 पूर्वस्मिन्नपि तन्त्रे दोषोऽयं दुर्निवार इव भाति ॥ १७१ ॥
 कथमुत्तरतन्त्रेऽसौ पदं निधातुं समर्थतां गच्छेत् ।
 तस्माद्वेदान्तानां सिद्धार्थपरत्वबाधकाभावात् ॥ १७२ ॥
 ब्रह्मावगतौ सत्यामशरीरत्वं प्रपद्यते जीवः ।
 ब्रह्मण्युपासनायाः शेषत्वं माऽस्तु विषयभावेन ॥ १७३ ॥

ब्रह्माणि तच्छेषत्वं कर्तृत्वात्स्यादितीह नाऽऽशङ्क्यम् ।
 ब्रह्माणि विधिशेषत्वं कर्तृत्वेनापि नैव संभवति ॥ १७४ ॥
 आविद्यकसंघाते कर्तृत्वं स्यान्न शुद्धरूपेऽपि ।
 वर्णाश्रमादिकवलितसंघातः कर्तृभावमुपयाति ॥ १७५ ॥
 मिथ्याप्रत्ययरूपस्तत्राहंप्रत्ययो न गौणोऽसौ ।
 यक्ष्ये दास्यामीति व्यवहारस्तन्निदानको भवति ॥ १७६ ॥
 समसमयिकत्वमनयोर्व्यवहाराध्यासयोर्यतो भवति ।
 उपदर्शितसंघातो मिथ्यात्मेतीह दृश्यते शास्त्रे ॥ १७७ ॥
 पुत्रादिर्गौणात्मा तस्य च सर्वार्थकारिताहेतोः ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तित्रितयानुगतो हि मुख्य आत्माऽसौ ॥ १७८ ॥
 तस्य च न कर्तृता स्यात्सौषुप्तसमाधिबाधितत्वेन ।
 देहादौ संघाते योऽयमहंप्रत्ययः स गौण इति ॥ १७९ ॥
 केचन वदन्ति वृद्धास्तत्पक्षोऽयं निरस्यते सपदि ।
 यत्रार्थयोर्विवेकः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते तत्र ॥ १८० ॥
 गुणयोगजा प्रतीतिर्गौणीयमिति प्रसिद्धिमनुभवति ।
 माणवकः सिंह इति प्रत्यय एतादृशो ह्यतो गौणः ॥ १८१ ॥
 यत्रान्धकारसमये स्थाणौ पुरुषप्रतीतिरुद्भवति ।
 सा च कथं गौणी स्यात्तस्मान्मिथ्येति निश्चितं भवति ॥ १८२ ॥
 मिथ्यात्मकर्तृकः स्यात्सकलो विधिवचनबोधितो ह्यर्थः ।
 योऽसावात्मा : कर्मणि कर्ता कदाऽपि न च भवति ॥ १८३ ॥
 तस्माद्विधिशेषत्वं कर्तृत्वेनापि नाश्नुते ब्रह्म ।
 ब्रह्मावगतौ सत्यां मिथ्यागौणात्मनोरसत्त्वेन ॥ १८४ ॥
 विधिवचनबोधितानि ह्यौपासनादीनि संभवन्ति कथम् ।
 आत्मावगतेः पूर्वं मिथ्याज्ञानावबद्ध एवासौ ॥ १८५ ॥
 आरोप्य कर्तृतादीन्कर्मणि सततं प्रवर्तते लोकः ।
 विधिशेषमावराहिते ब्रह्माणि वेदान्तवाक्यतात्पर्यम् ॥ १८६ ॥
 सिद्धं तस्माच्छुद्धं विचार्यमिति निश्चितं भवति ।
 इममर्थमसहमानाः सांख्याः स्मृतियुक्तिसाधनाः प्राहुः ॥ १८७ ॥
 जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणमेतत्प्रधानमेवेति ।
 कार्यमखिलं तेनमचेतनं तस्य कारणं युक्तम् ॥ १८८ ॥

सस्यादिके हि कार्ये कारणमपि तस्य तादृशं दृष्टम् ।
 तस्मात्प्रधानमेव त्रिगुणं परिणामि जगदुपादानम् ॥ १८९ ॥
 भवति ह तद्विपरीतं ।तो नैव जगदुपादानम् ।
 सर्वज्ञत्वं यच्च स्वरूपलक्षणमुदाहृतं तदपि ॥ १९० ॥
 अस्मिन्प्रधान एव हि सत्त्वमुपाश्रित्य भवति निरवद्यम् ।
 सत्त्वोत्कर्षादेव हि विख्याता योगिनोऽपि सर्वज्ञाः ॥ १९१ ॥
 सर्वज्ञशब्दयोगोऽप्यनुचित आमात्यनन्तबोधघने ।
 जन्मादिकारणत्वप्रतिपत्तिपराणि यानि वाक्यानि ॥ १९२ ॥
 श्रुतिनिर्दिष्टानि परं प्रधानपक्षे प्रमाणभूतानि ।
 जन्मादिकारणं तत्सदादिशब्दं प्रधानमिह युक्तम् ॥ १९३ ॥
 इत्याक्षेपं निरसितुमिदमधिकरणं प्रवर्तते सद्यः ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

: सूत्रावयवः पञ्चम्यन्तोऽयमीक्षणं वक्ति ॥ १९४ ॥
 बुद्धिस्थवस्तुभेदप्रदर्शनार्थकमिदं हि नेति पदम् ।
 अन्तिममशब्दपदमपि सदादिपदयोगरहितमाचष्टे ॥ १९५ ॥
 यस्मादशब्दमेतत्प्रधानमत एव कारणं नास्य ।
 इत्येकदेशलभ्ये वाक्यार्थे स्यादिहेक्षणं हेतुः ॥ १९६ ॥
 अपरोक्षमानरूपं हीक्षणमेतन्न च प्रधाने स्यात् ।
 यदिदमचेतनमुक्तं प्रधानमेतच्च चेतने भवति ॥ १९७ ॥
 तस्मादत्र हि चेतनमीक्षितुं जन्मादिकारणं ब्रह्म ।
 छान्दोग्यवाक्यदर्शितसत्पदवाच्यं तदेव न तदन्यत् ॥ १९८ ॥
 सर्वज्ञता हि युक्ता ब्रह्माणि सर्वार्थमानरूपे स्यात् ।
 प्रततप्रकाशरूपे सवितरि यद्वत्प्रकाशतेशब्दः ॥ १९९ ॥
 यदि चेत्प्रधानमेतत्सत्त्वमुपाश्रित्य भवति सर्वज्ञम् ।
 तद्वद्ब्रज ोभ्यां किञ्चिज्ज्ञमपि प्रधानमुक्तं स्यात् ॥ २०० ॥

गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् ॥ ६ ॥

नन्वयमीक्षितुशब्दः सतिनिर्दिष्टो हि गौण एव स्यात् ।
 तत्तेज ऐक्षतेति ह्यान्तर ये यथा स गौणः स्यात् ॥ २०१ ॥
 गौणे तस्मिन्सोऽयं प्रधानपक्षेऽपि साधुरेव स्यात् ।
 नैषा शङ्का कार्या सत्पदवाच्यं प्रधानमेवेति ॥ २०२ ॥

ईक्षितृशब्दो योऽसौ न हि गौणो येन सत्प्रधानं स्यात् ।
 यदि चेद्गौणः सोऽयं तत्सहचारी कथं स आत्मेति ॥ २०३ ॥
 नन्वेव आत्मशब्दोऽप्यात्मीयपदो(रो) हि वृश्यते लोके ।
 आत्माखिलार्थकारिणि ममायमात्मा हि मद्रसेन इति ॥ २०४ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

नैषा शङ्का कार्या यद्ययमात्मीयवाचको भवति ।
 उपदेशः सकलोऽयं षष्ठे विहितो हि विफल एव स्यात् ॥ २०५ ॥
 उपदिश्य च तन्निष्ठां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजातेन ।
 मुक्त्युपदेशोऽसात्रथ संपत्स्य इति प्रतीयते षष्ठी ॥ २०६ ॥
 आत्मीयवाचकत्वात्प्रधानवादी यदाऽऽत्मशब्दः स्यात् ।
 तत्त्वमसि वाक्यलभ्या तन्निष्ठाऽपि प्रधाननिष्ठा स्यात् ॥ २०७ ॥
 तन्निष्ठस्य च मोक्षस्तद्भावापत्तिरेव न तदन्यः ।
 यः श्वेतकेतुरस्मिन्नुपदेशे सम्यगधिकृतः सोऽयम् ॥ २०८ ॥
 सकलश्रुतिविपरीतं ह्यनात्मभावं कथं प्रपद्येत ।
 ब्रह्मत्वभावरूपं मोक्षं कथयन्ति सर्ववेदान्ताः ॥ २०९ ॥
 ईक्षितृशब्दो योऽसौ तथाऽऽत्मशब्दोऽपि मुख्य इह वृष्टः ।
 तस्मात्सत्पदवाच्यं ब्रह्म परं स्यान्न च प्रधानमपि ॥ २१० ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि च प्रधानपरता सदादिकानामिहोपदिश्येत ।
 श्रद्धालुरादृतात्मा तन्निष्ठः स्यादिति श्रुतिर्मत्वा ॥ २११ ॥
 तत्त्वमसिवाक्यपरतस्तन्नासीति श्रुतिः कथं न वदेत् ।
 तस्मान्नास्मिन्वाक्ये प्रधानशङ्कावकाशलेशोऽपि ॥ २१२ ॥
 परपक्षनिरसनक्षमहेतूनुपदिश्य सूत्रकारोऽयम् ।
 सद्यः स्वपक्षसिद्ध्यै हेतूनन्यान्प्रदर्शयत्यनघान् ॥ २१३ ॥

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

इह खलु सत्पदवाच्यं ब्रह्म परं भवति जगदुपादानम् ।
 यस्मात्सुषुप्तिकाले सति सर्वेषां लयो विनिर्दिष्टः ॥ २१४ ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

किं चान्यद्वगतीनां सकलश्रुत्यन्तवाक्यजनितानाम् ।
 चेतनकारणविषयकमावं सामान्यमपि च माति यतः ॥ २१५ ॥

तद्व्यायादत्रापि ह चेतनकारणपरत्वसंसिद्धौ ।

अर्धजरतीयं न यतः प्रधानपरता कथं समर्थेत ॥ २१६ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

इवेताश्चतरप्रभृतिश्रुत्यन्तेषु श्रुतं हि यद्वह्न ।

जन्मस्थितिलयकारणमस्य तदेवेति सकलमनवद्यम् ॥ २१७ ॥

ब्रह्म विचार्यमिहोक्तं लक्षणमुक्तं तथा प्रमाणमपि ।

सकलनिगमान्तवचसां ब्रह्मणि परमे समन्वयश्चोक्तः ॥ २१८ ॥

प्रतिकूलकर्मवादः प्रधानवादो निराकृतः प्रायः ।

शास्त्रं हि परिसमाप्तं सकला शङ्का निवर्तिता हि यतः ॥ २१९ ॥

उत्तरसूत्रोत्थाने निमित्तमिह नोपलभ्यते किमपि ।

इति शङ्कामपनेतुं निमित्तमत्रोपवर्ण्यते सपदि ॥ २२० ॥

यच्चोक्तलक्षणं स्याद्वह्न तदेतद्विरूपमाभाति ।

कथयन्ति हि वेदान्ताः सविशेषं निर्विशेषरूपमपि ॥ २२१ ॥

सविशेषवाक्यजातं ह्युपास्यरूपे समन्वितं भवति ।

यन्निर्विशेषवाक्यं ज्ञेये ब्रह्मणि समन्वितं सकलम् ॥ २२२ ॥

वेदान्तवाक्यविहितान्युपासनान्यपि बहुप्रपञ्चानि ।

गुणसंप्रयोगभेदात्फलभेदादपि च भिन्नरूपाणि ॥ २२३ ॥

कानिचिदुपासनानि हि कर्मसमुद्भूत्यर्थकानि चान्यानि ।

क्रममुक्त्यर्थानीति हि भेदस्तेषामुपासनानां स्यात् ॥ २२४ ॥

ब्रह्म खलु पूर्णमेकं निर्भेदस्वप्रकाशचिन्मात्रम् ।

गुणसंप्रयोगभेदादभिन्नरूपेऽपि भिन्नभावोऽयम् ॥ २२५ ॥

अत्रोपास्योपासकभावो युक्तो ह्यभिन्नरूपेऽपि ।

चित्तोपाधिकृतोऽयं तरतमभावो यतोऽस्य बीजं स्यात् ॥ २२६ ॥

सद्योमुक्तिफलप्रदमात्मज्ञानं ह्युपाधिरूपेण ।

उपदिश्यमानमेतत्परविषयं वा न वेति संदेहे ॥ २२७ ॥

आलोच्य वाक्यपदवीमुपाधियोगं व्युदस्य परविषयम् ।

तदिदं निर्णयमिति प्रवर्तते सपदि सूत्रसंदर्भः ॥ २२८ ॥

ईक्षत्याद्यैर्लिङ्गैर्ब्रह्म हि जन्मादिकारणं सदिति ।

वर्णितमेतत्पूर्वं प्रधानवादश्च निरसितः सकलः ॥ २२९ ॥

नन्वीक्षत्यधिकरणे गौणं हित्वा यदीक्षणं मुख्यम् ।

आलम्ब्य तद्वलेन हि परमात्मा सदिति वर्णितं पूर्वम् ॥ २३० ॥

इह तैत्तिरीयके खत्वानन्दमयप्रकाशकं वाक्यम् ।
 तत्र च वाक्ये मयटः प्राचुर्यविकारयोश्च मुख्यत्वात् ॥ २३१ ॥
 आनन्दमयो जीवः शारीरत्वादिलिङ्गयोगात्स्यात् ।
 तत्र च शारीरत्वं प्रियप्रमुख्याणि चाङ्गजालानि ॥ २३२ ॥
 कथितान्यानन्दमये स तादृशोऽयं कथं परात्मा स्यात् ।
 इत्याशङ्कानिरसनपुरःसरोक्तार्थतत्त्वबोधाय ॥ २३३ ॥
 करुणान्धुर्भगवानिदमधिकरणं स प्रदर्शयामास ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

येतत्सूत्रं बहुधा बहुभिः प्रपञ्चितार्थं हि ॥ २३४ ॥
 तस्मादस्मात्सूत्रात्तत्त्वावगतिर्हि दुर्लभा भाति ।
 नैषा शङ्का कार्या तस्मात्तत्त्वप्रदर्शितार्थेषु ॥ २३५ ॥
 गुणदोषवर्णने किल तत्त्वावगतिर्न दुर्लभा भवति ।
 अत्राऽऽनन्दमयोऽसावन्नमयप्रभृतिपञ्चकं वक्ति ॥ २३६ ॥
 इति केचिदामनन्ति हि तत्पक्षोऽयं विचार्यते सपदि ।
 आनन्दमयपदार्थो ह्यन्नमयप्रभृतिपञ्चकं चेत्स्यात् ॥ २३७ ॥
 स्याल्लक्षणा तदानीं श्रुतहान्यादीनि दूषणानि स्युः ।
 यन्नानुपपत्तिः स्यादन्वयतात्पर्ययोस्तदा सा स्यात् ॥ २३८ ॥
 घोषोऽयं गङ्गायामित्यादौ सा हि लक्षणाबीजम् ।
 बीजाभावादस्य ह्यानन्दमयस्य लक्षणाऽनुचिता ॥ २३९ ॥
 यदि समुदायः पक्षस्तत्राभ्यासो न दृश्यते क्वापि ।
 असकृत्प्रयोगवाची ह्यभ्यासो नेह कस्यचिद्दृष्टः ॥ २४० ॥
 ब्रह्म परं सकृदेव ह्यन्नमयप्रकृतिसंगतं भाति ।
 तदपि मनोमयवाक्ये न प्रकृतौ दृश्यते कुतोऽभ्यासः ॥ २४१ ॥
 पञ्चानां ब्रह्मत्वे न च प्रमाणं न साधको हेतुः ।
 अत इह चाऽऽनन्दमयो नान्नमयादिः परंतु मुख्यः स्यात् ॥ २४२ ॥
 न हि परमात्माऽभ्यासादिति सूत्रार्थं हि वर्णयन्त्येके ।
 स्वाभिमतार्थं प्रथयितुकामो भगवान्हि भाष्यकारोऽयम् ॥ २४३ ॥
 तन्मतमाश्रित्यैव हि तत्सूत्रार्थान्प्रदर्शयत्यादौ ।
 नन्वत्राऽऽनन्दमयः परमात्मा चेत्कथं स शरीरः ॥ २४४ ॥
 तस्यैष इत्यनेन हि शारीरत्वं प्रदर्शितं चास्य ।
 इति नात्र शङ्कनीयं शारीरत्वं न मुख्यमस्योक्तम् ॥ २४५ ॥

मयादिशरीरद्वारा ग्राह्यत्वरूपमेव स्यात् ।

प्रियशीर्षत्वादिकमपि पूर्वोपाधिकृतकल्पनायत्तम् ॥ २४६ ॥

स्वत एतस्मिन्नात्मनि नैवंरूपा हि कल्पना भवति ।

आनन्दपदाभ्यासो ह्युत्तरवाक्येषु दृश्यते यस्मात् ॥ २४७ ॥

अभ्यासादिति हेतुः परमात्मत्वप्रसाधको भवति ।

नन्विह मयडन्तोऽयं विकारवचनो हि दृश्यते लोके ॥ २४८ ॥

मृन्मयदारुमयादौ तस्मात्स कथं परात्मवचनः स्यात् ।

परमात्माऽसौ जगतः प्रकृतिर्न विकारभावमुपयाति ॥ २४९ ॥

इत्येतामाशङ्कां निरसितुमेतत्प्रदर्शितं सूत्रम् ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

यस्माद्विकारवाची मयडन्तोऽसावतो न परमात्मा ॥ २५० ॥

आनन्दमयः स्यादिति नेयं शङ्काऽत्र कर्तुमुचिता स्यात् ।

तत्प्रकृतवचनतायां मयड्विधानं तु दृश्यते शास्त्रे ॥ २५१ ॥

प्राचुर्यपर्यवसितो मयडर्थ इतीह लभ्यते तस्मात् ।

अन्नमयो यज्ञोऽसावित्यादौ दृश्यते हि मयडर्थः ॥ २५२ ॥

गतप्राचुर्यं तस्मात्प्राचुर्यमत्र मयडर्थः ।

तस्मान्मयडन्तोऽसावानन्दप्रचुरमर्थमाचष्टे ॥ २५३ ॥

आनन्दप्रचुरत्वं निरतिशयानन्दरूपता नान्यत् ।

ब्रह्मेहोत्तरवाक्ये निरतिशयानन्दरूपमुपदिष्टम् ॥ २५४ ॥

तस्मादानन्दमयो ब्रह्मेत्यस्मिन्न दोषशङ्काऽपि ।

ब्रह्म प्रचुरानन्दं मयडन्तार्थोऽयमित्युपन्यस्तम् ॥ २५५ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

प्रचुरानन्दत्वं तत्साधयितुं हेतुमपरमाचष्टे ।

अत्र हि तच्छब्दोऽसावानन्दं बुद्धिविषयमाचष्टे ॥ २५६ ॥

अत्रत्यहेतुशब्दो णिजर्थकर्तृत्ववाचको भवति ।

तद्धेतुशब्दलभ्यं ह्यानन्दयितृत्वमस्य निर्दिष्टम् ॥ २५७ ॥

एष ह्येवेत्यादावयमेवार्थः प्रपञ्चितो भवति ।

धनिकत्वापादयिता प्रचुरधनोऽसाविति प्रसिद्धो हि ॥ २५८ ॥

आनन्दयिता तद्वत्प्रचुरानन्दो भवत्यसावात्मा ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यन्तेन मन्त्रवर्णेन ॥ २५९ ॥

प्रतिपादितं यदेतद्ब्रह्म गुहायामवस्थितं यदपि ।
 सत्यज्ञानान्मोक्षः प्रदर्शितः सर्वकामसमवाप्तिः ॥ २६० ॥
 तन्मन्त्रवर्णवर्णितमस्मिन्वाक्ये हि गीयते ब्रह्म ।
 तस्मादानन्दमयोः पर एवाऽऽत्मेह दर्शितो भवति ॥ २६१ ॥
 आनन्दमयो जीवः स्यादिति शङ्कां निराकरोतीह ।
 नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

यच्च जगत्कर्तृत्वं बहुमवनं चोत्तरत्र निर्दिष्टम् ॥ २६२ ॥
 तदनुपपत्तेर्जीवो नाऽऽनन्दमयो हि किंतु परमात्मा ।
 योऽसावानन्दमयो रसस्वरूपः प्रदर्शितः श्लोके ॥ २६३ ॥
 भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

रसरूपं तं लब्ध्वा स्वात्मानन्दं जगत्यसौ जीवः ।
 योऽसावानन्दमयो लब्धव्यः स्याद्रसस्वरूपोऽपि ॥ २६४ ॥
 इत्यादिभेदजातं श्रुतिवचनेषूपदिश्यते यस्मात् ।
 तस्मादानन्दमयो लब्धव्यात्मा परोऽयमिति सिद्धम् ॥ २६५ ॥
 ननु यद्यानन्दमयो जीवो न स्यात्तदा प्रधानं स्यात् ।
 भेदव्यपदेशो वा स्रष्टृत्वं वाऽपि तस्य संभवति ॥ २६६ ॥
 कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

नैषा प्रधानशङ्का कामयितृत्वान्निरस्यते सपदि ।
 अनुमानगम्यमेतत्प्रधानमिह वक्तुमनुचितं हि यतः ॥ २६७ ॥
 सोऽकामयतेत्यस्मादानन्दमये हि वृश्यते कामः ।
 कामयितृत्वं ह्येतत्परात्मानि स्यान्न च प्रधानेऽपि ॥ २६८ ॥
 अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

अस्मिन्नानन्दमये यदाऽहमस्मीति बुध्यते लोकः ।
 तस्य च तदाऽऽत्मभावं तद्योगं शास्ति शास्त्रमभयमिति ॥ २६९ ॥

ार्थमन्यमेव हि वर्णयितुं जातकौतुको भगवान् ।
 पूर्वोक्ते सूत्रार्थे भूयो दोषान्प्रदर्शयत्यधुना ॥ २७० ॥
 आनन्दमयोऽभ्यासात् ।

अन्नमयादिषु पञ्चसु मयद्रूपवाहे समानरूपेऽपि ।
 अन्नमयवाक्यजाते विकारवाचित्वमत्र न तथेति ॥ २७१ ॥
 प्राचुर्यवाचकत्वाश्रयणं मयटो न युक्तमाभाति ।
 यद्येतस्मिन्वाक्ये मयडन्तेनोपदिश्यते ब्रह्म ॥ २७२ ॥

प्रियशीर्षत्वादिकमिह यन्निर्दिष्टं हि धर्मजातं तत् ।
 ब्रह्माणि सकलं वाच्यं तथा हि सूत्रान्तराद्विरोधः स्या
 अध्याये च तृतीये गुणोपसंहारपादमाश्रित्य ।
 प्रियशीर्षत्वादीनामप्राप्तिर्दर्शिता हि सूत्रकृता ॥ २७४
 यद्यानन्दमयोऽसौ तत्पुच्छं ब्रह्म मुख्यमेव स्यात् ।
 अनुचितमेकस्य स्यादवयवरूपत्वमवयवित्वं च ॥ २७५
 ब्रह्मेह निर्विशेषं ह्युपक्रमे चोपसंहृतौ कथितम् ।
 अत्र हि सविशेषं चेत्तथा विरोधश्च वाक्यवैरूप्यम् ॥
 शारीरशब्द एष प्राणिमयप्रभृतिकोशपठितः सन् ।
 उत्सृज्य कोशजातं कथं परं ब्रह्म बोधयेत्सद्यः ॥ २७७
 आनन्दमयपदेन हि यदा परात्मा विवक्षितो भवति ।
 अभ्यासादिति हेतुस्तत्रासिद्धः कथं हि साधयति ॥ २
 आनन्दमयपदस्य ह्यभ्यासो नोपलभ्यते येन ।
 नाऽऽनन्दमयपदार्थं निर्णेतुं शक्नुयादयं हेतुः ॥ २७९ ।
 अन्यपदस्याभ्यासे कथमन्यपदार्थनिर्णयो भवति ।
 तस्मादस्मिन्पक्षे सूत्रार्थकथा कथं हि संघटते ॥ २८०
 प्राचुर्यवाचकोऽयं मयडिति पक्षोऽत्र नैव युक्तः स्यात्
 प्राचुर्यं लोकेऽस्मिन्प्रतियोग्यत्वसहकृतं येन ॥ २८१
 विप्रमयो ग्रामोऽसावित्यादाविव यथोक्तवाक्येन ।
 आनन्दप्राचुर्यं दुःखाल्पत्वाविलं प्रतीयेत ॥ २८२ ॥
 तस्माद्विकारवचनो मयडिति युक्तं यथाऽन्नमयवाक्ये ।
 मयडन्तप्रतिपाद्यो न हि परमात्मा परं तु कोशः स्यात्
 पुच्छपदसहचरं यद्ब्रह्मपदं तैत्तिरीयके दृष्टम् ।
 आनन्द देन हि तद्वाक्यस्थं हि गृह्यते तदिह ॥ २८
 समुदायवाच हि तदेकदेशार्थकत्वमविरुद्धम् ।
 ग्राहोऽयं जागर्तीत्यादावेवं हि दृश्यते लोके ॥ २८५ ॥
 पुच्छपदसंनिकृष्टं ब्रह्मपदं किं परं प्रकाशयति ।
 आनन्दमयावयवं किं वा वक्तीति संशये प्राप्ते ॥ २८६
 पुच्छपदसंनिधानादवयववाचित्वमत्र युक्तमिति ।
 आक्षेपस्य प्राप्ताविदमधिकरणं प्रदर्शितं सपदि ॥ २८७

ब्रह्मपदमत्र वाक्ये ब्रह्म परं स्वप्रधानमभिधत्ते ।

दित्यस्मिञ्श्लोके यतोऽस्य दृष्टो हि केवलोऽभ्यासः ॥ २८८ ॥

नन्वत्र पुच्छवाक्ये परात्मनो ग्रहणमनुचितं भाति ।

यस्मादवयववाचकपुच्छपदं संनिकृष्टमिह भाति ॥ २८९ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ।

विक्रियतेऽनेनेति हि विकारशब्दोऽयमवयवं वक्ति ।

अवयवलाक्षणिकं यत्पुच्छपदं ब्रह्मशब्दसंनिहितम् ॥ २९० ॥

सूत्रे विकारशब्दस्तस्मान्न स्वप्रधानपरमेतत् ।

इति शङ्काऽत्र न युक्ता प्राचुर्यार्थो हि पुच्छशब्दोऽसौ ॥ २९१ ॥

प्राचुर्यशब्दवाच्या प्रायापत्तिर्न चान्यदिह यस्मात् ।

मुख्यार्थस्यालाभे तत्प्रायं बुद्धिवृत्तिरनुसरति ॥ २९२ ॥

शिरआद्यवयवजाते निर्दिष्टे पुच्छशब्दनिर्देशः ।

मुख्यार्थस्यालाभात्तत्प्रायं ब्रह्म सम्यगनुसरति ॥ २९३ ॥

पादार्थिका प्रतिष्ठा परमयनं वक्ति नैव पुनरन्यत् ।

तस्मादस्मिन्वाक्ये ब्रह्मपदं स्वप्रधानपरमेव ॥ २९४ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।

आनन्दमयान्तस्य हि जगतो हेतुत्वमस्य निर्दिशति ।

सोऽकामयतेत्येतत्तस्मादेतत्परं समन्वेति ॥ २९५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यन्तेन मन्त्रमागेण ।

यद्वह्म वर्णितं स्यात्तदत्र वाक्ये हि गीयते ब्रह्म ॥ २९६ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ।

इह पुच्छवाक्यलभ्यो जीवः स्यादिति पुनर्न चाऽऽशङ्क्यम् ।

जीवे स्रष्टृत्वादिकमुत्तरवाक्यस्थमनुपपन्नं हि ॥ २९७ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ।

इह पुच्छवाक्यदर्शित आत्मा लब्धव्यभावमुपयाति ।

यस्माद्रूपरूपोऽसौ लब्धा जीवोऽत्र वर्णितः श्लोके ॥ २९८ ॥

लब्धव्यलब्धभावाद्भेदो व्यपदिश्यते हि वाक्येऽस्मिन् ।

तस्माल्लब्धव्यात्मा परमात्मैवात्र दर्शितो भवति ॥ २९९ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ।

श्रुतिनिर्दिष्टो योऽसावानन्दमयः परं प्रबोधयति ।

पञ्चवाक्यस्थत्वा[दा]नन्द इवेति नैतदनुमानम् ॥ ३०० ॥

ब्रह्मपरत्वे साधकमनेकपूर्वोक्तदूषणग्रासात् ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ।

यः पुच्छवाक्यदर्शित आत्मा तस्मिन्कृतप्रबोधो यः ॥ ३०१ ॥

अथ सोऽभयमिति वाक्यं तस्य च तद्भावमेव बोधयति ।

पुच्छपदसंनिकृष्टं ब्रह्मपदं स्वप्रधानपरमेव ॥ ३०२ ॥

यदिदमुपक्रमदृष्टं ब्रह्म तदत्रोपसंहृतं भवति ।

तस्मादेतद्वाक्यं ब्रह्माणि परमे समन्वितं ज्ञेये ॥ ३०३ ॥

ननु यद्यानन्दमयः प्रियशीर्षत्वादिधर्मयोगेण ।

परमात्मा न भवति चेच्छान्दोग्येऽपि च तथा प्रसज्येत ॥ ३०४ ॥

तत्र च हिरण्यमयोऽसौ पुरुषो यो वृश्यतेऽन्तरादित्ये ।

आप्रणखाच्च सुवर्णो हिरण्यकेशो हिरण्यश्मश्रुः ॥ ३०५ ॥

आरक्ताम्बुजनेत्रोदितिनामा सर्वपापनिर्मुक्तः ।

इत्याधिदैविकोऽयं पुरुषो निर्दिष्ट एवमादिगुणः ॥ ३०६ ॥

आध्यात्मिकपुरुषोऽयं निर्दिष्टश्चान्तरक्षिणि ह्येवम् ।

ये च पराश्रो लोका ये च स्युर्देवलोककामाश्च ॥ ३०७ ॥

तेषामीष्टे पुरुषो योऽसौ निर्दिश्यतेऽन्तरादित्ये ।

ये चार्वाश्रो लोका ये च स्युर्मर्त्यलोककामाश्च ॥ ३०८ ॥

तेषामीष्टे पुरुषो योऽसौ निर्दिश्यतेऽन्तरक्षिणि च ।

मयडन्तशब्दयोगाद्विकारधर्मोपदेशबाहुल्यात् ॥ ३०९ ॥

प्रा[णा]दिकेश्वरत्वादिह निर्दिष्टः कथं परात्मा स्यात् ।

विद्याकर्मातिशयात्प्राप्तोत्कर्षो हि कश्चिदधिकारी ॥ ३१० ॥

किं वा योगी कश्चित्संसारि स्यादिहान्तरादित्ये ।

इति शङ्ककामपनेतुं मुनिना रचितं तदेतदधिकरणम् ॥ ३११ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

परमेश्वर एवायं पुरुषो निर्दिश्यतेऽन्तरादित्ये ।

परमेश्वरधर्माणामिहोपदेशो हि वृश्यते यस्मात् ॥ ३१२ ॥

उदित उदेतीत्याद्या पापास्पृष्टत्वमामनन्तीह ।

नैवर्गित्यादीनि ह ऋगादिरूपत्वमामनन्तीह ॥ ३१३ ॥

सर्वात्मके परेशे तदेतदुक्तं समञ्जसं भवति ।
 सर्वजगत्कर्तृत्वात्सर्वात्मकता हि तस्य युक्ततरा ॥ ३१४ ॥
 परिमितमैश्वर्यं यद्वर्णितमुभयत्र तच्च न विरुद्धम् ।
 अध्यात्मादिविभागापेक्षं तन्न स्वतः परे पुंसि ॥ ३१५ ॥
 प्रख्यापयन्ति सर्वे वेदान्तास्तस्य निरुपमैश्वर्यम् ।
 परमेश्वरवाक्येऽस्मिन्विकारधर्मैः कुतोऽस्य निर्देशः ॥ ३१६ ॥
 इति शङ्का नेह स्याद्यतः परेशो ह्यकुण्ठितैश्वर्यः ।
 भक्ताञ्जुक्मपयैव हि नानारूपाणि मायया सृजति ॥ ३१७ ॥
 परमात्मपरमपीदं वाक्यं सविशेषपरतया योज्यम् ।
 यत एतस्मिन्वाक्ये ह्युद्गीथोपासना विनिर्दिष्टा ॥ ३१८ ॥
 ऋक्सामगेयताऽपि हि सर्वेशे सर्वकारणे युक्ता ।
 लौकिकगानेष्वपि यैः परमेशो गीयते हि तस्मात्ते ॥ ३१९ ॥
 धनसनयो लोकेऽस्मिन्प्रभूतसुखसंपदो हि विचरन्ति ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

यो मण्डलाभिमानी देवोऽयं पुरुष एव निर्दिष्टः ॥ ३२० ॥
 इति नैवाऽऽशङ्क्यं यतस्तयोर्भेद एव निर्दिष्टः ।
 आदित्यादन्तर इति वाक्यं ह्यादित्यभेदमुपदिशति ॥ ३२१ ॥
 तस्मादेतद्वाक्यं हिरण्यमयत्वादिगुणगणोपेते ।
 सर्वेश्वरे परात्मन्यन्तर्यामिणि समन्वितं भवति ॥ ३२२ ॥
 भवतु परमेश्वरोऽसावुपदिष्टो योऽयमन्तरादित्ये ।
 उद्गीथवाक्यदर्शित आकाशोऽयं कथं परात्मा स्यात् ३२३ ॥
 श्रुतिलिङ्गवाक्यसूत्रे श्रुतिर्हि लिङ्गाद्वलीयसी दृष्टा ।
 निरपेक्षरूढशब्दः श्रुतिरिति कथयन्ति जैमिनिप्रमुखाः ॥ ३२४ ॥
 तस्माद्भूताकाशः श्रुत्या ह्याकाशशब्दलभ्यः स्यात् ।
 जन्मादिकारणत्वं यदत्र वाक्ये प्रदर्शितं तदपि ॥ ३२५ ॥
 भूताकाशेऽपि स्यात्क्रमेण वाय्वादिकारणत्वेन ।
 इत्याक्षेपं निरसितुमिदमाधिकरणं प्रदर्शितं भवति ॥ ३२६ ॥

आकाशस्तलिङ्गात् ॥ २२ ॥

जैवलिशालावत्यावुद्गीथविचारलब्धकुतुकौ हि ।
 शालावत्येनोक्तं सर्गादिकमन्तवत्त्वदोषेण ॥ ३२७ ॥

उद्गीथस्य परायणमेतन्नेति ह्युदस्य तत्पक्षम् ।
 लोकस्यास्य च का गतिरिति शालावत्यवचनमनुसृत्य ॥ ३२८ ॥
 आकाश इतीत्याद्यं जैवाल्लिना हि प्रदर्शितं भवति ।
 तद्वाक्ये चाऽऽनन्त्यं प्रदर्शितं यत्परोवरीयस्त्वम् ॥ ३२९ ॥
 उपसंहृतमाकाशे स एव इत्यादिवाक्यशेषेण ।
 दर्शितमुपक्रमे यज्जन्मस्थितिनाशकारणत्वं हि ॥ ३३० ॥
 तदिदं हि कारणत्वं भूताकाशेऽपि वर्णितं हि पुरा ।
 वाय्वादिकारणत्वं क्रमेण तत्रेदमनुपपन्नं स्यात् ॥ ३३१ ॥
 सर्वाणि ह वेत्यादौ भूतविशेषणपदं हि सर्वपदम् ।
 आकाशादेवेति ह्यवधारणमनुपपन्नमेव स्यात् ॥ ३३२ ॥
 भूताकाशपरत्वे श्रुतिर्हि लिङ्गाद्वलीयसीत्युक्तम् ।
 बहुलतरलिङ्गयोगाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वमपहृतं भवति ॥ ३३३ ॥
 समुदायार्थं चैकं त्यजेदिति न्याय एवमुपदिशति ।
 श्रुतिबलसमाश्रयेऽपि हि न विरोधः कश्चिदत्र संभवति ॥ ३३४ ॥
 ज्यायस्त्वमिह यदुक्तं परायणत्वं च दर्शितं यदपि ।
 आकाशो हीत्याद्यैरात्मनि परमे समञ्जसं भवति ॥ ३३५ ॥
 निर्वहितेत्यन्तेऽस्मिन्ब्रह्मण्याकाशशब्द उपदिष्टः ।
 ब्रह्मणि तत्पर्यायो व्योमन्नित्यादिवाक्यनिर्दिष्टः ॥ ३३६ ॥
 उद्गीथवाक्यमेतत्परोवरीयस्त्वगुणगणोपेतम् ।
 आकाशशब्दोच्चार्ये ततः परात्मनि समन्वितं भवति ॥ ३३७ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

प्रस्तावदेवतायाः स्वरूपविज्ञानलब्धगुरुभावः ।
 चाक्रायणमुनिरधुना प्रस्तोत्रादीन्प्रबोधयत्यस्मिन् ॥ ३३८ ॥
 प्रस्तावदेवतायाः स्वरूपविज्ञानरहित एव यदि ।
 प्रस्तोता प्रस्तोष्यति मूर्धा ते पतनमेव्यतीत्युक्त्वा ॥ ३३९ ॥
 प्रस्तोत्रादिप्रश्नं कतमा सा देवतेति चाऽऽकर्ण्य ।
 प्रस्तावदेवतायाः स्वरूपविज्ञानमुपदिदेशेत्थम् ॥ ३४० ॥
 नैषेत्यन्तैर्वाक्यैः प्राणः प्रस्तावदेवतेत्युक्तः ।
 वायुविकारः किंवा परमात्मा स इति संशयप्राप्तौ ॥ ३४१ ॥
 वायुविकारो नायं किंतु परात्मा यदत्र तल्लिङ्गम् ।
 इत्येतदभिनिगदितुं ह्ययमतिदेशः प्रदर्शितो मुनिना ॥ ३४२ ॥

इह सकलभूतराशेः संवेशश्चोद्गमश्च निर्दिष्टः ।
 परमेश्वरपरतायां तदेतदखिलं समञ्जसं भवति ॥ ३४३ ॥
 श्रुतिलिङ्गवाक्यदर्शितविरोधशङ्काऽपि परिहृता पूर्वम् ।
 स्वापप्रबोधयोः किल संवेशनवादिवाक्यमखिलमपि ॥ ३४४ ॥
 वायुविकारे प्राणे समञ्जसं स्यादितिह नाऽऽशङ्क्यम् ।
 वागादीनामेव हि संवेशोद्गमनवादिवाक्यमिह ॥ ३४५ ॥
 वायुविकारे प्राणे समन्वितं नैव सर्वभूतानाम् ।
 प्रस्ताववाक्यमेतत्प्राणे ब्रह्मणि समन्वितं भवति ॥ ३४६ ॥
 ब्रह्मपरः प्राणोऽयं प्राणस्य प्राणमिति च वाक्येऽपि ।
 अन्यत्रापि च दृष्टो वाक्येऽपि प्राणबन्धनं हीति ॥ ३४७ ॥
 प्रस्तावदेवतात्मक एष प्राणो हि भवति परमात्मा ।
 वायुविकारो नासावित्युक्तं सकलमेतदनवद्यम् ॥ ३४८ ॥
 भवतु यदिहोपदिष्टं प्राणाकाशादिवाक्यमखिलमपि ।
 तल्लिङ्गसमवधानाद्ब्रह्मपरं तद्धि भवति युक्ततरम् ॥ ३४९ ॥
 यदतः पर इत्याद्यैरार्यैर्यच्चोपदिष्टं ज्योतिः ।
 विश्वस्मादुपरितनेष्वनूक्तमेषूक्तमेषु भातीति ॥ ३५० ॥
 अन्तःपुरुषेऽपि तथा तदिदं ज्योतिः प्रदर्शितं तत्किम् ।
 भौतिकमथ वा ब्रह्मेत्येतन्निर्णेतुमेतदधिकरणम् ॥ ३५१ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

ज्योतिरिह ब्रह्म स्यान्न भौतिकं किमपि शङ्कितुं शक्यम् ।
 पादोऽस्येत्येतस्मिन्भूतादिपदानि दर्शितानि यतः ॥ ३५२ ॥
 नन्विह पदाभिधानं ज्योतिर्वाक्ये न दृश्यते किमपि ।
 तत्कथमिह हेतुः स्यात्तेन कथं ब्रह्मताऽस्य सिद्धा स्यात् ॥ ३५३ ॥
 इति नात्र शङ्कनीयं यत इह वाक्ये हि यत्पदं दृष्टम् ।
 बुद्धिस्थवाचकं तद्यत एतत्सर्वनामसंज्ञं स्यात् ॥ ३५४ ॥
 पूर्वत्र चोपदिष्टे ब्रह्मणि यच्छब्दतः परामृष्टे ।
 तत्रोपदिष्टं यत्पादचतुष्टयमिहोपदिष्टं स्यात् ॥ ३५५ ॥
 नन्विह दीप्यत इति या श्रुतिरिह कार्यं समञ्जसा भवति ।
 तद्यदिदमन्तरित्यपि जाठरवैश्वानरं प्रबोधयति ॥ ३५६ ॥
 तस्यैषा दृष्टिः स्यात्तस्यैषा श्रुतिरिति ब्रुवाणा या ।
 दृष्टं श्रुतमित्येषा श्रुतिरस्योपासनां विधापयति ॥ ३५७ ॥

यच्चैतद्वेदैवं चक्षुष्यश्च श्रुतश्च भवतीति ।
 अल्पफलश्रुतिरेषा कार्ये ज्योतिषि समञ्जसा भवति ॥ ३५८ ॥
 यदतः पर इत्याद्यैरुपदिष्टं ज्योतिरत्र कार्यमिति ।
 नैषा शङ्का यस्माद्ब्रह्मपरत्वे तदेतदनवद्यम् ॥ ३५९ ॥
 क्षीप्यत इति निर्दिष्टा दीप्तिरथेत्यादिवाक्यदृष्टा या ।
 नित्यावबोधरूपा नैषा ब्रह्माणि समञ्जसा भवति ॥ ३६० ॥
 दृष्टत्वादिकमखिलं प्रतीकमूलं न हि स्वतोऽस्य स्यात् ।
 अल्पफलश्रुतिरेषा ब्रह्माणि सर्वार्थदेति युक्ततमा ॥ ३६१ ॥
 तस्माज्ज्योतिःशब्दे ब्रह्मेत्येतत्समञ्जसं भवति ।

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्प-

णनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अत्र पूर्ववाक्ये गायत्रीछन्द एव निर्दिष्टम् ॥ ३६२ ॥
 नैषा चतुष्पदेति हि चतुष्पदत्वं च तस्य निर्दिष्टम् ।
 न च तज्ज्योतिःशब्दे ब्रह्मपरत्वप्रसाधकं भवति ॥ ३६३ ॥
 इति चेन्न पूर्ववाक्ये छन्दोमात्रं हि नैतदुपदिष्टम् ।
 छन्दोनुगते ब्रह्माणि चित्तसमाधानमेव निर्दिष्टम् ॥ ३६४ ॥
 उक्तानुगते ब्रह्माणि चित्तसमाधानवचनमन्यत्र ।
 एतमिति मन्त्रभागे तदिदं दृष्टं हि तद्वदत्रापि ॥ ३६५ ॥
 छन्दोभिधायकानि हि वाक्यान्यन्यानि यानि दृश्यन्ते ।
 तान्यप्युक्तार्थानि हि तस्मान्नेहास्ति काचिदाशङ्का ॥ ३६६ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

भूतपृथिवीशरीराण्यपि हृदयं चेति सम्यगुपदिश्य ।
 नैषा चतुष्पदेति हि निर्दिष्टा साऽपि दर्शितार्थैव ॥ ३६७ ॥
 ब्रह्मेह नोपदिष्टं यद्यक्षरसंनिवेशरूपायाः ।
 कथमस्या गायत्र्या भूतादिपदानि संभवन्तीह ॥ ३६८ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मि-

न्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

नन्वत्र पूर्ववाक्ये चतुष्पदं ब्रह्म यच्च निर्दिष्टम् ।
 उपदेशभेददृष्टं ज्योतिर्वाक्ये कथं परामृष्टम् ॥ ३६९ ॥
 इति शङ्काऽत्र न कार्या विभक्तिभेदेऽपि भवति चार्थैक्यम् ।
 सप्तम्यन्ते वाक्ये पञ्चम्यन्तेऽपि कोऽपि न विरोधः ॥ ३७० ॥

मन्वत्रोद्गीथादिप्रकरणपठितानि यानि वाक्यानि ।
 ताल्लिङ्गसमवधानाद्ब्रह्मपरत्वेन वर्णितानि परम् ॥ ३७१ ॥
 इह कौषीतकिवाक्ये प्राणोऽस्मीत्यादिवाक्यजालेन ।
 प्राणो योऽसावुक्तः स किं परं ब्रह्म पञ्चवृत्तिर्वा ॥ ३७२ ॥
 इह चोभयलिङ्गानि हि दृश्यन्ते ह्युत्तरत्र भूयांसि ।
 तस्माच्छ्रुत्यनुसारात्प्राणोऽयं पञ्चवृत्तिरेव स्यात् ॥ ३७३ ॥
 इत्याक्षेपं सकलं निरस्य बहुलेन युक्तिजालेन ।
 प्राणोऽसौ निर्दिष्टो ब्रह्मैवेति प्रदर्श्यते सपदि ॥ ३७४ ॥
 प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

यः कौषीतकिवाक्ये प्राणो निर्दिष्ट एष परमात्मा ।
 पौर्वापर्यविमर्शं पदानि सकलानि तत्पराणि यतः ॥ ३७५ ॥
 हिततमपदनिर्दिष्टः परमात्मा स्यान्न वायुविकृतिरसौ ।
 अमृतादिशब्दयोगः परमात्मन्येव दृश्यते शास्त्रे ॥ ३७६ ॥
 आनन्दोऽजर इति वा ब्रह्माणि परमे समञ्जसो भवति ।
 भूतप्रज्ञामात्राद्यर्पणमपि परमकारणे युक्तम् ॥ ३७७ ॥
 ज्ञानक्रियात्मनोरिह विभिन्नशब्दस्वभावयोर्यदपि ।
 प्राणप्रज्ञोपाध्योरेकीकरणं परात्मलिङ्गं स्यात् ॥ ३७८ ॥
 इदमित्याद्युपदिष्टं देहे स्थानं परिग्रहाद्यखिलम् ।
 परमात्मन्युपपन्नं कार्यं सकलं यतस्तदायत्तम् ॥ ३७९ ॥
 न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसं-

बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

नन्वत्र देवतात्मा वक्ता हीन्द्रः प्रतर्दनाय किल ।
 त्वाष्ट्रवधसाहसात्मकविग्रहसंबन्धिधर्मनिवहेन ॥ ३८० ॥
 स्वात्मोत्कर्षं प्रथयन्त्योऽयमहंकारवादमाश्रित्य ।
 प्राणोऽस्मि मामुपास्स्वेत्याद्यैरात्मानमुपदिदेश स यम् ॥ ३८१ ॥
 स च कथमिह परमात्मा योऽसौ प्राणः स वक्तुरात्मैव ।
 इत्याक्षेपः सकलो निरस्यते सपदि सूत्रशेषेण ॥ ३८२ ॥
 एषा शङ्का कार्या न वक्तुरात्मोपदेशयोगेन ।
 अध्यात्मसंनिकर्षः प्राचुर्येणोपलभ्यते यस्मात् ॥ ३८३ ॥
 मनु वक्तारं विद्यादिति वाऽऽर्यैर्दर्शितोऽन्तरात्मैव ।
 आनन्दामृतरूपः प्राणो निर्दिश्यते हि वाक्येऽस्मिन् ॥ ३८४ ॥

त्वाम्रवधसाहसोक्तिर्न हि विज्ञेयस्तुतिं प्रसञ्जयति ।
 न ह वै तस्येत्याद्यैर्विज्ञानस्तुतिपरा हि सा भवति ॥ ३८५ ॥
 यदि परमात्मैव प्राणोऽस्मीत्यादिवाक्यनिर्दिष्टः ।
 स च कथमस्मिन्वाक्ये निर्दिष्टो वक्तुरात्मभावेन ॥ ३८६ ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

शास्त्रोपदिष्टलक्षणमपरोक्षीकृत्य तत्परं ब्रह्म ।
 इन्द्रस्तमुपदिदेश हि मुनिवर्यो वामदेवसंज्ञ इव ॥ ३८७ ॥
 मुनिरेष वामदेवः प्रभूतविज्ञानसाधनोपचितः ।
 गर्भस्थ एव बुबुधे ह्यहमित्यादिकमवाप मन्त्रमपि ॥ ३८८ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रै-

विध्यादाश्रितत्वादिह तयोगात् ॥ ३१ ॥

विद्यादिति निर्दिष्टं जीवलिङ्गमिह वाक्ये ।

परिगृह्योत्थापयतीत्यपि मुख्यप्राणलिङ्गमुपदिष्टम् ॥ ३८९ ॥
 तस्माज्जीवो वा स्यान्मुख्यप्राणोऽथ वाऽयमुपदिष्टः ।
 न हि परमात्मा प्राणः स्यादिति शङ्का न चात्र कर्तव्या ॥ ३९० ॥
 यत एतस्मिन्वाक्ये भूयो दृष्टं परात्मलिङ्गमपि ।
 तस्मान्निविधालिङ्गान्निविधमुपासनमिह प्रसज्येत ॥ ३९१ ॥
 यज्जीवलिङ्गमुक्तं मुख्यप्राणस्य यदपि लिङ्गं वा ।
 तदुभयमपि परात्मनि समञ्जसं स्यादिति रितं पूर्वम् ॥ ३९२ ॥
 प्राणस्यास्य च वृत्तिर्ब्रह्मणि पूर्वं प्रदर्शिता भवति ।
 तल्लिङ्गसमवधानात्प्राणोऽयमिहापि भवति परमात्मा ॥ ३९३ ॥
 अथ वा त्रिविधैर्धर्मैर्ब्रह्मोपासनमिहाऽऽश्रितं भवति ।
 तेन न दोषाशङ्का न चात्र काचिद्विरोधशङ्काऽपि ॥ ३९४ ॥
 तस्मादिहोपदिष्टं कौषीतकिवाक्यमेतदखिलमपि ।
 ब्रह्मण्युपास्यरूपे विज्ञेये वा समन्वितं भवति ॥ ३९५ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां प्रथमो योऽसौ समन्वयाध्यायः ॥ ३९६ ॥
 तत्र प्रथमे पादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो जयतु सोऽयमनवद्यः ॥ ३९७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयपादप्रारम्भः ।

प्रथमे पादे जगतो जन्मस्थित्यादिकारणं ब्रह्म ।
 वेदान्तवाक्यनिचयैः स्फुटतरलिङ्गैः प्रदर्शितं भूयः ॥ १ ॥
 व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं च दर्शितं तस्य ।
 अर्थान्तररूढानामाकाशप्राणमुख्यशब्दानाम् ॥ २ ॥
 आ लिङ्गबाधनपुरःसरं ब्रह्मलिङ्गयोगेन ।
 न्यायोपेतैर्वाक्यैर्ब्रह्मपरत्वं प्रसाधितं भवति ॥ ३ ॥
 इह च द्वितीयपादे ह्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यौघैः ।
 यच्चोपास्यं ब्रह्म प्रदर्शितं तदिति वर्ण्यते सपदि ॥ ४ ॥
 छान्दोग्ये च तृतीये ज्योतिर्विद्याप्रधानवाक्यान्ते ।
 सर्वं खल्वित्याद्यं मनोमयत्वादिकाव्यमध्यमपि ॥ ५ ॥
 शाण्डिल्यपदकृतान्तं यदेतदुपदिष्टमत्र तत्किं स्यात् ।
 प्रधानमथ वा जीवपरं वेति संशये प्राप्ते ॥ ६ ॥
 शाण्डिल्यवाक्यमेतत्पौर्वापर्येण सम्यगालोच्य ।
 जीवाशङ्कां निरसितुमिदमधिकरणं चकार मुनिवर्यः ॥ ७ ॥
 सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

निगमान्तवाक्यप्रकाशितं यच्च जगदुपादानम् ।
 तदिहोपक्रमवाक्ये ह्युपदिष्टमतो न जीवशङ्काऽत्र ॥ ८ ॥
 नन्विह सर्वं खल्वित्युपासनाविषयबोधकं न भवेत् ।
 शान्त उपासीतेति हि विहितशमारातिरागनिर्मुक्त्यै ॥ ९ ॥
 सकलस्यैकात्मकतां प्रबोध्य रागादिनिरसनं कुरुते ।
 स क्रतुमितिवाक्येन हि विहितक्रतुविषय एव जीवः स्यात् ॥ १० ॥
 तस्य च मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वमाश्रयं भवति ।
 ब्रह्मात्मता षेधकलिङ्गं नात्रोपलभ्यते किमपि ॥ ११ ॥
 तस्मादेतद्वाक्यं जीवोपास्तिप्रधानमामाति ।
 इति खलु नैवाऽऽशङ्क्यं यदत्र वाक्ये न जीववार्ताऽपि ॥ १२ ॥
 तस्मिन्नितिवाक्यस्थिततच्छब्देनैकवाक्यतापन्नम् ।
 स्योनमिति वाक्यजातं यथा पुरोडाशधर्मिणं ब्रूते ॥ १३ ॥
 स क्रतुमितिवाक्यस्थे क्रतौ हि नियमेन विषयसाकाङ्क्षे ।
 ययं बोधयितुमिदं ेत्यादिकमुदाहृतं ति ॥ १४ ॥

तस्य विशेषणजाले मनोमयप्रभृतिवाक्यजालेन ।
 भूयः प्रदर्शमाने जीवाशङ्का कथं प्रवर्तेत ॥ १५ ॥
 यद्यपि लिङ्गविगानाद्विशेषणार्थत्वमसुलभं भाति ।
 लिङ्गस्य विपरिणामे तथाऽपि नैवात्र बाधकं किमपि ॥ १६ ॥
 ब्रह्मणि मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वमनुपपन्नमिति ।
 नैवाऽऽशङ्का कार्या ब्रह्मण्यखिलात्मके हि तद्युक्तम् ॥ १७ ॥
 सामानाधिकरण्यं विवक्षितं ब्रह्मणा यदा कार्यं ।
 बाधायां तच्च स्यादत्र हि कार्येण कारणेन स्यात् ॥ १८ ॥
 तेन च सर्वात्मकता ब्रह्मणि परमे प्रदर्शिता भवति ।
 इदमिति पदमप्यत्र ब्रह्मविशेषणपरं हि कर्तव्यम् ॥ १९ ॥
 यदिदं ब्रह्मपरं स्यात्सर्वं खलु तदिति योजना कार्या ।
 तेन च सर्वात्मकता ब्रह्मणि परमे समर्थिता भवति ॥ २० ॥
 ब्रह्मण्युपास्यरूपे सर्वोत्कर्षश्च वर्णितः प्रायः ।
 तज्जत्वादिकमखिलं यदुत्तरस्मिन्प्रदर्शितं तदपि ॥ २१ ॥
 तस्य च सर्वात्मकताप्रतिपत्त्यर्थं च शमविधानार्थम् ।
 तस्माच्छ्रुतिशतगेये सर्वात्मनि सकलजगदुपादाने ॥ २२ ॥

णि मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वमेतदुपपन्नम् ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

च विधिविहितायामुपासनायामपेक्षिता ये स्युः ॥ २३ ॥

ते सत्यकामताद्या ह्युपपन्नाः स्युर्गुणाः परे पुंसि ।
 अत्र च विवक्षितत्वं ह्युपासनायामपेक्षणीयत्वम् ॥ २४ ॥
 इह सत्यकामतामुखगुणजाते भवति तच्च निरवद्यम् ।

अनुपपत्तस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

योऽयं शारीरः स्यात्स चोक्तगुणजातमाजनं न भवेत् ॥ २५ ॥
 यत एतस्मिन्वाक्ये ह्यवाक्यवादरत इतीरितं भवति ।
 देहेन्द्रियादियोगिनि शारीरे कथमवाक्यतावार्ता ॥ २६ ॥
 नियतविषयाभिलाषिण्यनादरत्वं च तत्र न हि भवति ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

किं चात्र वाक्यशेषे मनोमयत्वादिगुणगणोपेतः ॥ २७ ॥
 एतमिति कर्मभावादुपदिष्टोऽयं परः पुमानेव ।
 अभिसंभविताऽस्मीति च शारीरः कर्तृभावमापन्नः ॥ २८ ॥

निर्दिष्टो यः स कथं ह्युपासनाविषयभावमुपगच्छेत् ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

एवमयमन्तरात्मन्नितिसत्त्यन्तशब्दनिर्देशः ॥ २९ ॥

शारीरोऽसौ कर्ता ह्युपास्यरूपो हिरण्मयः पुरुषः ।

प्रथमान्तशब्दबोधः स कथं शारीरभावमुपगच्छेत् ॥ ३० ॥

देहेन्द्रियवशवर्ती शारीरो न च परः पुमान्भवति ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिरेषा भागवती शारीरपरात्मभेदमाचष्टे ॥ ३१ ॥

शारीरं च नियम्यं नियामकं हृदयदेशमीशमपि ।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न

निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

नन्विह वाक्ये योऽसावुपास्यरूपः कथं स परमात्मा ॥ ३२ ॥

अर्भकमस्याऽऽयतनं निर्दिष्टं स्यात्तदाऽर्भकत्वमपि ।

यस्मान्मुदि निर्दिष्टः श्यामाकादपि च दर्शितोऽणीयान् ॥ ३३ ॥

स च कथमिह परमात्मा योऽसौ व्यापीति दर्शितः शास्त्रे ।

इति चेन्नायं दोषो निचाय्यभावेन दर्शितो योऽसौ ॥ ३४ ॥

ब्रह्मण्यपरिच्छिन्ने मनो विधातुं न शक्नुयाज्जीवः ।

इति करुणापरतन्त्रा श्रुतिः परिच्छेदमस्य निर्दिशति ॥ ३५ ॥

व्योम्न इवास्यापि स्यादुपाधियोगादयं परिच्छेदः ।

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

शारीरः परमात्मा यद्येतौ हृदयदेशसंनिहितौ ॥ ३६ ॥

शारीरस्य च भोगे कथं परात्मा न भोगमाप्नोति ।

इति शङ्कामपनेतुं प्रवर्तते सपदि सूत्रशेषोऽयम् ॥ ३७ ॥

धर्मादिसाधनोऽन्यस्तद्विपरीतश्च भवति परमात्मा ।

अपहतपाप्मा योऽसौ स धर्मफलभोगमाप्नोति कथम् ॥ ३८ ॥

धर्मादिसाधनस्य हि शारीरस्योक्तभोगसंबन्धः ।

आविद्यकदेहादावभिमानेनास्य भोगसंबन्धः ॥ ३९ ॥

सर्वज्ञस्य परस्य हि न चास्त्यविद्या न भोगवार्ता वा ।

अद्वैतवादुलोपो नैवाऽऽशङ्क्योऽत्र भेदनिर्देशात् ॥ ४० ॥

भेद उपाधिकृतोऽसावुक्तश्चोपासनाङ्गभावेन ।
 तस्मादेतत्सकलं शाण्डिल्यमुनीन्द्रदर्शितं वाक्यम् ॥ ४१ ॥
 ब्रह्मण्युपास्यरूपे समन्वितं ह्यत्र कोऽपि न विरोधः ।
 ननु यदि परमात्माऽसावपहतपाप्मा ततो न भोक्ता स्यात् ॥ ४२ ॥
 कठवल्लीवाक्येऽस्मिन्भोक्ता जीवो भवेन्न परमात्मा ।
 यस्य ब्रह्म क्षत्रं चोभयमोदन इतीह निर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥
 उपसेचनमिह मृत्युः प्रदर्शितस्तेन चातृता लब्धा ।
 आत्मा चाग्निर्वाह्याज्जीवो वा भवति नैव परमात्मा ॥ ४४ ॥
 कठव । मेतस्यां यतोऽग्निर्जीवौ प्रदर्शितौ पूर्वम् ।
 अन्नादोऽग्निरयं स्यादिति श्रुतिश्चातृतां प्रसञ्जयति ॥ ४५ ॥
 स्वाद्वृत्तीति श्रुतिरपि जीवे तामतृतां प्रसञ्जयति ।
 यदि च प्रकरणभेदान्नाग्निः प्रतिगृह्यतेऽतृत्भावेन ॥ ४६ ॥
 तर्ह्यत्ता जीवः स्यान्न तु परमात्मा यतः स नाश्नाति ।
 इत्याक्षेपप्राप्तावतृपदे गौणवृत्तिमाश्रित्य ॥ ४७ ॥
 निरसितुमिममाक्षेपं चकार मुनिवर्य एतदधिकरणम् ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

चराचरमेतन्मृत्युर्यस्येतिवाक्यनिर्दिष्टम् ॥ ४८ ॥
 तस्यात्ता कथमन्यस्तस्मादत्ता परः पुमानेव ।
 संहारकत्वयोगादतृत्वं तस्य गौणमेव स्यात् ॥ ४९ ॥
 कर्मफलभोक्तृतैव हि जीवे दृष्टा न सा परे पुंसि ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्र । मपि यच्चैतत्परात्मनो दृश्यते न चान्यस्य ॥ ५० ॥
 प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां परमात्मैवात्र दर्शितो येन ।
 इत्था को वेदेति हि दुर्विज्ञेयत्वमस्य निर्दिष्टम् ॥ ५१ ॥
 परमात्मलिङ्गमेतत्तस्मादत्ता परः पुमानेव ।
 भवतु परात्मैवायं यस्य ब्रह्मेतिवाक्यनिर्दिष्टः ॥ ५२ ॥
 मित्युत्तरवाक्ये गुहाहितत्वेन दर्शितौ तौ कौ ।
 पौ गुहां प्रविष्टौ छायातपवद्विलक्षणावुक्तौ ॥ ५३ ॥
 किमु तत्र बुद्धिर्जीवौ जीवपरेशावितीह संदेहः ।
 तौ यदि च बुद्धिर्जीवौ बुद्ध्या जीवः पृथक्निरुक्तः स्यात् ॥ ५४ ॥

यदि वा जीवपरेशौ जीवादीशः पृथग्गृहीतः स्यात् ।
 यदि जीवेशौ स्यातां गुहाहितत्वं तयोर्युक्तं स्यात् ॥ ५५ ॥
 तस्मादिह निर्दिष्टावुक्तविशेषौ हि बुद्धिजीवौ तौ ।
 इत्याक्षेपं निरसितुमेतद्वाक्यार्थनिर्णयार्थमपि ॥ ५६ ॥
 भगवान्मुनिवर्योऽसाविदमधिकरणं चकार नु गृहीत्यै ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात् ॥ ११ ॥

अत्र च गुहां प्रविष्टावात्मानौ तो च जीवपरमेशौ ॥ ५७ ॥
 निर्दिश्यते हि लोके संख्या तुल्यस्वभावयोरुभयोः ।
 अस्य द्वैतीयिको गौरन्वेष्टव्य एवमभिधाने ॥ ५८ ॥
 गौरैव हि द्वितीयस्तत्रान्विष्येत नाश्व इतरो वा ।
 ऋतुपानाल्लिङ्गादिह जीवे निर्धारिते हि तस्य यदि ॥ ५९ ॥
 अन्विष्यते द्वितीयश्चेतनभावादसौ परात्मा स्यात् ।
 अत्र पिबन्ताविति या श्रुतिर्हि पानं प्रदर्शयत्युभयोः ॥ ६० ॥
 तच्च कथं परमात्मनि परितृप्ते स्यादितिह नाऽऽशङ्क्यम् ।
 जीवस्तावत्पिबति हि परमात्माऽसौ हि तं च पाययति ॥ ६१ ॥
 पाचयितां पक्तेति हि दृष्टा लोकप्रसिद्धिरिह तद्वत् ।
 नन्विह जीवपरेशौ गृह्येते चेत्कथं गुहावेशः ॥ ६२ ॥
 सर्वगते परमात्मनि देशपरिच्छेद एष यदयुक्तम् ।
 इति नाऽऽशङ्क्यं योऽसौ सर्वगतो यदि तदेकदेशगतः ॥ ६३ ॥
 सकलवसुधाधिनाथो रामः साकेतनगरनाथ इव ।
 श्रुतिसिद्धो न्यायः स्याच्छ्रुत्यनुकूलश्रुतिर्न चेहास्ति ॥ ६४ ॥
 नेयं शङ्का श्रुतिषु हि गुहाहितत्वं परात्मनो दृष्टम् ।
 श्रुतिवाक्ये निर्दिष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टमित्यादौ ॥ ६५ ॥
 यो वेदेति च वाक्येऽप्यन्विच्छ गुहां प्रविष्टमित्यादौ ।
 छायातपसाम्यं यद्विलक्षणत्वेन तत्तयोर्युक्तम् ॥ ६६ ॥
 जीवोऽयं संसारी तद्विपरीतो यतो हि परमात्मा ।
 तस्मादृतं पिबन्तौ गुहां प्रविष्टौ च दर्शितावेतौ ॥ ६७ ॥
 छायातपसदृशावपि जीवपरेशौ न बुद्धिजीवौ हि ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

यद्यपि विशेषणमेतद्वाक्ये निर्दिष्टमेतयोर्भवति ॥ ६८ ॥

रथिनं विन्दीत्यस्मिन्वाक्ये जीवो रथी विनिर्दिष्टः ।
 विज्ञानसारथिः स्याद्रथी यदाऽयं स पारमाप्नोति ॥ ६९ ॥
 गमिकर्तृकर्मभावावित्युपदिष्टो हि जीवपरमेशौ ।
 दुर्दर्शमिति च मन्त्रे मनधातोः कर्तृकर्मभावेन ॥ ७० ॥
 तावेतौ निर्दिष्टौ जीवपरेशौ न चेतारौ भवतः ।
 इहलोकसिद्धमेनं जीवं निर्दिश्य तदनुवादेन ॥ ७१ ॥
 तस्माद्विलक्षणोऽसौ परमात्माऽत्र प्रदर्श्यते वाक्ये ।
 यो हि सुपर्णा सयुजेत्येवं दृष्टो हि मुण्डके मन्त्रः ॥ ७२ ॥
 कठवल्लीवाक्यगतैर्मन्त्रैरुक्तैः समार्थको भवति ।
 इह केचिदाहुरार्या मन्त्रो यो द्वेति मुण्डके कथितः ॥ ७३ ॥
 अधिकरणस्यैतस्य हि भवति न सिद्धान्तमुक्तवाक्यार्थम् ।
 पैङ्ग्युपनिषदि यतोऽयं सर्वक्षेत्रज्ञपरतया नीतः ॥ ७४ ॥
 न च भवति पूर्वपक्षं स्याद्ब्रह्मदत्तं येन सत्त्वं उपदिष्टम् ।
 औदासीन्येनायं क्षेत्रज्ञो दर्शितश्च तत्रैव ॥ ७५ ॥
 सत्त्वस्य भोक्तृतोक्तिः क्षेत्रज्ञे ब्रह्मभावमभिधातुम् ।
 कठवह्न्युक्तावेतौ जीवप्राज्ञौ न चेह संभवतः ॥ ७६ ॥
 तस्मादन्यार्थोऽयं मुण्डकदृष्टो हि मन्त्रभाग इति ।
 ननु कठवह्न्यामस्यामृतपानं प्रथमतः श्रुतं भवति ॥ ७७ ॥
 प्रथमश्रुतयोगेन हि तत्राधिकृतं तु जीवमालम्ब्य ।
 तत्समभावो योऽसौ परमात्मा तद्वितीय उपदिष्टः ॥ ७८ ॥
 ऐसलविद्यायामेष य इत्यादिवाक्यमुपदिष्टम् ।
 पुरुषो दृश्यत इति किल दृश्यत्वं प्रथमतः श्रुतं तस्य ॥ ७९ ॥
 चाक्षुषधीविषयत्वं दृश्यत्वं जगति सुप्रसिद्धं हि ।
 तद्योगी पुरुषोऽसौ छायात्मा वाऽथ वा भवेज्जीवः ॥ ८० ॥
 किंवा स देवतात्मा न खलु परात्मा न दृश्यते स यतः ।
 यदि च च्छायात्माऽसावमृताभयलक्षणः पुमान्न भवेत् ॥ ८१ ॥
 भवतुर्देवा जीवो वा देवो वा स्यान्न चैव परमात्मा ।
 धर्मादिसाधनोऽसौ जीवोऽप्यमृतादि णो भवति ॥ ८२ ॥
 योऽसौ हि देवतात्मा स चापि निर्दि णो दृष्टः ।
 सत्यां गतौ परस्य हि विशिष्टदेशत्वकल्पनाऽनुचिता ॥ ८३ ॥

दृश्यत्वकल्पना वा तस्याऽनुचिता ह्यनामरूपत्वात् ।
इति शङ्कायां सत्यामुपकोसलवाक्यमेतदखिलमपि ॥ ८४ ॥
सम्यग्विचार्य भगवानिदमधिकरणं चकार मुनिवर्यः ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

विदो मित्र ते मुखं विमातीति ते प्रशस्याऽऽदौ ॥ ८५ ॥
उपदेशमिमं चकार जाबालमुनिवरो यस्मात् ।
नेनोपदिश्यमानो य एष इत्यादिवाक्यनिर्दिष्टः ॥ ८६ ॥
स च परमात्मैव स्यान्न चेतः कोऽपि शङ्कितुं शक्यः ।
आत्मत्वममृतभावो ब्रह्मात्मकताऽभयं च सर्वमिदम् ॥ ८७ ॥
गुणजातं परमात्मन्युपपन्नं स्यान्न चेतस्त्रापि ।
पापं कर्मैवंविदि न श्लिष्यत इति हि यच्च निर्दिष्टम् ॥ ८८ ॥
तद्विदि पापास्पर्शनमास्मिन्पक्षे समञ्जसं भवति ।
अक्षिस्थानं यदिदं प्रदर्शितं सर्वलेपरहितमिति ॥ ८९ ॥
तद्यदिति मन्त्रभागे तस्मात्स्यादिह परः पुमानेव ।
यच्चेह वामनीत्वं संयद्रामत्वमपि च यच्चोक्तम् ॥ ९० ॥
यच्चेह भामनीत्वं परमात्मनि युक्तमेतदखिलमपि ।
संयद्रामत्वादिकमखिलं विवृतं हि मन्त्रभागेण ॥ ९१ ॥
कर्मफलोत्पादकता संयद्रामत्वशब्दलभ्योऽर्थः ।
कर्म प्रापकता भवति तथा वामनीत्वशब्दार्थः ॥ ९२ ॥
सर्वार्थमानदत्वात्तथैव सर्वत्र भासमानत्वात् ।
उक्तं हि भामनीत्वं तदेतदखिलं परात्मानि प्रथितम् ॥ ९३ ॥
तस्मादिह परमात्मा निर्दिष्टो भवति नेतरः कश्चित् ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

यदि परमात्माऽयं स्यादक्षिस्थानत्वमनुपपन्नमिति ॥ ९४ ॥
नेयं शङ्का यस्मात्तस्य स्थानानि दर्शितान्येव ।
अन्तर्यामिनिरुक्तस्थानानि बहूनि दर्शितान्यस्य ॥ ९५ ॥
चक्षुरपि तत्र दृष्टं तस्मादयमिह परः पुमानेव ।
सूत्रस्थादिपदेन हि नाम च रूपं च वर्णितं यदपि ॥ ९६ ॥
अस्य रूपे तदेतदखिलं समञ्जसं भवति ।

सुखविशिष्टाभिधानादेवं च ॥ १५ ॥

उपकोसलपरिचर्यापरितुष्टैरग्निभिर्यदादिष्टम् ॥ ९७ ॥

कं ब्रह्मेत्यादिकमपि सुखात्मकं ब्रह्म बोधयत्याशु ।

खण्डशब्दसाहचर्याद्ब्रह्मण्यल्पत्वबोधपरिहारे ॥ ९८ ॥

ब्रह्मपदसाहचर्यात्कंशब्दोऽनन्तसुखपरो भवति ।

तेनानन्तसुखात्मकमुपदिष्टं ब्रह्म पूर्ववाक्येण ॥ ९९ ॥

न होतादृशरूपो जीवो देवोऽथ वा भवत्यन्यः ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

विदितश्रुत्यन्तस्य च या गतिरुपदिश्यते हि वेदान्ते ॥ १०० ॥

अर्चिष्प्रमुखा सेहाप्युपदिष्टाऽतोऽयमत्र परमात्मा ।

अथ यदि चैवेत्यस्मिन्मन्त्रे गतिरियमुदाहृता भवति ॥ १०१ ॥

तस्मादक्षिस्थाने प्रदर्शितोऽयं हि भवति परमात्मा ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

इतरश्चाप्यात्मादिर्न चेह निर्दिश्यतेऽन्तरक्षिणि हि ॥ १०२ ॥

अनवस्थितो यतोऽसौ छायात्मा किं च भवति नाऽऽत्माऽपि ।

चक्षुःसमीपवर्ती पुरुषो यदि भवति चक्षुषि च्छाया ॥ १०३ ॥

अपयाते तस्मिन्निह पुरुषच्छाया न दृश्यते काऽपि ।

जीवो यद्यप्यात्मा तथाऽपि चक्षुष्यवस्थितो नायम् ॥ १०४ ॥

चित्तोपाधिर्योऽसौ चित्तं प्रायेण हृदयदेशगतम् ।

अमृतत्वमस्य दुर्घटमभयं चाप्यस्य दुर्घटं भवति ॥ १०५ ॥

सर्वगतस्य परात्मन इदं हि सकलं समञ्जसं भवति ।

यद्यपि च देवतात्मा नित्यं चक्षुष्यवस्थितो भवति ॥ १०६ ॥

अमृतादिशब्दयोगी तथाऽपि नैवाऽऽत्मशब्दयोगः स्यात् ।

अमरत्वं देवानां चिरकालावस्थितत्वसापेक्षम् ॥ १०७ ॥

ऐश्वर्यमीशतन्त्रं न च स्वतोऽस्याभयं च नो भवति ।

दृश्यत इति येयं श्रुतिरुदाहृता सा न चाक्षुषत्वपरा ॥ १०८ ॥

विद्वदनुभूतिविषयप्रदर्शनार्था प्ररोचनार्थैव ।

तस्मात्परमात्माऽयं योऽसावक्षिणि निरूपितो ह्यात्मा ॥ १०९ ॥

उपकोसलवाक्यमिदं तत्र परात्मनि समन्वितं भवति ।

नन्वयमक्षिस्थाने प्रदर्शितो भवति नैव परमात्मा ॥ ११० ॥

स्थानव्यपदेशादिति शङ्कां वारयितुमेष दृष्टान्तः ।
 अन्तर्यामिब्राह्मणवाक्ये यच्चक्षुषीति निर्दिष्टः ॥ १११ ॥
 स्थानादिव्यपदेशादिति सूत्रेणोपदर्शितः पूर्वम् ।
 स च दृष्टान्तोऽसिद्धो यतः परमात्माऽशरीर उपदिष्टः ॥ ११२ ॥
 अशरीरस्य कापि हि यमयितृभावो न दृश्यते लोके ।
 इह खल्वन्तस्तिष्ठन्यमयत्ययमिति हि दर्शितो योऽसौ ॥ ११३ ॥
 अन्तर्यामी योगी किंवा स्यात्तदभिमानिदेवो वा ।
 न तु परमात्मा योऽसावकार्यकरणो निरूपितः शास्त्रे ॥ ११४ ॥
 इति शङ्कां वारयितुं चकार मुनिवर्य एतदधिकरणम् ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

अधिदैवादिविभिन्नं जगत्समग्रं हि योऽन्तरवतिष्ठन् ॥ ११५ ॥
 यमयति स च परमात्मा न हि योगी नापि देवतात्मा वा ।
 योऽसौ परमात्मा स्याज्जगतः सृष्ट्यादिकारणं भवति ॥ ११६ ॥
 जगदीशः कृत्स्नमिदं जगन्नियन्तुं स एव शक्नोति ।
 आत्मत्वममृतभावस्तस्यैव हि युज्यते न चान्यस्य ॥ ११७ ॥
 अतथाभूतो योगी देवो वाऽऽत्माऽमृतः कथं भवति ।
 यं पृथिवी नेत्येषा श्रुतिः पृथिव्यादिदेवतादीनाम् ॥ ११८ ॥
 अन्तर्यामिणमविदितमाचष्टे स न कथं परमात्मा स्यात् ।
 यो देवतात्मनामप्यन्तर्यामी कथं स देवः स्यात् ॥ ११९ ॥
 स्वस्यैव यमयितृत्वं नियम्यता चेति बाधितं तत्स्यात् ।
 यच्चोक्तमस्य बाधितमकार्यकरणस्य यमयितृत्वमिति ॥ १२० ॥
 तदपि च दूषणमास्मिन्नचिन्त्यशक्तौ परापरे न भवेत् ।
 यानिह यमयति भगवान्कर्मफलासक्तचेतसो लोकान् ॥ १२१ ॥
 तत्कार्यकरणजालैः सकार्यकरणो ह्यकार्यकरणोऽपि ।
 एवमदृष्टत्वादिव्यपदेशोऽप्यत्र दर्शितो योऽसौ ॥ १२२ ॥
 स च परमात्मनि युक्तो न योगिनि स्यान्न देवतात्मनि वा ।

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

ननु चादृष्टत्वादिव्यपदेशः स्यात्प्रधानपक्षेऽपि ॥ १२३ ॥
 जगतः कारणभावादन्तर्यामि प्रधानमेव स्यात् ।
 इति चेन्नेयं शङ्का द्रष्टृत्वादिकमुदाहृतं येन ॥ १२४ ॥

धानधर्मो ह्यन्तर्यामी ततः परात्मैव ।

द्रष्टृत्वावृष्टत्वव्यपदेशादिह स न प्रधानं चेत् ॥ १२५ ॥

शारीरो भवतु तथाऽप्यन्तर्यामी यतः स हि द्रष्टा ।

श्रोता मन्ता चाऽऽत्मा चेतनमावादद्रष्टृरूपश्च ॥ १२६ ॥

देहादियमपितृत्वादित्याशङ्का निरस्यते सपदि ।

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

यश्चायं शारीरो नान्तर्यामी भवेद्यतश्चैनम् ॥ १२७ ॥

शारीराज्जेदेन हि काण्वा माध्यंदिनाश्च कथयन्ति ।

यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यन्ये वर्णयन्ति चान्येऽपि ॥ १२८ ॥

योऽसावात्मनि तिष्ठन्नित्यपि कथयन्ति चोभयत्रापि ।

विज्ञानशब्द एकस्तथाऽऽत्मशब्दोऽपि जीववचनः स्यात् ॥ १२९ ॥

विज्ञानमयो यस्माज्जीवो निर्दिश्यते हि सर्वत्र ।

जीवस्यान्तर्यामी योऽसौ स कथं हि जीवतां गच्छेत् ॥ १३० ॥

तस्मादन्तर्यामिणि परमात्मनि वाक्यमेतदुपपन्नम् ।

एकस्यापि हि नियामकत्वं नियम्यरूपत्वम् ॥ १३१ ॥

औपाधिकभेदेन हि तदेतदखिलं समञ्जसं भवति ।

नन्वत्रान्तर्यामी द्रष्टृत्वात्मत्वधर्मयोगेण ॥ १३२ ॥

स्मार्तं प्रधानमेतन्न भवति चेद्भवतु तावताऽपीह ।

मुण्डकवाक्ये भूयो निरुक्तमद्रेश्यतादिगुणयोगि ॥ १३३ ॥

अक्षरमिति यत्प्रथितं तदिदं स्मार्तं प्रधानमेव स्यात् ।

शब्दादिरहितमेतद्यत एतस्य ह्यद्रेश्यता युक्ता ॥ १३४ ॥

ह्यत्वादिकमपि सूक्ष्मत्वादस्य युक्तमाभाति ।

महदादिकारणत्वाद्भिगुणत्वादस्य भूतयोनित्वम् ॥ १३५ ॥

तस्मादेतद्वाक्यप्रदर्शितं यत्प्रधानमेव स्यात् ।

योनिशब्दो निमित्तवाची तदा तु शारीरः ॥ १३६ ॥

न हि भवति भूतयोनिर्यतश्च धर्मादिसाधनोपाचितः ।

नन्विह वाक्ये प्रधानमद्रेश्यतादिगुणयोगि ॥ १३७ ॥

इति यद्युच्येत तदा भवति विरोधोऽत्र वाक्यशेषेण ।

यः सर्वज्ञः सर्वविदित्येवं वाक्यशेष इह दृष्टः ॥ १३८ ॥

क्यशेषदर्शितसर्वज्ञत्वं कथं प्रधाने स्यात् ।

इति नात्र शीयं सर्वज्ञत्वं यदेतदुपदिष्टम् ॥ १३९ ॥

अक्षरपदाभिधेयात्परस्य परमात्मनो हि निर्दिष्टम् ।
 तस्मादस्मिन्वाक्ये प्रधानमिह भूतयोनिरित्युक्तम् ॥ १४० ॥
 अथवाऽयं शारीरो न हि परमात्माऽत्र भूतयोनिः स्यात् ।
 दृष्टान्तबोधकानि हि यथोर्णनाभिरितिवाक्यजालानि ॥ १४१ ॥
 दृष्टान्तभावमेषामचेतनानां यतश्च कथयन्ति ।
 इत्याशङ्कां सकलां निरस्य वाक्यार्थतत्त्वबोधार्थम् ॥ १४२ ॥
 भगवान्करुणासिन्धुश्चकार मुनिवर्य एतदधिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

मुण्डकवाक्ये योऽसावदृश्यत्वादिगुणक उपदिष्टः ॥ १४३ ॥
 स च परमात्मा यस्मात्सर्वज्ञत्वादिधर्मनिर्देशः ।
 भूतप्रकृतित्वेन हि यदक्षरं पूर्ववाक्यनिर्दिष्टम् ॥ १४४ ॥
 तत्रैवोत्तरवाक्ये सर्वज्ञत्वं च दर्शितं येन ।
 अक्षरविद्या येयं परविद्या नेति वर्णितं पूर्वम् ॥ १४५ ॥
 यद्यक्षरं प्रधानं तद्विद्या सा कथं परा विद्या ।
 कस्मिन्भगवो ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातमिति च यच्चोक्तम् ॥ १४६ ॥
 एकस्य च विज्ञाने सर्वज्ञानं परात्मपक्षे स्यात् ।
 या कर्मगोचरा स्यादपरा विद्यति तां हि निन्दित्वा ॥ १४७ ॥
 निःश्रेयसफलकतयाऽपरविद्या नेति वर्णितं भूयः ।
 निन्दित्वाऽपरविद्यां ततो विरक्तस्य साधनं कथयन् ॥ १४८ ॥
 परविद्यायामस्यां श्रुतिरधिकारं हि तस्य बोधयति ।
 परतः पर इत्यन्ते मन्त्रे निर्दिष्टमक्षरं यत्स्यात् ॥ १४९ ॥
 तच्चोत्तरसूत्रार्थव्याख्याने दर्शयिष्यते भूयः ।
 तस्मात्स हि परमात्मा यदक्षरं स्याददृश्यतादिगुणम् ॥ १५० ॥
 सर्वज्ञत्वाद्यखिलं तस्मिन्नात्मनि समं भवति ।
 यस्मादचेतनानां दृष्टान्तत्वं प्रदर्शितं भूयः ॥ १५१ ॥
 तस्मादक्षरशब्दं प्रधानमिह भूतयोनिरिवेति ।
 यद्द्रुषणमेतस्मिन्परात्मपक्षे न किञ्चिदपि भवति ॥ १५२ ॥
 न हि न्ते धर्मिणि सकलं साम्यं विवक्षितं भवति ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

यद्यक्षरशब्दः स्याच्छारीरेऽसौ विशेषणं चैतत् ॥ १५३ ॥

दिव्यो हीत्युपदिष्टं दिव्यत्वाद्यनुपपन्नमेव स्यात् ।
 आविद्यकदेहादावहमभिमानेन विस्मृतस्वात्मा ॥ १५४ ॥
 यः शारीरः सोऽयं दिव्यत्वाद्यैः कथं विशिष्येत ।
 अद्वेश्यत्वादिगुणं यदक्षरं भूतयोनिरित्युक्तम् ॥ १५५ ॥
 उपदिश्यते प्रधानाद्भिन्नं तस्माच्च तत्परात्मैव ।
 अप्राणो हीत्यस्मिन्मन्त्रे पुंलिङ्गशब्दनिर्दिष्टः ॥ १५६ ॥
 योऽयं परमात्मा स्यात्स चाक्षरात्पर इहोपदिष्टः स्यात् ।
 तत्राक्षरशब्दोऽसावव्याकृतभूतसूक्ष्मपर एव ॥ १५७ ॥
 न हि तद्विना परात्मा सृष्टिस्थितिनाशकारणो भवति ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मूर्धेतीयं श्रुतिरस्यैवाक्षरस्य रूपमिदम् ॥ १५८ ॥
 त्रैलोक्यावयवात्मकमुपदिशति हि तस्य चान्तरात्मत्वम् ।
 न ह्येतादृशरूपं शारीरे स्याच्छरीरपरतन्त्रे ॥ १५९ ॥
 सर्वान्तरात्मताऽपि च न च प्रधाने ह्यचेतने भवति ।

प्रकरणात् ।

प्रकृतानुकर्षणं हि प्रकरणशब्दार्थ एष उपदिष्टः ॥ १६० ॥
 सर्वस्य चान्तरात्मा यस्तं ह्येष इति निर्दिशन्पूर्वम् ।
 पुनरप्येतस्मादिति तमेव भूयः परामृशन्नस्य ॥ १६१ ॥
 प्राणादिकारणत्वं प्रपञ्चितं येन स खलु परमात्मा ।
 केचिदिहाऽऽहुः सुधियस्त्वग्निर्मूर्धेतिवाक्यनिर्दिष्टम् ॥ १६२ ॥
 रूपं यदेतदखिलं नाद्वेश्यत्वादिगुणक उचितमिति ।
 अज्ञादीनामेषां निर्दिष्टा जायमानता यस्मात् ॥ १६३ ॥
 तस्मात्तदिदं रूपं हिरण्यगर्भस्य युक्तमामाति ।
 पुरुष इति वाक्यशेषप्रदर्शितं रूपमत्र सूत्रोक्तम् ॥ १६४ ॥
 तस्योपन्यासोऽयं तत्प्रतिपत्तिप्रजननो भवति ।
 ननु वाक्यशेषदर्शितसर्वज्ञत्वादिधर्मयोगेण ॥ १६५ ॥
 यद्यक्षरं प्रधानं न भवति चेद्भवतु तर्हि तत्रैवम् ।
 वैश्वानर इति रूढश्छान्दोग्ये हि प्रदर्शितो योऽसौ ॥ १६६ ॥
 होमाधिकरणमावाचात्रोक्ताज्जाठराग्निरिव स्यात् ।
 अयमग्निरिति च वाक्ये यद्यंशब्दोऽपि जाठरे दृष्टः ॥ १६७ ॥

यद्यं भूताग्निर्वा वैश्वानरशब्दवाच्यतां गच्छेत् ।
 विश्वस्मा इति वाक्ये वैश्वानरशब्द एष भूताग्नौ ॥ १६८ ॥
 दृष्टस्तस्मादथ वा भवेदसौ तदभिमानिदेवो वा ।
 वैश्वानरस्य सुमताविति श्रुतिर्ह्यत्र साधिका भवति ॥ १६९ ॥
 यद्यात्मशब्दयोगान्नैते वैश्वानरा भवन्ति तदा ।
 जीवो वा स्याद्यद्यं जाठरवैश्वानरेण संनिहितः ॥ १७० ॥
 प्रादेशमात्रमिति च श्रुतिरप्यस्मिन्समञ्जसा भवति ।
 तस्मादिह जीवो वा जठराग्निर्वाऽथ वाऽपि भूताग्निः ॥ १७१ ॥
 वैश्वानरशब्दः स्यात्किंवाऽसौ तदभिमानिदेवो वा ।
 न तु परमात्मेत्येवं निरसितुमुक्तप्रकारमाक्षेपम् ॥ १७२ ॥
 सर्वज्ञोऽसौ भगवानिदमधिकरणं चकार मुनिवर्यः ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

उद्दालकावसाना ये च प्राचीनशालमुनिमुख्याः ॥ १७३ ॥
 को नु इति ते च सर्वे मीमांसां चक्रुरवमन्योन्यम् ।
 मतिवैरूप्यादेते परिनिष्ठां तत्र लब्धुमसमर्थाः ॥ १७४ ॥
 वैश्वानरविद्यां तां ग्रहीतुकामाः शुचित्रता मुनयः ।
 एतद्विद्याकुशलं केकयमश्वपतिमेत आजग्मुः ॥ १७५ ॥
 राजानं पप्रच्छुर्ब्रूहीत्यन्तेन वाक्यजालेन ।
 राजाऽपि परमकृपया तदभिप्रायं च सकलमाकर्ण्य ॥ १७६ ॥
 व्यस्तोपासनपक्षं निन्दित्वाऽऽत्मानमुपदिदेशेत्थम् ।
 यस्त्वेतमिति च वाक्यैर्द्युमूर्धताद्यङ्गषट्कसंबलितम् ॥ १७७ ॥
 वैश्वानरं वदिष्यंस्तदुपास्तिफलं च वर्णयामास ।
 अत्र च वाक्ये सकले योऽसौ वैश्वानरो विनिर्दिष्टः ॥ १७८ ॥
 स च परमात्मैव स्यान्न जाठराग्न्यादिरथ च जीवो वा ।
 न ह्यस्य जाठराग्नेर्द्युमूर्धता स्याद्यतः परिच्छिन्नः ॥ १७९ ॥
 यद्यपि भूताग्निरसावपरिच्छिन्नस्तथाऽपि नेयं स्यात् ।
 यो हि विकारो लोके नैव विकारान्तरात्मको दृष्टः ॥ १८० ॥
 नायं जीवोऽपि तथा यतः परिच्छिन्न एष निर्दिष्टः ।
 जगतोऽस्य कारणत्वात्परमात्मन एतदखिलमुपपन्नम् ॥ १८१ ॥
 कार्यगता ये धर्मा निर्दिश्यन्ते हि कारणे लोके ।
 फलगतमपि माधुर्यं चूतादौ मन्यते यतो लोकः ॥ १८२ ॥

तस्मादसौ परात्मा द्युमूर्धतादिभिरिहोपदिष्टो यः ।
 यदि परमात्मा न स्याद्योऽसौ वैश्वानरोऽत्र निर्दिष्टः ॥ १८३ ॥
 तदुपासकस्य भोग्यं सर्वत्रेत्येतदनुपपन्नं स्यात् ।
 तद्यदिषीकातूलं ह्यग्नौ प्रोतं प्रदूयते यद्वत् ॥ १८४ ॥
 तद्वद्वैश्वानरविदि पापं कर्मेति चाप्ययुक्तं स्यात् ।
 आत्मब्रह्मपदाभ्यामुपक्रमश्चाऽऽत्मशब्दयोगश्च ॥ १८५ ॥
 लोकादिषु फलभोगव्यपदेशः पापकर्मनाशोक्तिः ।
 वैश्वानरशब्दोऽयं हेतुभिरैतैः परात्मपर एव ॥ १८६ ॥
 इममर्थं बोधयितुं पञ्चम्यन्तोऽत्र सूत्रनिर्दिष्टः ।
 व्यवधानं गमितौ तौ द्वयोस्त्रयाणां च बोधकौ भवतः ॥ १८७ ॥
 तावेतौ संनिहितौ परमेश्वरमेव बोधयतः ।
 माणवकमग्निमेनं पश्येत्येवंविधेषु वाक्येषु ॥ १८८ ॥
 माणवकशब्दयोगादुत्कृष्टपरो यथाऽग्निशब्दः स्यात् ।
 इह वैश्वानरशब्दोऽप्यत्रत्येनाऽऽत्मशब्दयोगेन ॥ १८९ ॥
 परमेश्वरमेवैनं वैश्वानरमीदृशं प्रबोधयति ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

द्यां मूर्धानमितीयं स्मृतिरपि वैश्वानरस्य रूपमिदम् ॥ १९० ॥
 दर्शयति तच्च रूपं श्रुतिनिर्दिष्टत्वसाधकं भवति ।
 श्रुतिमूलं स्मृतिवाक्यं वदन्ति वेदार्थपारगा वृद्धाः ॥ १९१ ॥
 यच्च स्मृतिनिर्दिष्टं तच्छ्रुतिवाक्येन दर्शितं भवति ।
 एतच्च पारमेश्वररूपमिति स्मृतिरियं हि दर्शयति ॥ १९२ ॥
 छान्दोग्येऽपि हि तदिदं प्रदर्शितं येन भवति परमात्मा ।
 इतिशब्दो हेत्वर्थः सूत्रोक्तः पारमेश्वरं रूपम् ॥ १९३ ॥
 श्रुतिनिर्दिष्टं यस्मात्सोऽचिन्त्यात्मेति दर्शितं स्मृत्या ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्यु-

पदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

नन्विह वैश्वानर इति निर्दिष्टो भवति नैव परमात्मा ॥ १९४ ॥
 शब्दादिभ्योऽपि तथा तथैव चान्तःप्रतिष्ठितत्वेन ।
 वैश्वानरशब्दोऽसौ तथाऽग्निशब्दोऽपि योऽत्र निर्दिष्टः ॥ १९५ ॥
 तावे अग्निरौ स एष इत्यादिवाक्यनिर्दिष्टौ ।
 आदिपदादत्रत्यादग्नित्रेताप्रकल्पनं ग्राह्यम् ॥ १९६ ॥

प्राणाहुत्याश्रयता ग्राह्या या वाक्यशेषनिर्दिष्टा ।
 अन्तःप्रतिष्ठितत्वव्यपदेशोऽप्यत्र दर्शितो भवति ॥ १९७ ॥
 एतेभ्यो हेतुभ्यो वैश्वानर एव जाठराग्निः स्यात् ।
 इति शङ्काऽत्र न कार्या नाग्निर्जाठर इहोपदिष्टः स्यात् ॥ १९८ ॥
 अपि तु तदुपाधिकेऽस्मिन्परमात्मनि हृष्टिरत्र निर्दिष्टा ।
 शब्दादिहेतवो ये पूर्वोक्ता नात्र बाधकास्ते स्युः ॥ १९९ ॥
 यदि जाठर एवाग्निर्वैश्वानर इति निरूप्यते तत्र ।
 आत्मत्वमनुपपन्नं ह्यमूर्धतादिकमपीह निर्दिष्टम् ॥ २०० ॥
 किं चात्र दर्शितं यत्पुरुषत्वं तदपि बाधितं तत्र ।
 यत्पुरुष इति च वाक्ये पुरुषो वैश्वानरो विनिर्दिष्टः ॥ २०१ ॥
 पुरुषविधमित्यपीमं सूत्रावयवं पठन्ति केचिदिह ।
 तत्र च पुरुषविधत्वं यदुक्तमधिदैवतं यदध्यात्मम् ॥ २०२ ॥
 ह्युपभृतिष्वधिदैवं मूर्धादिष्ववयवेषु चाध्यात्मम् ।
 तदभिप्रायं तच्च हि न जाठरे भवति किंतु परमेशे ॥ २०३ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

उक्तेभ्यो हेतुभ्यो भूताग्निर्वाऽथ देवतात्मा का ।
 वैश्वानरो न हि स्याद्यतः स नाऽऽत्मानं चापि पुरुषो वा ॥ २०४ ॥
 लिङ्गानि बाधकानि हि यानि स्युर्भूतदेवतापक्षे ।
 तानि प्रदर्शितानि हि तस्माद्वैश्वानरः परात्मैव ॥ २०५ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं हि जाठराग्नेः प्रतीकभावं ह्युपाधिभावं च ।
 आश्रित्यैव हि दर्शितमेतस्यान्तःप्रतिष्ठितत्वमपि ॥ २०६ ॥
 योऽसौ ह्यमूर्धतादिभिरुदाहृतः परमपुरुष इह वाक्ये ।
 अन्तःप्रतिष्ठितत्वं तस्यान्तर्यामिभावयोगेन ॥ २०७ ॥
 अथ वा चिबुकान्तेषु हि पुरुषावयवेषु मूर्धता ह्युक्ता ।
 अन्तःप्रतिष्ठितत्वं साक्षादेवेति जैमिनिः प्राह ॥ २०८ ॥
 तस्मादस्मिन्वाक्ये परमात्मैव प्रदर्शितो नान्यः ।
 वैश्वानरशब्दोऽयं योगेन तमर्थमेव बोधयति ॥ २०९ ॥
 विश्वेषां वा नर इति विश्वे वाऽस्येति योग इह भवति ।
 सर्वजगत्कर्तृत्वात्सर्वान्तर्यामिभावनर्देशात् ॥ २१० ॥

वैश्वानरः परात्मा भवति ह्यत्राग्निशब्दबोध्योऽपि ।
अग्रफलनेतृभावाद्या च त्रेताग्निकल्पना साऽपि ॥ २११ ॥
सर्वात्मके परात्मनि सकलं चैतत्समञ्जसं भवति ।
अस्य प्रादेशत्वं संप्रति सम्यङ्निरूप्यते सूत्रैः ॥ २१२ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

परिहृश्यते परात्मा योऽसौ प्रादेशिकत्वमात्रेण ।
भक्तानुकम्पयाऽयं तस्मात्प्रादेशिकः परात्मा स्यात् ॥ २१३ ॥
हृदयादिषु प्रदेशेष्वयं परात्मोपलभ्यते येन ।
प्रादेशिकः परात्मा तस्मादित्याश्मरथ्य आचार्यः ॥ २२४ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदये प्रतिष्ठितं मन इति प्रसिद्धं हि ।
तेनानुस्मरणीयः कथितः प्रादेशमात्र एष इति ॥ २१५ ॥
प्रस्थमिताः प्रस्था इति निर्देशोऽयं यथा तथेहापि ।
इति बादरिराचार्यो वदति प्रादेशमात्रतामस्य ॥ २१६ ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

यान्याधिदैविकानि ह्यङ्गान्यत्रोपदर्शितान्यस्य ।
प्रादेशिकमूर्धादौ यदत्र संपादितानि चैष इति ॥ २१७ ॥
प्रादेशिकसंपत्त्या सेयं प्रादेशमात्रता तस्य ।
इति जैमिनिराचार्यस्तस्य प्रादेशमात्रतां ब्रूते ॥ २१८ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मूर्धादिचुबुकमध्ये यदेनमिह वर्णयन्ति जाबालाः ।
वैश्वानरं परेशं य एष इत्यादिमन्त्रभागेण ॥ २१९ ॥
तस्मादसौ परात्मा प्रादेशिकशब्दभाजनं भवति ।
शब्दोऽयमभिविहितस्तत्र परात्मनि समञ्जसो भवति ॥ २२० ॥
सर्वत्राभिगतोऽयं परिमितिहीनो यतोऽयमात्मा स्यात् ।
जगदेतदभिविमीते विमीयते वा य आभिमुख्येन ॥ २२१ ॥
तस्मादेतद्वाक्यं ह्यमूर्धताद्यङ्गजालसंवलिते ।
वैश्वानरे परात्मन्युपास्यरूपे समन्वितं भवति ॥ २२२ ॥

शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।

ध्यायी तस्यां प्रथमो योऽसौ समन्वयाध्यायः ॥ २२३ ॥

तत्र द्वितीयपादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।

आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो जयतु सोऽयमनवद्यः ॥ २२४ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयपादप्रारम्भः ।

इह च द्वितीयपादे यानि च वाक्यान्युपास्यबहुलानि ।

तानि ह्युपास्यरूपे समन्वितानीति दर्शितं पूर्वम् ॥ १ ॥

अत्र च तृतीयपादे यानि ज्ञेयप्रधानवाक्यानि ।

तेषां समन्वयश्च ज्ञेये ब्रह्मणि निरूप्यते सद्यः ॥ २ ॥

ननु वाक्यशेषदृष्टो ह्युमूर्धताद्यन्वयानुरोधेन ।

वैश्वानरशब्दोऽसावुपक्रमस्थो यदा परात्मपरः ॥ ३ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं यन्मुण्डकवाक्ये निरूपितं चाऽऽदौ ।

तदिदं प्रधानमेव स्यादन्ते सेतुशब्दनिर्देशात् ॥ ४ ॥

द्युप्रभृतिप्राणान्तं यस्मिन्नोतमिति दर्शितो योऽसौ ।

अन्ते सेतुत्वेनाध्यमृतस्येत्यादिवाक्यशेषेण ॥ ५ ॥

मृतशब्दोऽसौ ब्रह्मण्येव प्रयुज्यते शास्त्रे ।

षष्ठी संबन्धार्थां सेतुर्दृष्टो हि पारवाल्लोके ॥ ६ ॥

तस्मादेतद्वाक्यं यदमृतसंबन्धिपारवत्त्वगुणम् ।

बोधयति हि प्रधानं यतिः(तः) परात्मा न पारवान्मवति ॥ ७ ॥

अथ वा द्युप्रभृतीनां विधारकत्वेन निश्चितो योऽसौ ।

व ॥ ८ ॥ स्यादथ वा शारीरो वाऽऽत्मशब्दयोगेन ॥ ८ ॥

तस्मान्मुण्डकवाक्ये द्युभ्वाद्यायतनभावमापन्नः ।

न परात्मेत्याशङ्कां निरसितुमधिकरणमेतदाह मुनिः ॥ ९ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्युप्रभृतीनामेषामायतनत्वेन वर्णितो योऽसौ ।

न च परमात्मैव स्यान्न च प्रधानं न चेतरेः कश्चित् ॥ १० ॥

यस्मिन्नोतं सकलं तमेकमात्मानमेव जानीथ ।

इत्यर्थके हि वाक्ये तस्मिन्दृष्टो य आत्मशब्दो हि ॥ ११ ॥

चेतनवाची सोऽयं दृष्टः सर्वत्र चेतनार्थपरः ।
 शुम्भाद्यायतनत्वं न च प्रधाने श्रुतौ कचिद्दृष्टम् ॥ १२ ॥
 सन्मूला इति मन्त्रे सर्वायतनत्वमात्मनो दृष्टम् ।
 यद्वाग्विमोकपूर्वकविज्ञेयत्वं प्रदर्शितं ह्यत्र ॥ १३ ॥
 तदपि च परात्मनः स्यान्न च प्रधानस्य कुत्रचिद्दृष्टम् ।
 श्रुत्यन्तरे तमेवेत्यस्मिन्दृष्टं परात्मनस्तदिदम् ॥ १४ ॥
 पूर्वोपदर्शितं वा सर्वज्ञत्वं यदेकविज्ञानात् ।
 तस्मिन्निति मन्त्रोक्तं परात्मपक्षे समञ्जसं भवति ॥ १५ ॥
 यच्छब्दसहकृतोऽयं तच्छब्दश्चाऽऽत्मशब्दसहचरितः ।
 परमात्मानं ब्रूते विज्ञेयत्वं च तस्य निर्दिष्टम् ॥ १६ ॥
 अतदर्थकवाक्यानां त्यागं वक्तीह मन्त्रशेषोऽयम् ।
 मन्त्रो हि पुरुष एवेत्यपि सर्वस्यैव पुरुषतां ब्रूते ॥ १७ ॥
 सामानाधिकरण्यं यदत्र दृष्टं विलापनार्थं स्यात् ।
 दृष्टं विलयार्थत्वं चोरोऽयं स्थाणुरिति च वाक्ये हि ॥ १८ ॥
 तद्वत्प्रश्नमखिलं विलाप्य शुद्धं यदेतदायतनम् ।
 ब्रह्म ब्रूते मन्त्रो न सप्रपञ्चं न च प्रधानं वा ॥ १९ ॥
 सेतुत्वममिहितं यद्यमृतस्यैष इति मन्त्रभागेण ।
 तदपि च विधार त्परात्मनो युक्तमेव सेतुत्वम् ॥ २० ॥
 राहोः शिर इति वाक्ये षष्ठी चाभेदबोधिका दृष्टा ।
 ब्रह्म यदाऽमृतशब्दं तदा त्वमेदार्थिका हि षष्ठीयम् ॥ २१ ॥
 मोक्षो यदाऽमृतः स्यात्संबन्धार्थैव भवति षष्ठीयम् ।
 यो वाग्विमोकपूर्वकसाक्षात्कारस्तदा स मन्त्रोक्तः ॥ २२ ॥
 एतत्पदामिधेयः प्रापकभावेन तस्य हेतुत्वम् ।
 तस्माद्ब्रह्मैवेदं शुम्भाद्यायतनमत्र निर्दिष्टम् ॥ २३ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

रागादिदोषमुक्ता ये च स्युस्ते हि मुक्तपदवाच्याः ।
 मुक्तोपसृप्यता खलु निर्दिष्टा ह्यस्य चोत्तरत्र यतः ॥ २४ ॥
 मिद्यत इति मन्त्रेरितसाक्षात्कारेण दोषमुक्तानाम् ।
 पुरुषमुपैतीत्यन्तो मन्त्रोऽयं तदुपसृप्यतां ब्रूते ॥ २५ ॥
 मन्त्रान्तरं यदेति हि कथयति कामादिदोषमुक्तानाम् ।
 अत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यन्ते तदुपसृप्यतामस्य ॥ २६ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं न प्रधानमनुमानगम्यमत्र स्यात् ।
 अत्र च तत्परशब्दो यतो न दृष्टः कथं प्रधानं स्यात् ॥ २७ ॥
 यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादौ चेतनार्थशब्दो यः ।
 सर्वत्र दृश्यतेऽसौ तस्माद्यदिदं कथं प्रधानं स्यात् ॥ २८ ॥
 अत इह योऽयं वायुर्द्युभ्वाद्यायतनतां स नोपैति ।
 यच्च प्रधानपक्षे दूषणजालं तदेतदत्रापि ॥ २९ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

प्राणभृदपि शारीरो नैषामायतनभावमुपयाति ।
 यद्ययमसर्वज्ञः स्याद्यस्माद्बुद्ध्यादिभिः परिच्छिन्नः ॥ ३० ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च द्युभ्वाद्यायतनमत्र न हि जीवः ।
 ज्ञातृत्वेन नियुक्तः स कथं विज्ञेयभावमुपयाति ॥ ३१ ॥
 द्युभ्वाद्यायतनं यद्विज्ञेयत्वेन दर्शितं पूर्वम् ।
 जानीथेति हि वाक्याज्ज्ञातृत्वेनोपदर्शितो योऽसौ ॥ ३२ ॥
 तस्मादिह परमात्मा विज्ञेयत्वेन दर्शितः सोऽसौ ।
 द्युभ्वाद्यायतनं स्यान्न च प्रधानं न कश्चिदन्यो वा ॥ ३३ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणमपि यच्चैतत्परमात्मपरं हि दृश्यते विपुलम् ।
 कस्मिन्नित्यारभ्य हि यतः परात्माऽत्र वर्णितो भूयः ॥ ३४ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

अन्योऽभिचाकशीतीत्यस्मिन्वाक्ये स्थितिर्विनिर्दिष्टा ।
 स्वाद्वत्तीति च वाक्ये कर्मफलादनमपीह निर्दिष्टम् ॥ ३५ ॥
 ताभ्यां स्थित्यदनाभ्यामीशक्षेत्रज्ञलक्षणं कथितम् ।
 क्षेत्रज्ञात्पृथगीशं यथोक्तलक्षणमिहोपपादयितुम् ॥ ३६ ॥
 इह लोकसिद्धमेनं क्षेत्रज्ञं न श्रुतिर्हि बोधयति ।
 ईशो न लोकसिद्धो ह्यस्मात्तमिमं श्रुतिः प्रबोधयति ॥ ३७ ॥
 पैङ्गिव्याख्यानेऽपि हि योऽसौ क्षेत्रज्ञ इत्युपन्यस्तः ।
 सत्त्वोपाधिविवर्जितपरमात्मैवेति तेन न विरोधः ॥ ३८ ॥

तस्मादेतद्वाक्यं यथोक्तलक्षणसमन्विते शुद्धे ।
 ब्रह्मणि परमे ज्ञेये समन्वितं तेन सकलमनवद्यम् ॥ ३९ ॥
 नन्विह मुण्डकवाक्ये ह्युपभृतीनां यदेतदायतनम् ।
 तच्चाऽऽत्मशब्दयोगात्परमात्मैवेति दर्शितं पूर्वम् ॥ ४० ॥
 तत्रेदमनुपपन्नं यदात्मशब्दो ह्यचेतनेऽपि स्यात् ।
 छान्दोग्ये भूमवाक्ये ह्युपक्रमे पठित आत्मशब्दो यः ॥ ४१ ॥
 उपसंहारे सोऽयं शब्दो दृष्टो ह्यचेतने प्राणे ।
 तत्रोपक्रमवाक्ये सनत्कुमारं हि नारदोऽभ्येत्य ॥ ४२ ॥
 श्रुतमित्याद्यैर्ना(रा)त्मविद्य(द)न्तैरात्मविविदिषां चक्रे ।
 तत्र च सनत्कुमारोऽप्यृगादिपारगमुषिप्रवीरं तम् ॥ ४३ ॥
 नाम ब्रह्मेत्यादीन्युपासनानि प्रदर्शयामास ।
 प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्राणान्तं सम्यगेनमुपदिश्य ॥ ४४ ॥
 प्रश्नादिकं विनैव हि भूयः प्राणं प्रसञ्जयामास ।
 प्राणो हेति हि वाक्यैः प्राणे सर्वात्मकत्वमुपदिष्टम् ॥ ४५ ॥
 सर्वात्मकत्वसिद्धौ तस्याऽऽत्मत्वं च दर्शितप्रायम् ।
 सर्वसमर्पणमुक्तं तस्मिन्प्राणे यथेति मन्त्रेण ॥ ४६ ॥
 प्राणविदो निर्दिष्टा ह्यतिवाद्यस्मीति मन्त्रभागेण ।
 अतिवादिता तथोक्ता ह्यतिवादित्वापवादनिन्दा च ॥ ४७ ॥
 सर्वसमर्पणकथनाद्भूमत्वं प्राण एव संभवति ।
 यद्भूमलक्षणं स्याद्यत्रेत्यादौ प्रदर्शितं तदपि ॥ ४८ ॥
 सौषुप्तावस्थायां प्राणे सर्वं समञ्जसं भवति ।
 यच्च सुखत्वं भूमनो दर्शितममृतत्वमपि च यच्चोक्तम् ॥ ४९ ॥
 प्राणेऽपि तदुभयं स्याद्यतो हि मन्त्रान्तरे तथा दृष्टम् ।
 यत्रैष इति च मन्त्रे सुखरूपः प्राण एव निर्दिष्टः ॥ ५० ॥
 अमृतत्वमपि च तस्मिन्निर्दिष्टं प्राणवाक्यशेषे हि ।
 तस्माद्योऽसौ भूमा प्राणोऽयं भवति नैव परमात्मा ॥ ५१ ॥
 इममाक्षेपं निरसितुमिदमधिकरणं चकार मुनिमान्यः ।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

नायं भूमा प्राणः प्राणादूर्ध्वं यतोऽयमुपदिष्टः ॥ ५२ ॥
 परमात्मैवायं स्याल्लक्षणभेदात्प्रमाणभेदाच्च ।
 श्रुतमित्यादौ वाक्ये ह्युपक्रमे चाऽऽत्मविविदिषा दृष्टा ॥ ५३ ॥

शोकं तरतीत्यस्मात्फलमपि निर्दिष्टमात्मबोधस्य ।
 प्राणोऽयं यदि भूमा कथं स आत्मा कथं फलं चैतत् ॥ ५४ ॥
 एतत्प्राणं ज्ञात्वा सोऽयं शोकं कथं तरेल्लोकः ।
 नामादिप्राणान्तं प्रतीतभावेन वर्णितं ह्यत्र ॥ ५५ ॥
 तच्च यदि ब्रह्म स्यादात्मा वा शास्त्रदृष्टविपरीतम् ।
 वागादिप्राणान्ते भूयःशब्दः प्रदर्शितो योऽसौ ॥ ५६ ॥
 सावधिकबहुलमावं पूर्वस्मादुत्तरस्य दर्शयति ।
 निरवधिकबहुलमावं भूमञ्जशब्दोऽथ एष वर्णयति ॥ ५७ ॥
 यस्मात्पञ्चम्यन्तं पदान्तरं नेह संनिधौ दृष्टम् ।
 निरवधिकं च बहुत्वं परात्मनोऽन्यत्र न क्वचिद्दृष्टम् ॥ ५८ ॥
 यो धर्मवाचकः स्याच्छब्दो नियमेन धर्मिसाकाङ्क्षः ।
 भूमञ्जशब्दः सोऽयं धर्मपरो नियतधर्मिसाकाङ्क्षी(क्षः) ॥ ५९ ॥
 आकाङ्क्षतेऽनुरूपं धर्मिणमानन्दबोधपरिपूर्णम् ।
 तस्मान्भूमञ्जशब्दः सर्वगतं ब्रह्म सञ्चिदानन्दम् ॥ ६० ॥
 बोधयति नान्यमर्थं तेन प्राणः कथं स भूमा स्यात् ।
 सर्वसमर्पणमेतत्सर्वात्मत्वं च यच्च पूर्वोक्तम् ॥ ६१ ॥
 तत्र च सर्वपदं स्याद्वागादिपरं न चाखिलार्थपरम् ।
 उक्तं हि सुप्तिवाक्ये वागादीनां समर्पणं प्राणे ॥ ६२ ॥
 प्राणावस्थात्मकतां पित्रादीनां प्रबोधयत्येषाम् ।
 प्राणो हीति प्रथिता श्रुतिर्न सर्वात्मतां ब्रवीत्यस्य ॥ ६३ ॥
 अतिवादित्वं यदपि प्राणविदो दर्शितं हि पूर्वत्र ।
 अतिवादित्वं तदपि प्राणविदः श्रुतिरपोद्य भूयोऽपि ॥ ६४ ॥
 सत्यविदो दर्शयति ह्येष तु वेत्यादिवाक्यशेषेण ।
 तुशब्दो योऽसावुत्तरभाङ्गनैव पूर्वभागभवति ॥ ६५ ॥
 सत्यपदं ब्रह्मपरं सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रनिर्देशात् ।
 सत्यज्ञानेनैव ह्यतिवादित्वं न चेतरज्ञानात् ॥ ६६ ॥
 इति मन्त्रार्थे सिद्धे ब्रह्मविदश्चातिवादिता सिद्धा ।
 अत्रत्यमेव सत्यं विज्ञानादीनि साधनान्युक्त्वा ॥ ६७ ॥
 आकृष्य भूमवाक्ये बहुप्रपञ्चं निरूपितं ब्रह्म ।
 प्राणो यदि भूमा स्यादात्मा वा यदि तदाऽऽत्मतः प्राणः ॥ ६८ ॥

इति मन्त्रबाधनं स्याद्यदात्मजस्याऽऽत्मता विरुद्धा हि ।
 वैहैकदेशसंस्थो योऽसौ प्राणः कथं भवेद्भूमा ॥ ६९ ॥
 तस्मादिह परमात्मा भूमा नान्य इति निश्चितं भवति ।

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

ये चेह भूम्नि धर्माः श्रूयन्ते वाक्यशेषभागेषु ॥ ७० ॥
 ते सर्वे परमात्मन्युपपन्ना न ह्यतादृशे प्राणे ।
 यत्रेतिवाक्यदर्शितलक्षणमस्यैव सम्यगुपपन्नम् ॥ ७१ ॥
 यस्मिन्दृष्टे नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति लोकोऽयम् ।
 न हि भूमेति च लक्षणमस्यैव स्यान्न चेतस्यापि ॥ ७२ ॥
 यो वै भूमा तदमृतमिति मन्त्रोक्तं यदेतदमृतत्वम् ।
 तदपि परात्मन एव ह्युपदिष्टं सर्ववेदवाक्येषु ॥ ७३ ॥
 तत्सकलमित्युपदिष्टं सुखत्वमपि तस्य सुप्रसिद्धं हि ।
 आनन्दो ब्रह्मेति हि मन्त्रे चान्यत्र दर्शितं भूयः ॥ ७४ ॥
 आनन्दत्वं यदि चेद्ब्रह्मणि सिद्धं सुखत्वमप्येवम् ।
 उपसंहृतौ हि कथितं तमसः पारत्वमुचितमेवास्य ॥ ७५ ॥
 सकलानिगमान्तवाक्यैस्तमःपरत्वेन वर्ण्यते योऽसौ ।
 यः सत्येनेत्येतन्मन्त्रोक्तं रूढमस्य सत्यत्वम् ॥ ७६ ॥
 स्वे महिमनीति मन्त्रे श्रुतं च यत्स्वमहिमप्रतिष्ठत्वम् ।
 यदपि च सर्वात्मत्वं सर्वगतत्वं च यदपि निर्दिष्टम् ॥ ७७ ॥
 तदखिलमपि परमात्मनि भूम्येव समञ्जसं न चान्यत्र ।
 उपसंहृतिवाक्यस्य ह्युपक्रमेणैकवाक्यमावोऽपि ॥ ७८ ॥
 भूम्नः परमात्मत्वं साधयति न चेतस्या कस्यापि ।
 तस्मादेतद्वाक्यं छान्दोग्ये सप्तमे विनिर्दिष्टम् ॥ ७९ ॥
 भूमपरमखिलमात्मनि समन्वितं निर्विशेषचिन्मात्रे ।
 नन्विह तत्सत्यपदं ब्रह्मणि रूढमिति भूमवाक्यमिदम् ॥ ८० ॥
 तत्साहचर्ययोगाद्ब्रह्मपरं चेत्तथैव तत्रास्तु ।
 बृहदारण्यकवाक्ये ह्येतद्वै तदिति वाक्यनिर्दिष्टम् ॥ ८१ ॥
 रामिह वर्णः स्यादक्षरशब्दश्च वर्णरूढो हि ।
 यद्यपि योगाश्रयणे ब्रह्मपरत्वं प्रतीयते तस्मिन् ॥ ८२ ॥
 तदपि च योगाश्रयणं रूढिविरोधान्न चेह संभवति ।
 तस्मादक्षरशब्दादोङ्कारो ह्यत्र गृह्यते नान्यः ॥ ८३ ॥

सर्वात्मकत्वकथनादाकाशान्तस्य धारकत्वेन ।
निर्दिश्यते स एव ह्योकार इति प्रदर्शितां शङ्काम् ॥ ८४ ॥
निरसितुमवहितहृदयश्चकार मुनिवर्य एतदधिकरणम् ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

प्रथमे गार्गीप्रश्ने ह्याकाशो भूतधारकोऽभिहितः ॥ ८५ ॥
तस्मिन्निति द्वितीये ह्याकाशान्तस्य धारकत्वेन ।
अक्षरमिदमुपदिष्टं मुनिप्रवीरेण याज्ञवल्क्येन ॥ ८६ ॥
अस्थूलादिपदैरिह लक्षणमुक्तं च तस्य तेनैव ।
एतल्लक्षणलक्ष्यं ब्रह्मैवाक्षरपदेन निर्दिष्टम् ॥ ८७ ॥
उपदिश्यते यदक्षरमाकाशान्तस्य धारकत्वेन ।
वर्णात्मक ओंकारे ह्याकाशान्तस्य धारकत्वं वा ॥ ८८ ॥
अस्थूलादिपदोक्तं लक्षणमपि वा यतो न संभवति ।
सर्वात्मकत्वमपि वा तस्योकारस्य यदपि निर्दिष्टम् ॥ ८९ ॥
तदिदं ध्यानार्थं स्यान्न वस्तुयाथात्म्यनिर्णयस्य कृते ।
ननु यद्यक्षरशब्दादोकारो नेह गृह्यते तर्हि ॥ ९० ॥
भवतु प्रधानमक्षरमस्मिन्पूर्वोक्तलक्षणं युक्तम् ।
अपि चाम्बरान्तविधरणमपि युक्तं तस्य कारणत्वेन ॥ ९१ ॥
शारीरो वा स्यादिह यदक्षरं याज्ञवल्क्यनिर्दिष्टम् ।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

या चाम्बरान्तविधृतिः परात्मनः स्यान्न च प्रधानस्य ॥ ९२ ॥
जगतः प्रशासितृत्वं यदत्र वाक्येऽक्षरे विनिर्दिष्टम् ।
सर्वज्ञे परमात्मनि तदेतदुचितं न च प्रधानेऽपि ॥ ९३ ॥
शारीरेऽपि न युक्तं यदसौ देहादिभिः परिच्छिन्नः ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अत्राक्षरशब्देन हि यदन्यदाशङ्कितं प्रधानादि ॥ ९४ ॥
तद्भावरहितमेव ह्यक्षरमेषा श्रुतिर्हि बोधयति ।
द्रष्टृत्वादृष्टत्वाद्यखिलं यच्चोपदर्शितं श्रुत्या ॥ ९५ ॥
तेनाचेतनभावः सकलोऽयं बाधितो भवत्यस्य ।
अक्षरशब्दः सोऽयं योगबलाद्ब्रह्मबोधको भवति ॥ ९६ ॥

यत्र हि रूढिर्योगस्तत्र हि योगाद्बलीयसी रूढेः(ढिः) ।
 अत्र च रूढेर्बाधाद्योगबलेनाक्षरं परं ब्रह्म ॥ ९७ ॥
 तस्मादक्षरवाक्यं ज्ञेये ब्रह्माणि समन्वितं भवति ।
 ननु यदि बृहदारण्ये यदक्षरं याज्ञवल्क्यनिर्दिष्टम् ॥ ९८ ॥
 लिङ्गवशेनाक्षरपदरूढेर्बाधान्द्वेत्परं ब्रह्म ।
 प्रश्नोपनिषदि या खलु निरूपिता सत्यकामसंज्ञाय ॥ ९९ ॥
 प्रणवात्मनविद्या यः पुनरित्यादिवाक्यनिवहेन ।
 तत्र च यः परशब्दः पुरुषविशेषणपरो हि निर्दिष्टः ॥ १०० ॥
 गतिलिङ्गयोगतः स्यात्परकार्यपर एव रूढिबाधेन ।
 गतिरिह दृष्टा कार्ये ब्रह्माणि सा खलु न कारणे दृष्टा ॥ १०१ ॥
 ईक्षत इत्यन्तेन हि मन्त्रेण यदीक्षणं विनिर्दिष्टम् ।
 अन्वेतीत्यन्तेन हि तत्प्राप्तिफलं यदेतदुपदिष्टम् ॥ १०२ ॥
 तदुभयमपि कार्ये स्याद्युक्तं न हि कारणे कथंचिदपि ।
 तस्माद्यदभिध्यानं तदपि च कार्यस्य युक्तमाभाति ॥ १०३ ॥
 इत्याक्षेपप्राप्ताविदमधिकरणं कृतं मुनीन्द्रेण ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

इह पिप्पलादनामा मुनिवर्यः सत्यकाममुपसन्नम् ॥ १०४ ॥
 ओंकारं च सतत्त्वं तद्वयवांश्च प्रबोधयन्भूयः ।
 ब्रह्मध्यानात्मनभावं द्विविधं हि दर्शयामास ॥ १०५ ॥
 ब्रह्मप्राप्त्यात्मकमपि फलमुभयविधं निरूपयामास ।
 एतद्वा इत्याद्येनान्वेतीत्यन्तमन्त्रभागेण ॥ १०६ ॥
 पश्चान्निर्दिष्टेन हि यः पुनरित्यादिमन्त्रभागेण ।
 यः साधको हि पुरुषस्त्रिमात्रमोंकारमनिशमालम्ब्य ॥ १०७ ॥
 ध्यायन्परं पुमांसं विसृष्टदेहश्च सूर्यमुपयाति ।
 सूर्ये संपन्नः सन्स सामभिर्ब्रह्मलोकमुपनीतः ॥ १०८ ॥
 योऽसौ हिरण्यगर्भो जीवघ्नो यश्च पर इति प्रथितः ।
 तस्मात्परं पुमांसं स ईक्षते पुरिशयं परं ब्रह्म ॥ १०९ ॥
 इममर्थमुपदिदेश हि स पिप्पलादश्च सत्यकामाय ।
 अत्रायं परशब्दो ब्रह्माणि रूढ इति सुप्रसिद्धं हि ॥ ११० ॥
 अत्र च रूढेर्बाधे न कारणं किमपि शक्यते वक्तुम् ।
 यत्कार्यगमनमुक्तं लिङ्गं तत्स्यान्न बाधकं रूढेः ॥ १११ ॥

कार्यगतस्य हि पुंसः कारणसाक्षात्कृतिर्यतो दृष्टा ।
 कार्यात्यय इति सूत्रे तस्मात्कारणपरोऽत्र परशब्दः ॥ ११२ ॥
 यदि परशब्दो योऽयं कार्यपरः स्यात्तदैतदफलं स्यात् ।
 उभयात्मकत्वकीर्तनमुभयप्राप्तिस्वरूपफलकथनम् ॥ ११३ ॥
 एतद्वा इति मन्त्रे दृष्टं यदिदं निरर्थकं तत्स्यात् ।
 ध्येयत्वव्यपदेशो ह्यतथाभूतस्य दृश्यते शास्त्रे ॥ ११४ ॥
 पञ्चाग्निध्यानादावीक्षतिकर्मत्वकीर्तनं न तथा ।
 तस्यादत्र ध्येयः परः पुमानेव नापरं ब्रह्म ॥ ११५ ॥
 यस्मात्परस्य पुंसः श्रुतिरीक्षतिकर्मतां ब्रवीत्यस्य ।
 तस्मादेतद्वाक्यं यथोपदिष्टं हि पिप्पलादेन ॥ ११६ ॥
 ज्ञेये प्रणवध्येये ब्रह्मणि परमे समन्वितं भवति ।
 नन्विह परशब्दोऽयं परमात्मन्येव मुख्य इति मत्वा ॥ ११७ ॥
 परमात्मपरतयाऽयं निर्दिष्टश्चेत्तथैव चात्रास्तु ।
 इह दहरवाक्यमेतच्छान्दोग्ये दृश्यते ह्यथेत्यादि ॥ ११८ ॥
 तत्र ब्रह्मपुरेऽस्मिन्दहरं यत्पुण्डरीकमुपदिष्टम् ।
 तस्यान्तरप्रकाशं दहरत्वेनेह दर्शयित्वाऽथ ॥ ११९ ॥
 तस्यान्तस्थं यत्स्यात्तस्यान्वेष्टव्यता विनिर्दिष्टा ।
 भूताकाशः स्यादिह योऽसावाकाशशब्दनिर्दिष्टः ॥ १२० ॥
 यस्माद्भूताकाशे रूढो ह्याकाशशब्द इह दृष्टः ।
 दहरायतनापेक्षं दहरत्वं तस्य सभ्यगुणपन्नम् ॥ १२१ ॥
 अन्वेष्टव्यत्वादिकमस्यैव स्यान्न चेतस्यात्र ।
 अन्वेष्टव्यत्वादिकमाकाशान्तस्थ एव दृष्टमिति ॥ १२२ ॥
 यद्युच्यते तदाऽयं शारीरः स्यान्न चेह परमात्मा ।
 दहरत्वादिकमाखिलं तस्मिन्नाराग्रमात्र उपपन्नम् ॥ १२३ ॥
 जीविपुर एव तस्मिन्ब्रह्मपुरत्वं श्रुतिर्हि बोधयति ।
 जीवकृतकर्मजन्यं शरीरमेतद्धि जीविपुरमेव ॥ १२४ ॥
 जीवे च ब्रह्मपदं भाक्तं स्यान्नैव मुख्यभावेन ।
 यो हि पुरस्वामी स्यात्पुरैकदेशे स्थितिर्भवेत्तस्य ॥ १२५ ॥
 बुद्ध्याद्युपाधिकत्वाच्छारीरोऽयं भवेत्पुरस्वामी ।
 परमात्मनो विभुत्वादहरत्वादिकमयुक्तमेतस्मिन् ॥ १२६ ॥

इत्याशङ्कां निरासितुमधिकरणमिदं चकार मुनिरत्र ।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

हृत्पुण्डरीकवेश्मनि दहरो योऽसाविहान्तराकाशः ॥ १२७ ॥

स च परमात्मा नासौ भूताकाशो न चापि शारीरः ।

यस्मादुत्तरवाक्ये ह्येतच्छब्देन दहरमनुकृष्य ॥ १२८ ॥

आत्मत्वाद्युपदिष्टं तस्माद्दहरः परः पुमानेव ।

आत्मत्वं च यदुक्तं ह्यपहतपाप्मत्वमपि च यच्चोक्तम् ॥ १२९ ॥

यदिदं हि सत्यसंकल्पत्वान्तं विजरतादिमध्यमपि ।

तत्सर्वं परमात्मन उचितं न व्योम्नि नापि शारीरे ॥ १३० ॥

यस्माद्भूताकाशो ह्यचेतनस्तेन भवति नाऽऽत्माऽसौ ।

यद्यप्यात्मा जीवस्तथाऽपि नापहतपाप्मतादिगुणः ॥ १३१ ॥

भूताकाशौपम्यं तद्गुणसारस्य नैव संभवति ।

ब्रह्माभेदेन यदा तदेतदापाद्यते तदा माक्तम् ॥ १३२ ॥

मुख्यासंभवपक्षे गौणार्थो गृह्यते न चेतरेथा ।

यद्यप्याकाशपदं भूताकाशे तु मुख्यमेव स्यात् ॥ १३३ ॥

पूर्वोक्तधर्मबाधात्तथाऽपि सोऽयं न गृह्यते दहरः ।

आकाशस्तल्लिङ्गादित्याधिकरणेन पौनरुक्त्यमपि ॥ १३४ ॥

नैवाऽऽशङ्क्यं यस्माद्यदत्र दृष्टं हि लिङ्गमस्पष्टम् ।

अन्वेष्टव्यत्वादिकमन्तस्थस्यैव वस्तुनो दृष्टम् ॥ १३५ ॥

दहरस्याऽऽकाशस्य तु नैतद्दृष्टमिति नैवमाशङ्क्यम् ।

यद्याकाशो दहरो नान्वेष्टव्यो भवेत्तदैवं स्यात् ॥ १३६ ॥

द्यावाभूमीत्यादिकमन्वेष्टव्यं भवेदतो नैवम् ।

इह दहरवाक्यशेषे ह्यपहतपाप्मत्वगुणकमात्मानम् ॥ १३७ ॥

हृत्पुण्डरीकवेश्मन्यन्विष्य तदाश्रितांश्च सत्यादीन् ।

अन्विष्य भोगशेषं क्षपयित्वा ये व्रजन्ति परलोकम् ॥ १३८ ॥

तेषामुपासकानामकुण्ठितः कामचार उपदिष्टः ।

यस्मात्तस्मादत्र हि दहरं च तदाश्रितं च सत्यादि ॥ १३९ ॥

अन्वेष्टव्यं तदुभयमिति बोधयितुं यदन्तरिति कथितम् ।

ब्रह्मोपलब्धिसाधनमिदं शरीरमिति सुप्रसिद्धं हि ॥ १४० ॥

ब्रह्मपुरशब्दयोगोऽप्यनुकूलो भवति नैव विपरीतः ।
 आकाशौपम्यादिकमखिलं परमात्मनो हि युक्ततरम् ॥ १४१ ॥
 यस्मात्सर्वगतोऽसावायतनापेक्षमस्य दहरत्वम् ।
 ये वाक्यशेषदर्शितधर्मास्ते साधकाः स्युरत्रेति ॥ १४२ ॥
 पञ्चम्यन्तार्थमिमं सूत्रैर्वर्णयति सूत्रकारोऽयम् ।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

इह दहरवाक्यशेषे ब्रह्मगतिर्दर्शिता हि जीवानाम् ॥ १४३ ॥
 सा ब्रह्मभावमस्य हि साधयति ब्रह्मलोकशब्दोऽपि ।
 अहरहरिमाः सुषुप्ताः प्रजाः खलु ब्रह्मलोकमिमम् ॥ १४४ ॥
 न विदुर्गच्छन्त्योऽपीत्ययमर्थश्च प्रदर्शितस्तत्र ।
 हृत्पुण्डरीकनिलयो दहरो योऽयं न चेत्परात्मा स्यात् ॥ १४५ ॥
 नैतत्सुषुप्तिसमये जीवानां ब्रह्मलोकगमनं स्यात् ।
 यो ब्रह्मलोकशब्दः सोऽप्यस्य परात्मतां हि साधयति ॥ १४६ ॥
 न हि सत्यलोकगमनं सुप्तादृष्टं हि सर्वजन्तूनाम् ।
 ब्रह्मैव लोक इति खलु सहसा इह भवति नैव तत्पुरुषः ॥ १४७ ॥
 तस्माद्गतिशब्दाभ्यां दहराकाशो हि भवति परमात्मा ।
 ब्रह्मगमनं हि दृष्टं सुषुप्तिकाले च सर्वजन्तूनाम् ॥ १४८ ॥
 संपद्येत्यादौ श्रुतिनिर्दिष्टं तदेतदिह लिङ्गम् ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

अथ य इतिवाक्यदर्शितसेतुपदेनोपदिष्ट आत्माऽसौ ॥ १४९ ॥
 अस्य चराचरलक्षणजगतो विधृतेश्च भवति परमात्मा ।
 अत्र च विधृतिपदार्थो धारयिता न खलु धारणं भवति ॥ १५० ॥
 आत्मपदसाहचर्यादयं च महिमा न दृश्यतेऽन्यत्र ।
 बृहदारण्यकवाक्ये ह्येतस्येत्यादिवाक्यशेषेऽपि ॥ १५१ ॥
 सोऽयं महिमा जगतो ह्यसंकरायोपवर्ण्यते भूयः ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

अत्राऽऽकाशपदेन हि परमात्मा गृह्यते न चान्योऽपि ॥ १५२ ॥
 आकाशो हेत्यादावाकाशपदं परात्मनि प्रथितम् ।

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

अथ य इति वाक्यशेषो दहराध्याये हि दृश्यते तत्र ॥ १५३ ॥

यः संप्रसादशब्दः सुषुप्तरूढोऽपि जीववचनः स्यात् ।
 अत्र हि शारीरोऽस्माच्छरीरदेशात्समुत्थितो भूत्वा ॥ १५४ ॥
 ज्योतिः संपद्य परं रूपेण स्वेन युज्यते योऽसौ ।
 स ह्यात्मेत्युपदेशात्स एव जीवोऽत्र दहर इति चेन्न ॥ १५५ ॥
 जीवो यदि दहरः स्यात्पूर्वोपन्यस्तधर्मबाधः स्यात् ।
 तस्माद्योऽसौ दहरः स हि परमात्मा न चेतः कश्चित् ॥ १५६ ॥
 तद्वाक्यशेषदर्शितगुणजातं तत्र युक्तमखिलमपि ।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

जीवस्य दहरतायामसंभवादिति च हेतुरुपदिष्टः ॥ १५७ ॥
 न हि युक्तो यदि बाधो धर्माणां पारमेश्वराणां स्यात् ।
 न च न हि दृष्टो बाधः शारीरेऽस्मिन्यथोक्तधर्माणाम् ॥ १५८ ॥
 यस्मादुत्तरवाक्ये दृश्यन्ते जीव एव ते धर्माः ।
 आदौ चोदशरावब्रह्मणि वाक्येन दर्शयित्वाऽन्यम् ॥ १५९ ॥
 वेहात्मवादपक्षं तस्मिन्दोषे मरुत्वताभिहिते ।
 तस्मै प्रजापतिरसाविन्द्रायाऽऽत्मानमुपदिदेशेत्थम् ॥ १६० ॥
 एतं त्वेवेत्याद्यैर्बहुप्रपञ्चं ह्यनेकपर्यायैः ।
 योऽसौ जाग्रत्पुरुषो य एष इत्यादिवाक्यनिर्दिष्टः ॥ १६१ ॥
 सोऽयममृतादिलक्षणपरमात्मैवेति वर्णयामास ।
 तद्वत्स्वामिकपुरुषोऽप्यमृताभयलक्षणो विनिर्दिष्टः ॥ १६२ ॥
 सौषुप्तिकोऽपि पुरुषो यथोक्तलक्षणसमान्वितोऽभिहितः ।
 पर्यायत्रितयेऽस्मिन्दूषणजाले हि मघवताऽभिहिते ॥ १६३ ॥
 मघवन्नित्यारभ्य हि स एव जीवस्तुरीय उपदिष्टः ।
 सशरीरतानिमित्तं यदप्रियं यदपि च प्रियं वाऽन्यत् ॥ १६४ ॥
 न ह्यशरीरस्य सतः प्रियं च किञ्चिन्न चाप्रियं वाऽपि ।
 अविवेकमूलकं स्यात्सशरीरत्वं यदस्य निर्दिष्टम् ॥ १६५ ॥
 श्रुतिकृतविवेकबोधादविवेके शिथिलभावमापन्ने ।
 व्युत्थायास्माद्देहात्साक्षात्कुर्वन्परं पुमांसं यः ॥ १६६ ॥
 संपद्यते परात्मा स उत्तमः पुरुष इति हि तत्रोक्तम् ।
 सोऽयममृतादिलक्षण आत्मा जीवः कथं न दहरः स्यात् ॥ १६७ ॥

अपहतपाप्मत्वादिकमखिलं तस्योपपन्नमेव यतः ।
 इति नाऽऽशङ्क्यं तत्र ह्याविर्भूतस्वरूप उपदिष्टः ॥ १६८ ॥
 स च परमात्मैव स्यात्तस्य च नापहतपाप्मताबाधः ।
 बाधोऽयं तत्र स्याद्योऽसौ देहात्मभावमुपयातः ॥ १६९ ॥
 तदभिप्रायेणैव ह्यसंभवादिति निरूपितो हेतुः ।
 स व्यज्यते कदाचिद्धर्मः स्वाभाविको हि सोपाधौ ॥ १७० ॥
 नीलाद्युपाधियोगात्स्फटिकादौ शौक्ल्यतादिधर्म इति ।
 स्वाभाविकधर्माणां बाधो निर्दिश्यते हि सोपाधौ ॥ १७१ ॥
 तद्वद्विद्योपाधिक आत्मनि बाधोऽत्र सूत्रकारोक्तः ।
 जीवे हि पारमेश्वरधर्माणां च प्रदर्शिते बाधे ॥ १७२ ॥
 जीवाद्विलक्षणत्वं परमात्मन्यपि निरूपितं भवति ।
 परमेश्वरस्य जीवाद्विलक्षणत्वे प्रपञ्चिते पश्चात् ॥ १७३ ॥
 तस्यासंसारित्वं सर्वज्ञत्वं समर्थितं भवति ।
 एतदितिवाक्यजालैर्ब्रह्माभेदेन दर्शिते जीवे ॥ १७४ ॥
 यद्विद्यापरिकल्पितसंसारित्वं निवर्त्यते तस्मिन् ।
 संसारित्वनिवृत्तौ जीवोऽयं ब्रह्मभावमुपयाति ॥ १७५ ॥
 ब्रह्मात्मभावसिद्धौ भवति ब्रह्मैव जगदिदं सर्वम् ।
 प्राग्बोधात्स्वाभाविककर्तृत्वादिकमिहावलम्ब्यैव ॥ १७६ ॥
 कर्मविधयः प्रवृत्तास्तथैव चोपासनादिविधयोऽपि ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवपरामर्शोऽसौ दृष्टो यो दहरवाक्यशेषे हि ॥ १७७ ॥
 स च न हि जीवपरः किंतु परात्मप्रवृत्तिसिद्धयर्थः ।
 यज्ज्योतिःसंपन्नो जीवो निष्पद्यते स्वरूपेण ॥ १७८ ॥
 अपहतपाप्मा चायं ह्यन्वेष्टव्य इति बोधयत्येषः ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

दहरत्वस्य नोचितमिति नाऽऽशङ्क्यं यतश्च तस्यापि ॥ १७९ ॥
 वर्णितमेतत्पूर्वं निचाप्यतापेक्षमर्भकौकस्त्वम् ।
 नन्विह मुण्डकवाक्ये न तत्र सूर्य इति मन्त्र उपदिष्टः ॥ १८० ॥
 तत्र च मन्त्रे सूर्यश्चन्द्रो नक्षत्रविद्युदादीनि ।
 तत्र न मान्तीत्युक्त्वा तद्भासा माति सर्वमिति चोक्तम् ॥ १८१ ॥

तत्र हि तच्छब्दोक्तस्तेजोधातुः स किं परात्मा वा ।
विनिगमकामावादिह संदेहोऽयं समर्थितो भवति ॥ १८२ ॥
पूर्वत्र ब्रह्मवाक्ये ह्यात्मत्वादिश्रुतेर्विरोधेन ।
तस्मादऽऽकाशपदस्य हि रूढेर्बाधात्परात्मपरतोक्ता ॥ १८३ ॥
तद्वदिह भासमाने भाननिषेधश्रुति(ते)र्विरोधेन ।
लट इह रूढेर्बाधान्नाविष्यदर्थत्वमुचितमाश्रयितुम् ॥ १८४ ॥
सत्यर्था चेयं स्यात्तत्रेतिपदे च सप्तमी या सा ।
तस्मिन्सति सूर्यादिकमग्न्यवसानं न भास्यते किमपि ॥ १८५ ॥
इति वाक्यार्थे ज्ञाते तेजोधातुर्हि तत्परार्थः स्यात् ।
अहानि च भास्करविम्बे प्रकाशमाने हि चन्द्रतारादि ॥ १८६ ॥
किमपि न भास्यत इति यत्तदेतदस्माकमनुभवारूढम् ।
यदिहानुभासमुक्तं तदपि च तुल्यस्वभावयोर्युक्तम् ॥ १८७ ॥
अनुगमनादिकमखिलं लोके तुल्यस्वभावयोर्दृष्टम् ।
तस्मात्तेजोधातुः शस्तः कोऽप्यत्र तत्परार्थः स्यात् ॥ १८८ ॥
इति शङ्कां वारयितुं मुनिना रचितं तदेतधिकरणम् ।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

तत्र च मुण्डकवाक्ये न तत्र सूर्य इतिमन्त्रनिर्दिष्टः ॥ १८९ ॥
तच्छब्दार्थः सोऽयं परमात्मा भवति नेतरः कश्चित् ।
यस्मादस्मिन्मन्त्रे तस्यानुकृतिर्हि दर्शिता जगतः ॥ १९० ॥
अनुकृतिरनुमानं स्यादनुभातीत्यादिवाक्यनिर्दिष्टम् ।
तस्येति सूत्रशेषश्चतुर्थपादोपदिष्टबोधार्थः ॥ १९१ ॥
मन्त्रे तस्येत्यत्र च पृष्ठी संबन्धवाचिका भवति ।
तत्संबन्धिकमानप्रयोज्यमानाश्रयत्वमस्यार्थः ॥ १९२ ॥
यत्संबन्धिकमानप्रयोज्यमानावलम्बि जगदेतत् ।
न हि तत्पदोपदिष्टः कथमन्यः स्यात्परं तु परमात्मा ॥ १९३ ॥
नन्वसुकृतिरिह लोके दृष्टा तुल्यस्वभावयोरेव ।
चिज्जडयोरिह साधकमिति शङ्काऽप्यत्र नैव कर्तव्या ॥ १९४ ॥
संतप्तायःपिण्डे ह्यग्न्यनुकरणं हि दृश्यते लोके ।
रजसि च वाय्वनुकरणं तस्मात्तुल्यत्वमत्र न निमित्तम् ॥ १९५ ॥
चक्षैवकारघटितं मन्त्रस्थतृतीयपादवाक्यमपि ।
तद्मानव्यतिरेकादन्याभासं स्वमर्थमाचष्टे ॥ १९६ ॥

एवं च लक्षणद्वयमत्र परात्मन इहोपदिष्टं स्यात् ।
यद्मानव्यतिरेकादन्यस्यामासमानता तत्त्वम् ॥ १९७ ॥
सर्वार्थभासकत्वं मन्त्रस्थचतुर्थपादनिर्दिष्टम् ।
प्रथमे पादे भातेर्णिज्योग एव कर्तव्यः ॥ १९८ ॥
विषयार्थिका हि सा स्यात्तत्रेतिपदस्थसप्तमी या हि ।
सूर्यो वा चन्द्रो वा नक्षत्राण्यपि च विद्युद्वादीनि ॥ १९९ ॥
बाह्यार्थभासकान्यपि तानि परं तन्न भासयन्तीति ।
इति वाक्यार्थे फलिते न बाधकं किमपि मनसि संस्फुरति ॥ २०० ॥
सतिसप्तम्याश्रयणे श्रुतहान्यादीनि दूषणानि स्युः ।
पूर्वोपदिष्टितार्थप्रतिपत्तिपरं हि तत्परं दृष्टम् ॥ २०१ ॥
पूर्वोपदिष्टितं किल सर्वज्ञं ब्रह्म निर्विशेषं यत् ।
यस्मिन्द्यौरित्याद्यैस्तच्छब्दार्थस्ततः परात्मैव ॥ २०२ ॥
तुल्यस्वभावयोः स्यादनुकूलिरित्यत्र कोऽपि न विरोधः ।
तं देवा इतिमन्त्रे ज्योतिष्त्वं ह्यात्मनो विनिर्दिष्टम् ॥ २०३ ॥
तच्छुभ्रमिति च मन्त्रेऽप्यतः परात्मैव तत्पदेनोक्तः ।

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

यद्रूपं ब्रह्मोक्तं न तत्र सूर्य इति मन्त्रवाक्येण ॥ २०४ ॥
तद्रूपं गीतायां न तदित्यारभ्य वर्णितं भूयः ।
तस्मादेतद्वाक्यं न तत्र सूर्य इति मुण्डके पठितम् ॥ २०५ ॥
भारूपे परमात्मनि विज्ञेये तत्समन्वितं भवति ।
नन्वस्यां कठवह्ण्यां मन्त्रो योऽङ्गुष्ठमात्र इत्यादिः ॥ २०६ ॥
अङ्गुष्ठमात्र इह खलु पुरुषोऽयं देहमध्यमध्यास्ते ।
न च भूतभव्यराशेरीशानः सर्वकालसंनिहितः ॥ २०७ ॥
इत्युपदिष्टो योऽसौ स किं परात्माऽथ भवति जीवो वा ।
इत्यत्र संशयः किल भवत्यसावुभयलिङ्गयोगेन ॥ २०८ ॥
मुण्डकवाक्यस्थस्य च न तत्र सूर्य इति मन्त्रभागस्य ।
अध्याहारेण णिचस्तत्र च दृष्टानुमानलिङ्गेन ॥ २०९ ॥
ब्रह्मपरत्वं साधितमनात्मपरतां व्युदस्य पूर्वत्र ।
अङ्गुष्ठमानलिङ्गादध्याहृत्य क्रियामिहास्मीति ॥ २१० ॥
ध्यानविधिशेषमावाजीवपरत्वं हि युक्तमस्यापि ।
अथ सत्यवतः कायादितिस्मृतिर्ह्यत्र साधिका भवति ॥ २११ ॥

योऽङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्तत्रोक्तो जीव एव न तदन्यः ।
 तत्रोक्तपाशबन्धनलिङ्गान्यखिलानि जीव एव यतः ॥ २१२ ॥
 स्मृत्यनुसारादत्राप्युपदिष्टो जीव एव न परात्मा ।
 इति शङ्कां वारयितुं परात्मपरतां च तस्य बोधयितुम् ॥ २१३ ॥
 अधिकरणमेतदमलं चकार मुनिसंघमाननीयोऽसौ ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

योऽङ्गुष्ठपरिमितोऽसौ पुरुषो मन्त्रेण दर्शितः सोऽयम् ॥ २१४ ॥
 परमेश्वर एव स्याद्यत ईशानादिशब्दयोगोऽत्र ।
 यो भूतभव्यराशेरीशानः स च कथं हि जीवः स्यात् ॥ २१५ ॥
 प्रकरणमपि यदिह स्यात्तदपि च दृष्टं परात्मपरमेव ।
 अन्यत्रेत्यारम्भे प्रश्नो योऽसौ परात्मपर एव ॥ २१६ ॥
 तस्य प्रतिवचनपथे पठितो योऽङ्गुष्ठमात्र इत्यादिः ।
 स कथं जीवपरः स्यात्तस्मादिह दर्शितः परात्मैव ॥ २१७ ॥
 अङ्गुष्ठपरिमितत्वं कथमात्मन इति च नैवमाशङ्क्यम् ।

हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

यद्यपि परमात्माऽयं सर्वगतः सर्वशक्तिसंपन्नः ॥ २१८ ॥
 मनुजहृदयाधिवासात्तस्य ह्यङ्गुष्ठपरिमितत्वमपि ।
 योऽसौ हि मनुजकायः प्रायो दृष्टो हि नियतपरिमाणः ॥ २१९ ॥
 मनुजहृदयं यदेतत्प्रायेणाङ्गुष्ठपरिमितं दृष्टम् ।
 तस्मादसौ परात्मा निर्दिष्टोऽङ्गुष्ठमात्र इति तत्र ॥ २२० ॥
 अविशेषतः प्रवृत्ते शास्त्रेऽधिकृतो हि मनुज एवासौ ।
 शक्तत्वार्थित्वादिकमधिकारिविशेषणं च तस्यैव ॥ २२१ ॥
 यदि च परिमाणलिङ्गाज्जीवपरत्वे भवेद्भृदावेशः ।
 परमात्मैकत्वेन हि जीवे तात्पर्यमस्य वाक्यस्य ॥ २२२ ॥
 लनिगमान्तवचसां द्विधाप्रवृत्तिस्तु शास्त्रदृष्टा हि ।
 प्रत्यगभिन्नब्रह्माणि सविशेषे सत्यकामतादिगुणे ॥ २२३ ॥
 ज्ञानोपासनभेदात्तस्मात्पक्षद्वयेऽपि न विरोधः ।
 उच्चरनिर्दिष्टो यो मन्त्रो ह्यङ्गुष्ठमात्र इत्यादिः ॥ २२४ ॥
 तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मार्थत्वं स्फुटं हि तत्रैव ।

वा स्मादुपास्यपरताऽथ वाऽस्य मन्त्रः ॥ २२५ ॥

परमेश्वरपरतायां न बाधकं किमपि मनसि संस्फुरति ।
 कठवल्लीवाक्यस्थो योऽसावङ्गुष्ठमात्र इतिमन्त्रः ॥ २२६ ॥
 ब्रह्मण्युपास्यरूपे विज्ञेये वा समन्वितो भवति ।
 मनुजाधिकारिकं चेच्छास्त्रं देवाधिकारिकं न स्यात् ॥ २२७ ॥
 तदनधिकारे यानि क्रममुक्त्यर्थान्युपास्तिवाक्यानि ।
 बाध्येरन्निति शङ्कां निरस्य देवाधिकारकथनेन ॥ २२८ ॥
 तदुपष्टम्भपुरःसरमिदमधिकरणं चकार मुनिवर्धः ।

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

मनुजानामुपरितना ये देवाः सन्ति तेऽपि चाधिकृताः ॥ २२९ ॥
 श्रवणमननादिसहकृतविशुद्धपरमात्मविषयविद्यायाम् ।
 विद्याग्रहणाङ्गानि ह्यर्थित्वादीनि संभवन्त्येषाम् ॥ २३० ॥
 मन्त्रार्थवादवाक्यैर्विग्रहवत्त्वं हि दृश्यते तेषाम् ।
 विद्याग्रहणाङ्गानि हि लिङ्गानि ब्रह्मचर्यमुख्याणि ॥ २३१ ॥
 इन्द्रादिदेवतात्म(न्य)नु दहराध्याये प्रदर्शितान्येव ।
 स्वोद्देश्यके हि कर्मणि न त्वस्त्येवाधिकार इति मत्वा ॥ २३२ ॥
 इन्द्रादीनां कर्मण्याधिकारो नेति वर्णितं भूयः ।
 विद्यायामधिकारे नैतद्बाधकमुदाहृतं किमपि ॥ २३३ ॥
 तस्माद्देवादीनामधिकारः स्यादिहाऽऽत्मविद्यायाम् ।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रति-

पत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

विद्याग्रहणाङ्गं ननु विग्रहवत्त्वं यदा हि देवानाम् ॥ २३४ ॥
 कर्मणि विरोधशङ्कां परिहर्तुं नेह शक्नुयात्कोऽपि ।
 विग्रहवतो हि लोके स्वरूपसंनिधिवशेन चाङ्गत्वम् ॥ २३५ ॥
 ऋत्विक्प्रभृतिषु दृष्टं तथैव कर्माङ्गभाव इह वाच्यः ।
 भिः क्रियमाणेषु हि बहुषु च यागेषु संनिधानेन ॥ २३६ ॥
 एकः सन्निन्द्रादिः कथमिह यागाङ्गभावमुपगच्छेत् ।
 यागे संनिहितस्ते विग्रहवन्तः कुतो न दृश्यन्ते ॥ २३७ ॥
 तन्न देहिनस्ते किंत्वर्थोपहितशब्दरूपाः स्युः ।
 इति चेन्नेयं शङ्का यतश्च ते योगवीर्यसमुपचिताः ॥ २३८ ॥

योगैश्वर्यबलेन च बहूनि गात्राणि संसृजन्त्येते ।
 निजयोगमृष्टगात्रैर्युगपदनेकत्र चाङ्गतां यान्ति ॥ २३९ ॥
 योगैश्वर्यबलेन च देवानां बहुशरीरसंपत्तिः ।
 शाकल्ययाज्ञवल्क्यप्रश्नप्रतिवचनसरणिषु प्रथिता ॥ २४० ॥
 इह वैश्वदेवशस्त्रे कति दृष्टाः शस्यमानदेवाः स्युः ।
 इति शाकल्यप्रश्ने प्रतिवचनं याज्ञवल्क्यमुनिनोक्तम् ॥ २४१ ॥
 त्रीणि सहस्राणि तथा त्रीणि शतानि च षडुत्तराणीति ।
 तेषां संख्याकथनात्संख्येया दर्शिता भवन्त्येव ॥ २४२ ॥
 केषामेते देवा विभूतयः स्युरिति पुनरपि प्रश्ने ।
 वस्वादिदेवतानां विभूतयस्ते प्रदर्शितास्तेन ॥ २४३ ॥
 वस्वादयश्च षण्णां पृथ्व्यादीनां विभूतयः कथिताः ।
 कतमस्येते देवा विभूतयः स्युरिति चान्तिमप्रश्ने ॥ २४४ ॥
 प्राणोऽसौ निर्दिष्टो हिरण्यगर्भः समष्टिरूपो यः ।
 आत्मन इत्याद्या या स्मृतिरप्यणिमादियोगसिद्धस्य ॥ २४५ ॥
 युगपदनेकशरीरैर्योगं च तथाऽपि योगमाचष्टे ।
 योगाङ्गभावकलिता अपि देवास्ते परैर्न दृश्यन्ते ॥ २४६ ॥
 ऋत्विज इव ते न स्युर्ये ह्यन्तर्धानशक्तिसंपन्नाः ।
 अर्थान्तरमपि भवति हि सूत्रे निर्दिष्टचरमभागस्य ॥ २४७ ॥
 विग्रहवानेकोऽपि हि युगपदनेकाङ्गभावमुपयाति ।
 एको यथा हि लोके बहुभिर्युगपज्जनो नमस्क्रियते ॥ २४८ ॥
 तद्व्यजिक्रियायामेकोऽनेकत्र चाङ्गतां गच्छेत् ।
 यज्यर्थस्त्यागः स्यात्त्यागोद्देश्यत्वमेव चाङ्गत्वम् ॥ २४९ ॥
 एतच्चैकस्यापि हि युगपदनेकत्र दृश्यते लोके ।
 तस्मादिह देवानां विग्रहवत्त्वेऽपि बाधकाभावात् ॥ २५० ॥
 देवानामधिकारो विद्यायामिति यदेतदनवद्यम् ।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षा-

नुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

नन्विह विग्रहवत्त्वेऽपीन्द्रादीनां विरोधपरिहारः ॥ २५१ ॥
 कर्मणि परं कृतः स्याच्छब्दे तु विरोध एव जागर्ति ।
 औत्पत्तिकसूत्रे किल नित्यस्यार्थस्य नित्यसंबन्धात् ॥ २५२ ॥

वैदिकशब्दे सकले नित्यत्वं स्थापितं हि पूर्वत्र ।
 संप्रति विग्रहवत्त्वे देवादीनामिहास्मदादीनाम् ॥ २५३ ॥
 जननमरणादिसाम्यादनित्यता सेयमपरिहार्यैव ।
 तदनित्यत्वे सिद्धे तद्वाचकवेदवाक्यजातस्य ॥ २५४ ॥
 सिद्धा ह्यनित्यता सा वेदाप्रामाण्यमेव साधयति ।
 इति शङ्काऽत्र न कार्या प्रभवत्यखिलं हि वैदिकाच्छब्दात् ॥ २५५ ॥
 यत इदमखिलं प्रभवति तस्य च नित्यत्वमपरिहार्यं हि ।
 ब्रह्मप्रभवत्वं हि प्रथमे सूत्रे प्रदर्शितं जगतः ॥ २५६ ॥
 शब्दप्रभवत्वमिह प्रपञ्चितं जगत एतदसमरसम् ।
 इति नात्र शङ्कनीयं यतस्तयोर्भिन्नरूपता भवति ॥ २५७ ॥
 ब्रह्मप्रभवत्वं यद्ब्रह्मोपादानकत्वमेवेह ।
 इह शब्दपूर्वकत्वं शब्दप्रभवत्वमत्र निर्दिष्टम् ॥ २५८ ॥
 तेन ततो न विरोधं वर्णयितुं कोऽपि शक्नुयादत्र ।
 शब्दप्रभवत्वेन च देवादीनामनित्यता सिद्धा ॥ २५९ ॥
 देवाद्यनित्यतायां वेदप्रामाण्यमपगतं भवति ।
 इत्येतद्दूषणमपि नास्मत्पक्षं स्पृशेत्कथंचिदपि ॥ २६० ॥
 देवाद्युत्पत्तावपि वेदाप्रामाण्यमत्र नाऽऽशङ्क्यम् ।
 आकृत्या संबन्धः शब्देन व्यक्तिभिः कथंचिदपि ॥ २६१ ॥
 व्यक्तीनां नानात्वात्तत्संबन्धो हि दुर्ग्रहो येन ।
 शब्दप्रभवत्वमिह श्रुतिस्मृतिभ्यां हि निश्चितं भवति ॥ २६२ ॥
 एत इतिमन्त्रदर्शितपदपङ्क्तिस्मरणपूर्विकां सृष्टिम् ।
 एत इतिस्मृतिरेषा वर्णयति यतोऽस्य शब्दमूलत्वम् ॥ २६३ ॥
 श्रुत्यन्तराणि जगतः शब्दप्रभवत्वमेव कथयन्ति ।
 स्मृतिरप्यनादिनिधनेत्याद्या जगतश्च मूलत्वम् ॥ २६४ ॥
 प्रथयति तस्माच्छब्दे न विरोधः कश्चिदत्र संभवति ।
 ननु शब्दप्रभवत्वं जगतो यद्वर्णितं हि पूर्वत्र ॥ २६५ ॥
 स च शब्दः किं वर्णः किं वा स्फोटोऽयमिति भवेच्छङ्का ।
 तत्र च शब्दस्फोटो भवेदयं न खलु वर्णरूपः स्यात् ॥ २६६ ॥
 वर्णा एते यस्मादुत्पन्नध्वंसिनश्च गृह्यन्ते ।
 वर्णात्मकत्वपक्षे पूर्वोक्तं सकलमनुपपन्नं स्यात् ॥ २६७ ॥

नित्याच्छब्दादखिलं जगदेतत्प्रभवतीति पूर्वोक्तम् ।
 प्रत्युच्चारणमेते वर्णा भिन्ना यतः प्रतीयन्त ॥ २६८ ॥
 तारत्वाद्यैरर्थैर्भिन्नत्वेन प्रतीयमानानाम् ।
 अर्थावबोधकत्वं नित्यत्वं वा कथं हि वर्णानाम् ॥ २६९ ॥
 एकैकस्मिन्वर्णे नार्थप्रत्यायकत्वमिह दृष्टम् ।
 क्रमवत्त्वाद्दर्शनानां तत्समुदायः कथं प्रतीयेत ॥ २७० ॥
 न ह्यप्रतीयमान स्वार्थप्रत्यायकत्वमुचितं स्यात् ।
 पूर्वाक्षरानुभूतिजसंस्कारैः सहकृतोऽन्त्यवर्णोऽपि ॥ २७१ ॥
 स्वयमप्रतीयमानो नार्थप्रत्यायकत्वमुपयाति ।
 संस्कारानवबोधे न तत्सहकृतान्त्यवर्णबोधः स्यात् ॥ २७२ ॥
 तस्मान्न वर्णरूपः शब्दोऽयं स्फोटरूप एव स्यात् ।
 एकैकवर्णबोधजसंस्कारपुरस्कृतान्त्यवर्णमतौ ॥ २७३ ॥
 एकमतिगोचरतया स्फुरणात्स्फोट इति वर्ण्यते सोऽयम् ।
 एकमतिगोचरत्वं वर्णानां स्यादितिह नाऽऽशङ्क्यम् ॥ २७४ ॥
 तेषामनेकभावादसिद्धमेकश्रुतीतिविषयत्वम् ।
 उच्चारयितृविभेदेऽप्येकाकारप्रतीतिगम्यत्वात् ॥ २७५ ॥
 स्फोटोऽयं नित्यः स्यात्प्रभवति तस्मादिदं हि जगदखिलम् ।
 इति पक्षोऽयमयुक्तो यत उपवर्णो हि नैवमाचष्टे ॥ २७६ ॥
 किं तु स भगवानेतत्प्रोवाच हि वर्ण एव शब्द इति ।
 तत्प्रत्यभिज्ञया किल वर्णानां नित्यता परं सिद्धा ॥ २७७ ॥
 उत्पन्नध्वंसित्वं वर्णेषु न दृष्टमेव केनापि ।
 नाऽऽशङ्क्यं सादृश्यात्सेयं हि प्रत्यभिज्ञेति ॥ २७८ ॥
 यत्रोत्तरकालंचेद्वेधो निर्णीयते तदैवं स्यात् ।
 शब्दाभेदे सत्यप्युच्चारणभेदतो हि भेदमतिः ॥ २७९ ॥
 तारत्वं मन्द्रत्वं यच्चोदात्तत्वमन्यदपि यच्च ।
 ध्वनिकृतमेतत्सकलं न वर्णकृतमिति न भेदशङ्काऽत्र ॥ २८० ॥
 दूरादाकर्णयतः प्रथमं कर्णपथमवतरेद्यस्तु ।
 स ध्वनिरिति निर्दिष्टस्तद्भेदेनात्र भेदनिर्देशः ॥ २८१ ॥
 गौरित्येकं पदमित्येकत्वप्रत्ययोऽत्र यो दृष्टः ।
 समुदायविषयकत्वाद्नसेनादाविवेह निरवद्यः ॥ २८२ ॥

जारा राजेत्यादौ भवति क्रमभेदतो हि भेदमतिः ।
 तस्माद्वर्णा एव क्रमोपदिष्टा भजन्ति पदसंज्ञाम् ॥ २८३ ॥
 पदसंज्ञां लभमाना वर्णाः स्वार्थान्प्रबोधयन्त्याशु ।
 स्फोटस्य वाचकत्वे गौरवमधिकं न कश्चिदिह लामः ॥ २८४ ॥
 वर्णाः क्रमादिकलिताः स्फोटमभिव्यञ्जयन्ति न स्फोटः ।
 अर्थं प्रत्याययतीत्यत्र फलं गौरवं न चान्यदपि ॥ २८५ ॥
 वर्णेभ्यो भिन्नोऽयं स्फोटः स्वार्थाभिधायकश्च यदि ।
 स्फोटप्रतीतिविषया वर्णा न स्युर्विलक्षणा हि यतः ॥ २८६ ॥
 यदि च विलक्षणयोरपि नियमेनैकप्रतीतिगम्यत्वम् ।
 गोमहिषशब्दयोरपि नियतैकज्ञानगम्यता भूयात् ॥ २८७ ॥
 तस्माद्योऽयं शब्दः स च न स्फोटः परं तु वर्णः स्यात् ।
 वर्णात्मकाद्धि शब्दात्प्रभवति जगदखिलमेतदिति सिद्धम् ॥ २८८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

नित्यनियताकृतेरिह जगतः सर्वस्य वेदमूलत्वात् ।
 वेदस्य तावृशस्य हि कर्तुरसिद्धेश्च वेदनित्यत्वम् ॥ २८९ ॥
 यज्ञेन वाच इति हि श्रुतिरुपपादयति वेदनित्यत्वम् ।
 यानि स्मृतिवचनानि हि युगान्त इत्यादिनोपदिष्टानि ॥ २९० ॥
 तान्याखिलान्यपि भूयः प्रथयन्ति हि वेदशब्दनित्यत्वम् ।
 आकृतिसंबन्धेन हि वेदप्रामाण्यमपि च निरवद्यम् ॥ २९१ ॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्य-

विरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

शब्दार्थयोर्हि लोके व्यवहारान्द्रासते हि संबन्धः ।
 संबन्धमास एव हि शब्दस्यार्थाभिधायकत्वं स्यात् ॥ २९२ ॥
 अर्थावबोधकत्वे वेदप्रामाण्यमखिलमुपपन्नम् ।
 जगतः स्थितिकाले स्याद्यथोपदिष्टं हि सकलमुपपन्नम् ॥ २९३ ॥
 जगदेतदखिलमपि यत्प्रलीयतेऽप्यभिनवं च जायेत ।
 अभिनवसृष्टौ पूर्वव्यवहारः सर्व एव लुप्तः स्यात् ॥ २९४ ॥
 व्यवहर्तृमूलकोऽसौ व्यवहारो दृश्यते न चेतरेथा ।
 स्वापे वागादिलये पुनः प्रबोधे हि तदनुसंधानात् ॥ २९५ ॥

पूर्वानुरूप एव व्यवहारस्तत्र भवति नात्र तथा ।
 व्यवहर्तुव्यवहारव्यवहार्याणां लये समुत्पन्ने ॥ २९६ ॥
 अनुसंधातुरभावात्तद्व्यवहारः कथं पुनः सर्गे ।
 व्यवहारो यदि न स्याद्योऽसौ शब्दार्थयोर्हि संबन्धः ॥ २९७ ॥
 न स विज्ञायेत तदा कथमस्यार्थावबोधकत्वं स्यात् ।
 तदभावे वेदस्य प्रामाण्यकथाऽपि दूरवातेव ॥ २९८ ॥
 इति शङ्काऽत्र न कार्या समनामजंगत्समानरूपं हि ।
 जगति समनामरूपे ह्यावृत्त्यभ्युपगमेऽपि न विरोधः ॥ २९९ ॥
 यदि नामरूपभेदः पूर्वोत्तरयोर्मवेत्तदा तत्र ।
 व्यवहारलोपतः स्यादर्थानभिधायकत्वमनिवार्यम् ॥ ३०० ॥
 जगति समनामरूपे व्यवहारविलोपकारणाभावात् ।
 अर्थावबोधकत्वे सिद्धे प्रामाण्यमनपवदनीयम् ॥ ३०१ ॥
 कल्पान्तरं गतानां व्यवहारो नैव कस्यचिद्भवति ।
 अनुसंधातुरभावादित्युक्तं दूषणं च नात्र स्यात् ॥ ३०२ ॥
 ये चेह पूर्वकल्पे प्रकृष्टविज्ञानकर्मसंपन्नाः ।
 अपि वर्तमानकल्पे प्रादुर्भूता हिरण्यगर्भाद्याः ॥ ३०३ ॥
 कल्पान्तरगतमखिलं स्मर्तुं व्यवहर्तुमधिकृतास्ते स्युः ।
 यो ब्रह्माणमिति श्रुतिरिममेवार्थं हि सकलमाचष्टे ॥ ३०४ ॥
 काण्डर्षिप्रभृतीनां व्यतीतकल्पाभिसंधिसामर्थ्यम् ।
 प्रथयन्ति श्रुतयोऽन्याः स्मृतयस्तस्मान्न कश्चिदिह दोषः ॥ ३०५ ॥
 समनामरूपतां खलु जगतो दर्शयति नामनिर्देशात् ।
 सूर्याचन्द्रमसाविति मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयके पठितः ॥ ३०६ ॥
 नक्षत्रेष्टिविधावप्यग्निर्वेत्यादिका श्रुतिश्चैवम् ।
 अग्न्यादिदेवतानां कल्पान्तरनामरूपतां ब्रूते ॥ ३०७ ॥
 श्रुतयोऽन्याः कथयन्ति हि जगतः समनामरूपतामस्य ।
 नामभिरेवेत्यन्ताः स्मृतयोऽप्युक्तार्थमेव कथयन्ति ॥ ३०८ ॥
 मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥
 देवानामधिकारो विद्यायां बादरायणेनोक्तः ।
 स च = समञ्जस इति जैमिनिराचार्य एवमाचष्टे ॥ ३०९ ॥

छान्दोग्ये मधुविद्या या चासावित्यनेन निर्दिष्टा ।
 तत्राऽऽदित्यो योऽयं माध्विति शब्देन मन्त्रनिर्दिष्टः ॥ ३१० ॥
 मधुमावेनोपास्यो ह्यादित्य इति प्रतीयते तस्मात् ।
 नेयं मधुविद्या स्यात्तत्राऽऽदित्यस्य नाधिकारः स्यात् ॥ ३११ ॥
 आदित्यसंभितानि ह्यमृतानि च पञ्च तत्र दृष्टानि ।
 वस्वाद्युपजीव्यानि प्राथितान्येतानि रोहितादीनि ॥ ३१२ ॥
 तदुपासनाफलं यद्वस्वादिप्राप्तिलक्षणं तदपि ।
 तत्रैव दृष्टमन्त्रे ह्यधिकारो नैव देवतानां स्यात् ॥ ३१३ ॥
 योऽयमुपास्योपासकभावः सकलो हि भेदमूलः स्यात् ।
 भेदाभावादत्र ह्यधिकारो नैव शक्यते वक्तुम् ॥ ३१४ ॥
 कर्णादिसप्तकेष्वपि यान्ययमित्यादिमन्त्रदृष्टानि ।
 ऋषिभावनात्मकानि ह्युपासनान्यपि च सुप्रसिद्धानि ॥ ३१५ ॥
 तदुपासनेष्वृषीणामधिकारोऽयं न शक्यते वक्तुम् ।
 तस्मादिन्द्रादीनां मध्वादिष्वनधिकारसंसिद्धौ ॥ ३१६ ॥
 विद्यान्तरानधिकृते निरुक्तविद्याधिकारमङ्गेण ।
 ब्रह्मात्मगोचरायां विद्यायामनधिकार एव स्यात् ॥ ३१७ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलमाश्रित्य नमो विमासयत्यखिलम् ।
 आदित्याद्याः शब्दास्तत्प्रतिपादनपरा हि लक्ष्यन्ते ॥ ३१८ ॥
 ज्योतिर्मण्डलरूपा देवाः सर्वे ह्यचेतना दृष्टाः ।
 विद्याग्रहणाङ्गं यत्सामर्थ्यं तत्कथं भवेत्तेषाम् ॥ ३१९ ॥
 विग्रहवतां हि भूयस्तदेतदखिलं हि दृश्यते लोके ।
 न हि विग्रहादिरहिता देवा विद्याधिकारिणस्ते स्युः ॥ ३२० ॥
 विग्रहयोगो हविषां भोगश्चैश्वर्यसुप्रसन्नत्वे ।
 फलदातृत्वमपीदं पञ्चकमितिहासदर्शितं यदपि ॥ ३२१ ॥
 तत्पौरुषेयवाक्यप्रदर्शितं न प्रमाणसिद्धं स्यात् ।
 विधिविनियुक्ता मन्त्राः प्रयोगनिहितार्थबोधमात्रपराः ॥ ३२२ ॥
 न हि देवविग्रहादिप्रदर्शनार्थं प्रमाणभूताः स्युः ।
 इति जैमिन्याक्षेपो निरस्यते बादरायणेनेह ॥ ३२३ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३६ ॥

इह बादरायणो मुनिरधिकारं देवतात्मनां ब्रूते ।
 ब्रह्मत्वगोचरायां विद्यायामर्थितादियोगेन ॥ ३२४ ॥
 यद्यपि मधुविद्यादौ देवानामनधिकार एव स्यात् ।
 नैतावताऽधिकारे प्रसरति दोषः परात्मविद्यायाम् ॥ ३२५ ॥
 एकत्रानधिकारे ह्यन्यत्राप्यनधिकार एवेति ।
 नायं नियमो दृष्टः केनापि हि कुत्रचित्कदाचिदपि ॥ ३२६ ॥
 अप्राप्तराजसूयोऽप्यधिकारी भवति दर्शयागादौ ।
 तत्र च यो न्यायः स्यादत्रापि स एव निर्णये हेतुः ॥ ३२७ ॥
 तद्यो यो देवानामित्यादिश्रुतिरपीह देवानाम् ।
 विद्यायामधिकारं विद्याफलभूतमोक्षमभिधत्ते ॥ ३२८ ॥
 इन्द्रो हेत्याद्या या श्रुतिरपि देवाधिकारमभिधत्ते ।
 गन्धर्वयाज्ञवल्क्यस्मृतयोऽप्युक्तार्थमेव कथयन्ति ॥ ३२९ ॥
 ज्योतिर्मण्डलरूपा देवास्ते देहधारिणो न स्युः ।
 इति शङ्का हि न युक्ता यस्माद्देवास्तु शक्तिसंपन्नाः ॥ ३३० ॥
 ज्योतिर्मयात्मना हि स्थातुं विग्रहविशेषमादातुम् ।
 निपुणा इति खलु दृष्टं सुब्रह्मण्यार्थवादवाक्येषु ॥ ३३१ ॥
 गङ्गातटेऽतिविमले कुन्तीं स्वध्यानतत्परां ।
 आदित्य एष भगवान्पुरुषाकृतिमास्थितो जगामाऽऽशु ॥ ३३२ ॥
 इत्यादिस्मृतयोऽपि हि देवानां विग्रहादियोगं च ।
 यज्ज्योतिरात्मना हि स्थितिमपि कथयन्ति तेन न विरोधः ॥ ३३३ ॥
 विग्रहयोगाभावे देवानां तदिदमनुपपन्नं स्यात् ।
 मधवान्प्रजापतावितिवाक्ये यद्ब्रह्मचर्यमुपदिष्टम् ॥ ३३४ ॥
 अन्यदपि श्रुतिवचनं प्रथितं यद्ब्रह्मस्त इति यच्च ।
 इन्द्रं सहस्रनयनं गोत्रमिदं ब्रह्मब्राह्मणमभिधत्ते ॥ ३३५ ॥
 विग्रहयोगाभावे यागोद्देश्यत्वमनुपपन्नं स्यात् ।
 ध्यायेद्वषट्कारिण्यन्नित्यन्तानीह वेदवाक्यानि ॥ ३३६ ॥
 ध्यानारूढस्यैव हि यागोद्देश्यत्वमामनन्ति यतः ।
 लोके विग्रहरहितो ध्यातुं शक्यो न नियतभावेन ॥ ३३७ ॥
 इह विग्रहादिमत्त्वप्रतिपत्तिपरं हि वाक्यजातं यत् ।
 तच्चार्थवादरूपं स्वार्थपरं नेति नैवमाशङ्क्यम् ॥ ३३८ ॥

येनार्थवादवाक्यान्यवान्तरान्वयधियं हि जनयित्वा ।
 कैमर्थक्यवशेन स्तुतिलक्षकतां प्रयान्ति नैवाऽऽदौ ॥ ३३९ ॥
 नैतावताऽर्थवादः स्वार्थपरो नेति युक्तमभिधातुम् ।
 श्रुतिवचनदृष्टमर्थं न शक्नुयात्कोऽपि वा निराकर्तुम् ॥ ३४० ॥
 इतिहासादिकमपि यत्तदखिलमत्र प्रमाणमेव स्यात् ।
 यस्मात्समूलमेतन्महर्षिजुष्टं न चाप्रमाणं स्यात् ॥ ३४१ ॥
 इह पौरुषेयभावादप्रामाण्ये तु शास्त्रमफलं स्यात् ।
 वर्णाश्रमव्यवस्थाभिधायि शास्त्रं यदाऽप्रमाणं स्यात् ॥ ३४२ ॥
 जगदखिलमव्यवस्थितवर्णाश्रमधर्मकलुषितं प्रमवेत् ।
 तस्माद्यदिदं सकलं प्रमाणभूतं न चान्यथा भवति ॥ ३४३ ॥
 ये चाणिमादियोगैः सिद्धा व्यासादयश्च ये चान्ये ।
 ते देवान्पश्यन्तीत्येषा शास्त्रप्रसिद्धिरपि युक्ता ॥ ३४४ ॥
 तस्माद्विग्रहवत्त्वं देवादीनां प्रमाणसंसिद्धम् ।
 विग्रहवत्त्वादेव हि विद्यायामधिकृता हि देवाः स्युः ॥ ३४५ ॥
 विद्याधिकारिवाक्यं समन्वितं विग्रहादिभूतार्थं ।
 तद्ब्रह्मणि भूते समन्वितं सकलनिगमवाक्यमपि ॥ ३४६ ॥
 ननु यदि विग्रहवत्त्वाद्देवा विद्याधिकारिणः स्युरिति ।
 शूद्रा अप्यविशेषाद्विद्यायामधिकृताः कुतो न स्युः ॥ ३४७ ॥
 इह शूद्रयोनिजनिता विशिष्टविज्ञानसंपदनुकम्प्याः ।
 विदुरप्रमुखा ये स्युर्विख्याता ब्रह्मवित्समाजेषु ॥ ३४८ ॥
 अर्थित्वं सामर्थ्यं विद्याङ्गं यच्च सकलमुपदिष्टम् ।
 तत्सर्वं शूद्राणां विग्रहयोगात्समञ्जसं भवति ॥ ३४९ ॥
 तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृत इति प्रदर्शितं यदपि ।
 यज्ञानवकृतत्वं तच्च न विद्याधिकारविद्वेषि ॥ ३५० ॥
 यच्चाग्निहोत्रसाधनसंपद्रहितोऽत्र नाधिकारीति ।
 नायं नियमो यस्माद्विदुरादिष्वपि च दृश्यते विद्या ॥ ३५१ ॥
 संवर्गवाक्यशेषे ह्ययमेवार्थः प्रदर्शितो भवति ।
 जानश्रुतिर्हि कश्चिद्विख्यातः परमधार्मिको भूपः ३५२ ॥
 स च हंसवाक्यदर्शितरैकमहामुनिचरित्रमाकर्ण्य ।
 षद्व्रतसंख्याकैः सह गोभी रथमेकमाददानोऽयम् ॥ ३५३ ॥
 विद्याग्रहणार्थं तं जगाम दृढमक्तिभावितस्वात्मा ।
 तमृषी रैको दृष्ट्वा जानश्रुतिमाह शूद्रशब्देन ॥ ३५४ ॥

तस्माच्छूद्रोऽप्यस्यां विद्यायामधिकृतो भवत्येव ।

इत्याक्षेपं सकलं निरसितुमधिकरणमेतदाह मुनिः ॥ ३५५ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदा-

द्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

विग्रहयोगाच्छूद्रोऽप्यधिकुर्यादिति हि नैवमाशङ्क्यम् ।

यो वै गृहीतवेदो योऽसौ सम्यग्गृहीतवेदार्थः ॥ ३५६ ॥

ब्रह्मात्मगोचरायां विद्यायामधिकृतः स एव स्यात् ।

असति हि सामर्थ्ये स्यादर्थित्वं केवलं न विद्याङ्गम् ॥ ३५७ ॥

शास्त्रोपदिष्टमेव हि सामर्थ्यं यत्तदेव विद्याङ्गम् ।

अध्ययनविध्यधिकृते विचारशक्तिं हि शास्त्रमाचष्टे ॥ ३५८ ॥

उपनयनपूर्वकेऽस्मिन्वेदाध्ययने न चायमधिकारी ।

उपनयनादिकमखिलं विहितं वर्णत्रयस्य नान्यस्य ॥ ३५९ ॥

विदुरादिषु दृष्टा या विद्या सा पूर्वसाधनायत्ता ।

यज्ञानवकृतत्वे प्रमाणभूतं यदेव वाक्यं स्यात् ॥ ३६० ॥

विद्यानवकृतत्वे तदेव मानं हि युक्तिसामान्यात् ।

शूद्रपदं यच्चैतल्लिङ्गं संवर्गवाक्यनिर्दिष्टम् ॥ ३६१ ॥

नैतद्व्यायामावाक्यायानुगृहीतमेव लिङ्गं स्यात् ।

तत्र च रूढेर्वाधाद्योगार्थाश्रयणमेव कर्तव्यम् ॥ ३६२ ॥

कम्बर इति हंसोक्तेरस्य च जानश्रुतेः शुगुत्पन्ना ।

शुचमेतां सूचयितुं रैकमुनिः प्राह तं च राजानम् ॥ ३६३ ॥

आत्मापरोक्षबोधं प्रख्यापयितुं स एष मुनिवर्यः ।

योऽयं रथो हारेत्वा गोभिः सहितस्तवास्तु शूदेति ॥ ३६४ ॥

तत्र च शूद्रपदस्य हि योगार्थो गृह्यते न रूढ्यर्थः ।

शुचमभिदुद्रावायं शुचा हि दुद्राव रैकमयमिति वा ॥ ३६५ ॥

योगबलबोधितोऽसौ राजा जानश्रुतिर्न शूद्रः स्यात् ।

क्षत्रप्रेषणरूपादैश्वर्यात्सूच्यतेऽयमेवार्थः ॥ ३६६ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्र-

रथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

संवर्गवाक्यशेषात्क्षत्रियता हि प्रतीयते तत्र ।

चित्ररथवंशजन्मा ह्यभिप्रतारी नृपो विनिर्दिष्टः ॥ ३६७ ॥

तद्याजको हि योऽसौ कापेयः शौनकोऽपि तत्रोक्तः ।

चित्ररथः क्षत्रिय इति कापेया याजकाश्च तस्येति ॥ ३६८ ॥

निर्दिष्टमेव तस्मादभिप्रतारी हि भवति राजाऽसौ ।

तेन च सह निर्देशाल्लिङ्गाज्ज्ञानश्रुतिर्भवेद्राजा ॥ ३६९ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इह खलु विद्याग्रहणे संस्कारो वैदिकः परामृष्टः ।

ब्रह्मपरा इत्याद्यैस्तदभावश्चाभिलप्यते शूद्रे ॥ ३७० ॥

शूद्रे न पातकं स्याद्भक्षणमूलं न चास्य संस्कारः ।

इममर्थमुपदिशन्ति हि न शूद्र इत्यादिकानि वाक्यानि ॥ ३७१ ॥

तदभावाभिधारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

गौतममुनिरिह भगवाञ्जाबालं निकटमागतं दृष्ट्वा ।

सत्यवचनेन तस्मिञ्छूद्रत्वाभावनिश्चये जाते ॥ ३७२ ॥

अनुशासितुमुपनेतुं जाबालमिमं प्रवृत्त इति दृष्टम् ।

तस्माद्योऽसौ शूद्रो विद्यायामधिकृतः कथं न स्यात् ॥ ३७३ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

वेदस्य श्रवणं वाऽप्यध्ययनं वा निषिध्यते शूद्रे ।

तदुभयनिषेधने स्यादथाविगमो निषिद्ध एवास्य ॥ ३७४ ॥

अयमर्थः सकलोऽपि ह्यथास्य वेदमितिसूत्रवाक्येषु ।

उपदिष्टस्तत्करणे प्रायश्चित्तं च तत्र निर्दिष्टम् ॥ ३७५ ॥

संस्कारादिविहीनः श्रवणाध्ययनादिसंपदा रहितः ।

विद्यायां प्रतिषिद्धो विद्याधिकृतः कथं भवेच्छूद्रः ॥ ३७६ ॥

तस्मादेतद्वाक्यं समन्वितं क्षत्रिये यथा सिद्धे ।

सकलमपि श्रुतिवाक्यं सिद्धे ब्रह्मणि समन्वितं भवति ॥ ३७७ ॥

ननु कठवह्न्यामस्यां यदिदं किं चेतिवाक्यमुपदिष्टम् ।

तत्र च जगदखिलमपि प्राणाश्रितमेव चेष्टते यदिदम् ॥ ३७८ ॥

सुमहत्तरभयहेतुः समुद्यतं वज्रमिव हि लोकेऽस्मिन् ।

यच्चैवं विदुरेनं ते सर्वे यान्ति मोक्षमित्युक्तम् ॥ ३७९ ॥

अङ्गुष्ठमात्रवाक्यं जीवे ब्रह्मैक्यबोधजनकतया ।

ब्रह्मपरमेतदिति खलु वर्णितमत्र तु तथा न संभवति ॥ ३८० ॥

एजयितृत्वाद्विदिते प्राणे ब्रह्मैक्यबोधनायोगात् ।

ब्रह्मपरत्वायोगे प्राणपरत्वं हि युक्तमाश्रयितुम् ॥ ३८१ ॥

वज्रोपमितत्वं यद्वायोः पर्जन्यमाश्रयोगेन ।
युक्तं स्यादिति शङ्कां निरसितुमधिकरणमेतदाह मुनिः ॥ ३८२ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अत्र हि योऽसौ प्राणः स हि परमात्मा न वायुमात्रं स्यात् ।
न हि केवलो हि वायुः सर्वपरिस्पन्दकारणं भवति ॥ ३८३ ॥
न प्राणेनेत्याद्यैः सर्वपरिस्पन्दकारणत्वं यत् ।
परमात्मन्पुपदिष्टं तस्मात्प्राणोऽत्र भवति परमात्मा ॥ ३८४ ॥
भयहेतुत्वादिकमपि परमात्मन्येव दृश्यते यस्मात् ।
अत्र भयादित्यादौ तस्मात्प्राणो हि भवति परमात्मा ॥ ३८५ ॥
भीषाऽस्मादित्यादावेतत्सर्वं प्रपञ्चितं भूयः ।
भयहेतुत्वं यदपि च सर्वपरिस्पन्दकारणत्वं च ॥ ३८६ ॥
पूर्वस्मिन्नपि भागे तदेव शुक्रमितिवाक्यनिर्दिष्टः ।
परमात्मैव हि तस्मादत्र प्राणः कथं स वायुः स्यात् ॥ ३८७ ॥
प्रकरणसमाश्रयेऽपि हि परमात्मैव प्रतीयते नान्यः ।
अन्यत्रेत्यारम्भात्प्रकरणमखिलं परात्मपरमेव ॥ ३८८ ॥
तद्विज्ञानफलं यद्भूयमृतत्वं तत्परात्मपक्षे स्यात् ।
न हि वायुमात्रपक्षे तस्मात्प्राणोऽत्र भवति परमात्मा ॥ ३८९ ॥
कठवल्लीवाक्यस्थं यदिदं किं चेतिवाक्यमखिलमपि ।
ब्रह्मणि परमानन्दे विज्ञेयात्मनि समन्वितं भवति ॥ ३९० ॥
नन्विह दहराध्याये प्राजापत्यं य एष इत्यादि ।
वाक्यं दृष्टं तत्र ज्योतिःशब्दो हि दृश्यते योऽसौ ॥ ३९१ ॥
परो वा किं वा सूर्यपरो वेति संशये जाते ।
पूर्वत्र सर्वशब्दं ब्रह्मपरत्वप्रसाधकं मत्वा ॥ ३९२ ॥
तत्पदयोगेनायं प्राणो ब्रह्मेति युक्तमाश्रयितुम् ।
अत्र तु न तथा लिङ्गं प्रकरणमप्यात्मगोचरं दूरे ॥ ३९३ ॥
तस्माज्ज्योतिःशब्दं न परं ब्रह्मेति शङ्कितं दोषम् ।
निरसितुमिदमधिकरणं कृपया रचितं मुनिप्रवीरेण ॥ ३९४ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिःशब्दं भवति परं ब्रह्म नैव सूर्यादि ।
यस्मादस्मिन्वाक्ये स उत्तमः पुरुष इति तु दृष्टं हि ॥ ३९५ ॥

उत्तमपुरुषपदं तत्प्रकरणसाहाय्ययोगमालम्ब्य ।
 ज्योतिःशब्दस्यास्य ब्रह्मपरत्वं प्रसाधयितुमीष्टे ॥ ३९६ ॥
 क्रममुक्तिबोधनार्थं नेदं वाक्यं प्रवृत्तमिह यस्मात् ।
 इह निर्विशेषगोचरमखिलं वाक्यं तु दृश्यते ह्येतत् ॥ ३९७ ॥
 अशरीरं वावेतिश्रुत्युक्तं यदशरीरतारूपम् ।
 तच्च न मार्गयित्तं तस्माद्युक्ता न सूर्यपरताऽत्र ॥ ३९८ ॥
 सूर्यप्राप्तिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षिता यत्र ।
 तत्र च सूर्यपरत्वं ज्योतिःशब्दस्य युक्तमाश्रयितुम् ॥ ३९९ ॥
 सगुणोपास्तौ तदिदं युक्तं न हि निर्विशेषविद्यायाम् ।
 तस्मादस्मिन्वाक्ये ज्योतिःशब्दः परात्मपर एव ॥ ४०० ॥
 अशरीरतात्मकोऽसौ मोक्षो ब्रह्मापरोक्षसापेक्षः ।
 व्याधयेत्यत्रेव ह्यत्र क्तवान्तस्य विनिमयो भवति ॥ ४०१ ॥
 तस्माद्वह्मराध्याये ज्योतिर्वाक्यं यदत्र निर्दिष्टम् ।
 तत्स्वप्रकाशरूपे ब्रह्मणि परमे समन्वितं भवति ॥ ४०२ ॥
 नन्वत्र च्छान्दोग्ये ह्याकाशो हेतिवाक्यमुपदिष्टम् ।
 तत्राऽऽकाशो योऽसौ निर्वहिता नामरूपयोर्भवति ॥ ४०३ ॥
 ते चापि नामरूपे यस्मान्निष्ठे हि तत्परं ब्रह्म ।
 तदमृतमात्माऽपि स्यादित्याकाशः प्रदर्शितो भूयः ॥ ४०४ ॥
 स च किं भूताकाशः किं परमात्मेति भवति संदेहः ।
 पूर्वमुपक्रमवाक्यश्रुतात्मपदयोगबलसहायेन ॥ ४०५ ॥
 ज्योतिष्पदं यदेतद्ब्रह्मपरं हीति वर्णितं भूयः ।
 तद्वदिहोपक्रमगतमाकाशश्रुतिबलं समालम्ब्य ॥ ४०६ ॥
 भूताकाशपरं स्यादखिलं वाक्यं यदेतदुपदिष्टम् ।
 इत्याक्षेपं निरसितुमधिकरणमिदं चकार मुनिवर्यः ॥ ४०७ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

अत्राऽऽकाशो योऽसौ ब्रह्मैव स्यान्न भूतमात्रं हि ।
 अर्थान्तरत्वमस्मिन्निर्दिष्टं येन नामरूपाभ्याम् ॥ ४०८ ॥
 तन्निर्दिष्टादस्मिन्न कार्यरूपत्वमभिहितं भवति ।
 निर्वहितृत्वमिहोक्तं परात्मनोऽन्यत्र नैव संभवति ॥ ४०९ ॥
 तद्ब्रह्म तदमृतमिति व्यपदेशो योऽत्र दृश्यते भूयः ।
 न हि सर्वो युक्तः स्याद्ब्रह्मणि परमे न भूतमात्रेऽपि ॥ ४१० ॥

आकाशश्रुतिरेषा बहुभिर्लिङ्गैरुपद्रुता भूयः ।
 स्वविषयविकलादीनां विषयान्तरमगतिकं समाश्रयते ॥ ४११ ॥
 तस्मादेतद्वाक्यं छान्दोग्ये दृश्यमानमखिलमपि ।
 अमृताभयस्वरूपे ब्रह्मणि परमे समन्वितं भवति ॥ ४१२ ॥
 नन्विह बृहदारण्ये योऽयं विज्ञानमय इति श्रुतम् ।
 वाक्यं दृष्टं तत्किं जीवपरं स्यात्परात्मपरमथ वा ॥ ४१३ ॥
 पूर्वस्मिन्नधिकरणे लिङ्गं ह्यर्थान्तरत्वमुपदिष्टम् ।
 तच्च न लिङ्गं यस्मादभिन्नरूपेऽपि भेद उपदिष्टः ॥ ४१४ ॥
 एवमितिवाक्य एव हि विज्ञानमयो दृश्यते न शारीरः ।
 इत्याशङ्कां निरसितुमाधिकरणमिदं कृतं हि सूत्रकृता ॥ ४१५ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादितिसूत्रे पञ्चम्यन्तस्य पूरणं कार्यम् ।
 विज्ञानमयो योऽसौ न हि शारीरः परं तु परमात्मा ॥ ४१६ ॥
 यस्मात्स खलु सुषुप्तावुत्क्रान्तावुच्यते हि भेदेन ।
 एवमितिवाक्यजालैः शारीरविलक्षणो हि यः प्राज्ञः ॥ ४१७ ॥
 निर्दिश्यते स एव हि विज्ञानमयः स एव परमात्मा ।
 यस्माद्विज्ञानमयो महानजश्चेति पूर्वनिर्दिष्टः ॥ ४१८ ॥
 अयमिह सलिलादिपदैर्यदुत्तरत्रापि दर्शितो भूयः ।
 प्रश्नप्रतिवचनानि हि परमात्मपराणि तत्र दृश्यन्ते ॥ ४१९ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

पत्यादयश्च शब्दाः स एष इत्यादिवाक्यनिर्दिष्टाः ।
 ते खलु परमात्मपरा विज्ञानमये हि दर्शिता ह्यत्र ॥ ४२० ॥
 तस्माद्विज्ञानमयः पर एवाऽऽत्मा न चेतः कश्चित् ।
 यद्विदं वाक्यमिहोक्तं समन्वितं निर्विशेषचिन्मात्रे ॥ ४२१ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां प्रथमो योऽसौ समन्वयाध्यायः ॥ ४२२ ॥
 तत्र हि तृतीयपादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो जयतु सोऽयमनवद्यः ॥ ४२३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थपादप्रारम्भः ।

त्रिमिरप्येतैः पादैर्ब्रह्माणि वेदान्तवाक्यनिचयस्य ।
 लिङ्गैरुपक्रमादिभिरन्यैश्च समन्वयो हि निर्णीतः ॥ १ ॥
 ईक्षत्यधिकरणे हि प्रधानवादश्च परिहृतः पूर्वम् ।
 तद्यत्प्रधानमस्य त्वीक्षणलिङ्गादशब्दता कथिता ॥ २ ॥
 अत्र च वेदान्तानां गतिसामान्यं च चेतने गदितम् ।
 तत्रेदमनुपपन्नं यदशब्दत्वं निरूपितं तस्य ॥ ३ ॥
 ब्रह्माणि गतिसामान्यं प्रधानमिह येन शब्दवद्वृष्टम् ।
 तेन च गतिसामान्यं प्रधानपक्षेऽपि युक्तमाश्रयितुम् ॥ ४ ॥
 कठवह्न्यामेतस्यां महतः परमिति हि वाक्यमुपदिष्टम् ।
 तत्र च वाक्ये महतः परमव्यक्तं प्रदर्शितं भवति ॥ ५ ॥
 विज्ञानमयपदस्य ब्रह्मपरत्वं प्रदर्शितं पूर्वम् ।
 अस्याव्यक्तपरस्य प्रधानपरतेह तद्देव स्यात् ॥ ६ ॥
 पत्यादिशब्दयोगाद्विज्ञानमयो यथा परं ब्रह्म ।
 महदादिशब्दयोगादव्यक्तमिह प्रधानमेव स्यात् ॥ ७ ॥
 तस्माच्छब्दवदेतत्प्रधानमत्रोपलभ्यते वाक्ये ।
 तस्य च सशब्दतायां गतिसामान्यं च तत्र सुगमं स्यात् ॥ ८ ॥
 तस्यैव युक्तमेतज्जगतो जन्मादिकारणत्वमपि ।
 सकलागमान्तवचसां समन्वयो यश्च पूर्वनिर्दिष्टः ॥ ९ ॥
 ब्रह्माणि स कथं सिध्येद्यतः प्रधाने प्रतीयते सोऽयम् ।
 इत्याक्षेपं निरसितुमिदमधिकरणं चकार मुनिवर्यः ॥ १० ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीर-
 रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

कपिलस्मृतिवचनैरिदमचेतनं यत्प्रधानमुपदिष्टम् ।
 कठवह्न्यामेतस्यामव्यक्तपदोक्तमेतदेव स्यात् ॥ ११ ॥
 रूढिबलाद्योगबलादव्यक्तपदं समञ्जसं तत्र ।
 इति तस्य शब्दवत्त्वादशब्दता त्वनुचिताऽस्य वक्तुं स्यात् ॥ १२ ॥
 इति चेन्नेयं शङ्का यतः प्रधानं न चैतदव्यक्तम् ।
 रूपकविन्यस्तं यच्छरीरमव्यक्तशब्दयोग्यं स्यात् ॥ १३ ॥

पूर्वस्मिन्वाक्ये किल योऽसावात्मा रथी विनिर्दिष्टः ।
 तस्य च रथः शरीरं बुद्धिः साराथिरिदं मनो यदपि ॥ १४ ॥
 प्रग्रह इति निर्दिष्टं हयाश्च सकलेन्द्रियाणि मार्गाश्च ।
 शब्दादयो हि विषया भोक्ता संघातरूप आत्मेति ॥ १५ ॥
 निर्दिश्य सकलमेतद्रथिनो मार्गद्वयं च निर्दिष्टम् ।
 बुद्धीन्द्रियैरशुद्धैः पुरस्कृतश्चेत्स याति संसारम् ॥ १६ ॥
 योऽसौ रथी यदा स्याद्विशुद्धबुद्ध्यादिपरिवृतः शुद्धः ।
 स हि मार्गपारभूतं विष्णोः परमं पदं प्रयातीति ॥ १७ ॥
 तदिदं परमपदं यद्दर्शयितुं वाक्यमेतदुपदिष्टम् ।
 तच्चेन्द्रियेभ्य इति खलु तत्र च दृष्टं त एव निर्दिष्टाः ॥ १८ ॥
 ये पूर्ववाक्यदृष्टा आत्मप्रमुखा भवन्ति विषयान्ताः ।
 आत्मान्ता येऽत्र स्युः पूर्वत्रेहापि तुल्यशब्दा हि ॥ १९ ॥
 अव्यक्तपदमिहोक्तं पूर्वस्मिन्नोपलभ्यते वाक्ये ।
 तदपि प्रकरणबलतः पूर्वोक्तशरीरपरमिति न्याय्यम् ॥ २० ॥
 पूर्वत्राऽऽत्मानन्तरमुपदिष्टं यच्छरीरमवशिष्टम् ।
 बुद्ध्यारूढं यस्मादव्यक्तपदेन गृह्यते तदिदम् ॥ २१ ॥
 प्रकरणविधुरं हि कथं प्रधानमव्यक्तशब्दयोग्यं स्यात् ।
 अव्यक्तपदं चैतद्रूढिबलाद्बोधकं प्रधानस्य ॥ २२ ॥
 सांख्यानमेवेयं रूढिर्दृष्टा न चैतरस्यापि ।
 तत्प्रत्यभिज्ञया स्याद्वस्तुग्रहणं न हि क्रमादेव ॥ २३ ॥
 अश्वस्थाने पश्यन्गामश्वं नो बुधो विजानाति ।
 प्रकरणमपि यद्विदं स्यात्परात्मपरमेव न प्रधानपरम् ॥ २४ ॥
 यच्छेदित्वाक्योक्तो योगः सर्वः परात्मधीहेतुः ।
 एष इतिवाक्यनिवहैर्दुर्विज्ञेयत्वमात्मनः प्रथयन् ॥ २५ ॥
 तद्विज्ञानायैव हि योगो रथरूपकल्पना चेयम् ।
 तत्र प्रधानवार्ता न दृश्यते केनचित्क्वचिद्वाऽपि ॥ २६ ॥
 अव्यक्तपदं चैतद्योगेन स्याच्छरीरपरमेव ।
 ननु कथमिदं शरीरं व्यक्तपदाहं भवेदिहाव्यक्तम् ॥ २७ ॥
 तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तपदाहं न चान्यदिति चेन्न ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

यदिदं सूक्ष्मशरीरं तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्देश्यम् ॥ २८ ॥

तद्वाचको हि शब्दस्तत्कार्यपरोऽपि दृश्यते लोके ।
 गोभिरितिवाक्य एव हि गोशब्दः क्षीरवाचको दृष्टः ॥ २९ ॥
 तद्वदिहाव्यक्तपदं सूक्ष्मपरं स्थूलबोधकं भवति ।
 यदिदं सूक्ष्मं लोके तत्रैवाव्यक्तशब्द उपलब्धः ॥ ३० ॥
 सूक्ष्मे मुखे भूत्वा गौण्या स्थूले प्रवर्तते सोऽयम् ।

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अव्यक्तशब्दयोग्यं यदिदं सूक्ष्मं शरीरमुपदिष्टम् ॥ ३१ ॥
 रथिनोऽस्य चेतनस्य हि न तद्विना भवति तस्य संसारः ।
 सूक्ष्मं शरीरमेव ह्यव्यक्तपदेन गृह्यते नान्यत् ॥ ३२ ॥
 तदधीनः संसारो यस्मादिति केचिदत्र कथयन्ति ।
 तदयुक्तं पूर्वत्र हि रथरूपतया शरीरमुभयविधम् ॥ ३३ ॥
 निर्दिष्टं यद्यत्र ह्येकं चेत्तर्हि वाक्यभेदः स्यात् ।
 ननु यद्यव्यक्तपदप्रतिपाद्यं सूक्ष्ममिह शरीरं चेत् ॥ ३४ ॥
 तदिदं प्रधानमेव ह्यत्रोक्तं स्यादितिह नाऽऽशङ्क्यम् ।
 यदिदमविद्यात्मकमिह सूक्ष्मशरीरं तदात्मपरतन्त्रम् ॥ ३५ ॥
 यच्च प्रधानमुक्तं स्वतन्त्रमेतदिति वर्ण्यते सांख्यैः ।
 तस्मात्प्रधानवादः सोऽयं वेदान्तिभिर्निराक्रियते ॥ ३६ ॥
 यदि च प्रधानमेव ह्यव्यक्तपदार्हमत्र निर्दिष्टम् ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वमत्र वाक्ये तदिहाव्यक्ते कुतो न निर्दिष्टम् ॥ ३७ ॥
 पदमात्रमेतदिह किल निर्दिष्टं दृश्यते हि वाक्येऽस्मिन् ।
 गुणपुरुषान्तरबोधान्निःश्रेयसमिति च तेन तद्युक्तम् ॥ ३८ ॥
 ज्ञेयत्वावचने किल तन्निर्देशो वृथैव तेषां स्यात् ।
 तस्मात्प्रधानमेतत्प्रदर्शयितुमत्र नेदमुपदिष्टम् ॥ ३९ ॥
 अपि तु परमेश्वरं तं बोधयितुं वाक्यमेतदुपयुक्तम् ।
 रथरूपकल्पनाद्यैः परमेश्वर एव चित्तमवतार्य ॥ ४० ॥
 निःश्रेयसफलकतया परात्मविज्ञानमुपदिशत्येतत् ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ज्ञेयत्वानिर्देशादव्यक्तं न प्रधानमिति नैतत् ॥ ४१ ॥

यस्मादस्यां बलव्यामशब्दमित्यादिवाक्यमखिलमपि ।
 यदशब्दतादिगुणकं प्रधानमेतन्निचाय्यमभिधत्ते ॥ ४२ ॥
 इति चेन्नेयं शङ्का यस्मात्प्राज्ञोऽयमत्र निर्दिष्टः ।
 यदिदं प्रकरणमेतत्परमात्मपरं न हि प्रधानपरम् ॥ ४३ ॥
 येनासौ परमात्मा न जायते श्रियत इत्यनेनोक्तः ।
 मृत्युमुखमोक्षफलकं यदस्य विज्ञानमत्र निर्दिष्टम् ॥ ४४ ॥
 तदपि परमात्मपक्षे समञ्जसं न प्रधानपक्षेऽपि ।

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अस्यां कठबहुयां खल्वग्निर्जीवस्तथैव परमात्मा ॥ ४५ ॥
 त्रय एते निर्दिष्टाः प्रश्नप्रतिवचनवाक्यजालेन ।
 प्रश्न उपन्यासो वा प्रधानविषयो न दृश्यते क्वापि ॥ ४६ ॥
 तस्मादस्मिन्वाक्ये नाव्यक्तपदं प्रधानमभिधत्ते ।
 नन्वेतदनुपपन्नं प्रश्नोपन्यासरूपालिङ्गं यत् ॥ ४७ ॥
 नाचिकेताः किल पित्रा ग्रहितो मृत्योः सकाशमुपयातः ।
 मृत्युः किल तं दृष्ट्वा परितुष्टस्त्रीन्वरानिमान्प्रादात् ॥ ४८ ॥
 जनकस्य सौमनस्यं तथाऽग्निविद्यां तथाऽऽत्मविद्यां च ।
 जनकस्य सौमनस्ये प्रथमं दत्ते वरद्वयं शिष्टम् ॥ ४९ ॥
 या चैयमग्निविद्या या च परात्मप्रकाशिका विद्या ।
 शिष्टे वरद्वयेऽस्मिन्प्रश्नत्रयमेतदनुपपन्नं हि ॥ ५० ॥
 प्रतिवचनं च तथैवानुपपन्नमितीह नैवमाशङ्क्यम् ।
 यस्माद्वरप्रदानव्यतिरेकेणात्र किमपि न हि दृष्टम् ॥ ५१ ॥
 प्रश्नव्यतिरेकेण च नेहोपन्यस्तमेव किञ्चिदपि ।
 एवं सत्यपि नात्र प्रश्नत्रयमङ्गलेशशङ्काऽपि ॥ ५२ ॥
 शिष्टे वरद्वयेऽस्मिन्प्रश्नत्रयमेतदुचितमेव स्यात् ।
 भिन्नार्थकं यदा स्यात्प्रश्नान्तरमत्र भवति दोषोऽयम् ॥ ५३ ॥
 जीवेशगोचरस्य प्रश्नयुगस्यैकविषयकत्वेन ।
 एकत्वादिह न भवति वरप्रदानव्यतिक्रमाशङ्का ॥ ५४ ॥
 प्रश्नत्रित्वोक्तिरियं विशेषभेदप्रवादमाश्रित्य ।
 तस्मादिह मात्रार्थे परात्मपक्षे न कोऽपि दोषः स्यात् ॥ ५५ ॥
 दोषः प्रधानपक्षे भवति ततो न प्रधानमव्यक्तम् ।

महद्वच ॥ ७ ॥

सांख्यैः सत्तामात्रे प्रयुज्यमानो यथा महच्छब्दः ॥ ५६ ॥
 न हि वैदिके प्रयोगे तामभिधातुं यथा न शक्तः स्यात् ।
 अव्यक्तशब्द एष प्रधानपर इति हि वर्णितः सांख्यैः ॥ ५७ ॥
 न हि स प्रधानवाची भवति ततोऽव्यक्तमिह शरीरं स्यात् ।
 यदिदं प्रधानमस्य ह्यशब्दता निरपवादमिह सिद्धा ॥ ५८ ॥
 तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्मणि परमे समन्वयः सुगमः ।
 अव्यक्तपदायोगादशब्दमेतत्प्रधानमित्युक्तम् ॥ ५९ ॥
 नन्वज्जाजामन्त्रादशब्दता दुर्लभैव पुनरस्य ।
 तत्र च काचिदजोक्ता या लोहितशुक्लकृष्णवर्णा सा ॥ ६० ॥
 बह्वीः प्रजाः सरूपाः सृजति हि तामेक एष जुषमाणः ।
 अनुशेते ह्यविवेके जहाति चान्यस्तु मुक्तभोगां ताम् ॥ ६१ ॥
 इति तत्र च निर्दिष्टा ह्यजा प्रधानं ततो न चान्यत्स्यात् ।
 पूर्वं प्रधानपक्षे लिङ्गं किञ्चिदपि नोपलब्धमिति ॥ ६२ ॥
 प्राज्ञप्रकरणबलतो ह्यव्यक्तपदं शरीरपरमुक्तम् ।
 इह लोहितादिशब्दैः सत्त्वादिगुणत्रयं हि निर्दिष्टम् ॥ ६३ ॥
 तच्चाजाशब्दस्य प्रधानपरताप्रसाधकं लिङ्गम् ।
 स्रष्टृत्वमपि च तस्मादशब्दता स्यात्कथं प्रधानस्य ॥ ६४ ॥
 इत्याक्षेपं निरासितुमधिकरणमिदं चकार मुनिमान्यः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अर्वाग्विल इति मन्त्रश्चमसप्रतिपत्तिसाधनो वृष्टः ॥ ६५ ॥
 तत्रार्वाग्विलशब्दो विशेषतो नार्थबोधको भवति ।
 येन स्वार्थं ब्रूते ग्रहादिसाधारणेन धर्मेण ॥ ६६ ॥
 एष इतिवाक्यशेषाद्विशेषतः स्वार्थनिर्णयो भवति ।
 तद्वदिहाजामन्त्रः सामान्यार्थप्रदर्शको भवति ॥ ६७ ॥
 नात्र प्रधानवाचकशब्दो वृष्टो न दृश्यते लिङ्गम् ।
 यदजापदमत्र स्याद्योगनान्यार्थकं च तद्भवति ॥ ६८ ॥
 रूढिश्चाजायां किल वृष्टा नास्मिंस्तथा प्रधानेऽपि ।
 ये लोहितादिशब्दास्तेऽपि न सत्त्वादिवाचकाः स्युरिह ॥ ६९ ॥
 रूपविशेषपरत्वं लोके वेदे च दृष्टमेतेषाम् ।
 मुख्यार्थसंभवे किल गौणार्थो गृह्यते न केनापि ॥ ७० ॥

तस्मादिदं प्रधानं नाजाशब्देन गृह्यते किंतु ।

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

येयं ज्योतिष्प्रमुखा भूतत्रयलक्षणा जगद्योनिः ॥ ७१ ॥

परमेश्वरपरतन्त्रा या लोहितशुक्लकृष्णवर्णाऽपि ।

छान्दोग्यवाक्यदृष्टा सेयमजा गृह्यतेऽत्र न तदन्या ॥ ७२ ॥

तस्या हि वाक्यशेषे दृष्टोऽसौ लोहितादिगुणयोगः ।

संविग्धासंविग्धौ यद्येकत्रैव संगतौ भवतः ॥ ७३ ॥

तत्रासंविग्धेन हि संविग्धार्थस्य निगमनं न्याय्यम् ।

तेनाजामन्त्रेऽपि हि भूतत्रयलक्षणा ह्यजा ग्राह्या ॥ ७४ ॥

उपभुज्यते ह्यविदुषा विदुषा संत्यज्यते हि सैवाजा ।

क्षेत्रज्ञमेदसिद्धयै विद्वद्विद्वत्प्रदर्शनं न कृतम् ॥ ७५ ॥

मेदमनूद्य तयोरिह बन्धविमोक्षव्यवस्थितिः कथिता ।

नन्वत्राजाशब्दो ज्योतिष्प्रमुखां कथं हि बोधयति ॥ ७६ ॥

इह योगरूढिबाधादित्याशङ्का निरस्यते सपदि ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

योगेन वाऽपि रूढ्या ज्योतिष्प्रमुखां न चायमभिधत्ते ॥ ७७ ॥

सादृश्योपाधिकया कल्पनया तां प्रबोधयत्येषः ।

लोके काचिदजा हि स्याल्लोहित कृष्णवर्ण ॥ ७८ ॥

जनयति सरूपवर्गं तथेयमिति बोधयत्ययं शब्दः ।

तस्मात्काल्पनिकत्वं तत्राजाशब्द एष उपपन्नः ॥ ७९ ॥

मध्वादयश्च शब्दा आदित्यादौ यथोपपन्नाः स्युः ।

तस्मादशब्दतैषा सिद्धा सांख्योचितप्रधानस्य ॥ ८० ॥

ब्रह्माणि वेदान्तानां समन्वयो निरपवाद एवात्र ।

नन्वत्राजामन्त्रादिह प्रधाने सशब्दता मा भूत् ॥ ८१ ॥

यस्मिन्निति मन्त्रात्किल सशब्दता स्यादिह प्रधानस्य ।

तस्मिन्मन्त्रे पञ्च हि पञ्चजनास्तद्भेदेव चाऽऽकाशः ॥ ८२ ॥

यस्मिन्प्रतिष्ठिताः स्युस्तमेव मन्ये सदाऽहमात्मानम् ।

एवं विद्वानमृतो ब्रह्मामृतरूप एव भूयासम् ॥ ८३ ॥

इत्येवमर्थजातं प्रपञ्चितं पञ्चकद्वयं तत्र ।

तदिदं हि पञ्चविंशतितत्त्वानि स्मृतिगतानि निर्दिशति ॥ ८४ ॥

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिश्च पुरुष इति ॥ ८५ ॥
 स्मृतिनिर्दिष्टायेव हि तत्त्वानां पञ्चविंशतिं ब्रूते ।
 रूढिं त्यक्त्वा ज्योतिष्प्रमुखार्थकता ह्यजापदस्योक्ता ॥ ८६ ॥
 तद्वज्जनशब्दस्य हि रूढिं परिहृत्य तत्त्वपरता स्यात् ।
 मन्त्रान्तरावलम्बात्सांख्यैरुद्धावितामिमां शङ्काम् ॥ ८७ ॥
 चारयितुमाहतात्मा चकार मुनिवर्य एतदधिकरणम् ।

न संख्योपसंग्रहादपि नाना-

भावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

सनिबन्धनैव संख्या द्वित्राद्या दृश्यते हि लोकेऽस्मिन् ॥ ८८ ॥
 धर्मनिबन्धनविरहे पञ्चत्वाद्या कथं भवेत्संख्या ।
 पञ्चपदद्वययोगात्संख्यैव हि पञ्चविंशतिर्लब्धा ॥ ८९ ॥
 तावन्मात्रेण कथं तत्त्वानां पञ्चविंशतेर्बोधः ।
 जनशब्देन समस्तं पञ्चपदं वा कथं विशेष्यं स्यात् ॥ ९० ॥
 उपसर्जनं हि लोके विशेष्यत्वे न केनचिद्दृष्टम् ।
 पञ्चजना इत्येतत्समस्तमेवेह न भवति व्यस्तम् ॥ ९१ ॥
 भाषिकवाक्यादस्य ह्येकपदत्वं विनिश्चितं भवति ।
 पञ्चजना इत्यस्मात्संख्यालाभे कुतस्तदाकाङ्क्षा ॥ ९२ ॥
 संख्याकाङ्क्षाविरहे पञ्चेति पदं पुनर्वृत्तैव स्यात् ।
 इह पञ्च पञ्च पूल्यः स्युरिति च दृष्टा हि सा समाहारे ॥ ९३ ॥
 पञ्चजना इत्यत्र तु समास इह कर्मधारयो येन ।
 दिक्संख्ये संज्ञायामित्यस्मादिह समास उपदिष्टः ॥ ९४ ॥
 संख्याबोधार्थं किल पञ्चपदं जनपदेन न समस्तम् ।
 सप्तर्षय इत्यादौ संज्ञायां किल समास उपदिष्टः ॥ ९५ ॥
 तद्वदिहापि स्यादिति स पञ्चविंशतिरितः प्रतीयेत ।
 सूत्रे ह्यात्माकाशौ तत्त्वान्तःपातिनौ विनिर्दिष्टौ ॥ ९६ ॥
 यस्मिन्निति मन्त्रे खलु तौ पृथगेवोपदर्शितौ भवतः ।
 आधारत्वेनाऽऽत्मा ह्याकाशश्च प्रतिष्ठितत्वेन ॥ ९७ ॥
 निर्दिष्टौ तस्मात्किल तत्त्वानां पञ्चविंशतेर्भङ्गः ।
 तस्मादस्मिन्मन्त्रे निरुक्तसूत्रैकवाक्यतामङ्गात् ॥ ९८ ॥

सेयमयुक्ता शङ्का तत्त्वानां पञ्चविंशतीनां या ।
 इह पञ्चजनपदे किल समासविधिना प्रतीयते संज्ञा ॥ ९९ ॥
 सेयं प्रतीयमाना संज्ञिनमाकाङ्क्षते हि नियमेन ।
 तस्यामाकाङ्क्षायां रूढिबलात्संज्ञिनं प्रबोधयति ॥ १०० ॥
 सोऽयं हि वाक्यशेषः प्राणस्य प्राणमित्युपन्यस्तः ।

प्राणदयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन्निति मन्त्रोत्तरमिहोपलब्धो हि वाक्यशेषोऽयम् ॥ १०१ ॥
 तत्र प्राणाश्चक्षुः श्रोत्रं चान्नं च मन इति ह्येते ।
 पञ्च पदार्थाः कथितास्त एव मन्त्रे भवन्ति जनाः ॥ १०२ ॥
 जनशब्दः प्राणादिषु कथं प्रवर्तत इतीह नाऽऽशङ्क्यम् ।
 भवतां तत्त्वेषु यथा प्राणादिष्वपि तथा प्रवर्तत ॥ १०३ ॥
 इह सुप्रसिद्धसंनिधिपठितो यो ह्यप्रसिद्धवचनः स्यात् ।
 तस्य प्रसिद्धपरता दृष्टाऽन्यत्रोद्भिदाविशब्देषु ॥ १०४ ॥
 जनपदसमर्थकं च प्राणादिषु दृश्यते हि पुरुषपदम् ।
 ते वा एते पञ्चेत्यस्मिन्स्तस्मान्न कश्चिदिह दोषः ॥ १०५ ॥
 माध्यंदिनाश्च ये स्युस्तेषामेते भवन्तु पञ्चजनाः ।
 काण्वानां कथमेते प्राणादिषु नाऽऽमनन्ति ये चान्नम् ॥ १०६ ॥
 न हि तत्र पञ्चसंख्या तत्पारे स्याद्वितीह नाऽऽशङ्क्यम् ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

येषां पाठे चान्नं प्राणादिषु नोपलभ्यते तत्र ॥ १०७ ॥
 पूर्वत्र दर्शितं यज्ज्योतिष्प्राणादिसमुदये योज्यम् ।
 तस्मात्त एव मन्त्रे पञ्चजनाः स्युर्न सांख्यतत्त्वानि ॥ १०८ ॥
 कापिलसूत्रं यद्विदं तस्य च मूलं न दृश्यते किमपि ।
 तस्माद्यदशब्दत्वं पूर्वोक्तं तच्च निरपवादं स्यात् ॥ १०९ ॥
 ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो निरपवाद इति सिद्धम् ।
 ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं हि ननु ॥ ११० ॥
 तदनुपपन्नं यस्माद्देवान्तानां विगानमिह दृष्टम् ।
 श्रुतिवचनवैपरीत्ये जगज्जनिप्रभृतिकारणत्वमपि ॥ १११ ॥
 तत्रासिद्धं तेन च लक्षणवाक्यं कथं समन्वेति ।
 तत्र श्रुतिवचनानि ह्यनेकविधसृष्टिमामनन्त्येवम् ॥ ११२ ॥
 आत्मन इति चैका श्रुतिरादावाकाशजन्म निर्दिशति ।
 तेजोऽसृजतेति श्रुतिरादौ जन्म तेजसो षदति ॥ ११३ ॥

स प्राणमसृजतेति श्रुतिरादौ प्राणजन्म निर्दिशति ।
 स इमानित्याद्या हि श्रुतिरादौ लोकसृष्टिमुपदिशति ॥ ११४ ॥
 तत्कर्तृकां हि सृष्टिं बोधयति श्रुतिरियं सदेवेति ।
 जगदेतदसत्कर्तृकमुपदिशति श्रुतिरियं ह्यसद्वेति ॥ ११५ ॥
 श्रुतयोऽन्या अप्येवं सृष्टिं नानाविधां हि कथयन्ति ।
 सृष्टिश्रुतिवाक्यानि स्रष्टव्येषु क्रमादिवैचित्र्यात् ॥ ११६ ॥
 विप्रतिपन्नानि यतो लक्षणबोधः कथं भवत्येभ्यः ।
 जन्मादिकारणत्वं लक्षणमुक्तं हि तस्य यत्पूर्वम् ॥ ११७ ॥
 तद्वसिष्ठं चेद्ब्रह्माणि गतिसामान्यं हि दुरूपपादं स्यात् ।
 योऽयं प्रधानपक्षे दोषः सोऽयं परात्मपक्षेऽपि ॥ ११८ ॥
 इति निरसितुमिदमधिकरणं प्रपञ्चितं मुनिना ।

कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु

यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ ११४ ॥

इह सृज्यमानविषये विगानमुपलभ्यते हि वेदेषु ॥ ११९ ॥
 स्रष्टारि वेदान्तानां विगानमुपलभ्यते न किञ्चिदपि ।
 ईक्षणपूर्वकमस्य हि कारणतां वर्णयन्ति वेदान्ताः ॥ १२० ॥
 सत्यं ज्ञानमनन्तं सर्वज्ञं ब्रह्म दर्शयन्ति तथा ।
 सोऽकामयतेत्येषं कामयितृत्वं हि तस्य निर्दिष्टम् ॥ १२१ ॥
 अन्यत्रापि तथैव हि तदैक्षतेत्यत्र ताद्वि निर्दिष्टम् ।
 मन्त्रान्तरे तदेव हि स ईक्षतेत्यादिकाक्यनिर्दिष्टम् ॥ १२२ ॥
 एवं किलेक्षितृत्वं ह्रीक्षांचक्र इतिवाक्यनिर्दिष्टम् ।
 तच्चेतनस्य धर्मो नान्यस्येत्युक्तमेव पूर्वत्र ॥ १२३ ॥
 सर्वज्ञत्वादिकमपि सर्वत्रैव प्रपञ्चितं तस्य ।
 यावृशं हि प्रपञ्चितं कारणत्वधर्मेण ॥ १२४ ॥
 मन्त्रान्तरे तथैव प्रतिपादितं हि सर्वत्र ।
 कार्यविगाने सत्यपि कारणमविगीतमेव सर्वत्र ॥ १२५ ॥
 नैतावन्मात्रेण हि लक्षणमङ्गोऽत्र शङ्कितुं शक्यः ।
 ब्रह्मैकरूपमेव तु कारणमुपदिश्यते हि वेदान्ते ॥ १२६ ॥
 सत्कर्तृका हि सृष्टिश्छान्दोग्ये या प्रतीयते साऽपि ।
 परमात्मकर्तृकैवेत्येवं निर्धारितं हि पूर्वत्र ॥ १२७ ॥

नन्विह लक्षणमेतद्ब्रह्माणि नैवोपपद्यते यस्मात् ।

असतोऽपि कारणत्वं दर्शयति श्रुतिरियं ह्यसद्वेति ॥ १२८ ॥

समाकर्षात् ॥ १२९ ॥

असदित्यस्मिन्मन्त्रे निरात्मकं नासदुच्यते किंतु ।

ब्रह्म सदेवासदिति ह्यव्याकृतनामरूपमुपदिष्टम् ॥ १२९ ॥

यद्यन्यथा हि पूर्वं सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म ।

आकृष्य सम्यगस्य हि कामयितृत्वं च दर्शयत्येव ॥ १३० ॥

तस्मात्सृष्टिं विततां निर्दिश्यानन्तरं हि तस्यैव ।

असदित्युपदेशोऽसावसंगतः स्यादतो ह्यसच्छब्दः ॥ १३१ ॥

ब्रह्म सदात्मकमेव ह्यव्याकृतनामरूपमुपदिशति ।

यत्रासच्छब्दोऽयं छान्दोग्ये दृश्यते सदित्यादिः ॥ १३२ ॥

सोऽपि स्ववाक्यदर्शितसत्पदयोगात्सदर्थको भवति ।

व्याक्रियतेत्यादौ हि व्याकरणं कर्तुतन्त्रमुपदिष्टम् ॥ १३३ ॥

सर्वत्र व्याकर्ता परमात्मैवेति वर्णितं श्रुत्या ।

व्याकरवाणीत्यनया तस्मान्नेहास्ति बाधकं किमपि ॥ १३४ ॥

णवाक्यविरोधो न केनचिच्छङ्कितुं हि शक्योऽत्र ।

तस्माल्लक्षणवाक्यं ब्रह्माणि परमे समन्वितं भवति ॥ १३५ ॥

नन्विह लक्षणवाक्यं सकलं ब्रह्माणि समन्वितं कथितम् ।

तदनुपपन्नं यस्मात्कौपीतकिवाक्यमन्यथा दृष्टम् ॥ १३६ ॥

तत्र च बालाकिरसौ राजानमजातशत्रुमुपयातः ।

तं चोपगम्य सोऽयं बालाकिरजातशत्रुमाहवम् ॥ १३७ ॥

ब्रह्म ब्रवाणि त इति हि संबोध्यैनं प्रबोधयामास ।

आदित्ये चन्द्रमसि च योऽसौ पुरुषो भवेत्परात्मेति ॥ १३८ ॥

तच्छ्रुत्वा राजाऽसौ त्वयोक्तमखिलं मृषेति निर्दिश्य ।

एतेषां पुरुषाणां योऽसौ कर्ता हि यस्य तत्कर्म ॥ १३९ ॥

स हि वेदितव्य इति खलु राजा बालाकिमुपदिदेशेत्थम् ।

तत्र च योऽसौ कर्ता प्राणो वा स्यादथापि जीवो वा ॥ १४० ॥

इत्येवं संदेहः कर्मपदश्रवणयोगतो भवति ।

पूर्वमसत्पदमेतत्स्ववाक्यगतसत्पदावलम्बेन ॥ १४१ ॥

स परतया तद्वर्णितमत्र तु न साधकं किमपि ।

बालाकिवाक्यदृष्टं ब्रह्मपदं तन्न राजवाक्येऽस्ति ॥ १४२ ॥

तस्मात्प्राणोऽयं स्याद्योऽसौ कर्ता हि दर्शितो राज्ञा ।
 चलनात्मकं हि कर्म च तस्योचितमेव वायुरूपतया ॥ १४३ ॥
 पुरुषाणां कर्तृत्वं समष्टिरूपेण युक्तमेवास्य ।
 जीवो वाऽयं तस्य च धर्माधर्मात्मकं हि कर्म स्यात् ॥ १४४ ॥
 पुरुषाणां कर्तृत्वं भोक्तृत्वात्तस्य युक्तमेव स्यात् ।
 पूर्वोक्तलक्षणं हि प्राणस्यापि प्रदर्शितं ह्यत्र ॥ १४५ ॥
 तस्माल्लक्षणवाक्यं ब्रह्मणि कथमिह समन्वितं भवति ।
 इत्याक्षेपं निरसितुमिदमधिकरणं प्रदर्शितं मुनिना ॥ १४६ ॥
 जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

यदिदं कर्मपदं तच्चलनात्मककर्मबोधकं न भवेत् ।
 एतच्च सुप्रसिद्धं ह्यप्रकृतमशब्दितं च भवति यतः ॥ १४७ ॥
 कर्तृव्यापारं वा क्रियाफलं वा न बोधयत्येतत् ।
 कर्तृपदात्तल्लाभे कर्मपदं स्यादिदं हि पुनरुक्तम् ॥ १४८ ॥
 अत्र प्रदर्शितानां पुरुषाणां बोधकं न कर्मपदम् ।
 पूर्वोपदर्शितत्वादुभयत्र च लिङ्गवचनवैरूप्यात् ॥ १४९ ॥
 तस्मादिह कर्मपदं योगेन स्वार्थबोधकं वाच्यम् ।
 यत्क्रियते तत्कर्मेत्येवं योगेन कार्यपरमेव ॥ १५० ॥
 जगदेकदेशभूत्या कार्यत्वेन प्रदर्शयन्पुरुषान् ।
 प्रादेशिककर्तृत्वाशङ्कां वारयितुमेवमाह पुनः ॥ १५१ ॥
 यन्नामरूपभिन्नं जगदखिलं तत्पदेन निर्दिश्य ।
 तदिदं यस्य हि कार्यं स वेदितव्य इति निर्दिशत्येनम् ॥ १५२ ॥
 तस्मादिह कर्मपदं जगत्परं सत्क्रियापरं भवति ।
 यः सर्वस्य च जगतः कर्ता सोऽयं भवेत्परात्मैव ॥ १५३ ॥
 सर्वेषां भूतानामित्यस्मिन्वाक्यशेष उपदिष्टम् ।
 तद्विज्ञानफलं यन्निरतिशयं ब्रह्म भवति तेनायम् ॥ १५४ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति

चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

नन्वत्र वाक्यशेषे बालाकिमसौ बुबोधयिषुरादौ ।
 आमन्त्र्य मुत्तपुरुषं प्राणस्याभोक्तृतां प्रदर्शयति ॥ १५५ ॥
 यष्टयमिद्यातोत्थानात्तद्व्यतिरिक्तं च जीवमुपदिशति ।
 तत्रैव दर्शितोऽसौ मुख्यप्राणो ह्यथेति वाक्येन ॥ १५६ ॥

एवं जीवोऽपि तथा निर्दिष्टस्तद्यथेति वाक्येन ।
 तस्माज्जीवो वा स्यात्प्राणो वेत्यत्र नैवमाशङ्क्यम् ॥ १५७ ॥
 जीवादिलिङ्गयोगात्तत्तदुपास्तिर्यदा विवक्ष्येत ।
 त्रिविधमुपासनमत्र प्रसज्यते तत्तु नैव युक्तमिह ॥ १५८ ॥
 प्राणपदस्य हि वृत्तिः परमात्मनि दर्शितैव पूर्वत्र ।
 जीवपरात्मैक्येन हि परमात्मनि जीवल्लिङ्गमुपपन्नम् ॥ १५९ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्या-
 नाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

जीवपरामर्शोऽयं जीवलक्षणपरात्मबोधपरः ।
 प्रश्नव्याख्याने किल परमात्मपरे यतः प्रतीयेते ॥ १६० ॥
 इति जैमिनिराचार्यो जीवपरामर्शकारणं ब्रूते ।
 क्वैष इति वाक्यशेषे प्रश्नोऽयं स्यात्परात्मपर एव ॥ १६१ ॥
 प्रतिवचनमपि हि दृष्टं यदेति मन्त्रे परात्मपरमेव ।
 अप्येके शास्त्रिन इह वदन्ति बालाकिराजसंवादे ॥ १६२ ॥
 विज्ञानमयं जीवं निर्दिश्य स्वापमुपदिशन्त्यस्य ।
 हार्दाकाशे ब्रह्माणि तस्मादिह दर्शितः परात्मैव ॥ १६३ ॥
 अत्र परात्मन एव हि निर्दिष्टं सर्वकारणत्वमपि ।
 यदपि च गतिसामान्यं ब्रह्माणि वेदान्तवाक्यनिचयस्य ॥ १६४ ॥
 अनवद्यं हि तदस्मात्कौषीतकिवाक्यमेतदखिलमपि ।
 जगतः कारणरूपे ब्रह्माणि परमे समन्वितं भवति ॥ १६५ ॥
 नन्विह बृहदारण्ये मैत्रेयीब्राह्मणे समाम्नातम् ।
 पत्युः कामाय पतिः प्रिय इत्यादिकमनेकमात्मपरम् ॥ १६६ ॥
 वाक्यं तत्र प्रथमं मैत्रेयी याज्ञवल्क्यमुनिमाह ।
 भगवन्प्रश्न रहस्यं वेत्सि तदेतन्ममाद्य कथयेति ॥ १६७ ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनिवर्षो मैत्रेय्यै तदिदमुपदिदेश किल ।
 पत्युः कामाय पतिर्न हि प्रियो भवति चाऽऽत्मकामाय ॥ १६८ ॥
 पतिजायापुत्राद्या ये चान्ये भोगसाधनीभूताः ।
 आत्मार्थतया सर्वे प्रिया भवन्त्यत्र न स्वकामाय ॥ १६९ ॥
 सोऽयं प्रियतम आत्मा सर्वेषां भोगसाधनानां यः ।
 ; श्रोतव्यो मन्तव्योऽसौ तथा निदिध्यास्यः ॥ १७० ॥

अस्मिन्नात्मनि दृष्टे श्रुते मते तद्वदेव विज्ञाते ।
 सर्वमिदं विदितं स्यादिति मैत्रेयीमुवाच मुनिवर्यः ॥ १७१ ॥
 एवं मध्येऽपि तथा श्रुत्या वर्णितमिदं महद्भूतम् ।
 तद्वदनन्तमपारं विज्ञानघनः स एव चाऽऽत्माऽयम् ॥ १७२ ॥
 एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थितस्तान्यनु प्रणश्यति हि ।
 तामेवमुपदिदेश हि योऽसावात्मेह दर्शितो मुनिना ॥ १७३ ॥
 स हि किं परमात्मा स्याज्जीवो वाऽयमिति संशयप्राप्तौ ।
 पूर्वमुपक्रमवाक्ये ब्रह्मपदश्रुतिबलावलम्बेन ॥ १७४ ॥
 बालाक्यजातशब्दोः प्रश्नप्रतिवचनवाक्यमखिलमपि ।
 ब्रह्मपरं तद्वर्णितमत्र तु वाक्यं ह्युपक्रमे दृष्टः ॥ १७५ ॥
 प्रियसंसूचित आत्मा भोक्ताऽयं जीव एव किं न स्यात् ।
 यच्च समुत्थानं स्याद्भूतेभ्यस्तदपि जीवाल्लिङ्गं हि ॥ १७६ ॥
 द्रष्टव्यत्वादिकमपि तस्यैवोक्तं न चेतस्स्य स्यात् ।
 सर्वं विदितमिहोक्तं भोक्त्रार्थत्वाच्च भोग्यपरमेव ॥ १७७ ॥
 तस्मादस्मिन्वाक्ये निर्दिष्टो जीव एव न परात्मा ।
 इत्याक्षेपं निरसितुमिदमधिकरणं प्रदर्शितं मुनिना ॥ १७८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

योऽसावास्मिन्वाक्ये निर्दिष्टः स खलु भवति परमात्मा ।
 यस्मादेतद्वाक्यं परमात्मन्येव सम्यगन्वेति ॥ १७९ ॥
 अत्र ह्युपक्रमे किल मैत्रेयी याज्ञवल्क्यमुनिराह ।
 अमृतत्वस्य त्वाशा वित्तेनानेन काऽपि नास्तीति ॥ १८० ॥
 येन च वित्तेनाहं न स्याममृतादि तेन वित्तेन ।
 किमहं कुर्यामिति सा तत्साधनमेनमिति हि पप्रच्छ ॥ १८१ ॥
 तत्पृष्टेन च मुनिना य एष आत्मा हि सम्यगुपदिष्टः ।
 स हि कथमिह जीवः स्यात्परमात्मैवोपदिष्ट इह भवति ॥ १८२ ॥
 ब्रह्मज्ञानादेव ह्यमृतत्वं वर्णयन्ति वेदान्ताः ।
 यद्यत्र दर्शितोऽयं न चेत्परात्मा वृथोपदेशः स्यात् ॥ १८३ ॥
 अमृतत्वसाधने किल पृष्टे तत्साधनं हि वक्तव्यम् ।
 परमात्मानुपदेशे कथमिह तत्साधनं हि कथितं स्यात् ॥ १८४ ॥
 आत्मनि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति च यच्च निर्दिष्टम् ।
 पर्यात्मके परात्मनि विदिते तदिदं समञ्जसं भवति ॥ १८५ ॥

यद्येतज्जीवपरं तदेदमिति वाक्यमनुपपन्नं स्यात् ।
 बुध्याद्युपाधिको न ह्यनन्ततापारतादिगुणयोगी ॥ १८६ ॥
 यस्येतिवाक्यदर्शितसकलजगत्कारणत्वमपि जीवे ।
 असमञ्जसमेव स्यात्तस्मादिह दर्शितः परात्मैव ॥ १८७ ॥
 इदं सर्वं यदिति श्रुतिबोधितसर्वकार्यरूपत्वम् ।
 सर्वस्य कारणत्वात्परमात्मन्येव तदपि युक्ततरम् ॥ १८८ ॥
 दुन्दुभ्याद्या अपि ये वृष्टान्ताश्चात्र दर्शिता भूयः ।
 तेऽपि च परात्मपक्षं प्रसञ्जयन्त्यत्र न हि ततोऽन्यमपि ॥ १८९ ॥
 आत्मनि विज्ञाते सति निर्दिष्टं यच्च सर्वविज्ञानम् ।
 येनाश्रुतमित्यादौ प्रदर्शितं तत्परात्मलिङ्गं हि ॥ १९० ॥
 तस्मादिह परमात्मा भैत्रेयीब्राह्मणे विनिर्दिष्टः ।
 द्रष्टव्यत्वादिकमिह तस्थैव स्यान्न चेतस्यापि ॥ १९१ ॥
 नन्विह यदि परमात्मा विवक्षितः स्यात्तदेतदसमरसम् ।
 पत्यादिसूचितस्य हि भोक्तुर्द्रष्टव्यतादिनिर्वचनम् ॥ १९२ ॥
 यच्च समुत्थानं स्याद्भूतेभ्यो दर्शितं हि तदयुक्तम् ।
 परमात्मबोधने किल विज्ञानात्मा यतो निराकाङ्क्षः ॥ १९३ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

प्रियसूचितस्य भोक्तुर्द्रष्टव्यत्वादिकीर्तनं यत्स्यात् ।
 सध्वं विदितं भवतीत्येवंरूपा हि या प्रतिज्ञा स्यात् ॥ १९४ ॥
 तस्याः सिद्धेः सूचकलिङ्गमिति ह्याश्मरथ्य आचार्यः ।
 जीवपरमात्मनोरिह भेदाशङ्कां भृशं निवर्त्य किल ॥ १९५ ॥
 साधयति तां प्रतिज्ञां तदिदं लिङ्गमिति सूत्रवाक्यार्थः ।
 यदि च तयोर्भेदः स्यात्तदा प्रतिज्ञा हि बाधितैव स्यात् ॥ १९६ ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोभिः ॥ २१ ॥

ज्ञानध्यानाभ्यामिह विवेकविज्ञानसुप्रसन्नस्य ।
 देहेन्द्रियसंघातादुच्चिक्रमिषोः परात्मभावेन ॥ १९७ ॥
 प्रियसूचितस्य भोक्तुर्निर्देशोऽसावुपक्रमे सफलः ।
 इत्यौडुलोमिरार्यो भोक्तृग्रहणं हि सफलयत्यादौ ॥ १९८ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

इह चोपक्रमवाक्ये प्रियादिसंसूचितस्य भोक्तुरयम् ।
 द्रष्टव्यतानिदेशः सकलोऽयं सफल एव न विरुद्धः ॥ १९९ ॥

परमात्मनो यदा स्याद्विज्ञो भोक्ता तदा हि विफलं स्यात् ।
 यत इह परमात्माऽसाववस्थितो भोक्तृभावमालम्ब्य ॥ २०० ॥
 तत एतस्मिन्वाक्ये न कोऽपि दोष इति काशकृत्स्नमुनिः ।
 तस्मादेतद्वाक्यं ब्रह्माणि परमे समन्वितं भवति ॥ २०१ ॥
 नन्विह वेदान्तानां ब्रह्माणि परमे समन्वयः कथितः ।
 बुद्ध्यारूढे वस्तुनि तात्पर्यस्यावधारणं मत्वा ॥ २०२ ॥
 बुद्ध्यारोहार्थं किल लक्षणमुक्तं हि तस्य पूर्वत्र ।
 तदपि च लक्षणमस्य हि जगतो जन्मादिकारणत्वं हि ॥ २०३ ॥
 किमुपादानं तत्त्वं किं वा तत्स्यान्निमित्ततारूपम् ।
 इत्येतन्निर्णेतुं सपदि विचारः प्रवर्तितो मुनिना ॥ २०४ ॥
 लक्षणसूत्रानन्तरमयं विचारस्तु कर्तुमुचितः स्यात् ।
 निर्धारिततात्पर्यैर्वेदान्तैस्तस्य निर्णयार्थं हि ॥ २०५ ॥
 अध्यायान्ते तस्य हि विचार एष प्रवर्तितो मुनिना ।
 जन्मादिकारणत्वं निमित्ततारूपमत्र युक्तं हि ॥ २०६ ॥
 ईक्षणपूर्वकमेव हि कारणतां दर्शयन्ति वेदान्ताः ।
 सा कर्तृता स्वरूपनिमित्ततायां हि पयवस्यत ॥ २०७ ॥
 यत ईश्वरत्वमस्य प्रसिद्धमस्मान्निमित्तता युक्ता ।
 वैवस्वतादिषु परं राजानुकूले निमित्तता दृष्टा ॥ २०८ ॥
 यदिचेन्निमित्तताऽस्य हि जगत उपादानमन्यदिह वाच्यम् ।
 कार्यानुरूपमेव हि दृष्टमुपादानकारणं लोके ॥ २०९ ॥
 जगदिदमचेतनं स्यात्तदुपादानं च तादृशं भवति ।
 त्रिगुणात्मकं प्रधानं ह्यचेतनं भवति जगदुपादानम् ॥ २१० ॥
 तस्मात्परात्मलक्षणमचेतनेऽस्मिन्मवेत्प्रधानेऽपि ।
 इत्याशङ्कां निरसितुमिदमधिकरणं प्रदर्शितं मुनिना ॥ २११ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्ता-

नुपरोधात् ॥ २३ ॥

। जज्ञास्थं ब्रह्मतज्जगन्निमित्तं च जगदुपादानम् ।
 नोचेत्तथा प्रतिज्ञादृष्टान्तावत्र कुण्ठितौ स्याताम् ॥ २१२ ॥
 ब्रह्म जगतो यदा स्यान्निमित्तमात्रं तदा तयोर्भेदात् ।
 ब्रह्माणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति हि या प्रतिज्ञा सा ॥ २१३ ॥
 उपरुध्येत यदा तज्जगत उपादानकारणं भवति ।
 । ब्रह्माभेदाज्जगतस्तदा प्रतिज्ञा समर्थिता भवति ॥ २१४ ॥

ब्रह्म यदि केवलं स्याज्जगत उपादानकारणं हि तदा ।
 कर्तर्यन्यास्मिन्सति तदनुपपन्नं हि सर्वविज्ञानम् ॥ २१५ ॥
 तस्मादुभयविधं स्याज्जगतो जन्मादिकारणत्वं हि ।
 उक्तार्थकाच्चशब्दात्समर्थितं भवति सर्वविज्ञानम् ॥ २१६ ॥
 ब्रुहान्ताश्च मृदाद्या यदेतिवाक्ये प्रदर्शितास्तेऽपि ।
 प्रथयन्ति कारणत्वं प्रकृतित्वात्मकमतोऽत्र न विरोधः ॥ २१७ ॥
 शास्त्रान्तरे प्रतिज्ञाद्ब्रह्मान्तावेतदर्थकौ भवतः ।
 तस्मात्परमात्माऽयं प्रकृतिः कर्ता च भवति नैकतरम् ॥ २१८ ॥
 अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

सांऽकामयत ब्रह्म स्यामित्येवं तैत्तिरीयकं वाक्यम् ।
 आध्यानपूर्विका हि प्रवृत्तिरत्रोपलभ्यते तस्य ॥ २१९ ॥
 तत्राभिधानस्य प्रतीयते स्वात्मगोचरत्वं हि ।
 ध्यातृत्वात्कर्तृत्वं ध्येयत्वात्प्रकृतिताऽपि तस्य स्यात् ॥ २२० ॥

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥

छान्दोग्ये किल दृष्टं सर्वाणि ह वेति वाक्यमात्मपरम् ।
 इतरानपेक्षतां किल बोधयति ह्येवकार इह पठितः ॥ २२१ ॥
 तेनेतरानपेक्षसृष्टिप्रलयौ परात्मनः कथितौ ।
 कर्तृत्वप्रकृतित्वं तस्माद्वाक्यात्परात्मनो लब्धे ॥ २२२ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

आत्मानं स्वयमकरोदित्येवं तैत्तिरीयवाक्यमिह ।
 स्वयमकुरुतेतिवाक्यात्कर्तृत्वं तस्य भवति निर्दिष्टम् ॥ २२३ ॥
 आत्मानमित्यनेन प्रकृतित्वं तस्य दर्शितं भवति ।
 कर्मत्वं कर्तृत्वं कथमेकस्यैव भवति हीत्येतत् ॥ २२४ ॥
 परिणामादित्यस्मान्निरस्यते सपदि सूत्रशेषेण ।
 परिणमयत्यात्मानं स्वशक्तियोगेन हि परात्मेति ॥ २२५ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

सर्वज्ञः परमात्मा योनिरयं गीयते हि वेदान्तैः ।
 यच्चदिति चैवमाद्यैर्वाक्यैर्यद्भूतयोनिमित्यन्तैः ॥ २२६ ॥
 तद्वाक्यमप्यपठितैर्विभुमित्येतैर्हि कर्तृता लब्धा ।
 तत्रैव योनिशब्दात्प्रकृतित्वं चापि लभ्यते तस्य ॥ २२७ ॥

जन्मादिकारणत्वं यदुभयविधमत्र दर्शितं तच्च ।
 सत्यज्ञानानन्ते परमात्मन्येव समुचितं भवति ॥ २२८ ॥
 एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥
 इह च प्रधानवादः प्रत्यासन्ने हि वेदवादस्य ।
 शिष्टैश्च परिगृहीतो वैदिकलिङ्गोपबृंहितश्चापि ॥ २२९ ॥
 तस्मात्तत्प्रतिषेधे यत्नोऽपि ततः कृतो हि सूत्रकृता ।
 तत्प्रतिषेधकलिङ्गेरन्ये वादाश्च निरसिता एव ॥ २३० ॥
 तत्रापि तुल्यमेतद्यदशब्दत्वं ह्युदाहृतं लिङ्गम् ।
 अत्र पदाभ्यासोऽयं ह्यध्यायसमाप्तिमेव बोधयति ॥ २३१ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां प्रथमो योऽसौ समन्वयाध्यायः ॥ २३२ ॥
 तत्र चतुर्थे पादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो जयतु सोऽयमनवद्यः ॥ २३३ ॥
 शारीरकमीमांसाप्रथमाध्यायस्थसकलसूत्रार्थः ।
 श्रीभाष्यकारदर्शिततरणिं संश्रित्य वर्णितः सोऽयम् ॥ २३४ ॥
 माष्यार्थरत्नमाला वैयासकिसूत्रजालसंग्रथिता ।
 भगवति परमानन्दे समर्पिता जयतु जगति निरवद्या ॥ २३५ ॥
 इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रथमेऽध्याये जगतो जन्मस्थित्यन्तकारणं ब्रह्म ।
 जन्माद्यस्येत्याद्यैः सूत्रैरुपदर्शितं हि सूत्रकृता ॥ १ ॥
 व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं तथाऽद्वयत्वमपि ।
 सूत्रेण शास्त्रदृष्ट्या त्वित्याद्येनोपदर्शितं मुनिना ॥ २ ॥
 ये च प्रधानवादास्तथाऽणुवादाश्च ये च विख्याताः ।
 ते चाऽऽनुमानिकादिकसूत्रैरश्रौतभावपरिभूताः ॥ ३ ॥
 सकलनिगमान्तवचसामुपक्रमाद्यैः समन्वयोऽभिहितः ।
 ब्रह्मण्युपास्यरूपे विज्ञेये सच्चिदादिपदलक्ष्ये ॥ ४ ॥

ननु सकलस्मृतिवचसां णि योऽसौ समन्वयोऽभिहितः ।
 स्मृत्यनवकाशदोषादसमञ्जस एव सोऽयमाभाति ॥ ५ ॥
 न हि कपिलस्मृतिवचसां कर्मण्यवकाशलेशशङ्काऽपि ।
 सम्यग्दर्शनमेव हि फलं समुद्दिश्य तानि रचितानि ॥ ६ ॥
 न ह्येतादृशवचसामप्रामाण्यं हि शङ्कितुं शक्यम् ।
 तेन च तदानुगुण्याच्छ्रुतिवचसामिह समन्वयो वाच्यः ॥ ७ ॥
 तस्माद्वेदान्तानां समन्वयो नेह भवति युक्ततमः ।
 इति खलु विरोधशङ्कां परिहर्तुं विषयविषयितारूपाम् ॥ ८ ॥
 संगतिमालम्ब्येवामध्यायोऽयं द्वितीय आरब्धः ।
 अज्ञाते विषये न हि विरोधशङ्का समाधियोगो वा ॥ ९ ॥
 इत्यविरोधाध्याये समन्वयानन्तरत्वमुचितमिति ।
 निश्चित्य सकलमर्थं चकार मुनिवर्य एतदधिकरणम् ॥ १० ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

सांख्यस्मृतिवचनानां न्यायामासोषवृंहितत्वमिति ।
 प्रथमे तावत्पादे प्रत्यधिकरणं निरूप्यते भूयः ॥ ११ ॥
 स्मृतिरिह तन्त्रारूपा या कपिलादिमहर्षिमाषिता सा हि ।
 तदनुगुणाश्च स्मृतयः समर्थयन्ति प्रधानकारणताम् ॥ १२ ॥
 न हि तासामवकाशः कथयितुमन्यत्र केनचिच्छक्यः ।
 मन्वादिस्मृतिवचसां वर्णाश्रमधर्मनिर्णयार्थतया ॥ १३ ॥
 कर्मण्यवकाशः स्यादिह च तथा नैव कर्मपरता स्यात् ।
 गुणपुरुषान्तरबोधान्निःश्रेयसमिति वदन्ति कपिलाद्याः ॥ १४ ॥
 ब्रह्माणि वेदान्तानां समन्वयो यश्च दर्शितः पूर्वम् ।
 स्मृत्यनवकाशदोषे जाग्रति स कथं हि संस्थितिं यायात् ॥ १५ ॥
 तस्मात्स्मृत्यनुसाराच्छ्रुत्यन्तानां समन्वयो युक्तः ।
 नोचेद्वेदान्तानामप्रामाण्यं हि दुर्निवारं स्यात् ॥ १६ ॥
 इति चेन्मैवमिहापि हि दोषोऽयं दुर्निवार एव स्यात् ।
 स्मृत्यनवकाशदोषाद्वेदान्ताश्च प्रधानवादपराः ॥ १७ ॥
 मन्वादिस्मृतिवचसामवकाशो नोपलभ्यते तत्र ।
 यस्यावयवन्तरात्मा क्षत्रज्ञश्चेति कथ्यते विबुधैः ॥ १८ ॥

यच्चाव्यक्तं त्रिगुणं तस्मादुत्पन्नमुपदिशत्यन्या ।
 मनुना च सर्वभूतेष्व्वात्मानं चाऽऽत्मनीह भूतानि ॥ १९ ॥
 पश्यन्स आत्मयाजी स्वाराज्यं गच्छतीति निर्दिष्टम् ।
 एवमिह भारतादावयमेवार्थः प्रदर्शितो भूयः ॥ २० ॥
 तव मम चान्तर्यामी ये चान्यदेहसंस्थिताः सर्वे ।
 सर्वेषामपि तेषां साक्षी न हि गृह्यते स जडधीभिः ॥ २१ ॥
 सोऽयं हि विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपाञ्च विश्वाक्षः ।
 अनुसरति सर्वभूतेष्वयमात्मा स्वैरचारिमर्यादाम् ॥ २२ ॥
 इत्यादिवचनजातैः सर्वज्ञत्वादिगुणगणोपेतः ।
 आदिष्टः परमात्मा नियामकत्वेन न प्रधानमपि ॥ २३ ॥
 आपस्तम्बाद्यैरपि पर एवाऽऽत्मा हि जगदुपादानम् ।
 तस्मात्कायाः प्रभवन्तीत्याद्यैर्बर्णितं हि भूयोऽपि ॥ २४ ॥
 तस्मात्स्मृतिवचनानां श्रुत्यनुसारात्प्रमाणता वाच्या ।
 श्रुतिविपरीतार्थानामप्रामाण्यं हि कपिलवाक्यानाम् ॥ २५ ॥
 प्रथमे तन्त्रे चैवं जैमिनिना सूत्रितं हि सूत्रकृता ।
 असति विरोधे श्रुत्या स्मृतेः प्रमाणत्वमितरथा नेति ॥ २६ ॥
 कपिलस्मृतिवचसामिह मूलं नैवोपलभ्यते क्वापि ।
 निर्मूलैरेतैरिह कथं विरोधः समन्वये श्रौते ॥ २७ ॥
 ननु कपिलस्मृतिवचसामप्रामाण्यं न शङ्कितुं शक्यम् ।
 यस्माद्विप्रसूतं कपिलमिति श्रुतिरिमं हि वर्णयति ॥ २८ ॥
 यस्य ज्ञानातिशयं श्रुतिरियमेवं हि वर्णयत्यमलम् ।
 तद्वचसां हि विरोधे श्रौतः कथमिह समन्वयो भवति ॥ २९ ॥
 इति शङ्काऽत्र न कार्या यद्यं कपिलो न मन्त्रनिर्दिष्टः ।
 सुगतसुतविलयकर्ता भगवान्कपिलो हि मन्त्रनिर्दिष्टः ॥ ३० ॥
 स च न सूत्रकर्ता किं त्वन्यस्तेन तन्निराक्रियते ।
 न हि शब्दमात्रसाम्यादभिलषितार्थाः क्वचिच्च सिध्यन्ति ॥ ३१ ॥
 स्मृत्यनवकाशदोषस्तस्मादिह नैव शङ्कितुं शक्यः ।
 श्रौते समन्वयेऽस्मिन्विरोधशङ्काऽपि दूरवार्तेव ॥ ३२ ॥
 नन्वीक्षत्यधिकरणे प्रधानवादो हि निरसितः पूर्वम् ।
 कथमिह पुनराशङ्का संजातैषेति नैवमाशङ्क्यम् ॥ ३३ ॥

परतन्त्रप्रतिमाः स्युः प्रायेण जना हि वेदवाक्यार्थम् ।
 निश्चेतुमस्वतन्त्राः स्मृतिषु प्रख्यातकर्तृकास्वेव ॥ ३४ ॥
 बहुमानाद्विश्वस्युर्नास्मद्व्याख्यानसरणिषु ह्येते ।
 अत इह तत्स्मृतिवचसामसारतां वक्तुमयमुपन्यासः ॥ ३५ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

यानीतराणि सांख्यैर्महदादीनि प्रधानकार्याणि ।
 निर्दिष्टान्येतानि हि लोके वेदे च नोपलभ्यन्ते ॥ ३६ ॥
 भूतेन्द्रियाणि तावल्लोके वेदे च सुप्रसिद्धानि ।
 तद्विषयस्मृतिरपि या प्रमाणमिति सा हि नो निराक्रियते ॥ ३७ ॥
 महदादीनि हि लोके वेदे न कापि चोपलभ्यन्ते ।
 षष्ठेन्द्रियार्थकल्पान्यत्र स्मृतिरपि कथं प्रमाणं स्यात् ॥ ३८ ॥
 कचिदिह तत्परमिव यन्महदादिपदं हि दृश्यते वेदे ।
 तच्चातत्परमिति खलु निर्दिष्टं ह्यानुमानिके सूत्रे ॥ ३९ ॥
 यदि कार्यस्य स्मरणं न चेत्प्रमाणं हि कारणस्य स्यात् ।
 तत्कथमिह प्रमाणं तत्र स्मृत्यनवकाशदोषः स्यात् ॥ ४० ॥
 सांख्यस्मृतिबाधेऽपि हि तदुक्तयुक्त्यादिबाधनं नेति ।
 नेयं शङ्का कार्या तदुत्तरत्रोपवर्ण्यते येन ॥ ४१ ॥
 न न्विह वेदान्तानां समन्वये हि प्रधानवादेन ।
 न भवतु विरोधशङ्का योगस्मृत्या नु सैव जागर्ति ॥ ४२ ॥
 इति शङ्कां वारयितुं सोत्कण्ठो बादरायणाचार्यः ।
 पूर्वोपदिष्टमेव न्यायं त्वत्रापि सम्यगतिदिशति ॥ ४३ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

यस्मादिह प्रधानं महदादीन्यपि च वेदबाह्यानि ।
 निर्दिष्टान्यत्रापि हि तस्माद्योगोऽपि निरसितो भवति ॥ ४४ ॥
 नन्वयमतिदेशः किल निरर्थको भाति नात्र फलदेशः ।
 सामान्यन्यायत्वाद्योगः पूर्वेण निरसितो येन ॥ ४५ ॥
 नायं दोषो यस्माद्योगोऽसौ वेदवाक्यनिर्दिष्टः ।
 श्रोतव्यो मन्तव्यस्तथा निदिध्यासितव्य इत्येवम् ॥ ४६ ॥
 श्वेताश्वतरादौ हि त्रिरुक्तं स्थाप्य सममिति प्रथितम् ।
 योगविधानपरं किल बहुप्रपञ्चं हि वाक्यमुपलब्धम् ॥ ४७ ॥

लिङ्गानि वैदिकान्यपि योगपराणि स्फुटं प्रतीयन्ते ।
 तां योगमित्यधीते मन्त्रे विद्यामिति प्रसिद्धेऽपि ॥ ४८ ॥
 अथ तत्त्वदर्शनस्योपायो योग इति योगशास्त्रेऽपि ।
 सम्यग्दर्शनकारणभावाद्योगो हि दर्शितो भवति ॥ ४९ ॥
 संप्रतिपन्नार्थत्वाद्योगस्मृतिरनपवदनयोग्या स्यात् ।
 इत्यभ्यधिका शङ्का निरस्यते सपदि चातिदेशेन ॥ ५० ॥
 क्वचिदपि संप्रतिपत्तौ विप्रतिपत्तिः क्वचिद्यतो दृष्टा ।
 अध्यात्मगोचरानुस्मृतिषु च बहुधा सतीष्वपि ह्यनयोः ॥ ५१ ॥
 मुनिना तु सांख्ययोगस्मृत्योर्यत्नः कृतो निराकरणे ।
 यस्माच्च सांख्ययोगौ पुरुषार्थकराविति प्रसिद्धौ हि ॥ ५२ ॥
 शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेनाऽऽस्त्रायचोदितेनेद्धौ ।
 अयमर्थस्तत्कारणमिति मन्त्रे सांख्ययोगयोर्दृष्टः ॥ ५३ ॥
 श्रुतिनिरपेक्षेण न तत्सांख्यज्ञानेन योगमार्गेण ।
 निःश्रेयसमधिगम्यत इति हि निराकरणमेतयोर्मवति ॥ ५४ ॥
 आत्मैकत्वज्ञानादन्यन्मोक्षैकसाधनं नेति ।
 स्फुटतरमिह बोधयति श्रुतिरेषा विश्रुता तमेवेति ॥ ५५ ॥
 यस्मात्सांख्या योगा नाऽऽत्मैकत्वं वदन्ति तेनैते ।
 श्रुतिबाह्या इति मत्वा सूत्रकृतैतन्मतं निराक्रियते ॥ ५६ ॥
 तत्कारणमिति मन्त्रे निर्दिष्टः सांख्ययोगशब्दोऽपि ।
 वैदिकमेव ज्ञानं ध्यानं ब्रूते न हि स्मृतिप्रथितम् ॥ ५७ ॥
 येनाऽऽसन्नविरोधो न भवति सांख्यैस्तथैव योगैश्च ।
 योऽसौ संप्रतिपन्नो वेदान्तैः सोऽद्य नो निराक्रियते ॥ ५८ ॥
 योऽयमसङ्गो हीतिश्रुत्युक्तः पुरुष एव सांख्योक्तः ।
 योगोक्तमथ परित्राडिति श्रुतीरितनिवृत्तिनिष्ठत्वम् ॥ ५९ ॥
 तदुभयमिष्यत एव ह्यविरुद्धं येन वेदवाक्यानाम् ।
 प्रतिवक्तव्यान्येवं तर्कस्मरणानि यानि चान्यानि ॥ ६० ॥
 तस्मात्स्मृतिवाक्यैरिह विरोधशङ्कावकाशपरिहारात् ।
 ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो निरपवाद इति सिद्धम् ॥ ६१ ॥
 नन्वत्र स्मृतिवचनैराक्षेपे परिहृतेऽपि पुनरन्यः ।
 तर्कनिमित्तः सोऽयं विरोध इह दुर्निवार एव स्यात् ॥ ६२ ॥

धर्म इवाऽऽम्नायोऽसावनपेक्षोऽत्रेति नैवमाशङ्क्यम् ।
 धर्मस्यासिद्धत्वात्स च न हि मानान्तराणि संस्पृशति ॥ ६३ ॥
 ब्रह्म च सिद्धं यस्मान्मानान्तरवेद्यभावमुपयाति ।
 इत्याम्नायसमन्वयमिह पुनराक्षिपति तर्कसाधनतः ॥ ६४ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

दृष्टानुसारतोऽसावदृष्टमर्थं समर्पयन्ती या ।
 युक्तिर्हि संनिकृष्टा श्रुतिरनुभूतेस्तु विप्रकृष्टैव ॥ ६५ ॥
 अनुभूत्यवसानं यद्ब्रह्मज्ञानं हि मोक्षफलकं स्यात् ।
 भवति तदेवाविद्यानिवर्तकं न हि परोक्षविज्ञानम् ॥ ६६ ॥
 दर्शनसाधनमेतन्मननं श्रवणातिरिक्तमुपदिशति ।
 श्रोतव्य इति श्रुतिरप्यावश्यकता हि तेन तर्कस्य ॥ ६७ ॥
 तस्मात्तर्कविरोधान्न ब्रह्मप्रकृतिकं हि जगदेतत् ।
 यस्मादचेतनं तत्सुखदुःखाकुलमशुद्धमाभाति ॥ ६८ ॥
 ब्रह्म त्वानन्दघनं शुद्धं च स्वप्रकाशचिन्मात्रम् ।
 प्रकृतिविकारात्मकता विरूपयोः कथमियं भवति ॥ ६९ ॥
 न हि रुचकादिविकारा मृदुपादाना भवन्ति लोकेऽस्मिन् ।
 ये च शरावाद्या अपि न सुवर्णप्रकृतिका हि दृश्यन्ते ॥ ७० ॥
 यस्माज्जगदिदमखिलं सुखदुःखान्वितमचेतनं तस्मात् ।
 सुखदुःखाकलितस्य ह्यचेतनस्यैव कार्यमिह भवति ॥ ७१ ॥
 जगदिदमचेतनं सत्स्यादुपकरणं हि चेतनस्यैतत् ।
 न हि सत्युभयोरुपकृतिरिह कस्यचित्केनचिद्भवति ॥ ७२ ॥
 लोके न हि प्रदीपावन्योन्यस्योपकरणतामेतः ।
 उपकृतिरिह चेतनयोरन्योन्यं स्वामिभृत्ययोर्यद्वत् ॥ ७३ ॥
 कार्यं करणं चेतनमप्युपकरणं हि भोक्तुरिति चेन्न ।
 न हि लोके केवलयोश्चेतनयोरुपकृतिः क्वचिद्दृष्टा ॥ ७४ ॥
 स्यात्स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्य चेतनोपकृतिः ।
 बुद्ध्याद्यचेतनांशे भवति हि तद्वच्च चेतनोपकृतिः ॥ ७५ ॥
 पुरुषाभ्याकर्तारो निरतिशयाश्चेतना विनिर्दिष्टाः ।
 तस्मान्नैतेषामिह परस्परं चोपकारिता भवति ॥ ७६ ॥
 न ब्रह्मप्रकृतिकमिह जगदेतत्तद्विलक्षणं येन ।
 नृत्पाषाणानामपि चैतन्यं स्याद्यदा तदैवं स्यात् ॥ ७७ ॥

ननु सुप्तमूर्छितादौ चैतन्यं सद्यपि भवति न व्यक्तम् ।
 तद्वन्मृदादिकानां चैतन्यं नो विभाव्यते सद्यपि ॥ ७८ ॥
 चेतनविलक्षणत्वं जगतः कथमिति हि नैवमाशङ्क्यम् ।
 एवमपि चास्य जगतो विलक्षणत्वं हि दुर्निवारमिति ॥ ७९ ॥
 च शुद्धं जगदिदमशुद्धमुपदिश्यते हि शास्त्रेषु ।
 इति शुद्धचशुद्धिलक्षणविलक्षणत्वं तु जगति दुर्वारम् ॥ ८० ॥
 तस्मादचेतनस्य हि कार्यं जगदेतदखिलमपि वाच्यम् ।
 तदिहाचेतनमेतत्प्रधानमनुरूपकारणं जगतः ॥ ८१ ॥
 चेतनविलक्षणत्वं जगतः कथयति हि शब्द एवायम् ।
 सच्च त्यच्च निरुक्तं तथाऽनिरुक्तं च भवति विज्ञानम् ॥ ८२ ॥
 तद्वद्विज्ञानमिति ब्रूते चेतनविलक्षणत्वं हि ।
 तस्मादचेतनं स्याज्जगन्न हि ब्रह्म जगदुपादानम् ॥ ८३ ॥
 ननु चेतनत्वमपि किल मृदादिकानां तथेन्द्रियाणां च ।
 भूयत एव हि मन्त्रे मृदब्रवीदिति च ते ह वाचमिति ॥ ८४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषे-

षानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

प्र शङ्कां निरसितुमयं तुशब्दो हि सूत्रनिर्दिष्टः ।
 न हि खलु मृदब्रवीदित्यनया श्रुत्या मृदादिकानां स्यात् ॥ ८५ ॥
 चेतनता ह्यभिमानिव्यपदेशोऽसौ न भूतमात्रस्य ।
 बागाद्यभिमानिन्यो ह्यभिमानिन्यो मृदादिकानां याः ॥ ८६ ॥
 तास्तु खलु चेतनाः स्युर्व्यपदिश्यन्ते हि वदनकृत्येषु ।
 यस्मान्द्रोक्तृणामपि तथैव भूतेन्द्रियादिकानां च ॥ ८७ ॥
 चेतनताचेतनताप्रविभागोऽयं हि पूर्वमुपदिष्टः ।
 सर्वस्य चेतनत्वे प्रविभागोऽयं हि दुरूपपादः स्यात् ॥ ८८ ॥
 कौषीतकिवाक्ये किल दृष्टो यः प्राणवाक्यसंवादः ।
 तत्र च कारणशङ्का निवर्तिता देवतादिशब्देन ॥ ८९ ॥
 सर्वत्र देवताः खल्वभिमानिन्यस्तथैव चानुगताः ।
 मन्त्रार्थवादवाक्येष्ववगम्यन्ते तथेतिहासादौ ॥ ९० ॥
 अग्निर्वागितिमन्त्रः करणानुगतां हि देवतां ब्रूते ।
 अभिमानिव्यपदेशं ते ह प्राणा इति श्रुतिर्वक्ति ॥ ९१ ॥
 तत्तेज ऐक्षतेति श्रुतिरपि सद्रूपदेवताया हि ।
 स्वविकारानुगताया ईक्षा व्यपदिश्यते न चान्यस्य ॥ ९२ ॥

यम्माद्ब्रह्मविलक्षणमिदं जगददृश्यते हि लोकेऽस्मिन् ।
तत्प्रकृतिकमिह न स्यादित्याशङ्कां निराकरोति मुनिः ॥ ९३ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

अत्र तुशब्दो योऽसावाक्षेपं निरसितुं प्रवृत्तो हि ।
ब्रह्मविलक्षणमेतज्जगन्न तत्प्रकृतिकं भवेदिति हि ॥ ९४ ॥

यदिदं दूषणमुक्तं तदत्र पक्षे पदं न विदधाति ।
अत्र च विलक्षणत्वं यत्किञ्चिद्वाऽथ सर्वतो वा स्यात् ॥ ९५ ॥
किञ्चिद्वैलक्षण्यं प्रतिकूलं प्रकृतिविकृतिभावे चेत् ।

पुरुषशरीरादिह किल केशनखानां कथं भवेज्जन्म ॥ ९६ ॥

इह चेतनं प्रसिद्धं पुरुषशरीरं ह्यचेतनान्येव ।

केशनखादीनि ततस्तत्प्रकृतिकता कथं हि तेषां स्यात् ॥ ९७ ॥

तद्वच्च वृश्चिकानामुत्पत्तिर्भवति गोमयादिभ्यः ।

ते चेतनाः प्रसिद्धा अचेतनान्येव गोमयादीनि ॥ ९८ ॥

ननु [च]शरीरमचेतनमचेतनान्येव गोमयादीनि ।

न विलक्षणता तेषामतो भवेत्प्रकृतिविकृतिभावो हि ॥ ९९ ॥

तद्वच्च वृश्चिकानां गात्राणि भवन्त्यचेतनान्येव ।

गोमयकार्याणि यतो न विरोधः प्रकृतिविकृतिभावे स्यात् ॥ १०० ॥

इति चेद्विलक्षणत्वं तथाऽपि दुर्वारमेतयोर्भवति ।

एकं हि चेतनस्याधिष्ठानं स्यात्तथा न चान्यत्स्यात् ॥ १०१ ॥

इति खलु वैलक्षण्यं परिहर्तुं नैव केनचिच्छक्यम् ।

वैलक्षण्ये च कथं तयोर्भवेत्प्रकृतिविकृतिभावोऽपि ॥ १०२ ॥

सर्वात्मना हि तच्चेद्वैलक्षण्यं हि बाधकं प्रकृते ।

नैतज्जगति यतोऽयं सत्तारूपश्च धर्म उभयत्र ॥ १०३ ॥

चेतन्यानन्वितमिति जगन्न चेतनविकार इति चन्न ।

चेतनकारणवादे दृष्टान्तो नात्र विद्यते कश्चित् ॥ १०४ ॥

सर्वस्य जनिमतः किल जगतः प्रकृतिर्हि चेतनं तत्र ।

दृष्टान्तमन्तरेण ह्ययमाक्षेपो न शङ्कितुं शक्यः ॥ १०५ ॥

पक्षातिरिक्त एव हि दृष्टान्तो नैव पक्षकुक्षिस्थः ।

कारणगुणसंक्रमणं कार्यं सर्वत्र दृष्टमिति मत्वा ॥ १०६ ॥

चेतन्यं कार्यं स्यादिति शङ्काऽप्यत्र नैव कर्तव्या ।

अव्यादिकारणत्वे दोषोऽयं दुर्निवार एव स्यात् ॥ १०७ ॥

तत्र च योऽसौ न्यायः स एव चात्रापि निर्णये हेतुः ।
 चेतनकार्यत्वे स्याज्जगतश्चैतन्यमिति तु नाऽऽशङ्क्यम् ॥ १०८ ॥
 न विभाव्यते कदाचित्स्वगतो धर्मो हि सुप्तमूर्छितयोः ।
 तद्वदिहापि स्यादिति दोषो न ब्रह्मकारणत्वे स्यात् ॥ १०९ ॥
 यदपि च वैलक्षण्यं जगत्पशुद्वैतधर्मयोगेण ।
 अविभावितत्वमूलकमखिलं स्यान्नैव वस्तुवृत्तमपि ॥ ११० ॥
 चेतनकारणतायामेतद्वाधकमुदाहृतं न भवेत् ।
 श्रुतिरपि तदैक्षतेति प्रथयति सत्यादिलक्षणं ब्रह्म ॥ १११ ॥
 जगतः कारणमिति खल्वस्य च सर्वात्मकत्वमुपदिशति ।
 या खलु मननं श्रवणव्यतिरेकेण श्रुतिः प्रदर्शयति ॥ ११२ ॥
 तर्कावश्यकतायां समानमिति हि प्रपञ्चितं नैतत् ।
 यत इह केवलतर्को न भवति कस्यापि निर्णये हेतुः ॥ ११३ ॥
 नैषा तर्केणेति श्रुतिरिममर्थं प्रदर्शयत्येवम् ।
 जगतः कारणविषया मतिर्हि तर्केण नापनेया स्यात् ॥ ११४ ॥
 श्रुत्युपदिष्टा सेयं यथोक्तविज्ञानसाधने हेतुः ।
 श्रुतिबलविरहे को वा तर्केण हि केवलेन निर्णेतुम् ॥ ११५ ॥
 प्रभवति को वा वक्तुं कुत आजाता कुतश्च सृष्टिरियम् ।
 सृष्टेरर्वाचीना देवा नैवास्य निर्णये कुशलाः ॥ ११६ ॥
 अस्य च जगतो योऽसावध्यक्षः सत्यलोकनिलयोऽपि ।
 वेद न वा वेदेति प्रथयति दुर्बोधरूपतामस्य ॥ ११७ ॥
 तस्माच्छ्रुत्यभिगम्ये तर्कविरोधः पदं न विदधाति ।
 श्रुतिशतगेये तस्मिन्मननं श्रवणाङ्गमेव निर्देष्टुम् ॥ ११८ ॥
 द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिः प्रवृत्तेयम् ।
 श्रुतिनिर्दिष्टेऽपि भवेत्तस्यासंभावितत्वशङ्काऽपि ॥ ११९ ॥
 तामपनेतुं ह्येषा श्रुतार्थसंभावितत्वविज्ञाने ।
 मननं परमं साधनमुपदिशति न हि स्वतन्त्रमानमिति ॥ १२० ॥
 श्रुत्यनुगुणं हि तच्चेद्यथोक्तविज्ञानसाधनं भवति ।
 प्रतिकूलं मननं यत्तदप्रमाणं हि तेन न विरोधः ॥ १२१ ॥
 सूत्रकृदिममेवार्थं प्रवक्ति तर्कप्रतिष्ठितत्वेन ।
 सिद्धं हि वस्तु लोके दृष्टं मानान्तराभिगम्यमिति ॥ १२२ ॥

तद्वद्वह्मणीति हि दूषणमेतन्न चेह संभवति ।

ब्रह्म नु यद्यपि सिद्धं तथाऽपि मानान्तरं न संस्पृशति ॥ १२३ ॥

रूपादियांगरहितं ब्रह्म यतो भवति नेन्द्रियग्राह्यम् ।

नैवानुमानगम्यं लिङ्गमावात्किमन्यदिह मानम् ॥ १२४ ॥

तस्माच्छ्रुत्यभिगम्ये तर्कविरोधः स्मृतेर्विरोधो वा ।

ब्रह्मणि पदमाधातुं न शक्नुयात्तेन कोऽपि न विरोधः ॥ १२५ ॥

ब्रह्मणि परमानन्दे न बाधकं श्रुतिसमन्वये किमपि ।

ब्रह्म यदि कारणं स्यात्प्रागुत्पत्तेस्तदात्मना सत्त्वम् ॥ १२६ ॥

कार्यस्य वाच्यमेतन्न च खलु युक्तं विरुद्धरूपेण ।

यदि च प्रधानमेतज्जगतो जन्मादिकारणं भवति ॥ १२७ ॥

प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं तदात्मना जगति युक्तमिति चेन्न ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

ननु यदि चेतनमेकं जगतो जन्मादिकारणं यस्मात् ।

शब्दादिमच्च कार्यं स्थूलं परिदृश्यते हि जगदखिलम् ॥ १२८ ॥

ब्रह्म च तद्विपरीतं कारणमुपवर्ण्यते तदैवं स्यात् ।

असदेव कार्यमेतत्प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत ॥ १२९ ॥

सत्कार्यवादिनस्ते तदनिष्टं स्यादितिह नाऽऽशङ्क्यम् ।

प्रतिषेधमात्रमेतन्नास्त्व प्रतिषेध्यमस्ति किञ्चिदपि ॥ १३० ॥

सत्त्वं प्रागुत्पत्तेः प्रतिषेद्धं नैव शक्नुयादेषः ।

यत उत्पत्तः प्रागपि कारणरूपेण सत्त्वमस्य स्यात् ॥ १३१ ॥

हित्वा कारणसत्तां प्रागुत्पत्तेस्तथैव चेदानीम् ।

कार्यस्य नैव दृष्टं सत्त्वं प्रतिपद्यते हि तच्च कथम् ॥ १३२ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

चेतनकारणतायां दोषोऽयं दुर्निवार एव ननु ।

स्थितिसमये जगदेतत्स्थूलमशुद्धं च दृश्यते लोके ॥ १३३ ॥

अप्यवकाले तदिदं कारणरूपं प्रपद्य सकलमपि ।

शुद्धं कारणरूपं स्वीयाशुद्ध्यादिधर्मनिवहेन ॥ १३४ ॥

संछाद्य दूषयेदिति दूषणमेतच्च दुर्निवारं हि ।

अविभागमुपगतानां भोक्तृणामपि परेण पुरुषेण ॥ १३५ ॥

पुनरुत्पत्तौ तेषां भोक्तृविभागोऽपि दुर्लभो भवति ।

ब्रह्मति च नियामके स्याद्भोक्तृविभागस्तदा हि मुक्तानाम् ॥ १३६ ॥

तत्र च योऽसौ न्यायः स एव चात्रापि निर्णये हेतुः ।
 चेतनकार्यत्वे स्याज्जगतश्चेतन्यमिति तु नाऽऽशङ्क्यम् ॥ १०८ ॥
 न विभाव्यते कदाचित्स्वगतो धर्मो हि सुप्तमूर्छितयोः ।
 तद्वदिहापि स्यादिति दोषो न ब्रह्मकारणत्वे स्यात् ॥ १०९ ॥
 यदपि च वैलक्षण्यं जगत्यशुद्धत्वधर्मयोगेण ।
 अविभावितत्वमूलकमखिलं स्यान्नैव वस्तुवृत्तमपि ॥ ११० ॥
 चेतनकारणतायामेतद्वाधकमुदाहृतं न भवेत् ।
 श्रुतिरपि तदैक्षतेति प्रथयति सत्यादिलक्षणं ब्रह्म ॥ १११ ॥
 जगतः कारणमिति खल्वस्य च सर्वात्मकत्वमुपदिशति ।
 या खलु मननं श्रवणव्यतिरेकेण श्रुतिः प्रदर्शयति ॥ ११२ ॥
 तर्कावश्यकतायां समानमिति हि प्रपञ्चितं नैतत् ।
 यत इह केवलतर्को न भवति कस्यापि निर्णये हेतुः ॥ ११३ ॥
 नैषा तर्केणेति श्रुतिरिममर्थं प्रदर्शयत्येवम् ।
 जगतः कारणविषया मतिर्हि तर्केण नापनेया स्यात् ॥ ११४ ॥
 श्रुत्युपदिष्टा सेयं यथोक्तविज्ञानसाधने हेतुः ।
 श्रुतिबलविरहे को वा तर्केण हि केवलेन निर्णेतुम् ॥ ११५ ॥
 प्रभवति को वा वक्तुं कुत आज्ञाता कुतश्च सृष्टिरियम् ।
 सृष्टेरर्वाचीना देवा नैवास्य निर्णये कुशलाः ॥ ११६ ॥
 अस्य च जगतो योऽसावध्यक्षः सत्यलोकनिलयोऽपि ।
 वेद न वा वेदेति प्रथयति दुर्बोधरूपतामस्य ॥ ११७ ॥
 तस्माच्छ्रुत्यभिगम्ये तर्कविरोधः पदं न विदधाति ।
 श्रुतिशतगेये तस्मिन्मननं श्रवणाङ्गमेव निर्देष्टुम् ॥ ११८ ॥
 द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिः प्रवृत्तेयम् ।
 श्रुतिनिर्दिष्टेऽपि भवेत्तस्यासंभावितत्वशङ्काऽपि ॥ ११९ ॥
 तामपनेतुं ह्येषा श्रुतार्थसंभावितत्वविज्ञाने ।
 मननं परमं साधनमुपदिशति न हि स्वतन्त्रमानमिति ॥ १२० ॥
 श्रुत्यनुगुणं हि तच्चेद्यथोक्तविज्ञानसाधनं भवति ।
 प्रतिकूलं मननं यत्तदप्रमाणं हि तेन न विरोधः ॥ १२१ ॥
 सूत्रकृदिममेवार्थं प्रवक्ति तर्कप्रतिष्ठितत्वेन ।
 सिद्धं हि वस्तु लोके दृष्टं मानान्तराभिगम्यमिति ॥ १२२ ॥

अप्ययकालेऽपि तथा कारणमेतच्च कार्यधर्मेण ।
 संसृज्येत तथैव हि भोक्तृविभागोऽपि दुर्लभो भाति ॥ १५१ ॥
 मुक्तानां च तथैव हि पुनरुत्पत्तिस्तु दुर्निवारैव ।
 षड्वि केचिदप्ययेऽपि हि विभक्तरूपाः परं प्रधानेन १ : २ ॥
 तेषां कथं प्रधानं कारणमेषां प्रधानकार्यत्वम् ।
 ब्रह्माद्दूषणमेतत्तुल्यमतो नेह बाधकं भवति ॥ १५३ ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति
 चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इत्यागमगम्येऽर्थे तर्कविरोधो हि नैवमाशङ्क्यः ।
 यस्मान्निरागमास्ते पुरुषोत्प्रेक्षानिबन्धना एव ॥ १५४ ॥
 पुरुषमतिवैरूप्याद्यतो भवन्त्यप्रतिष्ठितास्तर्काः ।
 उत्प्रेक्षिताश्च निपुणं कुशलैरनुमातृभिश्च ये तर्काः ॥ १५५ ॥
 अन्यैरामियुक्ततरैराभास्यन्ते हि ते च सर्वेऽपि ।
 अथ सुप्रसिद्धकीर्तेः कपिलस्य स्यात्प्रतिष्ठितस्तर्कः ॥ १५६ ॥
 इति नात्र शङ्कनीयं प्रसिद्धमहसो भवन्ति तीर्थकराः ।
 बहवः कणमुक्प्रमुखा विप्रतिपत्तिश्च दृश्यते तेषाम् ॥ १५७ ॥
 तर्कविदामप्येषां कपिलः सर्वोत्तमो हि भवतीति ।
 कणमुक्प्रमुखैरेतैः कपिलोऽयं नैव परिगृहीतोऽस्ति ॥ १५८ ॥
 अथ वयमन्यथैव ह्यनुमास्यामो यथा न दोषोऽयम् ।
 नैव हि वक्तुं शक्यं तर्कः सकलः प्रतिष्ठितो नेति ॥ १५९ ॥
 अर्थाभासनिरासद्वारा श्रुत्यर्थनिर्णये सोऽयम् ।
 तर्कः कारणमिति हि श्रुतिः प्रदर्शयति मननसाहाय्यम् ॥ १६० ॥
 तर्कबलादेव यतः सुखसंबन्धे च दुःखपरिहारे ।
 लोकः प्रवर्ततेऽसावतीतसाम्यादनागते तस्मिन् ॥ १६१ ॥
 यमिमं तर्कं हित्वा य एष निरवद्यः ।
 तर्कः णीयो भवतीत्याशाऽत्र नैव कर्तव्या ॥ १६२ ॥
 स्वचिदपि विषये तर्कः प्रतिष्ठितः स्यात्तथाऽपि न विमोक्षः
 बायाद्यगम्यमेतद्ब्रह्म यतो दर्शयन्ति वेदान्ताः ॥ १६३ ॥
 तत्र च तर्कः सोऽयं निरागमो हि प्रतिष्ठितो नेति ।
 ब्रह्माद्यागमवशतस्तदनुगुणस्मृतिवचःसहायेन ॥ १६४ ॥

चेतनमद्वयरूपं ब्रह्मैवैतस्य कारणं सिद्धम् ।
 अन्यच्छ्रुतिविपरीतं प्रधानमेतस्य कारणं नेति ॥ १६५ ॥
 ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वये नैव बाधकं किमपि ।
 नन्विह समन्वयेऽस्मिन्पुनर्विरोधो हि दुर्निवारः स्यात् ॥ १६६ ॥
 कपिलस्मृतिवचनैरिह विरोधशङ्का तु परिहृता पूर्वम् ।
 द्रव्यं न विभुप्रकृतिकमिति योऽसौ कणभुगभिमतस्तर्कः ॥ १६७ ॥
 संप्रति तेन विरोधो दुर्वारः श्रुतिसमन्वये भवति ।
 कपिलस्तर्के कुशलः कणभुक्तस्मादतीव कुशलः स्यात् ॥ १६८ ॥
 कणभुक्तर्कविरोधाच्छ्रुतिवचसामिह समन्वयोऽसिद्धः ।
 इति शङ्कामतिदेशादपनेतुं रचितमेतदधिकरणम् ॥ १६९ ॥
 एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १७० ॥
 शिष्टपरिग्रहविधुरा ये वै शिष्टा[परिग्रहा]स्ते स्युः ।
 अतिदेशेन निरस्तास्ते खल्वण्वादिवादमुख्या ये ॥ १७० ॥
 योऽसौ प्रधानवादः प्रत्यासन्नो हि वेदवादस्य ।
 शिष्टश्च परिगृहीतः श्रुतिलिङ्गेनोपबृंहितस्तद्वत् ॥ १७१ ॥
 अणुकारणतावादो नायं कस्यापि संमतो भवति ।
 शिष्टैर्न परिगृहीतस्तस्माद्वात्यनादरोऽभिहितः ॥ १७२ ॥
 तस्य निराकरणेऽपि च तुल्यं साधनमिहोपदिष्टं हि ।
 अतिगम्भीरं चैतद्ब्रह्माऽऽगममात्रसमधिगम्यं स्यात् ॥ १७३ ॥
 तर्कानवगाह्यत्वं तथैव तर्काप्रतिष्ठितत्वमपि ।
 अपि चान्यथानुमानेऽप्यविमोक्षः सकलमेतदिह तुल्यम् ॥ १७४ ॥
 ननु यदि जगदखिलमपि ब्रह्मप्रकृतिकमितीष्यते भवता ।
 ब्रह्माद्वितीयरूपं कार्यं सकलं हि भिन्नरूपं हि ॥ १७५ ॥
 कारणवैलक्षण्याद्वैलक्षण्यं हि दृश्यते कार्ये ।
 मृत्तन्तुभेदतः स्याद्वटपटयोर्भिन्नरूपता दृष्टा । १७६ ॥
 ब्रह्मण्यप्रत्यक्षे श्रुतिः प्रमाणं न चान्यदित्युक्तम् ।
 अत्र पुनः प्रत्यक्षे जगति विरुद्धार्थरूपताऽनुचिता ॥ १७७ ॥
 इह भोक्तृभोग्ययोर्यः प्रत्यक्षे चोपलभ्यते भेदः ।
 ब्रह्मप्रकृतिकतायां तस्य च बाधो भवत्स चायुक्तः ॥ १७८ ॥
 आदित्यो यूप इतिश्रुतिर्यथा गौणमर्थमाचष्टे ।
 तद्वत्सच्च त्यच्चेत्येवंभूता श्रुतिश्च गौणपरा ॥ १७९ ॥

तस्माज्जगदखिलमपि प्रधानकारणकमुचितमाश्रयितुम् ।
 इति शङ्ककामपनेतुं मुनिना रचितं तदेतदधिकरणम् ॥ १८० ॥
 भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १८१ ॥
 ब्रह्म यदि चाद्वितीयं कारणमुपदिश्यते हि वेदान्तैः ।
 मोक्ता हि भोग्यमात्रं भोग्यं वा भोक्तृभावमुपगच्छेत् ॥ १८२ ॥
 न हि कारणविशेषे कार्यविशेषो हि दृश्यते क्वापि ।
 भोक्त्रापत्तौ सत्यामविभागो दुर्निवार एव तयोः ॥ १८३ ॥
 जगति खलु भोक्तृभोग्यौ विभक्तरूपेण सुप्रसिद्धौ हि ।
 अनुचितमिदमाश्रयितुं प्रमाणसिद्धार्थबाधनं श्रुत्या ॥ १८४ ॥
 इति चेन्नैवं यस्माल्लोकवदेवात्र निर्णयो भवति ।
 मृत्युकृतिका विकारा घटकरकाद्याः परस्परं भिन्नाः ॥ १८५ ॥
 मृत्खल्वेकाकारा प्रकृतिविकारत्वमत्र दृष्टं हि ।
 बीज्यादयो विकाराः समुद्रमूलाः परस्परं भिन्नाः ॥ १८६ ॥
 तेषां कारणभूतः समुद्र एकोऽद्वितीय आभाति ।
 रुक्मादयो विकाराः सुवर्णमूलास्तथैव दृश्यन्ते ॥ १८७ ॥
 एकस्वरूपमेव हि सुवर्णमाभाति तद्वदेवेह ।
 शब्दादयो हि भोग्या भोक्ता चाऽऽविद्यकश्च संघातः ॥ १८८ ॥
 ब्रह्मविकाराः सन्तो भजन्ति भेदं परस्परं सर्वे ।
 भेदः प्रमाणसिद्धो बीज्यादिषु दृश्यते यथा लोके ॥ १८९ ॥
 तद्वद्भोक्त्रादिष्वपि भेदे नैवास्ति बाधकं किमपि ।
 तस्मात्प्रकृतविभेदे विकारभेद इति नायमेकान्तः ॥ १९० ॥
 बीज्यादिकार्यजाते यदयं नियमो हि भङ्गमापन्नः ।
 तस्माच्छ्रुत्यनुसारा प्रकृतिकमिदं हि जगदखिलम् ॥ १९१ ॥
 णि कारणरूपे श्रुत्यन्तसमन्वयोऽपि निरवद्यः ।
 प्रकृतिकतायां योऽसौ दोषः प्रदर्शितः पूर्वम् ॥ १९२ ॥
 स च परिहृतो हि दोषः परिणामप्रक्रियां समालम्ब्य ।
 यद्विदं दूषणमुक्तं विवर्तवादावलम्बनेन पुनः ॥ १९३ ॥
 तद्विदं दूषणमखिलं निर्मूलयितुं कृतप्रयत्नेन ।
 इह खल्वाहतमनसा मुनिना रचितं तदेतदधिकरणम् ॥ १९४ ॥
 तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १९५ ॥
 व्यवहारावसरे किल जगत्समग्रं विभक्तमाभाति ।
 यद्यप्यर्थतो हि सकलं कारणरूपं सकार्यमन्यदिह ॥ १९६ ॥

यस्मादनन्यतैव हि विमृष्टयोर्भवति कार्यकारणयोः ।
 कारणसत्तां हित्वा कार्यासत्त्वं तयोरनन्यत्वम् ॥ १९५ ॥
 मृद्वद्यदयोरिह लोके मृदनन्यत्वं तदेदृशं दृष्टम् ।
 सर्वत्र कार्यजाते ह्यनन्यता भवति कारणेनैवम् ॥ १९६ ॥
 आरम्भणशब्दाद्यैस्तत्रेतमर्थं श्रुतिः प्रदर्शयति ।
 येनाश्रुतमित्यादावेकज्ञानेन सर्वविज्ञानम् ॥ १९७ ॥
 निर्दिश्य तत्र चायं दृष्टान्तो हि प्रदर्शितः श्रुत्या ।
 मृत्पिण्डेनैकेन च मृन्मयमखिलं यथैव विज्ञातम् ॥ १९८ ॥
 यस्माद्वाचारम्भणमेष विकारा हि नामधेयमिति ।
 घटकरकादिविकारो वाचैवाऽऽरभ्यते हि केवलया ॥ १९९ ॥
 परमार्थतो विमर्शो न विकारो नाम कश्चिदन्योऽस्ति ।
 अनृतात्मको विकारो नामैव हि मृत्तिकैव सत्यमिति ॥ २०० ॥
 तेजोबन्नेषु तथा त्रीणि हि रूपाणि सत्यमिति चोक्तम् ।
 दृष्टान्तोऽयं ब्रह्मण उक्तार्थसमर्थनाय निर्दिष्टः ॥ २०१ ॥
 ब्रह्मप्रकृतिकमेतत्तद्व्यतिरेकेण नास्ति चैतदिति ।
 प्रख्याप्य सत्यमेकं ब्रह्मैवेति श्रुतिः प्रदर्शयति ॥ २०२ ॥
 सूत्रे चाऽऽदिग्रहणाच्छ्रुत्यन्तरमैतदात्म्यमित्येवम् ।
 मानमिति सूचितं स्यात्तदनन्यत्वे यथोपदिष्टार्थे ॥ २०३ ॥
 दृष्टान्तैरेतैरिह भवेदनेकात्मकत्वमस्येति ।
 नैवाऽऽशङ्क्यं यस्मात्कारणमात्रस्य सत्यता कथिता ॥ २०४ ॥
 तस्करदृष्टान्तोऽयं विकारजातः स चानृतत्वं हि ।
 प्रथयति न चेत्तदैवं तदुपन्यासो हि विफल एव स्यात् ॥ २०५ ॥
 दृष्टान्ते चैतस्मिन्बन्धनमिह तस्करे विनिर्दिष्टम् ।
 अनृताभिसंधियोगात्तथैव दार्ष्टान्तिकेऽपि वक्तव्यम् ॥ २०६ ॥
 प्रकृतिविकारो सत्यो स्यातां को वाऽनृताभिसंधिः स्यात् ।
 तस्मादनृतं कार्यं सत्तु स्यात्कारणं परं ब्रह्म ॥ २०७ ॥
 इति खल्वङ्गीकार्यं दृष्टान्तोऽयं तदाऽनुकूलः स्यात् ।
 ब्रह्म ननु निर्विशेषं सविशेषं च द्विरूपमुपदिष्टम् ॥ २०८ ॥
 प्रथयन्ति निर्विशेषं ह्यशब्दमित्यादिवाक्यजालानि ।
 सविशेषमुपदिशन्ति श्रुतिवचनान्यपि च सर्वकर्मेति ॥ २०९ ॥
 एकत्वं नानात्वं ब्रह्मणि सत्यं तदेतदुभयमपि ।
 उपयुज्यते तु कर्मणि नानात्वेनास्य यच्च विज्ञानम् ॥ २१० ॥

एकत्वेन च सत्यज्ञानं मोक्षैकफलमिति न्याय्यम् ।
 तस्मात्तदिदमयुक्तं कारणमात्रस्य सत्यताकथनम् ॥ २११ ॥
 इति चेन्मयं शङ्क्यं ब्रह्म यतो निर्विशेषरूपमिति ।
 यस्मिन्सर्वाणीति श्रुतिः प्रदर्शयति नेह नानेति ॥ २१२ ॥
 ननु यदि चैवं चेत्स्यात्सविशेषनिरूपणं वृथैव स्यात् ।
 श्रुतिवाक्यदर्शितस्य हि वैयर्थ्यं नैव दृश्यते पि ॥ २१३ ॥
 इति चेन्मैवं यस्मात्सविशेषमुपासनार्थमुपदिष्टम् ।
 तस्य च परिणामित्वं जगदाकारेण वर्णितं यदपि ॥ २१४ ॥
 तदुपीह निर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं श्रुतिः प्रदर्शयति ।
 अन्येन सोम्य शुक्लेनेति श्रुतिरेतमर्थमाचष्टे ॥ २१५ ॥
 व्यवहारावस्थायां परात्मनो भवति चेशितृत्वमपि ।
 तत्रेशितव्यमावो जगतः सर्वस्य वण्यते शास्त्रे ॥ २१६ ॥
 तत्रोपास्योपासकभावोऽसावीशजीवयोर्भवति ।
 बोधयितुमेतमर्थं लोकवदित्याह सूत्रकारोऽयम् ॥ २१७ ॥
 परमाणावस्थायां न चेशितव्यं न वाऽपि चोपास्यम् ।
 केवलरूपो ह्यात्मा विभाति नान्यत्ततोऽस्ति किञ्चिदपि ॥ २१८ ॥
 श्रुतिरेवा बोधयति हि यस्मिन्सर्वाणि नेह नानेति ।
 दर्शयितुमेतमर्थं तदनन्यत्वं हि सूत्रितं मुनिना ॥ २१९ ॥
 ननु चेत्स कार्यं विकारभूतं तथाऽनृतं तर्हि ।
 लोकव्यवहारोऽयं विचिंताव्यवस्थितत्वेन ॥ २२० ॥
 व्यवहारः सकलोऽयं प्रमाणमूलः प्रमातृमूलश्च ।
 सर्वस्य चानृतत्वे न च प्रमाता न हि प्रमाणं वा ॥ २२१ ॥
 व्यवहारस्तदभावे कथं हि लोकप्रवर्तनाहेतुः ।
 शास्त्रीयो विधिरूपो ज्योतिष्टोमादिगोचरो योऽसौ ॥ २२२ ॥
 प्रतिषेधश्चापि तथा विच्छिद्येताप्रमाणकत्वेन ।
 शास्त्रेण चानृतेन प्रतिपाद्यं यदपि चाऽऽत्मतत्त्वमपि ॥ २२३ ॥
 तच्च कथं सत्यं स्यादित्याशङ्काऽत्र नैव कर्तव्या ।
 आत्मावबोधतः प्राग्जगदि सत्यरूपमामाति ॥ २२४ ॥
 तदुपाधित्वं च सकलः प्रमाप्रमातृप्रमाणविषयोऽसौ ।
 व्यवहारश्च तथैव व्यवस्थितो न चान्यथा गच्छति ॥

स्वप्नव्यवहारः प्राग्यथा प्रबोधान्न बाध्यते तद्वत् ।

स्वप्नेन चानृतेन हि शुभस्य लाभो यथा भवेल्लोके ॥ २२६ ॥

अनृतेन चाऽऽत्मलाभस्तथा भवत्येव मोक्षशास्त्रेण ।

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

एतस्मादपि हेतोरनन्यता भवति कार्यकारणयोः ॥ २२७ ॥

यस्मात्कारणभावे दृष्टा कार्यस्य नियतमुपलब्धिः ।

सत्यां मृदि करकादिः सति च सुवर्णे तथैव रुचकादिः ॥ २२८ ॥

उपलभ्यते हि तस्मादनन्यता भवति कार्यकारणयोः ।

नैवान्यस्य च भावे न ह्यन्यस्योपलब्धिरिह दृष्टा ॥ २२९ ॥

न ह्यश्वो गोरन्यो गोभावे चोपलभ्यते ह्यश्वः ।

एवं कुलालभावे घटोपलब्धिश्च नैव दृष्टा हि ॥ २३० ॥

सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावे न हि तयोरयं नियमः ।

यद्यं नियमो दृष्टो यत्र स्यात्प्रकृतिविकृतिभावोऽयम् ॥ २३१ ॥

नन्वन्यस्य च भावे न ह्यन्यस्योपलब्धिरिति न स्यात् ।

धूमश्चाग्नेरन्यः स चाग्निभावेऽपि नियतमुपलब्धः ॥ २३२ ॥

नियतोपलब्धियोगादनन्यता स्यादितिह न हि नियमः ।

मैवं निष्ठातदेशे ह्यग्न्युद्गापेऽपि दृश्यते धूमः ॥ २३३ ॥

अथ वा तदनन्यत्वे तद्भावेनोपलब्धिविषयत्वम् ।

हेतुं वयं वदामो हेतुरयं नाग्निधूमयोर्मवति ॥ २३४ ॥

सृद्यदृष्टोरिह दृष्टः सोऽयं तस्मादनन्यता हि तयोः ।

अथ वा भावाच्चेति हि सूत्रावयवोऽयमत्र पठनीयः ॥ २३५ ॥

तेनोपलब्धिभावादनन्यता साधितैतयोर्मवति ।

पूर्वं शब्दबलेन ह्यनन्यता दर्शिता हि सूत्रकृता ॥ २३६ ॥

प्रात्यक्षिकोपलब्ध्या तदनन्यत्वं प्रसाधितं ह्यत्र ।

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

हेतोरितस्मादप्यनन्यता भवति कार्यकारणयोः ॥ २३७ ॥

यस्मात्प्रागुत्पत्तेः कारणरूपेण सत्त्वमवरस्य ।

कार्यस्य वाच(च्य)मेतन्नचेत्ततः स्यात्कथं तदुत्पत्तिः ॥ २३८ ॥

उत्पत्तिप्राक्समये यदात्मना यन्न वर्तते कार्यम् ।

न ततस्तस्योत्पत्तिः सिकताभ्यस्तैलपूर इव भवति ॥ २३९ ॥

तस्मादनन्यदेव हि कार्यं स च कारणेन स्यात् ।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्त-

रेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

प्रागुत्पत्तेर्ननु यदि सत्त्वं स्यात्कारणात्मना कार्यं ॥ २४० ॥
 स्यादिह तदेतयोरियमनन्यता तच्च नैव संभवति ।
 यस्मात्प्रागुत्पत्तेरसत्त्वमस्योपदर्शयत्येषा ॥ २४१ ॥
 श्रुतिरसदेवेदमिति ह्यन्याऽप्येवं श्रुतिर्ह्यसद्वेति ।
 तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यता सदसतोः कथं घटते ॥ २४२ ॥
 इति चेन्मैवं यस्मात्प्रागुत्पत्तेरसन्नं कार्यं स्यात् ।
 किंतु सदेव हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरसद्विनिर्दिष्टम् ॥ २४३ ॥
 धर्मान्तरेण चार्थं व्यपदेशो भवति युक्त एवास्य ।
 धर्मान्तरमियमेव ह्यव्याकृतनामरूपतैवास्य ॥ २४४ ॥
 सच्छब्दाहं लोके यद्याकृतनामरूपमिह भवति ।
 उत्पत्त्यनन्तरं स्यादव्याकृतनामस्वरूपता कार्यं ॥ २४५ ॥
 तदमावादुत्पत्तेः प्रागसदिति कथ्यते सदेवेदम् ।
 अत्रत्यवाक्यशेषादयमेवार्थः प्रतीयते यस्मात् ॥ २४६ ॥
 तत्रोपक्रमवाक्ये यदसच्छब्देन वर्णितं पूर्वम् ।
 उत्तरवाक्येण च तत्सच्छब्देनोपवर्णितं हि पुनः ॥ २४७ ॥
 श्रुत्यन्तरेऽप्यसद्वेत्यत्र च यदसत्प्रदर्शितं तस्य ।
 स्वयमकुरुतेति चोत्तरवाक्यात्सद्रूपता भवेत्तस्मात् ॥ २४८ ॥
 युक्तं प्रागुत्पत्तेः कारणरूपेण सत्त्वमवरस्य ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

सत्त्वमनन्यत्वं वा प्रागुत्पत्तेश्च कारणेनास्य ॥ २४९ ॥
 'स्य युक्तमेव हि युक्तेः शब्दान्तराच्च भाति यतः ।
 च वा युक्तिः स्यात्सैवेदानीं निरूप्यते भूयः ॥ २५० ॥
 दधिघटरुच्यकार्यमिरेतानि क्षीरमृत्सुवर्णानि ।
 नियतमुपादीयन्ते न वैपरीत्येन तानि गृह्यन्ते ॥ २५१ ॥
 सत्कार्यवाद एव हि तदिदं युक्तं न चेतरेत्रापि ।
 कारणनियमो न स्यात् सत्कार्यवादवार्ता स्यात् ॥ २५२ ॥
 कर्षणं चाविशेषे कार्यं सत्त्वे तथैव चान्यत्वे ।
 क्षीरादेव दधि स्यान्न मृत्तिकायास्तथा घटोऽप्येवम् ॥ २५३ ॥

मृद एव स्यान्नैव क्षीरादिति नियम एष इह न स्यात् ।
 प्राक्कार्यस्यासत्त्वे तुल्येऽपि हि कश्चिदतिशयः क्षीरे ॥ २५४ ॥
 दध्नः स्यादेवं किल घटादिकार्यस्य मृत्तिकादिषु च ।
 इतिचेदेवं हि तदा तवापि सत्कार्यवाद एव स्यात् ॥ २५५ ॥
 कार्यातिशयो योऽसौ शक्तिविशेषो हि कारणे वाच्यः ।
 स च कारणात्मभूतो नापि तदन्यो न चाप्यसन्भवति ॥ २५६ ॥
 यदि चान्यो यदि चासन्क्षीरादपि वा घटः कृतो न भवेत् ।
 क्षीरेऽपि चास्य तुल्यं ह्यन्यत्वं वा तथैव चासत्त्वम् ॥ २५७ ॥
 प्रागसदन्यत्कार्यं समवेति कथं हि कारणे पश्चात् ।
 समवायकल्पना वा नैव च युक्ता तु कार्यकारणयोः ॥ २५८ ॥
 संबन्धमन्तरा खलु न भवति कार्यस्य कारणे सत्त्वम् ।
 अत इह समवायोऽयं संबन्धो युक्त एतयोरिति चेत् ॥ २५९ ॥
 समवायस्यापि तदा संबन्धश्चान्य एव किं न स्यात् ।
 संबन्धता च यस्मान्नासंबन्धस्य युज्यते वक्तुम् ॥ २६० ॥
 यदि खलु संबन्धोऽयं संबन्धान्तरमपेक्षते नैव ।
 संयोगः संबन्धो नैवापेक्षेत तं च समवायम् ॥ २६१ ॥
 यदि चेत्समवायोऽयं समवायान्तरमपेक्षते च तदा ।
 तस्यान्यस्तस्यान्यः संबन्ध इतीह चानवस्था स्यात् ॥ २६२ ॥
 संयोगो हि गुणत्वात्संबन्धान्तरमपेक्षते नायम् ।
 समवायो यस्मादयमगुणः स्यादिति पुनर्न चाऽऽशङ्क्यम् ॥ २६३ ॥
 गुणपरिभाषा सेयं न चात्र तन्त्रं परं त्वपेक्षैव ।
 संयोगः संबन्धः सन्नपि वाऽयं समीहते यद्वत् ॥ २६४ ॥
 तद्वत्समवायोऽपि स्यादिह बीजं तु तुल्यमुभयत्र ।
 तादात्म्यमेव चेह प्रतीयते जगति कार्यकारणयोः ॥ २६५ ॥
 यद्यश्वमहिषयोरिव भेदश्चेत्स्यात्तयोर्हि समवायः ।
 यदपि च कार्यद्रव्यं सर्वावयवेषु भवति समवेतम् ॥ २६६ ॥
 किं वाऽप्येकैकस्मिन्निति वक्तव्यं न युक्तमुभयमपि ।
 सर्वावयवेषु यदा तत्प्रत्यक्षं हि दुर्लभं भवति ॥ २६७ ॥
 सर्वावयवानामिह भवेद्यदा संनिकर्ष एतत्स्यात् ।
 न च लोके हि बहुत्वं व्यस्तग्रहणेन गृह्यते क्वापि ॥ २६८ ॥
 अवयवशः प्रत्येकं कार्यं समवेतमवयवेषु यदि ।
 आरम्भानतिरिक्ता अप्यवयविनः स्युरवयवाश्चान्ये ॥ २६९ ॥

एकैकस्मिन्निह यदा समवेतं कार्यमभिमतं भवति ।
 एकैकसंनिकर्षे सत्यपि गृह्येत कार्यमखिलमपि ॥ २७० ॥
 एकत्र व्यापारे व्यापारोऽन्यत्र तस्य नैव स्यात् ।
 न हि देववत्त एकः सुप्ते निवसंस्तु पाटलीपुत्रे ॥ २७१ ॥
 सुप्त इव तदहरेव च संनिहितः स्यादतो न युक्तमिदम् ।
 प्रत्येकपरिसमाप्तिर्गोत्वादिपदस्य वर्ण्यते च यदा ॥ २७२ ॥
 प्रत्येकमवयवेष्वपि फलयोगः स्यात्तदा स्वकार्यस्य ।
 उरसा च पृष्ठकार्यं स्तनकार्यं वा मवेच्च शृङ्गेण ॥ २७३ ॥
 नैतत्कवापि च दृष्टं तस्मात्कथमेतयोर्विभिन्नत्वम् ।
 प्रागुत्पत्तेरसविह कार्यं वा कारणे कथं भवति ॥ २७४ ॥
 असतोऽपि जन्म चेत्स्याद्वन्ध्यापुत्रोऽपि जायते न कथम् ।
 तो निस्तत्त्वत्वान्मर्यादाकरणमस्य न च युक्तम् ॥ २७५ ॥
 क्षेत्रगृहादीनामिह मर्यादा दृश्यते सतामेव ।
 प्राक्पूर्णवर्मणोऽयं बन्ध्यापुत्रो बभूव राजेति ॥ २७६ ॥
 न तो मर्यादा बन्ध्यापुत्रस्य कुत्रचिद्दृष्टा ।
 उत्पत्तिरपि च या स्यात्क्रिया च सा स्यात्सकर्तृकाऽपि तथा ॥
 नाकर्तृका क्रियेयं नैवासत्कर्तृका क्वचिद्दृष्टा ।
 ननु यदि कार्योत्पत्तेः प्रागपि कार्यं सदेव चेत्तर्हि ॥ २७८ ॥
 व्यापारः सकलोऽयं विफलः स्यात्कारणस्य सर्वस्य ।
 इत्यपि नैवाऽऽशङ्क्यं कारकयोगस्तु नात्र विफलः स्यात् ॥ २७९ ॥
 यद्यपि कारणमेतत्प्रागपि सिद्धं तथाऽपि सफलोऽयम् ।
 करणव्यापारः स्यात्कार्याकारेण योजयितुमेतत् ॥ २८० ॥
 तस्मादुत्पत्तेः प्राक्सदनन्यत्कारणेन कार्यमतः ।
 प्रकृतिकमखिलं ब्रह्मानन्यत्तदात्मना सपदि ॥ २८१ ॥
 सिद्धमिह या प्रतिज्ञा येनाश्रुतमिति च साऽपि सिद्धैव ।
 सत्त्वानन्यत्वे किल युक्तेरेवं समर्थिते भवतः ॥ २८२ ॥
 शब्दान्तराच्च जगतस्ते वै सम्यङ्निरूपयिष्येते ।
 पूर्वमसद्व्यपदेशी योऽसौ शब्दः प्रसञ्जितः कार्ये ॥ २८३ ॥
 तस्माच्छब्दान्तरमिह सच्छब्दोऽयं हि दृश्यते कार्ये ।
 यस्मात्सदेव सोम्येत्यस्मिन्मन्त्रे हि सत्पदेनाऽऽदौ ॥ २८४ ॥

सृष्टेः पूर्वं सकलं सदात्मनैवोपदर्शितं भवति ।
 कथमसतः सत्त्वादीत्याक्षिप्य पुनस्तदेव निर्दिष्टम् ॥ २८५ ॥
 सत्येवेत्येवस्मादग्रे कार्यं सदेव नान्यदिति ।

पटवच्च ॥ १९ ॥

संवेष्टितः पटोऽयं न विशिष्टायामविस्तरं भाति ॥ २८६ ॥
 पश्चात्प्रसारितोऽसौ यावत्स्वायामविस्तरं भाति ।
 न च संवेष्टितरूपात्प्रसारितोऽसौ हि मिद्यते लोके ॥ २८७ ॥
 वेमादिव्यापारात्प्रागिह तन्तुषु पटो न गृह्यत ।
 वेमकुबिन्दतुरीणां व्यापारोऽसौ यदा प्रवृत्तः स्यात् ॥ २८८ ॥
 तन्त्वात्मनैव तत्र स्फुटमुपलभ्यते तदेवासौ ।
 एवं सृष्टेः पूर्वं व्यापारतनामरूपभावेन ॥ २८९ ॥
 सद्यपि च कार्यं सकलं स्फुटतरमिह नोपलभ्यते किमपि ।
 यद्याविद्यकमेतन्नाम च रूपं तथा [च] भूतमपि ॥ २९० ॥
 व्याकृतमेतच्चेत्स्यात्परेण सकलं सदात्मना भाति ।

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

प्राणायामनिरुद्धे प्राणापानादिपञ्चकेऽपि यथा ॥ २९१ ॥
 आकुञ्चनप्रसारणकाय नैवोपलभ्यते किमपि ।
 जीवनमात्रं कार्यं भाति च तस्मिन्समीरणात्मत्वम् ॥ २९२ ॥
 प्राणानामवियोगे जीवनमात्राधिकं हि कार्यमिदम् ।
 आकुञ्चनादिकं स्यात्प्राणापानादिभेददृष्टिश्च ॥ २९३ ॥
 तद्वत्सृष्टेः पूर्वं सदात्मना भवति जगदवस्थानम् ।
 नैवाभ्युदयफलं स्यात्तेजोबन्नादिभेददृष्टिर्वा ॥ २९४ ॥
 सृष्टेः पश्चादखिलं ह्यभ्युदयफलं विभेददृष्टिर्वा ।
 तस्मात्सिद्धं जगतस्तदनन्यत्वं तदात्मना सत्त्वम् ॥ २९५ ॥
 प्रत्यगभिन्ने ब्रह्माणि वेदान्तसमन्वयोऽपि निरवद्यः ।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणा-

दिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अत्राहितकरणं तद्वज्ज्वल्यसात्प्रतीयते सूत्रे ॥ २९६ ॥
 नन्वेतदनुचितं स्याद्ब्रह्म यदा भवति जगदुपादानम् ।
 इतरव्यपदेशोऽयं श्रुत्यन्तेषूपलभ्यते यस्मात् ॥ २९७ ॥

इह चानेनेत्यस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मात्मता हि जीवस्य ।
 तत्त्वमसीत्येतस्मिन्ब्रह्मणि जीवात्मताऽपि निर्दिष्टा ॥ २९८ ॥
 तस्मात्प्रत्यक्परयोः परस्परात्मत्वमभिहितं भवति ।
 तेन ब्रह्मप्रकृतिकमिदमखिलं जीवकर्तृकं भवति ॥ २९९ ॥
 यच्चानिष्टं लोके नरकाद्यखिलं हि सृजति जीव इति ।
 अभ्युपगन्तव्यं किल दोषोऽयं दुर्निवार एव तदा ॥ ३०० ॥
 आत्माहितकरणं यन्न हि स्वतन्त्रस्य कुत्रचिद्द्रष्टम् ।
 एतद्व्यायविरुद्धं द्रष्टृत्वं ब्रह्मणः कथं घटते ॥ ३०१ ॥
 जीवेशयोरभेदे ब्रह्मगतस्रष्टृतादि जीवस्य ।
 यदपि च संसारित्वं जीवगतं ब्रह्मणोऽपि दुर्वारम् ॥ ३०२ ॥
 तस्मादयं स्वतन्त्रो जीवः कर्ताऽऽत्मसौमनस्यकरम् ।
 कुर्यान्न चाहितं यज्जन्मजरारोगमरणजालमपि ॥ ३०३ ॥
 न हि कश्चिदपरतन्त्रो निजात्मनो बन्धनालयं कमपि ।
 स्वयमेव तं च सृष्ट्वा तदनुप्रविशन्नि दुःखमनुभवति ॥ ३०४ ॥
 अन्त्यन्तनिर्मलः सन्नतिमलिनं देहमात्मभावेन ।
 नैवोपेयात्स्वयमिह कृतमपि यद्दुःखकरमिदं जह्यात् ॥ ३०५ ॥
 विरचितमिदं विचित्रं जगन्मयेति स्मरेद्यं जीवः ।
 सर्वो लोकः स्पष्टं स्मरति हि कार्यं कृतं मयेत्येवम् ॥ ३०६ ॥
 मायावी निजमायां स्वेच्छामात्राद्यथोपसंहरति ।
 एवं शारीरोऽपि च सृष्टिमिमां नोपसंहरेद्धि कुतः ॥ ३०७ ॥
 स्वमपि शरीरं त्यक्तुं नानायासेन शक्नुयाज्जीवः ।
 तस्मान्नि तत्क्रियादेरदर्शनादनुचितैव सृष्टिरियम् ॥ ३०८ ॥
 इत्याशङ्कां निरसितुमेतत्सूत्रं प्रदर्शितं मुनिना ।

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

अत्र तुशब्दो योऽसावाक्षेपनिरासफलक इह भवति ॥ ३०९ ॥
 योऽसौ शारीरः स्यात्स्रष्टारं तं वयं न च ब्रूमः ।
 यः शारीरादधिकः सर्वज्ञः सर्वशक्तिसंपन्नः ॥ ३१० ॥
 तं परमेश्वरमेव तु जगतः स्रष्टारमिह वयं ब्रूमः ।
 न च तस्य विद्यते किल हितमहितं वेह नित्यतृप्तत्वात् ॥ ३११ ॥
 शारीरे तत्सर्वं स च न स्रष्टा परं तु परमात्मा ।
 परमेश्वरे तु तस्मिन्कथं हिताकरणलक्षणो दोषः ॥ ३१२ ॥

यस्मादसौ परात्मा भिन्नत्वेनोपदिश्यते शास्त्रे ।
 द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिस्तथैवेयम् ॥ ३१३ ॥
 सोऽन्वेष्टव्य इति श्रुतिरपि भेदं त्वीशजीवयोर्वक्ति ।
 न हि कर्तृकर्मभावो विनैव भेदं क्वचित्प्रसिद्धोऽस्ति ॥ ३१४ ॥
 तस्मादसौ परात्मा कर्मत्वेनोपदिष्ट इह योऽसौ ।
 न हि खलु भवति परात्मा स्रष्टा तस्मिन्न दोषशङ्काऽपि ॥ ३१५ ॥
 ननु तत्त्वमसीत्येषा श्रुतिर्ह्यभेदं तयोः प्रदर्शयति ।
 येनाश्रुतमित्यन्या श्रुतिरप्येतं तयोर्निरूपयति ॥ ३१६ ॥
 कथमेकस्मिन् णि भेदाभेदौ तु संभवेयाताम् ।
 इति नात्र शङ्कनीयं यत इह भेदो ह्युपाधिमूलः स्यात् ॥ ३१७ ॥
 आविद्यकदेहादावहंममाध्यासकवलितो योऽसौ ।
 न हि शारीरस्तस्मान्नेदो निर्दिश्यते हि परमेशे ॥ ३१८ ॥
 नित्यं आविद्यो यतः परात्मा हि दोषनिर्मुक्तः ।
 अविवेकलक्षणोऽसावध्यासो यावदस्ति शारीरे ॥ ३१९ ॥
 तावत्संसारित्वं तस्य स्रष्टृत्वमीश्वरस्य स्यात् ।
 अविवेकमखिलमेतं व्युदस्य चैतन्यरूपमात्रेण ॥ ३२० ॥
 प्रतिबोधितो यदाऽसौ तदा न भेदस्तदा न संसारः ।
 परमे तदा स्यान्न स्रष्टा किं त्वखण्डरूपः स्यात् ॥ ३२१ ॥
 तदाभिप्रायेणैव हि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजालेन ।
 नवधा प्रपञ्चितोऽयं प्रत्यक्परमात्मनोरभेदो हि ॥ ३२२ ॥
 अविवेककृता भ्रान्तिर्या तु हिताकरणदोषमूलं स्यात् ।
 भेदे सत्यपि न स्रष्टा भ्रान्तिकवलितो जीवः ॥ ३२३ ॥
 तदभावाच्च परात्मा जगतः स्रष्टेति सर्वमनवद्यम् ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

नन्विदमखण्डरूपे ब्रह्मणि वैचित्र्यमनुपपन्नमिह ॥ ३२४ ॥
 एकः शारीरः स्यादन्यः परमेश्वरश्च भवतीति ।
 कार्यकृतं वैचित्र्यं स्वरूपकृतमपि निरूपितं शास्त्रे ॥ ३२५ ॥
 इति दोषो न तु शङ्क्यो ह्यश्मादिवदेव सर्वमुपपन्नम् ।
 पृथिवीत्वजातिकलिता अप्यश्मानो भवन्ति वज्राद्याः ॥ ३२६ ॥
 केचिन्महार्हमणयो मध्यमवीर्याश्च सूर्यकान्ताद्याः ।
 अन्ये श्ववायसानां प्रहरणफलका भवन्ति पाषाणाः ॥ ३२७ ॥

पार्थिवभागोऽवगतेष्वपि बीजेषु तथैव वैचित्र्यम् ।
 पत्रफलपुष्पगन्धैरनेकविधमेव लक्ष्यते लोके ॥ ३२८ ॥
 एकस्यान्नरसस्याप्यध्यात्मं लोहितादिवैचित्र्यम् ।
 ब्रह्मण्यखण्डरूपे तद्वज्जीवेशभाववैचित्र्यम् ॥ ३२९ ॥
 स्रष्टृत्वं मोक्तृत्वं सर्वज्ञत्वं तथैव चाज्ञत्वम् ।
 तत्सिद्धं जगतो ब्रह्मैव तु कारणं चान्यदिति ॥ ३३० ॥
 ब्रह्मण्येवंरूपे वेदान्तसमन्वयोऽपि निरवद्यः ।
 ननु परमात्मा जगतो न कारणं स्याद्यतोऽयमसहायः ॥ ३३१ ॥
 असहायस्य च लोके स्रष्टृत्वं नोपलभ्यते क्वापि ।
 ससहायः स्रष्टा स्यान्न चासहाय इति लोकनयसिद्धम् ॥ ३३२ ॥
 न्यायविरोधाद्ब्रह्माणि जगतः स्रष्टृत्वमनुपपन्नं हि ।
 तस्माद्वेदान्तानां समन्वयोऽप्यत्र दुरुपपादः स्यात् ॥ ३३३ ॥
 इत्याशङ्कां निरसितुमिदमाधिकरणं प्रदर्शितं मुनिना ।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

लोके कार्यारम्भे च कुलालादयो हि कर्तारः ॥ ३३४ ॥
 मृद्वण्डचक्रसचिबाः सन्तः कार्येषु ते प्रवर्तन्ते ।
 यद्ब्रह्म तदसहायं कार्यं जगदाखिलमतिदुरारम्भम् ॥ ३३५ ॥
 कथमीदृशस्य जगतः स्रष्टृसहायं भवेत्परं ब्रह्म ।
 इति चेन्मैवं यस्मात्क्षीरवदेवेदमाखिलमुपपन्नम् ॥ ३३६ ॥
 क्षीरं जलं विनैव हि सहायमन्यं यथा हि लोकेऽस्मिन् ।
 दधिकरकाकारेण च परिणमते ब्रह्म तद्वदेवेदम् ॥ ३३७ ॥
 जगदात्मना स्वभावाद्भिना सहायं तथैव परिणमते ।
 नन्वसहायं क्षीरं नैव हि दध्यात्मना च परिणमते ॥ ३३८ ॥
 औष्ण्यादिना हि लोके क्षीरं दधि भवति न स्वतः क्वापि ।
 इति चेन्नेयं शङ्का स्वयमपि दधिभावमेतदुपयाति ॥ ३३९ ॥
 औष्ण्यादिना दधि स्यात्स्वरयेत्येतच्च लोकसिद्धमिदम् ।
 दधिभावशीलता यदि न स्यात्स्वयमन्यैर्नैव औष्ण्याद्यैः ॥ ३४० ॥
 दधिभावोऽस्य बलादिह न युज्यते कदाऽपि कुत्रचिद्वाऽपि ।
 न हि लोके वायुर्वाऽप्याकाशो वाऽथ वा तदन्यो वा ॥ ३४१ ॥
 औष्ण्यादिना बलाद्वा दधिभावगतोऽपि कुत्रचिद्दृष्टः ।

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

देवा ऋषयः पितरो गन्धर्वाश्चापि जगति विख्याताः ॥ ३४२ ॥
 ते खल्विच्छामात्रात्सृजन्ति हर्म्याणि रम्यरूपाणि ।
 तद्वद्विचित्ररूपाण्यपि गात्राणि च सृजन्त्यभिध्यानात् ॥ ३४३ ॥
 उपसंहरन्ति पुनरपि तान्यखिलानि च निजेच्छयैवेति ।
 रेतःसेकसहायं विना बलाकाऽपि गर्भमिह धत्ते ॥ ३४४ ॥
 प्रस्थानसाधनं वा किमपि ह्यनपेक्ष्य पद्मिनी च तथा ।
 उपसर्पति ह्ययत्नात्सरोन्तरात्सा सरोन्तरं तद्वत् ॥ ३४५ ॥
 एवं ब्रह्मापि तदा विना सहायं प्रवर्तते कार्ये ।
 नन्विह दृष्टान्तोऽयं न चानुरूपो विभाति कश्चिदपि ॥ ३४६ ॥
 देवादिकर्तृकायां सृष्टौ देवादिदेह एव स्यात् ।
 कारणमपि च बलाका स्तनयित्पुत्रवेण गर्भमिह धत्ते ॥ ३४७ ॥
 चेतननियोजितैव हि सरोन्तरं पद्मिनीयमुपसरति ।
 तस्माच्चेतनकर्तृकसृष्टौ दृष्टान्त एष विषमः स्यात् ॥ ३४८ ॥
 इति चेन्मैवं यस्माद्दृष्टान्तोऽयं हि भवति न च विषमः ।
 दृष्टान्तन विवक्षितमिह हि कुलालादिकर्तृवैधर्म्यम् ॥ ३४९ ॥
 बाह्यं साधनमिह किल यथा कुलालादयो ह्यपेक्षन्ते ।
 एवं देवाद्या इह नापेक्षन्ते हि साधनं बाह्यम् ॥ ३५० ॥
 ब्रह्मापि तद्वदेव हि जगदारम्भे न साधनं किमपि ।
 बाह्यमपेक्षत इति खल्वंशस्तुल्यो हि सोऽयमुभयत्र ॥ ३५१ ॥
 देवादयो यथा वा निजयोगबलेन संसृजन्त्येवम् ।
 ब्रह्मापि विश्वमेतत्सृजत्यचिन्त्यात्मशक्तियोगेन ॥ ३५३ ॥
 श्रुतिरपि तमेतमर्थं न तस्य कार्यमिति दर्शयत्येषा ।
 तस्मादसहायेऽपि ब्रह्मणि वियदादिकारणत्वं स्यात् ॥ ३५३ ॥
 ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयोऽपीह भवति निरवयवः ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

नन्वत्र क्षीराद्यैर्दृष्टान्तैर्ब्रह्म जगदुपादानम् ॥ ३५४ ॥
 असहायमेव भवतीत्येतत्सर्वं प्रपञ्चितं पूर्वम् ।
 तच्चैतदनुपपन्नं यस्मात्क्षीरादि भवति परिणामि ॥ ३५५ ॥
 तद्दृष्टान्तबलेन हि यथाऽसहायस्य कारणत्वं स्यात् ।
 परिणामिकारणत्वं तथैव परमात्मनोऽस्य वक्तव्यम् ॥ ३५६ ॥

ब्रह्म यदि निर्विशेषं जगदाकारेण परिणमेत तदा ।
 कृत्स्नप्रसक्तिदोषाद्वैष्टव्यत्वोपदेशवैयर्थ्यम् ॥ ३५७ ॥
 कृत्स्नप्रसक्तिरत्र तु जगदाकारेण कृत्स्नपरिणामः ।
 कृत्स्नस्य कार्यभावापत्त्या द्रष्टव्यताऽस्य नैव स्यात् ॥ ३५८ ॥
 यद्येकदेशमात्राज्जगदाकारेण परिणमेत तदा ।
 निरवयवभावबोधकशब्दा ये चास्य वेदनिर्दिष्टाः ॥ ३५९ ॥
 निर्मलशब्दपुरोगा विरुद्धकथनेन ते हि कुप्येयुः ।
 निरवयवस्य च लोके नचैकदेश्येकदेशभावः स्यात् ॥ ३६० ॥
 यदि वा परिणामि स्याद्यदि वा कृत्स्नस्य कार्यपरिणामः ।
 यद्येकदेशभावस्तदाऽस्य चानित्यताऽपि दुर्बारा ॥ ३६१ ॥
 तस्माच्चेतनकारणवादोऽयमयुक्त एव भातीह ।
 निरसितुमिममाक्षेपं मुनिना रचितं तदेतदधिकरणम् ॥ ३६२ ॥
 श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दो योऽसावुक्ताक्षेपस्य निरसनार्थः स्यात् ।
 चेतनकारणवादे नायं दोषः प्रवर्तते कोऽपि ॥ ३६३ ॥
 इह कारणस्य रूपे श्रुतिः प्रमाणं न केवलस्तर्कः ।
 जगतः सृष्ट्यारम्भे परिणमते ब्रह्म तत्स्वरूपेण ॥ ३६४ ॥
 न च परिणमते कृत्स्नं तदिति श्रुतिरेव बोधयत्येषा ।
 सोऽकामयतेत्याद्या पादोऽस्येत्येवमादिका च तथा ॥ ३६५ ॥
 तदिदं हि शब्दमूलं ब्रह्म यथाशब्दमभ्युपेयं स्यात् ।
 नैव ह्यतीन्द्रियार्थं विनैव शब्दं यथार्थबुद्धिः स्यात् ॥ ३६६ ॥
 अस्यातीन्द्रियभावं न चक्षुषेति श्रुतिः प्रबोधयति ।
 नैतादृशस्य तस्य हि रूपं शब्दं विनैव तर्केण ॥ ३६७ ॥
 अपि वा निर्धारयितुं प्रतिपादयितुं च कोऽपि शक्तः स्यात् ।
 मणिमन्त्रशक्तयोऽपि तु विचित्रकार्यैकसाधनीभूताः ॥ ३६८ ॥
 दृश्यन्ते खलु लोके ता अप्युपदेशसमधिगम्याश्च ।
 किमुताचिन्त्यमहिम्नः परात्मनः शक्तिरप्रतर्क्येति ॥ ३६९ ॥
 तस्माच्छ्रुत्यभिगम्ये जगतो जन्मादिकारणे तस्मिन् ।
 कृत्स्नप्रसक्तिरूपा दोषा नैवेह शङ्कितुं शक्याः ॥ ३७० ॥
 नविह विरुद्धमर्थं श्रुतिरप्येषा कथं प्रबोधयति ।
 परिणमते न च कृत्स्नं परिणमत इदं विरुद्धमामाति ॥ ३७१ ॥

अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादिकर्मवाक्येषु ।
 भवति विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं तेषु ॥ ३७२ ॥
 तत्कर्म पुरुषतन्त्रं यतो विकल्पादि तत्र युक्तं स्यात् ।
 ज्ञानं तु वस्तुतन्त्रं प्रमाणजन्यमिति सुप्रासिद्धं हि ॥ ३७३ ॥
 वस्तुनि न विकल्पः स्यात्स च क्रियायां हि दृश्यते शास्त्रे ।
 अविरुद्धाक्षेपैषा श्रुतिः प्रमाणं न वैपरीत्येन ॥ ३७४ ॥
 परिणामवादपक्षे सावयवत्वं ह्यनित्यताऽपि स्यात् ।
 तस्माच्चेतनकारणवादो हि न युक्त एष इति चेन्न ॥ ३७५ ॥
 इह खलु विवर्तवादाश्रयणे तात्पर्यमस्य सूत्रकृतः ।
 अत्र च न विशेषः स्यान्नानित्यतादिदोषशङ्काऽपि ॥ ३७६ ॥
 मायावी परमात्मा निजमायाशक्तियोगमालम्ब्य ।
 निरवयवो नित्योऽपि हि जगदाकारेण मासते बहुधा ॥ ३७७ ॥
 तिमिरहतलोचनान्नां चन्द्रो हि यथा ह्यनेकधा भाति ।
 तद्वद्विद्याकवलितनिजात्ममासां स भाति विश्वात्मा ॥ ३७८ ॥
 आदेशिका हि माया जगदाकारोऽपि चैकदेशगतः ।
 मायायोगविहीनं ब्रह्म द्रष्टव्यभावमुपयाति ॥ ३७९ ॥
 मायोपाधिसहायात्सकलं तस्योपपन्नमेव स्यात् ।
 परिणामवादपक्षे दोषोऽयं न हि विवर्तवादेऽपि ॥ ३८० ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

आत्मानुपमर्देन हि सृष्टिरियं ब्रह्मणा कथं घटते ।
 इति नात्र शङ्कनीयं यत इह सृष्टिस्तथैव दृष्टा हि ॥ ३८१ ॥
 मायाव्यादिषु लोके विना स्वरूपोपमर्दमुपलब्धा ।
 हस्त्यश्वरथपदातिप्रमुखाणां सृष्टिरेवमन्यत्र ॥ ३८२ ॥
 स्वप्नदृगादिषु दृष्टा तथैव सृष्टिर्भवेत्परात्मनि च ।
 तत्र यथा नैते स्युर्दोषा मायामयत्वयोगेन ॥ ३८३ ॥
 तद्वद्ब्रह्मणि नैते दोषा जगतोऽस्य मायिकत्वेन ।
 तस्मान्निरवयवेऽस्मिन्वेदान्तसमन्वयोऽपि निरवयवः ॥ ३८४ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

चेतनकारणवादे योऽसौ दोषः प्रसञ्जितः सोऽयम् ।
 तुल्यः प्रधानवादे परमाणुप्रकृतिभाववादेऽपि ॥ ३८५ ॥

शब्दादिरहितमेतन्निरवयवं च प्रधानमण्वादि ।
 सावयवस्य च शब्दादिमतः कारणमिति प्रतिज्ञातम् ॥ ३८६ ॥
 तत्र च पूर्वोक्तोऽसौ दोषोऽयं दुर्निवार एव स्यात् ।
 अणुकारणतावादे ह्यणुरपरेणाणुना हि संयुक्तः ॥ ३८७ ॥
 ह्यणुकादि जनयतीति प्रपञ्चितं तच्च नैव युक्ततरम् ।
 निरवयवयोस्तयोरिह संयोगः स्याद्यदैकदेशेन ॥ ३८८ ॥
 परमाणूनां हि तदा सावयवत्वं तु दुर्निवारं स्यात् ।
 सर्वावच्छेदेन तु संयोगो यदि तथाऽपि दोषोऽयम् ॥ ३८९ ॥
 प्रथिमानुपपत्त्यादिः कार्यस्य स्यादतो न दोषोऽयम् ।
 परिहृत एव हि पूर्वं दोषोऽयं ब्रह्मकारणत्वे हि ॥ ३९० ॥
 तस्मान्निरवयवमाप ब्रह्मेदं भवति जगदुपादानम् ।
 ब्रह्मणि तथाविधेऽस्मिन्वेदान्तसमन्वयोऽपि निरवद्यः ॥ ३९१ ॥
 नन्विह सशरीराणां कार्योत्पादैकसाधिका शक्तिः ।
 मायाविप्रभृतीनां वृष्टान्तोक्तेन चाशरीरस्य ॥ ३९२ ॥
 ब्रह्मण्यशरीरेऽस्मिन्नेगदुत्पादप्रयाजिका शक्तिः ।
 कथमिति शङ्कां निरसितुमिदमधिकरणं प्रदर्शितं मुनिना ॥ ३९३ ॥
 सर्वोपेता च तदर्शनात् ॥ ३० ॥

यद्यपि मायाव्यादिषु सशरीरेष्वेव दृश्यते शक्तिः ।
 भवति तथाऽपि न दोषो यतः परात्मा ह्यकुण्ठितैश्वर्यः ॥ ३९४ ॥
 न च शक्तिप्रतिबन्धः कदाऽपि तस्यास्त्यलुप्तशक्तित्वात् ।
 शरीरे हि किलेदं कार्यारम्भे शरीरसाहाय्यम् ॥ ३९५ ॥
 यस्माच्छारीरोऽसौ शरीरसंयोगसाधनो भवति ।
 परमात्मा तु शरीरं विनाऽपि तत्सर्वशक्तिसंपन्नः ॥ ३९६ ॥
 दर्शयति श्रुतिरेषा परात्मनः सर्वशक्तिसंयोगम् ।
 यस्मात्पराऽस्य शक्तिर्विविधेति तथैव सर्वकर्मणि ॥ ३९७ ॥
 तस्मादेकस्य यथा सामर्थ्यं स्यात्तथा परस्यापि ।
 सामर्थ्यं भवतीति हि न चायमेकान्त इत्यभिप्रायः ॥ ३९८ ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

एतदचक्षुःश्रोत्रं तथैव चापाणिपादमित्येषा ।
 अश्रोत्रमवागमना इति श्रुतिर्ह्यकरणं विनिर्दिशति ॥ ३९९ ॥

एवंविधस्य तस्य स्रष्टृत्वं स्याद्विरुद्धमिति चेन्न ।
 एतस्य चोत्तरं तु प्रदर्शितं नेह किमपि वक्तव्यम् ॥ ४०० ॥
 मायाशक्तिसहायात्परमात्मा सृजति विश्वमखिलमपि ।
 स्वेच्छामात्रात्सकरणमात्मशरीरं मनोज्ञमातनुते ॥ ४०१ ॥
 तेन च विहरति भक्तैरुपदिशति निजात्मतत्त्वमखिलमपि ।
 संहरति दनुजवर्गं पालयति च दीनलोकमखिलमपि ॥ ४०२ ॥
 उपसंहृत्य च सकलं केवलरूपेण भाति विश्वात्मा ।
 तस्याकुण्ठितशक्तेर्नैवाशक्यं हि विद्यते किमपि ॥ ४०३ ॥
 तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्माणि परमे समन्वयो युक्तः ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

सृष्टिप्रवृत्तिरेषा ननु भवति परात्मनो न युक्ततमा ॥ ४०४ ॥
 लोके प्रवृत्तिरेषा दृष्टा ह्यात्मप्रयोजनार्थैव ।
 आत्मप्रयोजनार्था परात्मनः स्वाद्यदा प्रवृत्तिरियम् ॥ ४०५ ॥
 व्याह्रन्येत तदानीं परितृप्तत्वं परात्मनस्तदिदम् ।
 उन्मत्तस्य यथा वा प्रवृत्तिरेवं परात्मनो भवति ॥ ४०६ ॥
 सर्वज्ञत्वं तस्य श्रुतिनिर्दिष्टं विरुद्धमेव स्यात् ।
 तस्मादन्याय्येयं चेतनसृष्टिः श्रुतिप्रणीताऽपि ॥ ४०७ ॥
 इति शङ्कां परिहर्तुं मुनिना रचितं तदेतदधिकरणम् ।

लोकवत्तु लीलैकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

श्रुतिनिर्दिष्टा सेयं सृष्टिः केवलमिहास्य लीलैव ॥ ४०८ ॥
 लोके च यथा राज्ञः क्रीडादिषु भवति केवलं लीला ।
 अनपेक्ष्य किञ्चिदपि वा प्रयोजनं तद्वदेव चेहापि ॥ ४०९ ॥
 परमात्मनः प्रवृत्तिर्लीलारूपैव चान्तरेण फलम् ।
 राजादिक्रीडास्वपि भवेच्च किञ्चित्प्रयोजनं सूक्ष्मम् ॥ ४१० ॥
 परमेश्वरस्य सृष्टिक्रियासु नास्ति प्रयोजनं किमपि ।
 यस्मादसौ परात्मा स चाऽऽप्तकाम इति गीयते शास्त्रे ॥ ४११ ॥
 तस्माच्छ्रुतिवचसामिह समन्वये नैव बाधकं किमपि ।
 ननु परमात्मा सोऽयं जगतो जन्मादिकारणं न भवेत् ॥ ४१२ ॥
 यस्मादसौ परात्मा विषमां सृष्टिं हि जगति निर्माति ।
 अत्यन्तसुखसमुद्भान्देवान्सृजतीह मर्त्यवर्गमपि ॥ ४१३ ॥

मध्यमसुखमाजमिमं तथैव चात्यन्तदुःखमाजोऽपि ।
 पश्वादीनपि भृजति हि तेन च वैषम्यमस्य दुर्वारम् ॥ ४१४ ॥
 प्रलयावसरे सर्वप्राणिनिकायं विनाऽपराधेन ।
 संहरतस्तस्यैव तु परमात्मनो निर्घृणत्वमनिवार्यम् ॥ ४१५ ॥
 क्रूरत्वमपि च तस्य हि दुःखविधानात्तथैव दुर्वारम् ।
 रागद्वेषादिकमपि पृथग्जनस्येव तस्य दुर्वारम् ॥ ४१६ ॥
 अपहतपाप्मनि तस्मिन्स्रष्टृत्वं युक्तमीदृशं नु कथम् ।
 तस्मान्न जगत्कारणमात्मा वैषम्यनिर्घृणत्वाभ्याम् ॥ ४१७ ॥
 इत्याशङ्कां निरसितुमिदमधिकरणं प्रदर्शितं मुनिना ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा-

त्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

इति चेन्मेवं यस्मान्न चास्य वैषम्यनिर्घृणत्वे स्तः ॥ ४१८ ॥
 यदि निरपेक्षः सोऽयं विषमां सृष्टिं हि निर्मिमीते चेत् ।
 स्यातामेतौ दोषावस्य परात्मा स किंतु सापेक्षः ॥ ४१९ ॥
 प्राणिकृतौ यौ धर्माधर्माविव ह्यपेक्ष्य सृष्टिमिमाम् ।
 रचयति स चायमात्मा कुतोऽस्य वैषम्यनिर्घृणत्वे तु ॥ ४२० ॥
 यद्वद्ब्रीह्यवादिषु साधारणकारणं च पर्जन्यः ।
 तद्वत्परमात्मा स्यात्साधारणकारणं जगत्स्रष्टा ॥ ४२१ ॥
 तत्तद्बीजान्येव ब्रीह्यादिविशेषकारणानि यथा ।
 तत्तत्कर्माणि तथा देवादिविशेषकारणानि स्युः ॥ ४२२ ॥
 नेशापराधमूला सृष्टिः कर्मापराधमूलैव ।
 यादिनिरासे सापेक्षे हि यच्च तेक्तम् ॥ ४२३ ॥
 तदिदं सापेक्षत्वं प्रपञ्चयते सपदि सूत्रशेषेण ।
 दर्शयति श्रुतिरेषा सापेक्षत्वं यदेष एवेति ॥ ४२४ ॥
 ऊर्ध्वं हि नेतुमिच्छति यं च परात्मा तमेनमादौ हि ।
 कारयति कर्म साध्विति यं चाधो नेतुमिच्छति ह्यात्मा ॥ ४२५ ॥
 कर्म कारयतीत्येषाऽपि प्रदर्शयत्येवम् ।
 नन्विह कारयितृत्वात्फलप्रदातृत्वमस्य निर्दिष्टम् ॥ ४२६ ॥
 कारयितृत्वे तस्य च सापेक्षत्वं कथं भवेदिति चेत् ।
 जन्मान्तरवासनया कुर्वन्तं कारयत्यसावात्मा ॥ ४२७ ॥

तेन च सापेक्षत्वे न बाधकं किमपि शङ्कितुं शक्यम् ।
यदि चाकुर्वन्तमपि ह्यात्मा साध्वादि कर्म कारयति ॥ ४२८ ॥
भवति तदाऽयं दोषः सापेक्षत्वं च दुर्घटं तस्य ।

न कर्माविभागदिति चेन्ना-

नादित्वात् ॥ ३५ ॥

नन्विह सापेक्षत्वं यच्चोक्तं तच्च दुर्घटं भाति ॥ ४२९ ॥
यस्मात्प्रलयावसरे निर्लेपं भवति कर्म सकलमपि ।
उत्तरकालं सृष्टौ वैषम्यकरस्य कर्मणोऽसत्त्वात् ॥ ४३० ॥
तुल्यैवाऽऽद्या सृष्टिर्भवेन्न देवादिविषमभावेन ।
यदि तुल्या सृष्टिरियं तदोत्तरत्रापि तद्वदेव स्यात् ॥ ४३१ ॥
यदि चेद्विषमा सृष्टिर्वैषम्यादिकमबाधितं तस्य ।
इति चेन्नानादित्वात्कर्मण इह नास्ति दोषशङ्काऽपि ॥ ४३२ ॥
तदनादिकालसंसृतमखिलं कर्मेति नास्ति दोषोऽयम् ।
कथमस्य कर्मणः स्यादनादिकालप्रवृत्ततेत्येवम् ॥ ४३३ ॥
शङ्कामेतां निरसितुमेतत्सूत्रं प्रदर्शितं मुनिना ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

संसारस्तन्मूलं कर्माणादीति चोपपन्नं हि ॥ ४३४ ॥
यद्यादिमानयं स्यात्संसारस्तस्य मूलमपि कर्म ।
मुक्तानामपि लोकेऽस्मिन्पुनरपि संसारबन्धनं न कुतः ॥ ४३५ ॥
उपलभ्यते च तदिदं कर्माणादीति मन्त्रवर्णेषु ।
सूर्याचन्द्रमसाविति मन्त्रो ब्रूते तथैव चान्याऽपि ॥ ४३६ ॥
प्रथयत्यनेन जीवेनेत्याद्या तेन सकलमनवद्यम् ।
सपदि परपक्षदूषणमुख्यफलं प्रकरणं प्रवर्तयितुम् ॥ ४३७ ॥
सूत्रकृदुपसंहरति प्रकरणमेतत्स्वपक्षसिद्धिफलम् ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनकारणपक्षे कारणधर्माश्च ये च विख्याताः ॥ ४३८ ॥
कारणरूपे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते हि सर्वधर्मास्ते ।
सर्वज्ञता तथा स्याद्विचित्रमायासहायताऽप्येवम् ॥ ४३९ ॥
तद्वच्च सर्वशक्तिः कारणतामस्य साधयन्त्येव ।
तस्माद्देवान्तानां सर्वज्ञे सर्वशक्तिसंपन्ने ॥ ४४० ॥

ब्रह्मणि कारणरूपे समन्वयो निरणवाद इति सिद्धम् ।
 शारीरकमीर्माणा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां द्वितीयसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ ४४१ ॥
 तत्र प्रथमे पादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ ४४२ ॥
 इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयपादप्रारम्भः ।

सांख्यादिस्मृतिवचनैर्विरोधशङ्कां व्युदस्य पूर्वत्र ।
 णि वेदान्तानां समन्वयोऽसौ स्थिरीकृतः सूत्रैः ॥ १ ॥
 सांख्यादिस्मृतिवचसां न्यायामासोपबृंहितत्वेन ।
 स्थिरयितुमप्रामाण्यं द्वितीयपादः प्रवर्तते सपदि ॥ २ ॥
 यद्यपि वेदान्तानामैदंपर्यावधारणार्थमिदम् ।
 शास्त्रं हि केवलामिर्युक्तिभिरेवेह कमपि सिद्धान्तम् ॥ ३ ॥
 साधयितुमप्रवृत्तं कूषयितुं वाऽपि तर्कशास्त्रमिव ।
 सत्यं तथाऽपि लोके विख्यातानि च महान्ति तन्त्राणि ॥ ४ ॥
 कपिलादिसंमतानि हि महाजनैश्चापि परिगृहीतानि ।
 उपलभ्य जडमतीनां केषांचित्स्यादिहापि च श्रद्धा ॥ ५ ॥
 तत्त्वावधारणाय तु भवन्ति चैतानि साधनानीति ।
 अत इह तदसारत्वं यावन्नैवोपवर्ण्यते तावत् ॥ ६ ॥
 वेदान्तवाक्यनिचयैरुत्पन्नं ज्ञानमाकुली भवति ।
 तस्मादसौ हि यत्नो युक्तः कपिलादिमतनिरासे स्यात् ॥ ७ ॥
 अत्र स्वपक्षसाधनमभ्यर्हितमिति कृतं तदादौ च ।
 संप्रति परपक्षोऽयं निरस्यते हि स्वपक्षदाढ्याय ॥ ८ ॥
 । अद्यधिकरणे प्रागपि सांख्यादिमतनिरासोऽयम् ।
 प्रायः कृतो हि पुनरपि तत्र च यत्नो वृथेति चेन्मैवम् ॥ ९ ॥
 पूर्वं प्रधानवादे श्रुतिसाहाय्यं न चास्ति किंचिदिति ।
 निरसितमत्र च पादे युक्तिसहायो निरस्यते सपदि ॥ १० ॥
 नन्विह कारणधर्मा ब्रह्मण्येवोपपादिताः सर्वे ।
 तदिदमयुक्तं यस्मादिह प्रधानेऽपि संभवन्त्येते ॥ ११ ॥

घटकरकादावकारा मृदात्मनाऽन्वीयमानरूपा हि ।
 ते च खलु मृद्विकारा मृत्सामान्यैकपूर्वका दृष्टाः ॥ १२ ॥
 आध्यात्मिका अपीत्थं भेदाः सुखदुःखमोहरूपेण ।
 अन्वीयमानरूपास्तादृशसामान्यपूर्वका एव ॥ १३ ॥
 सुखदुःखमोहरूपं ह्यचेतनं तत्प्रधानमेव स्यात् ।
 तद्विद् प्रधानमेव ह्यचेतनं भवति जगदुपादानम् ॥ १४ ॥
 परिमाणाद्यैर्लिङ्गैरपि जगतः कारणं तदेव स्यात् ।
 इति शङ्कामपनेतुं मुनिना रचितं तदेतदधिकरणम् ॥ १५ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

नैवामिलषितसिद्धिर्दृष्टान्तादेव केवलान्भवति ।
 दृष्टान्तोऽयं लोके सुलभो भवतीह सर्वपक्षेषु ॥ १६ ॥
 यदचेतनं हि लोके न चेतनेनानधिष्ठितं किमपि ।
 कार्यं रचयद्दृष्टं मृदादिकेषु च रथादिषु ह्येवम् ॥ १७ ॥
 लोके मृदादयो वा रथादयो वा कुलालवाहाद्यैः ।
 अनधिष्ठिता घटादीन् रचयन्तो जगति नैव कृश्यन्ते ॥ १८ ॥
 चेतनपुरस्कृतैरिह मृदावाद्यैर्हि विरचिता दृष्टाः ।
 गेहप्रासादाद्याः सुखदुःखप्राप्तिविघटनानलसाः ॥ १९ ॥
 जगदेतदखिलमपि किल देवमनुष्याद्यधिष्ठितं भवति ।
 कर्मफलमोगषोग्यं मूयतेजोनिलादिपर्याप्तम् ॥ २० ॥
 प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिरालोचयितुं हि जातु मनसाऽपि ।
 यदशक्यं तद्वचयेत्स्वतन्त्रमेतत्प्रधानमनमिज्ञम् ॥ २१ ॥
 मृददृष्टान्तैरेव ह्यनुमेयं मूलकारणं जगतः ।
 न तु बाह्यकुम्भकारप्रमुखैरिति नियमकारणं किमपि ॥ २२ ॥
 श्रुतिरेवमनुगृहीता चेतनदृष्टान्तसंग्रहे भवति ।
 यस्मात्तद्वैक्षतेति श्रुतयः कथयन्ति चेतनात्सृष्टिम् ॥ २३ ॥
 सर्वज्ञकारणत्वे तदेतदखिलं समञ्जसं भवति ।
 यदि चेत्प्रधानमेतत्स्वतन्त्रमेवाखिलं जगज्जनयेत् ॥ २४ ॥
 स्थूलोपलाः स्वतन्त्राः प्रासादादीन्कुतो हि न सृजन्ति ।
 इति रचनानुपपत्तेः स्मृतिदृष्टमिदं न कारणं जगतः ॥ २५ ॥
 सुखदुःखमोहभावेनान्वयरूपो य एष निर्दिष्टः ।
 हेतुस्तस्यासिद्धिं सूचयति शब्द एष सूत्रस्थः ॥ २६ ॥

बाह्याध्यात्मिकमेवेति न हि सुखदुःखमोहरूपतया ।
 अन्वय इहाति लोके यतश्च तेषां विरुद्धभावोऽस्ति ॥ २७ ॥
 सुखदुःखादिकमखिलं प्रतीयते चान्तरवधर्मण ।
 शब्दादयश्च बाह्या अनन्तरत्वेन जगति भासन्ते ॥ २८ ॥
 शब्दादयो हि भेदाः सुखादिकानां निमित्तभावेन ।
 दृष्टा यतः कथं स्यादन्वयहेतुः स चायमुपपन्नः ॥ २९ ॥
 न तु भिन्नरूपयोरयमभिन्नभावो हि दृश्यते कापि ।
 यश्चाऽऽदिशब्दलभ्यः सूत्रेऽसौ परिमितत्वहेतुरपि ॥ ३० ॥
 संसर्गपूर्वकत्वप्रसाधनायोपदिष्ट इह कार्ये ।
 बेशपरिच्छेदात्मा भागात्सिद्धो हि सोऽयमाकाशो ॥ ३१ ॥
 कालपरिच्छेदेऽस्मिन्हेतौ स्यात्सिद्धसाधनं दोषः ।
 योऽयमविद्यागुणयोः संसर्गस्तत्र भवति दोषोऽयम् ॥ ३२ ॥
 पक्षद्वयेऽपि सोऽयं स कंचिदर्थं हि साधयत्पेषः ।
 वस्तुपरिच्छेदात्मकमेतद्वि परिमितत्वमत्रोक्तम् ॥ ३३ ॥
 सत्त्वरजस्तमसामपि तुल्यं तदतो ह्यभावेकान्तः ।
 तस्मादसाधकोऽयं यश्चोक्तः परिमितत्वहेतुरपि ॥ ३४ ॥
 लोके हि कार्यकारणविभागबुद्धिः प्रवर्तते यावत् ।
 तावदचेतनपूर्वकमखिलं कार्यमिति नायमेकान्तः ॥ ३५ ॥
 यत्र च विभागबुद्धिः समाप्यते जगति कार्यकारणयोः ।
 तदचेतनं प्रधानं तत्पूर्वकमेव सकलमपि कार्यम् ॥ ३६ ॥
 इति सांख्यदर्शितं यल्लक्षणमेतत्परात्मनस्तुल्यम् ।
 तेन च सकलं कार्यं चेतनपूर्वकमितीह किं न स्यात् ॥ ३७ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

अत्रानुपपत्तेरिति पदमनुवृत्तं हि भवति पूर्वस्मात् ।
 तेनानुपपत्तिरसाविह प्रवृत्तेः प्रदर्शिता भवति ॥ ३८ ॥
 ।मियं तु रचना तत्सिद्धयर्थाऽपि या प्रवृत्तिः स्यात् ।
 सा सत्त्वरजस्तमसां भवति ह्यङ्गाङ्गिरूपतैव किल ॥ ३९ ॥
 एवं कार्याभिमुखप्रवृत्तता सेति तां च कथयन्ति ।
 सा च प्रवृत्तिरिह स्वत्वचेतनस्यैव केवलस्य भुवि ॥ ४० ॥
 बुद्धौ नैव सृदादेश्चेतःसंयोगमन्तरा क्वापि ।
 चेतनपुरस्कृतस्य हि सा तु सृदादेस्तथा रथादेश्च ॥ ४१ ॥

तस्मात्तदनुपपत्तेः प्रधानमिह नैव जगदुपादानम् ।
 नन्विह चेतनयोगादचेतनस्य च यदा प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४२ ॥
 सिद्धैव सा प्रधाने तदनुपपत्तिश्च नेति चेन्मैवम् ।
 यद्यप्यचेतनेऽस्मिन्मृदादिके सा प्रवृत्तिरुपलब्धा ॥ ४३ ॥
 भवतु तथाऽपि च सा खल्वचेतने भवति चेतनादेव ।
 दहनप्रकाशरूपा क्रिया च काष्ठादिसंश्रयाऽपि यथा ॥ ४४ ॥
 ज्वलनाधीनैव स्यात्तथैव सा भवति चेतनाधीना ।
 लोकायतिकमतेऽपि हि जीवद्देहस्य चेतनत्वेन ॥ ४५ ॥
 अनुमतमिह रथशकटप्रभृतीनां तु प्रवर्तकत्वं स्यात् ।
 तस्मादचेतनानां प्रवर्तकत्वं हि चेतने युक्तम् ॥ ४६ ॥
 ननु परमात्मा सोऽयं चैतन्यैकस्वरूप एवोक्तः ।
 तद्व्यतिरेकेणास्य प्रवर्तकं नोपलभ्यते किमपि ॥ ४७ ॥
 स कथं प्रवर्तकः स्यादिति शङ्काऽप्यत्र नैव कर्तव्या ।
 यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ परमात्मा सर्वशक्तिसंपन्नः ॥ ४८ ॥
 तस्य प्रवर्तकत्वे शङ्केयं कथमुदेति मनसि तव ।
 एकोऽसौ परमात्मा प्रवर्तकः कथमितीह नाऽऽशङ्क्यम् ॥ ४९ ॥
 मायोपाधिवशेन हि तदेदखिलं समञ्जसं तस्य ।
 तस्मात्परात्मनोऽस्य प्रवर्तकत्वं यदेतदनवद्यम् ॥ ५० ॥

पयोम्बुवच्चेत्त्रापि ॥ ३ ॥

नन्वत्राचेतनयोः पयोम्बुनोरपरतन्त्रयोर्लोके ।
 वृष्टा प्रवृत्तिरेषा तथा प्रधानस्य सा कथं न स्यात् ॥ ५१ ॥
 वत्सविवृद्धयर्थं किल यथा स्वतः स्यन्दते पयो लोके ।
 लोकानामुपकृतये यथा जलं वा तथा प्रधानमपि ॥ ५२ ॥
 महदाद्याकारेण स्वभावतो नैव परिणमेत कुतः ।
 इति चेन्न येन कथयति चेतनसापेक्षतां हि तत्रापि ॥ ५३ ॥
 योऽप्स्विति मन्त्रो योऽसौ तथैव चैतस्य वेति मन्त्रोऽपि ।
 अपि वत्सचोषणं यन्मातुः प्रेमानुबन्धनं यच्च ॥ ५४ ॥
 तदुभयसापेक्षमिदं पयः परिष्यन्दते जलं यच्च ।
 तन्निम्नमूयपेक्षं सदा परिष्यन्दते न चेतरेथा ॥ ५५ ॥
 अत इह वृष्टान्तोऽयं पक्षसमो नैव तद्गहिर्भूतः ।
 तस्मात्पयोम्बुवच्चेत्यनुपन्यसनीयमेतदिह भवति ॥ ५६ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्च त्रयो गुणा यदि समानमावेन ।
अवतिष्ठमानरूपाः प्रधानमेतदिति वर्ण्यते सांख्यैः ॥ ५७ ॥
तद्यतिरेकेण तदा प्रवर्तकं न हि निवर्तकं वाऽस्ति ।
तदभावादनपेक्षं ह्यनपेक्षत्वात्प्रवर्तते च कथम् ॥ ५८ ॥
गुणवैषम्यकृतोऽयं सर्गो वा भवति तस्य तदभावे ।
तस्मात्प्रधानवाक् प्रतारणार्थो न युक्तिमूलः स्यात् ॥ ५९ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणपल्लवोदकादि क्षीराकृत्या यथा हि परिणमते ।
तद्वत्प्रधानमेतन्महदाद्याकारपरिणतं न कुतः ॥ ६० ॥
इति शङ्काऽत्र न युक्ता यतस्तृणाद्यपि मवेन्न निरपेक्षम् ।
यदि निरपेक्षं ह्येतत्क्षीराकारेण परिणमेत तदा ॥ ६१ ॥
अन्यत्र धेनुकायास्तृणादिकं क्षीरतां कुतो नेयात् ।
यदि चेदन्यत्रापि क्षीरी भूयात्तृणादिकं लोके ॥ ६२ ॥
यच्च प्रहीणमेतद्यच्च बलीवर्दचर्वितं वाऽपि ।
तदपि क्षीराकृत्या परिणतिमेतां हि नो लभेत कुतः ॥ ६३ ॥
मानुषसाध्यं किञ्चिद्भवति च देवादिकृत्यमपि किञ्चित् ।
न च निर्निमित्तमेतत्तस्मात्तदिदं हि देवताकृत्यम् ॥ ६४ ॥
मर्त्या अपि प्रभूतं क्षीरं लब्धुं प्रभूतघासमिमाम् ।
धेनुं हि चारयन्त्यपि तस्मात्सकलं हि चेतनायुक्तम् ॥ ६५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वामाबिकी प्रवृत्तिर्न चास्य भवतीति दर्शितं पूर्वम् ।
अभ्युपगच्छेन्न बलं भवतः श्रद्धामिहानुरुध्येताम् ॥ ६६ ॥
स्वामाबिकी प्रवृत्तिं तथाऽपि दोषोऽनुयुज्यते सोऽयम् ।
स्वामाबिकी प्रवृत्तिः सेयं नापेक्षते हि किञ्चिदिति ॥ ६७ ॥
तदेवं यथैव नापेक्षते हि सहकारि ।
एवं नापेक्षेत प्रयोजनमपीति दोष इह भवति ॥ ६८ ॥
साधयति च प्रधानं । अर्थं समग्रमिति योऽयम् ।
हीयेत सा प्रतिज्ञा न च प्रवृत्तिर्हि दृश्यते विफला ॥ ६९ ॥
यदि च प्रवृत्तिरस्य प्रयोजनमपेक्षते हि न । अयम् ।
अपि प्रयोजनं वा । नैवोपलभ्यते । पि ॥ ७० ॥

भोगो वा स्यादथ वाऽप्यपवर्गो वाऽथ तदुभयं वाऽपि ।
 नैवं प्रयोजनं स्याद्यत इह पुरुषो हि निष्कलो भवति ॥ ७१ ॥
 विषयकृतसुखविशेषाधानेनैवास्य भोग इह वाच्यः ।
 अध्यासमन्तरेण हि स च न हि पुरुषे भवेदयं भोगः ॥ ७२ ॥
 अध्यासोऽयं सांख्येनैवाभ्युपगम्यते हि कुत्रापि ।
 तस्मादिह भोगार्था प्रवृत्तिरिति नैव शक्यते वक्तुम् ॥ ७३ ॥
 तस्या भोगार्थत्वेऽप्यविमोक्षापत्तिरत्र दुर्वारा ।
 सा स्यादपवर्गार्थित्यस्यमपि पक्षो न चेह संभवति ॥ ७४ ॥
 अपवर्गोऽयं पुंसः स्वात्मावस्थानलक्षणो नान्यः ।
 सोऽयं हि तत्प्रवृत्तेः प्रागपि सिद्धं प्रयोजनं न भवेत् ॥ ७५ ॥
 अपवर्गार्थत्वे वा शब्दाद्युपलब्धिरनुपपन्ना स्यात् ।
 उभयार्थता यदा स्यादविमोक्षोऽयं हि तत्र दुर्वारः ॥ ७६ ॥
 यस्मादनन्तता स्याद्भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणाम् ।
 औत्सुक्यनिरसनार्थं क्रियासु यद्वत्प्रवर्तते लोकः ॥ ७७ ॥
 पुरुषस्य मुक्तये हि प्रवर्तते तद्वत्ते(दे)तद्व्यक्तम् ।
 ह्यौत्सुक्यनिरासप्रयोजनार्था प्रवृत्तिरित्यपि न ॥ ७८ ॥
 इच्छाविशेष एव ह्यौत्सुक्यं तद्धि चेतनस्यैव ।
 नाचेतनस्य लोके क्वचिदपि दृष्टं तदेतदौत्सुक्यम् ॥ ७९ ॥
 यदि चेतनदृक्शक्तेर्वैयर्थ्यमयान्द्वेत्प्रवृत्तिरियम् ।
 दृक्शक्तेरवियोगात्प्रधानगतसर्गशक्त्यविच्छेदात् ॥ ८० ॥
 पुरुषस्य चाविमोक्षः प्रधानवादे हि भवति दुर्वारः ।
 तस्मात्प्रधानवादो न कथंचिदपीह घटयितुं शक्यः ॥ ८१ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॥ ७ ॥

लोके यदा हि कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंयुतो गन्तुम् ।
 शक्तिविहीनः पङ्क्तुः पुरुषं दृक्शक्तिविच्युतं चान्धम् ॥ ८२ ॥
 गतिशक्तिसचिवमपरं वाग्व्यापारेण तं प्रवर्तयते ।
 एवमयस्कान्तोऽश्मा प्रवृत्तिरहितोऽप्ययः प्रवर्तयति ॥ ८३ ॥
 तद्वदयं पुरुषोऽपि प्रवर्तयिष्यति परं प्रधानमिदम् ।
 इतिदृष्टान्तालम्बात्पुनराशङ्का समुत्थिता सेयम् ॥ ८४ ॥
 सा तु न युक्ता यस्माद्दृष्टान्तोऽयं हि विषम इह भवति ।
 बागाद्यैः पङ्क्तुरसावन्धमधिष्ठाय तं नियोजयति ॥ ८५ ॥

तत्रेदमुचितमेव हि पुरुष उदासीन इह च निर्दिष्टः ।
 सोऽयं निर्व्यापारः कथं प्रधानं प्रवर्तयितुमर्हः ॥ ८६ ॥
 एवंविधस्व लोके प्रवर्तकत्वं न हि क्वचिद्वृष्टम् ।
 यदि च प्रवर्तकत्वं तथाविधस्यापि कल्प्यते सांख्यैः ॥ ८७ ॥
 पुरुषस्यौदासीन्यं स्वातन्त्र्यं वा कथं प्रधानस्य ।
 यदि चापस्कान्त इव प्रवर्तते संनिधानमात्रेण ॥ ८८ ॥
 पुरुष उदासीनेऽपि प्रधानमेतत्तदा भवेदेवम् ।
 संनिधिसातत्येन प्रवृत्तिसातत्यमप्रतीकारम् ॥ ८९ ॥
 परिमार्जनाद्यपेक्षो ह्यनित्यसंनिधिरसाधयस्कान्तः ।
 तस्माद्दृष्टान्तोऽसौ विषमो न प्रकृतनिर्णयार्थः स्यात् ॥ ९० ॥
 पुरुष उदासीनोऽसावचेतनं हि प्रधानमिह च तयोः ।
 संबन्धयिता चान्यस्तृतीय इह नोपलभ्यते क्वापि ॥ ९१ ॥
 इह योग्यतानिमित्तः संबन्धो यदि तयोर्भवेत्तर्हि ।
 योग्यत्वानुच्छेदात्प्रवृत्त्युनुच्छित्तिरपरिहार्यैव ॥ ९२ ॥
 पूर्ववदर्थमावो दोषोऽयं तुल्य एव चेहापि ।
 चेतनकारणपक्षे सोऽयं दोषः पदं न विदधाति ॥ ९३ ॥
 सर्वज्ञे परमात्मानि मायामूलं प्रवर्तकत्वं स्यात् ।
 औदासीन्यं यदिदं स्वतोऽस्य सिद्धं न साधनायत्तम् ॥ ९४ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि सत्त्वरजस्तमसां समता न गुणप्रधानभावः स्यात् ।
 सेयं साम्यावस्था प्रधानमिति वर्णयन्ति खलु सांख्याः ॥ ९५ ॥
 सा कूटस्था नित्या भवति यदा नैव सर्गवार्ता स्यात् ।
 सगो महदादीनां गुणवैषम्ये हि भवति नेतरथा ॥ ९६ ॥
 कूटस्थानां कथमिह तेषामङ्गाङ्गीभावसंपत्तिः ।
 अङ्गित्वानुपपत्तेरयुक्त एव प्रधानवादोऽयम् ॥ ९७ ॥
 यदि नैते कूटस्था गुणा न नित्यास्तथाऽपि दोषोऽयम् ।
 दुर्वारस्तव पक्षे यतो नियन्ता न चेह कश्चिदपि ॥ ९८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अनुमीयते तथेदं दोषो न यथा प्रधानवादे स्यात् ।
 एते सत्त्वादिगुणा वैषम्योपगमयोग्यतापन्नाः ॥ ९९ ॥

गुणसमतायामपि न हि रचनानुपपत्तिदोषशङ्केह ।
 समतापन्ना अपि ते कार्यवशेन च भजन्ति वैषम्यम् ॥ १०० ॥
 कार्यं यथा यथा स्यात्तथा स्वभावो हि कल्प्यते तेषाम् ।
 चलमिह गुणवृत्तमिति ह्यभ्युपगच्छन्ति कापिला इति चेत् ॥ १०१ ॥
 एवमपि दुर्निवारो रचनानुपपत्तिरूपदोषः स्यात् ।
 यस्माज्ज्ञशक्तिविधुरं त्रिगुणमचेतनमिदं प्रधानं स्यात् ॥ १०२ ॥
 यदि च ज्ञशक्तियुक्तं भवेत्प्रधानं तदा निवृत्तं स्यात् ।
 प्रतिवादित्वमथ स्याच्चेतनकारणसमर्पणं तेन ॥ १०३ ॥
 चेतनमेकं जगतो जन्मस्थित्यन्तकारणं ब्रह्म ।
 इति चेतनकारणतावादः स्यान्न प्रधानवादोऽयम् ॥ १०४ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

विप्रतिषेधादपि खल्वसमञ्जसमेव कापिलं तन्त्रम् ।
 विप्रतिषेधश्चायं बहुतर उपलभ्यते हि तन्त्रेऽस्मिन् ॥ १०५ ॥
 क्वचिदिन्द्रियाणि सप्त क्वचिदेकादश वदन्ति तान्येव ।
 तन्मात्राणां सर्गं महतः क्वचिदिह वदन्त्यहंकारात् ॥ १०६ ॥
 क्वचिदन्तःकरणानि त्रीणि तदेकं क्वचिच्च कथयन्ति ।
 इत्यन्योन्यविरोधः प्रसिद्ध एवात्र कापिले तन्त्रे ॥ १०७ ॥
 चेतनकारणपरया श्रुत्या स्मृत्या प्रसिद्ध एवायम् ।
 इत्यन्योन्यविरोधादसमञ्जसमेव सांख्यतन्त्रमिदम् ॥ १०८ ॥
 नन्वेतद्दर्शनमपि भवत्ययुक्तं यदौपनिषदानाम् ।
 जात्यन्तरभावोऽयं न वर्ण्यते तैर्हि तप्यतापकयोः ॥ १०९ ॥
 संसारी जीवो यः संसारस्तप्यतापकावेतौ ।
 अर्थी चार्थश्च तथाऽनर्थोऽनर्थी च जगति विख्यातौ ॥ ११० ॥
 अर्थोऽपि तापकः स्यात्स चार्जनकृशतोऽप्यलाभेन ।
 तापयति पुरुषमस्मात्तप्यः पुरुषश्च तापकोऽर्थः स्यात् ॥ १११ ॥
 स्वत एवानर्थोऽयं तापक इति जगति सुप्रसिद्धो हि ।
 पर्यायेण च ताभ्यां यः संयुज्येत भवति न हि तप्यः ॥ ११२ ॥
 अभ्युपगता यदा स्यादेकात्मकता समस्तजगतोऽपि ।
 लुप्येत लोकसिद्धो भेदो योऽसौ हि तप्यतापकयोः ॥ ११३ ॥
 न हि लोकसुप्रसिद्धं बाधयितुं जगति केनचिच्च यम् ।
 यद्यर्थिनः स्वतोऽन्यो न स्यादर्थस्तदेदमर्थित्वम् ॥ ११४ ॥

कस्मिन्खलु विषये स्याद्यतोऽयमात्मा स्वरूप एवार्थः ।
 अभ्यर्थना हि त्वैक्ये न च सिद्धे जगति कस्यचिद्दृष्टा ॥ ११५ ॥
 अर्थित्वस्यासिद्धौ नैवार्थत्वं च कस्यचिद्भवति ।
 नन्वेकात्मकयोरप्यन्योन्यं जगति दृश्यते भेदः ॥ ११६ ॥
 एकाग्रन्यात्मकयोरपि दृष्टो ह्यौष्ण्यप्रकाशयोर्भेदः ।
 एकब्रह्मात्मकयोरनयोर्भेदस्तथेति चेन्मैवम् ॥ ११७ ॥
 एवमपि दर्शनेऽस्मिन्भवति च दोषो न दोषनिस्तारः ।
 औष्ण्यप्रकाशनाभ्यामविमोक्षोऽग्रेयथा हि लोकेऽस्मिन् ॥ ११८ ॥
 इह तप्यतापकाभ्यामविमोक्षस्तद्वदस्य दुर्वारः ।
 धर्मापाये ननु किल यदवस्थानं हि धर्मिणो मोक्षः ॥ ११९ ॥
 फेनतरङ्गापाये जगति जलस्य स्वरूपमात्रेण ।
 समवस्थानं दृष्टं यथा तथैवेह स भवतीत्यपि न ॥ १२० ॥
 आविर्भावतिरोभावाभ्यामनपायिनो हि फेनाद्याः ।
 तैरिह विमोक्षवार्ता सतो जलस्यातिदुर्लभा दृष्टा ॥ १२१ ॥
 दार्ष्टान्तिके कथं वा तद्दृष्टान्तेन दोषपरिहारः ।
 भिन्नात्मकतायामिह न दोषशङ्काऽस्ति तप्यतापकयोः ॥ १२२ ॥
 ताभ्यां भवति विमोक्षस्तत्संयोगैकहेतुपरिहारात् ।
 इत्यभ्यधिकां शङ्कां निरसितुमत्राऽऽधीयते तदिदम् ॥ १२३ ॥
 सर्वस्यैकात्मकता विशुद्धविज्ञानविलसिता हि यदा ।
 सा परमार्थदशेय तदवस्थायां न तप्यतापकता ॥ १२४ ॥
 औष्ण्यस्थः परमात्माऽप्यनावृतैकात्म्यमावमुपयातः ।
 प्रविलीनेऽपि द्वैते स च कं तापयति तप्यते च कथम् ॥ १२५ ॥
 तस्माच्च तप्यतापकमावानुपपत्तिरत्र न हि दोषः ।
 दृष्टश्च तप्यतापकभावो व्यवहारसमय एवासौ ॥ १२६ ॥
 यत्र यथा दृष्टः स्यात्स च खलु तस्यैव धर्मतामेति ।
 क्व पुनरिह तप्यतापकभावः स्यादिति तु नैवमाशङ्क्यम् ॥ १२७ ॥
 जीवदेहस्तप्यः सविताऽसौ तापकः प्रसिद्धो हि ।
 नन्विह तप्तिर्दुःखं सा चेतयितुर्न चास्य देहस्य ॥ १२८ ॥
 इति चेद्यदसौ दोषो भवति तवैवायमप्रतीकारः ।
 सत्यपि देहे केवलचेतयितुर्भवति नैव तप्तिरसौ ॥ १२९ ॥

चेतयितुरेव सा चेदशुद्धतादिप्रसक्तिरनिवार्या ।
 न च देहचेतयित्रोः संहतमावो निरूप्यते सांख्यैः ॥ १३० ॥
 न च तप्तेस्तप्तिः स्यादतस्तवैष दुर्निवारः स्यात् ।
 सत्त्वं तप्यं हि रजस्तापकमिति नैव वक्तुमिह शक्यम् ॥ १३१ ॥
 ताभ्यां कथमस्पृष्टे चेतयितरि तप्यतापकात्मकता ।
 प्रतिबिम्बितत्वयोगात्तप्यत इव चेतनोऽयमित्यपि न ॥ १३२ ॥
 तदिह परमार्थतोऽसौ न तप्यत इति प्रपञ्चितं भवता ।
 नैवेवकारयोगादतथाभूतस्तथाविधो भवति ॥ १३३ ॥
 सर्प इव ॐ मोऽसावित्युक्त्या निर्विषो न सविषः स्यात् ।
 इति ॐ यथोक्तधर्मानुपपत्तिरसौ तवैव दुर्वारा ॥ १३४ ॥
 आविद्यको हि तस्मादपारमार्थिक इतीह वक्तव्यम् ।
 भवता तदिदं तुल्यं ममापि पक्षे न दूषणं किमपि ॥ १३५ ॥
 सिद्धान्तमङ्गभीत्याऽहिष्वेते तप्यतापके नित्ये ।
 स्वस्वामिभावरूपः संयोगश्चाविवेकसंवलितः ॥ १३६ ॥
 भवति यदा तत्सचिवं ह्यदर्शनाख्यं तमस्तदा पुंसः ।
 संसारबन्धनं स्यात्तस्य विरामो यदा विवेकेन ॥ १३७ ॥
 अपवर्गस्तस्य स्यादित्युक्तावपि न दोषनिस्तारः ।
 यस्माददर्शनाख्यं तमो हि नित्यं प्रधानवादेऽस्मिन् ॥ १३८ ॥
 नित्यत्वेऽपि च तमसो यतो गुणाश्चोद्भवाभिभवयोगात् ।
 अनियतवृत्तास्तस्मात्तत्संयोगोऽयमनियतो भवति ॥ १३९ ॥
 तेन विशिष्टा(ष्टो) परमे युक्तस्तस्यापवर्ग इत्यपि न ।
 यद्यनियत एवायं संयोगः स्यात्तथा वियोगोऽपि ॥ १४० ॥
 अनियत एव स्यादित्यपवर्गकथाऽतिदुर्लभा भवतः ।
 तस्मादसंगतोऽयं प्रधानवादो निराकृतो भवति ॥ १४१ ॥
 नन्विह चेतनकारणवादोऽप्ययमनुपपन्न एष स्यात् ।
 यस्माच्चेतनकारणवादेऽपि हि दोष एष दुर्वारः ॥ १४२ ॥
 सुखदुःखमोहरूपः प्रधानधर्मः स दृश्यते जगति ।
 इति किल पूर्वं जगतः कारणमेतन्न हीति निर्दिष्टम् ॥ १४३ ॥
 तद्वदिहापि च वादे दूषणमेतद्धि तुल्यमामाति ।
 तन्त्वादिकारणस्थं गुणजातं शुक्लनीलपीतादि ॥ १४४ ॥

समजातीयगुणान्तरजनकं दृष्टं पटादिके कार्ये ।
 यदि चेच्चैतनमेव हि जगतो जन्मादिकारणं भवति ॥ १४५ ॥
 कारणगतचैतन्यं चैतन्यान्तरमिहार्जयेन्न कुतः ।
 कार्यं यज्जगदि तच्चैतनमेव दृश्यते लोके ॥ १४६ ॥
 तस्मात्कथमिह जगतो जन्मस्थित्यन्तकारणं ब्रह्म ।
 इत्याशङ्कां निरसितुमिदमधिकरणं कृतं मुनीन्द्रेण ॥ १४७ ॥

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

कारणगतगुणजातं यद्यत्कार्यं समानजातीयम् ।
 आरभते किल तत्तद्गुणान्तरमिति ह नैष नियमोऽस्ति ॥ १४८ ॥
 काणभुजे किल समये सोऽयं सृष्टिप्रकार उपदिष्टः ।
 परमाणवः किलामी पूर्वमनुत्पन्नकार्यसंरम्भाः ॥ १४९ ॥
 पश्चाददृष्टसचिवास्ते खलु संयोगसहकृताः सन्तः ।
 व्यणुकादिकं हि सकलं ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजन्तीति ॥ १५० ॥
 शुक्लादिगुणविशेषाः परमाणुगुणाणुहेतुके व्यणुके ।
 अपराञ्शुक्लादिगुणान्समजातीयान्समारभन्ते हि ॥ १५१ ॥
 परमाणुगुणविशेषः परिमाणं यच्च पारिमाण्डल्यम् ।
 तत्किल समजातीयं व्यणुके नैवाऽऽरभेत परिमाणम् ॥ १५२ ॥
 परिमाणे चाणुत्वह्रस्वत्वे व्यणुकवृत्तिनी भवतः ।
 द्वे व्यणुके संवलिते चतुरणुकं यदाऽपि जनयन्ति ॥ १५३ ॥
 उक्तगतं परिमाणं न व्यणुकादौ सरूपमारभते ।
 उक्तगते चाणुत्वह्रस्वत्वे वर्णयन्ति परिमाणे ॥ १५४ ॥
 व्यणुके चतुरणुके वा महत्त्वदीर्घत्वसंज्ञके भवतः ।
 कारणगुणतायां किल तुल्यायां चात्र भवति वैषम्यम् ॥ १५५ ॥
 शुक्लादिगुणविशेषाः परमाणुगताः समानजातीयान् ।
 उक्तकार्यजाते शुक्लादीनारभन्त एवान्यान् ॥ १५६ ॥
 नैवाऽऽरभते किञ्चित्परमाणुगतं हि पारिमाण्डल्यम् ।
 इति किल काणादनये वैषम्यं भवति तद्वदत्रापि ॥ १५७ ॥
 चेतनकारणवादेऽप्युपपन्नं भवति सकलमेवेदम् ।
 कारणसमाश्रितं किल चैतन्यं जगति नाम वर्तेत ॥ १५८ ॥
 अस्तित्वलक्षणोऽसौ कारणधर्मस्तु वर्तते कार्ये ।
 इति साद्युपपत्तौ तदिदं कथमत्र दूषणं भवति ॥ १५९ ॥

अथ तत्र युक्तमेतत्परिमाणेन च विरोधिनाऽऽक्रान्तम् ।
 द्यणुकादिकार्यजातं तेनाजनकं हि पारिमाण्डल्यम् ॥ १६० ॥
 चेतनकारणपक्षे जगदेतच्चेतनाविरुद्धेन ।
 नैवाऽऽक्रान्तं दृष्टं तेन कुतो नाऽऽरभेत चैतन्यम् ॥ १६१ ॥
 कार्यं चैतन्यान्तरमिति शङ्का दुर्धरेयमिति चेन्न ।
 कारणगतमपि चैतन्न यथाऽऽरभते हि पारिमाण्डल्यम् ॥ १६२ ॥
 तद्वच्चैतन्यमपीत्ययमंशो भवति तुल्य उभयत्र ।
 न हि सर्वांशे साम्यं दृष्टान्ते क्वापि दृश्यते लोके ॥ १६३ ॥
 किंच विरोधाक्रान्तं कार्यं परिमाणजननतः पश्चात् ।
 प्राक्परिमाणारम्भात्परिमण्डलताऽऽरभेत तन्न कुतः ॥ १६४ ॥
 परिमाणान्तरजनने परिमण्डलतेयमन्यथा सिद्धा ।
 यस्मात्परिमाणान्तमुपदिष्टं ह्यन्यहेतुकं मुनिना ॥ १६५ ॥
 कारणबहुत्वमपि वा तथैव कारणमहत्त्वमपि वा स्यात् ।
 प्रचयविशेषोऽप्यथ वा कार्यमहत्त्वैकसाधनं नान्यत् ॥ १६६ ॥
 त्रितयायत्तं च महत्त्वं तद्विपरीतं ह्यणुत्वमिह भवति ।
 दीर्घत्वह्रस्वत्वे तत्सहचरिते तथाविधे भवतः ॥ १६७ ॥
 इति यत्सूत्रितमेतत्कणादमुनिना च तदपि निर्मूलम् ।
 कारणबहुतादौ वा परमाणुगते च पारिमाण्डल्ये ॥ १६८ ॥
 कारणगुणतासाम्ये महत्त्वहेतुर्बहुत्वमेवेति ।
 विनिगमनायां बीजं वर्णयितुं नेह शक्यते किमपि ॥ १६९ ॥
 द्रव्यगुणान्तरयोर्यो ह्यारम्भः कारणस्थगुणजाते ।
 स्वाश्रयसमवायेन तु गुणान्तारम्भकत्वमविशिष्टम् ॥ १७० ॥
 तस्मात्स्वतोऽन्न वाच्या नाऽऽरम्भकता हि पारिमाण्डल्ये ।
 त ेतनताया अपीति नैवेह दोषशङ्का स्यात् ॥ १७१ ॥
 कारणसमवेतो यो विशेषगुण एव कार्यजाते हि ।
 स्वसजातीयगुणान्तरमापादयतीति नायमेकान्तः ॥ १७२ ॥
 चित्रपटरूपकारणतन्तुगते शुक्लनीलपीतादौ ।
 स्वसजातीयार्जकतामङ्गाद्व्यभिचार एष दुर्वारः ॥ १७३ ॥
 संयोगादपि लोके कार्यद्रव्यं विलक्षणं दृष्टम् ।
 एवमुदाहरणानि प्रथितान्येव हि विलक्षणारम्भे ॥ १७४ ॥

तस्माच्चेतनमेकं जगतो जन्मादिकारणं नान्यत् ।
 तत्र च कणादर्शिततर्कविरोधः पदं न विदधाति ॥ १७५ ॥
 नन्वीश्वरानधिष्ठितमिदं प्रधानं न कारणं जगतः ।
 इत्यादियुक्तिजालैः प्रधानवादो हि निरसितः पूर्वम् ॥ १७६ ॥
 इह च परमाणुवादे न तथा दोषावकाशलेशोऽस्ति ।
 यस्मादीशसहाया अणवोऽत्र भवन्ति जगदुपादानम् ॥ १७७ ॥
 इति खलु परमाणूनां कारणतापक्षमखिलमुन्मूल्य ।
 काणादानां समयं निरसितुमधिकरणमेतदाह मुनिः ॥ १७८ ॥
 उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १७९ ॥

स ह्यणुकारणवादः प्रपञ्चितश्चैवमंत्र काणादैः ।
 लोके पटादिकार्यं सावयवं सकलमेव यद्वृष्टम् ॥ १८० ॥
 संयोगकृतसहायैः स्वानुगतैरवयवैस्तद्वारब्धम् ।
 तत्सामान्याद्यविदं क्षितिजलतेजोनिलारूपमखिलमपि ॥ १८० ॥
 स्वानुगतैश्चानेकैरारब्धं ह्यवयवैः ससंयोगैः ।
 अवयव्यवयवभावः सोऽयं यस्मान्निवर्तते स ॥ १८१ ॥
 अपकर्षाविधिभूतः परमाणुः स च चतुर्विधो भवति ।
 सकलमपि कार्यजातं ह्याद्यन्तवदेव दृश्यते लोके ॥ १८२ ॥
 कारणविधुरं चैतत्कार्यं न क्वापि दृश्यते जगति ।
 अत इह जगतः कारणमणवो हीति प्रदर्शितं मुनिना ॥ १८३ ॥
 तेषामपकर्षाविधिभूतानां न परतो विभागः स्यात् ।
 अण्वन्तो हि विभागो भूम्यादीनां विनश्यतां भवति ॥ १८४ ॥
 नैव विभागावस्थाप्रलयः सकलस्य भूतवर्गस्य ।
 तत इह सृष्ट्यारम्भे वायुपराणुष्वदृष्टसापेक्षम् ॥ १८५ ॥
 कर्मोत्पन्नमणुं तं स्वाश्रयमण्वन्तरेण योजयति ।
 भवति ततो ह्यणुकादिक्रमेण वायुः प्रजायते स्थूलः ॥ १८६ ॥
 एवमयमग्निरापः पृथिवी च शरीरमिन्द्रियं सकलम् ।
 भवति हि परमाणुभ्यस्तद्रूपाद्वाणुकरूपमपि चैवम् ॥ १८७ ॥
 तन्तुपटन्यायेनेत्यभिमन्यन्ते हि ते च काणादाः ।
 तत्पक्षं निरसितुमिह तदेतदभिधीयते हि सूत्रकृता ॥ १८८ ॥
 तत्र विभागदशायां परमाणूनां हि कर्मसापेक्षः ।
 संयोगः स्याल्लोके कर्मवतां दृश्यते हि संयोगः ॥ १८९ ॥

कर्म च कार्यं यस्मात्तस्य निमित्तं हि किमपि वक्तव्यम् ।
 यदि च निमित्तं न स्यात्परमाणुषु कर्म चाऽऽद्यमपि न स्यात् ॥
 यत्नो वाऽप्यभिघातो निमित्तमुपगम्यते यथादृष्टम् ।
 तस्येहानुपलम्भात्परमाणुषु नोपपद्यते कर्म ॥ १९१ ॥
 तस्यां चावस्थायां देहवियोगात्कथं भवेद्यत्नः ।
 देहप्रतिष्ठितेऽस्मिन्मनसि यदा चाऽऽत्मना मनोयोगः ॥ १९२ ॥
 आत्मगुणो यत्नोऽसौ जायेत तदा न चान्यथा भवति ।
 अभिघाताद्यपि दृष्टं प्रत्याख्यातं निमित्तमिह भवति ॥ १९३ ॥
 सर्गोत्तरकालं स्यात्कर्म निमित्तं तदेतदखिलमपि ।
 अथ यद्यदृष्टमेव हि निमित्तमिह यस्य कर्मणो ब्रूषे ॥ १९४ ॥
 आत्मानि समवेतं स्याद्दृष्टमथ वाऽणुमात्रसमवेतम् ।
 इदमुपयथाऽपि नाणुषु कर्म निमित्तं ह्यचेतनं यस्मात् ॥ १९५ ॥
 यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तत्कथं प्रवर्तयति ।
 आत्मा तदवस्थायामचेतनोऽजातचेतनत्वेन ॥ १९६ ॥
 अभ्युपगतभेतत्खल्वदृष्टमप्यात्ममात्रसमवायि ।
 तेनासंबन्धे कथमणुषु भवेत्कर्मणो निमित्तं तत् ॥ १९७ ॥
 यदि चादृष्टवता किल संबन्धोऽयं हि कर्ममूलः स्यात् ।
 संबन्धसततभावात्प्रवृत्तिसातत्यमपरिहार्यं स्यात् ॥ १९८ ॥
 तस्मात्कर्म निमित्तं नियतं नैवोपलभ्यते यस्मात् ।
 कर्मनिबन्धन इह किल संयोगो नाणुषूपजायेत ॥ १९९ ॥
 संयोगस्याजनने सर्गो वा तन्निबन्धनश्च कथम् ।
 अण्वन्तरेण चाणोः संयोगः स्याद्यदैकदेशेन ॥ २०० ॥
 सावयवत्वापत्त्या ह्यनित्यता तेषु दुर्निवारैव ।
 सर्वांशेन यदा स्यात्प्रथिमानुपपत्तिरपरिहार्यैव ॥ २०१ ॥
 कल्पितदेशेन स चेत्संयोगः कथमकल्पितो भवति ।
 तस्यापि कल्पितत्वे ह्यणुकादेर्वास्तवस्य कार्यस्य ॥ २०२ ॥
 संयोगोऽसावण्वोर्भवेदसमवायिकारणं हि कथम् ।
 सर्गादावणुषु यथा संयोगार्थं न संभवेत्कर्म ॥ २०३ ॥
 एवं प्रलयावसरे कर्म विभागार्थमनुपपन्नं हि ।
 कर्मनिमित्ताभावो योऽसौ तत्रापि तुल्य एव स्यात् ॥ २०४ ॥

यच्चादृष्टं तदपि च भोगार्थं नैव भवति विलयार्थम् ।

तस्मादणुकारणता सुसमर्था नेह भवति युक्ततमा ॥ २०५ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्या-

दनवस्थितेः ॥ १३ ॥

अणवोः समवैतीदं द्यणुकमणुभ्यां हि भिन्नमत्यन्तम् ।

समवायलक्षणेन हि संबन्धेनेति कणभुगभिमानः ॥ २०६ ॥

द्यणुकमणुभ्यां भिन्नं समवायमपेक्षते हि संबन्धम् ।

स्वावस्थितये चाणवोः समवायोऽपि च तथैव किं न स्यात् ॥ २०७ ॥

द्यणुकस्यैवास्यापि हि समवायस्यापि भेदसाम्येन ।

यदि समवायोऽप्येवं संबन्धान्तरमपेक्षते तर्हि ॥ २०८ ॥

तत्संबन्धोऽप्येवं संबन्धान्तरमपेक्षते न कुतः ।

एवं सत्यनवस्था तदत्र पक्षे हि भवति दुर्वारा ॥ २०९ ॥

समवायः संबन्धः संबन्धान्तरमपेक्षते न यदि ।

संयोगश्च तथैव हि नापेक्षेतापरं हि समवायम् ॥ २१० ॥

संयोगो हि गुणत्वात्संबन्धमपेक्षते न समवायः ।

इति च मनोरथमात्रं तुल्यमपेक्षानिमित्तमुभयत्र ॥ २११ ॥

तस्मादनवस्थेयं समवायाभ्युपगमे हि दुर्वारा ।

सत्यामनवस्थायामेकासिद्धावसिद्धमिह सकलम् ॥ २१२ ॥

द्यणुकमणुभ्यां द्वाभ्यां नैवोत्पद्येत चाप्रमाणत्वात् ।

अणुकारणतावादस्तस्माद्यमनुपपन्न एवेह ॥ २१३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अणवः प्रवृत्तिभावा निवृत्तिभावाः किमुभयथामावाः ।

अनुभयभावा वा स्युर्नैव चतुर्धोपपद्यते चायम् ॥ २१४ ॥

नित्यप्रवृत्तिभावात्प्रलयाभावः प्रवृत्तिभावत्वे ।

नित्यनिवृत्तेर्भावात्सर्गाभावो निवृत्तिभावत्वे ॥ २१५ ॥

उभयस्वभावतेयं लोके नैवोपपद्यते कापि ।

अनुभयभावत्वेऽपि प्रवृत्तिभावे निवृत्तिभावे वा ॥ २१६ ॥

अङ्गीक्रियमाणेऽपि हि निमित्तवशतस्तथाऽपि दोषः स्यात् ।

तत्र यदाऽदृष्टं स्यान्निमित्तमेतस्य नित्यसांनिध्यात् ॥ २१७ ॥

नित्यं प्रवृत्तिरेव स्यादथ तस्याप्यतन्त्रतायां स्यात् ।

नित्याप्रवृत्तिरेव स्यादिति दूषणमशक्यपरिहारम् ॥ २१८ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो

दर्शनात् ॥ १५ ॥

रूपादिमच्च सकलं पटादि दृष्टं हि जगति साध्यवयम् ।
 स्थूलमनित्यं च तथैव स्वकारणापेक्षया हि तद्दृष्टम् ॥ २१९ ॥
 तन्तूनपेक्ष्य चायं पटस्तथा तन्तवो निजावयवान् ।
 इति खलु सकलं दृष्टं तथैव परमाणवोऽपि किं न स्युः ॥ २२० ॥
 रूपादिमत्त्वहेतुः परमाणुष्वपि यतोऽविशिष्टः स्यात् ।
 परमाणूनां हि तदा नित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत ॥ २२१ ॥
 नित्यत्ववादिनस्तव परमाणूनामनित्यताऽनुचिता ।
 तस्मादणुवादोऽयं न कथंचिदपीह घटयितुं शक्यः ॥ २२२ ॥
 सद्कारणवन्नित्यं त्विति यन्नित्यत्वकारणं कथितम् ।
 तदपि च परमाणूनां कारणवत्त्वास्तिराकृतं भवति ॥ २२३ ॥
 नित्यत्वप्रतिषेधो लोके प्रतियोगिनियतसाकाङ्क्षः ।
 नित्यत्वाकाङ्क्षी सन्नस एव परमाणुनित्यताकाङ्क्षी ॥ २२४ ॥
 तस्मादणवो नित्या इत्यपि नैवाणुनित्यतामानम् ।
 नित्ये यस्मिन्कस्मिन्नसत्यनित्यमिति नञ्समासोऽयम् ॥ २२५ ॥
 न हि भवतीति हि सत्यं न तावतैवाणुनित्यतासिद्धिः ।
 नित्यं ब्रह्माऽऽलम्ब्यैवेह समासोऽपि सोऽयमुपपन्नः ॥ २२६ ॥
 नित्यत्वे कारणमिह यद्विद्येति च तृतीयमिह कथितम् ।
 सा चाविद्या हि यदा प्रत्यक्षेणेह कारणग्रहणम् ॥ २२७ ॥
 द्युकादिनित्यताऽपि स्यादिह दूषणमशक्यपरिहारम् ।
 यदि च विशिष्येतासमवेतद्रव्यात्मकत्वयोगेन ॥ २२८ ॥
 पूर्वणैव गतार्थं त्विह पुनरुक्तं निरर्थकं तत्स्यात् ।
 पूर्वत्राभिहितं स्यात्कारणवत्त्वेन दूषणं तदिह ॥ २२९ ॥
 कारणनाशात्कारणविभागतोऽन्यस्य नाशकस्येह ।
 योऽयमभावोऽविद्या सैवाणूनां हि नित्यतागमकम् ॥ २३० ॥
 इति न विनश्यद्भस्तु द्वाभ्यामेव हि यदा विनश्येत ।
 भवति तदेयमविद्या परमाणूनां हि नित्यतागमकम् ॥ २३१ ॥
 संयोगसचिवमेवानेकमिहाऽऽश्मकं यदि द्रव्यम् ।
 भवति तदैवं हि यदा सामान्यमपास्तभेदमिह जनकम् ॥ २३२ ॥

सविशेषावस्थान्तरमापद्याऽऽरम्भकं यदा भवति ।
 घृतकठिनतादिलयवन्मूर्तावस्थादिविलयनेनापि ॥ २३३ ॥
 कार्यविनाशोत्पत्तेरुक्ताविद्यादिवर्णनं हि वृथा ।
 तस्मात्सावयवानामवयवशोऽपि हि विमज्जमानानाम् ॥ २३४ ॥
 यत्र च परो विभागो न भवति खलु ते चतुर्विधा ह्यणवः ।
 रूपादिमन्त एते नित्याश्चाऽऽरम्भका हि भूतानाम् ॥ २३५ ॥
 इति वैशेषिकपक्षो भवति निरालम्बनो वृथैवायम् ।
 रूपादिमत्त्वयोगादणुत्वनित्यत्ववैपरीत्येन ॥ २३६ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपसाहितस्पर्शा स्थूलेयमवानिरिह दृष्टा ।
 रसरूपस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपस्तथैव तेजोऽपि ॥ २३७ ॥
 रूपस्पर्शगुणं तत्सूक्ष्मतमं भवति वायुरेष तथा ।
 स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो भूतान्येतानि सन्ति चत्वारि २३८ ॥
 उपचितगुणभेदेन हि तरतममावेन जगति लक्ष्यन्ते ।
 उपचितगुणादिभेदात्तरतममावोऽयमणुषु कल्पेत ॥ २३९ ॥
 उपचितगुणतायां स्यात्तेषां मूर्त्युपचयोऽपि दुर्वारः ।
 मूर्त्युपचये ह्यणूनामनणुत्वापत्तिरत्र दुर्वारा ॥ २४० ॥
 यत्र गुणोपचयः स्यान्मूर्तेरप्युपचयोऽपि तत्र स्यात् ।
 कार्यात्मकेषु भूतेष्वेवं दृष्टं यतो हि सर्वत्र ॥ २४१ ॥
 यद्येतद्दोषमयान्नोपचितादिगुणत्वमिह न स्यात् ।
 सर्वे चैकैकगुणाश्चतुर्गुणाश्चापि सर्व एव स्युः ॥ २४२ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सत्कार्यतावलम्बान्मन्वाद्यैरपि च परिगृहीतत्वात् ।
 साधुः प्रधानवादः स कथंचित्स्यान्न चाणुवादोऽयम् ॥ २४३ ॥
 नासौ शिष्टगृहीतः केनाप्यंशेन तेन चैतस्मिन् ।
 अनपेक्षा कर्तव्या श्रेयस्कामेन चाऽऽदरः कार्यः ॥ २४४ ॥
 किञ्च द्रव्यगुणादीन्षडपि पदार्थान्परस्परं भिन्नान् ।
 अभिधाय पुनरिहैव त्विदमपरं कल्पयन्ति काणादाः ॥ २४५ ॥
 गुणकर्मादीनां हि द्रव्याधीनत्वमिति तु कथयन्ति ।
 तच्चायुक्तं ह्येते यदि भिन्ना न हि परस्पराधीनाः ॥ २४६ ॥

न हि शशकाशपलाशा भिन्नाः सन्तः परस्पराधीनाः ।
 द्रव्यगुणादीनामिह भिन्नत्वं वा न युज्यते यस्मात् ॥ २४७ ॥
 तादात्म्यमेव तेषां परस्परं हि प्रतीयते लोके ।
 द्रव्यगुणादीनां न ह्यश्वद्विपयोरिवास्ति भेदमतिः ॥ २४८ ॥
 नन्विह चक्षुर्ग्राह्यं रूपं स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियग्राह्यः ।
 उभयग्राह्यश्च घटः कथमिह तादात्म्यमेतयोरिति चेत् ॥ २४९ ॥
 सत्यपि तादात्म्ये किल भेदमतिर्बाह्यरूपसापेक्षा ।
 एकः पुमान्नि लोके पिता च पुत्रस्तथैव जामाता ॥ २५० ॥
 श्वशुरः शालक इत्यपि भेदमतिर्माग्यथैव भवति तथा ।
 ग्राहकभेदापेक्षा भेदमतिः स्यात्स्वरूपसापेक्षम् ॥ २५१ ॥
 तादात्म्यं चेत्युभयं ह्यभेदपक्षेऽपि बाधकं न भवेत् ।
 तस्माद्द्रव्यगुणानां द्रव्याधीनत्वमपि च भिन्नत्वम् ॥ २५२ ॥
 नापि प्रमाणगम्यं नैव हि युक्त्येकसाधनं भवति ।
 ननु गुणकर्मादीनां द्रव्याधीनत्वमत्र युक्तं हि ॥ २५३ ॥
 द्रव्यगुणौ तु विभिन्नौ तथाऽपि तावयुतसिद्धरूपौ यत् ।
 द्रव्याधीनत्वं तद्गुणादिकानां सुयुक्तमेव स्यात् ॥ २५४ ॥
 शशकुशकाशादीनां नायुतसिद्धत्वमस्ति कुत्रापि ।
 तेन न तेषामेषां परस्पराधीनतेति चेन्मैवम् ॥ २५५ ॥
 अपृथग्देशत्वं वा ह्यपृथक्कालत्वमपृथगात्मत्वम् ।
 तच्चायुतसिद्धत्वं वाच्यं तद्विदं त्रिधाऽपि नो भवति ॥ २५६ ॥
 अपृथग्देशत्वं हि द्रव्यगुणानां कथंचिदपि न स्यात् ।
 रूपादि हि पटदेशं पटस्तु तन्तुप्रदेश एव यतः ॥ २५७ ॥
 अपृथक्कालत्वं चेत्तदपि विरुद्धं भवेद्भवत्वक्षे ।
 उत्पन्नेषु पटादिषु पश्चादुत्पद्यते हि रूपादि ॥ २५८ ॥
 मीहशयोस्तत्स्यादपृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वम् ।
 धेनुविषाणकयोरपि तत्स्याद्यच्चेदमयुतसिद्धत्वम् ॥ २५९ ॥
 यच्चापृथगात्मत्वं तत्स्वाभ्युपगमविरुद्धमेव स्यात् ।
 न ह्यवयवसंयोगादेव च कार्यं प्रजायते लोके ॥ २६० ॥
 संयोगमन्तरायाद्विहिमकरकादि दृश्यते लोके ।
 तस्मादणुवादोऽयं श्रेयस्कामैरुपेक्षणीयः स्यात् ॥ २६१ ॥

बैशेषिकसमये किल देहोऽयं चाऽऽशुतरविनाशी स्यात् ।
परिमाणान्तरजननात्तद्धर्मवैनाशिकं (?) हि कथयन्ति ॥ २६२ ॥
तत्पक्षानिरसनान्ते सकलो वैनाशिकोऽपि बुद्धिस्थः ।
इति खलु तत्पक्षोऽयं निरस्यते सपदि सूत्रकारेण ॥ २६३ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

स च खलु बहुप्रकारो बुद्धिविभेदाद्विनेयभेदाद्वा ।
तत्र त्रय एते स्युः केचित्सर्वास्तितां तु कथयन्ति ॥ २६४ ॥
कथयन्ति केचिदत्र तु विज्ञानास्तित्वमात्रमेव किल ।
अस्य तु वर्णयन्ति हि यदिदं सकलं च शून्यमेवेति ॥ २६५ ॥
ये सर्वास्तित्वपरा बाह्यं भूतं च मौक्तिकं चापि ।
चित्तं चैतनं चान्तरमभ्युपगच्छन्ति तान्निराचष्टे ॥ २६६ ॥
[स्कन्धाणुहेतुको यः] समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ।
पृथिवीजलतेजोनिलचतुष्टयं भूतमिति तु कथयन्ति ॥ २६७ ॥
मौक्तिकमिह रूपादिकमपि चक्षुष्प्रमुखमिन्द्रियं चेति ।
भूतं मौक्तिकमेतत्सकलं ह्यणवोऽत्र संहता एव ॥ २६८ ॥
चित्तं चैतनं च तथा रूपं विज्ञानवेदने चैवम् ।
संज्ञाः संस्काराख्याः पञ्च स्कन्धाश्च संहता एव ॥ २६९ ॥
तत्रेदमनुपपन्नं यच्चोभयहेतुकश्च समुदायः ।
अणुहेतुकश्च योऽसौ यश्च स्कन्धैकहेतुको वाऽपि ॥ २७० ॥
अङ्गीकृतेऽपि तस्मिन्समुदायापास्तिरत्र दुर्बारा ।
यस्मादणवः स्कन्धा अचेतना एव केवलं ते स्युः ॥ २७१ ॥
यदि संहता न मोक्ता कश्चिच्चेतन इहोपपन्नः स्यात् ।
भवति तदा संघातः सचेतनस्तव न चास्ति संहन्ता ॥ २७२ ॥
तस्मादुभयविधोऽसौ संघातो नोपपद्यते योऽयम् ॥ २७३ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

इह सौगतीयसमये या चाविद्याऽथ यश्च संस्कारः ।
विज्ञानं नाम तथा रूपं यदिदं षडायतनमपि च ॥ २७४ ॥
स्पर्शोऽपि वेदनेयं तृष्णापादानसंज्ञिके च तथा ।
यच्च भवो जातिरियं जरा च परिदेहना च मरणं च ॥ २७५ ॥

दुःखं च दुर्मनस्तेत्येवंरूपाणि सुप्रसिद्धानि ।
 तानीह चेतनेतरजनकानि यतो भवन्ति चैतस्य ॥ २७६ ॥
 संघातस्य निमित्तं तान्येव स्युरिति नैवमाशङ्क्यम् ।
 संघातमनवलम्ब्य ह्यात्मानं ये च नोपगच्छन्ति ॥ २७७ ॥
 ते चाविद्यादय इह संघातनिमित्तां कथं यान्ति ।
 संघातसिद्ध्यनन्तरमिह चाविद्यादिसंततिः प्रभवेत् ॥ २७८ ॥
 चित्ताभिज्वलनमिदं न तु संघातस्य कारणं भवति ।
 संघाते सिद्धे सति चित्ताभिज्वलनमेतदुद्भवति ॥ २७९ ॥
 आशयसंज्ञं चाऽऽल्यविज्ञानं नो निमित्तमस्य स्यात् ।
 समुदायेभ्यो ह्यस्य त्वस्य त्वा(?)नन्यतादिदुर्बोधम् ॥ २८० ॥
 तस्मात्परमाणूनामचेतनत्वाद्धि चेतनस्येह ।
 संघातु(हन्तु)रप्यमावात्संघातः कथमिहोपपद्येत ॥ २८१ ॥
 संघातस्याभावे कथं नु तन्मूललोकयात्रा स्यात् ।
 संघात एव केषलमिह संघातस्य कारणं यदि तु ॥ २८२ ॥
 पूर्वस्मात्संघातात्संघातान्तरमपूर्वमिह यत्स्यात् ।
 तत्किं सदृशं वा स्यादसदृशमथ वाऽपि विसदृशं वा स्यात् ॥ २८३ ॥
 यदि सदृशं नियमेन स्याच्च तदा मर्त्यपुद्गलस्येह ।
 कर्मविपाकवशादिह न स्याद्देवासुरादितनुयोगैः ॥ २८४ ॥
 विसदृशमसदृशमथ वा यदि संघातान्तरं प्रजायेत ।
 स च मनुजपुद्गलोऽसौ क्षणेन हस्त्यश्वजन्म किं न लभेत् ॥ २८५ ॥
 अपि यद्भोगार्थोऽसौ संघातस्तेन न स्थिरो भोक्ता ।
 भोगो भोगार्थः स्यान्मोक्षो मोक्षार्थ एव यदि चैवम् ॥ २८६ ॥
 यद्यन्यः प्रार्थयिता भूयान्भोगापवर्गसमयेऽपि ।
 तदवस्थानापत्त्या क्षणमङ्गकथा सुदूरतोऽपास्ता ॥ २८७ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमविद्यादीनां परस्परोत्पत्तिमात्रहेतुत्वम् ।
 नैतावताऽपि सोऽयं संघातः सिद्ध्यतीति चाप्युक्तम् ॥ २८८ ॥
 अत्राविद्यादीनां संप्रत्युत्पत्तिमात्रहेतुत्वम् ।
 न कथंचन संभवतीत्येतत्प्रतिपाद्यतेऽत्र निपुणतरम् ॥ २८९ ॥
 भङ्गवादिना खल्वेवं निर्दिश्यते च सर्वत्र ।
 उत्तरवस्तूत्पादे निरुध्यते पूर्वमखिलमेवेति ॥ २९० ॥

अभ्युपगच्छन्नेवं पूर्वोत्तरयोर्हि हेतुफलभावम् ।
 वैनाशिकः कथंचन न समर्थयितुं हि शक्नुयात्तमिमम् ॥ २९१ ॥
 योऽयमभावग्रस्तो यश्च निरुद्धो निरुध्यमानो यः ।
 स च कथमुत्तरहेतुर्दग्धमृदादिर्व्यटादिकस्येव ॥ २९२ ॥
 अथ भावभूत एव हि परिनिष्पन्नक्षणोऽस्ति यः पूर्वः ।
 स भवत्युत्तरहेतुस्तत्र न पूर्वोक्तदोष इति चेन्न ॥ २९३ ॥
 भवति तथाऽपि च दोषो यद्युत्तरकार्यहेतुतासिद्ध्यै ।
 व्यापारः पुनरन्यः परिनिष्पन्नस्य भावभूतस्य ॥ २९४ ॥
 क्षणमङ्गवादहानिं क्षणान्तरस्थायिताप्रसङ्गेन ।
 अथ भाव एव चास्य व्यापारः स्यात्तथाऽपि दोषः स्यात् ॥ २९५ ॥
 हेतुस्वभावशून्यात्फलस्य चोत्पत्त्यसंभवो यस्मात् ।
 हेतुस्वभावयोगे फलकालस्थायिताप्रसङ्गेन ॥ २९६ ॥
 क्षणम इमङ्गः पूर्वोक्तो दुर्निवार एवात्र ।
 हेतुस्वभावयोगं विना विफलहेतुताऽस्य कल्पेत ॥ २९७ ॥
 त्रैव हि कार्यापत्त्येहातिप्रसङ्ग एव स्यात् ।
 अपि चोत्पादननिरोधौ किंवा वस्तुस्वरूपमथ वा किम् ॥ २९८ ॥
 तदवस्थान्तरमथ वा वस्त्वन्तरमिति तु नैव संभवति ।
 वस्तुस्वरूपता चेद्वस्त्वन्तर्भाव एतयोर्मवति ॥ २९९ ॥
 तेनानादित्वं चानन्तत्वं वस्तुनोऽत्र दुर्वारम् ।
 आद्यन्तावस्थे यद्युत्पादननिरोधसंज्ञिके भवतः ॥ ३०० ॥
 आद्यन्तमध्यवर्तिक्षणत्रयस्थायिताऽस्य दुर्वारा ।
 यदि चोत्पादननिरोधौ व्यतिरिक्तावेव वस्तुनो भवतः ॥ ३०१ ॥
 ताभ्यामस्पृष्टत्वाद्बस्तुन एवास्य शाश्वतत्वं स्यात् ।
 यदि चादर्शनवर्शनरूपौ स्यातां न वस्तुधर्मौ तौ ॥ ३०२ ॥
 द्रष्टृगतौ किल ताभ्यामस्पृष्टं वस्तु शाश्वतं न कुतः ।
 तत्सौगतमेतन्मतमग्राह्यं न युक्तमिह यस्मात् ॥ ३०३ ॥
 ति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥
 हेतावसति यदि स्यात् प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात् ।
 विषयः करणं यत्स्यात्सहकारी यश्च भवति संस्कारः ॥ ३०४ ॥
 एते चतुर्विधाः किल हेतव एतान्प्रतीत्य जायन्ते ।
 ते चित्तचैतसंज्ञा इति प्रतिज्ञा हि बाधिता भवति ॥ ३०५ ॥

अथ यदि फलपर्यन्तं पूर्वं वस्तु प्रतीक्षते कालम् ।
 संस्काराः सर्वेऽपि क्षणिका इत्यस्य मङ्ग एव स्यात् ॥ ३०६ ॥
 प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥
 अपि यच्च बुद्धिबोध्यं त्रयाद्यदन्यच्च संस्कृतं क्षणिकम् ।
 वैनाशिका इतीह क्षणिकत्वं कल्पयन्ति भावानाम् ॥ ३०७ ॥
 प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधसंज्ञा च यदपि चाऽऽकाशम् ।
 त्रयमिदमवस्तुभूतं निरुपाख्यमभावमात्रमेवेति ॥ ३०८ ॥
 प्रतिसंख्याख्यनिरोधो भावानां बुद्धिपूर्वको नाशः ।
 तद्विपरीतश्चान्यो ह्यावरणामावमात्रमाकाशम् ॥ ३०९ ॥
 संस्कृतमुत्पन्नं स्यात्प्रमेयमेवेह बुद्धिबोध्यं स्यात् ।
 सपदि निरोधद्वितयं प्रत्याचष्टे हि सूत्रकारोऽयम् ॥ ३१० ॥
 प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोर्नेह संभवो घटते ।
 संतानगोचरौ वा स्यातामथ भावगोचरौ वा तौ ॥ ३११ ॥
 संतानेषु च सर्वेष्वथापि संतानिनामविच्छेदात् ।
 फलहेतुभावयोगे कथमिह संतानविच्युतिर्भवति ॥ ३१२ ॥
 अथ च निरोधावेतौ तथैव न हि भावगोचरौ भवतः ।
 न हि भावानां लोके निरन्वयो वा तथैव निरुपाख्यः ॥ ३१३ ॥
 क्वापि विनाशो यस्मादन्वयवियोगमेव लोकोऽयम् ।
 प्रत्यभिजानात्यत इह भावानां न हि निरन्वयो नाशः ॥ ३१४ ॥
 तस्मात्सर्वावस्थास्वप्यन्वयिनां कदा विच्छेदात् ।
 परपरिकल्पितमेतन्निरोधयुग्मं न चोपपद्येत ॥ ३१५ ॥

उभयथाऽपि च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादीनां परपरिकल्पितनिरोध इह भवति ।
 स च किं सम्यग्ज्ञानादथ वाऽन्वयमेव वेति वक्तव्यम् ॥ ३१६ ॥
 निर्हेतुकनाशस्याभ्युपगमहानिस्त्वहाऽऽद्यकल्पे स्यात् ।
 मार्गोपदेशयत्नानर्थक्यं चोत्तरत्र दुर्वारम् ॥ ३१७ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

प्रतिसंख्यादिनिरोधद्वयेऽपि निरुपाख्यता निरस्तैव ।
 संप्रत्याकाशस्यापि हि निरुपाख्यत्वं निरस्यते भूयः ॥ ३१८ ॥

आत्मन आकाश इति श्रुतिवचनादस्य वस्तुतासिद्धौ ।
 आवरणामावतया निरुपाख्यत्वं न युक्तमेवास्य ॥ ३१९ ॥
 अपि चाऽऽवरणामावो यद्याकाशस्तथा हि दोषः स्यात् ।
 एकस्मिन्हि सुपर्णे पतति सुपर्णान्तरस्य चोत्पित्सोः ॥ ३२० ॥
 आवरणस्य च भावात्तस्याऽऽकाशत्वमनुपपन्नं स्यात् ।
 अपि चाऽऽवरणामावो यद्याकाशस्तथा हि सुगतस्य ॥ ३२१ ॥
 वायुश्च वियत्संश्रय इति वाक्यं वै भवेदनुपपन्नम् ।
 अपि च निरोधद्वयमिदमाकाशं च त्रयं हि निरुपाख्यम् ॥ ३२२ ॥
 नित्यमवस्त्विति चैतद्विप्रतिषिद्धं हि सकलमप्येतत् ।
 यदि धर्मधर्मिमावस्तदा हि वस्तुत्वमेव तस्य स्यात् ॥ ३२३ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अभ्युपगच्छन्त्यदसौ क्षणिकत्वं सर्ववस्तुनो जगति ।
 उपलब्धुरपि किलायं क्षणिकत्वं किं तथैव नोपेयात् ॥ ३२४ ॥
 इह चानुस्मृतियोगादुपलब्धिरितश्च नैव संभवति ।
 अनुभवमुपलब्धिमनूपपन्नं स्मरणं ह्यनुस्मृतिर्मवति ॥ ३२५ ॥
 अन्योपलब्धिविषये ह्यन्यस्यानुस्मृतेरदृष्टत्वात् ।
 एकोपलब्धुकैव हि सा स्यान्नहि भिन्नकर्तृका भवति ॥ ३२६ ॥
 अहमिदमद्राक्षमिदं स्मरामि चेत्येवमनुभवो लोके ।
 अद्राक्षीदिदमन्यः स्मराम्यहं त्विति तु कस्यचिद्वाऽपि ॥ ३२७ ॥
 नैवानुभवो दृष्टो यदस्य वैनाशिकस्य चाप्येवम् ।
 यद्युपलब्धिस्मृत्योरेकः कर्ता भवेत्तदा न स्यात् ॥ ३२८ ॥
 क्षणभङ्गवादसिद्धिर्यस्मादेकः क्षणद्वयानुगतः ।
 उपलब्धिस्मृत्योरिह नैकः कर्ता न चापि विषयैक्यम् ॥ ३२९ ॥
 यस्मात्सेयमभिज्ञा सादृश्यादेव केवलादिति चेत् ।
 तेनेदं सदृशमिति द्वितयायत्तं हि भवति सादृश्यम् ॥ ३३० ॥
 इह सदृशयोर्द्वयोरपि ग्रहीतुरेकस्य दुर्लभत्वेन ।
 सादृश्यगूलमेतत्प्रतिसंधानमिति दुष्प्रलापः स्यात् ॥ ३३१ ॥
 सादृश्यग्राह्येकः पूर्वोत्तरयोर्यथा भवेद्धि तदा ।
 समयद्वयसंबन्धादेकस्य क्षणिकता कथं घटते ॥ ३३२ ॥
 तेनेदं सदृशं स्यादित्येतत्प्रत्ययान्तरं भवति ।
 भिन्नपदार्थग्रहणान्न पूर्वपरबोधमूलमिति चेन्न ॥ ३३३ ॥

भिन्नपदार्थग्रहणाद्भवेदिदं प्रत्ययान्तरं हि यदि ।
 तेनेदं सदृशमिति प्रयोग इह नैव संभवेत्किंतु ॥ ३३४ ॥
 सादृश्यमात्रगोचर एव स्यात्प्रत्ययो हि न तदन्यः ।
 नैवं हि दृश्यते सा प्रतिसंधानं न चापि सादृश्यात् ॥ ३३५ ॥
 बाह्ये वस्तुनि लोके तद्वा तत्सदृशमेव वेत्येवम् ।
 स्यात्संदेहः क्वापि हि न चोपलब्धिर्भवेत्ससंदेहा ॥ ३३६ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

स्थिरमनुयायि च कारणमिह यदि वैनाशिकास्तु न सहन्ते ।
 भवति तदैवमभावाद्भावस्योत्पत्तिरिति तु फलितं हि ॥ ३३७ ॥
 नैवामावाद्भावः क्वचिदप्युत्पद्यमान इह दृष्टः ।
 यदि चाभावाद्भावः कारणसंपत्तिरनुपयुक्ता स्यात् ॥ ३३८ ॥
 नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति ये हि वर्णयन्त्यत्र ।
 तत्र ह्युपमृदितानां बीजादीनां हि योऽप्यभावः स्यात् ॥ ३३९ ॥
 तस्य च शशशृङ्गस्य च निरात्मकत्वेन निर्विशेषत्वात् ।
 क्षीरादेव दधि स्याद्बीजादेवाङ्कुरश्च भवतीति ॥ ३४० ॥
 कारणविशेषविषयो निर्बन्धोऽसौ वृथैव तेषां स्यात् ।
 यदि निर्विशेष एवामावो भावस्य कारणं चेत्स्यात् ॥ ३४१ ॥
 कथमङ्कुरादिकार्यं नैवोत्पद्येत शशविषाणाद्यैः ।
 यदि चाभावस्यापि विशेषस्तदा स भावः स्यात् ॥ ३४२ ॥
 यदि चाभावस्यैव हि भावोत्पत्त्यैकहेतुता तर्हि ।
 कार्यं सकलमभावान्वितमेव स्यान्न दृश्यते चैवम् ॥ ३४३ ॥
 सकलं कार्यं यत्स्यान्मृदादिभावान्वितं हि तद्दृष्टम् ।
 तस्माच्च शशविषाणादसतः सत्कार्यजन्मनोऽदृष्टेः ॥ ३४४ ॥
 असतश्च कारणत्वाभ्युपगम एवायमनुपपन्नः स्यात् ।
 तस्मादसंगतो यद्वैनाशिकसमय एष न ग्राह्यः ॥ ३४५ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावादेव हि भावस्योत्पत्तिरत्र कल्प्येत ।
 एवमुदासीनानामप्यभिमतसिद्धिरत्र किं न स्यात् ॥ ३४६ ॥
 सर्वत्राभावः किल सुलभो यस्मात्कृषीवलस्यापि ।
 अकृतकृषिकर्मणः स्याद्यतमानस्येव सस्यनिष्पत्तिः ॥ ३४७ ॥

स्वर्गापवर्गयोर्वा नैव हि कश्चिज्जनः समीहेत ।

तस्मात्सोऽयमभावाद्भावोत्पादोऽयमत्र न हि युक्तः ॥ ३४८ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

इह खलु बाह्यार्थकथामाश्रित्योद्भावितेषु दोषेषु ।

विज्ञानमात्रवादी बौद्ध इदानीं हि पूर्वपक्षयति ॥ ३४९ ॥

इह शिष्याभिनिवेशाद्बाह्यार्थप्रक्रियेयमारब्धा ।

विज्ञानवाद एव हि सुगताभिमतो न चेतः कश्चित् ॥ ३५० ॥

तस्मिन्बुद्ध्यारूढे चान्तस्थो मानमेयफलभेदैः ।

तद्रूपेण किलायं व्यवहारश्चोपपद्यते सकलः ॥ ३५१ ॥

सत्यपि बाह्यार्थेऽस्मिन्बुद्ध्यारोहं विनैव कस्यापि ।

व्यवहारो न हि दृष्टो यस्मादन्तस्थ एव सकलोऽयम् ॥ ३५२ ॥

जात्याद्यस्तथैव ह्यन्तस्था एव नातिरिक्ताः स्युः ।

ज्ञानगतं हि विशेषं विना विशेषो न बाह्यबुद्धीनाम् ॥ ३५३ ॥

विषयाकारः सकलो ज्ञानेनैवावरुध्यते यस्मात् ।

नैव हि बाह्यार्थः स्यादपार्थिका बाह्यकल्पना सकला ॥ ३५४ ॥

अपि किल सहोपलम्भाद्विषयज्ञप्त्योरभेद एव स्यात् ।

एकस्यानुपलम्भे न ह्यन्यस्योपलब्धिरिह दृष्टा ॥ ३५५ ॥

बाह्यार्थमन्तरेण स्वप्नादिप्रत्यया यथा लोके ।

जागरितगोचरा अपि रसादिमतयस्तथैव किं न स्युः ॥ ३५६ ॥

स्याद्वासनाविशेषात्प्रत्ययवैचित्र्यमसति चाप्यर्थे ।

संसारे चानादौ बीजाङ्कुरवच्च वासनानां च ॥ ३५७ ॥

ज्ञानानामन्योन्यं न प्रतिषिध्येत हेतुफलभावः ।

बाह्यार्थस्याभावाद्युक्तो विज्ञानवाद इति चेन्न ॥ ३५८ ॥

न हि बाह्यस्याभावोऽध्यवसायितुमत्र शक्यः स्यात् ।

बाह्योऽर्थोऽयं सकलो यस्मादुपलभ्यते हि सर्वत्र ॥ ३५९ ॥

उपलभ्यमानमर्थं प्रतिषेद्धुं नैव शक्नुयात्कोऽपि ।

भुञ्जानो भुजिसाध्यां तृप्तिं ह्यनुभूयमान एवेह ॥ ३६० ॥

नाहं भुञ्जे नैव हि तृप्यामीति च वदेत्कथं प्राज्ञः ।

स्वयमुपलभमानोऽसाविन्द्रियसंबन्धमर्थमिह बाह्यम् ॥ ३६१ ॥

नैवाहमुपलभे न च सोऽस्तीति वदेत्कथं जनो भ्रान्तः ।

ननु नोपलभे बाह्यं त्विति नैवाहं ब्रवीमि किं तत्र ॥ ३६२ ॥

उपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभे किमपि बाह्यमिति चेन्न ।
 उपलब्धिविषयभावाद्बाह्यार्थेषु प्रतीयमानेषु ॥ ३६३ ॥
 उपलब्धिव्यतिरेके प्रतीयमानेऽपि कथमियं शङ्का ।
 सर्वैरपि प्रमाणैर्बाह्यार्थं चोपलभ्यमानेऽपि ॥ ३६४ ॥
 व्यतिरेकादिवि पैंः स न संभवतीति कथमिहोच्येत ।
 न ज्ञानविषययोरिह सारूप्याद्विषयबाधनं भवति ॥ ३६५ ॥
 असति च विषये तेन हि सारूप्यं कथमिहोपपद्येत ।
 नैव च सहोपलम्भादर्थज्ञप्त्योरभेद आशङ्क्यः ॥ ३६६ ॥
 सोऽयमुपायोपेयात्मकतायोगेन भेदमूलः स्यात् ।
 तस्मादर्थज्ञप्त्योर्भेदोऽसौ सप्रमाण आस्थेयः ॥ ३६७ ॥
 विज्ञानयोर्द्वयोरप्युपहतयोरारम्भवेदनेनैव ।
 इतरेतरयोर्बाह्यग्राहकभावोऽयमनुपपन्नः स्यात् ॥ ३६८ ॥
 विज्ञानभेदविषया क्षणिकत्वाद्यर्थगोचराऽपि तथा ।
 या च स्वलक्षणार्था तथैव सामान्यलक्षणार्था च ॥ ३६९ ॥
 या बास्यबासकत्वाविद्योपप्लवपरा तथैवेयम् ।
 सदसद्भूमार्था या या किल बन्धापवर्गविषयाऽपि ॥ ३७० ॥
 सकला अपि प्रतिज्ञा हीयेरन्याः स्वशास्त्रविहितास्ताः ।
 विज्ञानमभ्युपेत्य हि नैवाभ्युपगम्यते कुतो बाह्याः ॥ ३७१ ॥
 अनुभूयते यथा वा विज्ञानं तद्वदेव बाह्योऽर्थः ।
 स्वयमनुभूयत एव हि विज्ञानं स्वप्रकाशरूपत्वात् ॥ ३७२ ॥
 न तथा बाह्योऽर्थोऽसाविति चेदात्मनि विरुद्धमेतत्स्यात् ।
 स्वात्मव्यतिरिक्तेन हि विज्ञानेनानुभूयते योऽसौ ॥ ३७३ ॥
 अविरुद्धमतं बाह्यं नेच्छासि पाण्डित्यमद्भुतं तदिदम् ।
 स्वव्यतिरिक्तग्राह्यं विज्ञानं यदि तदाऽनवस्था स्यात् ॥ ३७४ ॥
 इति नैवाऽऽशङ्क्यं यदिदं विज्ञानसाक्षिमास्यं हि ।
 इह साक्षिप्रत्यययोरुपलब्धुपलभ्यभावेन ॥ ३७५ ॥
 वैलक्षण्यं दृष्टं प्रत्याख्यातुं न शक्नुयात्कोऽपि ।
 किंच यदि भासकान्तरनिरपेक्षमिदं विभाति विज्ञानम् ॥ ३७६ ॥
 तर्ह्यप्रमाणगम्यं विज्ञानमिति प्रदर्शितं हि भवेत् ।
 चक्षुःप्रसाधने खल्ववगन्तरि सति यथा प्रदीपाद्यैः ॥ ३७७ ॥

प्रथमं दृष्टं तद्वद्विज्ञानस्यापि साक्षिमास्यत्वम् ।

इह साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंप्रसिद्धत्वमिच्छता भवता ॥ ३७८ ॥

विज्ञानवाद एव ह्ययमाश्रित इति न संभ्रमः कार्यः ।

विज्ञानस्योत्पत्तिध्वंसादिकमाश्रितं यतो भवता ॥ ३७९ ॥

व्यतिरिक्तग्राह्यत्वं विज्ञानस्य प्रसाधितं हि ततः ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

बाह्यार्थमन्तरेण स्वप्नादिप्रत्यया यथा लोके ॥ ३८० ॥

जागरितगोचरा अपि विनैव चार्थं भवेयुरिति चेन्न ।

यत्स्वप्नजागरितयोर्वैधर्म्यं दृश्यते हि लोकेऽस्मिन् ॥ ३८१ ॥

स्वप्नोपलब्धमखिलं प्रबोधसमये न दृश्यते लोके ।

एवं मायादिष्वपि यथायथं बाध्यते हि वस्त्वखिलम् ॥ ३८२ ॥

जागरितगोचरं यद्देहप्रासादशयनमूल्यादि ।

न हि बाध्यते कदाचित्तस्माद्वैधर्म्यमेतयोर्भवति ॥ ३८३ ॥

वैधर्म्ये सति च तयोर्विनाऽपि चार्थं यथा भवेत्स्वप्नः ।

एवं जाग्रत्प्रत्यय इत्यालापो बृथा प्रलापः स्यात् ॥ ३८४ ॥

प्रत्यक्षे वैधर्म्ये साधर्म्यं कथमिहोपवर्ण्येत ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

बाह्यार्थमन्तरेणाप्युपपद्येतैव वासनाबलतः ॥ ३८५ ॥

ज्ञानगतं वैचित्र्यं सकलं यच्चेति नेह शङ्का स्यात् ।

यस्माच्च वासनानामपि भावो नोपपद्यते हि तव ॥ ३८६ ॥

अर्थोपलब्धियोगान्नानारूपा हि वासना लोके ।

तेष्वनुपलभ्यमानेष्वपि किंमूलास्तु वासनाः स्युरिह ॥ ३८७ ॥

यदि पूर्ववासनातः पुनरन्यद्वासनान्तरं भवति ।

अन्धपरम्परया किल तदाऽनवस्था हि दुर्निवारा स्यात् ॥ ३८८ ॥

उपलब्धिमन्तरेण हि न वासना क्वापि जायते लोके ।

अपि वासनां विनैव ह्युपलब्धिर्दृश्यते हि सर्वत्र ॥ ३८९ ॥

तस्मादर्थनिमित्ता ह्युपलब्धिरिति ह्यवश्यमिह वाच्यम् ।

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

आलयविज्ञानं यत्कल्पितमिह वासनाश्रयत्वेन ॥ ३९० ॥

तदपि क्षणिकत्वेन हि न वासनानामिहाऽऽश्रयो भवति ।
 कूटस्थे कालत्रयसंबन्धिनि सकलदर्शिनि ह्यसति ॥ ३९१ ॥
 न हि वासनानिमित्तप्रतिसंधानादिलक्षणं कार्यम् ।
 यदि च स्थिरस्वरूपं ह्यालयविज्ञानमभिमतं भवतः ॥ ३९२ ॥
 सिद्धान्तहानिरपरो दोषोऽयं दुर्निवार एव तव ।
 बाह्यार्थवादपक्षे क्षणिकत्वानिबन्धनानि यानि स्युः ॥ ३९३ ॥
 तानीह दूषणानि प्रतिसंधानैकभाजनान्येव ।
 बाह्यार्थवादपक्षस्तथैव विज्ञानवादपक्षश्च ॥ ३९४ ॥
 तावेतौ वैनाशिकपक्षौ द्वावपि निराकृतौ भवतः ।
 सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धोऽयं शून्यवादपक्षः स्यात् ॥ ३९५ ॥
 तस्य निराकरणे खल्वतो निमित्तादनादरः क्रियते ।

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

वैनाशिकसमयोऽयं यथा यथा वा परीक्ष्यते हि तथा ॥ ३९६ ॥
 सिकतारूपवदेव हि विदीर्यते नोपपद्यते सोऽयम् ।
 बाह्यार्थवादपक्षं तथैव विज्ञानवादपक्षमपि ॥ ३९७ ॥
 शून्यार्थवादपक्षं ह्युपादिशतैव त्रयं च सुगतेन ।
 स्पष्टीकृतं हि केवलमनृतासंबद्धविप्रलापित्वम् ॥ ३९८ ॥
 तस्मात्सौगतसमयः श्रेयस्कामैरुपेक्षणीयः स्यात् ।
 भ्रममूलकेन सौगतसिद्धान्तेनेह भवति कदाचिदपि ॥ ३९९ ॥
 वेदान्तसारभूते सिद्धान्ते न हि विरोधशङ्का स्यात् ।
 इति मुक्तकच्छसमये निराकृते भवति मुक्तवसनानाम् ॥ ४०० ॥
 मतमिह बुद्ध्यारूढं तस्मात्तदिदं निरस्यते सपदि ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

विवसनसिद्धान्तोऽयं प्रमाणमूलो यतश्च तेनेह ॥ ४०१ ॥
 वैदिकसिद्धान्तेऽस्मिंस्तेन विरोधो हि दुर्निवार इति ।
 तत्पूर्वपक्षफलमभिसंधायैतन्मतं प्रदर्शयति ॥ ४०२ ॥
 इह मोक्तृमोग्यरूपौ जीवाजीवौ विवक्षितौ तत्र ।
 विषयेषु चेन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्रव इहोपदिष्टः स्यात् ॥ ४०३ ॥
 तां संवृणोति योऽसौ यमनियमादिः स संवरो भवति ।
 तप्तशिलारोहादिर्जरयति मलमिति स निर्जरो भवति ॥ ४०४ ॥

बन्धः प्रसिद्ध एव हि मोक्षः सततोर्ध्वगमनमेव स्यात् ।
 इति किल सप्त पदार्थास्तेष्वपरमिमं प्रपञ्चयन्त्येते ॥ ४०५ ॥
 जीवास्तिकाय एकः पदार्थ इह पुद्गलास्तिकायश्च ।
 धर्मास्तिकायसंज्ञोऽप्येवमधर्मास्तिकाय आकाशः ॥ ४०६ ॥
 इति सर्वेषामेषां बहुप्रभेदान्निह कल्पयन्त्येते ।
 इह सप्तमङ्गिनयमिति कमपि न्यायं हि वर्णयन्त्येते ॥ ४०७ ॥
 स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्त्यथाऽप्यवक्तव्यः ।
 स्यादस्त्यवाच्य एव स्यान्नास्ति न वाच्य एव भवति तथा ॥ ४०८ ॥
 स्यादस्ति च नास्ति तथा न वाच्य इति सप्तधा हि कथयन्ति ।
 विवसनपरिकल्पितमिह यदेतदखिलं विरुद्धमेव स्यात् ॥ ४०९ ॥
 न ह्येकस्मिन्धर्मिणि सदसद्भर्मत्वकल्पना युक्ता ।
 इति चेदेवरूपाः सप्त पदार्थाः प्रपञ्चिता भवता ॥ ४१० ॥
 ते किं तथैव वा स्युः किंवाऽप्यतथेत्यनिश्चितं ज्ञानम् ।
 संशयवदप्रमाणं समुपदिशेत्कथमिहैष तीर्थकरः ॥ ४११ ॥
 इह च निरङ्कुशमेव हि यदिदमनैकान्त्यमखिलवस्तुषु च ।
 प्रतिजानानस्येवं निर्धारणमपि कथं प्रमाणं स्यात् ॥ ४१२ ॥
 एवं निर्धारयितुप्रभृतेरास्तित्वनास्तिताद्यखिलम् ।
 स कथं प्रमाणभूतस्तीर्थकरो ह्येवमुपदिशेच्छिष्यान् ॥ ४१३ ॥
 उपदिष्टमेतमर्थं बुद्ध्वाऽप्येते कथं प्रवर्तेरन् ।
 ऐकान्तिकतायामिह निर्णीतायां तदानुकूल्येन ॥ ४१४ ॥
 तत्साधनादिकृत्ये प्रवर्तमानोऽत्र दृश्यते लोकः ।
 तस्मादनिश्चितार्थं शास्त्रं प्रणयन्नपीह तीर्थकरः ॥ ४१५ ॥
 मत्तोन्मत्तवदेव ह्ययमनुपादेयवचन एव स्यात् ।
 पञ्चास्तिकायसंज्ञा ये निर्दिष्टा हि तेष्वपि ह्येवम् ॥ ४१६ ॥
 पञ्चत्वमस्ति किं वा नास्तीत्येवं न शक्यते बोद्धुम् ।
 तेन न्यूना संख्या स्यादधिका वा न पञ्चसंख्यैव ॥ ४१७ ॥
 वक्तव्यत्वं तदपि च तेषां कथं नु संभवति ।
 यदि चावक्तव्यास्ते नैवोच्येरंस्तथा न दृश्यन्ते ॥ ४१८ ॥
 तन्निर्धारणफलमप्यिद्यैर्न शक्यते बोद्धुम् ।
 पितृगर्गयोरापि पक्षे भावस्तथैव चाभावः ॥ ४१९ ॥

इत्यनवधारणायं तत्र च लोकः कथं प्रवर्तेत ।
जीवप्रभृतीनां वा स्वसमयनिश्चितनिजात्मभावानाम् ॥ ४२० ॥
उक्तानेकविकल्पैरयथावधृतस्वभावतापत्तिः ।
यदिदमणुभ्यः पुद्गलसंज्ञेभ्यः केवलं हि संघाताः ॥ ४२१ ॥
प्रभवन्तीति तदेतत्पूर्वत्रैव तु निराकृतं भवति ।

एवं चाऽऽत्माकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

किं चाऽऽर्हता हि जीवं शरीरपरिमाणमेव कथयन्ति ॥ ४२२ ॥
सोऽयमसर्वगतः सन्नकृत्स्न आत्मा भवेत्परिच्छिन्नः ।
स्याच्चेदेवमनित्यो घटादिवत्स्यादसौ हि शारीरः ॥ ४२३ ॥
मानुषजीवो वाऽयं मनुष्यतनुमात्रपरिमितो भूत्वा ।
केनापि कर्मणाऽयं स एव हस्त्यादिजन्म लभमानः ॥ ४२४ ॥
हस्त्यादिविपुलदेहं कृत्स्नं विन्देत कथमसौ जीवः ।
हस्तिशरीरो भूत्वा सूक्ष्मशरीरं स एव लभमानः ॥ ४२५ ॥
सूक्ष्मशरीरे तस्मिन्नहि संमीयेत कृत्स्न एवासौ ।
यदि चानन्तावयवो जीवः स्यात्तस्य सूक्ष्मतनुयोगे ॥ ४२६ ॥
केचिच्च संकुचेयुर्महति च विकसेयुरवयवा इति चेत् ।
ये चानन्तावयवा जीवस्योक्ता हि ते च सर्वेऽपि ॥ ४२७ ॥
जीवाधिष्ठितदेशे प्रतिहन्यन्ते न वेति वक्तव्यम् ।
यदि चेत्प्रतिहन्यन्ते संमीयन्ते कथं शरीरेऽल्पे ॥ ४२८ ॥
अप्रतिघाते तेषां तस्यैकावयवदेशताप्राप्त्या ।
इतरावयवानां स्यात्प्रथिमानुपपत्तिरत्र दुर्वारा ॥ ४२९ ॥
एवं सति जीवस्य ह्यणुमात्रत्वप्रसङ्ग एव स्यात् ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

उपगच्छन्ति ह केचित्पर्यायेण च बृहत्तनुप्राप्तौ ॥ ४३० ॥
केचित्सूक्ष्मशरीरे ह्यपगच्छन्तीति नेदमपि युक्तम् ।
पर्यायेणावयवोपगमापगमादियोगतोऽप्यस्य ॥ ४३१ ॥
न च देहपरिमितत्वं नित्यत्वं चास्य शक्यते वक्तुम् ।
येनावयवोपगमापगमाभ्यां विक्रियादिमत्त्वेन ॥ ४३२ ॥
जीवस्यानित्यत्वप्रसक्तिरत्रेयमपरिहर्तव्यम् ।
जीवस्यानित्यत्वे तस्य च भोगापवर्गसंयोगः ॥ ४३३ ॥

उपपादयितुं शक्यो न कथंचिदपीह केनचिद्वाऽपि ।
अत एवमादिदोषप्रसक्तियोगेन चास्य जीवस्य ॥ ४३४ ॥
पर्यायेणावयवोपगमापगमौ न वाञ्छितुं शक्यौ ।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

मोक्षावस्था सेयं ह्यन्त्यावस्थेति वर्ण्यते जैनैः ॥ ४३५ ॥
नित्यमिति चेष्ट्यते खलु तदवस्थाभाविजीवपरिमाणम् ।
यद्यन्त्यं परिमाणं नित्यं स्यात्तर्हि पूर्वयोरपि च ॥ ४३६ ॥
परिमाणयोस्तथा स्यान्नित्यत्वं न हि तयोर्विशेषः स्यात् ।
एकतनुमानता स्यान्नोपचितापचितगात्रयोगोऽस्य ॥ ४३७ ॥
अपि चान्त्यं परिमाणं जीवगतं यद्यवस्थितं भवति ।
पूर्वत्रापि तथैवावस्थितपरिमाणजीवः स्यात् ॥ ४३८ ॥
एवं सति च सदैव ह्यणुर्महान्वा भवेदसौ जीवः ।
न हि नानातनुयोगात्तत्परिमाणतामसौ गच्छेत् ॥ ४३९ ॥
तस्मात्सौगतमतवच्चाऽऽर्हतमपि मतमिदं न युक्तं स्यात् ।
क्षपणकसिद्धान्तेन हि वेदान्तसमन्वयस्य न विरोधः ॥ ४४० ॥
लुञ्चितकेशमतेऽस्मिन्निराकृते जटिलशैवमतमेतत् ।
बुद्धावधारूढं वेदान्तसमन्वयस्य परिपन्थि ॥ ४४१ ॥
इति मत्वा सूत्रकृता तदिदं शैवं मतं निराक्रियते ।

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इह चाधिष्ठातैव हि न प्रकृतिः सोऽयमीश्वरो जगतः ॥ ४४२ ॥
आगमकृताबलम्बाः पाशुपताश्चैवमत्र कथयन्ति ।
केचित्तु सांख्ययोगव्यपाश्रयाश्चैवमत्र कथयन्ति ॥ ४४३ ॥
ईशः प्रधानपुंसोर्नियन्तृमावान्निमित्तमात्रं स्यात् ।
इतरेतरभिन्ना हि प्रधानपुरुषेश्वरा भवन्तीति ॥ ४४४ ॥
माहेश्वरास्त्वैवं मन्यन्ते वर्णयन्ति चाप्येवम् ।
ये कार्यकारणयोगा विधिदुःखान्ताश्च पञ्च पशुपतिना ॥ ४४५ ॥
इह पशुपाशविमुक्त्यै ह्युपदिष्टाः पशुपतिर्निमित्तमिति ।
कार्यं महदादिकमिह करणं च स्यात्प्रधानमेवेदम् ॥ ४४६ ॥
योगः समाधिरेव त्रिषवणजलमज्जनादि विधिरत्र ।
दुःखान्तोऽसौ मोक्षः पञ्च पदार्थास्त एत एवेह ॥ ४४७ ॥

तत्रेदमनुपपन्नं यच्च हि माहेश्वरादिनिर्दिष्टम् ।
 ईशस्य कारणत्वं तदिदमधिष्ठातृभावयोगेन ॥ ४४८ ॥
 तत्रासामञ्जस्यात्तदेतदिह नोपपद्यते किमपि ।
 इह चासामञ्जस्यं तदेतदीशस्य दृश्यते लोके ॥ ४४९ ॥
 यन्द्नीनमध्यमोत्तमभावेन प्राणिवर्गमखिलमपि ।
 विद्धत ईशस्यापि हि रागद्वेषादिदोषतापत्तिः ॥ ४५० ॥
 रागद्वेषापत्ताविहास्मदादिवदनीश्वरत्वं स्यात् ।
 प्राणिकृतकर्मसाधनसापेक्षत्वाददोष इति चेन्न ॥ ४५१ ॥
 यदि च नियम्यनियामकभावः कर्मेशयोस्तदा चायम् ।
 अन्योन्याश्रयदोषप्रसङ्ग इह दुर्निवार एव स्यात् ॥ ४५२ ॥
 सोऽयमनादित्वादिह न दोष इति नैव शक्यते वक्तुम् ।
 स हि वर्तमानकालवदतीतकालेऽपि तुल्य एव स्यात् ॥ ४५३ ॥
 नयवित्समयः सोऽयं प्रवर्तनालक्षणो हि दोष इति ।
 दोषेण चाप्रयुक्तो न स्वार्थे वा तथैव न परार्थे ॥ ४५४ ॥
 लोकः प्रवर्तमानो दृष्टः स्वार्थप्रयुक्त एवासौ ।
 येन प्रवर्तते किल लोकस्तेनेह चासमञ्जसता ॥ ४५५ ॥
 ईशः स्वार्थपरश्चेदनीशता तस्य दुर्निवारा स्यात् ।
 अन्यदसामञ्जस्यं पुरुषविशेषः परो ह्युदासीनः ॥ ४५६ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

योऽसौ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तो हीश्वरो विनिर्दिष्टः ।
 संबन्धमन्तरेण प्रधानपुंसोः स ईशिता हि कथम् ॥ ४५७ ॥
 न च संयोगो येन प्रधानपुरुषेश्वरा हि सर्वगताः ।
 निरवयवाश्च तथाऽतः कथमिह संयोग ईदृशां भवति ॥ ४५८ ॥
 इह चाऽऽश्रयाश्रयित्वानिरूपणान्नापि भवति समवायः ।
 कार्यैकसमधिगम्यो नाप्यन्यः कश्चिदत्र संबन्धः ॥ ४५९ ॥
 अपि कार्यकारणभावस्यैवात्र चाप्रसिद्धत्वात् ।
 तादात्म्यलक्षणोऽसौ संबन्धो ब्रह्मवादिनो भवति ॥ ४६० ॥
 आगमबलावलम्बात्स खलु निरूपयति कारणाद्यखिलम् ।
 आगमदृष्टं सकलं ह्यभ्युपगन्तव्यमेव तेनेह ॥ ४६१ ॥
 इह कारणादिरूपं दृष्टान्तबलेन केवलेनैव ।
 वर्णयतो हि परस्याभ्युपगन्तव्यं यथैव दृष्टमिदम् ॥ ४६२ ॥

सर्वज्ञदर्शिताममसद्भावादिह भवेत्परस्यापि ।
 आगमबलसाहाय्यं समानमिति चेत्परस्पराश्रयता ॥ ४६३ ॥
 आगमविश्वासात्किल सर्वज्ञत्वस्य सिद्धिरिह वाच्या ।
 ग्रामाण्यमागमस्य स्यादिह सर्वज्ञतादिसिद्धौ हि ॥ ४६४ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इह चानुपपत्तिः स्यात्तार्किकपरिकल्पितस्य चेशस्य ।
 यद्वच्च कुम्भकारो मृदाद्यधिष्ठाय संप्रवर्तयति ॥ ४६५ ॥
 एवं प्रवर्तयेद्यमीशोऽधिष्ठाय हि प्रधानादि ।
 इह चाधिष्ठेयं यन्मृदादि रूपादिमद्वि तद्वृष्टम् ॥ ४६६ ॥
 इह रूपादिविहीनं प्रधानमीशस्य कथमधिष्ठेयम् ।
 तस्माद्युक्तमेतन्मृदादिदृष्टान्तवस्तुवैधर्म्यात् ॥ ४६७ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

लोके च चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं यथा ह्यधिष्ठाय ।
 पुरुषो यथा नियुक्ते तथा प्रधानं प्रवर्तयेदीशः ॥ ४६८ ॥
 नैवोपपन्नमेतन्न हि करणग्रामसाम्यमिह भवति ।
 भोगादिना हि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वमिह दृष्टम् ॥ ४६९ ॥
 नैवमिह दृश्यते किल भोगः संसारिणामिवेशस्य ।
 व्याख्यायते किलेवं सूत्रद्वयमन्यथैव पुनरपि च ॥ ४७० ॥

‘अधिष्ठानानुपपत्तेश्च’

साधिष्ठानो लोके सशरीरो हीशिता तु राजादिः ।
 नैव हि निरधिष्ठानो दृष्टो राष्ट्रस्य चेशिता क्वापि ॥ ४७१ ॥
 करणायतनं किञ्चिच्छरीरमीशस्य तद्वदिह वाच्यम् ।
 सृष्ट्युत्तरं शरीरं भवेन्न सृष्टेस्तु पूर्वमपि किञ्चित् ॥ ४७२ ॥
 स च निरधिष्ठानः प्रवर्तकत्वं कथं भवेत्तस्य ।
 निरधिष्ठानस्यापि प्रवर्तकत्वे न चेह दृष्टान्तः ॥ ४७३ ॥

‘करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः’ ।

अथ णायतनं शरीरमीशस्य किमपि कल्पयेत् ।
 संसारिवदस्यापि हि भोगादिरनीश्वरत्वमपि च स्यात् ॥ ४७४ ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

अपि चेदमनुपपन्नं तार्किकपरिकल्पितस्य चेशस्य ।
 स हि सर्वज्ञोऽनन्तस्तद्वदनन्तं प्रधानमथ पुरुषाः ॥ ४७५ ॥
 अभ्युपगम्यन्ते तैर्मिथो विभिन्नास्तथैव चानन्ताः ।
 सर्वज्ञेनेनेन प्रधानपुरुषात्मनामिहेयता ॥ ४७६ ॥
 सा हि परिच्छिद्येत न वेत्युभयत्रापि भवति दोषोऽयम् ।
 पूर्वत्र चान्तवत्त्वं प्रधानपुरुषेश्वरेषु दुर्वारम् ॥ ४७७ ॥
 लोके तदन्तवत्किल दृष्टं यद्विद्यत्तया परिच्छिन्नम् ।
 तद्वत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयं यदि भवेत्परिच्छिन्नम् ॥ ४७८ ॥
 तर्ह्यन्तवदेतत्स्यात्संख्यापरिमाणमपि च वक्तव्यम् ।
 इह च परिच्छिन्नानां ये मुच्यन्ते जनास्तु संसारात् ॥ ४७९ ॥
 संसारः किल तेषां संसारित्वं तदन्तवद्दृष्टम् ।
 इतरेषु मुच्यमानेष्वपि संसारस्य चान्तवत्त्वं स्यात् ॥ ४८० ॥
 एवं प्रधानमपि किल सविकारं चान्तवद्भवति ।
 सर्वस्य चान्तवत्त्वे किमधिष्ठेयं भवेदिहेशस्य ॥ ४८१ ॥
 सर्वज्ञतेऽश्वरत्वे स्वातामीशस्य कुत्र किंविषये ।
 यद्यन्तवत्त्वमेषां तदादिमत्त्वं च भवति दुर्वारम् ॥ ४८२ ॥
 यदि चेदेवं हि तदा प्रसज्यते शून्यवाद एवात्र ।
 यदि चेयता तेषां न परिच्छिद्येत तर्हि दोषोऽयम् ॥ ४८३ ॥
 सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिः परमेश्वरस्य दुर्वारा ।
 तस्मादसंगतः स्यात्तार्किकपरिकल्पितेशवादोऽयम् ॥ ४८४ ॥
 पञ्चपदार्थनिरूपकशैवमतेऽस्मिन्निराकृते सपदि ।
 व्यूहचतुष्टयवादो बुद्धिस्थोऽसौ निरस्यते सोऽपि ॥ ४८५ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

प्रकृतिरधिष्ठाताऽसावुभयात्मकमेव कारणं हीशः ।
 येषामभिमत एवं तत्पक्षोऽसौ निरस्यते सपदि ॥ ४८६ ॥
 ननु च श्रुतिमूलं वा ह्येवंरूपो विनिश्चितो हीशः ।
 या हि श्रुत्यनुकूला स्मृतिः प्रमाणमिति वर्णितं पूर्वम् ॥ ४८७ ॥
 तत्पक्षस्य निरासः सूत्रकृतो नैव युक्त इति चेन्न ।
 प्रकृतित्वाद्यंशोऽयं नैव विसंवादगोचरो भवति ॥ ४८८ ॥

अस्ति त्वंशान्तरमिह तद्धि विसंवादविषयतामेति ।
 एको हि वासुदेवो भगवान्स च खलु निरञ्जनज्ञानः ॥ ४८९ ॥
 प्रविमज्जैवाऽऽत्मानं स चतुर्धा हि प्रतिष्ठितो भवति ।
 आद्यो हि वासुदेवव्यूहः संकर्षणो द्वितीयः स्यात् ॥ ४९० ॥
 प्रद्युम्नश्च तृतीयस्तथाऽनिरुद्धश्चतुर्थसंज्ञः स्यात् ।
 यो वासुदेवसंज्ञो व्यूहः स परो हि कारणं भवति ॥ ४९१ ॥
 जीवमनोहंकाराः कार्यं संकर्षणादयो व्यूहाः ।
 इत्थंभूतं तं खल्वभिगमनाद्यैश्च साधनैरिष्ट्वा ॥ ४९२ ॥
 क्षीणक्लेशो मनुजस्त्वन्ते प्रतिपद्यते हि भगवन्तम् ।
 यच्चैतद्भागवतं प्रपञ्चितं तत्र भगवतो योऽसौ ॥ ४९३ ॥
 बहुधा भावो यदपि ह्यजस्रमाराधनं विनिर्दिष्टम् ।
 तत्किल न निराक्रियते यस्मादेतच्छ्रुतिस्मृतिप्रथितम् ॥ ४९४ ॥
 संकर्षणादिकानां या चोत्पत्तिः प्रदर्शिता सा हि ।
 नैवोपपद्यते किल यस्मात्तेषामनित्यतापत्तिः ॥ ४९५ ॥
 तदनित्यत्वे मोक्षो भगवत्प्राप्तिर्न चास्य संभवति ।

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

एतस्मादपि हेतोरसंगतैषा हि कल्पना सर्वा ॥ ४९६ ॥
 यस्माद्धि वर्णयन्ति हि संकर्षणसंज्ञकाच्च कर्तुरिदम् ।
 उत्पद्यतेऽत्र करणं यच्च प्रद्युम्नसंज्ञकं हि मनः ॥ ४९७ ॥
 उत्पद्यतेऽनिरुद्धोऽहंकारः कर्तृजाच्च मनस इति ।
 तच्चायुक्तं करणं न च कर्तुर्जायते क्वचिद्वाऽपि ॥ ४९८ ॥
 नेह च दृष्टान्तो वा श्रुतिरथवा नोपलभ्यते काऽपि ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथ यद्येवं ब्रूषे ये वै संकर्षणादयो गदिताः ॥ ४९९ ॥
 जीवादयो न ते स्युर्विज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यैः ।
 तेजोभिरप्रतर्क्यैश्चैवधर्मैः समन्विताः सर्वे ॥ ५०० ॥
 निर्दोषा निरवद्या निरधिष्ठानाश्च वासुदेवास्ते ।

अथोपवर्णितदोषः कथमपि न चेह भवतीति ॥ ५०१ ॥

एवमपि दुनिर्वारो योऽसावुत्पत्त्यसंभवो दोषः ।

यदि च परस्परभिन्नास्तुल्यात्मानो हि वासुदेवाद्याः ॥ ५०२ ॥

एकेन कार्यसिद्धेरनेकपरमेशकल्पना विफला ।
 सिद्धान्तहानिरपरो दोषोऽयं दुर्निवार एवात्र ॥ ५०३ ॥
 अभ्युपगतं हि भगवानेवैको वासुदेव इति यस्मात् ।
 एकस्य भगवतो यदि चत्वारस्तुल्यभावमापन्नाः ॥ ५०४ ॥
 एवमपि दुर्निवारो यथोपदिष्टो हि दोष इह भवति ।
 इह वासुदेवसंज्ञात्कथमिह संकर्षणस्य चोत्पत्तिः ॥ ५०५ ॥
 असति विशेषे क्वापि हि न दृश्यते कार्यकरणभावोऽयम् ।
 इह तरतमभावोऽयं न दृश्यते पाञ्चरात्रसिद्धान्ते ॥ ५०६ ॥
 अपि च चतुःसंख्यायां भगवद्व्यूहाश्च नावतिष्ठेरन् ।
 स्तम्भावसानमेतद्ब्रह्मादि च यच्च दृश्यते सकलम् ॥ ५०७ ॥
 भगवद्व्यूहत्वेन च तदेतद्वगम्यते हि सर्वत्र ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्चायं बहुविध उपलभ्यते हि शास्त्रेऽस्मिन् ॥ ५०८ ॥
 ज्ञानैश्वर्यप्रमुखा गुणास्त आत्मान एव भगवन्तः ।
 इति गुणभावं गुणिताविरुद्धमेवोपवर्णयन्त्येते ॥ ५०९ ॥
 विप्रतिषेधपदस्य हि निन्दार्थपरत्वमपि च संभवति ।
 वेदेषु चतुर्षु परं श्रेयोऽलब्ध्वा स एष शाण्डिल्यः ॥ ५१० ॥
 शास्त्रं तदेतदधिगतवानिति दृष्टा हि वेदनिन्दाऽपि ।
 तस्मादसंगतैषा वेदविरुद्धार्थकल्पना सकला ॥ ५११ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां द्वितीयसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ ५१२ ॥
 तत्र द्वितीयपादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ ५१३ ॥
 इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयपादप्रारम्भः ।

जीवस्यानुत्पत्तावाकाशो वा कथं प्रजायेत ।
 इत्येकदेशिशङ्कां निरसितुमिदमाह सूत्रकारोऽयम् ॥ १ ॥

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

श्रुतिविप्रतिषेधाद्यदि परपक्षाणामुपेक्षणीयत्वम् ।
 नहि श्रुतिपक्षोऽयं विप्रतिषेधादुपेक्षणीयः स्यात् ॥ २ ॥
 इति खलु शङ्कोत्थाने वादारम्भो हि तन्निवृत्त्यर्थः ।
 इह भूतभोक्तृवचसां मिथो विरोधो निरस्यते पादे ॥ ३ ॥
 उत्पत्तिश्रुतयः किल भिन्नप्रक्रमपरा हि लक्ष्यन्ते ।
 आकाशस्योत्पत्तिं वदन्ति खलु तैत्तिरीयकश्रुतयः ॥ ४ ॥
 छन्दोगाः खलु नैवं वियदुत्पत्तिं समामनन्ति यतः ।
 जीवस्य प्राणानामपि क्रमादिकृतविरोध इह दृष्टः ॥ ५ ॥
 श्रुत्यन्तरेषु तस्मादयमपि पक्षो ह्युपेक्षणीय इति ।
 शङ्कानिरसिनपूर्वकसकलश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय ॥ ६ ॥
 आरभ्यते विचारस्तत्र प्रथमं हि वियदुपाश्रित्य ।
 नोत्पद्यते हि तद्विदं वियद्यतो भवति तच्च विमुसंज्ञम् ॥ ७ ॥
 किंचोत्पत्तिप्र वाक्ये न श्रूयते क्वचिद्वाऽपि ।
 छान्दोग्ये हि सदेवेत्यादौ वाक्ये तु पञ्चमूतानाम् ॥ ८ ॥
 तेजो मध्यमं कृत्वा सृष्टिः प्रपञ्चिता हि सतः ।
 मानं श्रुतिं त्रिन्द्रियविज्ञाने या न दृश्यते सेयम् ॥ ९ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

अत्र तुशब्दो योऽसौ न हि पक्षान्तरपरिग्रहे मानम् ।
 यद्यपि वियदुत्पत्तिश्छान्दोग्ये नैव दृश्यतेऽथापि ॥ १० ॥
 दृष्टा च तैत्तिरीयकवाक्ये ते खलु समामनन्त्येवम् ।
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्य तद्विदमिह पठितम् ॥ ११ ॥
 तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश इति च यद्वाक्यम् ।
 तत्र च विप्रतिषेधः श्रुत्योरनयोर्हि दुर्निवारोऽसौ ॥ १२ ॥
 तेजःप्रमुखासृष्टिः क्वचिदिह दृष्टा क्वचिच्च वियदाद्या ।
 नैवावगम्यते खल्वनयोः श्रुत्योरिहैकवाक्यत्वम् ॥ १३ ॥
 स्रष्टुः सकृच्छ्रुतस्य हि न स्रष्टव्यद्वयेन संबन्धः ।
 यद्येवं तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति स्यात् ॥ १४ ॥
 कर्तव्यद्वययोगो नन्विह कर्तुः सकृच्छ्रुतस्यापि ।
 दृष्टः सूर्यं पक्त्वा तथौदनं पचति विप्र इति चेन्न ॥ १५ ॥

तत्र हि पौर्वापर्याद्युक्तो नाऽऽकाशतेजसोस्तु तथा ।
 इह चाऽऽदिमत्त्वमुभयोर्दृष्टं छान्दोग्यतैत्तिरीयकयोः ॥ १६ ॥
 स्रष्टुः सकृच्छ्रुतस्य हि युगपत्ताभ्यां कथं नु संबन्धः ।
 वायोरग्निरितीदं पृथगाम्नानं विरुद्धमिह भवति ॥ १७ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

एवै विप्रतिषेधे या ह वियज्जनिपरा श्रुतिः सेयम् ।
 गौणी वाक्या यस्माद्वियदुत्पत्तिः कथंचिदपि न भवेत् ॥ १८ ॥
 इह कारणसामेग्री वियदुत्पत्तौ न दृश्यते काऽपि ।
 समवायिकारणं स्याद्यदेकजातीयमिह तथाऽनेकम् ॥ १९ ॥
 द्रव्योत्पत्तौ साधनमेतद्दृष्टं पट्टादिके कार्ये ।
 वियतः कार्यत्वे किल तदत्र नैवोपलभ्यते किमपि ॥ २० ॥
 एवं सति च निमित्तं यच्चासमवायिकारणं तदपि ।
 त प्रवृत्तं तदसत्त्वे साधयेत्कथं कार्यम् ॥ २१ ॥
 उत्पत्तिमतां दृष्टः पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः स्यात् ।
 आकाशस्योत्पत्तौ संभावयितुं न शक्यते सोऽयम् ॥ २२ ॥
 किंच पृथिव्यादिभ्यो वैधर्म्यं चास्य दृश्यते भूयः ।
 तेन विमुत्त्वमजत्वं सिध्यति नोत्पत्तिमत्त्वमेतस्य ॥ २३ ॥
 घटकरकाकाशगृहाकाशा इति वियत एकरूपस्य ।
 मेदव्यपदेशोऽयं ह्युपाधिमूलो न वस्तुमूलः स्यात् ॥ २४ ॥
 आकाशो जात इति व्यपदेशः स्यादुपाधिजनिमूलः ।
 गौणो वियदुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी तथैव किं न स्यात् ॥ २५ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुश्चेत्याद्या या श्रुतिर्हि वाय्वन्तरिक्षयोरेवम् ।
 अमृतत्वमुपदिशन्ती वियदुत्पत्तिं निवारयत्येषा ॥ २६ ॥
 आकाशवदिति चान्या श्रुतिराकाशेन तत्परं ब्रह्म ।
 सर्वगतत्वेन तथा नित्यत्वेनापि सदृशमुपदिशति ॥ २७ ॥
 उपदिश्य सदृशमेतत्तौ धर्मावस्य सूचयत्येषा ।
 स यथाऽनन्त इति श्रुतिराकाशस्याप्यनन्ततां वक्ति ॥ २८ ॥
 श्रुतिराकाशशरीरं ब्रह्मेति तथैव बोधयत्यपरा ।
 तस्मात्सिद्धं ब्रह्मवदाकाशं नित्यमपि च सर्वगतम् ॥ २९ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

शङ्कोत्तरसूत्रमिदं शङ्का चेयं हि भवति तत्रैवम् ।
 संभूतशब्द एष हि सकृच्छ्रुतस्तैत्तिरीयके वाक्ये ॥ ३० ॥
 वियति च स कथं गौणस्तेजःप्रभृतिषु कथं स मुख्य इति ।
 नेयं शङ्का कार्या येनासौ ब्रह्मशब्दवद्भवति ॥ ३१ ॥
 तपसा ब्रह्मेत्यस्मिन्नाधिकारे तपसि चैवमन्नादौ ।
 स्याद्ब्रह्मशब्द एव हि गौणो मुख्यस्तथैव चाऽऽनन्दे ॥ ३२ ॥
 ननु नमसोऽनुत्पत्तौ श्रुतिप्रतिज्ञा हि बाधिता भवति ।
 एवं किलैकमेवाद्वितीयमिति दृश्यते प्रतिज्ञेयम् ॥ ३३ ॥
 यदि नमसो नित्यत्वं ब्रह्म तदा सद्वितीयमेव भवेत् ।
 आत्मानि विदिते सर्वं विदितमितीयं तथेति चेन्मैवम् ॥ ३४ ॥
 अत्रत्यसर्वशब्दः स्वकार्यपर एव नैव सर्वपरः ।
 कश्चित्कुलालगेहे मृदण्डादीनि पूर्वमुपलभ्य ॥ ३५ ॥
 नानाविधान्यमत्राण्युपलभ्य परेद्युरेवमाचष्टे ।
 एकाकिनी मृदेव ह्यासीत्पूर्वेद्युरेतदखिलमिति ॥ ३६ ॥
 स तु मृत्कार्यं सकलं नाऽऽसीत्पूर्वेद्युरित्यभिप्रेयात् ।
 न तु दण्डादिकमेवं नाऽऽसीदग्रे स्वकार्यजातमिति ॥ ३७ ॥
 अथवेयमद्वितीयश्रुतिरिह कर्त्रन्तरं निवारयति ।
 इह चामत्रप्रकृतेर्मृदः कुलालो यथा ह्यधिष्ठाता ॥ ३८ ॥
 नैवमधिष्ठाताऽन्यो भवतीह ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेः ।
 अथवाऽत्र नाद्वितीयश्रुतिमङ्गोऽयं हि शङ्कितुं शक्यः ॥ ३९ ॥
 इह सद्वितीयता किल लोके दृष्टा हि भिन्नलक्षणयोः ।
 प्रागुत्पत्तेर्लक्षणभेदो न ब्रह्मगगनयोर्भवति ॥ ४० ॥
 क्षीरोदकयोरिव किल तयोश्च संसृष्टयोः पुरा सृष्टेः ।
 व्यापित्वामूर्तत्वाद्यखिलं तुभ्यं हि धर्मजातं तत् ॥ ४१ ॥
 तद्ब्रह्मसर्गकाले यतते स्तिमितं वियद्यथापूर्वम् ।
 तेनान्यता तयोः स्यात्सृष्ट्युत्तरमेव नैव तत्पूर्वम् ॥ ४२ ॥
 किंचैवमेव सिद्धेद्ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानम् ।
 अपि किल कार्यं सकलं वियताऽव्यतिरिक्तदेशकालं हि ॥ ४३ ॥
 वियदपि यदिदं हि तथा ब्रह्माव्यतिरिक्तदेशकालं स्यात् ।
 तेन विदिते भवति हि विदितं तदेतदाकाशम् ॥ ४४ ॥

क्षीरगतो जलबिन्दुः क्षीरग्रहणेन गृह्यते हि यथा ।
 एवं ब्रह्माणि विदिते वियदपि तदिदं गृहीतमेव स्यात् ॥ ४५ ॥
 इति सकलश्रुतिवचसामविरोध इहेति चैकदेशिमतम् ।
 निर्दिश्य सप्रपञ्चं तदिदं कूषयति सूत्रकारोऽयम् ॥ ४६ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

येनाश्रुतमिति या स्यादात्मनि खल्विति तथैव चान्याऽपि ।
 कस्मिन्नित्यपरा या न च काचन मदिति चैवमन्याऽपि ॥ ४७ ॥
 प्रतिवेदान्तं चैवंरूपा या दृश्यते प्रतिज्ञा हि ।
 तस्या एवमहानिस्तदनुपरोधो भवेन्न चेतरेथा ॥ ४८ ॥
 यद्यव्यतिरेकः स्याद्विज्ञेया णोऽस्य कृत्स्नस्य ।
 उपपद्यते तदैव ह्यव्यतिरेकः स एष निर्दिष्टः ॥ ४९ ॥
 यद्येकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येतेदमखिलमपि वस्तु ।
 श्रुत्याऽप्यव्यतिरेकादियं प्रतिज्ञा प्रदर्शिता भवति ॥ ५० ॥
 इह कार्यकारणामित्प्रतिपादनपरमुदादिदृष्टान्तैः ।
 येनश्रुतमित्याद्या श्रुतिप्रतिज्ञा समर्थिता श्रुत्या ॥ ५१ ॥
 ये चोत्तरत्र पठिताः सदेव सोम्येदमग्र इत्याद्याः ।
 ते खल्वीक्षणपूर्वकमाखिलं तेजःपुरःसरं कार्यम् ॥ ५२ ॥

ण उपदिश्य ततश्चाव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति किल ।

इह चैतदात्म्यमिति ि वाक्यमुपक्रम्य चाऽऽत्तमात्तेर्हि ॥ ५३ ॥
 न कार्यमेतद्यद्याकाशं भवेदयुक्तमिदम् ।
 ब्रह्माणि विज्ञाते सति न हि विज्ञायेत तदिदमाकाशम् ॥ ५४ ॥
 एवं सति प्रतिज्ञा श्रौती सेयं हि बाधिता भवति ।
 हीयेत चेत्प्रतिज्ञा वेदाप्रामाण्यमत्र दुर्वारम् ॥ ५५ ॥
 प्रतिवेदान्तं शब्दा इदं सर्वमिति चैवमाद्या मे ।
 ते तत्तद्दृष्टान्तैरिमां प्रतिज्ञां समर्थयन्ति खलु ॥ ५६ ॥
 तस्माज्ज्वलनादिवदिदमपि गगनं ब्रह्मणो जनिं लभते ।
 नोत्पद्यते तदेतद्वियदश्रवणादितीह यच्चोक्तम् ॥ ५७ ॥
 तदयुक्तमेव यस्माद्वियदुत्पत्तिः प्रदर्शिता श्रुत्या ।
 तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश एवमादिकया ॥ ५८ ॥
 ननु तत्तेजोऽसृजतेत्येनेन चास्य विरोध इति चेन्न ।
 न हि भिन्नवाक्यता स्याच्छ्रुतिवचसां किंत्विहैकवाक्यत्वम् ॥ ५९ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

शङ्कोत्तरसूत्रमिदं शङ्का चेयं हि भवति तत्रैवम् ।
 संभूतशब्द एष हि सकृच्छ्रुतस्तैत्तिरीयके वाक्ये ॥ ३० ॥
 वियति च स कथं गौणस्तेजःप्रभृतिषु कथं स मुख्य इति ।
 नेयं शङ्का कार्या येनासौ ब्रह्मशब्दवद्भवति ॥ ३१ ॥
 तपसा ब्रह्मेत्यस्मिन्नधिकारे तपसि चैवमन्नादौ ।
 स्याद्ब्रह्मशब्द एव हि गौणो मुख्यस्तथैव चाऽऽनन्दे ॥ ३२ ॥
 ननु नमसोऽनुत्पत्तौ श्रुतिप्रतिज्ञा हि बाधिता भवति ।
 एवं किलैकमेवाद्वितीयमिति दृश्यते प्रतिज्ञेयम् ॥ ३३ ॥
 यदि नमसो नित्यत्वं ब्रह्म तदा सद्वितीयमेव भवेत् ।
 आत्मनि विदिते सर्वं विदितमितीयं तथेति चेन्मैवम् ॥ ३४ ॥
 अत्रत्यसर्वशब्दः स्वकार्यपर एव नैव सर्वपरः ।
 कश्चित्कुलालगेहे मृदण्डादीनि पूर्वमुपलभ्य ॥ ३५ ॥
 नानाविधान्यमन्त्राण्युपलभ्य परेद्युरेवमाचष्टे ।
 एकाकिनी मृदेव ह्यासीत्पूर्वेद्युरेतदखिलमिति ॥ ३६ ॥
 स तु मृत्कार्यं सकलं नाऽऽसीत्पूर्वेद्युरित्यभिप्रेयात् ।
 न तु दण्डादिकमेवं नाऽऽसीदग्रे स्वकार्यजातमिति ॥ ३७ ॥
 अथवेयमद्वितीयश्रुतिरिह कर्त्रन्तरं निवारयति ।
 इह चामत्रप्रकृतेर्मृदः कुलालो यथा ह्यधिष्ठाता ॥ ३८ ॥
 नैवमधिष्ठाताऽन्यो भवतीह ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेः ।
 अथवाऽत्र नाद्वितीयश्रुतिमङ्गोऽयं हि शङ्कितुं शक्यः ॥ ३९ ॥
 इह सद्वितीयता किल लोके दृष्टा हि भिन्नलक्षणयोः ।
 प्रागुत्पत्तेर्लक्षणभेदो न ब्रह्मगगनयोर्भवति ॥ ४० ॥
 क्षीरोदकयोरिव किल तयोश्च संसृष्टयोः पुरा सृष्टेः ।
 व्यापित्वामूर्तत्वाद्यखिलं तुभ्यं हि धर्मजातं तत् ॥ ४१ ॥
 तद्ब्रह्मसर्गकाले यतते स्तिमितं वियद्यथापूर्वम् ।
 तेनान्यता तयोः स्यात्सृष्ट्युत्तरमेव नैव तत्पूर्वम् ॥ ४२ ॥
 किंचैवमेव सिध्येद्ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानम् ।
 अपि किल कार्यं सकलं वियताऽव्यतिरिक्तदेशकालं हि ॥ ४३ ॥
 वियदपि यदिदं हि तथा ब्रह्माव्यतिरिक्तदेशकालं स्यात् ।
 तेन विदिते भवति हि विदितं तदेतदाकाशम् ॥ ४४ ॥

द्विदलाङ्कुरवत्स्यादिति पक्षोऽप्येतेन परिहृतो भवति ।
 तस्माद्विप्रतिषेधः श्रुत्योरनयोर्न चास्ति कश्चिदपि ॥ ७६ ॥
 अपि किल येनाश्रुतमिति वाक्यं सकलं समर्थयितुमत्र ।
 असमाम्नातमपीदं वियदुत्पत्तावपेक्षितं चेत्स्यात् ॥ ७७ ॥
 कस्मान्न गृह्यते वा वियदेतत्तैत्तिरीयकाम्नातम् ।
 यच्चोक्तं वियतः किल सर्वेणानन्यदेशकालत्वात् ॥ ७८ ॥
 तद्ब्रह्मणा च कार्यैर्वियदपि सह विदितमेव भवतीति ।
 नाप्यद्वितीयविषयश्रुतिकोपो भवति चेह कश्चिदपि ॥ ७९ ॥
 अव्यतिरेकः क्षीरोदकवद्ब्रह्मान्तरिक्षयोर्यस्मात् ।
 इति तु न युक्तं यदि चेदेकज्ञानेन सर्वविज्ञानम् ॥ ८० ॥
 क्षीरजलन्यायेन स्याच्चेत्तदिदं ह्ययुक्तमेव स्यात् ।
 इह च मृदादिमिरेव हि दृष्टान्तैः प्रकृतिविकृतिभावेन ॥ ८१ ॥
 सर्वज्ञानं यदिदं नेतव्यं तदिति गम्यते नान्यत् ।
 तदिदं सर्वज्ञानं सम्यग्ज्ञानं न चान्यथा भवति ॥ ८२ ॥
 क्षीरज्ञानगृहीतं जलं न सम्यग्गृहीतमिह भवति ।
 भवति न पुरुषाणामिव वेदस्यालीकवञ्चनाद्यखिलम् ॥ ८३ ॥
 नाप्येकदेशविषयं सर्वज्ञानं स्वकार्यसापेक्षम् ।
 एकाद्वितीयतादेरवधारणमपि तथेति नो युक्तम् ॥ ८४ ॥
 सर्वत्र संभवादिदमपूर्ववच्चेह नोपदेष्टव्यम् ।
 तस्मादशेषविषयं सर्वज्ञानं तदत्र निर्दिष्टम् ॥ ८५ ॥
 तदुपन्यासो योऽसौ सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षः ।
 गौणी जन्मश्रुतिरिति यच्चोक्तं तन्निरस्यते सपदि ॥ ८६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

[संभवशङ्कानिवर्तनार्थस्तुशब्द इह भवति ।
 यस्माद्यावत्किञ्चिद्विकारजातं घटादिकं दृष्टम् ॥ ८७ ॥
 तावद्विमक्तमेव हि घटपटकटकादि दृश्यते लोके ।
 न त्वविकृतं हि किञ्चिद्विमक्तमुपलभ्यते कुतश्चिदपि ॥ ८८ ॥
 अत्र पृथिव्यादिभ्यो विभाग उपलभ्यते हि वियतोऽपि ।
 तस्माद्वि वियदपीदं भवति विकारः कदाऽपि नाविकृतम् ॥ ८९ ॥

एतेन व्याख्यातं दिगादिकानामपीह कार्यत्वम् ।
 नन्वात्माऽपि विभक्तो वियदादिभ्योऽवगम्यते लोके ॥ ९० ॥
 तस्मात्सोऽपि विकारो घटवत्स्यादितीह नाऽऽशङ्क्यम् ।
 यो धर्मिसत्तया किल समसत्ताको भवेद्विभागोऽसौ ॥ ९१ ॥
 हेतुः स चायमात्मानि न संभवेद्येन कल्पितोऽयं स्यात् ।
 हेतावज्ञानान्यद्द्रव्यत्वमपीह पूरणीयं स्यात् ॥ ९२ ॥
 एवं चेद्यमिचारो नाज्ञाने वा तदीयसंबन्धे ।
 आत्मनः । श इति श्रुत्याऽऽकाशादिकारणत्वेन ॥ ९३ ॥
 निर्धारितोऽयमात्मा कथं विकारो यथा विकारः स्यात् ।
 आकाशादिकमेतत्कार्यं सकलं निरात्मकं भवति ॥ ९४ ॥
 एवं च शून्यवादः स्यादत आत्मा कदाऽपि न विकारः ।
 योऽसौ सर्वस्याऽऽत्मा जगतः सर्वस्य कारणीभूतः ॥ ९५ ॥
 स ह्यात्मेदृशरूपः केन कथं वा क्व वा निराक्रियते ।
 अनपेक्ष्य च प्रमाणं सोऽसावात्मा भवेत्स्वयं सिद्धः ॥ ९६ ॥
 वियदादयः पदार्थाः केनचिदपि नैवमभ्युपेयन्ते ।
 सर्वव्यवहाराणामाश्रयभूतो यतोऽयमात्मा स्यात् ॥ ९७ ॥
 प्राग्व्यवहाराणि : स चायमात्मा कथं निराक्रियते ।
 जानामि वर्तमानं ह्यतीतमज्ञासिषं तथैवा ॥ ९८ ॥
 ज्ञास्याभ्येवमनागतमित्येवं ज्ञातुरेव सर्वत्र ।
 प्रत्यभिसंधेयोऽगादात्मा नित्यो न चैवमाकाशः ॥ ९९ ॥
 समजातीयमनेकं व्योम्न उपादानकारणं यस्मात् ।
 नैवोपलभ्यतेऽतो नित्यं विषदिति हि यच्च पूर्वोक्तम् ॥ १०० ॥
 तदनुपपन्नं यस्माद्भव्यारम्भेऽत्र नास्ति नियमोऽसौ ।
 आरभते किल कार्यं समजातीयं न चान्यदित्येवम् ॥ १०१ ॥
 यदि चैवं नियमः स्यात्पटादिकार्यं कथं भवेत्तत्र ।
 तन्तौ तत्संयोगे समजातीयत्वमसुलभं हि यतः ॥ १०२ ॥
 समवायिकारणस्याप्येवंरूपो हि नैव नियमः स्यात् ।
 'गोबालैरप्येका रज्जुर्हि सृज्यते यस्मात् ॥ १०३ ॥
 ते किल कार्यं नैवैकं किंत्वनेकमेवेति ।
 नियमः स्याद्यतश्च परिणामवाद इह भवति ॥ १०४ ॥

परिणमते किल लोके कचिदेकमनेकमपि च परिणमते ।

‘जादिकमेतत्त्वेनेकमेवाङ्कुरादिभावेन ॥ १०५ ॥

क्षीरादि तु परिणमते ह्येकं दध्यादिकार्यभावेन ।

नैवेशशासनं स्यादनेकमुत्पादकं न चैकमिति ॥ १०६ ॥

तस्माच्छ्रुत्वनुसारादेकस्माद्ब्रह्मणो हि जगदखिलम् ।

जायत इति सिद्धं तत्क्षीरवदित्यत्र दृश्यते सूत्रे ॥ १०७ ॥

आकाशस्योत्पत्तौ पूर्वापरकालयोर्विशेषः स्यात् ।

इति किल नैवाऽऽशङ्क्यं यश्च विशेषो हि दृश्यते सपदि ॥ १०८ ॥

वियति पृथिव्यादिभ्यः स हि पूर्वं नेति गम्यते वियति ।

पृथ्व्यप्तेजोवायुस्वभावविधुरं यथा भवेद्ब्रह्म ॥ १०९ ॥

प्रागुत्पत्तेरेवं वियत्स्वभावेन वर्जितं भवति ।

तस्माद्वियदपि कार्यं यथा पृथिव्यादि तद्वदेव स्यात् ॥ ११० ॥

एवमनित्यगुणाश्रयभावेनानित्यता भवेद्वियतः ।

अमृतत्वश्रुतिरपि या वियतो नित्यत्वबोधिका साऽपि ॥ १११ ॥

अमृता देवा इतिवाच्चिरकालावस्थितत्वसापेक्षा ।

आकाशस्य जनिश्रुतिरपि गौणी ब्रह्मशब्दवत्तपसि ॥ ११२ ॥

इति तु निराकृतमत इह वियदेतद्ब्रह्मकार्यमिति सिद्धम् ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अतिदेशत्वात्पृथगिह संगत्यन्तरमपेक्षते नेदम् ॥ ११३ ॥

व्याख्यानेन हि वियतो व्याख्यातो भवति मातरिश्वाऽपि ।

छान्दोग्यः स हि पूर्वं बलवत्तरतैत्तिरीयकश्रुत्या ॥ ११४ ॥

नयनादुक्तस्रष्टरि समन्वयोऽसौ तदेकवाक्यतया ।

एवं सत्याकाशानन्तरता तेजसोऽस्य लब्धैव ॥ ११५ ॥

तुल्यवदानन्तर्यं भवति यदा वायुतेजसोरनयोः ।

वायोरग्निरितीह श्रुतिर्या हि बाधिता सा स्यात् ॥ ११६ ॥

पौर्वापर्यं च पुनस्तेजःप्राथम्यमङ्ग एव स्यात् ।

तद्भङ्गे च श्रुत्योस्तदेकवाक्यत्वमनुपपन्नं स्यात् ॥ ११७ ॥

इति गौणवाद्परतामाश्रित्येहापि पूर्वपक्षः स्यात् ।

उत्पत्तिपरे वाक्ये छान्दोग्येऽसौ न दृश्यते वायुः ॥ ११८ ॥

आकाशाद्वायुरिति ह्याम्नातस्तैत्तिरीयके च पुनः ।

७ । विप्रतिषेधे चोत्पत्तिश्रुतिरियं हि गौणी स्यात् ॥ ११९ ॥

यस्मात्सैवेत्यादिश्रुतिरस्तमयं निवारयत्यस्य ।
 इत्याक्षेपं निरसितुमेतत्सूत्रं प्रदर्शितं मुनिना ॥ १२० ॥
 उत्पद्यते हि वायुर्यतः प्रतिज्ञानिरोध इह भवति ।
 अभ्युपगतं हि यावद्विकारजातं विभक्तमिह यस्मात् ॥ १२१ ॥
 मयप्रतिषेधश्चापरविद्यापरो न मुख्यः स्यात् ।
 अमृतत्वादिश्रवणं व्याख्यातार्थं हि भवति पूर्वत्र ॥ १२२ ॥
 नन्विह वियतो वायोरुत्पत्तिप्रकरणे हि तुल्यतया ।
 श्रवणादिदमधिकरणं भवेदिहैकं न चातिदेशोऽयम् ॥ १२३ ॥
 इति चेन्मन्दधियामिह कदाचिदेषा हि शब्दमात्रकृता ।
 शङ्का स्यादिति मत्वा ह्यतिदेशोऽयं प्रदर्शितो मुनिना ॥ १२४ ॥
 संवर्गवाक्यशेषे यदसौ वायुः श्रुतो महाभागः ।

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु यदि वियदादीनामुत्पत्तिः सा परात्मनोऽपि स्यात् ॥ १२५ ॥
 वियतो विकाररूपाद्विकाररूपो यथा भवेद्वायुः ।
 स्याद्ब्रह्मणो विकाराद्वियदादीनां तथैव चोत्पत्तिः ॥ १२६ ॥
 स्याच्चेदनाद्यनन्तं महत्तः परमिति हि गौणमेतत्स्यात् ।
 अमृतत्वं हि यथा वा वाय्वादेः स्यात्तथैव चेहापि ॥ १२७ ॥
 त्वं ो मदसीति श्रुतिर्हि मुख्यार्थबोधिका वाच्या ।
 त्परात्मनोऽपि स्यादुत्पत्तिः कुतश्चिदिति शङ्काम् ॥ १२८ ॥
 निरि ु भवस्त्विति मुनिना रचितं तदेतदधिकरणम् ।
 न ब्रह्मणः सतोऽस्य स्यादुत्पत्तिः कुतश्चिदन्यस्मात् ॥ १२९ ॥
 सद्रूपं यतो न भवेत्सत एव तस्य चोत्पत्तिः ।
 प्रकृतिविकारात्मकताऽप्यसति विशेषे हि न क्वचिद्दृष्टा ॥ १३० ॥
 नापि विशे इह सत्सामान्यं हि शङ्कितुं शक्यम् ।
 लोके घटादिर्भृच्च घटादेर्न दृश्यते क्वापि ॥ १३१ ॥
 नाप्यसतो वा सत्स्यादसद्यदेतन्निरात्मकं दृष्टम् ।
 श्रुतिरेषा हि स कारणमित्याद्या या च दृश्यते साऽपि ॥ १३२ ॥
 अधिपं च जनयितारं परात्मनोऽन्यं नचेति वारयति ।
 त्वं जातो भवसीति श्रुतिरौपाधिकजनिप्रधानैव ॥ १३३ ॥

सदनाद्यनन्तमेतद्ब्रह्म न चेह श्रुतेर्विरोधोऽपि ।

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

छान्दोग्ये तत्तेजोऽसृजतेति श्रूयते हि वाक्यमिदम् ॥ १३४ ॥

तेन च सन्मूलत्वं प्रतीयते चास्य तेजसस्तस्मात् ।

तस्यैव तैत्तिरीयकवाक्ये दृष्टं हि वायुमूलत्वम् ॥ १३५ ॥

एवं विप्रतिपत्तौ प्राप्तं हि ब्रह्मयोनि तेज इति ।

तत्तेजोऽसृजतेति ह्युपदेशोऽयं च तत्परो येन ॥ १३६ ॥

एवं चेदेतं(?) स्यादेकज्ञानेन सर्वबिज्ञानम् ।

वायोरग्निरिति श्रुतिरपि वाय्वग्न्योः क्रमार्थिका भवात् ॥ १३७ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूते तेजोऽतो जायते हि मरुत इति ।

आह श्रुतिरेषा किल वायोरग्निरिति चेममेवार्थम् ॥ १३८ ॥

इह चापादानार्था न चार्था हि पञ्चमी सेयम् ।

आत्मन आकाश इति प्रथममपादानपञ्चमी दृष्टा ॥ १३९ ॥

नैव पुरस्तादपि किल सा संभवति क्रियानिमित्तैव ।

संभवेतेरधिकारे तुल्ये कथमर्थभेद इह भवति ॥ १४० ॥

अपि च क्रमार्थकत्वे वायोरूर्ध्वमिति कल्पनीया स्यात् ।

उपपदयोगः सोऽयं कारकयोगाद्धि दुर्लभो भवति ॥ १४१ ॥

श्रुतिरेषा तस्मादिह गमयति खलु वायुयोनि तेज इति ।

तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतिरन्या ब्रह्मयोनि तेज इति ॥ १४२ ॥

गमयति यद्यपि तस्याः परम्पराजनिपरत्वमेव स्यात् ।

तस्याः श्रुतमामिक्षा दधि तस्या इति हि दृष्टमन्यत्र ॥ १४३ ॥

ईशस्मरणमपीदं भवन्ति भावा इतीह गमकं स्यात् ।

इह चाक्रमवचनानां बलवत्क्रमपरतदेकवाक्यत्वात् ॥ १४४ ॥

वियदादिकारणेऽस्मिन्ब्रह्मणि तेषां समन्वयः सिद्धः ।

आपः ॥ ११ ॥

इह मुण्डकवाक्ये खं वायुर्ज्योतिराप इत्यन्ते ॥ १४५ ॥

ब्रह्मप्रभवत्वमपां श्रुतमन्यत्राग्निजत्वमपि तासाम् ।

तस्मात्तयोर्विरोधेनैवासाग्निजत्वसिद्धिः स्यात् ॥ १४६ ॥

यत इह दृष्टा लोके ता आपो ह्यग्निदाह्यमावेन ।

एतस्मादिति तत्रार्थिका पञ्चमीति शङ्कायाम् ॥ १४७ ॥

तेजोन्याय इहापि स्यादित्यतिदिशति सूत्रकारोऽयम् ।
 प्रत्यक्षतो विरोधे कथमासामग्नित्वमिति चेन्न ॥ १४८ ॥
 ये च त्रिवृत्कृते ते तयोर्विरोधो हि दृश्यते नेह ।
 श्रुतिवचनादविरोधो निर्णीतो येन चात्रिवृत्कृतयोः ॥ १४९ ॥
 केवलमतिदेशो न श्रुत्यविरोधप्रदर्शनार्थः स्यात् ।
 पञ्चमहाभूतानामुत्पत्तिक्रमनिरूपणार्थश्च ॥ १५० ॥
 तेजोमावापन्ने परे श्रुतीनां समन्वयस्तस्मात् ।

पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

इह किल ता आप इति च्छान्दोग्यवाक्यमेतदुपलब्धम् ॥ १५१ ॥
 अद्भ्योऽन्नसृष्टिरस्मिन्वाक्ये ता अन्नमित्यनेनोक्ता ।
 इह चान्नशब्दलभ्यो ब्रीह्यादिर्वाऽथवाऽपि पृथिवी वा ॥ १५२ ॥
 शब्दप्रकरणयोगादिह संदेहे समुत्थिते तत्र ।
 ब्रीहियवाद्येवान्नं सत्यां वृष्टौ तदेव बहु भवति ॥ १५३ ॥
 इति शङ्कामपनेतुं पृथिवीं निर्दिशति सूत्रकारोऽयम् ।
 पृथिवीयमन्नशब्दात्प्रतीयते नौदनादि किञ्चिदपि ॥ १५४ ॥
 अधिकाररूपशब्दान्तराणि लिङ्गानि तत्पराणि यतः ।
 प्रकरणमधिकारः स्यात्स खलु महाभूतगोचरो वृष्टः ॥ १५५ ॥
 पृथिवीं क्रमागतामिह विलङ्घ्य नौदनपरिग्रहो न्याय्यः ।
 इह वाक्यशेषवृष्टं तदनुगुणं दृश्यते हि रूपमपि ॥ १५६ ॥
 यत्कृष्णमित्यनेन प्रदर्शितं कृष्णरूपमेव(वा)स्याः ।
 ब्रीहियवादौ तु पुनः कृष्णत्वं नोपलभ्यते नियतम् ॥ १५७ ॥
 क्वचिदिह पाण्डुरवर्णा लोहितवर्णा च दृश्यते पृथिवी ।
 एवमपि नेह दोषो बाहुल्यापेक्षया हि कृष्णत्वम् ॥ १५८ ॥
 पौराणि च तद्वत्कृष्णं रूपं प्रदर्शयन्त्यस्याः ।

तत्कृष्णं रूपं भवति पृथिव्या न चेतस्स्येदम् ॥ १५९ ॥

श्रुत्यन्तरमप्यद्भ्यः पृथिवीत्येवं हि दृश्यते यदपि ।
 तदपि ह्यद्भ्यः सृष्टां पृथिवीं दर्शयति नौदनादि तथा ॥ १६० ॥
 पृथिवीसृष्टेः पश्चाद्ब्रीह्याद्युत्पत्तिरभिहिता यस्मात् ।

तस्मादिहान्नशब्दात्पृथिवी स्थान्नौदनादि किञ्चिदपि ॥ १६१ ॥
 लोकप्रसिद्धिरपि या साऽप्यधिकारादबाधिता भवति ।
 योऽसौ हि वाक्यशेषो यत्र क्व च वर्धतेति सोऽन्नस्य ॥ १६२ ॥
 पार्थिवतामुक्त्वाऽसावद्भ्यः पृथिवीसमुद्भवं वक्ति ।
 एवं हि तैत्तिरीयश्रुतिमाश्रित्यैव तदनुसारेण ॥ १६३ ॥
 छन्दोगश्रुतिनयनादविरुद्धो भूतसृष्टिवाक्यानाम् ।
 ब्रह्माणि परमानन्दे समन्वयः सपदि तानि भूतानि ॥ १६४ ॥
 आश्रित्य परिहरिष्यति तत्स्वातन्त्र्यैकविषयकां शङ्काम् ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

स्वयमेव स्वविकारान्सृजन्ति विग्रहादिकानि भूतानि ॥ १६५ ॥
 परमेश्वर एवासौ तदात्मनैवावतिष्ठमानः सन् ।
 तत्तद्विकारजातं किमभिध्यायन्हि सृजति वेत्येवम् ॥ १६६ ॥
 संदेहे सति तावत्स्वयं सृजन्तीति युक्तमाभाति ।
 श्रुतिराकाशाद्वायुर्वायोरग्निरिति बोधयत्येव ॥ १६७ ॥
 स्वातन्त्र्यं भूतानामतः सृजन्त्येव तानि भूतानि ।
 तत्तेज ऐक्षतेति श्रुतिर्धतश्चेतनत्वमपि वक्ति ॥ १६८ ॥
 इति शङ्कां वारयितुं तदेतदभिधीयते हि सूत्रकृता ।
 परमेश्वर एवासौ सृजति स्वयमेव तानि भूतानि ॥ १६९ ॥
 तान्येवाभिध्यायंस्तदात्मनैवावतिष्ठमानश्च ।
 तदभिध्यानादेव हि तेजःप्रमुखेषु चेक्षणं भवति ॥ १७० ॥
 सर्वनियन्तृत्वं यल्लिङ्गं तस्यैव भवति नान्यस्य ।
 अन्तर्यामिपरेऽस्मिन्ब्राह्मणवाक्ये हि दृश्यते तदिदम् ॥ १७१ ॥
 सोऽकामयतेत्यस्मिन्स्तन्य(त्र) च सर्वात्मभाव उपदिष्टः ।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

श्रुतिकृतविरोधशङ्का यद्यपि नैवेह परिहृताऽथापि ॥ १७२ ॥
 भूतानामुत्पत्तिक्रमे तु बुद्ध्याविहाधिरूढे हि ।
 विलयक्रमोऽपि तेषां बुद्ध्यारूढो विचार्यते सपदि ॥ १७३ ॥
 किमनियतेनैतेषां क्रमेण विलयः किमन्यथा वा स्यात् ।
 भूतोत्पत्तिक्रमतस्तद्विपरीतेन वेति संदेहे ॥ १७४ ॥

उत्पत्तिस्थितिविलया ब्रह्मायत्ता यतो हि भूतानाम् ।
 तत्र विशेषाभावादनियम एवेह युक्त आभाति ॥ १७५ ॥
 अथवैतेषां विलयः स्यादुत्पत्तिक्रमानुरोधेन ।
 इत्याशङ्कायोगात्तदेतदभिधीयते हि सूत्रकृता ॥ १७६ ॥
 विपरीतक्रम एव स्यादुत्पत्तिक्रमाद्धि विलयस्य ।
 सोपानारोहादौ यथाऽवरोहक्रमो हि विपरीतः ॥ १७७ ॥
 ओषध्यादिकमेवं मृदि बिलयं याति मृदपि चाप्स्वेव ।
 आपस्तेजसि तेजो वायौ वायुश्च वियति वियदपि च ॥ १७८ ॥
 ब्रह्माणि विपरीतेन क्रमेण सकलं हि विलयमुपयाति ।
 स्मृतिरपि जगत्प्रतिष्ठेत्याद्या विलयक्रमं हि विपरीतम् ॥ १७९ ॥
 दर्शयति येन तस्मान्नैवोत्पत्तिक्रमो हि भवतीह ।
 यद्युत्पत्तिक्रम इह विलयेऽपि स्यात्तदा भवेदेवम् ॥ १८० ॥
 समवस्थितेऽपि कार्ये कारणविलयश्च जगति दृश्येत ।
 कार्याप्यये तु कारणसमवस्थानं हि दृश्यते लोके ॥ १८१ ॥
 तस्माद्विपर्ययेण क्रमो हि विलयस्य युक्त एवेह ।

अन्तरा बिज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १८१ ॥

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावेतौ श्रुतिस्मृतिप्रथितौ ॥ १८२ ॥
 अनुलोमप्रतिलोमक्रमेण तौ भवत इति हि निर्दिष्टम् ।
 उत्पत्तिश्चाऽऽत्मादिः प्रलयश्चाऽऽत्मान्त इत्यपीहोक्तम् ॥ १८३ ॥
 इह सेन्द्रियस्य मनसो बुद्धेरपि दृश्यते हि सद्भावः ।
 बुद्धिं तु सारथिमिति श्रुतिवाक्ये तत्परं यतो लिङ्गम् ॥ १८४ ॥
 उत्पत्तिप्रलयौ किल संग्राह्यावेतयोः क्वचिद्भवतः ।
 अभ्युपगतं हि यस्माद्ब्रह्मप्रभवं हि सकलमेतदिति ॥ १८५ ॥
 अपि चैतस्माज्जायत इति मन्त्रे सेन्द्रियं मनोऽधीतम् ।
 उत्पत्तिपरे वाक्ये भूतानामात्मनोऽन्तराले हि ॥ १८६ ॥
 करणानामुत्पत्तिक्रमोऽयमपरो हि दृश्यते तत्र ।
 एवं सति च विरोधो भवति हि तित्तिर्यथर्वणश्रुत्योः ॥ १८७ ॥
 एवं सति च विरोधाच्छ्रुत्योर्ब्रह्माणि समन्वयोऽसिद्धः ।
 तस्मादुक्तोत्पत्तिक्रमविलयक्रमविभङ्ग इति चेन्न ॥ १८८ ॥
 आत्मन आकाश इति श्रुतिवाक्ये पञ्चमी हि निर्दिष्टा ।
 तस्याश्च कार्यकारणभावेनार्थक्रमः प्रतीयेत ॥ १८९ ॥

प सूत्रं स्यादथर्वणे तेन चेह न विरोधः ।
 पा माद्वि बलवानर्थक्रम इति हि शास्त्रमर्यादा ॥ १९० ॥
 तस्मात्करणानामिह भूतानन्तर्यमेव युक्तं स्यात् ।
 यस्माच्च भौतिकानि हि करणानि मनःपुरःसराणि स्युः ॥ १९१ ॥
 भूतोत्पां मतो न तदुत्पत्तिक्रमे विशेषः स्यात् ।
 यं ह्रीत्येषा करणानां भौतिकत्वमाचष्टे ॥ १९२ ॥
 चेद्भौतिकानि हि करणानि तथाऽपि चात्र न विरोधः ।
 भूतानन्तर्यमेव हि करणानि भवन्ति नैव तत्पूर्वम् ॥ १९३ ॥
 एवं पृथगाम्नातः प्रजापतिर्वेति मन्त्रवाक्ये यः ।
 भूतक्रमाद्वि करणक्रमः स चायं हि नो विरुद्धः स्यात् ॥ १९४ ॥
 तस्मात्समञ्जसः स्याद्भूतोत्पत्तिक्रमोऽयमुपदिष्टः ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १९५ ॥

तत्पद्वाच्यार्थस्य हि कारणरूपस्य निर्णयायैव ॥ १९५ ॥
 भूतश्रुतिवाक्यानां विरोधशङ्का निराकृता पूर्वम् ।
 चाऽऽ पादसमाप्तेस्त्वंपद्वाच्यार्थसिद्धये भूयः ॥ १९६ ॥
 जीवश्रुतिवाक्यानां विरोधशङ्का निरस्यते सपदि ।
 जातेष्टिदर्शनेन हि न जायते म्रियते एवमादीनाम् ॥ २९७ ॥
 श्रुतिवचसां हि विरोधे जीवाजत्वश्रुतोर्हि बाधः स्यात् ।
 तेन च जीवोत्पां मेण भूत स्य बाधः स्यात् ॥ १९८ ॥
 इति शङ्कामुद्धर्तुं मुनिना रचितं तदेतदधिकरणम् ।
 चेतनमुद्दिश्येव हि जातेष्ट्यादि च विधीयते लोके ॥ १९९ ॥
 उद्देश्यमिह विधेयाविरोधतो नेयमिति नयो दृष्टः ।
 तेन च जातेष्ट्यादिकमखिलं देहादिजन्ममूलं स्यात् ॥ २०० ॥
 न हि जीवस्य कदाचिज्जन्म लयो वा स्वतोऽस्य संभवति ।
 यदि देहानुविनाशी जीवः स्याच्छास्त्रमेतदफलं स्यात् ॥ २०१ ॥
 इष्टप्राप्तिफलं यद्विधिशस्त्रमानिष्टानिरसनार्थं यत् ।
 प्रतिषेधशास्त्रमसति ह्यधिकारिणि कुत्र सफलमेतत्स्यात् ॥ २०२ ॥
 तस्मान्न जायतेऽसौ न म्रियते जीव एष नित्यः स्यात् ।
 श्रुतिरपि जीवापेतं बावेति क्लृप्तमर्थमुपदिशति ॥ २०३ ॥

जन्ममृतिव्यपदेशो लोके दृष्टः स भाक्त एव स्यात् ।
 स्थावरजङ्गमदेहव्यपाश्रयौ जन्ममरणशब्दौ स्तः ॥ २०४ ॥
 तत्र हि मुख्यौ सन्तावुपचर्येते तदाश्रिते जीवे ।
 देहोद्भवामिमवयोरेतौ शब्दौ यतो हि दृश्येते ॥ २०५ ॥
 दर्शयति श्रुतिरेषा स वा अयं पुरुष एवमाद्या हि ।
 तनुसंयोगवियोगायत्ताविति जन्ममरणशब्दौ द्वौ ॥ २०६ ॥
 जातेष्ट्यादिविधानं सकलमपि शरीरजन्मसापेक्षम् ।
 स्थूलाबुत्पत्तिलयौ तस्माद्देहव्यपाश्रयावेव ॥ २०७ ॥
 न हि जीवे तावेतावितीह सूत्रे निराकृतौ भवतः ।
 ब्रह्मस्य परस्मादुदयो वियदादीनामिवास्ति नास्तीति ॥ २०८ ॥
 शङ्का निरसितुमेतामुत्तरसूत्रं मुनिः प्रदर्शयति ।

नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

देहेन्द्रियसंघाताध्यक्षे जीवः प्रसिद्ध आत्माऽसौ ॥ २०९ ॥
 देहोत्पत्तिलयाभ्यामस्पृष्ट इतीह दर्शितं पूर्वम् ।
 भवतु तथाऽप्ययमात्मा वियदादिविदात्मनः परस्माद्धि ॥ २१० ॥
 उत्पद्यत इति वाच्यं यतः प्रतिज्ञा हि नोपरुध्येत ।
 आम्नातैवोत्पत्तिर्यथा सुदीप्तादिति श्रुतावपि च ॥ २११ ॥
 अविकृत एव परात्मा प्रविष्ट इह जीवमावमापन्नः ।
 एवं सति प्रतिज्ञा समञ्जसैवेति नेह युक्ततमम् ॥ २१२ ॥
 अपहतपाप्मत्वगुणः परमात्मा गीयते हि सर्वत्र ।
 तद्विपरीतो जीवो धर्माधर्मादिसाधनो यस्मात् ॥ २१३ ॥
 एवं लक्षणभेदे जाग्रति कथमैक्यमेतयोर्भवति ।
 वियदादि यद्विमक्तं तत्सर्वं विकृतमेव दृष्टं हि ॥ २१४ ॥
 परमात्मना विमक्तो जीवोऽसावपि विकार एव स्यात् ।

प्रवेशवाक्यं स एष इत्यादिमन्त्रपरिपठितम् ॥ २१५ ॥

तदपि च विकारमावापत्त्या तस्योपपादनार्थं स्यात् ।
 जीवोत्पत्तिस्थितिरिह वाक्ये यद्यपि न दृश्यतेऽथापि ॥ २१६ ॥
 क्वचिदश्रुतमन्यत्र श्रुतं न वारयितुमर्हतीति नयात् ।
 उपसंहर्तव्येयं जीवोत्पत्तिर्हि भवति सर्वत्र ॥ २१७ ॥
 उत्पद्यते स तस्मात्तस्य च योऽसावजत्वनिर्देशः ।
 कल्पान्तरालजननप्रतिषेधार्थो हि सोऽयमिति चेन्न ॥ २१८ ॥

योऽसावात्मा जीवः स च खलु नोत्पद्यते कदाचिदपि ।
 जीवोत्पत्तिरियं न श्रुत्यन्तेषूपलभ्यते क्वापि ॥ २१९ ॥
 उत्पत्तिरेव तस्य हि कथमपि वियदादिवन्न संभवति ।
 नित्यत्वमेव तस्य श्रुत्यन्तेभ्योऽवगम्यते यस्मात् ॥ २२० ॥
 सूत्रस्थाच्च चशब्दादजत्वमवगम्यते हि तस्यैव ।
 अविकारत्वं च तथा परात्मनो ह्याविकृतस्य जीवतया ॥ २२१ ॥
 समवस्थानं ब्रह्मस्वरूपता लभ्यते हि तस्यैव ।
 उपपद्यते हि सा कथमेवंरूपस्य तस्य चोत्पत्तिः ॥ २२२ ॥
 दृश्यन्ते हि श्रुतयो न जायते म्रियत एवमाद्या हि ।
 एष महानज आत्मेत्येवमजो नित्य एवमाद्याश्च ॥ २२३ ॥
 एवमनेनेत्याद्यास्तत्सृष्ट्वेत्येवमादिकाः श्रुतयः ।
 तत्त्वमसीत्याद्या अपि तथा स एष इति चैवमाद्याश्च ॥ २२४ ॥
 नित्यत्वमभिदधाना जीवोत्पत्तिं निवारयन्त्येव ।
 ननु जीवो हि विभक्तो विकार एवेति युक्तमिति चेन्न ॥ २२५ ॥
 नास्य स्वतो विभागे भवति हि बुद्ध्याद्युपाधिमूलोऽसौ ।
 एको देव इति श्रुतिरेकत्वं येन दर्शयत्यस्य ॥ २२६ ॥
 तस्यैकस्यैवाऽऽत्मन उपाधिमयतां प्रदर्शयत्येषा ।
 अयमात्मा ब्रह्मेति ह्यादिश्य ब्रह्मरूपतामस्य ॥ २२७ ॥
 विज्ञानमयत्वादिकमस्याविकृतस्य दर्शयत्येषा ।
 तन्मयता हि विविक्तस्वरूपविज्ञानविधुरतामूला ॥ २२८ ॥
 जाल्मः स्त्रीमय इतिवत्तन्मयता तदुपरक्ततारूपा ।
 जीवस्योत्पत्तिरुयश्रवणं यदपीह दृश्यते तदपि ॥ २२९ ॥
 तत्तदुपाध्युत्पत्तिप्रलयप्रतिसंधिपरतया नेयम् ।
 विज्ञानघन इतीह श्रुतिरियमप्येतमर्थमुपदिशति ॥ २३० ॥
 तनुरूपपरिणतेभ्यो भूतेभ्योऽसौ जनिं समालम्ब्य ।
 तान्येव लीयमानान्यनुसृत्यायं विनाशमुपयाति ॥ २३१ ॥
 इत्यौपाधिकमरणानन्तरमेतस्य नास्ति संज्ञेति ।
 एवमुपाधि धीनः प्रलयोऽस्य न स्वतोऽस्तीति ॥ २३२ ॥
 श्रुतिरत्रैवेत्याद्यां प्रश्नपुरःसरमिदं प्रदर्शयति ।
 आत्मा विज्ञानघनः प्रेत्य च संज्ञा न तस्य काचिदिति ॥ २३३ ॥

आपादितवान्मोहं ब्रूहि न जानामि तन्ममेत्येवम् ।
 सति मैत्रेयीप्रश्ने न वा अरे अहमितीह दर्शयति ॥ २३४ ॥
 मुनिरविनाशित्वाद्यं मात्रासंसर्गमस्य यत एवम् ।
 आत्माऽसौ नित्यः स्यादिह प्रतिज्ञानुरोध एवं स्यात् ॥ २३५ ॥
 अविकृत एव परात्मा न जीवमावेन देहसंस्थ इति ।
 लक्षणमेदोऽप्यनयोरुपाधितन्त्रो न वस्तुतन्त्रः स्यात् ॥ २३६ ॥
 यस्मादत ऊर्ध्वमिति श्रुतिरेषा तस्य दर्शयत्येवम् ।
 विज्ञानादिमयस्य प्रकृतस्यैवाऽऽत्मनो हि सकलमिदम् ॥ २३७ ॥
 संसारधर्मजातं प्रत्याख्यायोपदिशति तस्यैव ।
 परमात्मभावममलं स कथं श्रियेत वाऽथ जायेत ॥ २३८ ॥
 तस्मादात्मा नित्यो नैवोत्पद्येत न प्रमीयेत ।

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

संप्रत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति वेदवाक्यानाम् ॥ २३९ ॥
 पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रमिति श्रुतिवचोभिरन्योन्यम् ।
 ज्ञानानित्यत्वपरैर्यश्च विरोधो निरस्यते सोऽयम् ॥ २४० ॥
 जीवस्यानुत्पत्ताद्यपि नासौ स्वप्रकाशचिद्रूपः ।
 आगन्तुकचैतन्यः काणमुजानामिवायमात्मा स्यात् ॥ २४१ ॥
 यदि नित्यं चैतन्यं तस्य भवेत्सुप्तमूर्छितादीनाम् ।
 चैतन्यं किं न भवेत्साधनवैयर्थ्यमपि च दुर्वारम् ॥ २४२ ॥
 आगन्तुकचैतन्ये ब्रह्मैक्यं तस्य भवति कथमिति चेत् ।
 तस्योत्तरमेतत्स्वादात्माऽसौ भवति नित्यचैतन्यः ॥ २४३ ॥
 नोत्पद्यते यतोऽयं परमेव ब्रह्म यदपि चाविकृतम् ।
 बुद्ध्याद्युपाधियोगात्तदेव जीवात्मभावमापन्नम् ॥ २४४ ॥
 यद्धि परं ब्रह्म स्यात्तन्नित्यस्वप्रकाशचिद्रूपम् ।
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिवचोभिराम्नातम् ॥ २४५ ॥
 यदि च परासौ जीवः स्यात्तर्हि नित्यचैतन्यः ।
 श्रुतयो विज्ञानमयप्रकरणपठितास्तथैव दृश्यन्ते ॥ २४६ ॥
 सोऽयमसुप्तः सुप्तानर्थानमिलक्ष्य पश्यतीत्यर्था ।
 स्वात्मज्योतिः पुरुषः स्वापे भवतीति बोधयत्येका ॥ २४७ ॥
 विज्ञातुर्विज्ञातेर्न विलोप इतीह बोधयत्यन्या ।
 अथ यो वेदेदमिति प्रतिकरणं वेदनानुसंधानात् ॥ २४८ ॥

जीवात्मनोऽपि भवति हि नित्यज्ञानस्वरूपता सिद्धा ।
जीवस्य नित्यचेतनभावे घ्राणाद्यनर्थकं भूयात् ॥ २४९ ॥
इति तु न हि घ्राणादिकमन्यत्र गन्धादिविषयवृत्त्यर्थम् ।
गन्धाय घ्राणमिति[श्रुति]रप्युक्तार्थमेव बोधयति ॥ २५० ॥
सुप्तादिषु चैतन्यं स्यादिति शङ्काऽपि नेह कर्तव्या ।
श्रुत्यैव परिहृतेयं पश्यन्वै तन्न पश्यतीत्यनया ॥ २२१ ॥
यदि चेतयमानत्वं सुप्तादिषु दृश्यते हि तद्धि किल ।
न हि चैतन्याभावात्परंतु तद्विषयवृत्त्यभावेन ॥ २५२ ॥
वियदाश्रयः प्रकाशो यथा प्रकाशार्थविरहितत्वेन ।
नैवाभिव्यक्तः स्यात्तद्विहापीति सर्वमनवद्यम् ॥ २५३ ॥
तस्मात्सिद्धं नित्यः स्वयंप्रमज्ञानरूप आत्मेति ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

संप्रति किंपरिमाणो जीवः स्यादिति विचार्यते मूयः ॥ २५४ ॥
ननु जीवे निर्णीतं नित्यत्वं नित्यचेतनत्वमपि ।
अत इह परमात्माऽसौ जीव इति निरूपितं हि पूर्वत्र ॥ २५५ ॥
आज्ञाता हि परस्य त्वमन्तता सा हि भवति जीवस्य ।
तेन च परिमाणान्तरचिन्ता नेहोचितेति चेन्मैवम् ॥ २५६ ॥
यत उत्क्रान्त्यादीनि ह्यस्य परिच्छेदमेव गमयन्ति ।
क्वचिदणुपरिमाणत्वं तस्यैवाऽऽज्ञायते स्वशब्देन ॥ २५७ ॥
एतस्यानुकूलतामुपपादयितुं कृतोऽयमारम्भः ।
उत्क्रान्त्योदिश्रवणादणुरात्माऽसौ भवेत्परिच्छिन्नः ॥ २५८ ॥
उत्क्रान्तिः स यदेति श्रुतिवाक्येनोपदर्शिता तस्य ।
गतिरपि ये वै के चेत्यनया श्रुत्योपदर्शिता भवति ॥ २५९ ॥
आगतिरपि निर्दिष्टा तस्माल्लोकादिति श्रुतौ तस्य ।
उत्क्रान्त्यादिश्रवणात्स भवेदात्मा यदा परिचि ॥ २६० ॥
तनुपरिमाणनिरासादणुरयमात्मेति गम्यते हि तदा ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

ग्राम्यस्वाम्यनिवृत्तिवदियमुत्क्रान्तिर्भवेदचलतोऽपि ॥ २६१ ॥
नाचलतो हि कदाचन गत्यागमने तथोत्तरे भवतः ।
गमिधातुरयं यस्मात्कर्तृगतां हि क्रियां प्रदर्शयति ॥ २६२ ॥

आपादितवान्मोहं ब्रूहि न जानामि तन्ममेत्येवम् ।
 सति मैत्रेयीप्रश्ने न वा अरे अहमितीह दर्शयति ॥ २३४ ॥
 मुनिरविनाशित्वाद्यं मात्रासंसर्गमस्य यत एवम् ।
 आत्माऽसौ नित्यः स्यादिह प्रतिज्ञानुरोध एवं स्यात् ॥ २३५ ॥
 अविकृत एव परात्मा न जीवमावेन देहसंस्थ इति ।
 लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधितन्त्रो न वस्तुतन्त्रः स्यात् ॥ २३६ ॥
 यस्मादत ऊर्ध्वमिति श्रुतिरेषा तस्य दर्शयत्येवम् ।
 विज्ञानादिमयस्य प्रकृतस्यैवाऽऽत्मनो हि सकलमिदम् ॥ २३७ ॥
 संसारधर्मजातं प्रत्याख्यायोपदिशति तस्यैव ।
 परमात्मभावममलं स कथं म्रियेत वाऽथ जायेत ॥ २३८ ॥
 तस्मादात्मा नित्यो नैवोत्पद्येत न प्रमीयेत ।

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

संप्रत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति वेदवाक्यानाम् ॥ २३९ ॥
 पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्रमिति श्रुतिवचोभिरन्योन्यम् ।
 ज्ञानानित्यत्वपरैर्यश्च विरोधो निरस्यते सोऽयम् ॥ २४० ॥
 जीवस्यानुत्पत्तावपि नासौ स्वप्रकाशचिद्रूपः ।
 आगन्तुकचैतन्यः काणमुजानामिवायमात्मा स्यात् ॥ २४१ ॥
 यदि नित्यं चैतन्यं तस्य भवेत्सुप्तमूर्छितादीनाम् ।
 चैतन्यं किं न भवेत्साधनवैयर्थ्यमपि च दुर्वारम् ॥ २४२ ॥
 आगन्तुकचैतन्ये ब्रह्मैक्यं तस्य भवति कथमिति चेत् ।
 तस्योत्तरमेतत्स्वादात्माऽसौ भवति नित्यचैतन्यः ॥ २४३ ॥
 नोत्पद्यते यतोऽयं परमेव ब्रह्म यदपि चाविकृतम् ।
 बुद्ध्याद्युपाधियोगात्तदेव जीवात्मभावमापन्नम् ॥ २४४ ॥
 यद्धि परं ब्रह्म स्यात्तन्नित्यस्वप्रकाशचिद्रूपम् ।
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिवचोभिराम्नातम् ॥ २४५ ॥
 यदि च परासौ जीवः स्यात्तर्हि नित्यचैतन्यः ।
 श्रुतयो विज्ञानमयप्रकरणपठितास्तथैव दृश्यन्ते ॥ २४६ ॥
 सोऽयमसुप्तः सुप्तानर्थानभिलक्ष्य पश्यतीत्यर्था ।
 स्वात्मज्योतिः पुरुषः स्वापे भवतीति बोधयत्येका ॥ २४७ ॥
 विज्ञातुर्विज्ञातेर्न विलोप इतीह बोधयत्यन्या ।
 अथ यो वेदेदमिति प्रतिकरणं वेदनानुसंधानात् ॥ २४८ ॥

सकलशरीरव्यापिनमाह्लादं जनयतीह तद्वदयम् ।
 देहैकदेशसंस्थो जनयत्युपलब्धिमखिलदेहगताम् ॥ २७६ ॥
 त्वक्संबन्धाच्चास्य हि सकलशरीरगतवेदना भवति ।
 अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥
 नन्विह दृष्टान्तोऽयं विषमो नेहार्थसाधको भवति ॥ २७७ ॥
 हरिचन्दनबिन्दुरसाविह खलु देहैकदेशसंस्थोऽपि ।
 प्रत्यक्षेण हि दृष्टो जनयन्नाह्लादमखिलदेहगतम् ॥ २७८ ॥
 इह पुनरुपलब्धिरियं सर्वाङ्गव्यापिनी परं दृष्टा ।
 नैवैकदेशसंस्था प्रत्यक्षेणोपलभ्यते तस्य ॥ २७९ ॥
 तस्यैकदेशसंस्थितिसाधकमनुमानमपि न देहेऽस्ति ।
 उपलब्धिरियं किंवा कृत्स्नतनुस्थत्वगिन्द्रियस्यैव ॥ २८० ॥
 किंवा वियत इव विभोः किंवा देहैकदेशसंस्थस्य ।
 इतिसंशयानिवृत्तेर्दृष्टान्तो नेह युक्त इति चेन्न ॥ २८१ ॥
 देहैकदेशसंस्था वेदान्तेषूपलभ्यते तस्य ।
 योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिवेदवाक्येन ॥ २८२ ॥
 हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतिवचसा हृदयदेशवृत्तित्वम् ।
 यस्मादस्याभ्युपगतमत उपपन्नः किलैष दृष्टान्तः ॥ २८३ ॥
 दृष्टान्तावैषम्यादविरोध इतीह युक्तमेवोक्तम् ।

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्याप्तेरविरोधो भवति लोकवच्चेह ॥ २८४ ॥
 यद्वन्मणिप्रदीपप्रभृतीनामेकदेशसंस्थानाम् ।
 या च प्रभा तदीया सा चाधिकदेशसंगता दृष्टा ॥ २८५ ॥
 नन्विह चन्दनबिन्दोरपि किल देहैकदेशसंस्थस्य ।
 अवयवविसर्पणेन ह्याह्लादयितृत्वमुचितमेवास्य ॥ २८६ ॥
 इह खलु जीवस्याणोर्नित्यस्य तथैव सन्ति नावयवाः ।
 कैरवयवैः कथं वा सकलं देहं स विप्रसर्पेत ॥ २८७ ॥
 इति शङ्कां वारयितुं सूत्रं तद्विदं कृतं गुणाद्वेति ।
 नन्विह कथं गुणोऽसौ गुणिनमतिक्रम्य वर्तितुं प्रभवेत् ॥ २८८ ॥
 पटगतशुक्लादिगुणो न पटादन्यत्र दृश्यते लोके ।
 दीपप्रभा हि न गुणो द्रव्यान्तरमेव किंतु सा भाति ॥ २८९ ॥

निविडावयवं तेजो द्रव्यं लभते प्रदीपसंज्ञां हि ।
विरलावयवं यदिदं तेजोद्रव्यं हि तत्प्रमा भवति ॥ २९० ॥
तस्मादयुक्त एव ह्ययमपि दृष्टान्त इत्यतः पठति ।

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

गन्धवतो द्रव्यस्य व्यतिरेकेणापि वर्ततेऽन्यत्र ॥ २९१ ॥
गन्धो गुणो यथा वा चैतन्यगुणोऽपि तद्वदेव स्यात् ।
उपलभ्यते हि कुसुमेष्वप्राप्तेष्वपि च गन्धगुण एषः ॥ २९२ ॥
तेन गुणत्वाद्गुणवदाश्रयविश्लिष्टता न युक्ताऽस्य ।
इत्येतद्व्यभिचारितं दृष्टो गन्धे यतश्च विश्लेषः ॥ २९३ ॥
गन्धस्यापि सहैवाऽऽश्रयेण विश्लेष इति तु न हि युक्तम् ।
यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषोऽस्योपवर्ण्यते तदिदम् ॥ २९४ ॥
क्षीयेत पूर्वसंस्थैर्गुरुबुद्ध्यादिभिरपीह हीयेत ।
सूक्ष्माः कुसुमावयवा विप्रसृताः सर्वतो हि जनयन्ति ॥ २९५ ॥
गन्धं प्रविशन्ति तथा नासापुटमिति न चेह युक्ततमम् ।
सूक्ष्मा ह्यतीन्द्रियास्ते स्फुटो हि गन्धः प्रतीयमानोऽसौ ॥ २९६ ॥
तस्मान्न किञ्चिदेतद्यथैव दृष्टं तथाऽभ्युपेतव्यम् ।
दर्शयति श्रुतिरेषा तथैव हृदयालयत्वमणुतां च ॥ २९७ ॥
तस्याभिधाय पुनरप्या लोमभ्यस्तथाऽऽ नखाग्नेभ्यः ।
चैतन्येन गुणेन हि सर्वतनुव्यापितां च दर्शयति ॥ २९८ ॥
श्रुत्यन्तराविलम्बाद्यापित्वं तस्य दर्शयत्यधुना ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

प्रज्ञां पृथगुपदिशति श्रुतिरिह या प्रज्ञया शरीरमिति ॥ २९९ ॥
कृत्स्नतनुव्यापित्वं तथैव तस्योपदर्शयत्येषा ।
स्वापाधिकारपठिता श्रुतिस्तदेतदिति दर्शयत्येवम् ॥ ३०० ॥
अणुरयमात्मा हीशो विभुरत ऐक्यं कथं तयोरिति चेत् ।

तद्गुणसारत्वात् तव्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

सोऽयं हि पूर्वपक्षव्यावृत्तिफलस्तु शब्द इह भवति ॥ ३०१ ॥

उत्पत्तेरश्रवणाद्वह्मण एव प्रदेशदृष्ट्या च ।

तद्गुणतोपदेशात्परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् ॥ ३०२ ॥

यावद्ब्रह्म परं स्यात्तावाञ्जीवोऽपि भवितुमर्हति हि ।
 इह च परस्य विभुत्वं श्रुतमत आत्माऽपि भवति विमुरेव ॥ ३०३ ॥
 एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय इति-प्रथितः ।
 जीवपरा हि श्रौता विभुत्ववादाः समर्थितास्तेन ॥ ३०४ ॥
 यदि चाणुर्जीवः स्यात्सकलतनुव्याप्तिवेदना न स्यात् ।
 त्वक्संबन्धात्सा चेत्कण्टकतोदेऽपि तद्वदेव स्यात् ॥ ३०५ ॥
 कण्टकतुन्नो लभते पादतले वेदनां न चान्यत्र ।
 इह चैतन्यगुणस्य व्याप्तिर्वा कथमणोर्हि जीवस्य ॥ ३०६ ॥
 यच्च गुणस्य गुणत्वं गुणिनमनाश्रित्य तत्कथं सिध्येत् ।
 गन्धः साश्रय एव हि संचरतीत्येतदेव युक्तमतः ॥ ३०७ ॥
 द्वैपायनेन मुनिना ह्युपलभ्याप्तिस्त्विति तदेतदेवोक्तम् ।
 सर्वशरीरव्याप्तं चैतन्यं स्याद्यदाऽस्य जीवस्य ॥ ३०८ ॥
 न तदाऽणुर्जीवः स्याद्यतो हि चैतन्यरूप एवासौ ।
 औष्ण्यप्रकाशरूपो यथा हि वह्निस्तथाऽयमात्मा स्यात् ॥ ३०९ ॥
 गुणगुणिमावायोगात्तनुपरिमाणत्वनिरसनाच्चैव ।
 तस्मादिह परिशेषाद्विभुरयमात्मेति युक्तमभिधातुम् ॥ ३१० ॥
 तदणुत्वव्यपदेशं संगमयति सपदि सूत्रकारोऽसौ ।
 तद्गुणसारो जीवो यतोऽणुरयमिति हि गीयते तेन ॥ ३११ ॥
 इच्छाद्वेषप्र- ये वै बुद्धेर्गुणा हि विख्याताः ।
 तेषामध्यासेन ह्यणुत्ववादोऽयमस्य संवृत्तः ॥ ३१२ ॥
 कर्तृत्वभोक्तृतात्मकसंसारित्वं च भवति तन्मूलम् ।
 स्वत इह सोऽयमकर्ता तद्वद्भोक्ता च नित्यमुक्तश्च ॥ ३१३ ॥
 ७ परिमाणाध्यासो बुद्ध्यध्यासप्रयुक्त एवास्य ।
 उत्क्रान्तिव्यपदेशो बुद्ध्युत्क्रान्त्या न च स्वतोऽस्य स्यात् ॥ ३१४ ॥
 श्रुतिरिह बालाग्रेति प्रथममणुत्वं हि तस्य निर्दिश्य ।
 अन्ते स चेति वाक्यादानन्त्यं तस्य सम्यगुपदिशति ॥ ३१५ ॥
 तच्चैवमाञ्जसं स्याद्यदौपचारिकमणुत्वमिह भवति ।
 आनन्त्यमौपचारिकमिति नाऽऽशङ्क्यं यतश्च सर्वत्र ॥ ३१६ ॥
 ब्रह्मत्वभाव एव श्रुत्यन्तेषूपदिश्यते तस्य ।
 या बुद्धेरित्याद्या श्रुतिरस्याऽऽराग्रमात्रतां शास्ति ॥ ३१७ ॥

सा बुद्धियोगमूलां तामाचष्टे न हि स्वरूपेण ।
 या श्रुतिरेषोऽगुरिति प्रथयत्यणुतां न तत्परा सा हि ॥ ३१८ ॥
 ज्ञानप्रसादगम्यः पर एवाऽऽत्मा यतोऽत्र निर्दिष्टः ।
 अणुपरिमाणत्वं किल जीवस्याप्यनुपपन्नमेवातः ॥ ३१९ ॥
 दुर्ज्ञानत्वपरं स्यादुपाधिसंबन्धपरतया वा स्यात् ।
 यच्चान्यच्छ्रुतिवाक्यं प्रदर्शितं प्रज्ञया शरीरमिति ॥ ३२० ॥
 बुद्धिः प्रज्ञैव स्यादथवा व्यपदेशमात्रमेतत्स्यात् ।
 व्यपदेशोऽयमभिज्ञे भवति शिलापुत्रकस्य गात्रमिति ॥ ३२१ ॥
 अत्र च गुणगुणिभावो नैवास्तीत्युक्तमेव पूर्वत्र ।
 हृदयायतनत्वोक्तिर्बुद्ध्यायत्ता तथैव चोत्क्रान्तिः ॥ ३२२ ॥
 इममर्थमेव कस्मिन्नवहमित्येषा श्रुतिः प्रदर्शयति ।
 यद्युत्क्रान्तिर्न स्यात्स्यातां गत्यागती कथं तस्य ॥ ३२३ ॥
 तस्माद्व्यपदेशोऽसावुपाधिगुणसारतोऽत्र युक्तः स्यात् ।
 परमात्मनो यथा वा प्राज्ञस्योपासनेषु सगुणेषु ॥ ३२४ ॥
 स्याद्व्यपदेशोऽणीयान्त्रीहेरित्ययमुपाधियोगेन ।
 संसारित्वमणुत्वं तद्वज्जीवेऽप्युपाधियोगेन ॥ ३२५ ॥
 बुद्ध्यात्मयोगतो ननु संसारित्वं यदाऽस्य कल्प्येत ।
 संयोगस्यापगमो भवत्यवश्यमिति ताद्वियोगे हि ॥ ३२६ ॥
 तस्यासंसारित्वं स्यादिति शङ्कां निराकरोत्यधुना ।
 यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥
 नैषा शङ्का कार्या यस्माद्बुद्ध्यावुपाधियोगोऽसौ ॥ ३२७ ॥
 स च यावदात्मभावी नाकस्मात्तदवसानमिह भवति ।
 यावत्तत्त्वावगतेरस्य न संसारिता निवर्तेत ॥ ३२८ ॥
 त नोपशाम्यति बुद्ध्या योगो न केनचिद्वाऽपि ।
 बुद्ध्या योगो योऽसौ स कथं स्याद्यावदात्मभावीति ॥ ३२९ ॥
 एषा शङ्का मुनिना निरस्यते सपदि सूत्रशेषेण ।
 योऽयमिति श्रुतिदृष्टो विज्ञानमयो हि बुद्धिमय एव ॥ ३३० ॥
 मनआदिसाहचर्यं विज्ञानस्योपलभ्यते येन ।
 विज्ञानमयमनोमयपुरःसरा श्रुतिवचोन्तरे दृष्टा ॥ ३३१ ॥
 अनुसंचरतीत्यन्ता स समानः सन्निति श्रुतिर्याऽपि ।
 लोकान्तरगमनेऽपि हि बुद्ध्या योगं प्रदर्शयत्येषा ॥ ३३२ ॥

मिथ्याज्ञानपुरःसर एवासावात्मबुद्धिसंयोगः ।

मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्न हि सम्यग्ज्ञानमन्तरा भवति ॥ ३३३ ॥

तस्माद्बुद्ध्या योगः सम्यग्ज्ञानादृते न शाम्येत ।

श्रुतिरपि वेदाहमिति प्रथयति तमिमं यथोपदिष्टार्थम् ॥ ३३४ ॥

अत्येति तं विदित्वा मृत्युं मार्गोऽयनाय नान्य इति ।

नन्विह सुप्तौ प्रलये बुद्ध्या योगो न शक्यते ज्ञातुम् ॥ ३३५ ॥

कृत्स्नं विकारविलयं स्वमपीत इति श्रुतिर्यतो वक्ति ।

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३३६ ॥

सुप्त्यादौ निर्लेपं बुद्धेर्योगेन विलयमुपयाति ॥ ३३६ ॥

सत एवाभिव्यक्तिर्लोके दृष्टा न चासतः क्वापि ।

पुंस्त्वादीनि हि लोके बाल्ये जीवात्मना स्थितान्येव ॥ ३३७ ॥

आविर्भवन्ति पश्चाद्यौवनसमये न वैपरीत्येन ।

यदि चेन्नायं नियमः षण्डाङ्गीनां कुतो न जायन्ते ॥ ३३८ ॥

तस्मात्सुप्तौ विलये बुद्ध्या योगो हि सूक्ष्मरूपेण ।

स्थित एव संप्रबोधे व्यक्तं गृह्यत इतीह वक्तव्यम् ॥ ३३९ ॥

दर्शयति श्रुतिरेषा सति संपद्येति चेममेवार्थम् ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽ-

न्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३४० ॥

आत्मन उपाधिभूतं ह्यन्तःकरणं मनश्च बुद्धिरिति ॥ ३४० ॥

विज्ञानं चित्तमिति ह्यनेकधा गीयते हि वेदेषु ।

निश्चयवृत्तिर्बुद्धिः संशयवृत्तिकमिदं मनो भवति ॥ ३४१ ॥

यद्यन्तःकरणमिदं नाभ्युपगम्येत तर्हि दोषोऽयम् ।

नित्योपलब्धिरथवा नित्यानुपलब्धिरेव तस्य स्यात् ॥ ३४२ ॥

उपलब्धिसाधनानामात्मेन्द्रियविषयपरिकरादीनाम् ।

सततोपलब्धिरेव हि संनिधियोगेन तस्य जायेत ॥ ३४३ ॥

सति हेतुसमवधाने यदि च फलं नैव दृश्यते तर्हि ।

अनवरतानुपलब्धिस्तस्येयं भवति दुर्निवारैव ॥ ३४४ ॥

शक्तिप्रतिबन्धो वाऽप्यात्मेन्द्रिययोरिहाभ्युपेयः स्यात् ।

शक्तिप्रतिबन्धोऽसावात्मन इह वक्तुमनुचितो भवति ॥ ३४५ ॥

यस्माद्विक्रियोऽसावात्मा तेनायमनुचितस्तस्य ।
 नापीन्द्रियस्य पूर्वोत्तरक्षणाकुण्ठशक्तिकस्यैव ॥ ३४६ ॥
 मध्ये हि कथमकस्माच्छक्तिरियं तस्य चोपरुध्येत ।
 तस्माच्च यद्वधानानवधानाभ्यामुभे इमे भवतः ॥ ३४७ ॥
 तच्चाऽऽवश्यकमेव हि मन इममर्थं श्रुतिः प्रदर्शयति ।
 मनसा ह्येवेत्याद्या श्रुतिरन्यत्रेति चापराऽपि तथा ॥ ३४८ ॥
 तस्मात्सूत्रकृतोक्तं तद्गुणसारत्वमुचितमेवास्य ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

तद्गुणसारत्वेन ह्यणुताध्यासात्स्वतो महत्त्वमिति ॥ ३४९ ॥
 स्थापितमेतत्संप्रति कर्तृत्वाध्यासमपि च दर्शयति ।
 अत्रासङ्गत्वश्रुतिवचनानामपि विधिश्रुतीनां च ॥ ३५० ॥
 विप्रतिपत्तौ बुद्धेः कर्तृत्वेनैव शास्त्रनिर्वाहात् ।
 सोऽयमकर्तैव स्यादिति सांख्यमतं हि निरसितुं सकलम् ॥ ३५१ ॥
 कर्तृत्वाध्यासोक्त्या सिद्धान्तयतीह सूत्रकारोऽयम् ।
 आत्माऽसौ कर्ता स्याद्यस्माद्विधिशास्त्रमर्थवद्भवति ॥ ३५२ ॥
 कथमन्यथाऽर्थवत्स्याद्बुद्ध्या जुहुयाद्यजेत पशुनेति ।
 द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्तेति शास्त्रमखिलमपि ॥ ३५३ ॥
 नैवासङ्गत्वश्रुतिपरिपन्थ्याविद्यकं हि कर्तृत्वम् ।

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्मात्स हि कर्ता स्यादितोऽपि चाऽऽत्मा भवेदसौ कर्ता ॥ ३५४ ॥
 यस्माद्विहारमस्य श्रुतिः स ईयत इति प्रदर्शयति ।

उपादानात् ॥ ३५ ॥

आत्माऽसौ कर्ता स्याद्यतस्तदेषामिति श्रुतिस्तस्य ॥ ३५५ ॥
 जीवप्रकरण एव हि करणोपादानमस्य कीर्तयति ।
 व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥
 विज्ञानं यज्ञमिति श्रुतिरेवा हि क्रियासु कर्तृत्वम् ॥ ३५६ ॥
 व्यपदिशति तस्य यस्मादितोऽपि चाऽऽत्मा भवेदसौ कर्ता ।
 नन्विह विज्ञानपदं बुद्धिपरं स्यान्न चाऽऽत्मपरमिति चेत् ॥ ३५७ ॥
 बुद्धिपरं चेत्तदिदं निर्देशविपर्ययः प्रसज्येत ।
 विज्ञानेनेति स्याद्विज्ञानमितीह नो निर्देशः स्यात् ॥ ३५८ ॥

बुद्धिविवक्षायां खलु करणविभक्तिर्हि दृश्यतेऽन्यत्र ।
 विज्ञानेनेत्येवं श्रुतौ तदेषामिति प्रसिद्धायाम् ॥ ३५९ ॥
 ननु यदि बुद्ध्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स च स्वतन्त्रः सन् ।
 प्रियमात्मनो हि यत्स्यात्तदेव संपादयेन्न विपरीतम् ॥ ३६० ॥
 विपरीतमपि च कार्यं कुर्वाणो दृश्यते ह्यसावात्मा ।
 एवंविधा प्रवृत्तिर्न हि स्वतन्त्रस्य भवति युक्ततमा ॥ ३६१ ॥
 इत्येतामाशङ्कां निरसितुमपरं हि सूत्रमिह पठति ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

आत्मा यथोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनिष्टमिष्टं च ॥ ३६२ ॥
 उपलभते तद्वादिहाप्यनिष्टमिष्टं समर्जयेन्न कुतः ।
 उपलब्धिसाधनानि हि भवन्ति विषयप्रकल्पनार्थानि ॥ ३६३ ॥
 उपलब्धौ त्वनपेक्षः स्याद्यमात्मा हि चेतनत्वेन ।
 नन्वयमात्मा करणान्यपेक्षते विषयकल्पनार्थं चेत् ॥ ३६४ ॥
 स च कथमिह स्वतन्त्रः स्यादित्येतच्च तुल्यमुभयत्र ।
 कर्ता व्यपेक्षते किल देशं कालं निमित्तमपि किञ्चित् ॥ ३६५ ॥
 नैतावता हि कार्यं कर्तुः स्वातन्त्र्यमपहतं भवति ।
 एधोदक्सापेक्षः पक्ता पाके स्वतन्त्र एव स्यात् ॥ ३६६ ॥
 सहकारान्तरयोगादिष्टानिष्टप्रवृत्तिरस्य स्यात् ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्तेति वक्तुमिह युक्तम् ॥ ३६७ ॥
 विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिः कर्तृत्वभागिनी चेत्स्यात् ।
 बुद्धिर्हि करणशक्तिः प्रथिता सर्वत्र सा च हीयेत ॥ ३६८ ॥
 एवं हि कर्तृशक्तिस्तस्या बुद्धेः परं प्रसज्येत ।
 सर्वार्थकारिकरणं कल्पयितव्यं तदाऽन्यदेतस्याः ॥ ३६९ ॥
 शक्तोऽपि सन्क्रियास्विह करणापेक्षो हि दृश्यते कर्ता ।
 करणव्यतिरिक्तेऽपि हि कर्तरि संज्ञाकृतो विवादः स्यात् ॥ ३७० ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

औपनिषदात्मबोधप्रयोजनो यः समाधिरुपदिष्टः ।
 द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिप्रदेशेषु ॥ ३७१ ॥

असति च कर्तृत्वे कथमुपपन्नस्तस्य सोऽयमिह भवति ।
तस्मादव्यय आत्मा कर्तेत्येतच्च युक्तमेव स्यात् ॥ ३७२ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

शास्त्रार्थवत्त्वपूर्वैर्हेतुभिरेतस्य यच्च कर्तृत्वम् ।
मीमांसकानुमत्या स्वाभाविकमेव तदिति संप्राप्ते ॥ ३७३ ॥
न स्वाभाविकमस्य च कर्तृत्वं स्यादितिह दर्शयति ।
तच्चेत्स्वाभाविकमिह न विमोक्षः स्यात्कथंचिदपि तेन ॥ ३७४ ॥
कर्तृत्वादविमुक्ते पुरुषार्थो वा कथं भवेत्को वा ।
ननु कर्तृत्वे सत्यप्यस्य च कर्तृत्वकार्यपरिहारात् ॥ ३७५ ॥
पुरुषार्थः स्यादस्य हि तत्परिहारो निमित्तपरिहारात् ।
अग्नेः शक्तस्यापि हि काष्ठवियोगे यथा न कार्यं स्यात् ॥ ३७६ ॥
तद्वदिहापि स्यादिति नेयं शङ्का हि भवति युक्ततमा ।
येन निमित्तानामपि संबन्धः शक्तिलक्षणेन स्यात् ॥ ३७७ ॥
तत्परिहारायोगादविमोक्षोऽसौ ततोऽस्य दुर्वारः ।
ननु मोक्षसाधनात्किल मोक्षः स्यादिति तु नैवमाशङ्क्यम् ॥ ३७८ ॥
साधनसापेक्षो यदि मोक्षस्तर्ह्ययमनित्य एव स्यात् ।
साधनसापेक्षं किल लोके सकलं हि दृश्यतेऽनित्यम् ॥ ३७९ ॥
ब्रह्मात्व(त्म)भावबोधान्मोक्ष इति निरूपितं हि शास्त्रेऽस्मिन् ।
स हि नावकल्पते किल बोधः स्वाभाविके हि कर्तृत्वे ॥ ३८० ॥
तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवास्य कर्तृता वाच्या ।
दर्शयति चेममथ श्रुतिरेषा ध्यायतीवशब्दमुखा ॥ ३८१ ॥
न विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो हि विद्यते कर्ता ।
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्याद्याः श्रुतयोऽपि दर्शयन्त्येवम् ॥ ३८२ ॥
पर एव तर्हि कर्ता मोक्ता च स्यात्तथैव संसारी ।
इति तु न दोष इह स्याद्यस्मादाविद्यकानि चैतानि ॥ ३८३ ॥
आविद्यकमेवेदं कर्तृत्वादिकमिति प्रदर्शयति ।
श्रुतिरन्या यत्रेति हि विद्यावसरे तु वारयत्यपरा ॥ ३८४ ॥
यत्र त्वस्येत्याद्या श्रुतिरपि तस्मान्न कश्चिदिह दोषः ।
तस्य स्वप्ने जाग्रत्युपाधिसंपर्कजनित एवासौ ॥ ३८५ ॥
अम आकाशे पततः श्येनस्येवेति दर्शयित्वैवम् ।
तदभावं च सुषुप्ते श्रावयति प्राज्ञसंपरिण्वक्ते ॥ ३८६ ॥

तद्वा अस्येत्याद्या श्रुतिः परानन्दरूपतामस्य ।
 दर्शयितुमेतमर्थं प्राहाऽऽचार्यो यथा च तक्षेति ॥ ३८७ ॥
 त्वर्थश्चेह चशब्दः पक्षव्यावृत्तिफलक एवासौ ।
 स्वाभाविकमेव स्यात्कर्तृत्वादिकमितीह नाऽऽशङ्क्यम् ॥ ३८८ ॥
 लोके तक्षा हि यथा गृहीतवास्यादिकरणहस्तः सन् ।
 दुःखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिः ॥ ३८९ ॥
 स्वस्थो निर्वृत्तोऽसौ निर्व्यापारः सुखी भवत्येवम् ।
 द्वैतमविद्यामूलकमालम्ब्य स्वप्नजाग्रतोरात्मा ॥ ३९० ॥
 कर्ता दुःखी भवति हि स तच्छ्रमस्यापनुत्तये हि पुनः ।
 प्रविशन्परमात्मानं प्रविलापितकार्यकरणसंघातः ॥ ३९१ ॥
 स हि भवति संप्रसादावसरे च सुखी तथैव चाकर्ता ।
 एवमविद्याध्वान्तं विद्यादीपेन मुक्त्यवस्थायाम् ॥ ३९२ ॥
 आत्मा विधूय सकलं परमानन्दो हि केवलो भवति ।
 तक्षा हि तक्षणादौ यथा हि वास्याद्यपेक्ष्य कर्ता स्यात् ॥ ३९३ ॥
 एवं मनआदीनि ह्यपेक्ष्य कर्ता स्वतस्त्वकर्तैव ।
 इत्यावेदयितुं किल दृष्टान्तोऽयं प्रदर्शितो भवति ॥ ३९४ ॥
 बोधयितुं कर्तृत्वं स्वाभाविकमिति न चेह विधिशिखाम् ।
 तदनुद्याऽऽविद्यकमिह कर्तव्यविशेषबोधनार्थं स्यात् ॥ ३९५ ॥
 नन्विह संध्ये स्थाने प्रतीयते केवलस्य कर्तृत्वम् ।
 कामं परिवर्तत इति विज्ञानेनेति वाक्ययुगलेन ॥ ३९६ ॥
 इति चेन्नायं दोषो यतश्च तत्रापि करणसंबन्धः ।
 श्रुतिवचनेन सधीरिति संध्यपरेण प्रतीयते हि यतः ॥ ३९७ ॥
 स्मृतिरपि किलेन्द्रियाणामुपरम इत्येतमर्थमाचष्टे ।
 तस्मात्समना एव हि विहरति संध्य इति युक्तमभिधातुम् ॥ ३९८ ॥
 सोऽयं हि वासनामय एव विहारो न तथ्यरूपः स्यात् ।
 श्रुतिरियमुतेवशब्दप्रमुखा तमिमं विहारमुपदिशति ॥ ३९९ ॥
 एवमुपादानेऽपि हि कर्ता समना न केवलो भवति ।
 कर्णविभक्तिरयुक्ता कर्णविशिष्टस्य कर्तृतायां स्यात् ॥ ४०० ॥
 इति नात्र शङ्कनीयं लोकविवक्षा हि दृश्यते बहुधा ।
 युध्यन्ते योधा इति योधैर्युध्यत इहैष राज्ञेति ॥ ४०१ ॥

तस्मात्करणविभक्तिः सेह विवक्षावशेन युक्तैव ।
 अपि चोपादानेऽस्मिन्व्यापारोपरम एव करणानाम् ॥ ४०२ ॥
 न स्वातन्त्र्यं कस्यचिद्बुद्धिपूर्वः स दृश्यते स्वापे ।
 विज्ञानं यज्ञमिति व्यपदेशो यश्च दर्शितः पूर्वम् ॥ ४०३ ॥
 स हि तेरेव स्यात्कर्तृत्वपरो न चाऽऽत्मनो भवति ।
 मनसोऽनन्तरपठितं विज्ञानपदं तु बुद्धिरूढं हि ॥ ४०४ ॥
 श्रद्धाद्यवयववत्त्वं बुद्धेरेवोपदर्शयत्येषा ।
 तस्य श्रद्धेत्याद्या श्रुतिरत इह बुद्धिरेव विज्ञानम् ॥ ४०५ ॥
 एवं स एष वाचश्चित्तस्येति श्रुतौ हि यज्ञस्य ।
 वाग्बुद्धिसाध्यतोक्ता तस्माद्विज्ञानमत्र बुद्धिः स्यात् ॥ ४०६ ॥
 शक्तिविपर्ययशङ्का न हि बुद्धेः कर्तृतामते भवति ।
 करणानामपि लोके स्वस्वव्यापारकर्तृता हि यतः ॥ ४०७ ॥
 उपलब्ध्यपेक्षयाऽपि हि करणानां नैव करणता युक्ता ।
 नित्योपलब्धिरूपो ह्यात्मा यस्मादतो न तदपेक्षा ॥ ४०८ ॥
 एवमहंकृतिपूर्वकमपि कर्तृत्वं न चोपलब्धुरिह ।
 बुद्धेः कर्तृत्वे वा करणान्तरकल्पना न चेहास्ति ॥ ४०९ ॥
 तस्य समाधिविधानं चाऽऽविद्यककर्तृतामुपादाय ।
 तस्मादौपाधिकमिह कर्तृत्वं नैव तथ्यमिति सिद्धम् ॥ ४१० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदिदमुपाधिनिबन्धनमस्य हि कर्तृत्वमभिहितं तत्किम् ।
 ईश्वरमनपेक्ष्य स्यात्किंवा तमपेक्ष्य भवति चेत्येवम् ॥ ४११ ॥
 एष ह्येवेत्यादिश्रुतिवचसामपि तथैव विधिवचसाम् ।
 अन्योन्यं हि विरोधे शङ्का सेयं समुत्थिता भवति ॥ ४१२ ॥
 सत्यामेतस्यां खल्विह मीमांसकमतेन चाऽऽक्षेपः ।
 आपेक्षते हि जीवः परमात्मानं प्रयोजनाभावात् ॥ ४१३ ॥
 रागद्वेषादियुतः कारकसंपत्तिसहकृतो जीवः ।
 अनुभवितुं कर्तृत्वं शक्नोति यतः किमीश्वरेणास्य ॥ ४१४ ॥
 कृष्यादिकेषु कर्मस्वीशापेक्षा न दृश्यते लोके ।
 क्लेशादकर्तृत्वेन च जन्तून्सृजतोऽस्य निर्घृणत्वं स्यात् ॥ ४१५ ॥

विषमफलं कर्तृत्वं विदधत ईशस्य विषमताऽपि स्यात् ।
 सापेक्षत्वान्नासौ दोषः स्यादिति तु नेह युक्ततमम् ॥ ४१६ ॥
 सापेक्षता तदा स्याद्धर्माधर्मौ यदा हि जन्तूनाम् ।
 जीवस्य कर्तृतायां सत्यां सद्भाव एतयोर्मवति ॥ ४१७ ॥
 यदि चेदीशापेक्षं कर्तृत्वं स्यात्तदा हि किंविषयम् ।
 सापेक्षत्वं तस्य स्यादकृताभ्यागमश्च दुर्वारः ॥ ४१८ ॥
 इत्येतामाशङ्कामपनुदति हि सूत्रकृतशब्देन ।
 जीवोऽविद्यावसरे भवत्यविद्यातमोन्ध एव किल ॥ ४१९ ॥
 स हि कार्यकरणसंघाविवेकदर्शी भवेदतस्तस्य ।
 चेतयितुरीश्वरात्किल कर्माध्यक्षाच्च सर्वभूतस्थात् ॥ ४२० ॥
 तदनुज्ञया किल स्यात्संसारः कर्तृभोक्तृतारूपः ।
 तदनुग्रहैकहेतुकविज्ञानेनास्य मोक्षसिद्धिरपि ॥ ४२१ ॥
 एष ह्येवेत्याद्या श्रुतिरिममर्थं यतः प्रदर्शयति ।
 या च य आत्मानि तिष्ठन्निति श्रुतिः साऽपि दर्शयत्येवम् ॥ ४२२ ॥
 नन्वीशः कारयिता यदा भवेत्तस्य विषमताऽप्येवम् ।
 निर्गुणता जीवस्य स्यादकृताभ्यागमोऽप्यतः पठति ॥ ४२३ ॥
 प्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥
 उक्ताक्षेपनिवृत्तिप्रयोजनोऽसौ तुशब्द इह भवति ।
 जीवप्रयत्नसाध्यो धर्माधर्मैकलक्षणो योऽसौ ॥ ४२४ ॥
 तदपेक्ष एव हीशः कारयति ततोऽत्र नैव दोषोऽयम् ।
 धर्माद्यपेक्षयैव हि विषमं विमजेत्फलान्यसावीशः ॥ ४२५ ॥
 तत्तद्बीजापेक्षो ब्रीहियवादीन्यथा हि पर्जन्यः ।
 सृजति तथा परमात्मा धर्माधर्मावपेक्ष्य कारयति ॥ ४२६ ॥
 ति च पर्जन्येऽस्मिन्नसत्सु बीजेषु नोपजायेत ।
 रस-पुष्पफलपलाशाद्यस्त्रिलं यच्चोपवृश्यते तद्धि ॥ ४२७ ॥
 एवं परमात्माऽसौ धर्माधर्मावपेक्ष्य जीवगतौ ।
 जीवानामेतेषां शुभाशुमात्मकफलं हि विदधाति ॥ ४२८ ॥
 नन्वेतत्कर्तृत्वं जीवस्य यदा भवेत्परायत्तम् ।
 कथमिह कृतप्रयत्नापेक्षत्वं स्यादितिह नाऽऽशङ्क्यम् ॥ ४२९ ॥
 कारयति हि परमात्मा कुर्वन्तं पूर्ववासनावशतः ।
 पूर्वतरं चापेक्ष्य प्रयत्नमीशो ह्यकारयत्पूर्वम् ॥ ४३० ॥

पूर्वमपेक्षयेदानीं कारयतीशो यतो ह्यनादिरसौ ।
 संसारस्तस्माद्विह सूत्रकृतोक्तं हि सकलमनवद्यम् ॥ ४३१ ॥
 कथमवगम्यत ईशः कृतप्रयत्नाद्यपेक्ष इति चेन्न ।
 विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्योऽवगम्यते ह्येवम् ॥ ४३२ ॥
 एवं चेदेव स्यात्सुवर्गकामो यजेत च न हिंस्यात् ।
 इति विहितं प्रतिषिद्धं सफलं नो चेत्तदेतदफलं स्यात् ॥ ४३३ ॥
 ईश्वर एव विधौ वा प्रतिषेधे वा सदा नियुज्येत ।
 यस्मात् सोऽसौ जीवः स कथं नियुज्यते तत्र ॥ ४३४ ॥
 विधिविहितकारिणं वाऽनर्थेन निषिद्धकारिणं च तथा ।
 अर्थेन संसृजेदिति वेदोऽसावप्रमाणमेव स्यात् ॥ ४३५ ॥
 अनपेक्षश्चेदीशो लोके स्यात्पुरुषकारवैयर्थ्यम् ।
 पूर्वं हि देशकालादीनामकृतागमादिदोषः स्यात् ॥ ४३६ ॥
 इति खलु दूषणजातं त्वादिग्रहणेन दर्शितं मुनिना ।
 तस्मात्कर्मापेक्षः कारयतीश इति कोऽपि न विरोधः ॥ ४३७ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
 दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

एको जीवो नित्यो नाणुरकर्ता स्वयंप्रकाश इति ।
 वर्णितमेतत्पूर्वं ब्रह्मैक्यं तस्य सुगममेवेति ॥ ४३८ ॥
 संप्रति भेदाभेदश्रुतिवचसामिह विरोधशङ्कायाम् ।
 तामपनीय हि सकलां ब्रह्मैक्यमिदं दृढं करोति मुनिः ॥ ४३९ ॥
 उपकार्यो जीवोऽसावुपकारक एष भवति परमात्मा ।
 इति तु पुरा निर्दिष्टं स भवति संबन्धिनोऽयं धर्मः ॥ ४४० ॥
 किं स्वामिभृत्ययोरिव किमसावग्निस्फुलिङ्गयोरिव वा ।
 इति शङ्कायां सत्त्वां युक्तः स्यात्स्वामिभृत्यवच्चात्र ॥ ४४१ ॥
 तत्र नियोज्यनियोजकभावोऽसौ सुप्रसिद्ध इह लोके ।
 तद्वदिहापि स्यादित्याक्षेपो वै निरस्यते सपदि ॥ ४४२ ॥
 ईशस्यांशो जीवो यथा स्फुलिङ्गो भवत्यसावग्नेः ।
 नन्वीशो निरवयवः कथं हि तस्यांश एष जीवः स्यात् ॥ ४४३ ॥
 तस्मान्नासावंशो नानाव्यपदेशदर्शनादपि च ।
 नानाव्यपदेशोऽसौ सोऽन्वेष्टव्यो य आत्मनीत्यादिः ॥ ४४४ ॥

श्रुत्यन्तरेषु दृष्टो नासति भेदे स युज्यते कापि ।
 स स्वामिभृत्यसाम्ये युक्तः स्यादिति तु नेह शङ्का स्यात् ॥ ४४५ ॥
 न हि नानाव्यपदेशादेकस्मादंशताऽत्र निर्दिष्टा ।
 किं त्वन्यथाऽपि तस्य व्यपदेशादंशतोपपन्ना स्यात् ॥ ४४६ ॥
 व्यपदेशो नानात्वप्रतिपत्तिपरोऽपि भवति तस्येह ।
 दाशकितवादिभावं ब्रह्मण एके समामनन्ति यतः ॥ ४४७ ॥
 चाऽऽथर्वणिकाः किल सूक्ते ब्रह्मात्मतत्त्वबोधपरे ।
 दाशा दासाः कितवा ब्रह्मैवेत्यर्थमुपदिशन्त्येते ॥ ४४८ ॥
 त्वं स्त्रीति श्रुतिरन्या व्यपदिशति ब्रह्मतत्त्वमेवमिति ।
 स्त्री च पुमांश्च कुमारस्तथा कुमारी तथैव जीर्णोऽपि ॥ ४४९ ॥
 यश्च हि जातो लोके सकलोऽयं ब्रह्म भवति नान्य इति ।
 सर्वाणीत्याद्या अपि कथयन्ति ब्रह्म सर्वरूपमिति ॥ ४५० ॥
 चैतन्यं त्वविशिष्टं भवति हि जीवेशयोर्यतस्तस्मात् ।
 भेदाभेदावगमाभ्यामीशांशत्वमस्य युक्ततमम् ॥ ४५१ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

तावानस्येत्याद्यो मन्त्रोऽप्यमुमर्थमेव दर्शयति ।
 मन्त्रे च भूतशब्दः स्थावरजङ्गमसजीवदेहपरः ॥ ४५२ ॥
 तत्परताऽहिंसन्निति मन्त्रे दृष्टा हि भूतशब्दस्य ।
 अत्र च पादोऽंशः स्यात्तस्मादंशत्वमस्य युक्ततमम् ॥ ४५३ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्वपि किल जीवस्येशांशता विनिर्दिष्टा ।
 तत्र ममैवांश इति व्यपदेशो येन जीवभूतस्य ॥ ४५४ ॥
 अत्र नियोज्यनियोजकभावोऽसौ स्वामिभृत्ययोरेव ।
 लोके यद्यपि दृष्टस्तथाऽपि शास्त्रेण चांशता कथिता ॥ ४५५ ॥
 हीनोपाधियुतानिह जीवान्मायासहायसंपन्नः ।
 परमात्माऽसौ शास्तीत्यत्र न काचिद्विरोधशङ्का स्यात् ॥ ४५६ ॥
 नन्वीशांशो जीवो यदा तदीयेन दुःखभोगेन ।
 अंशिन ईशस्यापि हि दुःखित्वं दुर्निवारमेव स्यात् ॥ ४५७ ॥
 हस्ताद्यवयवसंगतदुःखेन यथाऽङ्गिनो भवेद्दुःखम् ।
 नानाजीवांशगतैर्दुःखैरीशस्य दुःखं भिन्नं स्यात् ॥ ४५८ ॥

मुक्तौ तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखमपरिहार्यं स्यात् ।
सम्यग्दर्शनमफलं पूर्वः संसार एव वरमिति चेत् ॥ ४५९ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवो यथा हि दुःखं संसारकृतं सदाऽनुभवति तथा ।
नैवं परो हि यस्माज्जीवो देहात्मभावमापन्नः ॥ ४६० ॥
तद्दुःखेनाविद्यावशतो दुःखित्वमात्मनो मनुते ।
देहात्मभावयोगो दुःखमिमानोऽपि नैवमीशस्य ॥ ४६१ ॥
जीवस्यापि च देहाद्यविवेकभ्रमनिबन्धनो भवति ।
दुःखामिमान एष हि न तु स च परमार्थतोऽस्ति कश्चिदपि ॥ ४६२ ॥
इह पुत्रमित्रगोचरमपि दुःखं तदमिमानतो दृष्टम् ।
अभिनिविशमान एव वशेनेह पुत्रमित्रादौ ॥ ४६३ ॥
तत्रामिमानयोगादनुभवति तदीयदुःखमखिलमपि ।
मिथ्यामिमानमूलो दुःखानुभवो हि भवति तेनासौ ॥ ४६४ ॥
ये पुत्रमित्रबन्धुष्वमिमानविवर्जिता हि यतिनः स्युः ।
तद्दुःखमूलकं किल दुःखं नैतेषु दृश्यते किमपि ॥ ४६५ ॥
किमुत प्रज्ञानघनात्परात्मनोऽन्यन्न वस्तुतो वस्तु ।
दुःखित्वं नेति ततो नैवाऽऽत्मज्ञानमफलमिति शङ्क्यम् ॥ ४६६ ॥
निर्दर्शनमेतत्प्रकाशवदिति प्रदर्शितं मुनिना ।
लोके यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रो द्युमण्डलव्यापी ॥ ४६७ ॥
ऋजु भावकलितेष्वङ्गुलिदार्वाद्युपाधिषु प्रायः ।
उपगततद्भावं इव प्रतिपन्नो न परमार्थतः सोऽयम् ॥ ४६८ ॥
तद्भावं प्रतिपद्यत एवं सर्वत्रगोऽपि चाऽऽकाशः ।
गच्छत्स्वपि च घटादिषु गच्छन्निव भाव्यमानरूपोऽपि ॥ ४६९ ॥
गच्छति न स परमार्थतः एवं जलकम्पनेन तत्रत्ये ।
सूर्यादिप्रतिबिम्बेऽपि कम्पमाने न कम्पते सूर्यः ॥ ४७० ॥
एवमविद्याबस्थितबुद्ध्युपहितजीवसंज्ञके ह्यंशे ।
दुःखायितेऽपि तस्मिंस्तद्दुःखायते न हीशोऽयम् ॥ ४७१ ॥
जीवस्यापि हि दुःखप्राप्तिरविद्यानिबन्धनेत्युक्तम् ।
एवमविद्यामूलकमेतं जीवात्मभावमुन्मूल्य ॥ ४७२ ॥

। त्मतां वदन्ति हि तत्त्वमसीत्यादिसकलवेदान्ताः ।

। जैवेन च दुःखेनेशस्य दुःखितापत्तिः ॥ ४७३ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

व्यासादयः किलामी स्मरन्ति परमात्मतत्त्वमखिलमपि ।
 तत्र च परमात्माऽयं स हि नित्यो निर्गुणश्च भवति यतः ॥ ४७४ ॥
 न हि कर्मणा फलैर्वा न लिप्यते पद्मपत्रमिव पयसा ।
 कर्मात्मा त्वपरोऽसौ स युज्यते मोक्षबन्धनैरिति हि ॥ ४७५ ॥
 अत्र च शब्दश्रवणात्समामनन्तीति वाक्यशेषः स्यात् ।
 नन्वत्र चान्तरात्मा भूतानामेक एव चेत्तर्हि ॥ ४७६ ॥
 कथमत्रानुज्ञापरिहारौ तावर्थवत्तरौ भवतः ।
 नन्वीशांशो जीवस्तद्भेदात्तौ समञ्जसौ भवतः ॥ ४७७ ॥
 इति चेदनंशतामपि जीवस्याभेदबोधिकाः श्रुतयः ।
 मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्याद्या हि प्रदर्शयन्त्येवम् ॥ ४७८ ॥
 नान्योऽतोऽस्तीत्याद्यास्तत्सृष्ट्वेत्येवमादिकाः श्रुतयः ।
 नन्विह भेदाभेदावगमाम्यामंशता हि निर्णीता ॥ ४७९ ॥
 सत्यं तथाऽपि भेदाभेदौ नात्र च बुबोधयिषितौ हि ।
 भेदमनूद्याऽऽविद्यकमभेद इह किल बुबोधयिषितो हि ॥ ४८० ॥
 निरवयवस्य ब्रह्मण इह मुख्योऽशः कथं भवेज्जीवः ।
 तस्मात्पर एवैको भूतानां भवति चान्तरात्मा यः ॥ ४८१ ॥
 सोऽयं हि जीवमावेनावस्थित इत्यवश्यमिह वाच्यम् ।
 एवं चानुज्ञापरिहारानुपपत्तिरित्यतो ब्रूते ॥ ४८२ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अग्नाषांमांशं पशुमित्याद्या किल भवेद्विहानुज्ञा ।
 परिहारश्च न हिंस्यादित्यादिस्तावुमावपि प्रथितौ ॥ ४८३ ॥
 एवमृतौ मार्यामिति गुरुपत्नी नैव संस्पृशेदिति च ।
 एतौ चानुज्ञापरिहारौ भवतो हि देहसंबन्धात् ॥ ४८४ ॥
 आत्मन एकत्वेऽपि च दृष्टोऽसावत्र देहसंबन्धः ।
 देहेन्द्रियसंघाताविवेकमूलभ्रमात्मकः सोऽयम् ॥ ४८५ ॥
 अहमन्धो मूढोऽहं गच्छाम्यहमेव चाऽऽगमिष्यामि ।
 इति किल सम्यग्ज्ञानात्प्राक्प्रततोऽसौ हि सर्वजन्तुषु च ॥ ४८६ ॥
 तस्मान्नेहानुज्ञापरिहारादौ न बाधकं किमपि ।
 तद्वाग्विनिर्णयं स्यात्सम्यग्दर्शन इतीह नाऽऽशङ्क्यम् ॥ ४८७ ॥

हेये चोपादेये यस्त्वविवेकी नियुज्यते सोऽयम् ।
 यस्त्वात्मव्यतिरिक्तं हेयमुपादेयमपि च नेक्षेत ॥ ४८८ ॥
 ब्रह्माणि निरूढचित्तो विद्वान्स कथं नियुज्यते तत्र ।
 सम्यग्दर्शिन इह यदि न नियोगः स्याद्यथेष्टचेष्टा स्यात् ॥ ४८९ ॥
 इति तु न सर्वत्रैव ह्यभिमानोऽसौ प्रवर्तको यस्मात् ।
 अभिमानाभावेन हि तत्त्वविदो न हि यथेष्टचेष्टा स्यात् ॥ ४९० ॥
 तस्माच्चानुज्ञापरिहाराविह देहयोगजावेव ।
 इह च निदर्शनभूता ज्योतिष्प्रमुखा भवन्ति लोकेऽस्मिन् ॥ ४९१ ॥
 ज्योतिष एकत्वेऽपि ह्यग्निः शा(पा)पो न गृह्यते लोके ।
 परिवर्ज्यते हि सवितुः प्रकाश एकोऽप्यमेध्यदेशस्थः ॥ ४९२ ॥
 वैदूर्याद्या भौमा गृह्यन्ते नरकलेवराणि न हि ।
 मूत्रपुरीषं च गवां पवित्रमिति गृह्यते न चान्यस्य ॥ ४९३ ॥

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

नन्वेवमपि च दोषो भवति ह्येकात्मतामते सोऽयम् ।
 स्वाम्येकत्वादिह किल कर्मफलव्यतिकरो भवेदिति चेत् ॥ ४९४ ॥
 न हि कर्तुर्भोक्तुर्वा संबन्धः सर्वतनुभिरिह भवति ।
 योऽसावुपाधितन्त्रः कर्मफलव्यतिकरो न तेनास्य ॥ ४९५ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

जी ेशांशत्वं पूर्वमवच्छेदपक्षमाश्रित्य ।
 करकाकाशस्येव हि वर्णितमिह चैवकारयोगेण ॥ ४९६ ॥
 तन्नावच्छेदमते चिं कांचिदपि सूचयन्नेव ।
 रूपं रूपमिति श्रुतिसिद्धं प्रतिबिम्बपक्षमनुसरति ॥ ४९७ ॥
 आभास एव जीवः परात्मनो वारिसूर्यवद्भवति ।
 साक्षान्न स एव स्यान्नापि च वस्त्वन्तरं हि जीवोऽसौ ॥ ४९८ ॥
 दिह प्रविष्टः परः स एष इति वाक्यनिर्दिष्टः ।
 तस्मादिह बुद्ध्यादिप्रतिबिम्बो जीव एष इति युक्तम् ॥ ४९९ ॥
 शुक्तौ रजतवदस्य हि न च स्वरूपेण कल्पितत्वं स्यात् ।
 नेदं मितीव हि नेदं मुखमिति न दृश्यते यस्मात् ॥ ५०० ॥
 प्रति स्व च बाधो न दर्पणे मुखमितीह दृष्टः स्यात् ।
 तस्मादुपाधि स्वरूपेण कल्पितोऽयं स्यात् ॥ ५०१ ॥

एकस्मिञ्जलसूर्ये प्रकम्पमाने न कम्पते चान्यः ।
 एकस्मिन्किल जीवे कर्माणि न तदन्तरस्य तद्योगः ॥ ५०२ ॥
 अत्र व्यतिकरशङ्का ह्यैकात्म्येनैव कर्मफलयोः स्यात् ।
 आभासोऽयमविद्याकृतस्तद्बालम्बनोऽपि संसारः ॥ ५०३ ॥
 आविद्यक इत्येतं व्युत्स्य परमार्थरूपमुपदिशति ।
 बहवो विभवो येषामात्मानो व्यतिकरो हि तेषां स्यात् ॥ ५०४ ॥
 चैतन्यमात्ररूपा बहवो विभवो भवन्ति चाऽऽत्मानः ।
 साधारणं प्रधानं तदर्थमिति तन्निबन्धनैवैषाम् ॥ ५०५ ॥
 भोगापवर्गसिद्धिर्भवतीति हि वर्णयन्ति किल सांख्याः ।
 बहवः सर्वगता अप्यात्मानः स्वयमचेतना एव ॥ ५०६ ॥
 उपकरणानि बहूनि हि मनांसि तान्यप्यचेतनान्येव ।
 आत्ममनोयोगेन ह्युत्पद्यन्ते गुणा नवेच्छाद्याः ॥ ५०७ ॥
 प्रत्येकमात्मसु यदा ह्यव्यतिरेकेण समवयन्त्येते ।
 भवति तदा संसारस्तदुपरमो मोक्ष इति हि काणादाः ॥ ५०८ ॥
 सांख्यनये जीवानां स्वतश्च चैतन्यमात्ररूपत्वात् ।
 एकस्मिन्नपि देहे सर्वेषामात्मनां च सांनिध्यात् ॥ ५०९ ॥
 एकस्मिन्सुखयोगे तत्सर्वेषां कुतो न जायेत ।
 अविशेषेऽपि च पुंसां सर्वेषां प्रकृतिसंनिधानस्य ॥ ५१० ॥
 नियमेन प्रकृतिरियं पुंसां भोगापवर्गसिद्ध्यर्थम् ।
 उद्दिश्य प्रतिपुरुषं प्रवर्तते तेन तद्व्यवस्था स्यात् ॥ ५११ ॥
 भोगो विषयमतिः स्यादपवर्गो गुणविलक्षणात्ममतिः ।
 तत्साधनभूतयं नियता प्रकृतिप्रवृत्तिरेव स्यात् ॥ ५१२ ॥
 एतद्वनङ्गीकारे स्वमहत्त्वख्यापनार्थिका सा स्यात् ।
 एवं चेदुद्देश्यव्याघातोऽत्राविमोक्षरूपः स्यात् ॥ ५१३ ॥
 इति चेन्नैतत्सारं विनोपपत्तिं कथं व्यवस्था स्यात् ।
 अयमुद्देश्यविवेको जडप्रधानस्य नैव युक्ततमः ॥ ५१४ ॥
 नाचेतनस्य लोके नियामकत्वमपि दृश्यते क्वापि ।
 तस्माच्च न व्यवस्था व्यतिकर इह दुर्निवार एव स्यात् ॥ ५१५ ॥
 काणादानां च नये यद्येकेनाऽऽत्मना मनोयोगः ।
 आत्मानन्तरैस्तदाऽयं सांनिध्यस्याविशेषतो हि भवेत् ॥ ५१६ ॥

एकस्मिञ्जलसूर्ये प्रकम्पमाने न कम्पते चान्यः ।
 एकस्मिन्किल जीवे कर्माणि न तदन्तरस्य तद्योगः ॥ ५०२ ॥
 अत्र व्यतिकरशङ्का ह्यैकात्म्येनैव कर्मफलयोः स्यात् ।
 आभासोऽयमविद्याकृतस्तद्बालम्बनोऽपि संसारः ॥ ५०३ ॥
 आविद्यक इत्येतं व्युत्स्य परमार्थरूपमुपदिशति ।
 बहवो विभवो येषामात्मानो व्यतिकरो हि तेषां स्यात् ॥ ५०४ ॥
 चैतन्यमात्ररूपा बहवो विभवो भवन्ति चाऽऽत्मानः ।
 साधारणं प्रधानं तदर्थमिति तन्निबन्धनैवैषाम् ॥ ५०५ ॥
 भोगापवर्गसिद्धिर्भवतीति हि वर्णयन्ति किल सांख्याः ।
 बहवः सर्वगता अप्यात्मानः स्वयमचेतना एव ॥ ५०६ ॥
 उपकरणानि बहूनि हि मनांसि तान्यप्यचेतनान्येव ।
 आत्ममनोयोगेन ह्युत्पद्यन्ते गुणा नवेच्छाद्याः ॥ ५०७ ॥
 प्रत्येकमात्मसु यदा ह्यव्यतिरेकेण समवयन्त्येते ।
 भवति तदा संसारस्तदुपरमो मोक्ष इति हि काणादाः ॥ ५०८ ॥
 सांख्यनये जीवानां स्वतश्च चैतन्यमात्ररूपत्वात् ।
 एकस्मिन्नपि देहे सर्वेषामात्मनां च सांनिध्यात् ॥ ५०९ ॥
 एकस्मिन्सुखयोगे तत्सर्वेषां कुतो न जायेत ।
 अविशेषेऽपि च पुंसां सर्वेषां प्रकृतिसंनिधानस्य ॥ ५१० ॥
 नियमेन प्रकृतिरियं पुंसां भोगापवर्गसिद्ध्यर्थम् ।
 उद्दिश्य प्रतिपुरुषं प्रवर्तते तेन तद्व्यवस्था स्यात् ॥ ५११ ॥
 भोगो विषयमतिः स्यादपवर्गो गुणविलक्षणात्ममतिः ।
 तत्साधनभूतयं नियता प्रकृतिप्रवृत्तिरेव स्यात् ॥ ५१२ ॥
 एतद्वनङ्गीकारे स्वमहत्त्वख्यापनार्थिका सा स्यात् ।
 एवं चेदुद्देश्यव्याघातोऽत्राविमोक्षरूपः स्यात् ॥ ५१३ ॥
 इति चेन्नैतत्सारं विनोपपत्तिं कथं व्यवस्था स्यात् ।
 अयमुद्देश्यविवेको जडप्रधानस्य नैव युक्ततमः ॥ ५१४ ॥
 नाचेतनस्य लोके नियामकत्वमपि दृश्यते क्वापि ।
 तस्माच्च न व्यवस्था व्यतिकर इह दुर्निवार एव स्यात् ॥ ५१५ ॥
 काणादानां च नये यद्येकेनाऽऽत्मना मनोयोगः ।
 आत्मानन्तरैस्तदाऽयं सांनिध्यस्याविशेषतो हि भवेत् ॥ ५१६ ॥

सा न स्याद्यदि च तयोः समप्रवेशं त्वदृष्टमिह न स्यात् ।
 स्वर्गाद्युपभोगस्यानुपपत्तिरपि प्रवेशवादिनये ॥ ५३० ॥
 ब्राह्मणशरीरवेशावच्छिन्ने स्यादृष्टनिष्पत्तिः ।
 स्वर्गाद्युपभोगः किल देवादिशरीरवेश एव स्यात् ॥ ५३१ ॥
 लोके हि कार्यकारणभावो न विभिन्नदेशयोर्दृष्टः ।
 इह चाऽऽत्मनां बहूनां सर्वगतत्वमपि नोपपन्नं स्यात् ॥ ५३२ ॥
 सति वृष्टान्ते तद्विदं बुद्ध्यारूढं भवेन्न चेतस्था ।
 वद तावत्त्वं के ते बहवो जीवाः समानदेशाश्च ॥ ५३३ ॥
 रूपरसाद्य इव ते समानदेशाश्च बहव इति चेन्न ।
 तेषामपि धर्म्यशेनाभेदात्तत्स्वरूपता युक्ता ॥ ५३४ ॥
 अथवा लक्षणभेदात्तेषां भेदो न चाऽऽत्मनां स भवेत् ।
 नेह बहूनां तेषां लक्षणभेदश्च वक्तुमपि शक्यः ॥ ५३५ ॥
 अन्यविशेषादेव हि तेषां भेदोपपत्तिरित्यपि न ।
 सति भेदेऽन्त्यविशेषस्तस्मिन्सति भेदकल्पना भवति ॥ ५३६ ॥
 इति चेतरेतराश्रयतादोषोऽप्यत्र दुर्निवारः स्यात् ।
 आकाशादीनामपि विभुत्वमस्माकमननुमतमेव ॥ ५३७ ॥
 आत्मन आकाश इति श्रुतिवाक्येनास्य कार्यतावगमात् ।
 आत्मैकत्वे दोषा वादिमिरुद्धाविताश्च ये सर्वे ॥ ५३८ ॥
 ते निरसिता हि बुद्ध्याद्युपाधियोगावलम्बनेनैव ।
 तस्मादस्मिन्पक्षे न दोषशङ्कावकाश इति सिद्धम् ॥ ५३९ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेषम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां द्वितीयसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ ५४० ॥
 तत्र च तृतीयपादे सूत्रार्थो यश्च माध्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तेरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ ५४१ ॥
 इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

चतुर्थपादप्रारम्भः ।

पूर्वास्मिन्नधिकरणे विचार्य कर्तुः स्वरूपमखिलमपि ।
 इह च तदुपकरणानां प्राणासां साधयत्यथोत्पत्तिम् ॥ १ ॥

पूर्वत्र भूतभोक्तृस्वरूपमखिलं विचार्य सम्यगिह ।
 प्राणस्य भौतिकस्य हि विचार इति हेतुहेतुमद्भावः ॥ २ ॥
 पादद्वयस्य संगतिरित्येतत्स्फुटयितुं हि वर्णयति ।
 वियदादिगोचरश्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयपादेन ॥ ३ ॥
 परिहृत इह तु चतुर्थे पादे प्राणादिगोचरो योऽसौ ।
 श्रुतिविप्रतिषेधः स्यात्स चायमिह किल निरस्यते सम्यक् ॥ ४ ॥
 तत्तेजोऽसृजतेति ह्यात्मन आकाश एवमाद्येषु ।
 श्रुतिवचनेषूत्पत्तिः प्राणानां नोपलभ्यते क्वापि ॥ ५ ॥
 किं चानुत्पत्तिः क्वचिदेषामाम्नायते ह्यसद्वेति ।
 अस्मिन्मन्त्रे प्राणा ऋषिस्वरूपेण दर्शितास्तेषाम् ॥ ६ ॥
 प्राणानां सद्भावः प्रागुत्पत्तेः प्रतीयतेऽन्यत्र ।
 तेषां प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते यथेत्यस्मिन् ॥ ७ ॥
 एतस्माज्जायत इति मन्त्रेऽपि च दृश्यते तदुत्पत्तिः ।
 एवं सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्येवमादिमन्त्रेषु ॥ ८ ॥
 एवं हि श्रुतिवचसां विप्रतिषेधोऽत्र भवति दुर्वारः
 तदन्यतरस्य हि निर्धारणकारणं न किञ्चिदपि ॥ ९ ॥
 तदुत्पत्तिः श्रुतिवचनाज्ज्ञामिह प्रसज्येत ।
 अथवा प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणतो भवेद्गोणी ॥ १० ॥
 प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति पक्षान्तरं प्रसज्येत ।
 इति विचिकित्सायां किल सत्यां भगवांस्तदेतदिह पठति ॥ ११ ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

नन्वक्षरानुलोम्यं तथेति कथमिह पुनर्निरूप्येत ।
 प्रकृतोपमानमत्र हि न दृश्यते तेन तत्कथं भवति ॥ १२ ॥
 पूर्वमतीतानन्तरपादान्ते वर्णितं हि भूयोऽपि ।
 सर्वगतात्मबहुत्वप्रतिपादकवादिदूषणं हि परम् ॥ १३ ॥
 सादृश्याभावेन हि तदिदं नैवोपमानमिह भवति ।
 नापि ह्यदृष्टसाम्यप्रतिपादनपरमिदं तथेति स्यात् ॥ १४ ॥
 सर्वात्मसंनिधाने ह्यदृष्टमुत्पन्नमनियतं यद्वत् ।
 एवमनियताः प्राणाः सर्वेष्व्वात्मस्वितीह वक्तव्यम् ॥ १५ ॥
 तत्किल देहानियमेनैवोक्तं भवति चेह पुनरुक्तम् ।
 अपसिद्धान्तमयेन प्राणा जीवेन नोपमीयिरन् ॥ १६ ॥

प्राणानां तूत्पत्तिर्विवक्षिता भवति सा न जीवस्य ।
 तस्मादनुचितमेतत्तथेति सूत्रोक्तमिति तु नाऽऽशङ्क्यम् ॥ १७ ॥
 एतस्मादात्मन इति यत्प्राणोत्पत्तिर्वाक्यमुपदिष्टम् ।
 तदिदमुदाहरणं स्यात्तद्वत्तमुपमानमत्र संग्राह्यम् ॥ १८ ॥
 प्राणास्तथा परस्माद्यथा हि लोकादयो भवन्त्यस्मात् ।
 इति किल सूत्रार्थः स्यात्तत्र न पूर्वोक्तदूषणं किमपि ॥ १९ ॥
 एतस्माज्जायत इति मन्त्रान्तरमपि भवेदुदाहरणम् ।
 तेन च स्वादिवदेव प्राणा जायन्त इति हि फलितं स्यात् ॥ २० ॥
 अथवा व्यवहितमेव हि विद्यदादि तृतीयपादनिर्दिष्टम् ।
 उपमानमत्र भवति व्यवहितयोगोऽपि दृश्यतेऽन्यत्र ॥ २१ ॥
 पानव्यापच्चेति हि सूत्रेऽस्मिन्हृश्यते तथैवासौ ।
 यज्ञे हि सोमपाने क्रियमाणे सति भवेद्यदा वमनम् ॥ २२ ॥
 सोमेन्द्रदेवताकं श्यामाकचरुं स निर्वपेत्तद्वत् ।
 इति खलु सूत्रार्थः स्यात्तत्र हि तच्छब्दयोगतो हि यथा ॥ २३ ॥
 अश्वप्रतिग्रहेष्टिन्पायोऽसौ व्यवहितः परामृष्टः ।
 तद्वदिहापि व्यवहितसंबन्धे नैव बाधकं किमपि ॥ २४ ॥
 तस्मादुत्पद्यन्ते प्राणा विद्यदादिवदिति सिद्धमिह ।
 अत्र श्रुतत्वमेव प्राणोत्पत्तौ हि साधको हेतुः ॥ २५ ॥
 ननु केषुचित्प्रदेशेष्वियमुत्पत्तिर्हि न श्रुतेत्युक्तम् ।
 तद्युक्तं किल यस्मात्प्राणोत्पत्तिः श्रुतैव चान्यत्र ॥ २६ ॥
 क्वचिदश्रुतमपि तदिदं न श्रुतमन्यत्र वारयितुमीष्टे ।
 तस्माच्छ्रुतिनिर्देशात्प्राणा जायन्त इति तु सूक्तमिदम् ॥ २७ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

प्राणानामुत्पत्तिर्गौणीति न चेह शङ्कितुं शक्यम् ।
 गौण्या असंभवादिति तत्पुरुषसमास इह च निर्दिष्टः ॥ २८ ॥
 सेयं प्राणोत्पत्तिर्गौणी कथमपि न चेह संभवति ।
 सेयं गौणी चेत्स्यात्तदा प्रतिज्ञोपमर्द एव स्यात् ॥ २९ ॥
 कस्मिन् भगव इत्यत एकज्ञानेन सर्वविज्ञानम् ।
 आदिश्य तदुपपत्तय एतस्मादिति हि वाक्यमाम्नातम् ॥ ३० ॥
 यदि च विकारः प्राणाद्यखिलं तदा प्रतिज्ञेयम् ।
 प्रकृतिविकारामहन्प्रायेजैव हि समर्थिता भवति ॥ ३१ ॥

ब्रह्मैवेत्येतस्मिन्श्रुतिवाक्येऽप्येवमात्मनो वेति ।
 श्रुत्यन्तरेऽपि तेन न्यायेनैषा समर्थनीया हि ॥ ३२ ॥
 नन्वेवं प्राणानामप्युत्पत्तिर्यथा भवेत्तर्हि ।
 प्राणानां सद्भावः प्रागुत्पत्तेः श्रुतो विरुध्येत ॥ ३३ ॥
 इति चेदेतद्वाक्यं न हि मूलप्रकृतिगोचरं भवति ।
 यस्मादप्राणत्वं श्रुतिरप्राण इति दर्शयति तस्याः ॥ ३४ ॥
 तस्मादेतद्वाक्यं ह्यवान्तरप्रकृतिगोचरं भवति ।
 प्राक्सद्भावश्रवणं स्वविकारापेक्षमेव तेषां स्यात् ॥ ३५ ॥
 व्याकृतविषयाणां हि प्रकृतित्वमपि श्रुतिस्मृतिप्रथितम् ।
 यदधिकरणे तदिदं सूत्रं किल पूर्वपक्षसूत्रमिति ॥ ३६ ॥
 गौणी जन्मश्रुतिरियमसंभवादिति हि वर्णितं तत्र ।
 तत्र च भवेत्प्रतिज्ञाहानिरतोऽसावुपेक्षितः पक्षः ॥ ३७ ॥
 इह पुनरेतत्सूत्रं भवति हि सिद्धान्तसूत्रमिति मत्वा ।
 गाण्या असंभवादिति वर्णितमत्र च[न] कोऽपि दोषः स्यात् ॥ ३८ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

एतस्मादपि हेतोर्वियदादीनामिवात्र मुख्यैव ।
 प्राणानामपि चैषा जन्मश्रुतिरिति ह युक्तमामाति ॥ ३९ ॥
 वियदादृष्वनुवृत्तं जायत इत्येतदेकमेव पदम् ।
 मुख्यं चेद्वियदादौ प्राणेषु प्राक्श्रुतं तथा मुख्यम् ॥ ४० ॥
 स प्राणमसृजतेति श्रुतिगतसृजतेस्तथाऽनुषङ्गः स्यात् ।
 प्राणे श्रुतस्य तस्य श्रद्धादिष्वपि परेषु संबन्धः ॥ ४१ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

यद्यपि तेजोबलानामेवोत्पत्तिरभिहिता ह्यस्मिन् ।
 छान्दोग्ये प्राणानामुत्पत्तिर्नोपलभ्यतेऽथापि ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मप्रकृतिकतेजोबलमयत्वं हि वर्णितं येन ।
 अन्नमयं हीत्यस्मिन्मन्त्रे वाक्प्राणमानसानां स्यात् ॥ ४३ ॥
 तेन च तेषां ब्रह्मप्रभवत्वमपीह वर्णितप्रायम् ।
 मयडिह विकारवाची भवत्यतो ब्रह्मकार्यता तेषाम् ॥ ४४ ॥
 यदि मयडिह भाक्तः स्यात्तदाऽपि कार्यत्वमनपवादं हि ।
 तदधीनस्थितिकत्वे तत्कार्यत्वस्य सहजसिद्धत्वात् ॥ ४५ ॥

येनाश्रुतमित्यस्मादुपक्रमाद्वैतदात्म्यमित्यस्मात् ।
 उपसंहाराच्च तथा श्रुत्यन्तरदर्शनेन चैतेषाम् ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मविकारत्वं स्यान्मनआदीनामिति प्रदर्शयितुम् ।
 अन्नमयत्वाद्युक्तिर्मनआदीनामिति स्फुटं भवति ॥ ४७ ॥
 प्राक्सद्भावश्रुत्यविरोधादिह कारणे परात्मनि हि ।
 तस्मात्प्राणोत्पत्तिश्रुतिवचसामपि समन्वयः सिद्धः ॥ ४८ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गविचारपराणां फलमिह लिङ्गित्वमर्थभेदमतिः ।
 प्राणानामुपजीव्योपजीवकत्वस्वरूपसंगत्या ॥ ४९ ॥
 उत्पत्तौ सिद्धायामपि श्रुतीनां विरोधतो जाते ।
 संख्यासंदेहे किल तां निर्णेतुं हि पूर्वपक्षयति ॥ ५० ॥
 उत्पत्तिगोचरः किल विप्रतिषेधस्तु परिहृतः पूर्वम् ।
 संख्याविषय इदानीं विप्रतिषेधो निरस्यते ह्यत्र ॥ ५१ ॥
 मुख्यप्राणो योऽसौ स चोपरिष्ठान्निरूप्यते सपदि ।
 ये च तदितरे प्राणास्ते च कीर्तिता इति विचार इह भवति ॥ ५२ ॥
 अत्र श्रुतिवचसां किल विप्रतिपत्तिस्तु बहुविधा दृष्टा ।
 सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यत्र हि सप्त दर्शिताः प्राणाः ॥ ५३ ॥
 अष्टावतिग्रहा इति मन्त्रे चाष्टौ हि कीर्तितास्ते स्युः ।
 क्वचिदिह नव ते प्राणा सप्तेत्यस्मिन्प्रदर्शिता मन्त्रे ॥ ५४ ॥
 क्वचिदिह दश निर्दिष्टा नव वै पुरुष इति मन्त्रभागे हि ।
 क्वचिदेकादश कथिता दशमे पुरुष इति मन्त्रवाक्येण ॥ ५५ ॥
 क्वचिदुपदिष्टा द्वादश सर्वेषामेवमादिवाक्येन ।
 एवं त्रयोदशापि क्वचिदुपदिष्टा हि चक्षुरित्यादौ ॥ ५६ ॥
 एवं विप्रतिपत्तौ प्राणाः सप्तेति वक्तुमिह युक्तम् ।
 यस्मात्तावन्तस्ते गम्यन्ते वेदवचसि सप्तेति ॥ ५७ ॥
 यस्माद्विशेषितास्ते शीर्षण्या इति पदेन सप्तैव ।
 नन्वतिरिक्ताः प्राणा गुह्याशयाः सप्त सप्त निर्दिष्टाः ॥ ५८ ॥
 अत्र च वीप्साभवणात्कथमिह सप्तत्वसिद्धिरिति चेन्न ।
 वीप्सा हि पुरुषभेदाभिप्राया नैव तत्त्वभेदपरा ॥ ५९ ॥
 श्रुत्यन्तरोपदिष्टा नन्वष्टत्वादिकाऽपि संख्येह ।
 इति चेन्नेह विरोधादन्यतमा भवति चेह निर्णया ॥ ६० ॥

स्तोकाधिककल्पनयोर्मध्ये हि स्तोककल्पना युक्ता ।
इति सप्तैव प्राणाः संख्यान्तरमत्र वृत्तिभेदेन ॥ ६१ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

सप्तैव प्राणा इति यदुक्तमेतन्न युक्तमत्र यतः ।
हस्तादयोऽपि चान्ये हस्तो वै ग्रह इति श्रुतिप्रथिताः ॥ ६२ ॥
एकादश ते प्राणा ह्युत्तरसंख्यानुरोधतस्तस्मात् ।
दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति श्रुतावुक्ताः ॥ ६३ ॥
करणाधिकारतोऽसावात्माऽन्तःकरणमेव नान्यः स्यात् ।
नन्वेकादशताया अधिका संख्याऽपि दर्शिता पूर्वम् ॥ ६४ ॥
सत्यं तथाऽपि कार्यं नाधिकमेकादशभ्य इह दृष्टम् ।
रूपरसगन्धशब्दस्पर्शार्थाः पञ्च बुद्धिभेदाः स्युः ॥ ६५ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःप्रमुखाणि सदर्शकानि पञ्च स्युः ।
वचनादानविहारोत्सर्गानन्दा हि कर्मभेदाः स्युः ॥ ६६ ॥
पञ्च तदर्थानि तथा वागादीनीन्द्रियाणि पञ्चैव ।
सर्वार्थगोचरं स्यादनेकवृत्तिकमिहैकमपि च मनः ॥ ६७ ॥
तच्च मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमिति वृत्तिभेदेन ।
उपदिश्यते चतुर्धा श्रुतिरेषाऽनेकवृत्तिकं वक्ति ॥ ६८ ॥
कामः संकल्पो विचिकित्सेति श्रुतिरनेकरूपतया ।
एतत्सर्वं मन एवेत्यन्तेनोपदर्शयति हि मनः ॥ ६९ ॥
अपि चैमे सप्तेति हि वदतश्चत्वार एव ते च स्युः ।
स्थानविभेदादेते चत्वारः सप्तसंख्यया गणिताः ॥ ७० ॥
द्वे नासिके तथैव द्वे श्रोत्रे चक्षुषी तथैका वाक् ।
इति खलु न ह्येतेषामितरे प्राणा हि वृत्तिभेदाः स्युः ॥ ७१ ॥
हस्तादिवृत्तयः किल वागादिभ्यो यतो विजातीयाः ।
नाभिर्दशमीति श्रुतिरपि देहाच्छिद्रभेदमभिधत्ते ॥ ७२ ॥
नैतस्य तत्त्वभेदं न प्राणः कश्चिदस्ति नाभिरिति ।
स्व प्राणस्य ह्यायतनं नाभिरपि च भवतीति ॥ ७३ ॥
नाभिर्दशमीत्येवं प्रदर्शितमतो न कश्चिदिह दोषः ।
तन्न ह्युपासनार्थं [प्रदर्शनार्थं] प्रपञ्चिता ह्येते ॥ ७४ ॥
ते कार्यजातवशतः प्राणा एकादशैव न न्यूनाः ।
सुब्रह्मण्यस्य पुनरियमपराऽपीहार्थयोजना भवति ॥ ७५ ॥

सप्तानामेव गतिर्यतः श्रुता तेन ते हि सप्तैव ।
 इह च तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति वाक्यान्ते ॥ ७६ ॥
 प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा इति श्रुतिर्वृष्टा ।
 नन्वत्र सर्वशब्दश्रवणात्प्राणाः कथं हि सप्त स्युः ॥ ७७ ॥
 इति चेद्यतस्त एव हि विशेषिताश्चक्षुरादयः सप्त ।
 ते हि स यत्रैष इति श्रुतौ विशिष्योपदर्शिता हि खलु ॥ ७८ ॥
 प्रायणसमये चाक्षुषपुरुषादौ स्वांशिनं समुपयाते ।
 एकी भवन्ति मनसि हि लिङ्गांशाश्चक्षुरादयः सप्त ॥ ७९ ॥
 अत एनं पार्श्वस्था नायं पश्यति न जिघ्रतीत्यपि च ।
 न वदति न रसयते न च शृणोति नाप्येष मनुत इत्येवम् ॥ ८० ॥
 न स्पृशति नो विजानातीत्याहुरिति प्रपञ्चिताः सप्त ।
 सर्वे द्विजा हि भोज्या इति वाक्यगतो हि सर्वशब्दोऽयम् ॥ ८१ ॥
 यद्वन्निमन्त्रितद्विजमात्रपरः स्यात्तथैव चेहापि ।
 प्रकृता एव प्राणाः प्रतिपाद्यन्ते हि सर्वशब्देन ॥ ८२ ॥
 विज्ञानमष्टमं ननु दृष्टं प्राणाः कथं हि सप्त स्युः ।
 इति तु न चेहाऽऽशङ्का कार्या भेदो यतो मनोबुद्ध्योः ॥ ८३ ॥
 तस्मात्सप्तैवैते प्राणा इति पक्षमत्र वारयति ।
 हस्तादयोऽपि चान्ये हस्तो वै ग्रह इति श्रुतौ दृष्टाः ॥ ८४ ॥
 ग्रहसंज्ञका हि ते स्युः क्षेत्रज्ञमिमं यतश्च बध्नन्ति ।
 हस्तादिभिरिह देहे क्षेत्रज्ञो बध्यते यथा तद्वत् ॥ ८५ ॥
 देहान्तरेऽपि बध्यत इति बन्धनरूपता भवेत्तेषाम् ।
 आवश्यका इमे खल्वतिरिक्ता एव नैव सप्त स्युः ॥ ८६ ॥
 पुर्यष्टकेन लिङ्गेनेति स्मृतिरेवमेव दर्शयति ।
 प्राज्ञोऽक्षादवियोगो ग्रहसंज्ञेनास्य दुस्तरोऽयमिति ॥ ८७ ॥
 त थर्वणवाक्यं चक्षुश्चेत्यादितो विनिर्दिश्य ।
 हस्तौ चेति ह्यन्ते हस्तादीन्यपि च निर्दिशत्येवम् ॥ ८८ ॥
 एवं दशमे पुरुषे प्राणा आत्मेति मन्त्रवर्णोऽपि ।
 प्राणानामेकादशसंख्यानामनुगतिं प्रदर्शयति ॥ ८९ ॥
 प्राणेषु सर्वशब्दः सर्वे प्राणा इति श्रुतौ दृष्टः ।
 स हि सर्वप्राणपरो न केवलं सप्तमात्रपर एव ॥ ९० ॥

प्रकरणमपेक्ष्य शब्दो बलवानिति शास्त्रसिद्धमेवैतत् ।
 सर्वे विप्रा भोज्या इत्यादौ सर्वभोजनायोगात् ॥ ९१ ॥
 प्रकृतानिमन्त्रितपरता तत्र हि युक्त्यैव सर्वशब्दस्य ।
 इह तु पुनः संकोचे न दृश्यते कारणं हि किञ्चिदपि ॥ ९२ ॥
 अत इह सर्वे ग्राह्याः सप्तग्रहणं प्रदर्शनार्थं स्यात् ।
 ते तेन शब्दतोऽपि हि कार्यत एकादशेति सिद्धमिह ॥ ९३ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

अणवश्चैतैः प्रकृताः प्राणा एकादशेति वक्तव्यम् ।
 सौक्ष्म्यपरिच्छेदात्मकमणुत्वमिह न परमाणुतुल्यत्वम् ॥ ९४ ॥
 परमाणुतुल्यता चेत्कृत्स्नतनुव्यापि कार्यमिह न स्यात् ।
 सूक्ष्मा एते प्राणा निर्गमसमये यतो न दृश्यन्ते ॥ ९५ ॥
 उत्क्रान्त्यादिश्रवणादेते प्राणास्तथा परिच्छिन्नाः ।
 सर्वगतान्श्चेदेते तद्गुणसारत्वमात्मनो न स्यात् ॥ ९६ ॥
 सर्वगतानामपि किल वृत्तिर्देहे भवेत्परिच्छिन्ना ।
 भवति तथैव हि तद्गुणसारत्वमिहेति नैव युक्तमिदम् ॥ ९७ ॥
 यदि च परिच्छिन्नेयं वृत्तिः स्यात्करणमपि च नैव स्यात् ।
 तत एव कार्यसिद्धौ करणव्यापित्वकल्पना हि वृथा ॥ ९८ ॥
 भवति ह्युपासनार्था प्राणानन्त्यश्रुतिस्तथा तस्मात् ।
 प्राणोत्क्रान्त्यादिश्रुतिवचसामविरोध इति तु सिद्धमिह ॥ ९९ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

इतरप्राणवदेव ब्रह्मविकारो भवेदसौ मुख्यः ।
 नन्वेतत्प्रागेव प्रथमे सूत्रे प्रपञ्चितं भूयः ॥ १०० ॥
 एतस्मादित्येतैरप्युपदिष्टं वृथाऽतिदेशोऽयम् ।
 इत्येतदत्र सत्यं तथाऽपि किञ्चिन्निमित्तमिह दृष्टम् ॥ १०१ ॥
 ो न मृत्युरासी[दि]त्याद्यो भवति नासदासीये ।
 ब्रह्मप्रधानसूक्ते तत्र ह्यानीद्वातमिति पठितम् ॥ १०२ ॥
 आसीदिति शब्देन प्रतीयते प्राणकर्म तेनेह ।
 प्रागुत्पत्तेरस्य हि सत्त्वं प्राणस्य सूचितं भवति ॥ १०३ ॥
 प्राणस्तस्माद्ज इति जायेत मतिर्हि कस्यचित्पुंसः ।
 मतिभेतां निरसितुमयमतिदेशोऽयं प्रदर्शितो मुनिना ॥ १०४ ॥

प्राक्प्राणस्य हि सत्त्वं नाऽऽनीच्छद्दो निरूपयत्यत्र ।
 यस्माद्वातमिति किल विशेषणं तस्य दर्शितं मन्त्रे ॥ १०५ ॥
 अप्राणो हेत्यादिर्मन्त्रः प्राणादिरहिततां ब्रूते ।
 तस्मादानीच्छद्दः कारणसद्भावगमक एवेह ॥ १०६ ॥
 प्राणो वावेत्येतन्मन्त्रबलाज्ज्येष्ठताऽस्य युक्तैव ।
 यस्माच्छुक्रनिषेकप्रभृत्यसौ लब्धवृत्तिकः प्राणः ॥ १०७ ॥
 शुक्रं पूयेत न चेदेवं श्रोत्रादिकरणजातस्य ।
 स्थानविमागोत्पत्तेरनन्तरं तस्य वृत्तिलाभः स्यात् ॥ १०८ ॥
 तस्माच्छ्रोत्रादीनामज्येष्ठत्वं प्रसिद्धमपि चायम् ।
 मुख्यः प्राणः श्रेष्ठः श्रुतिप्रदर्शितगुणाधिकत्वेन ॥ १०९ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किंरूप इतीह भवति चिन्तेयम् ।
 तत्र प्राप्तं तावद्योऽसौ प्राणः स वायुरेवेति ॥ ११० ॥
 उपदिशति श्रुतिरेनं प्राणं यस्मात्स एष वायुरिति ।
 अथवा तन्त्रान्तरतः प्राणोऽयं सकलकरणवृत्तिरिति ॥ १११ ॥
 सामान्यकरणवृत्तिः प्राणापानादिवायवः पञ्च ।
 तन्त्रान्तरावलम्बिन एव प्राणान्निरूपयन्ति यतः ॥ ११२ ॥
 तस्माद्वायुरयं स्यादित्याशङ्का निरस्यते सपदि ।
 नासौ प्राणो वायुर्भवति हि न समस्तकरणवृत्तिर्वा ॥ ११३ ॥
 पृथगुपदिशति प्राणं वायोर्यस्मात्स वायुनेत्याद्या ।
 श्रुतिरेषा स कथं वा पृथगुपदिश्येत वायुरूपश्चेत् ॥ ११४ ॥
 तद्वच्च करणवृत्तेः पृथगुपदेशोऽस्य दृश्यतेऽन्यत्र ।
 एतस्मादिति मन्त्रे प्राणमनःप्रभृतयः पृथग्दृष्टाः ॥ ११५ ॥
 नाप्येका सर्वेषां करणानां वृत्तिरत्र संभवति ।
 एकैकवृत्तिकतया वागादीनां हि करणता दृष्टा ॥ ११६ ॥
 प्रत्येकं व्यूहस्य त्वकारकत्वान्न वृत्तिरेका स्यात् ।
 नन्विह पञ्जरचालननयेन समुदायवृत्तिरेका स्यात् ॥ ११७ ॥
 प्रतिनियतव्यापाराः पतगाः संभूय पञ्जरे निहिताः ।
 एकादशसंख्याकाः पञ्जरमेकं हि चालयन्ति यथा ॥ ११८ ॥
 एवं शरीरनिहिताः प्राणा एकादशापि संभूय ।
 प्राणाख्यवृत्तिमेकां भजन्ति चेकैकवृत्तिका अपि ते ॥ ११९ ॥

इति तु न युक्तः पञ्जरचालनसमता न चेह संभवति ।
 सदृशव्यापाराः किल पतगाः सर्वेऽपि पञ्जरे निहिताः ॥ १२० ॥
 तस्माच्च चालयेयुः पञ्जरमेतच्च दृष्टमपि लोके ।
 श्रवणादिव्यापारैरवान्तरैरश्विता विजातीयैः ॥ १२१ ॥
 प्राणाः संभूय कथं प्राण्युर्नेह प्रमाणमपि किञ्चित् ।
 तच्छ्रेष्ठत्वाद्युक्तिः संप्रति वागादिकरणजातस्य ॥ १२२ ॥
 गुणभावोपगमो वा न युज्यते करणवृत्तिमात्रेऽस्मिन् ।
 तस्मादन्यः प्राणो भवत्ययं वायुकरणवृत्तिभ्याम् ॥ १२३ ॥
 ननु तर्हि कथमिमं यः प्राण इति श्रुतिरिहोपपद्येत ।
 इति चेन्न वायुरेव ह्यध्यात्मं लब्धपञ्चवृत्तिरसौ ॥ १२४ ॥
 प्राण इति कथ्यते न हि तत्त्वान्तरमिह न वायुमात्रं वा ।
 तस्मादुभे इमे अपि भेदाभेदश्रुती हि न विरुद्धे ॥ १२५ ॥
 स्यादेतन्नन्वेष प्राणो जीववदिह स्वतन्त्रः स्यात् ।
 श्रेष्ठत्वादिभिरस्य ह्यनेकधा वर्ण्यते विभूतिरपि ॥ १२६ ॥
 मुक्तेषु हि वागादिष्वेको जागर्ति मृत्युनाऽनासः ।
 वागादीन्संवृक्ते पुत्रान्मातेव रक्षति प्राणान् ॥ १२७ ॥
 इत्येवं किल तस्मात्प्राणस्यापीह भोक्तृता देहे ।
 जीववदेव स्यादिति शङ्कामेतां निवारयत्यधुना ॥ १२८ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशि । दिभ्यः ॥ १० ॥

प्राणस्य स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयितुं तुशब्द इह पठितः ।
 जी कर्तृतां प्रति यथोपकरणानि चक्षुरादीनि ॥ १२९ ॥
 राजामात्यवदेव हि भवन्ति चैतानि न स्वतन्त्राणि ।
 जीवोपकरणभूतः प्राणोऽपि तथेह न स्वतन्त्रः स्यात् ॥ १३० ॥
 सह शिष्यते यतोऽसौ प्राणस्तैश्चक्षुरादिभिः सर्वैः ।
 सह शासनं यदेतत्तत्संवादादिषूपलब्धं तत् ॥ १३१ ॥
 समधर्मेष्वेवैतद्युक्तं हि बृहद्रथन्तरेषु यथा ।
 अस्वातन्त्र्ये कारणमचेतनत्वादि सुप्रसिद्धं यत् ॥ १३२ ॥
 सूत्रेऽयमादिशब्दस्तदेतदखिलं प्रदर्शयितुमेव ।
 ननु चक्षुरादिसाम्यादस्य च जीवोपकरणता तर्हि ॥ १३३ ॥
 तद्वद्विषयान्तरमपि रूपादिवदस्य किमपि व्यम् ।
 तत्प्राणकार्यजातान्येकादश वर्णितानि पर्वत्र ॥ १३४ ॥

तानि च परिगणितानि हि रूपालोकनपुरःसराण्येव ।
द्वादशमपरं कार्यं न दृश्यतेऽतो वृथाऽयमिति चेन्न ॥ १३५ ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

विषयपरिच्छेदेन प्राणस्य च करणता न चेहास्ति ।
एतावताऽस्य कार्यं किमपि च नास्तीति वक्तुमिह ॥ १३६ ॥
प्राणान्तरेष्ववृष्टं वैशेषिकमस्य कार्यमुपदिशति ।
यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरमित्यादिका श्रुतिर्ह्येवम् ॥ १३७ ॥
यस्मिन्नुत्क्रान्ते सति पापिष्ठतरं शरीरमेतत्स्यात् ।
स भवति वः श्रेष्ठ इति प्रजापतेर्वाक्यमेतदाकर्ण्य ॥ १३८ ॥
उत्क्रान्तेष्वपि वागादिषु तेषां वृत्तिमात्रलोपेऽपि ।
जीवनमेतस्य यथापूर्वं जीवस्य दर्शयत्येव ॥ १३९ ॥
प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादीनां हि शिथिलतापत्तिम् ।
तद्वच्छरीरपातप्रसङ्गमस्योपदर्शयित्वैव ॥ १४० ॥
प्राणनिमित्तामेव हि देहेन्द्रियसंस्थितिं प्रदर्शयति ।
प्राणेनेति श्रुतिरपि सुप्ते वागादिकरणजाते हि ॥ १४१ ॥
प्राणनिमित्तैवयं शरीररक्षोति बोधयत्येवम् ।
यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण इति श्रुतिरपीह दर्शयति ॥ १४२ ॥
प्राणनिमित्तामेव हि देहेन्द्रियपुष्टिमेवमपराऽपि ।
प्राणनिमित्ते एव हि जीवोत्क्रान्तिस्थिती विनिर्दिशति ॥ १४३ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

एतस्मादपि हेतोर्मुख्यप्राणस्य वृष्टमिह कार्यम् ।
व्यपदिश्यते हि यस्माच्छ्रुतिषु प्राणो हि पञ्चवृत्तिरसौ ॥ १४४ ॥
प्राणोऽपानश्चेति व्यान उदानः समान इत्येवम् ।

: प्राग्वृत्तिरसौ तद्वदपानो भवेदवाग्वृत्तिः ॥ १४५ ॥

वर्तत इह तत्संधौ व्यानोऽसौ वीर्यकर्महेतुः स्यात् ।
ऊर्ध्वमुखवृत्तिरेष ह्युदान उत्क्रान्तिकर्महेतुः स्यात् ॥ १४६ ॥
स समानो योऽन्नरसं सर्वेष्वङ्गेषु समतया नयति ।
एवं हि पञ्चवृत्तिः प्राणो व्यपदिश्यते मनोवदसौ ॥ १४७ ॥
मनसो यथा प्रसिद्धाः श्रोत्रादिनिमित्तवृत्तयः पञ्च ।
शब्दादिगोचरास्तास्तथैव चास्यापि वृत्तयः पञ्च ॥ १४८ ॥

कामादयस्तु मनसो न पञ्चसंख्यातिरेकतो ग्राह्याः ।
 नन्विह भूतमविष्यद्विषयाऽप्यपरा भवेन्मनोवृत्तिः ॥ १४९ ॥
 एवं च पञ्चसंख्यातिरेक इह दुर्निवार इति चेन्न ।
 परमतमप्रतिषिद्धं ह्यनुमतमेवेति नयमुपाश्रित्य ॥ १५० ॥
 इह योगशास्त्रसिद्धाः परिगृह्यन्ते हि वृत्तयः पञ्च ।
 स्मृत्यवसाना मनसः प्रमितिर्विपर्ययविकल्पनिद्राख्याः ॥ १५१ ॥
 अथवा बहुवृत्तित्वात्प्राणस्य निदर्शनं मनो भवति ।
 इव प्राणस्याप्युपकरणत्वं हि पञ्चवृत्तित्वात् ॥ १५२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

इतरप्राणवदेव च मुख्योऽप्यणुरेव भवति हि प्राणः ।
 सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ खल्वत्राणुत्वं न चाणुतुल्यत्वम् ॥ १५३ ॥
 कृत्स्नशरीरव्यापी येनासौ पञ्चवृत्तिभिः प्राणः ।
 सूक्ष्मश्च प्राणोऽसावुत्क्रान्तावनुपलभ्यमानत्वात् ॥ १५४ ॥
 भवति परिच्छिन्नोऽसावुत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यश्च ।
 नन्विह विभुताऽपि समः प्लुषिणेत्यादिश्रुतौ विनिर्दिष्टा ॥ १५५ ॥
 इति चेद्वाऽधिदैविकसमष्टिरूपो हिरण्यगर्भो यः ।
 प्राणात्मा तत्त्वेन हि विभुत्वमाप्नायतेऽस्य नेतरथा ॥ १५६ ॥

ज्योतिरायधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

आध्यात्मिकाधिदैविकविभागतोऽणुत्वमपि विभुत्वं च ।
 प्राणस्य पूर्वमुक्तं तेषामिह सपदि तत्प्रसङ्गेन ॥ १५७ ॥
 इदमाधिदैविकाधीनत्वं वर्णयति सूत्रकारोऽयम् ।
 अत्र हि वाचा नामान्यभिवदतीति श्रुतिप्रदेशेषु ॥ १५८ ॥
 निरपेक्षसाधनत्वं वागादीनां प्रतीयते हि तथा ।
 वागित्यादिश्रुतेर्विरोधे समुत्थिते सेयम् ॥ १५९ ॥
 नाधिष्ठातृपराऽग्नेस्तदुपादानत्वबाधनार्थैव ।
 ते च प्राणाः प्रकृताः स्वकार्यशक्ता यतः प्रतीयन्ते ॥ १६० ॥
 तस्मात्स्वमहिम्नैव ह्येते प्राणा इह प्रवर्तेरन् ।
 अपि चाधिष्ठातृत्वे देवानां भोक्तृताऽपि दुर्वारा ॥ १६१ ॥
 भोक्तृत्वं चेत्तेषां शरीरस्यास्य भोक्तृता न स्यात् ।
 इति शङ्कां वारयितुं तदेतदभिधीयते हि सूत्रकृता ॥ १६२ ॥

इह पूर्वपक्षनिरसनः सोऽयं तुशब्द इह पठितः ।
 वागादिकरणजातं ह्यग्न्याद्यभिमानिदेवतोपकृतम् ॥ १६३ ॥
 तदनुग्रहावलम्बात्स्वीये कार्ये प्रवर्तते सततम् ।
 अग्निर्वागित्यादिश्रुतिरप्यमुमर्थमेव दर्शयति ॥ १६४ ॥
 अग्नेर्वाग्भावोऽयं सुखप्रवेशश्च नान्य इह भवति ।
 किंत्विह तदधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वरूप एवासौ ॥ १६५ ॥
 एवं वायुः प्राणो भूत्वेत्यादावसौ भवेदर्थः ।
 वागेव ब्रह्मण इति मन्त्रे वाचोऽग्निभावकथनमपि ॥ १६६ ॥
 उक्तार्थकं हि तस्मात्प्रत्यासत्तिस्तयोर्भवेदेवम् ।
 वागध्यात्ममिति स्मृतिवचनैर्वागादिकरणजातस्य ॥ १६७ ॥
 अग्न्याद्याधिष्ठितत्वं स्फुटतरमेव प्रपञ्चितं भवति ।
 स्वमहिम्नैव प्राणाः स्वकार्यशक्ता इतीह यच्चोक्तम् ॥ १६८ ॥
 तच्चायुक्तं लोके शक्तानामपि भवेत्परापेक्षा ।
 अश्वाद्यधिष्ठितानामेव रथानां यतः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६९ ॥
 अग्न्याद्याधिष्ठितत्वं तस्माद्वागादिकरणजातस्य ।
 युक्तं तदागमादपि तेषां भोक्तृत्वमिह निराक्रियते ॥ १७० ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १६९ ॥

सत्स्वेवाधिष्ठातृष्वग्न्यादिषु देवतात्मसु प्रथितः ।
 प्राणवता शारीरेणैवैषां भवति नित्यसंबन्धः ॥ १७१ ॥
 अथ यत्रैतदिति श्रुतिरपि शारीरेण सर्वकरणानाम् ।
 भोक्तव्यभोक्तृतादिस्वरूपसंबन्धमत्र दर्शयति ॥ १७२ ॥
 अपि चाधिष्ठातृणाभनेकभावान्न चेह भोक्तृत्वम् ।
 अवकल्पते ततोऽसावेकः शारीर एव भोक्ता स्यात् ॥ १७३ ॥
 प्रतिसंधानादिबलादपि शारीरोऽयमत्र भोक्ता स्यात् ।
 भोक्तृत्वं देवानामिह न कदाचिदिति दर्शयत्यधुना ॥ १७४ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

शारीरस्यैवास्मिन्नित्यत्वं भवति भोक्तृभावेन ।
 पुण्यापुण्यार्जनतस्तथैव सुखदुःखभोगयोगाच्च ॥ १७५ ॥
 या देवताः परस्मिन्नैश्वर्यपदेन तिष्ठमानाः स्युः ।
 ता हि निहीने देहे लब्धुं भोक्तृत्वमत्र नार्हन्ति ॥ १७६ ॥

श्रुतिरपि च पुण्यमेवामूनीत्याद्या निरूपयेत्येवम् ।
 प्राणानां संबन्धः शारीरेणैव भवति नित्यतया ॥ १७७ ॥
 येन तमुत्क्रामन्तं प्राण इति श्रुतिरपीह दर्शयति ।
 शारीरेणैवैषामुत्क्रान्तौ तदनुवृत्तितामेव ॥ १७८ ॥
 तस्मादासु सतीष्वपि न हि शारीरस्य भोक्तृताहानिः ।
 देवा हि करणपक्षे दीपवदे[व] हि न भोक्तृपक्षेऽपि ॥ १७९ ॥
 तस्माच्च चक्षुषेति श्रुतिरेषा भवति साधनत्वपरा ।
 तदधिष्ठातृपरैव ह्यग्निर्वागिति तयोश्च न विरोधः ॥ १८० ॥

त इन्द्रियाणि तव्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

एको मुख्यस्त्वितरे प्राणा एकादशेति निर्दिष्टम् ।
 मुख्यस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा भवन्ति किं वा ते ॥ १८१ ॥
 तत्त्वान्तराणि तस्मादिति संदेहे समुत्थिते तत्र ।
 मुख्यस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इतीह युक्ततमम् ॥ १८२ ॥
 हन्तास्यैवेत्याद्या श्रुतिरपि मुख्यात्मतां ब्रवीत्येषाम् ।
 एकत्र मुख्यवृत्तिरितरत्र च लक्षणा तु न हि युक्ता ॥ १८३ ॥
 तस्मादेकस्यैव प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयो हि यथा ।
 एवं वागाद्या इति शङ्कामेतां निवारयत्यत्र ॥ १८४ ॥
 वागादीन्येतानि हि भवन्ति तत्त्वान्तराणि तानि यतः ।
 एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते श्रेष्ठमेकत्र विना ॥ १८५ ॥
 एकस्मादिति मन्त्रे प्राणाः पृथगेवमिन्द्रियाण्यपि च ।
 व्यपदिश्यन्ते हि यतस्तस्मात्तत्त्वान्तराणि तानि स्युः ॥ १८६ ॥
 प्राणस्येव हि ० नन्वेवं सत्यनिन्द्रियत्वं स्यात् ।
 व्यपदिश्यते हि यस्मात्पृथङ्ज्ञानोऽपीन्द्रियेभ्य इति चेन्न ॥ १८७ ॥
 व्यपदेशोऽसौ यद्यपि मनसः पृथगेव दृश्यतेऽथापि ।
 मनसोऽपि चेन्द्रियत्वं स्मृतिप्रसिद्धं श्रुतिप्रसिद्धमपि ॥ १८८ ॥
 प्राणस्य चेन्द्रियत्वं न च श्रुतौ न स्मृतौ प्रसिद्धं स्यात् ।
 व्यपदेशभेद एष हि तत्त्वै ० ह्ययुक्त एव स्यात् ॥ १८९ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन व्यपदेशो वागादिभ्यो हि दृश्यते प्राणे ।
 नेहेति श्रुतिवाक्ये वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तान् ॥ १९० ॥

निर्दिश्य सकलमेतद्वागादिप्रकरणं च संक्षिप्य ।
 श्रुत्याऽथ हेममिति किल मुख्योऽसावसुरपाप्मविध्वंसी ॥ १९१ ॥
 व्यपदिष्टः पृथगेव हि तस्मात्तत्त्वान्तराणि करणानि ।
 तत्त्वान्तरतामेतामधुना ह्येत्वन्तरेण वर्णयति ॥ १९२ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं दृष्टं मुख्यप्राणस्य चेतरेषां च ।
 सुतेषु हि वागादिषु मुख्यो जागर्ति नेतरे प्राणाः ॥ १९३ ॥
 तस्य स्थित्योत्क्रान्त्या तनुधारणपत्तनकार्यमिह भवति ।
 एतच्च नेन्द्रियाणां विषयपरिच्छेदहेतुता तेषाम् ॥ १९४ ॥
 तस्मादप्येतेषां तत्त्वान्तरमावसिद्धिरिति युक्तम् ।
 एतस्यैव हि सर्वे रूपमिति श्रुतिबलेन तत्त्वैक्यम् ॥ १९५ ॥
 न हि वर्णयितुं शक्यं यस्मात्तत्र प्रतीयते भेदः ।
 इह च वदिष्याम्येवाहमिति श्रुत्या व्रतं विनिर्दिष्टम् ॥ १९६ ॥
 वागादीनामेवं कथितश्रममृत्युकवलितत्वमपि ।
 पश्चादथेममेवेत्यनया श्रुत्या हि मध्यमः प्राणः ॥ १९७ ॥
 पृथगेव मृत्युनाऽनभिभूतोऽसौ वर्णितस्तथैवास्य ।
 वाक्येनायं वै नः श्रेष्ठ इति श्रेष्ठताऽपि निर्दिष्टा ॥ १९८ ॥
 तस्माद्बहुभिर्लिङ्गैरत्र विरोधे समुत्थिते तेषाम् ।
 तद्रूपभवनमेतत्तदधीनस्थितिकंतात्मकं वाच्यम् ॥ १९९ ॥
 मुख्ये प्राणे शक्तो लाक्षणिकः प्राणशब्द इह भवति ।
 तस्माद्वागादीनां प्राणात्तत्त्वान्तरत्वमिह सिद्धम् ॥ २०० ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

तन्नामरूपभेदात्प्राणोऽसौ करणभिन्न इत्युक्तम् ।
 तन्नामरूपकृप्तिर्भवति हि किंकर्तृकेति चिन्तेह ॥ २०१ ॥
 सत्प्रकरणे हि तेजोबन्धानां सृष्टिसरणिमभिधाय ।
 एकैकं करवाणीत्यन्तं वाक्यं हि सेयमित्यादि ॥ २०२ ॥
 एतदनन्तरपठितं तस्मात्संदेह एष संभूतः ।
 किं जीवकर्तृकमिदं किं वा परमेशकर्तृकं वेति ॥ २०३ ॥
 तच्चेह नामरूपव्याकरणं जीवकर्तृकं युक्तम् ।
 यस्मादनेन जीवेनेति श्रुतिरात्मभावमपदिश्य ॥ २०४ ॥

व्याकरवाणीत्यस्माद्याकर्तृत्वं हि तस्य दर्शयति ।
 लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य कलयानि ॥ २०५ ॥
 एवंविधप्रयोगे तत्कर्तृकमेव सैन्यसंकलनम् ।
 अध्यारोपयति यथा स्वात्मानि राजा हि हेतुकर्तृत्वात् ॥ २०६ ॥
 संकलयानीत्येवं तथेदमपि जीवकर्तृकं सदिह ।
 स्वात्मन्यारोपयति व्याकरवाणीति देवता ह्येषा ॥ २०७ ॥
 अपि किल डित्थादिषु वा नामस्वेवं घटादिरूपेषु ।
 जीवस्यैव हि दृष्टं व्याकर्तृत्वं न चेतस्येह ॥ २०८ ॥
 तस्माच्च जीवकर्तृकमिदमिति शङ्कां निराकरोत्यधुना ।
 सूत्रस्थो हि तुशब्दः प्रकृताशङ्कानिवर्तनार्थः स्यात् ॥ २०९ ॥
 यच्चेह नामरूपव्याकरणं तत्परेश्वरस्यैव ।
 तस्येह निरपवादं कर्तृत्वं स्यान्न चेतस्येदम् ॥ २१० ॥
 येयं संज्ञामूर्तिप्रकल्पनाऽग्न्यादिषूपलब्धा हि ।
 सा तेजोबलानां निर्मातुर्भवति कृतिरिहेशस्य ॥ २११ ॥
 सेयमिति श्रुतिरेषा व्याकरवाणीति चरमवाक्येण ।
 परमात्मन एव यतो व्याकर्तृत्वं तदेतदुपदिशति ॥ २१२ ॥
 नन्विह जीवेनेति व्यपदेशाज्जीवकर्तृकं तत्स्यात् ।
 इति न यतो जीवेनेत्यनुप्रविश्येत्यनेन संबन्धव्यम् ॥ २१३ ॥
 अव्यवधानान्नेह व्याकरवाणीत्यनेन संबध्येत ।
 स्यादप्येव चारिकोऽसावुत्तमपुरुषश्च तेन संबन्धे ॥ २१४ ॥
 अपि गिरिनदीसमुद्रादिषु नानारूपनिवहेषु ।
 व्याकरणकर्तृता कथमनीश्वरस्यास्य भवति जीवस्य ॥ २१५ ॥
 येष्वपि सामर्थ्यं स्यात्तेष्वपि तदिदं भवेत्परस्यैव ।
 राज्ञश्चार् इवायं न परस्माद्भिन्न एव जीवः स्यात् ॥ २१६ ॥
 यस्मादिहाऽऽत्मनेति च विशेषणं दृश्यते हि जीवस्य ।
 तस्योपाधिनिबन्धन एवासौ जीवभाव इत्युक्तम् ॥ २१७ ॥
 तेन च तत्कृतमेतत्परात्मकृतमेव भवति सर्वमपि ।
 परमेश्वर एवासौ व्याकर्ता नामरूपयोरिति हि ॥ २१८ ॥
 आकाशो हेत्याद्यैः श्रुतिवचनैर्व्यक्तमेतदुपदिष्टम् ।
 अत्येकनामरूपव्याकरणं भूतसर्गवाक्येण ॥ २१९ ॥

निर्दिष्टमत्र तु पुनर्विवक्ष्यते भौतिकेषु तदिदं हि ।
 तेजोबलानां किल भवेत्त्रिवृत्करणपूर्वकं यस्मात् ॥ २२० ॥
 तस्मादग्न्यादिष्वियमुपदिशति श्रुतिरिदं त्रिवृत्करणम् ।
 श्रुतिरेषा हि यद्ग्रेस्त्याद्या सकलमेतदुपदिशति ॥ २२१ ॥
 अग्न्यादित्यादीनां यदुदाहरणं श्रुतौ विनिर्दिष्टम् ।
 तेनैतेषु त्रिष्वपि भौमांभसतैजसेषु तत्सिद्धम् ॥ २२२ ॥
 यस्माद्विशेषेण श्रुताविमा इत्युपक्रमो दृष्टः ।
 यदु रोहितमित्यादावुपसंहारोऽपि चाविशेषेण ॥ २२३ ॥
 तासां बहिस्तिष्ठणां त्रिवृत्कृतानां तु देवतानां हि ।
 अध्यात्ममपरमेया श्रुतिस्त्रिवृत्करणमत्र दर्शयति ॥ २२४ ॥
 सा चेमास्तिस्र इति प्रथिता हि तथैव दर्शयत्येतत् ।
 भगवानाचार्योऽसावाशङ्कितदोषमपहरिष्यन्हि ॥ २२५ ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणेहोपभुज्यमानायाः ।
 निष्पद्यते हि कार्यं मांसादि हि भवति तद्यथाशब्दम् ॥ २२६ ॥
 दर्शयति चान्नमशितं त्रेधेत्याद्या श्रुतिर्यथोक्तार्थम् ।
 भूमेरुपभुक्तायाः स्थविष्ठरूपं पुरीषभावेन ॥ २२७ ॥
 निर्गच्छति बहिरेव हि मध्यममध्यात्ममेव मांसादि ।
 वर्धयति यद्धृच्छणिष्ठं भवति मनो ह्येवमितरयोरपि च ॥ २२८ ॥
 मूत्रं लोहितमेवं प्राणश्च तथा भवेदपां कार्यम् ।
 अस्थि च मज्जा वामपि तेजस एतन्नयं भवेत्कार्यम् ॥ २२९ ॥
 ननु भूतं भौतिकमप्यविशेषेण त्रिवृत्कृतं चेत्स्यात् ।
 योऽयं विशेषवादस्तेजोबल्लेषु स च विलुप्येत ॥ २३० ॥
 इदमिह तेज इमाः खल्वाप इदं चान्नमेवमादिरसौ ।
 अध्यात्ममपि तथेदं कार्यं मांसादि चाशितान्नस्य ॥ २३१ ॥
 एवमपां पीतानां कार्यं चैतद्धि लोहितादीति ।
 अशितस्य तेजसोऽपि ह्यस्थ्याद्येवास्य कार्यमिति चेन्न ॥ २३२ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

चोदितमेतं दोषं तुशब्दयोगेन सम्यगपनुदति ।
 अत्र हि विशेषभावो वैशेष्यं तच्च भवति भूयस्त्वम् ॥ २३३ ॥

यद्यपि स चेदं त्रिवृत्कृतं स्यादथापि वैशेष्यम् ।
 एकस्य भूतधातोर्भूयस्त्वं चोपलभ्यते क्वापि ॥ २३४ ॥
 तेजोभूयस्त्वं खल्वग्नेर्हृष्टं तथोदकस्यापि ।
 अब्भूयस्त्वं दृष्टं तथा पृथिव्या इहान्नभूयस्त्वम् ॥ २३५ ॥
 व्यवहारसिद्धये खल्विदं त्रिवृत्करणमाश्रितं भवति ।
 इह च पदाभ्यासोऽसावध्यायसमाप्तिमाशु बोधयति ॥ २३६ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां द्वितीयसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ २३७ ॥
 तत्र च चतुर्थपादे सूत्रार्थो यश्च माष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ २३८ ॥
 माष्यार्थरत्नमालां वैयासिकसूत्रजालसंग्रथिता ।
 भगवति परमानन्दे समर्पिता जयतु जगति निरवद्या ॥ २३९ ॥
 इति श्रीमाष्यार्थरत्नमालायां द्वितीयाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्च द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

माष्यार्थरत्नमालायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये कपिलादिस्मृतिनयैर्विरोधोऽसौ ।
 वेदान्तवाक्यविहितब्रह्मावगमे हि परिहृतः सकलः ॥ १ ॥
 अनपेक्षत्वं च तथा परपक्षाणां प्रपञ्चितं भवति ।
 विप्रतिषेधश्चायं श्रुतिवचसामपि निराकृतः सकलः ॥ २ ॥
 जीवव्यतिरिक्तानि हि यानि च जीवोपकरणभूतानि ।
 तानि परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यन्त इति दर्शितं पूर्वम् ॥ ३ ॥
 एवं वेदान्तार्थे विरोधशङ्कानिरासतो विमले ।
 लब्धावसरा सेयं जाता तज्ज्ञानसाधने चिन्ता ॥ ४ ॥
 इति हेतुहेतुमद्भावात्मकसंगतिमिहावलम्ब्यैव ।
 तन्निर्णयाय संप्रत्यध्यायोऽसौ तृतीय आरब्धः ॥ ५ ॥

लिङ्गोपाधेः सिद्धा भवति हि तदुपहितजीवसंसारे ।
 चिन्तेति पादयोरपि संगतिरिह हेतुहेतुमद्भावः ॥ ६ ॥
 एतस्मिन्नध्याये योऽसावुपकरणपरिहृतो जीवः ।
 तस्य हि संसारगतिस्तदवस्था ब्रह्मतत्त्वयाथात्म्यम् ॥ ७ ॥
 विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारतद्विपर्यासौ ।
 सम्यग्दर्शनयोगात्पुंसां पुरुषार्थसिद्धिरप्येवम् ॥ ८ ॥
 सम्यग्दर्शनसाधनविधिप्रभेदो हि मुक्त्यनियमश्च ।
 एतन्निरूपयिष्यत इह प्रसङ्गागतं तथाऽन्यदपि ॥ ९ ॥
 प्रथमे तावत्पादे पञ्चस्वप्नित्वगोचरां विद्याम् ।
 आश्रित्य विरतिहेतोः संसारगतेः प्रदर्श्यते भेदः ॥ १० ॥
 तस्य जुगुप्सेतेति ह्यन्ते दृष्टा विरक्तिसाधनता ।
 मुख्यप्राणसहायो जीवोऽसौ सेन्द्रियश्च समनस्कः ॥ ११ ॥
 विद्याकर्मपुरस्कृतपूर्वप्रज्ञापरिग्रहोपेतः ।
 पूर्वं विहाय देहं देहान्तरमभिनवं हि लमत इति ॥ १२ ॥
 इत्येतदवगतं खल्वथैनमित्यादिवेदवाक्येषु ।
 धर्माधर्मफलानामुपभोक्तृत्वेन तस्य तद्युक्तम् ॥ १३ ॥
 स हि देहबीजमूतैः सूक्ष्मैर्मूतैरसंपरिष्वक्तः ।
 गच्छत्याहोस्वित्किं स संपरिष्वक्त एव यातीति ॥ १४ ॥
 चिन्तेयमत्र युक्ता ह्यसंपरिष्वक्त एव यातीति ।
 करणोपादानवदिह भूतोपादानमत्र न हि दृष्टम् ॥ १५ ॥
 इह च स एतास्तेजोमात्रा इत्यत्र करणमात्रपरः ।
 तेजोमात्राशब्दः श्रूयत एवं न भूतपरशब्दः ॥ १६ ॥
 अपि चेह वाक्यशेषे कथितानि हि चक्षुरादिकरणानि ।
 एवं न भूतमात्रोपादानस्येह कीर्तनं दृष्टम् ॥ १७ ॥
 सुलमाश्च भूतमात्रा यस्मात्तासां हि निष्फलं नयनम् ।
 तस्मादसंपरिष्वक्तो यातीत्यत इदं पठत्यर्थः ॥ १८ ॥
 व्यवहारसिद्धये किल पञ्चीकरणं प्रदर्शितं पूर्वम् ।
 संप्रति स व्यवहारो निरूप्यत इतीह हेतुफलभावः ॥ १९ ॥
 देहान्तरसंपत्तौ सूक्ष्मैर्मूतैः सहैव संयाति ।
 जीवोऽत्र भवति हेतुः प्रश्नप्रतिवचनरूप एवेति ॥ २० ॥

राज्ञः प्रवाहणस्य प्रश्नोऽसौ श्वेतकेतुमुद्दिश्य ।
 वेत्थ यथा पञ्चत्वमित्यादिस्तस्य चोत्तराज्ञाने ॥ २१ ॥
 तत्पितरं राजाऽसौ पप्रच्छोद्दालकं यथापूर्वम् ।
 तेनासौ वावेति वचनं हीदं प्रदर्शितं राज्ञे ॥ २२ ॥
 इह खल्वग्नावेताः श्रद्धाख्याः श्रद्धया हुता आपः ।
 आज्यपयोदधिरूपा भवन्ति यजमानसंगतास्ताभिः ॥ २३ ॥
 सोमाख्यदिव्यदेहात्मना स्थिताः स्वर्गलोकमासाद्य ।
 कर्मान्ते पर्जन्ये हुतास्ततो वृष्टिभावमुपयान्ति ॥ २४ ॥
 एवं हुताः पृथिव्यां ताश्चान्नत्वेन परिणतास्तद्वत् ।
 पुरुषे रेतोरूपा योषिति च हुता हि पुरुषपदवाच्याः ॥ २५ ॥
 दर्शयतीति त्वाद्या श्रुतिरेषा सकलमेतमर्थमिह ।
 तस्मादद्भिर्जीवो व्रजति परिष्वक्त इति तु युक्तमिह ॥ २६ ॥
 नन्विह पूर्वं देहं त्यक्त्वा जीवस्तदन्तरं लभते ।
 इत्यत्र वर्णितं तत्प्रतिकूलं तृणजलायुकेत्यस्याः ॥ २७ ॥
 पूर्वतनुत्यागोऽसौ तदन्तरप्राप्त्यनन्तरं तत्र ।
 निर्दिष्ट इह तु पूर्वं तस्मादेतद्विरुद्धमिति चेन्न ॥ २८ ॥
 भावनयैव गृहीत्वा कर्मायत्तं हि भाविदेहमसौ ।
 पूर्वं देहं त्यजतीत्येव जलूकानिदर्शनेनैषा ॥ २९ ॥
 बोधयति सूत्रदर्शितमर्थं श्रुतिरिति न कश्चिदिह दोषः ।
 देहान्तरसंपत्तिप्रकार एवं श्रुतिस्मृतिप्रथिते ॥ ३० ॥
 तत्राऽऽत्मनस्तथैव हि करणानां व्यापिनां भवेद्वृत्तिः ।
 इति सांख्यकल्पना वा तथैव सुगतादिकल्पना याऽसौ ॥ ३१ ॥
 केवलमात्मन एव हि तदन्तरे भवति वृत्तिलाभ इति ।
 एवं काणादानां मन एवाभिप्रतिष्ठते तादिदम् ॥ ३२ ॥
 उत्पद्यन्ते देहवद्भिनवरूपाणि चेन्द्रियाणीति ।
 या कल्पना तथेयं शुक इव वृक्षात्तदन्तरं हि यथा ॥ ३३ ॥
 उत्प्लुत्य जीव एकस्तदन्तरं लभत एवमाद्या हि ।
 जैनानां ताः सकला नाऽऽदर्तव्या यतश्च निर्मूलाः ॥ ३४ ॥
 श्रुतिविप्रतिषेधाश्चेत्यत एतासु ह्यनादरो युक्तः ।
 प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां नन्वाद्विः केवलाभिराकलितः ॥ ३५ ॥

रंहति परलोकमिति प्रतीयते कथमिह प्रतिज्ञातम् ।
सर्वैर्हि भूतसूक्ष्मैः सह प्रयातीत्यतस्त्विदं पठति ॥ ३६ ॥

आत्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

अत्रत्यश्च तुशब्दो यथोक्तशङ्कानिवर्तनार्थः स्यात् ।
प्रश्ननिरूपणवाक्यप्रदर्शितास्त्रिस्वरूपका ह्यापः ॥ ३७ ॥
यस्माच्चिवृतमिति श्रुतिरिह तिस्रस्तास्त्रिवृत्कृता ब्रूते ।
तासाभारम्भकतासिद्धावितरद्वयस्य सा सिद्धा ॥ ३८ ॥
तेजोबन्नानामिह यस्मात्कार्यं च दृश्यते देहे ।
तस्माद्देहरूपात्मक एष पुनरूपात्मकास्त्रिधातुत्वात् ॥ ३९ ॥
यस्माच्च वातपित्तश्लेष्मभिराकलित एव देहोऽसौ ।
न च केवलाभिरद्भिर्विनैव भूतान्तराणि चाऽऽरब्धुम् ॥ ४० ॥
नैव हि शक्यस्तस्माद्बभूयस्त्वापेक्षयेह चाप्शब्दः ।
दृश्यत एव हि यस्माद्बभूयस्त्वं हि सर्वदेहेषु ॥ ४१ ॥
ननु पार्थिवोऽपि धातुर्भूयिष्ठो दृश्यते शरीरेषु ।
मैवमपां बाहुल्यं त्विहेतरस्माद्धि दृश्यते लोके ॥ ४२ ॥
यद्देहबीजभूतं शुक्रं शोणितमिति प्रसिद्धं तत् ।
द्रवबहुलमेव दृष्टं कर्मापि निमित्तकारणं यत्स्यात् ॥ ४३ ॥
तदपि च सोमाज्यादिद्रवबहुलद्रव्यसंश्रितं भवति ।
तत्समवेता ह्यापः श्रद्धाशब्दोदिता भवन्त्येताः ॥ ४४ ॥
सह कर्मभिर्द्युसंज्ञे ह्यग्नौ हूयन्त इति च वक्ष्यति हि ।
तस्माद्बाहुल्यमपामप्शब्देनेह देहबीजानाम् ॥ ४५ ॥
युक्तमुपादानं किल सर्वेषामेव भूतसूक्ष्माणाम् ।
यच्चेह भूतसूक्ष्मैः सहगमनं तस्य तदपि निरवद्यम् ॥ ४६ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

देहान्तरसंपत्तौ प्राणानामपि गतिः श्रुता ह्येवम् ।
इह च तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति वाक्येन ॥ ४७ ॥
सा हि गतिः प्राणानां नैवाऽऽश्रयमन्तरेण संभवति ।
अत इह तद्व्यर्थं तदाश्रयाणामपीह सा वाच्या ॥ ४८ ॥
न प्राणानां दृष्टा निराश्रयाणां क्वचिद्वृत्तिस्तस्मात् ।
भूतान्तरसहितानामपामपि गतिस्त्ववश्यमिह वाच्या ॥ ४९ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ननु देहान्तरयोगे नैव प्राणाः सहैव जीवेन ।

गच्छन्त्यग्न्यादिगतिश्रुतेस्तथेयं श्रुतिः प्रदर्शयति ॥ ५० ॥

देहावसानसमये प्राणा वागादयो हि गच्छन्ति ।

अग्न्यादीन्देवानिति यत्रास्येति श्रुतिर्हि दर्शयति ॥ ५१ ॥

इति चेद्वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्हि गौणीयम् ।

लोमसु केशेषु च सा न दृश्यते श्रुतिरिहेत्थमुपदिशति ॥ ५२ ॥

लोमानि चौषधीरिति केशाश्च वनस्पतीन्प्रयान्तीति ।

न हि लोमानि च केशा उत्प्लुत्यौषधिवनस्पतीन्यान्ति ॥ ५३ ॥

न च जीवस्य प्राणोपाधित्यागेन गमनमपि युक्तम् ।

देहान्तरे हि भोगो वाऽपि प्राणैर्विनोपपद्येत ॥ ५४ ॥

जीवेन च सह गमनं प्राणानामपि च दृश्यतेऽन्यत्र ।

तस्मादग्न्यादीनां वागाद्युपकारिणां हि देवानाम् ॥ ५५ ॥

उत्क्रमसमये केवलमुपकारनिवृत्तिमात्रमालक्ष्य ।

वागादयः प्रयान्ति ह्यग्न्यादीनिति तु भाक्तमेव स्यात् ॥ ५६ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता

एव ह्युपपत्तेः ॥ ५७ ॥

नन्वेतत्कथमापः पञ्चम्यामाहुतौ हि पुरुषाख्याः ।

यस्मादग्नौ प्रथमे नैवापां श्रवणमस्ति किञ्चिदपि ॥ ५७ ॥

आहुत्याधारतया पञ्चाधीतास्त्विहाग्नयो ह्यमुखाः ।

तेषां प्रथमे त्वग्नौ तस्मिन्नित्येवमादिकां श्रद्धाम् ॥ ५८ ॥

होम्यद्रव्यतया हि श्रुतिः प्रदर्शयति तेन तदयुक्तम् ।

पर्जन्यादिषु सोमप्रभृतीनां होमकरणभूतानाम् ॥ ५९ ॥

द्रवबाहुल्येनापां होम्यद्रव्यत्वमुचितमेव स्यात् ।

प्रथमे त्वग्नौ श्रद्धां श्रुतां परित्यज्य चाश्रुता आपः ॥ ६० ॥

कथमिह होतव्याः स्युः पञ्चम्यामित्ययुक्तमिति चेन्न ।

यस्मात्प्रथमेऽप्यग्नौ ता एवाऽऽपो भवन्ति होतव्याः ॥ ६१ ॥

श्रद्धाशब्देनापि च ता एवाऽऽपो विवक्षिताः स्युरिह ।

एवं चेदेवं स्यात्तदादिमध्यावसानसंबन्धात् ॥ ६२ ॥

एकं वाक्यमनाकुलमुपपद्यत इतरथाऽऽहुतावस्याम् ।

पञ्चम्यामेवापां पुरुषवचस्त्वप्रकार इह पृष्टे ॥ ६३ ॥

प्रतिव वसरे हि प्रथमेऽग्नौ प्रथममाहुतिस्थाने ।
 अनपो हौम्यद्रव्यं श्रद्धां नामावतारयेत्तर्हि ॥ ६४ ॥
 नात्रैकवाक्यता स्यात्प्रश्नप्रतिवचनवैपरीत्येन ।
 उपसंहारोऽपीति त्वित्याद्या चैकवाक्यतां वक्ति ॥ ६५ ॥
 लक्ष्यत एवाबहुलं श्रद्धाकार्यं च सोमवृष्ट्यादि ।
 कार्यानुरूपमेव [च] लोके दृष्टं हि कारणं सकलम् ॥ ६६ ॥
 मनसो जीवस्यायं श्रद्धाख्यः प्रत्यक्षोऽत्र धर्मः सन् ।
 पश्वादिभ्यो हृदयानीवायं धर्मिणो निकृष्य कथम् ॥ ६७ ॥
 होतुमुपादेशः स्याच्छ्रद्धाशब्दा इहाऽऽप एवातः ।
 श्रद्धाशब्दश्चाप्सु श्रद्धा वा आप एवमादिषु च ॥ ६८ ॥
 वाक्येषु वैदिकेष्वपि दृष्टस्तस्मात्तत्तुत्वयोगेन ।
 श्रद्धासमानरूपाः श्रद्धाशब्दा इहाऽऽप एव स्युः ॥ ६९ ॥
 अथवा श्रद्धाशब्दः श्रद्धासंवलितकर्मसमवायात् ।
 श्रद्धाहेतुत्वाद्वा श्रद्धाशब्दोऽयमप्सु युक्तः स्यात् ॥ ७० ॥
 आपो हास्मै श्रद्धा इत्याद्या हि श्रुतिः प्रदर्शयति ।
 श्रद्धाहेतुत्वेन श्रद्धाशब्दोपपत्तिमप्सु यतः ॥ ७१ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामापः श्रद्धादिभावमापन्नाः ।
 प्रतिपद्येरन्पुरुषाकारं ताश्चाऽऽहुतौ हि पञ्चम्याम् ॥ ७२ ॥
 ताभिस्तु संपरिष्वक्ता जीवाश्चेह नैव रंहेयुः ।
 न हि जीवानां कश्चिच्छ्रावयिताऽपामिवेह शब्दोऽस्ति ॥ ७३ ॥
 तस्माद्युक्तमेव ह्यग्निः परिवेष्टितस्य गमनमिदम् ।
 इतिचेत्प्रतीयते तद्रंहणमिष्टादिकारिणामत्र ॥ ७४ ॥
 अथ य इमे ग्राम इति श्रुतिरिह धूमादिवर्त्मनैतेषाम् ।
 इष्टादिकारिणां गतिमपि चन्द्रप्राप्तिमत्र दर्शयति ॥ ७५ ॥
 यात्याकाशाच्चन्द्रं चन्द्रमसो भवति सोमराज इति ।
 एवमिहापि हि तस्मिन्नित्यादावेतदेव निर्दिष्टम् ॥ ७६ ॥
 तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तदाहुतेरेषः ।
 सोमो राजा भवतीत्यत्र श्रुतिवचनसाम्यतो लब्धम् ॥ ७७ ॥
 तेषां च कर्मसाधनमूता एते हि दधिपयः ॥ ७८ ॥
 ज्वमूषस्त्वाद्यापः क्षेणैव ता हि दृश्यन्ते ॥ ७८ ॥

आहवनीये च हुताः सूक्ष्मास्तानाश्रयन्ति यजमानान् ।
 तेषां शरीरमपि खल्वन्तेऽग्रावृत्विजोऽत्र जुहति हि ॥ ७९ ॥
 आपश्चाऽऽहुतिमयः सूक्ष्माश्चेष्टादिकारिणो जीवान् ।
 परिवेद्यामुं लोकं फलदानाय च नयन्ति ता इति हि ॥ ८० ॥
 अग्नौ देवा अद्भ्यामित्याद्येन प्रतीयते ह्येवम् ।
 श्रुत्यन्तरेऽग्निहोत्रप्रकरणपाठितेन वाक्यशेषेण ॥ ८१ ॥
 फलजननायाऽऽहुत्योर्लोकान्तरगमनमभिहितं भवति ।
 जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रति षट्प्रश्नाः प्रदर्शितास्तत्र ॥ ८२ ॥
 पुरुषस्योत्क्रामत इह ते एते आहुती हुते भवतः ।
 यश्चान्तरिक्षलोकस्तद्वारा ते दिवं हि गच्छन्त्यौ ॥ ८३ ॥
 दिवमेवाऽऽहवनीयप्रतिष्ठयोपेतमातनुत एते ।
 ते हि दिवं तर्पयतस्त्वावर्तेते ततो हि पुनरपि च ॥ ८४ ॥
 ते च पृथिव्यां पुरुषे योषिति च हुते हि पुरुषरूपेण ।
 उपतिष्ठत इत्येतत्कर्मिषु सर्वत्र दर्शयित्वैव ॥ ८५ ॥
 त्वमनुत्क्रान्तिं न गतिं न च प्रतिष्ठां न तृप्तिमपि चैवम् ।
 न च पुनरावृत्तिं वा न च लोकं प्रत्युपस्थितं वेत्थ ॥ ८६ ॥
 इति षट्प्रश्नैर्विवृते न हि पुनरावृत्तिवर्जितः पन्थाः ।
 तस्मादद्भिश्चाऽऽहुतिभयीभिरेवैष संपरिष्वक्तः ॥ ८७ ॥
 रंहति परलोकमसौ फलभोगायेति युज्यते तदिदम् ।
 इष्टादिकारिणां ननु फलोपभोगाय रंहणं यदिह ॥ ८८ ॥
 धूमादिवर्त्मनोक्तं तदयुक्तमिव प्रतीयते यस्मात् ।
 इष्टादिकारिणां किल शशधरमण्डलमुपागतानां हि ॥ ८९ ॥
 तद्देवानामन्नं तं देवा एवमादिका तेषाम् ।
 श्रुतिरन्नतां हि कथयति कथमेतेषां फलोपभोगः स्यात् ॥ ९० ॥
 ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तानेवमादिकाऽप्यपरा ।
 श्रुतिरिममर्थं ब्रूते कथमिह तेषां स्वकर्मफलभोगः ॥ ९१ ॥
 तस्माद्याघ्रादिभिरिव देवैः सर्वत्र भक्ष्यमाणानाम् ।
 उपभोगाशंसनमिह कथमिति शङ्कां निराकरोत्यधुना ॥ ९२ ॥
 भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

च वाशब्दाऽसौ यथोक्तशङ्कान्तरासफलकः स्यात् ।
 एतेषामन्नत्वं न हि मुख्यं किंतु भाक्तमेव स्यात् ॥ ९३ ॥

किलान्नभावे विधिवाक्यं स्वर्गकामपरमखिलम् ।
 असमञ्जसमुपभोगो यदि तेषां चन्द्रमण्डले न स्यात् ॥ ९४ ॥
 अधिकारिणः किमर्थं कर्म यदायासबहुलमिह कुर्युः ।
 लोके किलान्नशब्दोऽनन्नेऽप्युपचर्यमाण इह दृष्टः ॥ ९५ ॥
 राज्ञां यथा विशोऽन्नं विशामिहान्नं यथा हि पशव इति ।
 तस्मादिष्टतमस्त्रीपुत्रादिभिरिव गुणत्वमुपयातैः ॥ ९६ ॥
 इष्टादिकारिभिर्यत्सुखविहरणमेतदेव देवानाम् ।
 भक्षणमभिमतमेतन्न चर्वणं नापि निगरणं वाऽपि ॥ ९७ ॥
 श्रुतिरिह न ह वै देवा इत्याद्याऽप्येवमेव दर्शयति ।
 नाश्रन्ति नैव देवाः पिबन्ति दृष्ट्वाऽमृतं हि तृप्यन्ति ॥ ९८ ॥
 इति तेषां देवानां वारयति हि चर्वणादिकं सकलम् ।
 इष्टादिकारिणां पुनरुपभोगोऽयं हि भवति युक्ततमः ॥ ९९ ॥
 राजोपजीविनामिह जगति यथैवैष परिजनानां स्यात् ।
 युक्तो ह्यनात्मवित्त्वात्तेषां देवोपभोग्यभावोऽसौ ॥ १०० ॥
 योऽन्यामित्येषा श्रुतिरपि देवोपभोग्यतां ब्रूते ।
 स च न हि वेद यथाऽसौ पशुरेवं स खलु देवतानां स्यात् ॥ १०१ ॥
 स हि यस्मिन्नपि लोके कर्मभिरिष्टादिभिश्च देवादीन् ।
 परितोषयन्ति पशुवद्देवानामुपकरोति चाविरतम् ॥ १०२ ॥
 एवममुष्मिँलोके फले तदादिष्टमेव भुञ्जानः ।
 पशुवदसौ देवानामुपकुरुत इतीह गम्यते हि ततः ॥ १०३ ॥
 अर्थान्तरपरमपि खल्वनात्मवित्त्वादितिह यच्चोक्तम् ।
 इष्टादिकारिणः खल्वनात्माविद् एव केवलं ते स्युः ॥ १०४ ॥
 यस्मात्समुच्चयानुष्ठानविहीना हि कर्ममात्रपराः ।
 तस्माद्गुणवादेन हि तेषामन्नत्वमत्र निर्दिष्टम् ॥ १०५ ॥
 पञ्चाग्निविद्यया विधुरास्तस्मादनात्मविद एते ।
 दर्शयति कर्मभोगं स सोमलोके विभूतिमनुमूष ॥ १०६ ॥
 पुनरावर्तत इति हि श्रुतिरेषा चन्द्रमण्डले तेषाम् ।
 श्रुत्यन्तरमथ ये शतमित्यादिकमेवमेव दर्शयति ॥ १०७ ॥
 इष्टादिकारिणामिह भाक्तत्वादन्नभाववचनस्य ।
 रेहति फलोपमुक्त्यै स संपरिष्वक्त इति हि युक्तोपमदम् ॥ १०८ ॥

त्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

धूमादिवर्त्मना किल शशधरमण्डलमुपागतानां हि ।
 इष्टादिकारिणामिह तत्रैव च भुक्तसकलभोगानाम् ॥ १०९ ॥
 प्रत्यवरोहस्तस्मिन्यावत्संपातमित्यनेनोक्तः ।
 येनाध्वना गतास्ते पुनस्तमध्वानमनु निवर्तन्ते ॥ ११० ॥
 यदि रमणीयाचरणा रमणीयां योनिमेव ते यान्ति ।
 यदि चेत्कपूयचरणाः कपूययोनिं प्रयान्ति हीत्युक्तम् ॥ १११ ॥
 ते किं निरनुशया वा सानुशया वा ततोऽवरोहन्ति ।
 इति शङ्कायां प्राप्तं निरनुशया एव केवलं त इति ॥ ११२ ॥
 यावत्संपातमुषित्वेति विशेषणमपीह निर्दिष्टम् ।
 येनैव संपतत्ययमस्मालोकादसौ हि संपातः ॥ ११३ ॥
 स च कर्मानुशयः स्याद्यावत्संपातमित्यनेनोक्तः ।
 नस्य कर्मणो हि प्रतीयते भुक्तता हि तत्रैव ॥ ११४ ॥
 श्रुत्यन्तरेण तेषां यदेत्यनेन प्रतीयते ह्येवम् ।
 नन्विह यावद्भूमिर्लोके कर्मोपभोगयोग्यं स्यात् ॥ ११५ ॥
 तावत्पुपभुक्त इति श्रुत्यर्थश्चेह कल्प्यतामिति चेत् ।
 यावत्पदसंकोचोऽप्यनुचित इह कल्पनीय एव स्यात् ॥ ११६ ॥
 यत्किंचेह करोत्ययमित्यादिश्रुतिभिरपि विरोधः स्यात् ।
 अपि चानारब्धफलं यत्कर्माभिव्यनक्ति कृत्स्नं तत् ॥ ११७ ॥
 प्रायणमेतस्मात्प्रागारब्धफलेन कर्मणा तस्य ।
 प्रतिबन्धादेव स्यादनभिव्यक्तिरिति तद्वियोगे तु ११८ ॥
 सामग्र्या अविशेषाद्यादिवं प्रायणमिहोपपन्नं तत् ।
 यावदनारब्धफलं तावदभिव्य भवत्येव ॥ ११९ ॥
 त्रारणे निमित्ते नैमित्तिकमपि च तादृशं दृष्टम् ।
 दयोरुपलब्धौ न तार हि दीपसांनिध्ये ॥ १२० ॥
 त स्मिन् य एवरोहन्तीति प प ति ।
 येनैव कर्मणा ते शशि गता हि भोगाय ॥ १२१ ॥
 भोगेन क्षपिते तस्मिन् तेषां यद्व्ययं यावत् ॥
 उपसो ॥ १२२ ॥ धं तद्धुपभोगक्षये हि संनद्धे ॥ १२२ ॥
 शोकाभिः प्रतीयते सवितृ सं ति ।
 तद्विरिवेवं तत् तदेः कृतस्य ॥ १२३ ॥

कर्मण उपभोगेन क्षये समुत्पन्न एव सानुशयाः ।

रोहन्त्येत इति श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतीयते तदिदम् ॥ १२४ ॥

तद्य इहेति श्रुतिरिह तमेतमर्थं हि सकलमुपदिशति ।

ये रमणीयाचरणास्ते चावश्यं प्रयान्ति रमणीयाम् ॥ १२५ ॥

ब्राह्मणयोनिं वा ते क्षत्रिययोनिं च वैश्ययोनिं वा ।

ये हि कपूयाचरणास्ते हि कपूयामवश्यमुपयान्ति ॥ १२६ ॥

सूकरयोनिं वा ते श्वयोनिमथवाऽन्त्यजातियोनिं वा ।

रणशब्देनानुशयः सूच्यते न चान्यदिह ॥ १२७ ॥

ते हि जन्मनैव प्राणिषु सर्वेषु उपभोगोऽयम् ।

प्रविभज्यमान एव ह्यनुशयसद्भावमेष सूचयति ॥ १२८ ॥

वर्णा इत्याद्याऽपि स्मृतिरिममेव प्रदर्शयत्यर्थम् ।

ननु योऽसावनुशय इह सूत्रोक्तः स खलु किंविधोऽयमिति ॥ १२९ ॥

स्वगार्थकर्मणोऽयं भुक्तफलस्यावशेष एव स्यात् ।

भा नुसारितैलवदयमिति केचित्तु वर्णयन्तीह ॥ १३० ॥

कर्मशेषावस्थानं ननु न युक्तमिह माति ।

कर्म लोके तत्सकलं भोगनाशमिति चेन्न ॥ १३१ ॥

सर्वात्मनां हि कर्मण इह भुक्तफलत्वमनुपपन्नं स्यात् ।

इष्टादिकर्मफलमिह यद्यपि भोक्तुं हि चन्द्रमारूढाः ॥ १३२ ॥

सत्यं तथाऽपि चाल्पावशेषमात्रं न शक्यते स्थातुम् ।

इह सेवको हि कश्चित्समग्रसेवोपकरणसंपन्नः ॥ १३३ ॥

राजकुलमनुमृतोऽसौ चिरप्रवासाच्चिरप्रसादाच्च ।

अपग्नूपकरणः कतिपयसेवोपकरणमात्रेण ॥ १३४ ॥

राजकुले हि स्थातुं यथा न शक्नोति तद्वदेवायम् ।

यमात्रेण पुनः शक्नोति न चन्द्रमण्डले स्थातुम् ॥ १३५ ॥

इति पक्षो हि न युक्तो । इष्टादिकं हि यत्कर्म ।

भवति हि तत्स्वगार्थं भोक्तृफलं तत्र तस्य भवति कथम् ॥ १३६ ॥

लेशानुवृत्तिरेषा स्वर्गादन्यत्र फलमसौ जनयेत् ।

शब्दप्रमा । नां न चेद्वशी कल्पनाऽपि युक्ततमा ॥ १३७ ॥

वृष्टा हि तैलमाण्डे तलेशस्यानुवृत्तिरिह लोके ।

क्षेत्रे । अनुवृत्तिरपि से ॥ १३८ ॥

लेशानुवृत्तिरेषा न स्वगार्थस्य कर्मणो दृष्टा ।
 स्वर्गफलशास्त्रबाधान्नाप्येषा कल्पनाऽपि युक्ततमा ॥ १३९ ॥
 स्वर्गफलस्येष्टादेर्लेशस्तस्मान्न चानुशय एषः ।
 यदि तस्य लेश एव ह्यनुशय इति कल्प्यते तदा चायम् ॥ १४० ॥
 रमणीय एक एव स्यादनुशय इह च नैव विपरीतः ।
 अनुशयसद्भावपरा तद्य इहेत्यादिका श्रुतिश्चेह ॥ १४१ ॥
 अनुशयमुभयविधं किल रमणीयकूपयभेदतो ब्रूते ।
 तस्मात्तत्राऽऽमुष्मिककर्मफले निर्विशेषमुपभुक्ते ॥ १४२ ॥
 यच्चेदमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयस्तत्स्यात् ।
 तद्वन्तस्ते स्वर्गाद्वरोहन्तीति युक्तमेवोक्तम् ॥ १४३ ॥
 सर्वस्येह कृतस्य च कर्मण उपभोगतोऽन्तमासाद्य ।
 निरनुशया एवैते ह्यवरोहन्तीति यच्च पूर्वोक्तम् ॥ १४४ ॥
 यत्किंचेतिश्रुतिबलमालम्ब्य तदुत्तरं हि भवतीदम् ।
 आमुष्मिकफलमिह कृतमपि यच्चाऽऽरब्धभोगमपि कर्म ॥ १४५ ॥
 उपभोगेन च सकलं तत्क्षपयित्वेति गम्यते हि ततः ।
 यच्चानारब्धफलं कर्म प्राक्प्रायणान्न तमि(दि)दम् ॥ १४६ ॥
 प्रायणमित्यनुशयसद्भावश्रुत्यैव परिहृतं तदपि ।
 यच्चानारब्धफलं कृत्स्नमभिव्यज्यते हि तस्येह ॥ १४७ ॥
 वृत्तिप्रतिबन्धः स्यादारब्धफलेन कर्मणा तस्य ।
 युगपदनारब्धफलं कृत्स्नमभिव्यज्यते हि तदुपशमे ॥ १४८ ॥
 इति तत्पूर्वं कथितं तदपि च निर्युक्तिकं हि निर्मूलम् ।
 प्राक्प्रायणाद्यथैव ह्यारब्धफलेन कर्मणाऽन्यस्य ॥ १४९ ॥
 प्रति स्य हि युगपन्न वृत्तिलाभस्तथैव चेहापि ।
 कर्मानेकविधं तद्विरुद्धफलमपि च दृश्यते शास्त्रे ॥ १५० ॥
 तस्य च सर्वस्यैव हि युगपदभिव्यक्तिरनुपपन्नैव ।
 प्रबलेन दुर्बलस्य प्रतिबद्धस्य च न वृत्तिरिह दृष्टा ॥ १५१ ॥
 तस्मात्प्रायणसमये कस्यचिदेव हि भवेदभिव्यक्तिः ।
 जात्यन्तरोपभोग्यं कर्मानारब्ध मनेकं च ॥ १५२ ॥
 एकरिमप्रायण इह युगपदभिव्यज्यते कथं वा तत् ।
 यस्म लं कर्म प्रतिनियतफलं हि दृश्यते शास्त्रे ॥ १५३ ॥

नापि प्रायणसमये कस्यचिदिह कर्मणो ह्यभिव्यक्तिः ।
 कस्यचिदुच्छेदः स्यादिति किल वक्तुं न शक्यते यस्मात् ॥ १५४ ॥
 सकलमपि कर्म भवति ह्यैकान्तिकमतो न किञ्चिदिदम् ।
 प्रायश्चित्तादिकमिह विना कथं कर्मणां समुच्छेदः ॥ १५५ ॥
 इह च विरुद्धफलेन प्रतिबद्धस्यास्य चिरमवस्थानम् ।
 कर्मण इह दर्शयति स्मृतिरेषा खलु कदाचिदित्याद्या ॥ १५६ ॥
 यदि च प्रायणसमये कृत्स्नमनारब्धफलमिदं कर्म ।
 युगपदभिव्यक्तं सत्तच्चैकां जातिमारभेत ततः ॥ १५७ ॥
 नारकतिर्यग्योनिषु देवमनुष्यादियोनिभेदेषु ।
 अधिकारासंपत्ताविहोत्तरा जातिरुद्धवेच्च कथम् ॥ १५८ ॥
 ब्रह्महननादिकर्मण एकस्यानेकजन्महेतुत्वम् ।
 स्मृतिवाक्यदर्शितं यत्तदेतदखिलं विरुद्धमेव स्यात् ॥ १५९ ॥
 वृष्टफलं कारीरिप्रभृति प्रायणमभिव्यनक्ति कथम् ।
 दीपोपन्यासोऽपि हि कर्मबलत एव परिहार्यः ॥ १६० ॥
 इह दीपसंनिधाने स्थूलमभिव्यज्यते न सूक्ष्ममपि ।
 प्राप्तावसरे कर्मणि कृत्स्ने प्रायणमभिव्यनक्त्येवम् ॥ १६१ ॥
 कर्म यदेतद्वलवत्तदेव नैवेह दुर्बलं किमपि ।
 तस्मादशेषकर्माभिव्यक्तिकथा प्रमाणपरिभूता ॥ १६२ ॥
 यदि भवति कर्मशेषस्तदा कथं मोक्ष इति वृथा प्रश्नः ।
 ब्रह्मात्मदर्शने सत्यशेषकर्मक्षयः श्रुतो यस्मात् ॥ १६३ ॥
 तस्मादनुशयवन्तस्ततोऽवरोहन्ति सोमलोकगताः ।
 ते च यथेतमनेवं ह्यवरोहन्तस्ततोऽवरोहन्ति ॥ १६४ ॥
 अवरोहे पितृयाणे धूमाकाशश्रुतेर्यथेतमिति ।
 अभ्राद्युपसंख्यानाद्राज्यादेरकथनादनेवमिति ॥ १६५ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणा-

र्थेति कार्णाजिनिः ॥ ९ ॥

नन्वनुशयसद्भावप्रदर्शनाय श्रुतिः पुरा कथिता ।
 सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति न हि तथाऽनुशयात् ॥ १६६ ॥
 चरणं चारित्र्यमिति ह्याचारः शीलमिति च पर्यायाः ।
 भूतेषु कर्मणा वा मनसा वाचाऽपि सततमद्रोहः ॥ १६७ ॥

तदनुग्रहस्तथैव ज्ञानं शीलमिति वर्णयन्ति बुधाः ।
 भुक्तफलादतिरिक्तं कर्मानुशयं हि वर्णयन्त्यार्याः ॥ १६८ ॥
 व्यपदिशति कर्मचरणं भेदेन श्रुतिरियं यथेत्याद्या ।
 यान्यनवद्यानीति श्रुतिरन्याऽप्येवमेव दर्शयति ॥ १६९ ॥
 चरणाद्योन्यापत्तौ कथमनुशयसिद्धिरित्यतो ब्रूते ।
 काष्णार्जिनिराचार्यः श्रुतिरेषा तदुपलक्षणार्थेति ॥ १७० ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्यादेतत्कस्मादिह पुनरत्रत्येन चरणशब्देन ।
 श्रौतं विहाय शीलं लाक्षणिकोऽसौ हि गृह्यतेऽनुशयः ॥ १७१ ॥
 शीलस्यैव शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भवेदत्र ।
 अभ्युपगन्तव्यं किल शीलस्यावश्यमेव किञ्चिदिह ॥ १७२ ॥
 नो चेदानर्थक्यं शीलस्य स्यादिहेति चेन्मैवम् ।
 इष्टादिकर्म यस्माच्चरणापेक्षं हि वीर्यवद्दृष्टम् ॥ १७३ ॥
 नाप्याचारविहीनः कर्मणि कुत्रापि दृश्यतेऽधिकृतः ।
 स्मृतिराचारविहीनं न पुनन्तीत्येवमादिकाऽप्येवम् ॥ १७४ ॥
 आचारविरहितस्य हि कर्मानधिकारमेव दर्शयति ।
 इष्टादिकर्मजाते त्वारभमाणे फलं हि विधिदृष्टम् ॥ १७५ ॥
 आचारस्तदपेक्षस्तत्रैव च कञ्चिदतिशयं जनयेत् ।
 सर्वार्थकारि कर्म श्रुतिस्मृतिभ्योऽवगम्यते यस्मात् ॥ १७६ ॥
 तस्मादनुशयभूतं तदेव शीलोपलक्षितं कर्म ।
 योन्यापत्तौ कारणमिति काष्णार्जिनिमतं हि यु मम् ॥ १७७ ॥
 कर्मणि संभवति च सति योन्यापत्तिर्न शीलतो युक्ता ।
 पद्भ्यां पलायिता किल जानुभ्यां रंहितुं हि नोत्सहते ॥ १७८ ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

इह सुकृतदुष्कृते द्वे प्रत्याप्येते हि चरणशब्देन ।
 इति बादरिराचार्यो मन्यत एवं हि चरणशब्दार्थम् ॥ १७९ ॥
 चरणं हि यस्माद्विशेषेणैव कर्ममात्रे च ।
 चरतिः प्रयुज्यमानः सर्वत्रैवेह दृश्यते लोके ॥ १८० ॥
 योऽसौ हि नियतवृत्त्या करोति चेष्टादिलक्षणं कर्म ।
 धर्मं चरति महात्मेत्येवं तं लौकिकं वदन्ति ततः ॥ १८१ ॥

भेदव्यपदेशोऽयं ब्राह्मणतापसनयेन नेतव्यः ।

निर्मलकर्माणो निन्दितकर्माण एव निर्दिष्टाः ॥ १८२ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणो ये ते चन्द्रमसं प्रयान्ति हीत्युक्तम् ।

संप्रति पुनरत्रैव हि ये चानिष्टादिकारिणस्तेऽपि ॥ १८३ ॥

चन्द्रमसं गच्छन्त्युत नैव हि गच्छन्ति त इति चिन्तेयम् ।

गच्छन्ति चन्द्रमण्डलमेतेऽपीत्येतदत्र युक्तं स्यात् ॥ १८४ ॥

कौषीतकिनो यस्माद्येवै के चेत्यनेन वाक्येन ।

प्रयतां सर्वेषामपि चन्द्रप्राप्तिं हि वर्णयन्त्येते ॥ १८५ ॥

तत्प्राप्तिमन्तरेण च देहारम्भोऽपि दुर्लभोऽन्येषाम् ।

आहुतिसंख्यानियमादपि चन्द्रप्राप्तिरत्र युक्ततमा ॥ १८६ ॥

इष्टादिकारिणामपि नन्वितरेषां समानमार्गत्वम् ।

कथमिति चेदितरेषां न हि भोगश्चन्द्रमण्डले भवति ॥ १८७ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहाव-

रोहौ तद्वतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

एतत्पक्षं निरसितुमेष तुशब्दो हि सूत्रनिर्दिष्टः ।

चन्द्रमसं गच्छन्ति हि सर्वेऽपीत्येतदनुपपन्नं हि ॥ १८८ ॥

चन्द्रारोहणमेतद्भोगायैव हि न निष्फलं भवति ।

नापि प्रत्यवरोहायैव तदारोहणं हि युक्तमिह ॥ १८९ ॥

आरोहति किल वृक्षं पुष्पफलादेः परिग्रहाय नरः ।

नापि च निष्फलमेव हि न चापि पतनाय वृक्षमारोहेत् ॥ १९० ॥

चन्द्रमसि भोगवार्ता नैवानिष्टादिकारिणामस्ति ।

तस्मादिष्टादिकरा एवाऽऽरोहन्ति चन्द्रमितरे तु ॥ १९१ ॥

यमनिलयमाशु गत्वा दुश्चरितफलं च सम्यगनुभूय ।

पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्त्यनिष्टकर्मकृतः ॥ १९२ ॥

तेषामेवंभूतावेवाऽऽरोहावरोहसंज्ञौ स्तः ।

अत्रानिष्टादिकृतां प्रयतां यमवश्यतां गतिं यामीम् ॥ १९३ ॥

श्रुतिरिह न सांपरायः प्रतिभातीत्येवमादिका ब्रूते ।

श्रुतिरन्या वैवस्वतमित्याद्याऽप्येषमेव दर्शयति ॥ १९४ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च मनुष्यासाद्या ये खलु शिष्टाः पुरे हि संयमने ।
ते च स्मरन्ति दुष्कृतकर्मविपाकं चिरं यमायत्तम् ॥ १९५ ॥

अपि च सप्त ॥ १९६ ॥

अपि चेह सप्त नरका दुष्कृतफलभोगभूमयो ह्येते ।
गच्छन्ति ताननिष्ठादिकृतश्चद्रं कथं हि गच्छेयुः ॥ १९६ ॥
ननु दुरितकारिणस्ते यमनियमितयातना भवन्तीति ।
नैतद्यस्मादन्ये स्मर्यन्ते तत्र चित्रगुप्ताद्याः ॥ १९७ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १९८ ॥

तेष्वपि च सप्तनरकेष्वस्याधिष्ठा कृता यमस्यैव ।
अन्ये यमप्रयुक्ताधिष्ठातारो न हि स्वतन्त्रास्ते ॥ १९८ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १९९ ॥

पञ्चाग्निगोचरायां विद्यायामेष दृश्यते प्रश्नः ।
चेत्थ[यथाऽ]साविति किल तस्य प्रति[व]चस(न)समय इदमुक्तम् ॥
ये चैतयोः पथोर्यदन्यतरेणापि साधनेन युताः ।
ते जननमरणसंसृतिसंकलितानि हि भवन्ति भूतानि ॥ २०० ॥
तत्रैकयोः पथोरिति विद्याकर्मप्रदर्शनार्थमिदम् ।
देवपितृयाण्योस्ते प्रतिपत्तौ मुख्यसाधने प्रकृते ॥ २०१ ॥
विद्या हि तद्य इत्थं विदुरिति गदिता तयोर्हि गन्तव्यः ।
सोऽयं हि देवयानः पन्था एवात्र दर्शितो भवति ॥ २०२ ॥
कर्म त्विष्टापूर्ते दत्तमिति निरूपितं हि तेनायम् ।
प्रतिपत्तव्यः पन्थाः पितृयाण इति प्रदर्शितो भवति २०३ ॥
तत्प्रकरण एवैतच्छ्रुतं किलाथैतयोः पथोरिति च ।
ये विद्यासाधनतो न देवयानेन कर्मणाऽपि च ये ॥ २०४ ॥
पितृयाणेऽधिकृताः स्युस्तेषां पन्थास्तृतीय एवासौ ।
क्षुद्रतरजन्तुलक्षण इति दर्शयति श्रुतिर्हि तानीति ॥ २०५ ॥
तस्मादपि चानिष्ठादिकारिभिश्चन्द्रमा न लभ्येत ।
ननु तेऽपि चन्द्रमण्डलमारुह्य ततोऽवरुह्य पुनरपि च ॥ २०६ ॥
क्षुद्रतरजन्तुभावं प्रतिपत्स्यन्त इति युक्तमिति चेन्न ।
भोगामावादिषामारोहोऽनर्थकः प्रसज्येत ॥ २०७ ॥

अपि च प्रयत्सु सर्वेष्वपि चन्द्रं प्राप्नुवत्स्वसौ लोकः ।
 सर्वैरपि प्रयद्भिः संपूर्येतेत्यतो न युक्तमिदम् ॥ २०८ ॥
 प्रश्नविरुद्धं तदिदं प्रतिवचनं च प्रसज्यते तत्र ।
 अवरोहादेवेहासंपूरणमिति तु नेह युक्ततमम् ॥ २०९ ॥
 यस्माच्छ्रुतिस्मृतीयस्थानोक्त्या पूरणं हि दर्शयति ।
 तस्माच्चानारोहादेवासंपूरणं हि युक्तमिह ॥ २१० ॥
 इष्टादिकारिणामप्यवरोहान्याविशिष्टतायां हि ।
 इह च तृतीयस्थानप्रतिपादनमेतदफलमेव स्यात् ॥ २११ ॥
 या खल्वशेषगमनाशङ्का शाखान्तरीयवाक्योत्था ।
 तामेतामाशङ्कामुन्मूलयितुं तुशब्द इह पठितः ॥ २१२ ॥
 शाखान्तरीयवाक्ये त्वधिकृतविषयो हि सर्वशब्दः स्यात् ।
 ये च प्रयान्त्यधिकृता अस्माल्लोकात् एव चन्द्रमसम् ॥ २१३ ॥
 सर्वं गच्छन्तीति श्रुत्यर्थं न हि विरोधलेशोऽपि ।

तेन्द्रवाय चन्द्रारोहणमिति यत्तदत्र परिहरति ॥ २१४ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

आहुतिसंख्यानियमो न तृतीये भवति देहलाभाय ।
 यस्मादिह च तृतीयस्थानप्राप्तिर्विनैव तन्नियमम् ॥ २१५ ॥
 उपलभ्यते हि जायस्वेतिश्रुत्यन्तरस्थवाक्येषु ।
 अपि चेहाऽऽहुतिसंख्या कथिता मानुषशरीरहेतुतया ॥ २१६ ॥
 नेतरहेतुतयाऽसौ पुरुषपदस्यास्य मनुजवचनत्वात् ।
 अपि चेह पुरुषभावः पञ्चम्यामाहुतावपां कथितः ॥ २१७ ॥
 प्रतिषिध्यते न चेहापञ्चम्यामाहुतौ हि तद्भावः ।
 उभयार्थकतायां किल वाक्यस्य द्व्यर्थतादिदोषः स्यात् ॥ २१८ ॥
 आहुतिसंख्या तेषां येष्वारोहावरोहणे भवतः ।
 अन्येषां तु विनैव हि संख्यानियमं शरीरमुद्भवति ॥ २१९ ॥
 स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

धृष्टद्यु णेणप्रभृतीनां जगति सुप्रसिद्धानाम् ।
 सीताप्रभृतीनामप्ययोनित्वं हि विश्रुतं लोके ॥ २२० ॥
 दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपि च चतुर्विधभूतग्रामे हि स्वेदजोद्भिदोरेकम् ।
 उत्पत्तिरन्तरेण ग्राम्यं धर्मं हि दृश्यते लोके ॥ २२१ ॥

तत्राऽऽहुतिसंख्याया भवति यथाऽनादरस्तथाऽन्यत्र ।
 ननु तेषां ेषां भूतानामेवमादिके मन्त्रे ॥ २२२ ॥
 अण्डजमिह जीवजमित्युद्भिज्जमिति त्रिधैव निर्दिष्टः ।
 भूतग्रामः स कथं चतुर्विध इतीह कथितमिति चेन्न ॥ २२३ ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

संशोकजशब्देन स्वेदज एवात्र गृह्यते तत्र ।
 इह चोद्भिज्जपदेन श्रुतिवाक्यस्थेन संग्रहो भवति ॥ २२४ ॥

साभाष्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

एवं हि पापिनां स्वत्वेते गत्यागती विचार्यैव ।
 इष्टादिकारिणामिह संप्रत्यवरोहलक्षणं ब्रूते ॥ २२५ ॥
 अवरोहलक्षणपरा श्रुतिरत्राथैतमेवमाद्या हि ।
 चन्द्रमसो हि निवृत्तास्ते पुनराकाशमेव गच्छन्ति ॥ २२६ ॥
 आकाशादपि वायुं वायुर्भूत्वाऽपि भवति धूमोऽसौ ।
 धूमो भूत्वा चाभ्रं ह्यभ्रं भूत्वा हि भवति मेघोऽसौ ॥ २२७ ॥
 मेघो भूत्वा चासौ प्रवर्षतीत्येतमर्थमुपदिशति ।

तेहन्तस्त्वेते ह्याकाशादिस्वरूपमुपयान्ति ॥ २२८ ॥
 किंवाऽप्याकाशाद्यैः साम्यं यान्तीति संशये प्राप्ते ।
 तत्रैतद्युक्तं स्यादाकाशाद्यात्मतां प्रयान्तीति ॥ २२९ ॥
 श्रुतिरिह मुख्यार्था स्यादेवं चेदन्यथा हि गौणी स्यात् ।
 श्रुतिलक्षणयोर्विशये न्याय्या श्रुतिरेव लक्षणा न तथा ॥ २३० ॥
 धूमो भूत्वेत्यादीन्यवकल्पन्तेऽक्षराणि चेहैव ।
 तस्मादाकाशादिस्वरूपतापत्तिरत्र युक्तेति ॥ २३१ ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूते यान्त्याकाशादिसाम्यमेवेति ।
 चन्द्रमसि भोगफलकं यदम्भयं गात्रमेतदारब्धम् ॥ २३२ ॥
 उपमोगापाये हि प्रविलीनं तद्वियत्समं भवति ।
 बायोर्विशमेति ततो धूमादिभिरेव भवति संपृक्तः ॥ २३३ ॥

र्थमेव कथयति यथैवमित्यादिका श्रुतिर्यस्मात् ।

तेऽर्था न ह्यन्यस्यान्यरूपता ॥ २३४ ॥

यदि चेदाकाशादिस्वरूपतापत्तिरिह भवेत्तर्हि ।

वाय्वादिवर्त्मना हि क्रमावरोहोऽपि नोपपद्येत ॥ २३५ ॥

अ शस्य विभुत्वात्तेन च तस्येह सततसंयोगात् ।
 संयोगलक्षणार्था भवति श्रुत्याऽनुवाद एव स्यात् ॥ २३६ ॥
 तत्सादृश्यादन्यस्तत्संबन्धो हि न घटते तस्मात् ।
 यल्लक्षणं णं तदपीह श्रुत्यसंभवे न्याय्यम् ॥ २३७ ॥
 तस्मादाकाशाद्यैः साभाव्यापत्तिरेव तद्भावः ।
 सामाव्यं भावस्तत्खलु सादृश्यमेव नान्यः स्यात् ॥ २३८ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

ब्रीह्यादिप्रतिपत्तेः प्रा शादिसाम्यसंपत्तौ ।
 किं दीर्घं कालमसौ पूर्वसमत्वेन वर्तमानः सन् ॥ २३९ ॥
 उत्तरसमतां गच्छत्युत्तालपकालमिति संशयो भवति ।
 अत्रानियमो न्याय्यो न चेह किञ्चिन्नियामकं यस्मात् ॥ २४० ॥
 एवं प्राप्ते पठति हि नातिचिरेणेति सूत्रकारोऽयम् ।
 अल्पं ह्यल्पं कालं ते चाऽऽकाशादिसमतया स्थित्वा ॥ २४१ ॥
 भुवमापतन्ति पश्चादेते हि सहैव वर्षधाराभिः ।
 इत्येतदेव णं यस्माद्ब्रीह्यादिभावतः पश्चात् ॥ २४२ ॥
 श्रुतिरेषाऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति प्रदर्शयति ।
 छान्दस्या प्रक्रियया ह्यत्र तकारो हि लुप्त इह भवति ॥ २४३ ॥
 इह दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमणं स्वरूपमेव स्यात् ।
 ब्रीह्यादिभावपरतो दुर्निःसरणं प्रदर्शयन्ती सा ॥ २४४ ॥
 पूर्वेष्वाकाशादिषु सुखनिष्क्रमणं हि सूचयत्येव ।
 सुखदुःखताविशेषो निष्क्रमणस्य हि चिराचिरत्वकृतः ॥ २४५ ॥
 न हि भो णं कोऽसौ तस्मिन्नवधौ तनोरनिष्पत्तेः ।
 ब्रीह्यादिभावतः प्रागचिरेणैवावरोह इह तस्मात् ॥ २४६ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

तं रोहे हि प्रान्तरं तु पठितेयम् ।
 त ब्रीहियवा इत्य श्रुतिरत्र संशयोऽयं स्यात् ॥ २४७ ॥
 त्यापन्नास्तत्सुखदुःखानुशयिन एते स्युः ।
 मिकतनुषु हि किंवा संश्लेषमेव यान्तीति ॥ २४८ ॥
 वि त स्थावरभावानुशयिन एत इति ।
 स्थावरजात्यापत्तौ जनोर्हि मुख्यार्थतोपपन्ना स्यात् ॥ २४९ ॥

उपमोगः किल दृष्टः स्थावरजातावपि श्रुतिस्मृत्योः ।
 पशुविशसनादियोगादनिष्टफलता भवेदिहेष्टादेः ॥ २५० ॥
 तस्मादनुशयिनामिह भवति ब्रीह्यादिजन्म मुख्यं हि ।
 अनुशयिनां हि यथा वा मुख्यं स्याच्छृङ्गादिजन्म तद्वदिह ॥ २
 इति शङ्कायां ब्रूते ह्यन्यैर्जीवैरधिष्ठितेष्वेषु ।
 ब्रीह्यादिष्वनुशयिनः संसर्गं केवलं प्रपद्यन्ते ॥ २५२ ॥
 न हि तत्सुखदुःखभुजो यथा ह्ययं वायुधूमभावः स्यात् ।
 ब्रीह्यादिभाव एवं भवति हि संश्लेषमात्रमेवात्र ॥ २५३ ॥
 यस्माच्च तद्वदेव ह्यभिलापोऽत्रापि दृश्यते भूयः ।
 संकीर्तनं यदेतत्कर्मव्यापारमन्तरेणैव ॥ २५४ ॥
 तद्वद्भावः सोऽयं ह्याकाशादिप्रवर्षणान्तेषु ।
 भवति हि तत्र न किञ्चित्कर्मव्यापारकीर्तनं यस्मात् ॥ २५५ ॥
 कर्मव्यापारोऽयं कपूयचरणा इति प्रदेशेषु ।
 संकीर्तितो हि तत्र त्वनुशयिनां मुख्यमेव जन्म स्यात् ।
 अपि यद्यनुशयिनां चेन्मुख्यं ब्रीह्यादिजन्म भवति तदा ।
 तेष्वेव लूयमानेष्वपि किल तेष्वेव पच्यमानेषु ॥ २५७ ॥
 ब्रीह्यादिष्वनुशयिनः प्रवसेयुस्तदभिमानिनो ये स्युः ।
 यच्चाभिमन्यते किल जीवस्तस्मिन्निह पीड्यमाने तु ॥ २५८ ॥
 प्रवसति स चेत्ततः खल्वनुशयिनामेष नाभिलष्येत ।
 इह रेतःसिग्भावो योऽसौ ब्रीह्यादिभावतः पश्चात् ॥ २५९ ॥
 तस्मादनुशयिनां तत्सङ्गो ब्रीह्यादिभाव इह भवति ।
 स्थावरजन्मान्येषामपुण्ययोगेन भवति तच्च किल ॥ २६० ॥
 उपमोगस्थानं स्यात्तेषामेव हि न चानुशयिनां स्यात् ।
 दनुशयिनस्ते स्थावरभावं न चेह गच्छन्ति ॥ २६१ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

पशुविश दियोगादाध्वरिकं कर्म चाविशुद्धं स्यात् ।
 तस्य त्वनिष्टफलमपि युक्तं ब्रीह्यादिजन्म मुख्यमिति ॥ २६० ॥
 यच्चैतत्पूर्वोक्तं तदेतदत्र हि निरस्यते सूत्रे ।
 नाऽऽध्वरिकं कर्म स्यादशुद्धमेतस्य शास्त्रमूलत्वात् ॥ २६३ ॥
 यस्माद्धर्माद्धर्मावतीन्द्रियावेतयोश्च विज्ञानम् ।
 न हि शा न्तरेण च कस्यचिदपि किल सुमेधसो भवति ॥

यस्मिन्देशे काले तथा निमित्ते च भवति यो धर्मः ।
 भवति स एवाधर्मो यथोक्तदेशादिवैपरीत्येन ॥ २६५ ॥
 न ह्येवंविधयोरिह विज्ञानं शास्त्रमन्तरेण स्यात् ।
 हिंसानुग्रहरूपो ज्योतिष्टोमो हि धर्म इत्युक्तः ॥ २६६ ॥
 शास्त्रेणैव हि तस्मात्स कथमधर्म इति शक्यते वक्तुम् ।
 ननु च न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्येवमादिकं शास्त्रम् ॥ २६७ ॥
 अवगमयति हिंसामयमधर्म इति भूतगोचरामिति चेत् ।
 बाढं तदिदमथापि ह्युत्सर्गो भवति नापवादः स्यात् ॥ २६८ ॥
 अग्नीषोमीयं पशुमित्याद्यं भवति चापवादो हि ।
 अपवादशास्त्रविषयं हित्वा ह्युत्सर्गशास्त्रमखिलमपि ॥ २६९ ॥
 अवगमयति किल पुरुषं प्रवर्तयति तद्देव नान्यत्र ।
 न हि भिन्नविषययोरिह विरोधशङ्का प्रवर्तते शास्त्रे ॥ २७० ॥
 तस्मादिदमाध्वरिकं कर्म विशुद्धं हि शिष्टजनसेव्यम् ।
 शास्त्रैरनिन्द्यमानं स्थावरभावो न तस्य फलमुचितम् ॥ २७१ ॥
 ब्रह्मादिजन्म यदिदं तत्किल न श्वादिजन्मवद्भवति ।
 इह किल कपूयचरणानधिकृत्य श्वादिजन्म निर्दिष्टम् ॥ २७२ ॥
 नैवमिह किञ्चिदपि वाकर्म परामर्शल्लिङ्गमुपलब्धम् ।
 तस्माद्ब्रह्मादिष्वनुशयिनां संश्लेषमात्रमेव स्यात् ॥ २७३ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

ब्रह्मादिभाव इह किल तत्संश्लेषो न चान्यदिह भवति ।
 यस्मात्ततोऽनुशयिनां रेतःसिग्भाव एष आम्नातः ॥ २७४ ॥
 यो ह्यन्नमत्ति रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति ।
 रेतःसिग्भावोऽसौ मुख्यो नैवेह तस्य संभवति ॥ २७५ ॥
 स च रेतःसिग्भवति हि चिरजातः प्राप्तयौवनो योऽसौ ।
 कथमद्यमानभक्तानुगतोऽनुशयी हि मुख्यतद्भावम् ॥ २७६ ॥
 प्रतिपद्येत स तस्माद्रेतःसिग्योग एव तद्भावः ।
 आत्माऽवश्यं वाच्यस्तद्ब्रह्मादिभाव इह भवति ॥ २७७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

रेतःसिग्भावोत्तरमिह योनौ हि रेतसि निषिक्ते ।
 योनेरध्यनुशयिनां फलमोगायोपजायते देहः ॥ २७८ ॥

इममर्थमेव सकलं तद्य इहेत्यादिका श्रुतिर्भूते ।
 ब्रीह्यादिभावसमये तस्मादचिरान्न चावरोहेत्सः ॥ २७९ ॥
 योनिजमेव शरीरं तत्सुखदुःखं नितं भवेन्नान्यत् ।
 ब्रीह्यादिजन्म तत्तत्संज्ञे न चान्यदिति सिद्धम् ॥ ॥
 गत्यागतिसंसारो दुर्वारः कर्मिणामितीह स्यात् ।
 अनुसंधानात्तत्त्वज्ञानफलं कर्मफलविरागित्वम् ॥ २८१ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां तृतीयसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ २८२ ॥
 तत्र प्रथमे पादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ २८३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयपादप्रारम्भः ।

पूर्वोक्तवर्त्मना किल निरूढवैराग्यममलचित्तस्य ।
 यश्च पदार्थविवेको वाक्यार्थज्ञानसाधनीभूतः ॥ १ ॥
 सोऽयं द्वितीयपादे निरूप्यत इतीह पादयोरुभयोः ।
 हेतुफलभावरूपा संगतिरित्येतदत्र दर्शयति ॥ २ ॥
 गत्यागतिप्रभेदो जीवस्यास्य प्रपञ्चितः पूर्वम् ।
 तदवस्थाभेदोऽपि तत्र प्रपञ्च्यते सकलः ॥ ३ ॥
 तद्विशेषतया हि प्रथमं निमित्तस्त्वमर्थः स्यात् ।
 तेनावस्थाद्वारा तमेव चाऽऽदौ विवेचयित्वाऽन्ते ॥ ४ ॥
 आ पादपरिसमाप्तेर्विविच्यतेऽत्रैव तत्पदार्थोऽसौ ।
 पूर्वं जाग्रदवस्था गत्यागतिचिन्तया विनिर्दिष्टा ॥ ५ ॥
 सपदि स्वभावस्थां तदनन्तरमाविर्त्तिं प्रदर्शयति ।
 श्रुतिरेषा हि स यत्र स्वपित्तित्याद्या रथादिसृष्टिमिह ॥ ६ ॥
 तत्र प्रपञ्चयति सा प्रबोध इव पारमार्थिकी किंवा ।
 मायामयी हि सैषा सृष्टिरिति प्रभवतीह संदेहः ॥ ७ ॥
 तत्र च युक्तः पक्षः सृष्टिः सा पारमार्थिकीत्येतत् ।
 इत्येतमेव पक्षं भगवानत्र प्रदर्शयत्यादौ ॥ ८ ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

संध्यमिह स्वप्नः स्याद्यतः स जाग्रत्सुषुप्तयोः संधौ ।
भवति तथैवासाविहपरयोश्च लोकयोः संधौ ॥ ९ ॥
तस्मिन्संध्ये स्थाने सृष्टिरियं भवति तथ्यरूपैव ।
यस्मात्प्रमाणभूता श्रुतिरेवेमां हि सृष्टिमुपदिशति ॥ १० ॥
साऽथ रथान् रथयोगान्पथः सृजत एवमादिका भवति ॥ ११ ॥
स हि कर्तेत्याद्याऽपि श्रुतिरिममेव प्रदर्शयत्यर्थम् ॥ १२ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

निर्मातारमिहैके शास्त्रिनमात्मानमामनन्त्यपि च ।
प्रकटीकृतोऽयमर्थो य एष इत्यादिकेन वाक्येन ॥ १२ ॥
कामपदेनानेन च पुत्रादय एव तत्र गृह्यन्ते ।
नैवेच्छारूपास्ते यत इह तेष्वेव कामशब्दोऽयम् ॥ १३ ॥
यस्मात्कठवह्न्यां किल कामानां त्वेवमादिवाक्ये हि ।
पुत्रादिषु प्रयुक्तः पूर्वप्रकृतेषु कामशब्दोऽयम् ॥ १४ ॥
अत्र च निर्मातारं प्राज्ञं प्रकरणबलेन निश्चिनुमः ।
इह च प्रकरणमन्यत्रेत्याद्यं प्राज्ञविषयकं दृष्टम् ॥ १५ ॥
तद्गोचर एवासौ तदेव शुक्रमिति वाक्यशेषोऽपि ।
या प्राज्ञकर्तृका स्यात्सृष्टिः सा पारमार्थिकी दृष्टा ॥ १६ ॥
जागरितसंश्रिता किल भवति स्वप्नाश्रिताऽपि तद्वदियम् ।
श्रुतिरपि चाथो खल्विति तुल्यन्यायत्वमेतयोर्वक्ति ॥ १७ ॥
तस्मात्संध्ये स्थाने या सृष्टिर्दर्शिता रथादीनाम् ।
सा भवति तथ्यरूपेत्येवं प्राप्ते त्विदं पठति चाऽऽर्यः ॥ १८ ॥
मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥
इह पूर्वपक्षमेनं व्यावर्तयितुं तुशब्द इह पठितः ।
येयं संध्ये सृष्टिः सा किल मायैव केवलं भवति ॥ १९ ॥
तस्मात्कात्स्न्येनासावनभिव्यक्तस्वरूपतो दृष्टा ।
कात्स्न्येनाभिव्यक्तस्वरूप इह नैव दृश्यते स्वप्नः ॥ २० ॥
इह देशकालसाधनसंपत्तिरबाध एव कात्स्न्यं स्यात् ।
परमार्थवस्तुगोचरदेशादीनि हि न चास्य विद्यन्ते ॥ २१ ॥
स्वप्ने रथादिकानामुचितो देशो न चेह संभवति ।
न हि संवृते हि देहे रथादयस्ते लभेयुरवकाशम् ॥ २२ ॥

ननु देहाद्बहिरेव स्वप्नः स्याद्वाह्यवस्तुसाहाय्यात् ।
 श्रुतिरपि बहिष्कुलायादित्याद्या ह्येवमेव दर्शयति ॥ २३ ॥
 स्थितिगतिभेदश्चासौ नानिष्क्रान्ते समञ्जसो भवति ।
 इति तु न युक्तं यस्माज्जन्तोः सुप्तस्य हि क्षणेनैव ॥ २४ ॥
 अतिदूरपथं देशं पर्येतुं वा तथा विपर्येतुम् ।
 सामर्थ्यं कथमपि किल संपादयितुं न शक्यते तस्य ॥ २५ ॥
 प्रत्यागतिवर्जितमपि तं च स्वप्नं क्वचिच्च कथयन्ति ।
 अहमिह कुरुषु शयानस्तथैव निद्रापरिप्लुतः स्वप्ने ॥ २६ ॥
 पञ्चालानभिगतवांस्तत्रैत्याहं प्रबुद्ध इत्येवम् ।
 यदि देहादपयातः पञ्चालेषु हि तदा प्रबुध्येत ॥ २७ ॥
 नैवं प्रबुध्यतेऽसौ किंत्वत्रैव प्रबुध्यते कुरुषु ।
 येन च देहेनायं देशान्तरमश्नुवान इति मनुते ॥ २८ ॥
 तं शयनदेश एव हि पश्यन्त्यन्ये हि पार्श्वदेशस्थाः ।
 देशान्तराणि चायं सुप्तः स्वप्ने यथैव पश्यति हि ॥ २९ ॥
 तानि च न तथाभूतान्यपि तद्देशे भवन्ति सर्वेषाम् ।
 वृक्षयति चान्तरेव हि देहे स्वप्नं श्रुतिः स यत्रेति ॥ ३० ॥
 श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिष्कुलायश्रुतिर्हि गौणी स्यात् ।
 बहिरिव स कुलायादित्येवं तत्रैवशब्दयोगेन ॥ ३१ ॥
 यो हि वसन्नपि देहे न तेन कार्यं करोति किञ्चिदपि ।
 सोऽयं बहिरिव देहाद्भवतीत्येतच्च युक्तमेवास्य ॥ ३२ ॥
 स्थितिगत्यादिप्रत्ययभेदः सकलोऽपि विप्रलम्भः स्यात् ।
 कालविसंवादोऽपि स्वप्ने दृष्टो निशि प्रसुप्तः सन् ॥ ३३ ॥
 भारतवर्षे वासरमेकं मनुते कदाचिदिह मर्त्यः ।
 एवं क्षणिके स्वप्ने कदाचिद्भानिहातिवाहयति ॥ ३४ ॥
 अत्र निमित्तान्यपि वा न बुद्ध्ये समुचितानि विद्यन्ते ।
 तत्र रथादिग्रहणे न चक्षुरादीनि तस्य विद्यन्ते ॥ ३५ ॥
 निर्वर्तने रथादेः कुतोऽन्यशक्तिर्निमेषमात्रेण ।
 नापि रथादेः स्रष्टा तदाऽस्य दारूणि वा कुतस्तस्य ॥ ३६ ॥
 बाध्यन्ते खल्वेते स्वप्ने दृष्टाः प्रबोधसमये हि ।
 एते हि मवाधास्तत्रैवाऽऽद्यन्तयोर्हि दृश्यन्ते ॥ ३७ ॥

स्वप्ने रथोऽयमिति किल निर्णीतः स्यात्क्षणेन मनुजोऽयम् ।
मनुजोऽयमिति च तत्र हि निर्णीतः स्यात्क्षणेन वृक्षोऽयम् ॥ ३८ ॥
स्वप्ने रथाद्यभावं श्रावयति श्रुतिरियं न तत्रेति ।

। न्मायामात्रं न हि स्वतः स्यात्क्षणेन वृक्षोऽयम् ॥ ३९ ॥
इह यदि मायामात्रः स्वप्नः स्यात्तर्हि कश्चिदपि तत्र ।
न च परमार्थोऽस्तीति प्राप्तं तस्येदमुत्तरं ब्रूते ॥ ४० ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

स्वप्नो हि सूचकः स्यात्स भाविनोः साध्वसाधुनोरुभयोः ।
अत्र श्रुतिरेव यदा कर्मसु काम्येष्विति प्रदर्शयति ॥ ४१ ॥
स्त्रियमिह कार्ये कर्मण्यनुकूलां यः प्रपश्यति स्वप्ने ।
स्वेष्टार्थलामरूपां समृद्धिमस्मिन्स एष जानीयात् ॥ ४२ ॥
यश्च स्वप्ने पुरुषं पश्यति कृष्णं च कृष्णदन्तं च ।
न च खल्वेनं हन्तीत्यवगमयति साध्वसाधुसूचकताम् ॥ ४३ ॥
स्वप्नाध्यायविदोऽपि स्वप्नस्याऽऽचक्षते हि सूचकताम् ।

हि कुञ्जरारोहणादिकानि च भवन्ति धन्यानि ॥ ४४ ॥
यानि च खरयानादीन्यत्राधन्यानि वर्णयन्त्येवम् ।
मन्त्रादिमूलकाश्च स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनः स्युरिति ॥ ४५ ॥
तत्रापि सत्यता किल सूच्यार्थस्यैव सूचकस्य न हि ।
तस्मात्स्व ।स्य हि मायामात्रत्वमेतदुपपन्नम् ॥ ४६ ॥
यच्चोक्तमाह हीति व्याख्यातव्यं तदत्र भाक्तमिति ।
लाङ्गलमुद्ग्रहतीदं यथा गवादीनि तर्हि भाक्तं स्यात् ॥ ४७ ॥
तत्र च गवादिजीवननिमित्तता लाङ्गलस्य भवति यथा ।
कृषिकर्मद्वारैव हि तथैव चेहापि भवति हि स्वप्ने ॥ ४८ ॥
मोः कुरु दृष्टद्वारा स्वाप्रिकदृष्टां निमित्तितामत्र ।
रथकारस्येव रथं प्रति साक्षात्स्वप्नकर्तृता नास्य ॥ ४९ ॥
रथतुरगमानमूलकमोदत्रासादिदर्शनादस्य ।
तद्धेतुसुकृतदुष्कृत्त्वेन च निमित्तता तस्य ॥ ५० ॥
अपि जागरिते तस्य हि विषयेन्द्रिययोश्च सततसंयोगात् ।
देत्यादिज्योतिर्व्यतिकरतश्च स्वयंप्रकाशत्वम् ॥ ५१ ॥
इह दुर्विवेचनं स्यादिति मत्वा तद्विवेचनायैव ।

उपन्यस्तोऽयं श्रुतिरियमिह यदि रथादिसूष्टिपरा ॥ ५२ ॥

तर्हि स्वयंप्रभत्वं यत्प्रकृतं तच्च नैव निर्णीतम् ।
 तस्माद्व्यावृत्तिप्रतिपादनमेतदपि भाक्तम् ॥ ५३ ॥
 यच्चोक्तं प्राज्ञमिमं निर्मातारं समामनन्तीति ।
 तदपि च न समीचीनं यतः श्रुतिश्चैवमत्र दर्शयति ॥ ५४ ॥
 जाग्रते हत्वा निर्माय च वासनामयं देहम् ।
 आत्मीयबुद्धिवृत्त्या चैतन्येनानुमवति हि स्वप्नम् ॥ ५५ ॥
 जीवव्यापारं हि श्रुतिः स्वयमिति प्रदर्शयति तत्र ।
 दर्शयति चेममर्थं श्रुत्यन्तरमपि य एष इत्यादि ॥ ५६ ॥
 तस्यैव वाक्यशेषे तदेव श्रुत्य (शुक्रं) तदेवमाद्ये हि ।
 व्यावर्त्य जीवभावं चिरंतनं ब्रह्मभाव उपदिष्टः ॥ ५७ ॥
 तत्त्वमसीत्यादिवादिह न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्येत ।
 न प्राज्ञव्यापारः स्वप्नेऽपि निषिध्यते यतस्तस्य ॥ ५८ ॥
 सर्वेशत्वात्सर्वाधिष्ठातृत्वादि सकलमुपपन्नम् ।
 वियदादिसर्गवदयं न तथ्यरूपो हि संध्यसर्ग इति ॥ ५९ ॥
 प्रतिपादितमेतावन्न च वियदादेरपीह सत्यत्वम् ।
 यत आरम्भणसूत्रे मिथ्यात्वं दर्शितं हि सकलस्य ॥ ६० ॥
 ब्रह्मात्मतावबोधात्प्राग्वियदादिव्यवस्थितात्मा स्यात् ।
 संध्याश्रयस्तु न तथेत्यत इह मायामयत्वमुपदिष्टम् ॥ ६१ ॥
 सामग्र्याः कृताया विरहेऽपि स्वाप्तिके हि सृष्टिरियम् ।
 सांकल्पिके हि सत्या स्यादिति शङ्कां निवारयत्यधुना ॥ ६२ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो

ह्यस्य बन्धविपर्ययो ॥ ५ ॥

नन्वात्मनः परस्य ह्यंशो जीव इति दर्शितं पूर्वम् ।
 तत्प्रकाशशक्ती समे यथाऽग्निस्फुलिङ्गयोर्मवतः ॥ ६३ ॥
 ज्ञानेश्वरताशक्ती अपीह जीवेशयोः समे स्याताम् ।
 जीवस्यैव वशा सांकल्पिकी रथादीनाम् ॥ ६४ ॥
 सृष्टिर्हि तस्यादिति शङ्का न चेह कर्तव्या ।
 यद्यपि जीवे तिरंशांशित्वं तथाऽपि जीवस्य ॥ ६५ ॥
 प्रत्यक्षेणैवैषा परात्मविपरीतधर्मता वृष्टा ।
 आबेनेयं न संप्राप्ता ॥ ६६ ॥

किं त्वीश्वरसाधर्म्यं निरन्तरं तस्य विद्यमानमपि ।
 तदनाद्यविद्यया किल तिरोहितं तत्तिरोहितं सदपि ॥ ६७ ॥
 ध्यायत ईश्वरमनिशं यतमानस्य हि विधूतपापस्य ।
 तिमिरतिरस्कृतदृष्टेर्दृक्शक्तिरिवौषधादिवीर्येण ॥ ६८ ॥
 परमेश्वरप्रसादात्सिद्धस्याऽऽविर्मवेन्न चेतरेथा ।
 यस्मात्ततः परेशादस्य च जीवस्य बन्धमोक्षौ स्तः ॥ ६९ ॥
 अपरिज्ञानाद्वन्धो मोक्षस्तस्य स्वरूपविज्ञानात् ।
 ज्ञात्वा देवमिति श्रुतिरिममेवार्थं प्रदर्शयत्यत्र ॥ ७० ॥
 देवं साक्षात्कृत्वा विद्यादिक्लेशमूलनाशः स्यात् ।
 क्लेशापाये जनिमृतिरूपो बन्धः स्वतो निवर्त्येत ॥ ७१ ॥
 सविशेषाभिध्यानाद्विश्वैश्वर्यं तृतीयमणिमादि ।
 सिद्धतनौ भवति ततस्त्वात्मज्ञानेन केवलोऽयमिति ॥ ७२ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

जीवः परमात्मांशस्तिरस्कृतज्ञानपारमैश्वर्यः ।
 इति तु न युक्तं यस्मादतिरोभावस्तयोर्हि युक्तः स्यात् ॥ ७३ ॥
 दहनप्रकाशयोरिह यथा स्फुलिङ्गस्य तद्वादिति चेन्न ।
 सत्यं तथाऽपि तस्य ज्ञानेश्वर [भावयोस्तिरो]भावः ॥ ७४ ॥
 भव[ति हि देहयोगाद्देहेन्द्रियवेदनादि]युक्तस्य ।
 वह्नेररणिगतस्य हि ते एते द्वे तिस्कृते भवतः ॥ ७५ ॥
 [दहनप्रकाशने ये तयोर्थथा भस्मना तिरोभावः ।
 एवमविद्यामूलकदेहमनोबुद्ध्युपाधियोगेन ॥ ७६ ॥
 अविवे न्तिकृतो ज्ञानेश्वरभावयो]स्तिरोभावः ।
 वाशब्दो जीवेश्वरभेदाशङ्कानिवारणार्थः स्यात् ॥ ७७ ॥
 नन्वन्य एव जीव[स्तिरस्कृतज्ञानपारमैश्वर्यः ।
 किं देहयोगकल्पनयाऽनन्यत्वोपपादनादिति चेत् ॥ ७८ ॥
 अन्यत्वं हि परेशात्कथमपि जीवस्य नोपपद्येत ।
 यत्सेयमिति श्रुतिरिह सदात्मभावेन जीवमुपदिशति ॥ ७९ ॥
 तत्त्वमसीति श्रुतिरपि जीवस्योपदिशतीश्वरात्मत्वम् ।
 तस्माद्योऽसौ जीवः स भवति परमेश्वरादनन्यो हि ॥ ८० ॥
 स च भवति देहयोगात्तिरस्कृतज्ञानपारमैश्वर्यः ।
 सांकि तस्मात्तस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिः स्यात् ॥ ८१ ॥

सांकल्पिकी यदि स्यात्सृष्टिरियं स्वाप्निकी तथाऽनिष्टम् ।
 स्वप्नं कथमिह पश्येत्संकल्पयतीह कोऽपि नानिष्टम् ॥ ८२ ॥
 जागरितदेश एवेत्येषा श्रुतिरेव सत्यतां ब्रूते ।
 स्वप्नस्येति यदुक्तं तच्छ्रुतिवचनं न सत्यताकुलितम् ॥ ८३ ॥
 यस्माच्छ्रुत्यैवायं रथाद्यभावः प्रदर्शितः स्वप्ने ।
 यस्माच्च स्वप्नोऽयं जागरितप्रभववासनामूलः ॥ ८४ ॥
 जागरिततुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायमत इदं वचनम् ।
 तस्मात्स्वप्नस्यैवं मायामात्रत्वमेतदुपपन्नम् ॥ ८५ ॥
 एवमविद्याविलसितमेनं स्वप्नं विचार्य सम्यगिह ।
 वर्णयति तां सुषुप्तिं प्रतियोग्यनुयोगिभावसंगत्या ॥ ८६ ॥
 तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

तत्र च तद्यत्रैतत्सुप्त इति सुषुप्तविषयकाः श्रुतयः ।
 ताभिः प्रत्यवसृप्येत्यपराऽपि श्रुतिरियं सुषुप्तपरा ॥ ८७ ॥
 तासु तदा ीति श्रुतिरन्याऽपि हि सुषुप्तविषयैव ।
 त्रापि य एषोऽन्तर्हृदय इति श्रुतिस्तदर्थैव ॥ ८८ ॥
 तद्विषयाऽन्याऽपि सता सोम्य तदेत्यादिका श्रुतिर्भवति ।
 तत्र च न दीनि हि निरपेक्षाण्येव भिन्नभिन्नानि ॥ ८९ ॥
 सुप्तिस्थानानि स्युः परस्परापेक्षितानि तानीह ।
 एकं सुप्तिस्थानं स्यादिति वा भवति चात्र संदेहः ॥ ९० ॥
 सुप्तिस्थानानि स्युर्भिन्नानित्येतदत्र युक्तं स्यात् ।
 यस्मादेकार्थकता नाड्यादीनां प्रतीयते ह्यत्र ॥ ९१ ॥
 एकार्थानां कचिदपि परस्परापेक्षता तु न हि दृष्टा ।
 व्रीहियवादीनां न ह्येकार्थानां समुच्चयो दृष्टः ॥ ९२ ॥
 सुप्तावेका नाड्यादीनामपीह दृष्टैव ।
 नाडीषु इत्यपि पुरीततीत्येवमत्र निर्देशात् ॥ ९३ ॥
 नाडीषु सप्तमीयं तथा पुरीतति च दृश्यते सा हि ।
 ननु सप्तमी न दृष्टा सति किंतु सतेति दृष्टमिति चेन्न ॥ ९४ ॥
 अत्रापि शेषात् थोऽव ते योऽसौ ।
 आयतनैषी जीवः सदेतदुपसर्पतीति दर्शयति ॥ ९५ ॥
 ऽऽयतनमिति श्रुतिरियमायतनभावमस्य सतः ।
 सदेव प्राणो ह्याय इ मीवाच्यम् ॥ ९६ ॥

दृष्टा च सप्तमीयं सति संपद्येति वाक्यशेषे हि ।
 तस्मादेकार्थकता नाड्यादीनां प्रतीयते ह्यत्र ॥ ९७ ॥
 एवं च सति विकल्पात्स कदाचित्किंचिदेव हि स्थानम् ।
 सुप्तय उपसरतीति प्राप्ते तद्भावाव इति हि पठतीह ॥ ९८ ॥
 अत्र च तदभावपदं स्वप्नाभावं सुषुप्तमाचष्टे ।
 इह च चशब्दान्नाड्यादीन्यात्मानं समुच्चयेनैव ॥ ९९ ॥
 स्वप्नापायेऽपैति हि न विकल्पेनेति दर्शितं भवति ।
 यस्मान्नाड्यादीनां सुप्तिस्थानत्वमभिहितं श्रुत्या ॥ १०० ॥
 ग्रीहियवादीनामिव नन्वेकार्थत्वमत्र पूर्वोक्तम् ।
 तेन विकल्पो युक्तो न समुच्चय इति तु नेह वक्तव्यम् ॥ १०१ ॥
 एकविभक्तिश्रवणान्नैकार्थत्वं भवेद्विकल्पश्च ।
 नानार्थतासमुच्चययोरेकविभक्तिरत्र दृष्टा हि ॥ १०२ ॥
 प्राकारे प्रासादे पर्यङ्के शेत एवमादिषु हि ।
 तद्वन्नाडीषु पुरीतति च ब्रह्माणि समुच्चयेनायम् ॥ १०३ ॥
 स्वपितीत्येतद्युक्तं यस्माच्छ्रुतिरिह समुच्चयं ब्रूते ।
 तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचनेत्याद्या ॥ १०४ ॥
 सा चैकवाक्यमावान्नाडीप्राणादिकस्य दर्शयति ।
 सुप्तिस्थानत्वमिदं प्राणस्य ब्रह्मता तु समधिगता ॥ १०५ ॥
 ननु सुप्तिस्थानत्वं नाडीनामेव दर्शयत्येषा ।
 तासु तदा भवतीति श्रुतिरिति शङ्का न चेह कर्तव्या ॥ १०६ ॥
 श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं ब्रह्म प्रतिषेद्धुमनुचितं यस्मात् ।
 ब्रह्माणि नाडीद्वारा स्वपितीत्येतच्च युक्तमभिधातुम् ॥ १०७ ॥
 नाडीषु सप्तमीयं कथमिति शङ्का न चेह कर्तव्या ।
 नाडीभिरपि ब्रह्माणि सुप्तो नाडीषु सुप्त एव स्यात् ॥ १०८ ॥
 [यो गङ्गया हि सागरमभिगच्छति स गत एव ग] ज्ञायाम् ।
 अपि चेह रश्मिनाडीसमन्वितब्रह्मलोकमार्गस्य ॥ १०९ ॥
 [वक्तव्यत्वान्नाडीस्तुत्यर्थं सृष्टिकीर्तनं ज्ञेयम् ।
 एतच्च तं न कश्च] न पाप्मा स्पृशतीति दर्शयन्तीयम् ॥ ११० ॥
 [श्रुतिरपि नाडीः शंसति सृप्तो भवतीत्यनन्तरं पठिता ।
 पाप्मास्पर्शं हेतुं श्रुतिरेव तेजसा हीति वक्ति ॥ १११ ॥]
 इह तेजसेति नाडीगतं हि पित्ताख्यमत्र निर्दिशति ।
 अथवाऽत्र तेजसेति ब्रह्मण एवैष भवति निर्देशः ॥ ११२ ॥

ब्रह्मणि तेजःशब्दो दृष्टो ब्रह्मैव तेज एवेति ।
 नाडीद्वारा चासौ संपन्नो ब्रह्मणा तदा भवति ॥ ११३ ॥
 तस्माच्च तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीति दर्शितं भवति ।
 पाप्मस्पर्शाभावे परात्मसंपत्तिरेव हेतुरिति ॥ ११४ ॥
 सर्वे पाप्मान इति श्रुतिवचनेनैव दर्शितं भवति ।
 एवं सति प्रदेशान्तरसिद्धेन च परात्मनाऽनुगुणम् ॥ ११५ ॥
 नाडीनामपि सुप्तिस्थानत्वमिदं समाश्रितं भवति ।
 नाडीपरात्मनोरिह समुच्चयोऽसौ गुणप्रधानतया ॥ ११६ ॥
 तस्याः पुरीततोऽपि हि सुप्तिस्थानत्वमेवमेव स्यात् ।
 हृदयपरिवेष्टनं किल पुरीतदेतन्न चान्यदिह भवति ॥ ११७ ॥
 आकाशे हि तदन्तर्बर्तिनि परमे शयान एवासौ ।
 शेते पुरीततीति व्यपदेष्टुं शक्यते यथा लोके ॥ ११८ ॥
 नृपतिरिह वर्तमानः परितः प्राकारवेष्टिते हि पुरे ।
 प्राकारे नृपतिरसौ वर्तत इति वर्ण्यते जनैः सर्वैः ॥ ११९ ॥
 ब्रह्मत्वमुक्तमेव हि हृदयाकाशस्य दहरवाक्येण ।
 एवं त्रीणि श्रुतिभिः सुप्तिस्थानानि कीर्तितानीह ॥ १२० ॥
 : पुरीतद्ब्रह्म च नाडी पुरीतदुभयं हि ।
 स्याद्द्वारमात्रमेतद्ब्रह्मैकं तु सुप्त्यधिष्ठानम् ॥ १२१ ॥
 नाड्यः पुरीतदपि वा तदुपाध्याधार एव भवतीह ।
 यस्मात्करणान्यखिलान्यपि जीवस्यास्य तत्र वर्तन्ते ॥ १२२ ॥
 नोपाधिमन्तरेण स्वत एतस्यास्ति कश्चिदाधारः ।
 ब्रह्माधारत्वोक्तिः सत्तादात्म्यप्रदर्शनार्थैव ॥ १२३ ॥
 स्वमपीतो भवतीति श्रुतिरियमुक्तार्थमेव दर्शयति ।
 अपि च न कदाचिदपि वा जीवस्य ब्रह्मणाऽस्त्यसंपत्तिः ॥ १२४ ॥
 किंतु स्वप्ने जाग्रत्युपाधिसंपर्कतोऽस्य संप्राप्ताम् ।
 पररूपापत्तिमिवावेक्ष्य श्रुत्याऽनया हि तदुपशमात् ॥ १२५ ॥
 सुप्ता हि तस्य सेयं स्वरूपसंपत्तिरेवमुपदिष्टा ।
 एवं च सति कदाचित्सता स ते कदाचिदयम् ॥ १२६ ॥
 न हि संपद्यत इति यत्तदेतदखिलं ह्ययुक्तमेवात्र ।
 सति संपन्नस्तावन्न विजानातीह किञ्चिदपि यच्च ॥ १२७ ॥

सत्संपत्तावनयोरेकत्वात्तदपि युक्तमेवेह ।
 एतन्नाडीषु पुरीतति च शयानस्य नैव युक्तं स्यात् ॥ १२८ ॥
 नाविज्ञाने कारणमिह सति भेदे हि दृश्यते किमपि ।
 तत्रान्योऽन्यत्पश्येदिति श्रुतिश्चैवमेव दर्शयति ॥ १२९ ॥
 दूरादिवशादेवाविज्ञानं यद्यपि कचिद्दृष्टम् ।
 इह तु तथा नैव स्यान्न हि जीवोऽसौ स्वतः परिच्छिन्नः ॥ १३० ॥
 तस्य परिच्छेदोऽसावुपाधियोगेन संप्रवृत्तो हि ।
 उपशान्ते चोपाधौ सति संपन्नस्य तदिदमिह युक्तम् ॥ १३१ ॥
 न हि नाड्यादिसमुच्चयमभिधातुं सूत्रभेतदारब्धम् ।
 नाड्यः सुप्तिस्थानं भवति तथैतत्पुरीतदथवेति ॥ १३२ ॥
 न ह्येतद्विज्ञानात्प्रयोजनं किमपि वक्तुमिह शक्यम् ।
 नैतद्विज्ञानप्रतिबद्धं वा फलमिहास्ति किञ्चिदिह ॥ १३३ ॥
 न ह्येतद्विज्ञानं कस्यचिदङ्गं हि फलवन्तो भवति ।
 ब्रह्मानपायि सुप्तिस्थानमितीदं विवक्षितं भवति ॥ १३४ ॥
 ब्रह्मात्मतावबोधः स्वप्राद्यस्पृष्टतावबोधश्च ।
 तेन फलं स्यात्तस्मात्सुप्तिस्थानं स एष आत्मैव ॥ १३५ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्मादात्मैवायं सुप्तिस्थानं न चान्यद्वत् एव ।
 तस्मादात्मन एव प्रबोध उपदिश्यते हि सर्वत्र ॥ १३६ ॥
 श्रुतिरेषा हि यथाऽग्नेः क्षुद्रा इत्यादिका प्रदर्शयति ।
 अग्रेर्यथा स्फुलिङ्गास्तथाऽऽत्मनो व्युच्चरन्ति सर्व इति ॥ १३७ ॥
 एवं सत आगम्येत्याद्या श्रुतिरेतमर्थमुपदिशति ।
 अत्र विकल्पाश्रयणे नाडीभ्योऽपि कचित्प्रबुध्येत ॥ १३८ ॥

स . . तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

अत्र प्रबुध्यमानः सत्संपन्नो य एष जीवः स्यात् ।
 प्रतिबुध्यते स एव हि किंवाऽन्य इतीह भवति चिन्तेयम् ॥ १३९ ॥
 तत्रानियमेनैव प्रबोध इति वक्तुमत्र युक्तं हि ।
 लोके जलराशौ हि प्रक्षिप्तो यश्च भवति जलबिन्दुः ॥ १४० ॥
 जलराशिरेव स भवति पुनरुद्धरणे स एव जलबिन्दुः ।
 भवतीति दुर्बिबेचनमिदमत्र यथा तथैव देहोऽपि ॥ १४१ ॥

सुप्तो हि संप्रसन्नः परात्मनैकात्मभावमापन्नः ।
 योऽसौ भवति कथं वा पुनरुत्थातुं स एव शक्नोति ॥ १४२ ॥
 तस्मात्स वेश्वरोऽन्यो जीवो वाऽत्र प्रबुध्यते कश्चित् ।
 [इति शङ्काऽत्र न कार्योत्तिष्ठति जीवः स एव सुप्त] इति ॥ १४३ ॥
 एवं कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्योऽवगम्यते यस्मात् ।
 लोके हि कर्म[णोऽनुष्ठितस्य शेषं तु दृश्यते कुर्वन्] ॥ १४४ ॥
 उपदेशमन्तरेणाप्यन्योत्थाने न युज्यते तदिदम् ।
 न ह्यन्येन च लोके सा[मिच्छितं कर्म विद्यते तस्य] ॥ १४५ ॥
 कथमन्यः स्वयमेव हि कर्तुं शेषक्रियां प्रवर्तेत ।
 तस्मादेकः कर्ता पूर्वोत्तरवासरेष्विहैकस्य ॥ १४६ ॥
 एवमदोऽद्राक्षमिति प्रागनुभूतस्य भवति यत्पश्चात् ।
 स्मरणं स्मरामि तदिति ह्यन्योत्थाने तु नोपपद्येत ॥ १४७ ॥
 प्रतियोन्याद्रवतीति च तथैव सर्वाः प्रजा इति प्रथिताः ।
 स्वापप्रबोधवाक्यप्रदर्शिता ये भवन्ति शब्दास्ते ॥ १४८ ॥
 असा भवेयुः स एव तस्मात्प्रबुध्यते नान्यः ।
 एवं कर्मविधिभ्यः स एव चोत्तिष्ठतीति मातीह ॥ १४९ ॥
 अन्योत्थाने विधयः कर्मपरा ये निरर्थकाः स्युस्ते ।
 अपि चेह सुप्तमात्रो मुच्येत तदा हि कर्मणा किं स्यात् ॥ १५० ॥
 अन्योत्थाने यदि किल जीवो देहान्तरीय उ ेत् ।
 तत्रत्यव्यवहारः सकलो निर्लेपमेष लुप्येत ॥ १५१ ॥
 अन्यत्र सुप्त एव ह्यन्यत्रोत्तिष्ठतीति कल्प्येत ।
 नास्यां हि कल्पनायां कश्चन लाभो निरर्थिकैवैषा ॥ १५२ ॥
 विध्वस्ताविद्यस्य च मु ोत्थानमीश्वरस्य तथा ।
 दूरापेतं तस्मादसंगतैषा हि कल्पना सकला ॥ १५३ ॥
 अकृत कृतनाशावन्योत्थाने तु दुर्निवारौ हि ।
 तस्माद्य एव सुप्तः स एव चोत्तिष्ठतीति युक्तमिह ॥ १५४ ॥
 जलराशौ निक्षिप्तो जलबिन्दुरिवैकतां गतो योऽसौ ।
 सति ो जीवो नार्हत्युत्थातुमिति हि यच्चोक्तम् ॥ १५५ ॥
 तत्र च दृष्टान्तोऽयं जलबिन्दुर्विषम एष मातीह ।
 जलबिन्दोरुद्धरणे न हि तत्र विवे ारणं किमपि ॥ १५६ ॥

तदनु णं तस्मात्तत्र च युक्तं न चैवमत्रापि ।

किल विवेककारणमस्ति हि कर्म च तथैव चा ॥ १५७ ॥

किंचेह दुर्विवेचनघोरन्यैस्मदादिभिर्जगति ।

मिलितक्षीरोदकयोर्हंसेन यथा विवेचनं भवति ॥ १५८ ॥

प्राणिकृतसु कर्माद्यपेक्षयैवेश्वरः करोतीदम् ।

न हि जीवोऽत्र परस्माद्वि पो य एष निर्दिष्टः ॥ १५९ ॥

न हि जलबिन्दुरिवायं जलराशेर्न हि यथा पृथग्भूतः ।

न तथाऽसौ जीवः स्यात्किंतु स याद्युपाधियोगेन ॥ १६० ॥

परमात्मा सन्नप्य एचर्यत एष जीव इति लोके ।

बन्धानुवृत्तिरेषा योपाधिसंगता भवति ॥ १६१ ॥

तदुपाधिकजीवस्य व्यवहारोऽवदेव भवतीह ।

सा यदि तदन्तरगता व्यवहारोऽर्थे तदन्तरस्यैव ॥ १६२ ॥

सोऽयमुपाधिः स्वापप्रबोधयोः स्थूलसूक्ष्मभावेन ।

सततानुवृत्त एव हि स एव तस्मात्प्रबुध्यते नान्यः ॥ १६३ ॥

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

अस्ति हि मुग्धः कश्चिद्यं मूर्छित इति जना हि कथयन्ति ।

स च खलु किमवस्थः स्यादिति चिन्तायां नि ते सेषम् ॥ १६४ ॥

शारीरस्यावस्था भवन्ति तिस्रस्तथा हि जागरितम् ।

स्वप्नः तिरेवं देहादपस्मृतिरिह चतुर्थी स्यात् ॥ १६५ ॥

इह पञ्चमी त्ववस्था श्रुतौ स्मृतौ वाऽपि न प्रसिद्धाऽस्ति ।

तस्मादेषाऽवस्था भवति हि तिसृणां हि काचिदन्यतमा ॥ १६६ ॥

इत्याशङ्का सकला निरस्यते सपदि सूत्रकारेण ।

न हि जागरितावस्थो मुग्धो योऽसौ कदाचिदपि भवति ॥ १६७ ॥

यस्मात्स हीन्द्रियैरिह विषयान्नैवेक्षते कदाचिदपि ।

नन्विषुकारन्यायाज्जाग्रदवस्थो भवेदसौ मुग्धः ॥ १६८ ॥

इष्वास नस्को यदेषुकारो हि जाग्रदपि चायम् ।

नैवान्यान्विषयानिह समीक्षते तद्वदेव मुग्धोऽपि ॥ १६९ ॥

मुसलामिधातजनितप्रभूतदुःखानुभूतिविकलमनाः ।

जाग्रदपि चायमन्यान्विषयानीक्षत इतीह न हि युक्तम् ॥ १७० ॥

व्यापृतमना ब्रवीति ह्ययमिषुकारः स्वकृत्यमखिलमपि ।

इषुमुपलभमानो ह्ययमेतावत्कालमासमत्रेति ॥ १७१ ॥

मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीति न मयाऽत्र चेतितं किमपि ।
 एतावन्तं कालं प्रक्षिप्तोऽन्धे तमस्यभूवमिति ॥ १७२ ॥
 तस्मान्न हि जागर्त्ययमपि च स्वप्नान्न पश्यति ह्येषः ।
 निःसंज्ञत्वादयमिह नापि मृतः स्यादिहोष्मसद्भावात् ॥ १७३ ॥
 मुग्धे जन्तौ हि मृतो न वा मृतोऽयमिति संशयानास्तु ।
 ऊष्माऽस्ति नास्ति वेति स्पृशन्ति हृदयं तदत्र निर्णेतुम् ॥ १७४ ॥
 प्राणोऽस्ति नास्ति वेति हि निर्णेतुं नासिकाप्रदेशमपि ।
 प्राणं चोष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते यदा हि तत्रैव ॥ १७५ ॥
 नायं मृत इति मत्वा संज्ञालाभाय तं भिषज्यन्ति ।
 नन्विह निःसंज्ञत्वात्सुषुप्त एवास्तु मुग्ध इति चेन्न ॥ १७६ ॥
 मुग्धोऽयं चिरमपि किल नोच्छ्वसिति सवेपथुश्च देहोऽस्य ।
 वदनं मयानकं स्यान्नेत्रे विष्फारिते हि भवतोऽस्य ॥ १७७ ॥
 सुप्तः वदनः पुनः पुनस्तुल्यकालमुच्छ्वसिति ।
 नेत्रे निमीलिते किल न च देहो वेपमान इह दृष्टः ॥ १७८ ॥
 सुप्तं हि पाणिपेषणमात्रेणोत्थापयन्ति न तथेमम् ।
 मुद्गरपातेनापि च निमित्तमेदश्च भवति चेह तयोः ॥ १७९ ॥
 भिषातमूलो मोहः स्वापः श्रमादिमूलः स्यात् ।
 परिशेषादिह तादिदं मुग्धत्वं भवति चार्धसंपत्तिः ॥ १८० ॥
 यत इह निःसंज्ञोऽयं संपन्नः स्यादथाप्यसंपन्नः ।
 इतरविलक्षणभावात्तस्माद्युक्तेयमर्धसंपत्तिः ॥ १८१ ॥
 ननु मुग्धता कथं वा पुनरिह भवतीयमर्धसंपत्तिः ।
 इह सता सोम्येति श्रुत्या सुप्तं प्रतीत्यमुपदिष्टम् ॥ ८२ ॥
 च सति संपत्तिः स्तेनत्वाद्यखिलधर्मराहित्यम् ।
 ।।दिकर्मबन्धनवियोगमपि यत्सुखित्वदुःखादेः ॥ १८३ ॥
 सकलोऽयं सुप्ते पुरुषे प्रदर्शितो हि तथा ।
 स च खलु मुग्धे तुल्यो ह्येवमुपाध्युपशयोऽपि तुल्यः स्यात् ॥ १८४ ॥
 तस्मात्सुप्तवदेव हि मुग्धे युक्ता हि कृत्स्नसंपत्तिः ।
 इति वयं ब्रूमः संपत्तिर्ब्रह्मणाऽस्य भवतीति ॥ १८५ ॥
 किञ्चेतन्मुग्धत्वं सुषुप्तधर्मार्धधर्मयोगेण ।
 ।।वि ।।भिप्रेतमिति तु निर्णीतम् ॥ १८६ ॥

दर्शितमेव हि पूर्वं वैलक्षण्यं हि सुप्तिमुग्धतयोः ।
 द्वारमभिमवति चैतन्मुग्धत्वं मृत्युलोकसंक्रमणे ॥ १८७ ॥
 तस्माद्ब्रह्मविदोऽत्र हि वदन्ति मुग्धत्वमर्धसंपत्तिम् ।
 नैवेह पञ्चमी किल काचिदवस्थेति यच्च पूर्वोक्तम् ॥ १८८ ॥
 नासौ दोषो यस्मात्कादाचित्की भवेदवस्थेयम् ।
 तेन श्रुतौ स्मृतौ वा मुग्धावस्था न हि प्रसिद्धाऽस्ति ॥ १८९ ॥
 यदि मुग्धताऽप्रसिद्धा कथं विचार इति नेह शङ्का स्यात् ।
 देषाऽवस्था लोकायुर्वेदयोः प्रसिद्धैव ॥ १९० ॥
 च सुषुप्तिमृत्योर्धर्माणामर्धधर्मसंपत्त्या ।
 इह मुग्धता हि लोके न गण्यते पञ्चमीति केनापि ॥ १९१ ॥
 सर्वावस्थाभिरसावलित्त एव त्वमर्थ इत्येवम् ।
 सम्यग्विचार्य संप्रति निरूपयति तत्पदार्थमीशानम् ॥ १९२ ॥
 न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ १९३ ॥
 अत्र त्वमर्थजिज्ञासोपरमानन्तरं हि तस्यैव ।
 अवसरसंगत्या हि स्वरूपभूतं विचार्यते ब्रह्म ॥ १९४ ॥
 सन्त्यत्रोभयलिङ्गाः श्रुतयो ब्रह्मस्वरूपबोधपराः ।
 अत्र ि सर्वकर्मत्याद्याः सविशेषगोचराः श्रुतयः ॥ १९५ ॥
 अस्थूलमे द्याः ुः किल निर्विशेषबोधपराः ।
 श्रुतिषु सतीष्वेतासु ब्रह्मोभयलिङ्गमेव किंवा स्यात् ॥ १९६ ॥
 अन्यतरलिङ्गमथ वा यदाऽपि चान्यतरलिङ्गमेतत्स्यात् ।
 सविशेषलिङ्गमेतत्किंवा तन्निर्विशेषमेवेति ॥ १९७ ॥
 संदेहे सति तत्र ब्रह्मोभयलिङ्गमिति तु युक्तं स्यात् ।
 पूर्वत्र सुप्तिमरणोभयरूपं वर्णितं हि मुग्धत्वम् ॥ १९८ ॥
 तद्वच्छ्रुत्यनुसाराद्ब्रह्मात्र ध्येयमुभयरूपं स्यात् ।
 इति दृष्टान्तालम्बाद्ब्रह्मण्युभयात्मकत्वशङ्कायाम् ॥ १९९ ॥
 तामेतामाशङ्कां निरसितुमेतत्प्रवर्तितं सूत्रम् ।
 अत्रोभयलिङ्गत्वं स्वत एव परस्य नोपपन्नं स्यात् ॥ २०० ॥
 वस्त्वेकमेव लोके भवति हि रूपादिगुणगणोपेतम् ।
 तद्विपरीतं चेति धारयितुं कथं हि शक्येत ॥ २०१ ॥
 नोपाधियोगतोऽन्यादृशस्य चान्यादृशः स्वभावः स्यात् ।
 न स्वच्छः स्फटिकोऽसावस्वच्छोऽलक्तकादियोगेन ॥ २०२ ॥

स्वच्छत्वव्यपदेशोऽयं भ्रान्तिमूलको दृष्टः ।
 ये चोपाधय इह ते भवन्त्यविद्यासमुत्थिता एव ॥ २०२ ॥
 तन्मूलकं हि तदिदं भ्रान्त्यायत्तं न वस्तुवृत्तमतः ।
 अन्यतराश्रयणेऽपि प्रतिपाद्यं ब्रह्म निर्विशेषमिह ॥ २०३ ॥
 ब्रह्मप्रतिपत्तिपरेष्वशब्दमस्पर्शमेवमाद्येषु ।
 तदपास्तसर्वोपाधिविशेषं प्रपञ्चितं ॥ २०४ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यन्निर्विशेषमेव प्रतिपत्तिं तु पूर्वोक्तम् ।
 तन्नोपपद्यतेऽत्र ब्रह्माकारास्तु भिन्नभिन्ना हि ॥ २०५ ॥
 उपदिश्यन्ते ते हि प्रतिविद्यं सकलानिगमवाक्येषु ।
 चतुष्पादित्यपि षोडशकलमिति च वर्णितं ब्रह्म ॥ २०६ ॥
 तद्वच्च वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म सकलभुवनतनु ।
 वैश्वानरशब्दितमपि कथयन्ति ब्रह्म सर्ववेदान्ताः ॥ २०७ ॥
 तत्सविशेषत्वं परात्मनोऽवश्यमभ्युपेयमिह ।
 नो चेन्निर्विषयं स्यात्सकलमिदं भेदशास्त्रमिति चेन्न ॥ २०८ ॥
 यस्मादभेदमेव प्रत्येकं ब्रह्मणः श्रुतिर्व्रूते ।
 य मेवमाद्या श्रुतिरस्याभेदमेवमुपदिशति ॥ २०९ ॥
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो योऽस्यां भवेत्पृथिव्यां सः ।
 यश्चाध्यात्मं पुरुषः शारीरः सोऽपि तादृशो गदितः ॥ २१० ॥
 तावेवंविधरूपौ निर्दिश्याभेदमेव हि ब्रूते ।
 अयमेव स योऽयमिति श्रुतिरध्यात्मादिभेदमपवार्य ॥ २११ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चेह भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददृष्टिमिमाम् ।
 एके हि शाखिनः किल मनसैवेत्यादिना पठन्तीह ॥ २१२ ॥
 अन्येऽपि भोक्तृभोग्यप्रेरितुरूपस्य सकलजगतोऽपि ।
 ब्रह्मात्मतां वदन्ति हि मोक्ता भोग्यमिति वाक्यनिचयेन ॥ २१३ ॥
 सविशेषनिर्विशेषब्रह्मपरासु च सतीष्वपि श्रुतिषु ।
 ननु निर्विशे ब्रह्म कथं स्यादितिह नाऽऽशङ्क्यम् ॥ २१४ ॥
 अत्रातत्परतत्परविप्रतिषेधे हि तत्परं वत् ।
 एतद्व्यायाश्रयणान्नासौ दोष इति पठन्ति सूत्रमिदम् ॥ २१५ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपादिरहितमेव ब्रह्म परं स्यात्ततो न विपरीतम् ।
श्रुतिवचनानि च सर्वाण्यपि दृश्यन्ते हि तत्प्रधानानि ॥ २१६ ॥
अस्थूलमेवमाद्यं ह्यशब्दमस्पर्शमेवमाद्यपि च ।
आकाशो हेत्यादिकमपि किल दिव्यो ह्यमूर्त इत्याद्यम् ॥ २१७ ॥
यच्चान्यदपि तदेतद्ब्रह्मापूर्वमिति निगमवाक्यं स्यात् ।
परतत्त्वबोधकानि ह्येतानि भवन्ति तत्प्रधानानि ॥ २१८ ॥
तस्माच्च निर्विशेषं श्रुतिवचनेषु हि यथाश्रुतं ग्राह्यम् ।
आकारवत्पराणि श्रुतिवचनानि तु न तत्प्रधानानि ॥ २१९ ॥
किंत्वेतानि भवन्ति हि सविशेषोपासनाप्रधानानि ।
असति विरोधे तेषामाश्रयितव्यं यथाश्रुतं भवति ॥ २२० ॥
सति च विरोधे कल्पितविशेषसालम्बनानि तानि स्युः ।
न हि निर्विशेषवाक्याण्येवं कुत्रापि सावकाशानि ॥ २२१ ॥
तस्माद्भवन्ति तानि हि परात्मतत्त्वप्रधानवाक्यानि ।
इममर्थमेव सकलं बोधयितुं सूत्रमेतदिह पठति ॥ २२२ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

लोके यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रो नमस्थलव्यापी ।
ऋजुवक्र कलिते ह्यङ्गुल्यादावुपाधिसंबन्धात् ॥ २२३ ॥
तद्भावं प्राप्त इव प्रतिपन्नो न प्रपद्यते हि तथा ।
तत्तूपाधिवशेनाऽऽयातीव हि तत्तदाकृतिं ब्रह्म ॥ २२४ ॥
एवमुपास्त्यङ्गुतया साकारब्रह्मविषयवाक्याणाम् ।
न च वैयर्थ्याशङ्का भवति हि नैवेह वेदवाक्यानाम् ॥ २२५ ॥
कस्यचिदनर्थकत्वं कस्यचिदिह सार्थकत्वमिति युक्तम् ।
सर्वस्य वेदराशेः प्रमाणभावे यतो हि न विशेषः ॥ २२६ ॥
नोपाधियोगतोऽपि ब्रह्मोभयलिङ्गमिति तु यच्चोक्तम् ।
इह तद्विरुद्धमुक्तं भवतीत्येवं न शङ्कनीयमिह ॥ २२७ ॥
यच्चोपाध्यायत्तं तदिदं नैवेह वस्तुधर्मः स्यात् ।
आविद्यका ह्युपाधय इत्येतत्सकलमेव पूर्वोक्तम् ॥ २२८ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

स यथा सैन्धवघन इत्येषा श्रुतिरैवमत्र दर्शयति ।
ब्रह्म प्रज्ञानघनं रूपान्तररहितमेकमविशेषम् ॥ २२९ ॥

यद्वत्सैन्धववन इह बहिरन्तश्चैकलवणरस एव ।

चैतन्यमात्रमेव ब्रह्म निरन्तरमिदं तथैवेति ॥ २३० ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति श्रुतिरेषा ह्यथात आदेश एवमाद्या हि ।

इतरप्रतिषेधेन ब्रह्मण एतस्य निर्विशेषत्वम् ॥ २३१ ॥

श्रुतिरन्यदेव तद्विदितादित्याद्याऽपि दर्शयत्येवम् ।

अन्याऽप्यत्र यतो वाच इति श्रुतिरपि तथैव दर्शयति ॥ २३२ ॥

बाष्कलिना बाभ्रव्यः पृष्ठः सन्नेतमवचनेनैव ।

ब्रह्म प्रोवाचेति श्रुयत इह निगमवाक्य एव किल ॥ २३३ ॥

तत्र स होवाचाधीहीति प्रथमं स एष पृष्ठः सन् ।

नोवाच किञ्चिदयमिति तेन प्रश्नद्वये कृते पश्चात् ॥ २३४ ॥

त्वं तु न जानास्येवं भवति ह्युपशान्त एष आत्मेति ।

आत्माऽपास्तद्वैतो ह्यवचनमत उत्तरं भवेत्तस्य ॥ २३५ ॥

सौत्रश्चाथोऽशब्दस्तदर्थको नान्यमर्थमाचष्टे ।

गीतादिस्मृतिवचनैर्ब्रह्म परं निर्विशेषमुपदिष्टम् ॥ २३६ ॥

एतच्चानादिमदिता वाक्येषु स्पष्टमेवमन्यत्र ।

नारायणोपदिष्टे माया ह्येषा मयेति वाक्ये हि ॥ २३७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एवाऽऽत्मा सोऽयं चैतन्यैकस्वरूप एव स्यात् ।

वाङ्मनसातीतः स्यादितरप्रतिषेधसमुपदेशश्च ॥ २३८ ॥

तस्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकविशेषवत्तां हि ।

आलम्ब्य मोक्षशास्त्रे ह्युपमा जलसूर्यकादिभिः कथिता ॥ २३९ ॥

दर्शयति श्रुतिरेषा यथा ह्ययं ज्योतिरेवमाद्या हि ।

सूर्यो यथाऽनुगच्छन्नपो हि भिन्ना उपाधियोगेन ॥ २४० ॥

भिन्नस्तथाऽयमात्मा क्षेत्रेषूपधितो हि भिन्न इति ।

श्रुतिरेक एव हीति च भूते भूते व्यवस्थितो ह्यात्मा ॥ २४१ ॥

बहुधैकधा च दृश्यत एको जलचन्द्रवदिति वर्णयति ।

सूर्यक इति कप्रत्यय इह सूत्रे द्योतनार्थको भवति ॥ २४२ ॥

अम्बुवदग्रहणान्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

ननु जलसूर्याद्युपमा न चाऽऽत्मनः कथमपीह संभवति ।
सूर्यादिभ्यो भवति हि जलमेतद्विप्रकृष्टदेशस्थम् ॥ २४३ ॥
रूपवतः सूर्यस्य प्रतिबिम्बस्तत्र युक्त एव स्यात् ।
अत्र च मायाबुद्ध्याद्युपाधयो नैव दूरदेशस्थाः ॥ २४४ ॥
स्वरूपमेव हि सर्वात्मकमपि च सर्वदेशगतम् ।
तस्माद्बुद्धान्तोऽसावयुक्त इत्यस्य चोत्तरं पठति ॥ २४५ ॥

वृद्धिह्रासभावत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

दृष्टान्तोऽसौ युक्तो विवक्षितांशो यतोऽत्र संभवति ।
दार्ष्टान्तिकस्य लोके दृष्टान्ते न च सर्वसाम्यं स्यात् ॥ २४६ ॥
नैतत्स्वमनीषिकया दृष्टान्तप्रणयनं कृतं किंतु ।
शास्त्रोपदर्शितस्य हि फलमात्रमिहोपदिश्यते तस्य ॥ २४७ ॥
तदिदं प्रयोजनं स्याद्यदात्मनो निर्विशेषतारूपम् ।
अत्र च विवक्षितं यत्सारूप्यं तदिदमीदृशं भवति ॥ २४८ ॥
जलगतमिह सूर्यादिप्रतिबिम्बं यच्च दृश्यते तदिदम् ।
वर्धत इह जलवृद्धौ तद्भासे ह्रसति किंच जलचलने ॥ २४९ ॥
चलति च जलभेदे किल भिद्यत इति चैतदेवमिह भवति ।
जलधर्मानुविधायि हि न तथात्वं भवति चास्य सूर्यस्य ॥ २५० ॥
एवं ब्रह्माविकृतं परमार्थत एकरूपमपि सदिह ।
देहाद्युपाधियोगाद्भजत इहोपाधिधर्मवृद्ध्यादीन् ॥ २५१ ॥
दार्ष्टान्तिकदृष्टान्तोभययोरेवं यथोक्तधर्मेण ।
सारूप्याद्बुद्धान्तः समञ्जसोऽयं तथा च न विरोधः ॥ २५२ ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

अत्र पुरश्चक्र इति श्रुतिः परस्य प्रवेशमभिधत्ते ।
द्विपदशरीराणि तथा चतुष्पदानि च वपूंषि सृष्ट्वा सा ॥ २५३ ॥
पूर्वं हि चक्षुरादेः पक्षित्वेनाविशत्स तानीति ।
श्रुतिरन्याऽनेनेति प्रवेशमत्र च परं प्रदर्शयति ॥ २५४ ॥
तस्माद्युक्तः सोऽयं योऽसौ जलसूर्यकादिबुद्धान्तः ।
ब्रह्म न चोभयलिङ्गं नापि च सविशेषलिङ्गमिति सिद्धम् ॥ २५५ ॥

इह कल्पयन्ति केचिद्वे अधिकरणे हि तत्र च प्रथमम् ।

किंवा प्राप्तविशेषं सविशेषं ब्रह्म किं भवेदिति हि ॥ २५६ ॥

पूर्वस्मादधिकरणात्प्रत्यस्तमितप्रपञ्चता सिद्धा ।

किं सल्लक्षणमेतद्ब्रह्म भवेद्बोधलक्षणं वेति ॥ २५७ ॥

वा तदुभयलक्षणमिति शङ्कायां द्वितीयमधिकरणम् ।

इह सर्वथाऽप्यनर्थकमधिकरणान्तराभिदं ह्यनारब्धम् ॥ २५८ ॥

धिकरणमिदं स्यादनेकलिङ्गत्वनिरसनार्थं हि ।

तत्किल पूर्वैव हि न स्थानत इत्यनेन परिभूतम् ॥ २५९ ॥

उत्तरमधिकरणमिदं प्रकाशवच्चेति विफलमेव स्यात् ।

सल्लक्षणमेवेदं न बोधलक्षणमिदं भवेद्ब्रह्म ॥ २६० ॥

इति शङ्कितुं न शक्यं विज्ञानघनश्रुतेर्विरोधेन ।

अपगतचैतन्यं तद्ब्रह्म कथं वाऽपि चेतनस्यास्य ॥ २६१ ॥

जीवस्य श्रुतिवचनैस्तदात्मभावेन चोपदिश्येत ।

नाप्यत्र बोधलक्षणमेव न सल्लक्षणं तदेतदिति ॥ २६२ ॥

वक्तुं शक्यमिह स्यादस्तीत्यादिश्रुतेर्विरोधेन ।

तदुभयलक्षणमेव ब्रह्मेत्यपि नेह शङ्कितुं शक्यम् ॥ २६३ ॥

तस्यैकलिङ्गतायाः पूर्वोक्ताया विरोध एव स्यात् ।

सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन तथैव सत्तयोपेतम् ॥ २६४ ॥

तत्प्रतिजानानस्य हि पूर्वप्रतिषिद्धसप्रपञ्चत्वम् ।

पुनरपि तस्य स्यादित्यसमञ्जसमेव तदिदमखिलं स्यात् ॥ २६५ ॥

न श्रुतिवचनशतेनाप्येकस्यानेकरूपता भवति ॥

यदि बोध एव सत्ता बोधः सत्तैव न हि तयोर्भेदः ॥ २६६ ॥

भवतु तदा सल्लक्षणमित्यादिविकल्पना निरा ।

निर्णीतान्यस्माभिः सूत्राण्येकाधिकरणभावेन ॥ २६७ ॥

अपि चान्योन्यं श्रुतिषु हि विप्रतिपन्नासु निर्विशेषेऽस्मिन् ।

ब्रह्मणि तत्र गृहीते गतिरितरासामवश्यमिह वाच्या ॥ २६८ ॥

तत्परतयाऽर्थवन्ति प्रकाशवच्चैवमादिमात्राणि ।

केचिदेवमाहुः साकारपरा भवन्ति याः श्रुतयः ॥ २६९ ॥

प्रति मुखेन ता अपि भवन्त्यनाकारतत्परा इति हि ।

तदपि च न समीचीनं याः पराविद्याप्रपञ्चिताः श्रुतयः ॥ २७० ॥

। ह्यस्येत्याद्याः प्रविलयफलिका भवन्ति ता एव ।
 यस्मात्तदेतदित्ययमुपसंहारोऽत्र निर्विशेषपरः ॥ २७१ ॥
 ये च श्रुतेः प्रपञ्चा उपासनाप्रक्रियासु दृश्यन्ते ।
 छान्दोग्ये हि मनोमय इत्याद्यास्ते कथं प्रविलयार्थाः ॥ २७२ ॥
 स क्रतुमित्येतेन ह्युपासनातत्परेण विधिनैव ।
 यत एषा संबन्धे श्रुत्यैव यथोक्तगुणकदम्बस्य ॥ २७३ ॥
 तदुपासनार्थकत्वे प्रतीयमाने च लक्षणावृत्त्या ।
 तस्यापि च प्रपञ्चप्रविलयपरता कथं हि युक्ता स्यात् ॥ २७४ ॥
 यच्चोपदिष्टमेतद्विनिगमकारणमरूपवदितीह ।
 तच्चेदमनवकाशं सर्वस्य प्रविलयार्थकत्वे स्यात् ॥ २७५ ॥

मप्युपासनानां भिन्नं भिन्नं प्रतीयते शास्त्रे ।
 दुरितक्षयः क्वचित्स्यात्क्वचिदश्वयं क्वचित्क्रमान्मुक्तिः ॥ २७६ ॥
 तस्मात्पृथगर्थकता ज्ञेयोपास्यप्रधानवाक्यानाम् ।
 नन्वेकवाक्यता किल यथैव चाङ्गप्रधानवाक्यानाम् ॥ २७७ ॥
 भवति हि योगस्यैक्यात्परमापूर्वस्य तद्वदेवेह ।
 प्रविलयविषयक एको नियोग आत्मावबोधकामस्य ॥ २७८ ॥
 अविलापिते प्रपञ्चे कथमपि न ब्रह्मतत्त्वबोधः स्यात् ।
 योगोऽनुष्ठातव्यो भवति यथा स्वर्गलोककामस्य ॥ २७९ ॥
 एवं प्रपञ्चविलयो विमोक्षकामस्य भवति संपाद्यः ।
 तमसि यथा घटतत्त्वं बुभुत्सुनाऽऽदौ विलाप्यते हि तमः ॥ २८० ॥
 एवं प्रपञ्चविलयः कर्तव्यो ब्रह्मतत्त्वविविदिषुणा ।
 अत्रेदं प्रष्टव्यं प्रपञ्चविलयो हि किंविधोऽयमिति ॥ २८१ ॥
 यदि पावकसंपर्काद्घृतकाठिन्यस्य विद्यमानस्य ।
 प्रविलय इव चेदयमपि विलयस्तस्यैव विद्यमानस्य ॥ २८२ ॥
 व्यर्थस्तदोपदेशः स खलु न शक्यो हि पुरुषमात्रेण ।
 यदि नैकेन प्रपञ्चविलयः श्रुतस्तदेदानीम् ॥ २८३ ॥
 प्रत्यक्षदृष्टमेतज्जगत्पृथिव्यादिशून्यमेव स्यात् ।
 यदि चाविद्याध्वस्तः सकलोऽयं विद्यया विलाप्य इति ॥ २८४ ॥
 तत एतदेव लब्धं तत्सत्यज्ञानलक्षणं ब्रह्म ।
 आविद्यकप्रपञ्चप्रत्याख्यानेन वेदितव्यमिति ॥ २८५ ॥

आवेदिते हि तस्मिन्विद्या स्वयमेव जायते तस्य ।
 प्रविलीयते तया चाविद्या ध्वस्तो हि सकल एवायम् ॥ २८६ ॥
 स्वप्नप्रपञ्च इव किल न वैपरीत्ये हि जायते विद्या ।
 रज्जुप्रदर्शनेनैव च भवति हि तत्स्वरूपविज्ञानम् ॥ २८७ ॥
 तेनाविद्यारोपितसर्पादिप्रविलयश्च भवति यथा ।
 भवति तथैवेहापि ब्रह्मण्यावेदिते स्वयं विद्या ॥ २८८ ॥
 नापि नियोगशतेन च विद्याऽनावेदिते भवेत्तस्मिन् ।
 अपि च प्रपञ्चपक्षे जीवः किं ब्रह्मपक्ष एव स्यात् ॥ २८९ ॥
 प्रथमे हि निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनेन जीवेऽपि ।
 प्रविलापिते जगद्वत्कस्य नियोगः कुतोऽस्य मोक्षो वा ॥ २९० ॥
 जीवो द्वितीयपक्षे ह्यनियोज्यब्रह्मरूप एव स्यात् ।
 जीवत्वं चाविद्याकल्पितमेवेति बोधिते तस्मिन् ॥ २९१ ॥

च नियोज्याभावान्नियोगनिष्ठा न कस्यचिद्भवति ।

द्रष्टव्याद्याः शब्दास्तत्त्वाभिमुखीकृतिप्रधानाः स्युः ॥ २९२ ॥
 यदि चाऽऽस्त्रायः सकलः पर्यवसन्नो नियोगनिष्ठतया ।
 जीवस्य यदनियोज्यब्रह्मात्मत्वं तदप्रमाणं स्यात् ॥ २९३ ॥
 कृत्स्नस्याऽऽस्त्रायस्य हि नियोगपरता यदोपवर्ण्येत ।
 श्रुतहानिरश्रुतार्थप्रकल्पना चात्र दुर्निवारैव ॥ २९४ ॥
 मोक्षस्यानित्यत्वं ह्यदृष्टफलताऽपि कर्मफलवत्स्यात् ।
 तस्मा पराणि ह्यवगतिनिष्ठानि सकलवाक्यानि ॥ २९५ ॥
 तस्माच्चैकनियोगप्रतीतितश्चैकवाक्यतेत्येतत् ।
 अनुचितमेतत्सकलं यदि चाभ्युपगम्यते नियोगोऽयम् ॥ २९६ ॥
 ब्रह्मपरेष्वपि वाक्येष्वसिद्धमेव हि तदा तदेकत्वम् ।
 सेविशेषनिर्विशेषप्रतिपादनतत्परेषु तेषु स्यात् ॥ २९७ ॥
 शब्दान्तरैः प्रमाणैर्नियोगभेदेऽवगम्यमानेऽपि ।
 सर्वत्रापि ह्येको नियोग इति नैव शक्यमाश्रयितुम् ॥ २९८ ॥
 दर्शयजवाक्येष्वधिकाराभेदतस्तदेकत्वम् ।
 साङ्गे प्रधानयागे स्य स्वर्गलोककामस्य ॥ २९९ ॥

रात्परमापूर्वक्यात्तत्रैकवाक्यता युक्ता ।

न सगुणनिर्गुणवाक्येष्वेकत्वसाधकोऽशोऽस्ति ॥ ३०० ॥

भारूपत्वादिगुणा न हि प्रविलयोपकारिणो वृष्टाः ।
 नापि प्रपञ्चविलयो भारूपत्वादिसहचरो वृष्टः ॥ ३०१ ॥
 यस्मात्परस्परं ते दृश्यन्ते किल विरुद्धरूपतया ।
 मुक्त्यभ्युदयार्थिन इह भवन्ति विद्याधिकारिणो मित्राः ॥ ३०२ ॥
 नैवाङ्गाङ्गित्वं वा मिथोविरुद्धार्थविद्ययोर्भवति ।
 कृत्स्नप्रपञ्चविलयस्तदेकदेशाद्यपेक्षणं चापि ॥ ३०३ ॥
 न ह्येकस्मिन्धर्मिणि तच्च समावेशयितुं शक्यम् ।
 साकृतिवाक्यानामिह न भवत्याकारविलयनद्वारा ॥ ३०४ ॥
 निर्गुणवाक्यैकत्वं तस्मादस्मत्प्रपञ्चितं युक्तम् ।

तैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

तदिदं ब्रह्म श्रुतिभिर्निर्दिष्टं निर्विशेषचिन्मात्रम् ॥ ३०५ ॥
 सकलप्रतिषेधावधि सद्रूपं तदिति वर्ण्यते सपदि ।
 मूर्तममूर्तं चेति द्वे रूपे ब्रह्मणो विनिर्दिश्य ॥ ३०६ ॥
 पञ्च महाभूतानि द्वैराशयेन च विभज्य तत ऊर्ध्वम् ।
 तस्यामूर्तरसस्य हि पुरुषस्य च यानि सकलरूपाणि ॥ ३०७ ॥
 तानि महारजनादीन्यप्येतस्यैव वर्णयित्वाऽन्ते ।
 वाक्यं तदत्र पठितं ह्यथात आदेश एवमादि किल ॥ ३०८ ॥
 तत्र च वाक्ये नेतीत्येतद्वाक्यं द्विवारमुपदिष्टम् ।
 न ह्येतस्मादित्यपि वाक्यं तत्रोपलभ्यते किञ्च ॥ ३०९ ॥
 नेत्यन्यत्परमस्तीत्येवं वाक्यानि तत्र दृश्यन्ते ।
 अत्र प्रतिषेध्यं किल विशेषतो नोपलभ्यते किमपि ॥ ३१० ॥
 अत्र च नञ्शब्दोऽसाविति शब्दपरः स चायमिति शब्दः ।
 संनिहितकृत्स्नवस्तुप्रदर्शनार्थः प्रतीयते लोके ॥ ३११ ॥
 प्रकरणसामर्थ्यादिह रूपद्वयमत्र भवति संनिहितम् ।
 तस्यैव सप्रपञ्चब्रह्मण एतद्द्वयं यदुपदिष्टम् ॥ ३१२ ॥
 तत्र च संदेहः किं प्रतिषेधति रूपरूपवद्गुणम् ।
 किंवा रूपं यदिदं किंवाऽप्येतच्च रूपवद्ब्रह्म ॥ ३१३ ॥
 तत्र च रूपं रूपवद्गुणं प्रतिषिध्यतीति युक्तं स्यात् ।
 नञ्शब्दद्वययोगादथ वा ब्रह्मैव रूपवद्यदिदम् ॥ ३१४ ॥
 तद्वाङ्मनसातीतं किञ्चासंभाव्यमानसद्भावम् ।
 प्रतिषेधाहं प्रतिषेधाहो न हि प्रपञ्चोऽसौ ॥ ३१५ ॥

प्रत्यक्षगोचरत्वादभ्यासस्त्वादरार्थ इह भवति ।
 एवं प्राप्ते ब्रूमः प्रतिषेधो नोभयस्य भवतीह ॥ ३१६ ॥
 प्रतिषेधः । ऽयं किञ्चित्परमार्थतत्त्वमालम्ब्य ।
 यश्चापरमार्थः स्यात्स खलु प्रतिषिध्यते न सर्वमपि ॥ ३१७ ॥
 सर्वस्य प्रतिषेधे भवेदसौ शून्यवाद एव तदा ।
 रज्ज्वादौ सर्पाद्याः प्रतिषिध्यन्तेऽवाशिष्यमाणेऽस्मिन् ॥ ३१८ ॥
 कृत्स्नप्रतिषेधे किल कोऽन्यस्तत्रावशिष्यते भावः ।
 अन्यस्यानवशेषे कृत्स्नस्यैवास्य शून्यताप्राप्त्या ॥ ३१९ ॥
 प्रतिषेद्धुरप्यभावे प्रतिषेधः कथमिहोपपद्येत ।
 ब्रह्मप्रतिषेधो वा कथमपि नैवेह शक्यते वक्तुम् ॥ ३२० ॥
 येनोपक्रमवाक्ये ब्रह्मप्रतिपादनं प्रतिज्ञातम् ।
 विं सन्नैवेति श्रुतिरसदात्मत्वमस्य निन्दति च ॥ ३२१ ॥
 अस्तीत्येवेत्यपरा श्रुतिरस्तित्वेन वक्ति तद्ब्रह्म ।
 श्रुतिवचसां व्याकोपो ब्रह्मासत्त्वे हि दुर्निवारः स्यात् ॥ ३२२ ॥
 व सातीतत्वं यच्चोक्तं ब्रह्मणस्तदेतदपि ।
 नामावामिप्रायं किंतु प्रतिपादनप्रकारोऽयम् ॥ ३२३ ॥
 तद्वाङ्मनसातीतं सर्वेषां प्रत्यगात्मभूतमपि ।
 नित्यं शुद्धं भूतं ब्रह्मैतन्नित्यमुक्तरूपमिति ॥ ३२४ ॥
 प्रतिपादयन्ति सर्वे वेदान्ताः कथमभावशङ्काऽस्य ।
 तस्माद्ब्रह्मण एतत्प्रतिषेधति रूपमेव न ब्रह्म ॥ ३२५ ॥
 प्रतिषेधावधिभूतं यत एतद्ब्रह्म परिशिनष्टि ततः ।
 प्रकृतं यच्चैतावन्मूर्तामूर्तेकलक्षणं रूपम् ॥ ३२६ ॥
 तच्च प्रतिषेधति किल नेति च शब्दो न रूपवद्ब्रह्म ।
 रूपं तदिदं प्रकृतं पूर्वग्रन्थे प्रपञ्चितं चैतत् ॥ ३२७ ॥
 अधिदैवतमध्यात्मं तद्धीनं वासनामयं त्वपरम् ।
 रूपममूर्तरसात्मकमपि लिङ्गात्मकव्यपाश्रयं यच्च ॥ ३२८ ॥
 वर्णितमत्र महारजनाद्युपमामिर्यथेति वाक्येन ।
 तच्चोपनीयते खल्विति शब्देन च नञ् प्रतीत्येवम् ॥ ३२९ ॥
 अवगम्यते यतोऽत्र हि रूपविशेषणतयैव त ।
 किल निर्दिष्टं रूपं तच्च प्रधानभावेन ॥ ३३० ॥

रूपवतो जिज्ञासायामेवैतत्प्रदर्शितं वाक्यम् ।
 कल्पि पप्रत्थाख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपमिह ॥ ३३१ ॥
 निर्णीयते तदास्पदमखिलं नेति हि निषिध्यते तस्मात् ।
 वाचारम्भणशब्दादिभ्यः कार्यस्य चानृतत्वेन ॥ ३३२ ॥
 युक्तः प्रतिषेधोऽयं न ब्रह्मण इह भवेदसौ युक्तः ।
 तस्य कथं वा स भवेद्ब्रह्म यतः सर्वकल्पनामूलम् ॥ ३३३ ॥
 स्वयमेव शास्त्रमेतद्रूपद्वयमस्य दर्शयित्वाऽऽदौ ।
 प्रतिषेधतीह कथमिति नैषा शङ्काऽत्र भवति युक्ततमा ॥ ३३४ ॥
 रूपद्वयमिह शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन नैव निर्दिशति ।
 रूपद्वयं प्रसिद्धं ब्रह्मणि कल्पितमिदं परामृशति ॥ ३३५ ॥
 प्रतिषेध्यत्वाय तथा शुद्धब्रह्मस्वरूपबोधाय ।
 द्वावेतौ प्रतिषेधौ मूर्तामूर्ते निषेधतः क्रमतः ॥ ३३६ ॥
 एको हि भूतराशिं प्रतिषेधति वासनात्मकं त्वपरः ।
 अथवाऽपि नेति नेतीत्येषा वीप्सा हि किमपि नेतीति ॥ ३३७ ॥
 परिगणितप्रतिषेधे किंवैतद्ब्रह्म किमथवाऽन्यदिति ।
 स्यादेषा जिज्ञासा वीप्सायां सकलविषयजातस्य ॥ ३३८ ॥
 प्रतिषेधाच्चाविषयः प्रत्यग्ब्रह्मेति सा निवर्तेत ।
 तस्मात्कल्पितमेतत्प्रतिषेधति परिशिनष्टि तद्ब्रह्म ॥ ३३९ ॥
 अन्यत्परमस्तीति ब्रवीति भूयो यतस्तदिह सत्यम् ।
 आदिश्य नेति नेतीत्यादेशं किल पुनश्च निर्वक्ति ॥ ३४० ॥
 ब्रह्मण एतस्मान्द्वि व्यतिरिक्तं नेह किञ्चिदस्तीति ।
 उक्तार्थबोधनाय हि नेतीत्युक्तं तदेव दर्शयति ॥ ३४१ ॥
 अन्यच्च प्रतिषिद्धं ब्रह्मपरं यत्तदेतदस्तीति ।
 न ह्येतस्मादिति यद्युपदेशान्तरनिषेधनार्थं स्यात् ॥ ३४२ ॥
 सूत्रे ततो ब्रवीतीत्येतत्स्यान्नामधेयपरमेव ।
 अथ नामधेयमिति हि ब्रवीति सत्यमिति तत्परं तत्स्यात् ॥ ३४३ ॥
 प्रतिषेधोऽयं सफलो यदि च ब्रह्मावसान एष स्यात् ।
 यदि चाभावावधिकः कथमिह सत्यस्य सत्यमुच्येत ॥ ३४४ ॥
 तस्मात्प्रतिषेधोऽयं भवति ब्रह्मावसान इति सिद्धम् ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

अन्यत्परमश्चजातात्प्रतिषिद्धाद्यदि भवेत्परं ब्रह्म ॥ ३४५ ॥

तच्च कुतो न हि गृह्यत इत्यत एतस्य चोत्तरं ब्रूते ।

तदिदं ब्रह्माव्यक्तं भवति हि तत्सर्वदृश्यसाक्ष्यपि च ॥ ३४६ ॥

तेनेन्द्रियैर्न गृह्यत इत्येतच्छ्रुतिरिह प्रदर्शयति ।

सा हि श्रुतिः किलैषा न चक्षुषेत्यादिका ब्रवीत्येवम् ॥ ३४७ ॥

अन्याऽपि श्रुतिरेवं स एष नेत्यादिका प्रदर्शयति ।

इयमपराऽपि यदा ह्येवैष इति श्रुतिरिति प्रदर्शयति ॥ ३४८ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमिति स्मृतिरपि तथैव दर्शयति ।

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपि चेह योगिनस्तं संराधनसमय एव पश्यन्ति ॥ ३४९ ॥

संराधनं हि भक्तिध्यानानुष्ठानमेव न तदन्यत् ।

तद्ध्येवमेव यस्माच्छ्रुतिस्मृती चैवमेव दर्शयतः ॥ ३५० ॥

श्रुतिरिह पराश्च खानि व्यतृणदितीत्येवमत्र दर्शयति ।

बहिरर्थमेव सर्वे पश्यन्ति न कश्चिदन्तरात्मानम् ॥ ३५१ ॥

यो धीमान्मोक्षार्थी स हि तं पश्यति निरुद्धचक्षुरिति ।

अपराऽपि शुद्धसत्त्वस्तत इत्याद्याऽपि दर्शयत्येवम् ॥ ३५२ ॥

स्मृतिरत्र यं विनिद्रा इत्याद्या योगिनस्तमित्याद्या ।

परमात्मनोऽस्य केवलयोगिध्यानाभिगम्यतां ब्रूते ॥ ३५३ ॥

ननु संराध्यः संराधक इति भिन्नत्वमेतयोरिति चेत् ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

लोके प्रकाशरूपा ये सवितृप्रभृतयो हि वर्तन्ते ॥ ३५४ ॥

ते खलु सविशेषा इव भासन्ते परमुपाधियोगेन ।

एवं ध्यानोपाधिषु कर्मसु भिद्यत इहैष परमात्मा ॥ ३५५ ॥

परमार्थतोऽयमात्मा न भिद्यते नापि सविशेषः ।

भेद उपाधिकृतोऽसौ स्वतस्त्वभेद इति वर्णयन्त्येते ॥ ३५६ ॥

अभ्यासेनासकृदिह जीवप्राज्ञौ हि सर्ववेदान्ताः ।

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

येनाविद्यामूलो भेदः सकलोऽपि तेन जीवोऽसौ ॥ ३५७ ॥

सकलमविद्याध्वान्तं विद्यादीपेन संनिरस्यैव ।

प्राज्ञेनानन्तेन हि परात्मना सोऽयमेकतां याति ॥ ३५८ ॥

श्रुतिलिङ्गमेवमेव हि स यो ह वै तदिति वर्णयत्यत्र ।

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

स्वमतविशुद्धय इह किल मतान्तरं किमपि दर्शयत्यत्र ॥ ३५९ ॥
 क्वचिदिह जीवेश्वरयोर्ध्यातृध्यातव्यभावमालम्ब्य ।
 व्यपदिश्यते हि भेदस्ततस्तु तं पश्यतेति वाक्येन ॥ ३६० ॥
 व्यपदिश्यते क्वचित्किल परात्परं पुरुषमेवमाद्येन ।
 वाक्येन गन्तृगन्तव्यत्वेनापि च तयोरसौ भेदः ॥ ३६१ ॥
 एवं नियन्तृनियमनकर्मत्वेनापि भेद उषदिष्टः ।
 यः सर्वाणीत्याद्यैर्वाक्यैः क्वचिदिह तयोरभेदोऽपि ॥ ३६२ ॥
 तत्त्वमसि ब्रह्मास्मीत्याद्यैर्वाक्यैस्तथेतरेरपि च ।
 एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति प्रथितवेदवाक्यैश्च ॥ ३६३ ॥
 अत उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवद्भवेदिदं तत्त्वम् ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथवाऽत्र यः प्रकाशः सवितुर्योऽसौ तदाश्रयः सविता ॥ ३६४ ॥
 तेजस्त्वेनाभिन्नौ भेदव्यपदेशिनौ तथेहापि ।

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

पूर्वप्रकाशवच्चावैशेष्यमिति प्रदर्शितं यत्स्यात् ॥ ३६५ ॥
 भवति तदेव हि तत्त्वं येनाविद्याकृतो हि बन्धोऽयम् ।
 ब्रह्मात्मविद्यया किल बन्धापायेऽत्र भवति मोक्षो हि ॥ ३६६ ॥
 अहिकुण्डलवद्बन्धः परस्य संस्थानभूत एव यदि ।
 किंवा स हि प्रकाशाश्रयवद्यथेकदेशभूतः स्यात् ॥ ३६७ ॥
 भवति तदा परमार्थो बन्धस्तस्य च तिरस्कृतिर्न भवेत् ।
 एवं चेद्वैयर्थ्यं दुर्वारं भवति मोक्षशास्त्रस्य ॥ ३६८ ॥
 भेदाभेदौ तुल्यवदिह न व्यपदिशति किंत्वभेदमिह ।
 प्रतिपाद्यत्वेन श्रुतिरेषा निर्दिशति तत्त्वमस्याद्या ॥ ३६९ ॥
 भेदं त्वनुवदति ततः प्रकाशवच्चेति भवति सिद्धान्तः ।

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

नान्योऽतोऽस्तीत्याद्याऽप्यथात आदेश एवमाद्याऽपि ॥ ३७० ॥
 प्रतिषेधति प्रपञ्चं ब्रह्मव्यतिरिक्तमखिलमेव यतः ।
 तद्ब्रह्म परिशिनष्टि हि यदिदं सन्निर्विशेषचिन्मात्रम् ॥ ३७१ ॥

तस्मात्प्रकाशवच्चेत्युपदिष्टो भवति चात्र सिद्धान्तः ।

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदिदं निरस्तसकलप्रपञ्चमत्रोपवर्णितं ब्रह्म ॥ ३७२ ॥

तस्मादन्यत्तत्त्वं किमस्ति नास्तीति भवति संदेहः ।

तत्र परस्मादन्यत्तत्त्वं स्यादिति तु युक्तमाभाति ॥ ३७३ ॥

सेत्वादिव्यपदेशा यस्मात्तत्साधका हि दृश्यन्ते ।

आत्मा स सेतुरिति हि श्रुतिः परस्यास्य सेतुतां ब्रूते ॥ ३७४ ॥

मृदावोदिप्रचये जलगतिविच्छेदसाधने सोऽयम् ।

रूढो हि सेतुशब्दः प्रयुक्त आत्मानि यतो भवेदेषः ॥ ३७५ ॥

लौकिकसेतोरिव किल गमयति वस्त्वन्तरास्तितामस्य ।

उन्मानव्यपदेशोऽप्यत्र तथा दृश्यते तदेतदिति ॥ ३७६ ॥

ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं च षोडशकलं च तत्रोक्तम् ।

कार्पाषणादि लोके यदुन्मितं स्यात्ततोऽन्यदस्तीति ॥ ३७७ ॥

भवति प्रसिद्धमत इह भवितव्यमिति प्रतीयतेऽन्येन ।

सोम्य तदा संपन्नो भवतीत्याद्येषु निगमवाक्येषु ॥ ३७८ ॥

संबन्धव्यपदेशोऽप्ययमुक्तार्थस्य बोधको भवति ।

संबन्धः किल लोके भवति मितानां मितेन यत् एवम् ॥ ३७९ ॥

सोऽयं सुप्तौ दृष्टस्तस्मात्परमस्ति किञ्चिदिति भाति ।

व्यपदिश्यते परात्मा भिन्नत्वेनैव सोऽन्तरादित्ये ॥ ३८० ॥

एवं स चान्तरक्षिणि सावधिकं चेश्वरत्वमुपदिष्टम् ।

भवति तयोरिह तस्मात्परमन्यद्ब्रह्मणोऽस्ति किञ्चिदिति ॥ ३८१ ॥

इत्येतामाशङ्कां निरसितुमेतत्प्रदर्शितं सूत्रम् ।

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्देन हि खल्वाक्षेपोऽयं निरस्यते सकलः ॥ ३८२ ॥

न ब्रह्मणः परस्मादन्यत्तत्त्वं कदाऽपि संभवति ।

न ह्यन्यस्यास्तित्वे प्रमाणमुपलभ्यतेऽत्र किञ्चिदपि ॥ ३८३ ॥

सर्वस्य जनिमतः किल जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्म ।

निर्धारितं हि तस्यानन्यत्वं च प्रदर्शितं भवति ॥ ३८४ ॥

बह्येतद्यातिरिक्तं किञ्चिदजं तत्त्वमत्र संभवति ।

यस्मात्सदेव सोम्येत्यस्मादवधारितं हि सद्ब्रह्म ॥ ३८५ ॥

येनाश्रुतमिति वाक्यादेकज्ञानेन सर्वविज्ञानम् ।
 दर्शितमिह तेन कथं ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुसत्त्वं स्यात् ॥ ३८६ ॥
 सेत्वादिव्यपदेशात्स्यादन्यत्तत्त्वमिति तु यच्चोक्तम् ।
 तदयुक्तमेव यस्माच्छ्रुतिरेषा वक्ति सेतुरात्मेति ॥ ३८७ ॥
 न ततः परमस्तीति श्रुत्या चैवोपदिष्टमेवात्र ।
 सेत्वादिव्यपदेशादन्यास्तित्वप्रतीतिरित्यपि न ॥ ३८८ ॥
 लिङ्गेन चाद्वितीयश्रुतिबाधोऽयं यतो न हि न्याय्यः ।
 सेतुनिर्दर्शनमात्रेणान्यत्तत्त्वास्तित्वा यदोच्येत ॥ ३८९ ॥
 तद्वृष्टान्तेन तदा मृद्धारुमयत्वमस्य कल्प्येत ।
 नैतद्व्यायं यस्मादजत्वमुपदिशति शास्त्रमेतस्य ॥ ३९० ॥
 इह सेतुशब्द आत्मनि तत्सामान्यात्प्रयुक्त इति युक्तम् ।
 जगतस्तद्गर्माणां विधारकत्वमिह सेतुसामान्यम् ॥ ३९१ ॥
 सेतुं तीर्त्वेत्यत्र च तरतिर्नातिक्रमार्थको भवति ।
 आत्मा यतो विभुः स्यात्किंतु प्राप्त्यर्थ एव तरतिरसौ ॥ ३९२ ॥
 प्राप्त्यर्थे दृष्टोऽयं व्याकरणं तीर्ण एवमादौ हि ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

उन्मानव्यपदेशादपि नान्यास्तित्वकल्पना युक्ता ॥ ३९३ ॥
 स भवति किल बुद्ध्यर्थः सा बुद्धिरुपासनैव नान्या स्यात् ।
 ब्रह्मण्यपरिच्छिन्ने स्थापयितुं बुद्धिरियमशक्येति ॥ ३९४ ॥
 ब्रह्म चतुष्पात्षोडशकलमित्युन्मानकल्पनाऽत्र कृता ।
 पादवदित्येतत्किल निदर्शनं स्याद्यथोपदिष्टार्थ ॥ ३९५ ॥
 ब्रह्मप्रतीकयोरिह मनआकाशस्वरूपयोर्हि यथा ।
 वागादयश्च पादाश्चत्वारस्ते च मनस उपदिष्टाः ॥ ३९६ ॥
 आकाशस्याग्न्यादय आध्यानायैव ते हि निर्दिष्टाः ।
 तद्वदिहापि स्यादियमथवाऽप्यन्यार्थकं हि पादपदम् ॥ ३९७ ॥
 कार्षापणे यथा वा पादविभागस्तु कल्प्यते लोके ।
 व्यवहारप्राचुर्यं न भवति कार्षापणेन सकलेन ॥ ३९८ ॥
 तस्मात्क्रयादिसिद्धयै पादविभागे यथा तथेहापि ।

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशदर्शनाच्च तथा ॥ ३९९ ॥

परमन्यत्तत्त्वं स्यादिति यच्चोक्तं निरस्यते तदिदम् ।
 व्यपदेशमवेतौ हि स्थानविशेषावलम्बनौ भवतः ॥ ४०० ॥
 बुद्ध्याद्युपाधियोगादुद्भूतं यद्विशेषविज्ञानम् ।
 बुद्ध्युपशमे हि तस्योपशमो यः स हि परेण संबन्धः ॥ ४०१ ॥
 सोऽयमुपाध्यायतो भाक्तो न हि परिमितत्वसापेक्षः ।
 भेदव्यपदेशोऽपि ह्युपाधिभेदप्रयुक्त एवास्य ॥ ४०२ ॥
 न हि वस्तुभेदमूलो यथा प्रकाशादिषूपलब्धोऽयम् ।
 लोके यथा प्रकाशाकाशप्रभृता उपाधियोगेन ॥ ४०३ ॥
 संबन्धव्यपदेशो भेदव्यपदेश एवमेवात्र ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

इह चैतादृश एव हि संबन्धो युज्यते न चान्यविधः ॥ ४०४ ॥
 पीतो भवतीति स्वरूपसंबन्धमामनन्त्येवम् ।
 तच्च स्वरूपमन्यत्त्वनपायीति श्रुतिस्मृतिप्राथितम् ॥ ४०५ ॥
 तस्माद्युपाधिकृतं स्वरूपमागन्तुकं भवेदस्य ।
 तस्य तिरोभावे हि स्वमपीत इतीह युक्तमुपदिष्टम् ॥ ४०६ ॥
 भेदव्यपदेश उपाधिकृतो नान्यादृशोऽत्र संभवति ।
 अन्यादृशो यदि स्याच्छ्रुतिसिद्धैकेश्वरत्वबाधः स्यात् ॥ ४०७ ॥
 आकाशे दृष्टोऽसावुपाधियोगेन भेदनिर्देशः ।

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

सेत्वादिव्यपदेशान्हेतूनुन्मथ्य पक्षमात्मीयम् ॥ ४०८ ॥
 हेत्वन्तरेण संप्रत्युपसंहरति ह्यनेन सूत्रेण ।
 अत्रान्यप्रतिषेधादन्यन्नास्तीति गम्यते तस्मात् ॥ ४०९ ॥
 यस्मादहमेवाधस्तादात्मैवेति वेदवाक्येन ।
 अन्यैश्च नेह नानेत्याद्यैरेतैरनन्यपरवाक्यैः ॥ ४१० ॥
 ब्रह्मव्यतिरिक्तं किल किञ्चिन्नास्तीति निश्चितं भवति ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

परपक्षहेतुनिरसनमन्यप्रतिषेधवर्णनं च कृतम् ॥ ४११ ॥
 सर्वगतत्वमनेन ह्यात्मन एतस्य सिद्धमिह भवति ।
 सेत्वादिव्यपदेशा यदि मुख्याः स्युस्तदा परिच्छेदः ॥ ४१२ ॥

आत्मन एतस्य स्यात्सेत्वाद्या एवमात्मका हि यतः ।
 अन्यप्रतिषेधेऽपि ह्यसति परिच्छेद एव तस्य स्यात् ॥ ४१३ ॥
 आयामशब्दतः किल सर्वगतत्वं प्रतीयते तस्य ।
 आयामशब्द इह किल सर्वव्यापिस्वरूपवचनः स्यात् ॥ ४१४ ॥
 यावान्वेति श्रुतिरिह तथैव चाऽऽकाशवदिति चान्याऽपि ।
 ज्यायान्दिव इत्यपरा श्रुतिरप्यायामस्य दर्शयति ॥ ४१५ ॥
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरिति स्मृतिरपि तमस्य दर्शयति ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

पूर्वोपदर्शितस्य हि परात्मनो व्यावहारिकी येयम् ॥ ४१६ ॥
 ईशेशितव्यभावावस्था तस्यां निरूप्यते तदिदम् ।
 इष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलमिदं त्रिविधम् ॥ ४१७ ॥
 संसारगोचरं तज्जन्तुषु सर्वेषु सुप्रसिद्धं हि ।
 तत्कर्मणः किमीशात्स्यादिति संदेहनिरसनार्थमिह ॥ ४१८ ॥
 पूर्वोपदर्शितस्य हि परात्मनो निर्विशेषभावेन ।
 फलदातृत्वं कथमिति शङ्काया निरसनार्थमपि किञ्च ॥ ४१९ ॥
 फलदातृत्वं कर्मण एवेत्याक्षेपमखिलमुन्मूल्य ।
 लक्ष्यार्थबोधसाधनवाच्यार्थसतत्त्वनिर्णयार्थं च ॥ ४२० ॥
 सर्वं हि संगमयितुं फलमत इत्यादिसूत्रमारब्धम् ।
 अस्मात्परात्मनः किल भवति फलं तदिति युक्तमाश्रयितुम् ॥ ४२१ ॥
 यस्मादसौ परात्मा सर्वाध्यक्षस्तथैव सर्वज्ञः ।
 स हि देशकालभेदाभिज्ञः सृष्ट्यादिचित्रमारचयन् ॥ ४२२ ॥
 कर्मानुरूपफलमिह दातुं तस्मात्स एव शक्नोति ।
 कर्म विनाशि क्षणिकं जनयति कालान्तरे फलं तदिति ॥ ४२३ ॥
 इदमनुपपन्नमेव हि नाभावान्नावसंभवो येन ।
 ननु कर्मेह विनश्यत्फलमनुरूपं हि किञ्चिदुत्पाद्य ॥ ४२४ ॥
 नश्यति कालान्तरितं तच्च फलं भोक्ष्यते हि भोक्त्रेति ।
 इदमपि न युक्तमेव हि यतः फलत्वं न चास्य संभवाति ॥ ४२५ ॥
 लोके यथा सुखं वा दुःखं वा यदुपभुज्यते पुंसा ।
 तदिदं हि कर्मणः फलमिति च तदा वर्णयन्ति न हि पूर्वम् ॥ ४२६ ॥
 यदि कर्मजादपूर्वात्फलमुत्पत्स्यत इतीह येत ।
 तदपि न युक्तं यत इदमचेतनं काष्ठलोष्टसममेव ॥ ४२७ ॥

तच्चेतनाप्रवर्तितमचेतनं कथमिह प्रवर्तेत ।
इह चापूर्वास्तित्वे प्रमाणमुपलभ्यते न किञ्चिदपि ॥ ४२८ ॥
अर्थापत्तिर्या स्यादीश्वरसिद्धयैव साऽन्यथासिद्धा ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

उपपत्त्यैव न चासावीश्वर इह भवति कर्मफलहेतुः ॥ ४२९ ॥
श्रुतिबलसमाश्रयादपि भवति परात्मैव कर्मफलहेतुः ।
या हि स वा एष महानज आत्माऽन्नाद् एवमाप्नातः ॥ ४३० ॥
अन्नाद् वसुदानं परमेश्वरमेनमुपदिशन्ती सा ।
श्रुतिरेवेश्वरमेनं फलस्य दातारमुपदिशत्यत्र ॥ ४३१ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

इह जैमिनिराचार्यः फलदातारं हि धर्ममाचष्टे ।
श्रुत्युपपत्ती यस्मादिह धर्मपरत्वसाधिके दृष्टे ॥ ४३२ ॥
यत्स्वर्गकामवाक्यं तत्र च विध्यर्थभावनाविषयः ।
यागः स्वर्गोत्पादक इति खल्वर्थः प्रतीयते तस्मात् ॥ ४३३ ॥
नोचेदेवं यागो ह्यननुष्ठातृक इह प्रसज्येत ।
तत्र यजेतेत्येषामुपदेशः सकल एव विफलः स्यात् ॥ ४३४ ॥
क्षणिकस्य कर्मणः किल फलं न किञ्चिदिति मनसि निश्चित्य ।
पूर्वं निराकृतोऽसौ पक्षः कथमत्र युक्त इति चेन्न ॥ ४३५ ॥
श्रुतिरिह यदि प्रमाणं फलसंबन्धोऽपि कल्पनीयोऽस्य ।
ना [नुत्पा] द्यापूर्वं कर्म यदेतद्विनश्यदन्वक्षम् ॥ ४३६ ॥
फलमिह कालान्तरितं दातुं तत्कर्म नैव शक्नोति ।
या हि फलस्य च पूर्वा तथोत्तरा कर्मणो ह्यवस्था या ॥ ४३७ ॥
सैवापूर्वं तेन च फलसंबन्धोऽस्य निरपवादः स्यात् ।
ईशः फलं ददातीत्येतन्नात्रोपपद्यते हि यतः ॥ ४३८ ॥
अविचित्रः परमात्मा कार्यं सकलं विचित्रमाभाति ।
तदनुष्ठानं विफलं वैषम्याद्यपि च तस्य दुर्वारम् ॥ ४३९ ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

फलहेतुमीशमेव हि मन्यत इह बादरायणाचार्यः ।
एव फलं स्यादिति तु तुशब्देन परिहृतं भवति ॥ ४४० ॥

यस्मादसौ परात्मा हेतुर्व्यपदिश्यते हि शास्त्रेषु ।
 कर्मण इह कारयिता फलस्य दाता च भवति परमात्मा ॥४४१॥
 एष ह्येवेत्याद्या श्रुतिरिममर्थं हि सकलमुपदिशति ।
 स्मृतिरपि यो यो यां यामित्याद्याऽप्येतमर्थमाचष्टे ॥ ४४२ ॥
 सृष्ट्यादिकारणत्वं तस्योपदिशन्ति सर्ववेदान्ताः ।
 तेन च फलदातृत्वं परमात्मन एव निश्चितं भवति ॥ ४४३ ॥
 सृजति हि परमात्माऽसौ प्रजाः स्वकर्मानुरूपतो यस्मात् ।
 तस्य च सापेक्षत्वाद्विचित्रसृष्टौ न बाधकं किमपि ॥ ४४४ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां तृतीयसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ ४४५ ॥
 तत्र द्वितीयपादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ ४४६ ॥
 इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयपादः ।

पूर्वस्मिन्किल पादे ब्रह्म परं निर्विशेषचिन्मात्रम् ।
 श्रुत्युपपत्तिभ्यां तन्निर्णीतं किल तृतीयपादेऽत्र ॥ १ ॥
 तदुपासनास्वरूपं तज्ज्ञाने मुख्यसाधनं यत्स्यात् ।
 चित्तैकाग्र्यद्वारा तदेतदत्रोपवर्ण्यते सकलम् ॥ २ ॥
 तस्मात्संगतिमेनां फलफलिभावात्मिकामिहाऽऽलम्ब्य ।
 सविशेषविषयिणीयं विद्याचिन्ता हि सपदि संजाता ॥ ३ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

शास्त्रान्तरोदितानि हि तद्विज्ञानानि चैकरूपाणि ।
 किंवा तानि विभिन्नानीति प्रथमं विचार्यते तत्र ॥ ४ ॥
 ननु निणातं पूर्वं पूर्वापरभेदरहितमेकरसम् ।
 विज्ञानघनं तत्किल विज्ञेयं ब्रह्म भवति नान्यदिति ॥ ५ ॥
 तद्विज्ञाने हि कथं भेदाभेदैकविषयिणी चिन्ता ।
 कर्मबहुत्ववदेव ब्रह्मबहुत्वं न चेह संभवति ॥ ६ ॥
 कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि विज्ञानानि ह्यनेकरूपाणि ।
 अन्यविधेऽपि ह्यर्थे कथमन्यविधं भवेदिदं ज्ञानम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्येकस्मिन्नपि तानि बहून्युत्पिपादयिषितानि ।
 तेषां तदेकमेवाभ्रान्तं भ्रान्तानि चेतराणीति ॥ ८ ॥
 वेदान्तेष्विह सर्वेष्वपि दुर्वारो भवेदनाश्वासः ।
 तस्मात्कर्तुमशक्या ब्रह्मणि विज्ञानभेदशङ्केयम् ॥ ९ ॥
 नैवेह चोदनाद्यविशेषात्तदभेदवर्णनं युक्तम् ।
 ब्रह्मज्ञानं यस्मादचोदनालक्षणं विनिर्दिष्टम् ॥ १० ॥
 अविधिप्रधानवाक्यैस्तज्जन्यत इति समन्वये तस्मात् ।
 विज्ञानभेदचिन्ता न कर्तुमत्रोचितेति चेन्मैवम् ॥ ११ ॥
 सविशेषविषयकेयं चिन्ता प्राणादिविषयका च तथा ।
 तद्विषये विज्ञाने चिन्ता सेयं हि भवति युक्ततमा ॥ १२ ॥
 कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ यतोऽत्र संभवतः ।
 दृष्टादृष्टफलानि हि कर्मवदेतान्युपासनान्यपि च ॥ १३ ॥
 क्रममुक्तिसाधनान्यप्युपासनानीह कानिचित्सन्ति ।
 सम्यग्ज्ञानद्वारा साक्षान्मुक्तिप्रयोजनानि तथा ॥ १४ ॥
 तेष्वेषा खलु चिन्ता तत्तद्वेदान्तवाक्यनिर्दिष्टम् ।
 ब्रह्मज्ञानं यदिदं किं भिन्नमभिन्नमेव वेत्येवम् ॥ १५ ॥
 यदि भिन्नं विज्ञानं गुणोपसंहारकारणं नेह ।
 तत्रैतद्विज्ञानं प्रतिवेदं भिन्नमिति तु युक्ततमम् ॥ १६ ॥
 यस्माज्जैमिनिना किल शाखाभेदेन कर्मभेदे हि ।
 नामादिहेतवः किल ये निर्दिष्टास्त एव चेहापि ॥ १७ ॥
 नाम च रूपं धर्मविशेषः पुनरुक्तिरपि च निन्दा च ।
 प्रायाश्चित्तमशक्तिः समाप्तिरन्यार्थदर्शनं चेति ॥ १८ ॥
 तत्र च नाम्नस्तावद्भेदप्रतिपत्तिहेतुता दृष्टा ।
 ज्योतिष्टोमपरेऽस्मिन्नथैव इत्यादिवेदवाक्ये हि ॥ १९ ॥
 ज्योतिष्पदं द्विवारं पठितं तत्कर्मभेदमाचष्टे ।
 वेदान्तान्तरविहितेष्वपि विज्ञानेषु भिन्नभिन्नं हि ॥ २० ॥
 नामेह तैत्तिरीयकमपि वाजसनेयकं च कौथुमकम् ।
 शाट्यायनकं चेति हि तेन च विज्ञानभेद इह भवति ॥ २१ ॥
 यश्चापि रूपभेदः स कर्मभेदस्य बोधको दृष्टः ।
 अत्रैव वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्य एवमादौ हि ॥ २२ ॥

पञ्चाग्निगोचरायां विद्यायामपि च दृश्यते स खलु ।
 केचित्तु षष्ठमग्निं ह्यन्ये त्वग्नीन्पठन्ति पञ्चैव ॥ २३ ॥
 प्राणानां संवादेऽप्येवं केचित्पठन्ति वागादीन् ।
 ऊनानधिकान्केचित्तेन च विज्ञानभेद इह युक्तः ॥ २४ ॥
 योऽसौ धर्मविशेषः स कर्मभेदस्य साधको दृष्टः ।
 कारीर्यध्ययने किल ये च स्युस्तैत्तिरीयकास्तेषाम् ॥ २५ ॥
 भूमौ भोजनरूपो धर्मः सोऽयं हि भवति नान्येषाम् ।
 तत्राऽऽथर्वणिकानां शिरोव्रतं धर्म इति हि निर्दिष्टम् ॥ २६ ॥
 अन्येषां तदभावाद्विद्याभेदः प्रतीयते तेन ।
 पुनरुक्त्यादय एवं विद्याभेदप्रदर्शनार्थाः स्युः ॥ २७ ॥
 तस्मात्प्रतिवेदान्तं विज्ञानं भिन्नभिन्नमेवेति ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते विज्ञानमभिन्नमेव तत्रेति ॥ २८ ॥
 सकलैरपि वेदान्तैर्विज्ञानानि प्रतीयमानानि ।
 तत्तद्वेदान्तेष्वपि तानि न भिन्नानि किंत्वभिन्नानि ॥ २९ ॥
 यस्माच्च चोदनाभिरविशेषोऽत्र प्रतीयते तस्मात् ।
 इह चोदना विधायकशब्दः पुरुषप्रयत्नरूपो वा ॥ ३० ॥
 सूत्रे चाऽऽदिग्रहणात्तत्तच्छाखाधिकरणसिद्धान्ते ।
 सूत्रप्रपञ्चिता ये ह्यभेदहेतव इहानुकृष्यन्ते ॥ ३१ ॥
 धात्वर्थावच्छिन्नो यत्नोऽसौ चोदनाऽत्र निर्दिष्टा ।
 सा खल्विहाग्निहोत्रे शाखाभेदेऽपि तुल्यरूपैव ॥ ३२ ॥
 जुहुयादिति प्रतीयत एवं प्राणाद्युपास्तिवाक्येऽपि ।
 ज्येष्ठं च श्रेष्ठं चेत्यादौ छन्दोगवाजिशाखायाम् ॥ ३३ ॥
 सा चोदनैकरूपा दृष्टान्तेन च न भेदशङ्काऽत्र ।
 ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवतीति वाक्यनिर्दिष्टम् ॥ ३४ ॥
 फलमपि तुल्यं तद्वद्विज्ञानस्यास्य रूपमपि तुल्यम् ।
 ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चादिगुणैर्यदन्वितं प्राणतत्त्वमिह रूपम् ॥ ३५ ॥
 विज्ञानस्य च रूपं विज्ञेयं द्रव्यदेवते हि यथा ।
 यागस्य या समाख्या साऽपि समा प्राणविद्येति ॥ ३६ ॥
 तस्माद्विज्ञानमिदं शाखाभेदेऽप्यभिन्नमेव स्यात् ।
 विद्यान्तरेषु पञ्चाग्निप्रभृतिष्वेवमखिलमपि योज्यम् ॥ ३७ ॥

ये भेदहेतवः किल नामाद्या दर्शिता हि पूर्वत्र ।
ते परिहृता न नान्नेत्याद्येन प्रथम एव काण्डे हि ॥ ३८ ॥
अत्रापि परिहरिष्यति भेदान्नेत्येवमादिसूत्रेण ।

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु सकलनिगमगम्यं विज्ञानमभिन्नमिति हि यच्चोक्तम् ॥ ३९ ॥
पञ्चाग्न्युपासनादौ गुणभेदान्नोपपद्यते तदिदम् ।
विद्यायामेतस्यां केचित्पञ्चं समामनन्त्यग्निम् ॥ ४० ॥
पञ्चैवाग्नीनपरे छन्दोगाः किल पठन्ति न च षष्ठम् ।
कथमुपयेषामेषामेका विद्योपपद्यते तत्र ॥ ४१ ॥
नाप्यत्र शक्यते हि प्रत्येतुमसौ गुणोपसंहारः ।
अपि च तथा प्राणानां संवादे श्रेष्ठवर्जितांश्चतुरः ॥ ४२ ॥
छन्दोगाः प्राणान्वाचं चक्षुः श्रोत्रमामनन्ति मनः ।
वाजिन इह रेतो वै प्रजापतिरितीह पञ्चमं त्वन्यम् ॥ ४३ ॥
वेद्यमपि भिन्नमेव ह्यावापोद्वापभेदतो माति ।
वेद्यस्वरूपभेदे विद्याभेदोऽत्र युक्त इति चेन्न ॥ ४४ ॥
विद्यायामेकस्यामेवंजातीयको हि गुणभेदः ।
युक्तो यद्यपि षष्ठस्याग्निरुपसंहारिर्न चेह स्यात् ॥ ४५ ॥
भवतु तथाऽपि न विद्याभेदोऽसावत्र शङ्कितुं शक्यः ।
द्युप्रमुखाः पञ्चाग्नय उभयत्र प्रत्यभिज्ञया हि समाः ॥ ४६ ॥
न हि षोडशिनो ग्रहणाग्रहणाभ्यां भिद्यतेऽतिरात्रोऽसौ ।
य एव हरन्तीत्येवं षष्ठाग्निमपि पठन्त्येते ॥ ४७ ॥
वाजसनेयिन इह खल्वग्निषु सांपादिकेषु प च ।
समिदादिकल्पनाया अनुवृत्ताया निवृत्तये चैवम् ॥ ४८ ॥
अग्निर्भवति समित्समिदित्यन्तं वाक्यमामनन्ति हि ते ।
तस्माच्छन्दोगैरप्युपसंहर्तुं हि शक्यते स गुणः ॥ ४९ ॥
न संख्याविरोधशङ्काऽपि भवति युक्ततमा ।
सांपादिकाग्न्यभिप्रायैवैषा भवति पञ्चसंख्याऽत्र ॥ ५० ॥
ऋपासनेष्वप्युपसंहारोऽधिकस्य न विरुद्धः ।
रेतस आवापोऽयं छान्दोग्ये नैव ते किंतु ॥ ५१ ॥

बाजसनेयक एव च्छान्दोग्ये भवति तस्य चोद्गापः ।
 नैतावन् ेण हि विद्याभेदोऽत्र शङ्कितुं शक्यः ॥ ५२ ॥
 वेद्यांशस्य च कस्यचिदावापोद्गापयोस्तथैवेह ।
 प्राचुर्येणाभेदापगमान्नैवेह ि ते विद्या ॥ ५३ ॥

याध्यस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च

सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यच्चाऽऽथर्वा ि ानां विद्यां प्रति किल शिरोव्रतं विहितम् ।
 अन्येषां न तथेति हि विद्याभेदोऽत्र युक्त इत्युक्तम् ॥ ५४ ॥
 तत्तु न युक्तं यस्मात्स्वाध्यायस्यैव भवति धर्मोऽयम् ।
 नासौ विद्याधर्मो यतस्तथैवावगम्यते तदिदम् ॥ ५५ ॥
 आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतरूपमुपदिशन्त्यत्र ।
 ते हि समाचाराख्ये ग्रन्थे स्वाध्यायधर्मरूपतया ॥ ५६ ॥
 नैतद्वर्ची ि त इति वाक्यं यच्चोपदर्शितं तत्र ।
 अधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दतश्चापि ॥ ५७ ॥
 निर्धार्यते तदेतत्स्वोपनिषदधीतिधर्म एवेति ।
 ननु तेषामिति वाक्ये व्रतामिह विद्याङ्गमेव निर्दिष्टम् ॥ ५८ ॥
 अध्ययनधर्म एतत्कथमिति नैवेह शङ्कितुं शक्यम् ।
 तत्रैतामित्यस्मात्प्रकृतस्यैव हि भवेत्परामर्शः ॥ ५९ ॥
 इह च प्र ो ग्रन्थस्तत्संयोग्येव भवति धर्मोऽयम् ।
 अत्र च वच्चेति हि निदर्शनं स्याद्यथा सवाः सप्त ॥ ६० ॥
 सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता विश्रुता हि ते च किल ।
 वेदान्तरोपदिष्टत्रेताग्निभिरनुपदिष्टसंबन्धाः ॥ ६१ ॥
 किंवाथर्वणिकैकाग्न्याभिसंबन्धाच्च ते नियम्यन्ते ।
 आथर्वा ि ानामेवेत्येवमिहापि यस्त्वयं धर्मः ॥ ६२ ॥
 अध्ययनशब्दयोगात्तत्रैव नियम्यते न विद्यायाम् ।
 तस्मादिदम् विद्यैकत्वं यदेतदुपदिष्टम् ॥ ६३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

वेद्यैकत्वादेव च विद्यैकत्वं हि दर्शयति वेदः ।
 सर्वे वेदा इति ु तथैतेमेवति वेदभागोऽपि ॥ ६४ ॥

एवं कठवह्न्यामपि महद्भयं वज्रमेवमाद्येन ।
 वाक्येन चेश्वरस्य हि भयहेतुत्वं यदेतदुपदिष्टम् ॥ ६५ ॥
 तस्यैव तैत्तिरीयेऽप्यथ तस्येत्यादिना परामर्शः ।
 एवं वाजसनेयकवाक्ये वैश्वानरो यथैवोक्तः ॥ ६६ ॥
 प्रादेशमात्ररूपश्छान्दोग्येऽपि च तथैव निर्दिष्टः ।
 यस्त्वेतमेवमाद्यैस्तस्मात्सर्वत्र भवति विद्यैका ॥ ६७ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

वेदान्तेष्वखिलेष्वपि विज्ञानं त्वेकरूपमुपदिष्टम् ।
 विज्ञानैकत्वे यत्प्रयोजनं तदिह वर्णयते सूत्रे ॥ ६८ ॥
 विज्ञानैकत्वे किल ये चान्यत्रोपदिशिता हि गुणाः ।
 उपसंहर्तव्यास्ते सर्वत्रैव च समानविज्ञाने ॥ ६९ ॥
 अर्थाभेदादित्यस्यार्थस्यैव साधको हेतुः ।
 यश्चैकत्र गुणानां विशिष्टविद्योद्भवो भवेदेषः ॥ ७० ॥
 ये चाग्निहोत्रधर्मा विधिशेषाः श्रुतिषु दर्शितास्तेषाम् ।
 तत्राग्निहोत्रकर्मण्येकस्मिन्साध्यतोपसंहारः ॥ ७१ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजसनेयिब्राह्मणवाक्यं ते हेति दृश्यते तत्र ।
 सत्त्वैकवृत्तिरूपा देवा असुरान् रजस्तमोरूपान् ॥ ७२ ॥
 उद्गीथकर्मणा तानतीत्य देवत्वमाशु गच्छामः ।
 इति निश्चित्य हि देवा ऊचुस्त्वं न इति वाचमादौ हि ॥ ७३ ॥
 तत एते देवाः किल वागाद्या असुरपाप्मना विद्धाः ।
 इति निन्दित्वा मुख्यं प्राणं त्वं न इति तत्र तानूचुः ॥ ७४ ॥
 तच्छ्रुत्वा तत एष प्राणस्तेभ्यस्तथोदगायदिति ।
 छान्दोग्येऽपि तथैव प्रक्रम्य ततस्तदेतदुपदिष्टम् ॥ ७५ ॥
 उद्गीथमुपासांचक्रिरेत्यवसानमथ ह इत्यादि ।
 उभयत्रापि प्राणप्रशंसनं तुल्यमेव भाति यतः ॥ ७६ ॥
 तेन प्राणस्येयं विद्या स्यात्तत्र संशयो भवति ।
 किंवा विद्याभेदो विद्यैकत्वमिह भवेदिति वा ॥ ७७ ॥
 तत्र च विद्यैकत्वं पूर्वन्यायेन युक्तमाभाति ।
 प्रमेदान्नन्विह विद्यैकत्वं कथं भवेद्युक्तम् ॥ ७८ ॥

वाजिभिरुपदिष्टोऽसौ प्राणश्चोद्गीथकर्तृभावेन ।
 उद्गीथत्वेनैव च्छन्दोगैः प्राण एष निर्दिष्टः ॥ ७९ ॥
 कथमियमेका विद्या स्यादिति चेन्नैष दोष इह भवति ।
 एतावन्मात्रेण च न हि विद्यैकत्वमपगतं भवति ॥ ८० ॥
 यस्मादविशेषोऽपि हि बहुतर उपलभ्यतेऽयमुभयत्र ।
 देवासुरसङ्ग्रामोपक्रमणं ह्यसुरविजयतात्पर्यम् ॥ ८१ ॥
 उद्गीथोपन्यासस्तथैव वागादिकीर्तनं चापि ।
 तन्निन्दया च मुख्यप्राणस्यास्य व्यपाश्रयस्तद्वत् ॥ ८२ ॥
 तद्गीर्त्यादिसुरलयश्चाश्मादिनिदर्शनेन चेत्येवम् ।
 बहवोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टा एव चोपलभ्यन्ते ॥ ८३ ॥
 सामानाधिकरण्यं श्रुतमुद्गीथेन वाजिवाक्येऽपि ।
 प्राणस्यैष उ वेति च्छन्दोगानां तथोपनिषदिह [हि] ॥ ८४ ॥
 अस्योद्गीथपदस्य च लक्षयितव्यं हि भवति कर्तृत्वम् ।
 तस्माद्विद्यैकत्वं वाजिच्छान्दोग्यशाखयोरिति चेत् ॥ ८५ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

इह विद्याभेदः स्याद्विद्यैकत्वं हि न न्याय्यम् ।
 हेतुप्रकरणभेदः प्रक्रमभेदात्मको हि भवतीह ॥ ८६ ॥
 छान्दोग्ये खल्वादावोमित्येतदिति वाक्यमुपलब्धम् ।
 अक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्योकारमत्र निर्दिश्य ॥ ८७ ॥
 रसतमतादिगुणोपव्याख्यानं चापि तत्र कृत्वैव ।
 अथ खल्वेतस्योपव्याख्यानमितीह पुनरपि ह्येनम् ॥ ८८ ॥
 उद्गीथावयवात्मकमोकारान्तं किलानुवृत्त्यैव ।
 देवासुरवृत्तान्तद्वारा तं प्राणमिति हि निर्दिष्टम् ॥ ८९ ॥
 यदिदं वाक्यं तत्र च यद्युद्गीथो हि सकलभक्तिः स्यात् ।
 तस्याः कर्तोद्गाताऽप्युपरुध्येत ह्युपक्रमे सोऽयम् ॥ ९० ॥
 स्याल्लक्षणा तदाऽत्र ह्युपसंहारोऽप्युपक्रमायत्तः ।
 तेनोद्गीथावयवे ह्योकारे प्राणवृष्टिरिह वाच्या ॥ ९१ ॥
 वाजसनेये चोद्गीथावयवग्रहणकारणाभावात् ।
 सकलैव सामभक्तिर्ह्युद्गीथपदेन बोध्यते तत्र ॥ ९२ ॥
 उद्गायेत्यपि तस्याः कर्ता ह्यृत्विक्च योऽयमुद्गाता ।

स खलु प्राणत्वेन हि निरूप्यत इतीह भिन्नगतिरेषा ॥ ९३ ॥

सामानाधिकरण्यं यच्चोद्गीथेन तत्र निर्दिष्टम् ।

तदपि प्राणस्योद्गातृत्वेन निदर्शयिषितरूपस्य ॥ ९४ ॥

। त्मत्वप्रतिपत्त्यर्थमतो नेह भवति विद्यैक्यम् ।

उद्गीथमाव इव पुनरुद्गातृत्वं ह्युपासनार्थतया ॥ ९५ ॥

उपदिश्यते यतोऽसा । ता प्राणवीर्यमालम्ब्य ।

औद्गात्रकर्म कुरुते तस्मान्नेहास्त्यसंभवाशङ्का ॥ ९६ ॥

। प्राणेना । उद्गायेदिति हि वर्णितं चैतत् ।

भेदेऽवगम्यमाने वाक्यच्छायानुकारमात्रेण ॥ ९७ ॥

नैव समानार्थत्वाध्यवसानं स्याद्यथाऽभ्युदयवाक्ये ।

त्रेधेति वाक्यमुक्तं तथैव पशुकामवाक्यमुपदिष्टम् ॥ ९८ ॥

त्रेधा तण्डुलकरणं तथैव चैतन्यदेवतापनयः ।

उभयत्र तुल्यमेतत्तथाऽपि यागो विभिद्यते तत्र ॥ ९९ ॥

पूर्वत्र देवतान्तरविनियोगो नैव कर्मभेदः स्यात् ।

रवाक्ये तु पुनर्यागान्तरमेव दर्शितं तत्र ॥ १०० ॥

प्रथमे किलाभ्युदेति त्रेधेत्येवं ह्युपक्रमो दृष्टः ।

वाक्ये यः पशुकामः स्यादित्युपक्रमो भवति ॥ १०१ ॥

सोऽमावस्यामिष्ट्वेत्यनेन यागान्तरं च तत्रोक्तम् ।

एवमुपक्रमभेदात्तत्र यथा यागभेद उपदिष्टः ॥ १०२ ॥

तद्वदुपक्रमभेदाद्विद्याभेदोऽत्र भवति युक्ततरः ।

अत्र च परोवरीयस्त्वादिवदिति दर्शितो हि दृष्टान्तः ॥ १०३ ॥

उद्गीथे परमेश्वरदृष्ट्यध्यासे समानरूपेऽपि ।

आकाशो ह्यैवभ्यो ज्यायानित्यादिवाक्यनिर्दिष्टम् ॥ १०४ ॥

तत्तद्वृणसंवलितोद्गीथोपासनमिति प्रसिद्धं यत् ।

अक्षयादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वहिरण्यकेशतादिगुणैः ॥ १०५ ॥

अथ य इतिवाक्यदृष्टा । थोपासनाद्यथा भिन्नम् ।

शाखायामेकस्यां नेह यथा स्याद्वृणोपसंहारः ॥ १०६ ॥

शाखान्तरस्थितेष्वप्युपासनेष्वेवमनुपसंहारः ।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

नन्विह संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं हि युक्तमाश्रयितुम् ॥ १०७ ॥

उभयत्राप्येकैव ह्युद्गीथोपासनेति संज्ञेयम् ।
 इति चेदेतस्योत्तरमुक्तं प्राक्किल न वेतिसूत्रेण ॥ १०८ ॥
 श्रुत्यनुगतं हि तत्स्यात्संज्ञैकत्वं श्रुतेर्बहिर्भूतम् ।
 प्रसिद्धभेदासूपास्तिषु हि प्रदर्शितं पूर्वम् ॥ १०९ ॥
 इह चाि त्रदर्शप्रभृतीनां हि प्रसिद्धभेदानाम् ।
 काठकपठितानां किल काठकसंज्ञा भवत्यसावेका ॥ ११० ॥
 तद्वि ापि मविष्यति संज्ञा यत्र तु न भेदहेतुः स्यात् ।
 संवर्गोपास्त्यादिषु विद्यैकत्वं हि तत्र तेन स्यात् ॥ १११ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

न्दोग्ये खल्वोमित्येतदिति वाक्यमुपावृष्टम् ।
 अक्षरमुद्गीथमुपासीतेति च तत्र दृश्यते वाक्यम् ॥ ११२ ॥
 सामानाधिकरण्यं त्विहाक्षरोद्गीथशब्दयोर्दृष्टम् ।
 तेनात्राध्यासो वा किंवाऽप्यपवाद उत तदेकत्वम् ॥ ११३ ॥
 किंवा विशेषणं स्यादिति संदेहे विचार्यते तदिदम् ।
 अध्यासो नामाद्यं यत्र च वस्तुद्वये हि बुद्धिस्ते ॥ ११४ ॥
 अनिवर्तितात्मबुद्ध्यावेकस्मिन्नन्यबुद्धिरेव स्यात् ।
 नामप्रतिमादौ वा यथा भवे विष्णुबुद्धिरियम् ॥ ११५ ॥
 एवमिहाक्षरबुद्धिः स्या ति किमक्षरे वा स्यात् ।
 उद्गीथबुद्धिरिति पुनरपवादो यत्र पूर्वनिर्दिष्टे ॥ ११६ ॥
 पूर्वनिविष्टायां बुद्धौ मिथ्येति निश्चितायां या ।
 पश्चादुपजाता किल यथार्थबुद्धिर्हि पूर्वसिद्धायाः ॥ ११७ ॥
 मिथ्याबुद्धिर्मवति हि निवर्तिका सैव चायमपवादः ।
 देहेन्द्रियसंघाते चाऽऽत्ममतिः किल चिरन्तनीया स्यात् ॥ ११८ ॥
 सा चाऽऽत्ममात्रगो थार्थबुद्ध्या निवर्त्यते हि यथा ।
 एवमिहाक्षरबुद्ध्या चोद्गीथमतिस्तथैव तद्बुद्ध्या ॥ ११९ ॥
 अक्षरबुद्धिर्वैयं निवर्त्यत इति ह्यवश्यमिह वाच्यम् ।
 उद्गी रपदयोरेकत्वं ह्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् ॥ १२० ॥
 मूढबोऽसौ वा इत्यादौ दृष्टमेतदेकत्वम् ।
 सामान्यवाचकस्य च विशेषपरता विशेषणं ते ॥ १२१ ॥
 यत्सर्ववेदसाधारणमोमित्यक्षरं हि तस्येह ।
 णापत्तावौद्गात्रे विषये तत्समर्पणं यदिदम् ॥ १२२ ॥

नीलं यदुत्पलं स्यात्तदानयेत्यत्र दृष्टमेतत्स्यात् ।
 य इहोद्गीथोकारस्तमुपासीतेति योजनेह स्यात् ॥ १२३ ॥
 सामानाधिकरण्ये विमृश्यमाने त एत इह भान्ति ।
 तत्रान्यतरावधृतौ कारणविरहादनिश्चये पठति ॥ १२४ ॥
 व्याप्तेश्चेति चशब्दस्तुशब्दतुल्यार्थको भवेदत्र ।
 स हि पक्षत्रयनिरसनफलो यतस्ते त्रयो निरस्यन्ते ॥ १२५ ॥
 तत्र विशेषणपक्षो निरवद्य इतीह गृह्यते नान्यः ।
 अध्यासे किल तावद्यद्बुद्धिर्यदि परत्र चाध्यस्ता ॥ १२६ ॥
 तच्छब्दलक्षणाऽपि च फलमपि कल्प्येत यदुचितं तत्र ।
 आपयितेति श्रुतमपि फलं तदाप्त्यादिदृष्टिफलमेव ॥ १२७ ॥
 अध्यासे तु यथा वा न फलं किञ्चित्तथाऽपवादेऽपि ।
 मिथ्याज्ञानापायो न चेह पुरुषार्थसाधको भवति ॥ १२८ ॥
 नाप्यत्र वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरमिदं भवेद्वाक्यम् ।
 किंतूपासनविधिपरमेतद्वाक्यं ततो न युक्तोऽयम् ॥ १२९ ॥
 एकत्वपक्ष इह यदि पदद्वयोच्चारणं वृथैव स्यात् ।
 एकेनैव पदेन हि विवक्षितार्थः समर्प्यते यस्मात् ॥ १३० ॥
 न च हौत्रविषयभूतोकारे ह्युद्गीथशब्द इह दृष्टः ।
 नैवेह सकलभक्तावोकारस्य प्रसिद्धिरपि दृष्टा ॥ १३१ ॥
 तेन विशेषणपक्षः परिशेषादेष गृह्यते नान्यः ।
 इह सर्ववेदसाधारणमक्षरमेतदिति विचार्यैव ॥ १३२ ॥
 उद्गीथेनाक्षरमिह विशिष्यते तेन सकलमुपपन्नम् ।
 नन्वेतस्मिन्पक्षेऽप्युद्गीथपदस्य लक्षणा तुल्या ॥ १३३ ॥
 यस्मादुद्गीथपदं ह्यवयवलक्षकमितीह वक्तव्यम् ।
 सत्यं हि लक्षणायामपि किल दृष्टो हि संनिकर्षोऽत्र ॥ १३४ ॥
 अध्यासे चार्थान्तरबुद्धिश्चार्थान्तरे विनिक्षिप्ता ।
 तेनेह विप्रकृष्टा भवतीयं लक्षणा हि तत्पक्षे ॥ १३५ ॥
 अत्र विशेषणपक्षे ह्यवयविवचनेन गृह्यतेऽवयवः ।
 इति भवति संनिकर्षो लोके समुदायवाचकाः शब्दाः ॥ १३६ ॥
 अवयवमात्रपरास्ते पठनगरादिषु तथैव दृश्यन्ते ।
 तस्माद्वासेर्हेतोरोमित्यस्याक्षरस्य भवतीदम् ॥ १३७ ॥

उद्धीथमिति विशेषणमत इह सकलं समञ्जसं भवति ।

सर्वाभिदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

प्राणानां सवाद छन्दोगानां च वाजिनां च तथा ॥ १३८ ॥

अथै । विगुणविशिष्टप्राणस्योपास्यता विनिर्दिष्टा ।

वागादयो वसिष्ठत्वादिगुणैरन्विता हि तत्रोक्ताः ॥ १३९ ॥

ते च वसिष्ठत्वाद्याः प्राणे प्रत्यर्पिता हि पुनरपि च ।

यद्वाऽहमिह वसिष्ठस्त्वमिह वसिष्ठोऽस्यथापि तेनेति ॥ १४० ॥

अन्येषां कौषीतकिमुख्यानां प्राणकरणसंवादे ।

प्राणश्रेष्ठ्यं कथितं न वसिष्ठत्वादयो गुणास्तत्र ॥ १४१ ॥

कचिदुक्ता हि वसिष्ठत्वादय एते गुणाः किमन्यत्र ।

अस्येरन्नुत नास्येरन्निति संदेह एष भवति यतः ॥ १४२ ॥

एवं विद्वान्प्राणे निःश्रेयसमिति पठन्ति वाक्यं ते ।

एवंशब्देन च खलु वेद्यं वस्त्वह निवेद्यते किमपि ॥ १४३ ॥

एवंशब्दः संनिहितालम्बो दृश्यते हि सर्वत्र ।

शाखान्तरपठितं गुणजातं नार्हति निवेदयितुमेषः ॥ १४४ ॥

यस्मात्स्ववाक्यदर्शितगुणैर्निराकाङ्क्षमेव तद्दृष्टम् ।

इत्याक्षेपे प्राप्ते प्रतिवचनं तस्य चैवमाचष्टे ॥ १४५ ॥

अस्येरन्क्वचिदुक्ता वसिष्ठताप्रभृतयो गुणा एते ।

अन्यत्रापि च सर्वाभिदादेवं प्रतीयते ह्येतत् ॥ १४६ ॥

सर्वत्रैवाभिन्नं प्रतीयते प्राणविषयविज्ञानम् ।

संवादवाक्यमेतत्स्वरूपमुपलभ्यते हि सर्वत्र ॥ १४७ ॥

यदि विज्ञानमाभिन्नं तदा कुतोऽन्यत्र ते हि नास्येरन् ।

नन्वेवंशब्दोऽयं स्ववाक्यनिर्दिष्टमेव गुणजातम् ॥ १४८ ॥

वेद्यत्वाय समर्पयतीत्युक्तं कथमिहैवमिति चेन्न ।

कौषीतकिवाक्यगतेनैवंशब्देन वाजिवाक्यगतम् ॥ १४९ ॥

तद्गुणजातमसंशब्दितमेवासंनिकृष्टभावेन ।

एवमपि वाजिशाखीयैवंशब्देन परिगृहीतं तत् ॥ १५० ॥

न हि परशाखागतमप्यभिन्नविज्ञानसक्तगुणजातम् ।

तत्रैव च स्वशाखागताद्विशिष्येत कथमिदं शास्त्रे ॥ १५१ ॥

श्रुतहानिरश्रुतार्थप्रकल्पना वा न चेह संभवति ।

एकत्र च श्रुता ये ते सर्वत्र श्रुता भवन्त्येव ॥ १५२ ॥

न हि देवदत्त एकः शौर्यादिगुणैः स्वदेशविख्यातः ।
 देशान्तरे विभावितशौर्यगुणोऽप्यतद्वृणो भवति ॥ १५३ ॥
 परिचयवशतो देशान्तरे गुणास्ते यथा विभाव्यन्ते ।
 अभियोगादेवैते गुणाश्च शाखान्तरे तथाऽस्येरन् ॥ १५४ ॥
 तस्मादेकत्रोक्ता गुणा य एकप्रधानसंबन्धाः ।
 उपसंहर्तव्यास्ते सवत्रैवेति निश्चितं भवति ॥ १५५ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मप्रतिपादनपरवेदान्तेषु प्रदर्शिता ह्येते ।
 आनन्दरूपता विज्ञानघनत्वं च सर्वगत्वमपि ॥ १५६ ॥
 सर्वात्मत्वमितीह विधाः क्वचिद्ब्रह्मणो गुणास्तत्र ।
 सत्र श्रूयन्ते ते प्रतिपाद्याः किं भवन्ति तत्रैव ॥ १५७ ॥
 किंवा सर्वत्रैते प्रतिपाद्या इति तु भवति संदेहः ।
 प्राणस्य विशेषोऽसाविति युक्तः प्राग्गुणोपसंहारः ॥ १५८ ॥
 ब्रह्मापास्तविशेषं तद्वितीयमिति दर्शितं श्रुत्या ।
 तत्र च शाखान्तरगतपदोपसंहारकारणं न भवेत् ॥ १५९ ॥
 इत्याशङ्कां निरसितुमिदमधिकरणं प्रदर्शितं मुनिना ।
 आनन्दत्वादीनि ब्रह्मण्येतानि कल्पितान्येव ॥ १६० ॥
 तदभिव्यञ्जकवृत्तिप्रभेदतस्तानि भान्ति भिन्नानि ।
 तेषामुपसंहारस्तदर्थकानन्दपदकदम्बस्य ॥ १६१ ॥
 उच्चारणं यदेतत्सर्वत्रैकवाक्यमावेन ।
 तेन च तद्धर्माणां विरोधशङ्का निवर्तिता भवति ॥ १६२ ॥
 उपसंहृतानि तानि च पदान्यखण्डं हि लक्षयन्ति परम् ।
 एकस्मिन् हि पदे न हि विरोधशङ्का न लक्षणावतरः ॥ १६३ ॥
 धर्मा आनन्दादय इह ये ते ब्रह्मणः प्रधानस्य ।
 धर्मास्तस्मादेते प्रतिपत्तव्या भवन्ति सर्वत्र ॥ १६४ ॥
 पूर्वाधिकरणदर्शितनिर्दिशिताद्भवति तदुपसंहारः ।
 ब्रह्मैक्यादानन्दत्वादीनां ननु यथोपसंहारः ॥ १६५ ॥
 सर्वत्र समुज्ज्वलितधर्माणां तथा स किं न स्यात् ।
 ये तैत्तिरीयके हि प्रियशीर्षत्वादयो विनिर्दिष्टाः ॥ १६६ ॥
 उपसंहारस्तेषामपि युक्तो ब्रह्मणीत्यतः पठति ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशीर्षित्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयकोक्तानाम् ॥ १६७ ॥

नान्यत्र प्राप्तिः स्याद्यत एते ह्युपचितापचितरूपाः ।

इह चोपचयापचयौ सति भेदे सगुण एव संभवतः ॥ १६८ ॥

ब्रह्म तु निरस्तभेदं श्रुतिवाक्यैरेकमित्युपन्यस्तम् ।

तरतमभावोपेता निर्भेदे प्राप्नुयुः कथं हीमे ॥ १६९ ॥

ब्रह्मात्मका न चैते ब्रह्मज्ञानोपयोगिनो नापि ।

एते हि कोशधर्मा एवेत्येतत्प्रसञ्चितं पूर्वम् ॥ १७० ॥

अपि च परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतरणनिमित्तरूपतया ।

परिकल्पितास्त एते तस्मान्नान्यत्र भवति तत्प्राप्तिः ॥ १७१ ॥

आलम्ब्यैतान्धर्मानिह सूत्रे न्यायमात्रमुपदिष्टम् ।

स च निश्चितेशधर्मेषूपास्तय इह किलोपदिष्टेषु ॥ १७२ ॥

संयद्द्वामत्वादिषु नेतव्यः सत्यकामतादिषु च ।

सत्येवोपास्यैक्ये प्रक्रमभेदादुपासनाभेदः ॥ १७३ ॥

तेनेतरधर्माणां न भवेदितरत्र कथमपि प्राप्तिः ।

छत्रेणैका नारी नृपमेकमुपासते यथा लोके ॥ १७४ ॥

अपरा तु चामरेण हि तत्रोपास्ये ह्यभिन्नरूपेऽपि ।

भवति ह्युपासनाया भेदो धर्मव्यवस्थितिश्चापि ॥ १७५ ॥

एवमिहोपचितापचितगुणत्वं सगुण एव संभवति ।

क्वचिदुक्तसत्यकामत्वादीनां प्राप्तिरपि न सर्वत्र ॥ १७६ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

आनन्दाद्य इतरे प्रतिपाद्यस्य हि परस्य चैकत्वात् ।

सर्वत्रैव च ते स्युर्ब्रह्मज्ञानप्रयोजना हि यतः ॥ १७७ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

चेन्द्रियेभ्य इति किल काठकवाक्यं हि दृश्यते तत्र ।

अर्थादयो हि पुरुषान्ता हि परत्वेन वर्णिताः श्रुत्या ॥ १७८ ॥

तत्र च संदेहोऽयं किं ये ह्यर्थादयो विनिर्दिष्टाः ।

ते सर्वेऽपि ततस्तत इह तु परत्वेन वेदनीयाः स्युः ॥ १७९ ॥

किंवा परमात्माऽसौ सर्वपरत्वेन वेदनीय इति ।

तत्र च सर्वेषामप्यर्थादीनां परत्वमिह वेद्यम् ॥ १८० ॥

तस्मात्तस्मान्नि परं यस्माच्छ्रुतिरेव बोधयत्येषा ।

अत्र परत्वेनार्थादिषु बहुषु प्रतिपादयिषितेषु ॥ १८१ ॥

सिद्धे हि वाक्यभेदे न चैकवाक्यत्वमङ्गशङ्का स्यात् ।

तस्मादार्थादीनां प्रत्येकपरत्वकथनमिह युक्तम् ॥ १८२ ॥

इति शङ्कासंप्राप्तावेतत्सूत्रं प्रदर्शितं भवति ।

इह सर्वेभ्योऽपि परः पुरुषः प्रतिपाद्यत इति युक्तं स्यात् ॥ १८३ ॥

प्रतिपक्षेषु परत्वेनान्येषु फलं न किञ्चिदपि दृष्टम् ।

सर्वेभ्योऽपि परस्मिन्प्रतिपक्षे पुरुष इह फलं मोक्षः ॥ १८४ ॥

श्रुतिरपि निचाध्य तमिति ज्ञानफलं मोक्षमेव दर्शयति ।

अपि चेह पुरुषविषये ह्यनल्पमादरमियं प्रदर्शयति ॥ १८५ ॥

पुरुषान्न परमिति श्रुतिरितरप्रतिषेधकाष्ठशब्दाभ्याम् ।

पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैवैषा पूर्वोक्तिरिति हि दर्शयति ॥ १८६ ॥

आध्यानायेतिपदं तत्राऽऽध्यानं हि दर्शितं भवति ।

आध्यानपूर्वकं किल सम्यग्दर्शनमिहोपदिष्टं स्यात् ॥ १८७ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

इह चेन्द्रियादयः किल पुरुषप्रतिपत्तये विनिर्दिष्टाः ।

यस्मादिहैष सर्वेष्विति श्रुतिः पुरुषमात्मशब्देन ॥ १८८ ॥

निर्दिश्य चेतरेषामनात्मतामेव सूचयत्येषा ।

तस्य च दुर्बोधत्वं संस्कृतमतिगम्यतां च दर्शयति ॥ १८९ ॥

तज्ज्ञानायाऽऽध्यानं यच्चेदित्यादिना विनिर्दिष्टम् ।

अपि चेह सोऽध्वनः पारमिति च निर्दिश्य परमपदमेतत् ॥ १९० ॥

तद्बोधनाय देहेन्द्रियाद्यनुक्रमणमाहृतं भवति ।

तस्मादात्मप्रतिपत्त्यर्थो ह्याम्नाय एष इति सिद्धम् ॥ १९१ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

चैतरेयके खल्वात्मा वेत्यादिवाक्यमुपलब्धम् ।

अम्मःप्रभृतीनामिह लोकानां सृष्टिरात्मनोऽभिहिता ॥ १९२ ॥

।ऽऽ ब्दबोधयः पर एवाऽऽत्माऽथ वेतरः कश्चित् ।

इति संदेहे नासौ परमात्मेत्येव मिह वक्तुम् ॥ १९३ ॥

पि चेक्षणपूर्वं सृष्ट्वादिकमिहास्य निर्दिष्टम् ।

एवमपि लोकसृष्टिस्त्वादावेवेह दर्शिता यस्मात् ॥ १९४ ॥

तस्मादपरः कश्चित्स्रष्टाऽसौ भवति नैष परमात्मा ।
 स्रष्टा परमात्मा चेत्पञ्चमहाभूतसृष्टिरिह वाच्या ॥ १९५ ॥
 नैवेह भूतसृष्टिः प्रदर्शिता किंतु लोकसृष्टिरिह ।
 ते संनिवेशरूपा लोकाः सर्वेऽपि पञ्चभूतानाम् ॥ १९६ ॥
 ब्रूते चाम्मःप्रभृतील्लोकत्वेन ह्ययोऽम्म इत्याद्या ।
 स्याल्लोकसृष्टिरेषा परमेशाधिष्ठितेन पुरुषेण ॥ १९७ ॥
 आत्मैवेदमिति श्रुतिरपि पुरुषविधं तमेतमाचष्टे ।
 स्मृतिरपि स वै शरीरी प्रथम इति ह्येतमर्थमाचष्टे ॥ १९८ ॥
 इह चैतरेयिणोऽपि ह्यथात इत्यादिकेन कथयन्ति ।
 देवादिसृष्टिमखिलां रेतोमूलां प्रजापतिप्रसृताम् ॥ १९९ ॥
 आत्मैवेदमिति श्रुतिरस्यैवाऽऽत्मत्वमपि च दर्शयति ।
 जगतः प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणं यदपि ॥ २०० ॥
 तत्स्वविकारापेक्षं हीक्षणमपि तस्य चेतनत्वेन ।
 उपपन्नमपि च ताभ्यो गामानयदेवमादिको भूयान् ॥ २०१ ॥
 व्यापारोऽपि च लोके विशेषवत्सु प्रसिद्ध इह माति ।
 तस्मादात्मेह स्याद्विशेषवान्कश्चिदित्यतो ब्रूते ॥ २०२ ॥
 उपदिश्यते किल परमात्मा सोऽयमात्मशब्देन ।
 तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश एवमाद्येषु ॥ २०३ ॥
 सृष्टिश्रवणेष्वितरेष्वाम्ना हि परो यथा तथेहापि ।
 लोकेऽपि चाऽऽत्मशब्दात्प्रत्यग्रूपो हि मुख्य आत्मैव ॥ २०४ ॥
 परिगृह्यते यथा वा तथैव चेहापि भवितुमर्हति हि ।
 यत्र च पुरुषविध इति हि विशेषणं किमपि दृश्यते तत्र ॥ २०५ ॥
 भवतु विशेषवदात्मग्रहणं नात्र तु तथाऽस्ति किञ्चिदपि ।
 ई पूर्वकसृष्ट्युपदेशादपि गृह्यतेऽत्र परमात्मा ॥ २०६ ॥
 अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥
 नन्वेतस्मिन्वाक्ये निर्दिष्टा लोकसृष्टिरादौ हि ।
 साऽपि च रेतःपूर्वा कथिता सेयं प्रजापतिप्रभवा ॥ २०७ ॥
 स्यैतस्य स्यात्तात्पर्यं हि प्रजापतौ युक्तम् ।
 पूर्वत्र पुरुषवाक्यादर्थान्तरस्य वाक्यजातस्य ॥ २०८ ॥
 भेदापत्तिमयेन दर्थकतैव तस्य निर्दिष्टा ।
 तद्वदेतो देवा पूर्वस्मादिहास्य वाक् ॥ २०९ ॥

मेदापत्त्यै च तात्पर्यं स्यात्प्रजापतौ युक्तम् ।
 इति चेन्मैवं यस्मादवधारणमेतदत्र निर्दिष्टम् ॥ २१० ॥
 आदाविहाऽऽत्मशब्दः प्रागेकत्वावधारणं च तथा ।
 ब्रह्मपदं प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहृतौ च दृष्टमतः ॥ २११ ॥
 एतैरन्यैर्लिङ्गैरेकस्य च लोकसृष्टिलिङ्गस्य ।
 बाधेनास्मिन्वाक्ये प्रत्यग्ब्रह्मैव गृह्यते नान्यः ॥ २१२ ॥
 यल्लो न तदपि श्रुत्यन्तरानुगुण्येन ।
 पञ्चमहामूतानां सृष्ट्युत्तरभाविमृष्टिपरमेव ॥ २१३ ॥
 छान्दोग्यतैत्तिरीयकवाक्येषु च सृष्टिवचनभेदेऽपि ।
 योजनयैकार्थत्वं यथोपपन्नं तथैव चेहापि ॥ २१४ ॥
 व्यापारोऽपि च योऽसौ ताभ्यो गामानयदिति विख्यातः ।
 सोऽपि च विविक्षितार्था णत्वेनैव संग्रहीतव्यः ॥ २१५ ॥
 : कथाप्रबन्धो न विवक्षितविषय एष भवति यतः ।
 तत्प्रतिपत्ताविह खलु पुरुषार्थो नोपलभ्यते कश्चित् ॥ २१६ ॥
 इह च त्वत्वं विवक्षितमिति प्रतीयते येन ।
 : ीनां किल लोकानां लोकपालकानां च ॥ २१७ ॥
 अग्न्यादीनां सृष्टिं शिष्ट्वा करणानि चाऽऽयतनमेषाम् ।
 उपदिश्य देहमेतं स्रष्टा हि स एव कथमिदं मदृते ॥ २१८ ॥
 स्यादिति वीक्ष्य शरीरं प्रविवेशेति श्रुतिः प्रदर्शयति ।
 नैषा स एतमेवेत्याद्या हीत्थं प्रवेशमुपदिशति ॥ २१९ ॥
 पुनरपि यदि वाचाऽभिव्याहृतमित्यादिना च करणानाम् ।
 तत्तद्व्यापारानपि विवेचयित्वाऽथ कोऽहमिति वीक्ष्य ॥ २२० ॥
 एतं मेव व्याततमयमपश्यदिति ।
 श्रुतिरिह स एतमेवेत्याद्या त्मतां प्रदर्शयति ॥ २२१ ॥
 उत्तरवाक्यं यदिदं ब्रह्मैष इन्द्र इत्यादि ।
 तेन महामूतैः समस्तमपि मेदजातमनुकीर्त्य ॥ २२२ ॥
 सर्वं तत्प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं हीति ।
 प्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्रह्मात्मतामिदं ब्रूते ॥ २२३ ॥
 तस्मा यमात्मा भवति परात्मैव नान्य इति सिद्धम् ।
 एतस्मिन्व्याख्याने न हि स्फुटः स्याद्गुणोपारः ॥ २२४ ॥

न हि पादसंगतिः स्यादिति हि व्याख्यान्तरं प्रदर्शयति ।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

वाजसनेयक एतद्वाक्यं वृष्टं हि कतम आत्मेति ॥ २२५ ॥
 योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना च तत्रैव ।
 हृद्यन्तर्ज्योतिरसौ पुरुषो निर्धारितश्च तस्यैव ॥ २२६ ॥
 उपदिश्य सर्वसंगतिमुक्तत्वं ब्रह्मरूपतां ब्रूते ।
 उपसंहारोऽपि स वा एष महानज इतीह वृष्टोऽयम् ॥ २२७ ॥
 छान्दोग्ये तु सदेवेत्येतद्वाक्यं ह्युपक्रमे वृष्टम् ।
 तत्र हि न चाऽऽत्मशब्दः स खलु स आत्मेत्युदक एवास्ति ॥ २२८ ॥
 तत्त्वमसीत्याद्यैरपि तादात्म्यं चोपदिशति तत्रैव ।
 तुल्यार्थत्वं वा स्यात्किमतुल्यार्थत्वमेतयोरिति हि ॥ २२९ ॥
 संदेहे सत्यनयोः प्राप्तमतुल्यार्थकत्वमुचितमिति ।
 आम्नानयोर्द्वयोरप्यतुल्यतैव प्रतीयते यस्मात् ॥ २३० ॥
 न ह्याम्नाने विषमे युक्तं स्यादर्थसाम्यमिह वक्तुम् ।
 वाजसनेयकवाक्यं ह्युपक्रमस्थात्मशब्दयोगेन ॥ २३१ ॥
 सकलमपि चाऽऽत्मतत्त्वप्रतिपत्तिपरं प्रतीयते वाक्यम् ।
 छान्दोग्ये तूपक्रमविपर्ययात्तद्विपर्ययो भवति ॥ २३२ ॥
 यद्यप्युपसंहारे तत्राप्युपदिष्टमेव तादात्म्यम् ।
 सत्यं तथाऽप्युपक्रमतन्त्रोऽयं स्यादिहोपसंहारः ॥ २३३ ॥
 तस्मात्तत्त्वमसीति स्यात्संपदुपास्तिपरमिदं वाक्यम् ।
 इत्याक्षेपप्राप्तावस्य प्रतिवचनमत्र निर्दिशति ॥ २३४ ॥
 छान्दोग्येऽपि सदेवेत्यत्र परात्मैव गृह्यते नान्यः ।
 आत्मगृहीतिरियं स्याद्यथेतरेषां हि वाजिनां तद्वत् ॥ २३५ ॥
 यस्मादिहोत्तरत्र च तादात्म्यं समुपदिश्यते भूयः ।

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

इह चोपक्रमवाक्ये न चाऽऽत्मशब्दो हि वृश्यते सोऽयम् ॥ २३६ ॥
 उपसंहृतिवाक्यं यत्तदिदं भवति ह्युपक्रमायत्तम् ।
 तस्मादात्मगृहीतिः कथमित्यस्योत्तरं हि भवतीदम् ॥ २३७ ॥
 आत्मगृहीतिरिहापि स्यादत्र यतोऽवधारणं वृष्टम् ।
 येनाश्रुतमितिवाक्यादेकज्ञानेन सर्वविज्ञानम् ॥ २३८ ॥

अवधार्येह सदेवेत्येतत्तत्संपिपादयिषयोक्तम् ।
 आत्मगृहीतौ सत्यां तदेतदखिलं समञ्जसं नोचेत् ॥ २३९ ॥
 मुख्यो योऽसावात्मा स न विज्ञात इति कथमिदं युक्तम् ।
 एवं प्रागुत्पत्तेः सत एकत्वावधारणं यच्च ॥ २४० ॥
 जीवस्य चाऽऽत्मशब्देन परामर्शः सुषुप्त्यवस्थायाम् ।
 सत्संपत्त्यनुकीर्तनमपि च परिप्रश्नपूर्वकं च पुनः ॥ २४१ ॥
 तत्त्वमसीत्यवधारणमेतत्तादात्म्यबोधने युक्तम् ।
 तादात्म्यसंपदीदं पूर्वोक्तं सकलमनुपपन्नं स्यात् ॥ २४२ ॥
 नेहोपक्रमतन्त्रत्वोपन्यासोऽपि भवति युक्ततरः ।
 आत्मत्वकीर्तनं वाऽप्यनात्मताकीर्तनं च नेहास्ति ॥ २४३ ॥
 सामान्योपक्रम इह स वाक्यशेषगविशेषसाकाङ्क्षः ।
 सच्छब्दार्थोऽपि तथा विमृश्यमानस्तु मुख्य एवाऽऽत्मा ॥ २४४ ॥
 सच्छब्दोऽसौ दृष्टो भावावधिभूतवस्तुपर एव ।
 वाचारम्भणशब्दादिभ्यः सर्वस्य चामृतत्वेन ॥ २४५ ॥
 सच्छब्दार्थो मुख्यः परमात्मा स्यान्न चान्यदिह वस्तु ।
 आम्नानविषमताऽपि हि न चार्थवैषम्यमावहत्यत्र ॥ २४६ ॥
 आहर पात्रं तदिदं पात्रमिहाऽऽहर तदेतदिति वाक्ये ।
 आम्नानविषमतायां सत्यामप्यर्थसाम्यमुपलब्धम् ॥ २४७ ॥
 कथितो हि वाजिवाक्ये त्वमर्थ एव तु तदर्थपर्यन्तः ।
 छान्दोग्ये तु तदर्थस्त्वमर्थपर्यन्त एव निर्दिष्टः ॥ २४८ ॥
 प्रतिपादनप्रकारे मित्रेऽपि तदर्थतस्त्वभेदेन ।
 एकैवेयं विद्या युक्तो ह्यत्र च गुणोपसंहारः ॥ २४९ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

छन्दोगा अपि वाजिन एते हि प्राणकरणसंवादे ।
 प्राणस्य श्वक्रिमिमर्यादमन्नमादौ हि ॥ २५० ॥
 एव प्राणस्य ह्यापो वासः समामनन्त्येते ।
 छन्दोगास्तस्माद्वा एतदिति पुनः समामनन्तीह ॥ २५१ ॥
 प्रागुपरिष्ठादग्निः परिदधतीत्येवमादि तत्रोक्तम् ।
 वाजसनेयिन् विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्तः ॥ २५२ ॥

आचा । त्यादिकमेतद्वाक्यं समामनन्त्यत्र ।
 अशिशिषतामशितवतामाचमनमनग्रचिन्तनं चापि ॥ २५३ ॥
 स्य दृश्यते किल किमेतदुभयं विधीयते किंवा ।
 अ नमेव केवलमनग्रताचिन्तनं विधीयेत ॥ २५४ ॥
 इति संदेहे तत्रोभयं विधीयत इति प्रशस्तं हि ।
 उभयमपि मानं तद्वदपूर्वं ततो हि विध्यर्हम् ॥ २५५ ॥
 केवलमाचमनं वा विस्पष्टविधिविमक्तिरत्र यतः ।
 आचमनस्तुत्यर्थं ह्यनग्रताकीर्तनं भवेदत्र ॥ २५६ ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूते ऽऽचमनं विधेयमत्रेति ।
 कार्यत्वेनाऽऽचमनं शुद्ध्यर्थतया स्मृतिप्रसिद्धं हि ॥ २५७ ॥
 न च विध्यर्हं तस्मादत्रान्वाख्यायते किलाऽऽचमनम् ।
 नन्वेषा श्रुतिरस्याः स्मृतेर्भवेन्मूलमिति तु न हि युक्तम् ॥ २५८ ॥
 इह मूलमूलिभावो योऽसौ न विभिन्नविषययोर्भवति ।
 सर्वेषामाचमनं शुद्ध्यर्थं स्मृतिरियं प्रदर्शयति ॥ २५९ ॥
 या प्राणविषयविद्याप्रकरणपठिता श्रुतिर्हि सा चेह ।
 तद्विषयमेव केवलमाचमनं विदधती विदध्यात्तत् ॥ २६० ॥
 न प्राणविषयविद्यासंयोग्याचमनमिह विधेयमिति ।
 नैवाऽऽश्रयितुं शक्यं पूर्वस्यैवोपलभ्यमानत्वात् ॥ २६१ ॥
 न विधेयमुभयमत इदमुभयविधाने हि वाक्यभेदः स्यात् ।
 तस्मात्स्मृतिनिर्दिष्टं प्रायत्यार्थं यदेतदाचमनम् ॥ २६२ ॥
 अशिशिषतामशितवतामनूद्य तत एतमेव तदनमिति ।
 आचमनीयास्वप्सु ह्यनग्रताचिन्तनं हि विद्याङ्गम् ॥ २६३ ॥
 उपदिश्यते हि यस्मादपूर्वमेतत्ततो हि विध्यर्हम् ।
 आचमनस्तुत्यर्थो ह्यनग्रतावाद इति तु न न्याय्यम् ॥ २६४ ॥
 आचमनविध्यभावे स्तुत्यर्थत्वं कथं भवेत्तस्य ।
 किंच विधेयत्वमपि ह्यनग्रताचिन्तनस्य भातीह ॥ २६५ ॥
 प्रायत्यार्थत्वं किल परिधानार्थत्वमिति तु या चास्य ।
 एकस्याऽऽचमनस्योभयार्थता सेह नाभ्युपेतेह ॥ २६६ ॥
 यस्मादाचमनं तत्प्रायत्यार्थं क्रियान्तरं भवति ।
 आचमनीयास्वप्सु च वासःसंकल्पनं क्रियाऽन्यैव ॥ २६७ ॥

परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यत इतीदमनवद्यम् ।
 अपि चेह पूर्ववाक्यं यदिदं ह्या श्वभ्य आ क्रिमिभ्य इति ॥२६८॥
 तेन च सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इतीह न हि युक्तम् ।
 नासौ हि शब्दलभ्यः स शक्यते नापि मानुषैः कर्तुम् ॥ २६९ ॥
 किंतु प्राणस्यान्नं सकलमितीहान्नदृष्टिरुपदिष्टा ।
 तत्साहचर्यतोऽस्मिन्नपो वास इति वाक्यशेषेऽपि ॥ २७० ॥
 तदिदमपामाचमनं न चोद्यते किंतु सुप्रसिद्धासु ।
 आचमनीयास्वप्सु हि विहिता परिधानदृष्टिरिति युक्तम् ॥२७१॥
 यदि चात्रैवं न स्यात्तदा भवेद्धर्षवैशसं प्रकृते ।
 पूर्वत्र ध्यानविधिस्तदुत्तरत्र क्रियाविधिश्चेति ॥ २७२ ॥
 अपि चाऽऽचामन्तीति हि नायं शब्दो विधिक्षमो भवति ।
 लट्प्रत्ययो यतोऽसौ स वर्तमानाभिधायको दृष्टः ॥ २७३ ॥
 यद्यपि च वर्तमानार्थताऽत्र मन्यन्त इति हि तुल्यैव ।
 सत्यं तथाऽपि वासः कार्याख्यानाद्विधीयते तदिदम् ॥ २७४ ॥
 वासःसंकल्पनमिदमपामपूर्वं न चाऽऽचमनमेतत् ।
 आचमनं हि तदेतत्पूर्ववदिति दर्शितं हि पूर्वत्र ॥ २७५ ॥
 यच्चोक्तं ह्याचमने विस्पष्टा विधिविभक्तिरिति तदपि ।
 आचमनस्यैतस्य प्रत्युक्तं पूर्ववत्त्वलिङ्गेन ॥ २७६ ॥
 अत एव चेह काण्वास्तस्मादेवमिति नाऽऽमनन्तीह ।
 कुर्वन्तो मन्यन्त इति ह्यत्रैव च किलाध्यवस्यन्ति ॥ २७७ ॥
 तस्मादिह माध्यंदिनपाठे चानूद्य तदिदमाचमनम् ।
 एवं वासोविस्त्वं विधीयत इतीह युक्तमाश्रयितुम् ॥ २७८ ॥
 आपो वास इतीयं दृष्टा वाक्यप्रवृत्तिरेकैव ।
 तस्माद्विधेयमत्र च वासोविज्ञानमेतदिति सिद्धम् ॥ २७९ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजसनेयकशाखायामग्निरहस्यसंज्ञके ग्रन्थे ।
 ज्ञाण्डिल्यनामकलिता काचन विद्या प्रदर्शिता भवति ॥ २८० ॥
 तत्र स आत्मानमुपासीतेत्यादि प्रदर्शितं वाक्यम् ।
 तत्र च मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वमात्मनस्तस्य ॥ २८१ ॥
 भारूपतेति चैते श्रूयन्ते किल गुणास्तथैवान्ये ।
 यामेतेषां दारण्ये पुनश्च षष्ठितमिदम् ॥ २८२ ॥

वाक्यं मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्य एवमाद्यं हि ।
 स च पुरुषोऽन्तर्हृदये ब्रीहियवाभ्यां समो हि तत्रोक्तः ॥ २८३ ॥
 स हि सर्वस्येशानः सर्वाधिपतिः प्रशास्ति सर्वमिदम् ।
 यदिदं किंचेत्यन्ते तस्मिन्वाक्ये प्रदर्शितः पुरुषः ॥ २८४ ॥
 तत्र किमग्निरहस्ये बृहदारण्ये भवेदसावेका ।
 विद्या तत्र गुणानामुपसंहारोऽथ वा किमन्यैव ॥ २८५ ॥
 विद्या तत्र गुणानुपसंहारश्चेति भवति संदेहः ।
 तत्र च विद्याभेदो गुणव्यवस्थेति युक्तमाभाति ॥ २८६ ॥
 यद्येका विद्येयं भवति तदा पौनरुक्त्यमनिवार्यम् ।
 भिन्नासु च शाखासु हि वेदित्रध्येतृभेदमालम्ब्य ॥ २८७ ॥
 परिहृत्य पौनरुक्त्यं विद्यैकत्वं च तत्र निर्धार्य ।
 उपसंह्रियन्त एते गुणा इहान्यत्र येऽतिरिक्ताः स्युः ॥ २८८ ॥
 प्राणेन्द्रियादिसंवादादिष्वेवं हि दर्शितं पूर्वम् ।
 एकस्यां शाखायां वेदित्रध्येतृभेदवाधेन ॥ २८९ ॥
 जायति च पौनरुक्त्ये कथमिह विद्याभवेदसावेका ।
 एकं विद्याविधिपरमपरं स्यादत्र गुणविधानार्थम् ॥ २९० ॥
 इत्याम्नानविभागाद्विद्यैकत्वं न वक्तुमिह युक्तम् ।
 तर्ह्यतिरिक्ता एव ह्याम्नाथेरन्गुणा इहान्योन्यम् ॥ २९१ ॥
 इह च समाना अपि ते ह्याम्नायन्ते मनोमयत्वाद्याः ।
 तस्मादिह नान्योन्यं गुणोपसंहार इत्यतो ब्रूते ॥ २९२ ॥
 शाखासु विभिन्नास्वपि विद्यैकत्वं गुणोपसंहारः ।
 भवति यथैवैकस्यां शाखायामपि तथैव भवतीदम् ॥ २९३ ॥
 यस्मादुपास्यमेतन्मनोमयत्वादिगुणकमुपसंहारम् ।
 ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिजानीमोऽतो न भिद्यते विद्या ॥ २९४ ॥
 रूपाभेदे सत्यपि विद्याभेदो न झङ्कितुं शक्यः ।
 यस्मादुपासनाया रूपमुपास्यं न चान्यदिह किञ्चित् ॥ २९५ ॥
 ननु पौनरुक्त्यभीत्या विद्याभेदोऽत्र युक्त इति चेन्न ।
 अर्थविभागेनोभयमप्याम्नानं हि भवति युक्तमिह ॥ २९६ ॥
 विधिपरमेकं त्वपरं गुणविधिपरं भवेदिति हि ।
 नन्वेवं सत्यपठितमग्निरहस्ये स एष इत्यादि ॥ २९७ ॥

पठितव्यमेतदेव हि बृहदारण्ये तु यच्च तत्रान्यत् ।
पठितं मनोमयोऽयं पुरुषो मा इति तु नैव पठितव्यम् ॥ २९८ ॥
इति चेन्नायं दोषो विद्या या विप्रकृष्टदेशस्था ।

समानगुणान्नानबलात्तां प्रत्यभिज्ञाप्य ॥ २९९ ॥
तस्याभीशानत्वाद्युपदिश्यत इति हि सकलमनवद्यम् ।
श्रूयन्ते यत्र गुणा बहवस्तत्र प्रधानविधिरेव ॥ ३०० ॥
अन्यत्र तदनुवादाद्गुणविधिरेव हि न च प्रधानविधिः ।
बृहदारण्ये गुणविधिरग्निरहस्ये प्रधानविधिरेव ॥ ३०१ ॥
अप्राप्तांशार्थतया वाक्यं यत्रार्थवत्तरं तत्र ।
प्राप्तपरामर्शः किल भवति हि नित्यानुवाद इति तेन ॥ ३०२ ॥
पेक्षितुमिह शक्या स्यात्प्रत्यभिज्ञैषा ।
एकस्यां शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारः ॥ ३०३ ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अत्र च बृहदारण्ये सत्यं ब्रह्मेति चोपदिश्याऽऽदौ ।
वित्याद्यं वाक्यमेतदाम्नातम् ॥ ३०४ ॥
च सत् अस्य ब्रह्मण एवाधिदैवमध्यात्मम् ।
आयतनभेदमुपदिश्य व्याहृतिदेहतां च सं ॥ ३०५ ॥
द्वे उपनिषदावादिश्येते तस्योपनिषदिहाहरिति ।
अधिदैवं हि तथैवाध्यात्मं तस्योपनिषदिहाहमिति ॥ ३०६ ॥
तत्र च संदेहोऽसावुपनिषदौ ये प्रदर्शिते भवतः ।
अविभागेनैवैते किमुभे उभयत्र चानुसंधेये ॥ ३०७ ॥
अधिदैवमपरा त्वध्यात्ममितीह किं विभागेन ।
इति संदेहे तदिदं सूत्रेणैव हि निरूप्यते सपदि ॥ ३०८ ॥
शाण्डिल्यसंज्ञिकायां विद्यायां किल गुणोपसंहारः ।
यद्वत्तद्वदिहापि च गुणोपसंहार एष युक्ततमः ॥ ३०९ ॥
एका हि सत्यविद्या किलाधिदैवं तथैव चाध्यात्मम् ।
गीता यस्मादुपक्रमश्चाप्यभिन्न इह दृष्टः ॥ ३१० ॥
पाठश्च व्यभिचो दृष्टस्तस्मात्कथं ह्ययं धर्मः ।
तस्यामुदितः पि न स्यात्तस्यामितीदमुचितं स्यात् ॥ ३११ ॥
योऽप्याचारश्चोदित इहानुगमनादिरूप आचार्यैः ।
उरण्यगते स च तुल्यवदेव भवति न विभिन्नः ॥ ३१२ ॥

तस्मादुभयोरप्युपनिषदोरुभयत्र भवति संबन्धः ।

एवं प्राप्ते तमिमं पक्षं संप्रति निराकरोतीह ॥ ३१३ ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नैवोभयोस्तयोरियमुभयत्र प्राप्ति युक्ता स्यात् ।

स्थानविशेषनिबन्धो यत एतस्यामुपासनायां स्यात् ॥ ३१४ ॥

एतस्मिन्म इति निर्दिश्य ह्याधिदैविकं पुरुषम् ।

उपनिषदहरित्येवं श्रावयति हि दक्षिणेऽक्षिपुरुषं हि ॥ ३१५ ॥

आध्यात्मिकं प्रकृत्याहमिति च तस्योपनिषदुपन्यस्ता ।

तस्येति सर्वनाम च संनिहितालम्बनं हि सर्वत्र ॥ ३१६ ॥

।दायतनविशेषालम्बने [ने] ह चोपदिश्येते ।

एते उपनिषदाविति कुत उभयत्रैतयोर्भवेत्प्राप्तिः ॥ ३१७ ॥

नन्वेक एव पुरुषो भवति ह्याधिदैवमेवमध्यात्मम् ।

ब्रह्मण एकस्यैव च सत्यस्याऽऽयतनयुग्ममुपदिष्टम् ॥ ३१८ ॥

इति चेदेकस्यापि हि तत्तदवस्थाविशेषयोगेण ।

उपनिषदुपदेशोऽसावहरहमिति किल विशेषतो दृष्टः ॥ ३१९ ॥

तस्मादुपनिषदेषा तदवस्थस्यैव भवति युक्ततमा ।

आचार्यस्यैकस्माप्यनुवर्तनमिह यथा विभिन्नं स्यात् ॥ ३२० ॥

तत्तिष्ठतो हि न भवेदासीनस्यानुवर्तनं यत्स्यात् ।

यत्तिष्ठत उपदिष्टं न तदासीनस्य भवति तद्वदिह ॥ ३२१ ॥

यच्च स्वरूपमात्रानुबद्धधर्मो भवेदिहाऽऽर्यस्य ।

तस्य ग्रामारण्यविशेषाभावेन तुल्यवद्भावः ॥ ३२२ ॥

अत इह दृष्टान्तोऽयं न प्रकृतार्थैकसाधनो भवति ।

तस्मादुपनिषदोरिह युक्तैव स्यात्तयोर्व्यवस्थेयम् ॥ ३२३ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अपि चैवंजातीयकधर्माणां स्यादव्यवस्थितत्वमिति ।

दर्शयति लिङ्गमेतत्तस्यैतस्य हि तदेव रूपमिति ॥ ३२४ ॥

विद्यैक्यादेव यदा गुणोपसंहार इह भवेत्तर्हि ।

तस्यैतस्य तदेवेत्यतिदेशोऽयं वृथैव तत्र स्यात् ॥ ३२५ ॥

तस्माद्विद्यैक्येऽपि स्थानं भिन्नं यथा भवेत्तत्र ।

अतिदेशादेव स्याद्गुणोपसंहार इति हि सिद्धमिह ॥ ३२६ ॥

तस्यैतस्येत्यादावतिदेशबलाद्गुणोपसंहारः ।

उपनिषद्हरित्यादौ तदसत्त्वात्ते व्यवस्थिते भवतः ॥ ३२७ ॥

संभृतियुव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्येत्याद्या राणायनीयशाखायाम् ।

श्रुतिराम्नाता तत्र ब्रह्म ज्येष्ठत्वगुणकमुपदिष्टम् ॥ ३२८ ॥

वीर्याणि संभृतानि प्रदर्शितान्यस्य तत्पुनर्ब्रह्म ।

प्राग्देवाद्युत्पत्तेर्द्युलोकमेतं समाततानेति ॥ ३२९ ॥

एषा खिलेषु पठिता ब्रह्मविभूतय इमाश्च तत्रोक्ताः ।

तेषामेवोपनिषदि शाण्डिल्यपदाङ्किताश्च परविद्याः ॥ ३३० ॥

पठिता हि तासु किमिमाः संभृत्याद्या विभूतयो यास्ताः ।

उपसंगृह्येरन्नुत नेति विचारे तदेतदिह पठति ॥ ३३१ ॥

संभृत्यादिविभूतय इह शाण्डिल्यादिसंज्ञविद्यासु ।

आयतनभेदयोगादुपसंहर्तुं न ता हि शक्यन्ते ॥ ३३२ ॥

शाण्डिल्यदहरवाक्ये हृदयायतनत्वमस्य निर्दिष्टम् ।

उपकोसलविद्यायामक्षयायतनत्वमेव तस्योक्तम् ॥ ३३३ ॥

आध्यात्मिकमायतनं प्रतीयते ह्येवमासु विद्यासु ।

संभृत्यादिविभूतय एताः केवलमिहाऽऽधिदैविक्यः ॥ ३३४ ॥

श्रूयन्ते न त्वेतास्वपि च विभूतय इहाऽऽधिदैविक्यः ।

ज्यायान्दिव इत्यादावेष हि सर्वेष्विति श्रुतिष्वपि च ॥ ३३५ ॥

यावान्वा अयमाकाश इति श्रुतिषु च तथा प्रतीयन्ते ।

सन्त्यायतनविहीनाः षोडशकलसंज्ञिकाश्च परविद्याः ॥ ३३६ ॥

तस्मात्संभृत्यादेरुपसंहारोऽत्र युक्त इति चेन्न ।

संभृत्यादेरत्रानुपसंहारेऽस्ति कारणं किञ्चित् ॥ ३३७ ॥

कतिपयसमानगुणसक्तोपास्यैक्ये हि भवति विद्यैक्यम् ।

तत्किल गुणोपसंहृतिकारणमेतन्न दृश्यते प्रकृते ॥ ३३८ ॥

तद्भावात्संभृत्याद्युपसंहारो न चेह संभवति ।

अत्रोपास्यैकत्वं विद्यैकत्वे नियामकं न भवेत् ॥ ३३९ ॥

तच्चोपास्यैकत्वं विद्याभेदेऽपि दृश्यते शास्त्रे ।

ब्रह्मैकरूपमपि किल विभूतिभेदैरुपास्यते बहुधा ॥ ३४० ॥

इह किल परोवरीयस्त्वादौ दृष्टो ह्युपासनाभेदः ।

एकत्वं यदिदं तत्प्रत्यभिज्ञयैव स्यात् ॥ ३४१ ॥

तदमावात्संभृत्यादीनामेतासु नोपसंहारः ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अस्ति रहस्यब्राह्मणसंज्ञं किल ताण्डिपैङ्गिशाखासु ॥ ३४२ ॥

तत्र रहस्यब्राह्मण इयमाम्नाता हि पुरुषविद्याख्या ।

तत्र च पुरुषो यज्ञः कल्पित एवं तदीयमायुश्च ॥ ३४३ ॥

त्रेधा विभज्य सवनत्रयं च यान्यशिशिषादिकान्यपि च ।

वीक्षाद्यात्मतया किल तानि च तत्रैव कल्पितानि तथा ॥ ३४४ ॥

आशीर्मन्त्रजपाद्या अन्ये धर्माश्च तत्र निर्दिष्टाः ।

इह तैत्तिरीयका अपि पठन्ति कमपीह पुरुषयज्ञं हि ॥ ३४५ ॥

तस्यैवंविदुषो यज्ञस्याऽऽत्मेत्यादिकेन वाक्येन ।

ये ताण्डिपैङ्गिवाक्यप्रदर्शिताः पुरुषयज्ञधर्माः स्युः ॥ ३४६ ॥

इह तैत्तिरीयके तेऽप्युपसंहार्या न वेति संदेहे ।

इह पुरुषयज्ञताया उभयत्रैव च समानरूपत्वात् ॥ ३४७ ॥

उपसंहारः स्यादित्याक्षेपे तस्य चोत्तरं ब्रूते ।

उपसंहर्तुं नार्हन्त्येते धर्मा यतोऽत्र वैषम्यम् ॥ ३४८ ॥

इह पुरुषयज्ञकीर्तनमेकेषां ताण्डिपैङ्गिनां हि यथा ।

न हि तैत्तिरीयकाणामाम्नानं दृश्यते तथैवैह ॥ ३४९ ॥

तेषां हि यज्ञसंपादनमितरविलक्षणं हि दृष्टमिह ।

पत्नीयजमानादिकमितरविलक्षणमुदाहृतं तत्र ॥ ३५० ॥

यत्प्रातर्मध्यंदिनमित्येवं सवनकल्पनं तेषाम् ।

इतरविलक्षणमेव हि मरणावभृथत्वसाम्यमपि यच्च ॥ ३५१ ॥

तदपि ह्यल्पीयस्त्वाद्वैलक्षण्येन भूयसाऽभिभवे ।

न च तत्प्रत्यभिसंधिक्षमं भवेन्नापि तैत्तिरीयेऽस्मिन् ॥ ३५२ ॥

पुरुषस्य यज्ञभावः श्रुतोऽस्ति किंत्वत्र वाक्यमिदमस्ति ।

विदुषो यज्ञस्येति व्यधिकरणे एव भवति (त) इह ॥ ३५३ ॥

सामानाधि ये षष्ठ्यावेते न चेह संभवतः ।

न हि विदुषो यज्ञत्वं मुख्यं केनापि वक्तुमिह शक्यम् ॥ ३५४ ॥

विद्वत्संबन्धी यो यज्ञस्तस्येत्यवश्यमिह वाच्यम् ।

आत्मा यजमान इति श्रुतिर्हि यजमानभावमुपदिश्य ॥ ३५५ ॥

व्यधिकरणत्वेनैव हि विदुषो दर्शयति यज्ञसंबन्धम् ।

तत्र च तस्यैवमिति स्फुटमनुवादश्रुतौ प्रतीतायाम् ॥ ३५६ ॥

यज्ञ तथैव यजमानमावमात्मनि च ।
 कल्पयतस्तव चायं दुर्वारो भवति वाक्यमेदं इह ॥ ३५७ ॥
 विं न्यासेयं परात्मविद्या प्रदर्शिता पूर्वम् ।
 तस्यैवंविदुष इति मश्चेह पूर्वशेषः स्यात् ॥ ३५८ ॥
 कयोर्द्वयोरपि फलमेकमिहोपलभ्यते यस्मात् ।
 तस्माद्ब्रह्मण इति हि ब्रह्मप्राप्तिर्हि फलमिहामिहितम् ॥ ३५९ ॥
 इतरेषां चाऽऽम्नायस्त्वनन्यशेषो हि पुरुषयज्ञस्य ।
 अत्र ह्येष ह षोडशवर्षशतं जीवतीति वाक्येन ॥ ३६० ॥
 फलमपि यन्निर्दिष्टं तदपि च केवलमिहाऽऽयुरभिवृद्धिः ।
 तस्मादिह शाखान्तरपठितानां पुरुषयज्ञधर्माणाम् ॥ ३६१ ॥
 आशीर्मन्त्रादीनामप्राप्तिस्तैत्तिरीयके युक्ता ।

वेधायर्थभेदात् ॥ २५ ॥

आथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे स एष मन्त्रोऽस्ति ॥ ३६२ ॥
 सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिर इति हि ।
 मन्त्रोऽत्र देवसवितः प्रसुवेत्यादिर्हि ताण्डिनां दृष्टः ॥ ३६३ ॥
 श ायनिनां मन्त्रः श्वेताश्वो हरितनील इत्यादिः ।
 शं नो मित्रः शमिति हि भवति कठानां च तैत्तिरीयाणाम् ॥ ३६४ ॥
 देवा इति प्रवर्ग्यब्राह्मणवाक्यं तु वाजिनां दृष्टम् ।
 अग्निष्टोमब्राह्मणवाक्यं यद्ब्रह्म वेति निर्दिष्टम् ॥ ३६५ ॥
 उपनिषदारम्भे किल कौषीतकिनां तदेतदाम्नातम् ।
 प्रविध्यपूर्वा मन्त्राः सर्वेऽपि ये च निर्दिष्टाः ॥ ३६६ ॥
 यानि र्यपूर्वाण्यपि कर्माणि प्रदर्शितान्यत्र ।
 विद्यास्तु ते च मन्त्राः कर्माणि च यानि तत्र कथितानि ॥ ३६७ ॥
 तान्युपसंगृह्यन्ते ि नेत्यत्र भवति भीमांसा ।
 तत्र ह्युपसंहारो वि ि हि युक्त इति भाति ॥ ३६८ ॥
 यस्मा ण्येतान्युपनिषदामिह समीपपठितानि ।
 यद्यपि ि र्थतया विधानमिह नोपलभ्यते तेषाम् ॥ ३६९ ॥
 सत्यं ऽपि संनिधिसामर्थ्यात्तदनुमीयते हीह ।
 षां मन्त्राणां विद्याविषयं न किमपि सामर्थ्यम् ॥ ३७० ॥
 कर्माणि च प्रवर्ग्यादीन्यन्यार्थे नियोजितान्येव ।
 तस्मात्कथमेतेषामिह विद्यार्थत्वमुचितमिति चेन्न ॥ ३७१ ॥

सामर्थ्यं मन्त्राणां विद्याविषयमपि वक्तुमिह शक्यम् ।
 मन्त्रेषु कीर्तितानि च हृदयादीनि ह्युपासनेषु किल ॥ ३७४ ॥
 आयतनाद्यात्मतया यत उपदिष्टानि तेन तद्द्वारा ।
 मन्त्राणामुपपन्नं ह्युपासनाङ्गत्वमेवमादीनाम् ॥ ३७५ ॥
 विनियोगो मन्त्राणां वृष्ट उपास्तिषु च भूः प्रपद्य इति ।
 कोशतया त्रैलोक्योपास्तिश्छान्दोग्यदर्शिता तत्र ॥ ३७६ ॥
 सुतदीर्घायुष्यार्थं पितुरेष प्रार्थनापरो मन्त्रः ।
 इह कर्मणां प्रवर्ग्यादीनामप्यन्यथा नियुक्तानाम् ॥ ३७७ ॥
 विद्यासु च विनियोगो बृहस्पतिसूत्रस्य वाजपेय इव ।
 अविरुद्ध इति प्राप्ते तेषामुपसंहृतिं निराचष्टे ॥ ३७८ ॥
 नैषामुपसंहारो विद्यास्वेतासु भवति युक्ततमः ।
 हृदयं प्रविध्य धमनीरित्येतन्मन्त्रदर्शिता ह्यर्थाः ॥ ३७९ ॥
 हृदयप्रभेदरूपा विद्यासंबन्धवर्जिता भिन्नाः ।
 न च ताभिर्विद्याभिः संगन्तुं तेषु भवति सामर्थ्यम् ॥ ३८० ॥
 ननु हृदयमुपास्त्यङ्गं तद्द्वारा स्यादुपास्तिसंबन्धः ।
 इति चेन्न हृदयमात्रं ह्युपासनाङ्गं कथंचिदत्र भवेत् ॥ ३८१ ॥
 हृदयप्रभेदरूपो मन्त्रार्थः कथमिहोपयुज्येत ।
 अविचारविषय एव हि मन्त्रार्थोऽयं प्रतीयते : ॥ ३८२ ॥
 तस्मादिहाऽऽभिचारिककृत्येनैवास्य भवति संबन्धः ।
 तद्वच्च देव सवितः प्रसुवेत्यस्यापि यज्ञलिङ्गेन ॥ ३८३ ॥
 यज्ञेन कर्मणैव ह्यभिसंबन्धो भवेन्न विद्याभिः ।
 यः संबन्धविशेषः स हि प्रमाणान्तरेण निर्णयः ॥ ३८४ ॥
 मन्त्राणां चान्येषामपि केषांचित्प्रसिद्धलिङ्गेन ।
 केषांचिद्वचने[न च] तथा प्रमाणान्तरेण केषांचित् ॥ ३८५ ॥
 इत्यर्थान्तरविनियुक्तानामेषां रहस्यपठितानाम् ।
 संनिधिमात्रेणैव हि विद्याशेषत्वमनुपपन्नमिह ॥ ३८६ ॥
 श्रुत्यादिभ्यः संनिधिदौर्बल्यं प्रथमतन्त्र एवोक्तम् ।
 श्रुतिरिह लिङ्गं वाक्यं प्रकरणमेतानि यानि चान्यानि ॥ ३८७ ॥
 स्थानसमाख्यारूपाण्येतेषां स्याद्यद्वा हि समवायः ।
 तन्त्रार्थविप्रकर्षात्सूत्रोक्तानां हि पारदौर्बल्यम् ॥ ३८८ ॥

सूत्रे समवायपदं समानविषयत्वमर्थमाचष्टे ।
यत्र द्वयोर्विरोधः समानविषयत्वमूलको दृष्टः ॥ ३८९ ॥
पूर्वेण व्यवधानात्स्वार्थप्रमितौ परस्य दौर्बल्यम् ।
इति संनिधिदौर्बल्यं श्रुत्यादिभ्यः प्रदर्शितं सूत्रे ॥ ३९० ॥
तस्मात्संनिधिमात्राद्विद्याङ्गत्वं न चेह मन्त्राणाम् ।
इह कर्मणां प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र संनियुक्तानाम् ॥ ३९१ ॥
न हि विद्याशेषत्वं नो वा तत्र प्रमाणमपि किञ्चित् ।
यद्वह्मवर्चसाख्यं फलं बृहस्पतिसवस्य विधिदृष्टम् ॥ ३९२ ॥
तत्र नियुक्तस्यास्य च यथा नियोगो हि वाजपेये स्यात् ।
यत्कर्मणां प्रवर्ग्यादीनां विद्याङ्गता तथेत्युक्तम् ॥ ३९३ ॥
नैतद्युक्तं हि यतो बृहस्पतिसवस्य वाजपेये हि ।
विधिनैव वाजपेयेनेष्टेत्युपदर्शितो हि विनियोगः ॥ ३९४ ॥
एको ह्ययं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बलीयसाऽन्यत्र ।
विनियुक्तः सन्कथमिह पुनर्नियुज्येत दुर्बलेनासौ ॥ ३९५ ॥
एवं विधिमन्त्राणां तथा प्रवर्ग्यादिकर्मणां तस्मात् ।
संनिधिमात्रेणैव च विद्याशेषत्वमत्र नाऽऽशङ्क्यम् ॥ ३९६ ॥
संनिधिपाठो युक्तस्त्वरण्यवचनत्वधर्मसाम्येन ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछन्दस्तुत्युपगान-

वत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

अस्ति किल ताण्डिनः श्रुतिरश्व इवेत्यादिका हि तत्रोक्तम् ॥ ३९७ ॥
अश्वो रोमाणि यथा पापं सकलं विधूय तद्वदहम् ।
राहोर्मुखात्प्रमुच्य स्पष्टश्चन्द्रो यथा तथैवेह ॥ ३९८ ॥
शरीरमेतन्मुक्तो देहेन्द्रियादिसंघातात् ।
कृतकृत्यः कृतं लोकं ब्रह्मात्मकं प्रपद्य इति ॥ ३९९ ॥
अत्राऽऽथर्वणिकानां श्रुतिर्यथा नद्य इति समाम्नाता ।
ये किल शाठ्यायनिनस्तेषां पाठे विशेष इह कश्चित् ॥ ४०० ॥
ते हि पुत्रा दायमिति श्रुतिमिमां पठन्त्यत्र ।
तद्वत्कौषीतकिनस्तत्सुकृतेति श्रुतिं पठन्त्यत्र ॥ ४०१ ॥
क्वचिदत्र सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते क्वचिच्च तयोः ।
स्थानविभागेनोपायनं प्रियैरप्रियैश्च निर्दिष्टम् ॥ ४०२ ॥

हानमुपायनमुभयं क्वचिच्छ्रुतं यत्र चोभयश्रवणम् ।
 तत्रावशिष्टमपरं वक्तव्यं नावशिष्यते किमपि ॥ ४०३ ॥
 यत्रोपायनमेव तु केवलमुपलभ्यते हि नो हानम् ।
 ।प्यर्थादेव हि संनिपतति तदिदमेतयोर्हानम् ॥ ४०४ ॥
 अन्यपरिग्राहो यद्यात्मीये सुकृतदुष्कृते भवतः ।
 तत्साधनभूतमिदं हानमवश्यं तदाऽभ्युपेयं स्यात् ॥ ४०५ ॥
 यत्र तु हानं केवलमुपदिष्टमुपायनं तु नैवोक्तम् ।
 तत्रोपायनमेतत्संनिपतेद्वा न वेति संदेहे ॥ ४०६ ॥
 अश्रवणादेतस्य ह्यसंनिपातोऽत्र युक्त इति भाति ।
 शाखान्तरश्रुतिर्या विद्यान्तरगोचरा भवेदेषा ॥ ४०७ ॥
 अपि चाऽऽत्मकर्तृकं स्यान्द्धानमुपायनमिदं तु परकृत्यम् ।
 असति तयोः संबन्धे हानेनोपायनं कथं सिध्येत् ॥ ४०८ ॥
 तस्मादसंनिपातो हानावस्येत्यतस्त्विदं पठति ।
 हानौ हि केवलायामपि श्रुतायामुपायनं तदिदम् ॥ ४०९ ॥
 संनिपतेदिह यस्मात्तच्छब्दो हानशब्दशेषः स्यात् ।
 तदपेक्षितार्थकत्वं तच्छेषत्वं हि दृष्टमन्यत्र ॥ ४१० ॥
 तस्मात्केवलहानश्रुतावुपायनमिहानुवृत्तं स्यात् ।
 विद्यान्तरविषयत्वादश्रवणात्स्यादसंनिपात इति ॥ ४११ ॥
 यच्चोक्तं तदयुक्तं नैवानुष्ठेयमत्र निर्दिष्टम् ।
 हानमुपायनमपि वाऽनुष्ठेयत्वेन कीर्त्यते नेह ॥ ४१२ ॥
 विद्यास्तुत्यर्थं किल हानमुपायनमिहोपदिष्टं हि ।
 ये सुकृतदुष्कृते किल विदुषः संसारकारणीभूते ॥ ४१३ ॥
 चिरकालसंप्रवृत्ते विद्याबलतो हि ते विधूयेते ।
 विनिवेश्येते ते किल द्विषत्स्वपि च तद्वलेनैव ॥ ४१४ ॥
 नैषा विद्या हि महाभागेति स्तूयतेऽत्र विद्यैषा ।
 स्तुत्यर्थं चैतस्मिन्नुपायनस्य क्वचिच्छ्रुतस्यापि ॥ ४१५ ॥
 हानश्रुतिसामान्येऽप्यनुवृत्तिकथा स्तुतिप्रकर्षाय ।
 येनार्थवादवाक्यप्रवृत्तिरसिद्धा तदन्तरापेक्षा ॥ ४१६ ॥
 एकविंश इतोऽसावित्यादिष्वर्थवादवाक्येषु ।
 ।द्वादश मास्राः पञ्चर्तव इति तदन्तरापेक्षा ॥ ४१७ ॥

येनोपेयोपायनवाङो विद्यास्तुति र्थः ।
 तेनैतस्मिन्नर्थे नाभिनिवेष्टव्यमनृतमेतदिति ॥ ४१८ ॥
 सूत्रे शब्दग्रहणं स्तुत्यर्थत्वप्रदर्शनार्थं स्यात् ।
 सूत्रे विवक्षितो यदि गुणोपसंहार एव चेत्तर्हि ॥ ४१९ ॥
 हित्वोपायनशब्दं ह्युपायनस्यैव शेषतां ब्रूयात् ।
 तस्माद्गुणोपसंहारविचारधाराप्रसङ्गयोगेन ॥ ४२० ॥
 स्तुत्युपसंहारविधिप्रदर्शनार्थं हि सूत्रमेतत्स्यात् ।
 अत्र कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवदिति निदर्शनं कथितम् ॥ ४२१ ॥
 माह्यविनां हि कुशा वानस्पत्याः स्थेति मन्त्रभागेण ।
 अविशेषेण कुशानां वनस्पतिप्रभवताश्रुतौ सत्याम् ॥ ४२२ ॥
 शाट्यायनिनामौदुम्बराः कुशा इति विशेषवचनेन ।
 औदुम्बर्यश्च कुशा आश्रीयन्ते यथा तथैवेह ॥ ४२३ ॥
 अविशेषेण च देवासुरसंज्ञच्छन्दसां प्रसङ्गे हि ।
 पैङ्ग्याम्रानाद्देवच्छन्दांस्यवधारयन्ति पूर्वाणि ॥ ४२४ ॥
 केषांचित्षोडशिनः स्तोत्रे कालाविशेषसंप्राप्तौ ।
 समयावि(ध्यु)षिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमेवमादिकया ॥ ४२५ ॥
 आर्चश्रुत्या तत्र च कालविशेषप्रतीतिरुद्भवति ।
 केचित्त्वविशेषेण ह्युपगानमिदं समामनन्त्यत्र ॥ ४२६ ॥
 माह्यविनस्तु विशेषेणैवेति यथा कुशप्रमुख्येषु ।
 श्रुत्यन्तरोपदर्शितविशेषयोगो भवेत्तथैवेह ॥ ४२७ ॥
 हाना नान्वय इति सूत्रार्थोऽत्र निश्चितो भवति ।
 द्वादशलक्षणयामपि जैमिनिना सूत्रितोऽयमेवार्थः ॥ ४२८ ॥
 सूत्रं तदेतदेवापि तु वाक्येत्यादिकं हि तत्रोक्तम् ।
 ज्योतिः प्रकरण एतद्वाक्यद्वयं समाम्नातम् ॥ ४२९ ॥
 यावज्जीवं जुहुयादित्यपि च न दीक्षितो जुहोतीति ।
 प्रतिषेधार्थत्वे किल नभोविकल्पो भवेत्स चायुक्तः ॥ ४३० ॥
 नञ्पर्युदासवृत्त्या स हि यावज्जीववाक्यशेष इति ।
 वैतास्वेव विधूननश्रुतिष्वेतदत्र सूत्रेण ॥ ४३१ ॥
 चिन्तायितव्यमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोः ।
 अमिधीयते हि हानं किंवाऽर्थान्तरमितीह विचिकित्सा ॥ ४३२ ॥

तत्र विधूननशब्दान्न हानमभिधीयते परं त्वन्यत् ।
 धूञ् कम्पन इति धातोर्दोधूयन्ते द्वि(ध्व)जांशुकानीति ॥ ४३३ ॥
 लोकप्रयोगदर्शनतश्चालनमिह विधूननं युक्तम् ।
 इह चालनं तु किञ्चित्कालं हि तयोः फलोपरोध इति ॥ ४३४ ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूते विधूननं हानमेव नान्यदिति ।
 इह चोपायनशब्दः शेषत्वेन प्रतीयते यस्मात् ॥ ४३५ ॥
 न सुकृतदुष्कृतयोरप्रहीणयोः क्वाप्युपायनं हि परैः ।
 तेनोपायनकथनात्तदनुगुणमिदं विधूननं हानम् ॥ ४३६ ॥
 एतच्च संनिधाने विधूननस्य कचिच्छ्रुतं सपदि ।
 भवति कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवदिह विधूननश्रुत्या ॥ ४३७ ॥
 सर्वत्र कृतसहायं सार्वत्रिकनिर्णये हि निपुणतमम् ।
 अद्रव्यत्वादेव तु न चालनं स्याद्विधूननं हि तयोः ॥ ४३८ ॥
 अश्व इवेति श्रुत्युपदर्शितदृष्टान्तभूतरोमादेः ।
 द्रव्यत्वात्तत्रैव हि विधूननं चालनं न चेह स्यात् ॥ ४३९ ॥
 अत्रानेकार्थत्वाद्धातूनां न स्कृ(स्मृ)तेर्विरोधोऽपि ।

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

पर्यङ्कसंज्ञिकायां विद्यायां किल समामनन्त्येते ॥ ४४० ॥
 कौपीतकिनस्तत्र च स एतमित्यादिवाक्यमादिष्टम् ।
 तत्र च स देवयामं पन्थानं प्राप्य चाग्निलोकं हि ॥ ४४१ ॥
 आगच्छत्यागत्याऽऽगच्छति विरजां नदीं ततस्तां च ।
 मनसैवात्येति ततो विधूनुते सुकृतदुष्कृते चोभे ॥ ४४२ ॥
 इति वर्णितं किमत्र च यथाश्रुतं व्यध्वनीदमुपदिष्टम् ।
 यत्तद्वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यं भवेत्किमथवाऽऽदौ ॥ ४४३ ॥
 देहादपसर्पण इति विचारणायां श्रुतेः प्रमाणत्वात् ।
 श्रुत्यनुसारेणैव प्रतिपत्तिरिति प्रसञ्जने पठति ॥ ४४४ ॥
 इह सांपरायशब्दाद्देहादपसर्पणं हि निर्दिष्टम् ।
 एतच्च सुकृतदुष्कृतहानं तत्सांपराय एव स्यात् ॥ ४४५ ॥
 विद्यासामर्थ्यादिह पञ्चम्यन्तोपदर्शितो हेतुः ।
 विदुषो हि संप्रेतस्यास्य परं विद्ययैव संप्रेप्सोः ॥ ४४६ ॥

न च सुकृतदुष्कृताभ्यां किञ्चित्प्राप्तव्यमन्तरालेऽस्ति ।
 स्याच्चेदक्षीणे ते कल्पेयातां क्षणांश्च कतिचिदिह ॥ ४४७ ॥
 विद्याविरुद्धफलयोस्तयोश्च विद्याबलात्क्षयोऽभिहितः ।
 विद्या फलोन्मुखी स्याद्यदा तदैवैष भवितुमर्हति हि ॥ ४४८ ॥
 तस्मात्प्रागेवासौ पि पश्चात्तयोः क्षयः पठितः ।
 अन्येऽपि शास्त्रिनो ये शास्त्रायनिनश्च ताण्डिनश्चैते ॥ ४४९ ॥
 प्रागेव सुकृतदुष्कृतयोरुभयोर्हानमामनन्तीह ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

देहादपसृतस्यार्चिरादिना प्रस्थितस्य तस्य यदि ॥ ४५० ॥
 अभ्युपगम्येतार्धे पथि क्षयोऽसौ हि सुकृतदुष्कृतयोः ।
 पतिते देहे च तदा तत्क्षयहेतोर्यमादिरूपस्य ॥ ४५१ ॥
 इच्छातोऽु नानुपपत्तावनुपपत्तिरेतस्य ।
 तद्धेतुकसुकृताविक्षयस्य भवतीयमपरिहार्यैव ॥ ४५२ ॥
 तस्माच्च पूर्वमेवाु न छन्दतो भवेदस्य ।
 तत्पूर्वकमेवेदं हानं स्यादत्र सुकृतदुष्कृतयोः ॥ ४५३ ॥
 इति किल निमित्तनैमित्तिकयोरुपपत्तिरिह निराबाधा ।
 तद्वच्च ताण्डिशाल्यायनिश्रुतियुगस्य संगतिश्चापि ॥ ४५४ ॥
 विद्यास्तुतये हानावुपायनस्योपसंहतिः सिद्धा ।

गतरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

क्वचिदपि च सुकृतदुष्कृतहानसमीपे हि देवयानोऽसौ ॥ ४५५ ॥
 पन्थाः श्रूयत एवं क्वचिच्च न श्रूयते हि तत्रायम् ।
 संदेहः किं हानावविशेषेणैव देवयानोऽसौ ॥ ४५६ ॥
 संनिपतेदथवाऽसौ क्वचिद्विभागेन कुत्रचिन्नेति ।
 तत्र यथा हानावविशेषेणोपायनासु वृत्तिः स्यात् ॥ ४५७ ॥
 एवमिह देवयानानुवृत्तिरत्रोचितेत्यतः पठति ।
 इह च विभागेनैव हि पन्थोऽर्थवत्त्वं तु देवयानस्य ॥ ४५८ ॥
 यद्यविशेषेण गतिः सर्वत्र स्यात्तदा विरोधः स्यात् ।
 परमं साम्यमुपैतीत्येषा श्रुतिरेवमत्र दर्शयति ॥ ४५९ ॥
 विदुषो निरस्य च गन्तव्यं परमसाम्यमेवेति ।
 मन्ता निरस्योऽसौ प्राप्तव्यं परमसाम्यमेवेह ॥ ४६० ॥

देशान्तराप्तिसाधनभूता च गतिर्विरुध्यते न कथम् ।

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

क्वचिदर्थवती हि गतिः क्वचिच्च नेत्येवमुभयथा भावः ॥ ४६१ ॥

उपपन्न एव सोऽयं यस्मात्तल्लक्षणार्थ इह दृष्टः ।

गतिसाधनभूतोऽर्थः पर्यङ्कप्रभृतिसगुणविद्यासु ॥ ४६२ ॥

उपलभ्यते हि तत्र तु पर्यङ्कारोहणं च संवदनम् ।

पर्यङ्कस्थेन समं विशिष्टगन्धातिरेवमाद्यं हि ॥ ४६३ ॥

देशान्तरसंप्राप्त्यायत्तं हि श्रूयते फलं यदिदम् ।

तत्रार्थवती हि गतिर्न तु सम्यग्दर्शने भवेदेवम् ॥ ४६४ ॥

आत्मैक्यदर्शिनां हि ध्वस्ताविद्यादिसकलबन्धानाम् ।

आरब्धभोगकर्मव्यतिरेकेण च न किञ्चिदस्त्यपरम् ॥ ४६५ ॥

तत्र च कथं गतिः स्यात्प्रयोजनं वा न किञ्चिदपि तस्याः ।

लोकवदेष विभागो यथैव लोके हि नगरसंप्राप्तौ ॥ ४६६ ॥

पन्थाः कश्चिदपेक्ष्यो नाऽऽरोग्याप्तौ तथैव चेहापि ।

नियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

गतिरर्थवती सगुणास्वेव हि विद्यासु निर्गुणायां तु ॥ ४६७ ॥

परमात्मगोचरायां विद्यायां नेति पूर्वमुपदिष्टम् ।

सगुणास्वपि विद्यासु हि गतिः क्वचिच्छ्रूयते क्वचिन्नैव ॥ ४६८ ॥

उपकोसलाविद्यायां तथैव पर्यङ्कसंज्ञविद्यायाम् ।

पञ्चाग्निविषयविद्यायामपि दहरात्मविषयविद्यायाम् ॥ ४६९ ॥

गतिरियमुपदिष्टा न तु मधुविद्यायां तथैव चान्यत्र ।

षोडशकलविद्यायां तथैव शाण्डिल्यसंज्ञविद्यायाम् ॥ ४७० ॥

वैश्वानरविद्यायां तत्र च संदेह एष जागर्ति ।

यासु श्रूयत एषा किं तास्वेव हि गतिर्नियम्येत ॥ ४७१ ॥

एवंविधविद्याभिः संबध्येतेयमनियमेन ।

तत्र च नियमो न्याय्यो यत्रैव श्रूयते गतिर्ह्येषा ॥ ४७२ ॥

तत्रैव सेति यस्मात्प्रकरणमत्र च नियामकं दृष्टम् ।

अन्यत्रोक्ताऽपि गतिर्गच्छेद्विद्यान्तरं यदा हि तदा ॥ ४७३ ॥

सर्वं सर्वार्थं स्याच्छ्रुतिप्रमाणत्वमपि च हीयेत ।

एकत्रोक्ताया अप्यन्यत्र गतेर्यदा भवेत्प्राप्तिः ॥ ४७४ ॥

उपकोसलविद्यायां तथैव पञ्चाग्निविषयविद्यायाम् ।
 यत्त्वचिरादिकाया गतेः पुनर्वचनमनुपपन्नं स्यात् ॥ ४७५ ॥
 तस्मान्नियमो युक्तः स्यादित्यत एतदुत्तरं पठति ।
 सर्वासामभ्युदयप्राप्तिफलानां च सगुणविद्यानाम् ॥ ४७६ ॥
 अविशेषेणैवैषा भवितुं युक्ता हि देवयानगतिः ।
 अविशेषापगमे कथमत्र प्रकरणविरोधपरिहारः ॥ ४७७ ॥
 इति नाऽऽशङ्क्यं भवति श्रुतिस्मृतिभ्यां विरोधपरिहारः ।
 श्रुतिरत्र तद्य इत्थं विदुरिति पञ्चाग्न्युपासकानां हि ॥ ४७८ ॥
 पन्थानमचिरादिकमवतार्य तथोपदिशति चान्येषाम् ।
 ये चेमेऽरण्य इतिप्रकृष्टविद्यान्तरावलम्बनानाम् ॥ ४७९ ॥
 पञ्चाग्निविषयविद्यावद्भिः सममार्गतां प्रदर्शयति ।
 नन्वेषा विद्यान्तरवतां गतिश्रुतिरितीह न हि युक्तम् ॥ ४८० ॥
 श्रद्धातपःपराणां गतिरेव हि तत्र दर्शिता यस्मात् ।
 इति चेन्नासौ दोषो विद्याबलमन्तरेण कथमपि च ॥ ४८१ ॥
 न श्रद्धयाऽपि तपसा केवलया गतिरियं हि लभ्येत ।
 यस्माच्च विद्ययेति श्रुतिरिममर्थं प्रदर्शयत्यत्र ॥ ४८२ ॥
 तद्यान्ति विद्ययैव हि यत्र च कामादयः परावृत्ताः ।
 नो यान्ति दक्षिणा वा नाविद्वांसस्तपस्विनो वेति ॥ ४८३ ॥
 विद्यान्तरोपलक्षक एव श्रद्धातपःपदे तस्मात् ।
 श्रद्धां सत्यमुपासत इति वाजसनेयिनः पठन्त्यत्र ॥ ४८४ ॥
 सत्यं ब्रह्मोपासत इह ये श्रद्धालवो ह्यरण्य इति ।
 व्याख्येयं तद्वाक्यं यतश्च सर्वत्र सत्यशब्दस्य ॥ ४८५ ॥
 असकृद्ब्रह्मण्येव प्रयोग उपलभ्यते हि शास्त्रेऽस्मिन् ।
 अत्र च पञ्चाग्निविदामित्थं वित्त्वेन परिगृहीतत्वात् ॥ ४८६ ॥
 इह परिशेषाद्विद्यान्तराश्रयाणां परिग्रहो न्याय्यः ।
 अथ य इति श्रुतिरपरा पन्थानौ दक्षिणोत्तरौ ये वै ॥ ४८७ ॥
 न विदुस्ते कीटाः स्युस्तथा पतङ्गा बिलेशया वेति ।
 मार्गद्वयच्युतानामधोगतिं ह्येवमुपदिशन्ती सा ॥ ४८८ ॥
 देवपितृयाणयोरेवैतानन्तः प्रवेशयत्येवम् ।
 तत्रापि देवयानप्राप्तिर्विद्याविशेषतस्तेषाम् ॥ ४८९ ॥

स्मृतिरपि च शुक्लकृष्णे गती इति ह्येतमर्थमुपदिशति ।
 तस्मादुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्न्युपासनायां च ॥ ४९० ॥
 उभयत्र देवयानाम्नानं त्वनुचिन्तनार्थमेव स्यात् ।
 मार्गानुचिन्तनस्य च विद्याङ्गत्वं श्रुतिस्मृतिप्रथितम् ॥ ४९१ ॥
 येषां मार्गश्रवणं न चास्ति तेषां विनैव तद्विधानम् ।
 विद्यासामर्थ्येन हि मार्गप्राप्तिरिति बोधनार्थमियम् ॥ ४९२ ॥
 पुनरुक्तिरनियमेनार्चिरादिसंप्राप्तिरपि च सिद्धैव ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

गतिरत्र सगुणविद्यास्वर्थवती ब्रह्मलोकफलकत्वात् ॥ ४९३ ॥
 निर्गुणविद्यायां गतिरनर्थिका मुक्तिफलतयेत्युक्तम् ।
 विदुषो हि देहपातोत्तरं तु देहान्तरं भवेन्नेति ॥ ४९४ ॥
 इह चिन्त्यते हि नन्विह नेयं चिन्ताऽत्र भवति युक्ततमा ।
 न हि विद्यासंपत्तौ मुक्तिविलम्बेऽस्ति कारणं किमपि ॥ ४९५ ॥
 नैवेह पाकसाधनसंपत्तावोदनो भवेन्नेति ।
 भुञ्जानस्तृप्येत्किं न वेति चिन्ता तु कुत्रचिद्दृष्टा ॥ ४९६ ॥
 इति चेदुपपन्नेयं चिन्ता यस्मादिहेतिहासादौ ।
 ब्रह्मविदां केषांचिद्देहान्तरजन्म दर्शितं भूयः ॥ ४९७ ॥
 स्मृत इह वेदाचार्यो नाम्नाऽपांतरतमा इति ख्यातः ।
 विष्णुनियोगाच्च कलेरादौ द्वैपायनो बभूवेति ॥ ४९८ ॥
 इह च वसिष्ठोऽपि तथा ब्रह्मण एवैष मानसः पुत्रः ।
 सन्नपि निमिशापादपगतपूर्वतनुश्चतुर्मुखादेशात् ॥ ४९९ ॥
 मित्रावरुणाभ्यां पुनरसौ बभूवेति च स्मृतो भवति ।
 भृगवादीनां च तथा पुनरुत्पत्तिस्तु वारुणे यज्ञे ॥ ५०० ॥
 स्मर्यत एव तथैव ब्रह्मण एवैष मानसः पुत्रः ।
 सोऽयं सनत्कुमारः स्कन्दत्वेन स्वयं बभूवेति ॥ ५०१ ॥
 इह दक्षनारदादीनामपि दृष्टा तदन्तरोत्पत्तिः ।
 स्मृतिषु श्रुतिषु च मन्त्रार्थवादयोरपि च दृश्यते सैवम् ॥ ५०२ ॥
 पतिते हि पूर्वदेहे केचिद्देहान्तरं समाददते ।
 स्थित एवास्मिन्केचिद्योगैश्वर्यावनेकमाददते ॥ ५०३ ॥

स्मर्यन्ते सर्वे ते सम्यङ्निर्णीतसकलवेदार्थाः ।
 तस्माद्ब्रह्मविदामपि देहान्तरदर्शनादिह प्राप्तम् ॥ ५०४ ॥
 अन्याः (स्याः) परविद्यायाः पाक्षिकमेव हि विमोक्षहेतुत्वम् ।
 तद्देहेतुत्वं वा स्यादेवं प्राप्ताविहोत्तरं ब्रूते ॥ ५०५ ॥
 वेदप्रवर्तनादिष्वधिकारेष्वेव संनियुक्तानाम् ।
 तेषामपान्तरतमः प्रभृतीनामाधिकारिकाणां हि ॥ ५०६ ॥
 तावदवस्थानं स्यादधिकारो यावदेव तेषां स्यात् ।
 भगवान्यथा हि सविता सहस्रयुगमाधिकारिको भूत्वा ॥ ५०७ ॥
 उदयास्तमयविवर्जितमन्ते कैवल्यमनुभवत्येषः ।
 अथ तत ऊर्ध्वमिति श्रुतिरिममेवार्थं प्रदर्शयत्यस्य ॥ ५०८ ॥
 ये चेह वर्तमाना ब्रह्मविदस्ते यथैव कैवल्यम् ।
 आरब्धभोगनाशे संजाते सम्यगनुभवन्ति तथा ॥ ५०९ ॥
 इह तस्य तावदेवेत्येषा श्रुतिरेतमर्थमुपदिशति ।
 एवं ब्रह्मविद् इमे ये चापान्तरतमः प्रष्टुख्याः स्युः ॥ ५१० ॥
 परमेश्वरेण ते तेष्वधिकारेषु च नियोजिताः सन्तः ।
 कैवल्यहेतुभूते सम्यग्ज्ञाने हि विद्यमानेऽपि ॥ ५११ ॥
 अक्षीणभूरिकृत्या अचतिष्ठन्ते हि यावदधिकारम् ।
 अधिकारान्ते तु पुनर्मुच्यन्त इतीह सकलमविरुद्धम् ॥ ५१२ ॥
 जन्मान्तरं यदेतत्तत्त्वज्ञानामपीह चेत्तर्हि ।
 ज्ञानान्मुक्तिः कथमिति शङ्का पदमादधाति नैवेह ॥ ५१३ ॥
 यस्मात्सकृत्प्रवृत्तं प्रारब्धं ते फलप्रदानाय ।
 अतिवाहयन्त एव हि गृहाद्गृहान्तरमिवान्यमन्यं हि ॥ ५१४ ॥
 देहं क्रमेण युगवन्निर्हन्ति (मां) य स्वाधिकारसिद्ध्यर्थम् ।
 तानधिनिष्ठन्तोऽपरिमुषितस्मृतयो हि संचरन्ति किल ॥ ५१५ ॥
 यत्पूर्वजन्महेतुः प्रारब्धं ज्ञानिनां तदेवेह ।
 जन्मान्तरहेतुः स्यान्मुक्तिः स्यात्तदवसान एतेषाम् ॥ ५१६ ॥
 पूर्वप्रारब्धान्तरकर्म च जन्मान्तरे यदा हेतुः ।
 तत्रैव मुख्यभावो न चैवमत्रास्त्यतो न दोषोऽयम् ॥ ५१७ ॥
 जातिस्मरा न चैते न एवैत इति हि यतः प्रसिद्धास्ते ।
 ये पूर्वदेहनामाभिसंस्थिहीना भवन्ति परतन्त्राः ॥ ५१८ ॥

ये चापि साभिमानास्ते वै जातिस्मरा न चैते स्युः ।
 एते हि निरभिमानास्तथा स्वतन्त्राश्च पूर्वनामानः ॥ ५१९ ॥
 इति वैषम्यान्नैते भवन्ति जातिस्मराः कथंचिदपि ।
 सुलभा विवदितुकामा जनकेन ब्रह्मवादिनी काऽपि ॥ ५२० ॥
 स्वीयं व्युदस्य देहं ततस्तु सा जनकदेहमाविश्य ।
 तेन समं व्युद्य पुनः स्वमेव देहं समाविवेशेति ॥ ५२१ ॥
 स्मृतिनिर्देशादेव स्वातन्त्र्यं तेषु दर्शितं भवति ।
 यद्युपयुक्ते कर्मणि देहान्तरकारणं हि कर्मान्यत् ॥ ५२२ ॥
 आविर्भवेत्ततोऽन्यत्तथा प्रसज्येत [तद्वदेव पुनः] ।
 पाक्षिकमेव तदा स्यात्परविद्याया विमोक्षहेतुत्वम् ॥ ५२३ ॥
 नैषा शङ्का प्रकृते ज्ञानात्कर्मक्षयस्य निर्देशात् ।
 श्रुतिरत्र भिद्यते हृदयग्रन्थिरितीममर्थमुपदिशति ॥ ५२४ ॥
 दर्शयति च स्मृतिप्रतिलम्भ इति श्रुतिरपीममेवार्थम् ।
 स्मृतिरपि दर्शयति यथैधांसि समिद्धोऽग्निरेवमाद्या हि ॥ ५२५ ॥
 बीजान्यग्न्युपदग्धानीत्यन्याऽपि स्मृतिर्यथोक्तार्थम् ।
 नाविद्यादिक्लेशे दग्धेऽपि क्लेशकार्यरूपस्य ॥ ५२६ ॥
 कर्माशयस्य चैकांशे दाहश्चैकतः प्ररोहो इति ।
 उपपद्यते कथंचन न चाग्निदग्धस्य शालिबीजस्य ॥ ५२७ ॥
 एकांशतः प्ररोहो लोके केनापि कुत्रचिद्वृष्टः ।
 कर्माशयस्य चाप्यारब्धफलस्य तु निवृत्तिरेवं स्यात् ॥ ५२८ ॥
 मुक्तेषोरिव वेगक्षयादिहापि च शरीरपातेन ।
 दर्शयति चेममर्थं श्रुतिरेव हि तस्य तावदेवेति ॥ ५२९ ॥
 तेनाऽऽधिकारिकाणामवस्थितिर्भवति यावदधिकारम् ।
 ज्ञानफलस्यानैकान्तिकताऽपि न चेह शङ्कितुं शक्या ॥ ५३० ॥
 श्रुतिरविशेषेणैव ज्ञानान्मोक्षं हि सर्वजीवानाम् ।
 तद्यो यो देवानामित्याद्या किल यतः प्रदर्शयति ॥ ५३१ ॥
 सगुणोपासनया ये त्वैश्वर्यादिषु फलेषु सक्तास्ते ।
 पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनमात्रेण तत्र निर्विण्णाः ॥ ५३२ ॥
 परविद्यापरनिष्ठाबलेन तेऽपि प्रयान्ति कैवल्यम् ।
 दर्शयति चेममर्थं श्रुतिरेषा ब्रह्मणा सहेत्याद्या ॥ ५३३ ॥

यदिदं ज्ञानफलं स्याद्भवति हि तच्चेदमनुभवारूढम् ।

विरहाशङ्केयं तत्र न युक्ता परात्मविज्ञाने ॥ ५३४ ॥

अननुभवारूढे किल कर्मफले युज्यते हि शङ्केयम् ।

यत्साक्षादपरोक्षादिति श्रुतिस्तदपरोक्षमुपदिशति ॥ ५३५ ॥

श्रुतिरपि तत्त्वमसीति स्वात्मैक्येनोपदिशति फलमेतत् ।

श्रुतिरियमन्यार्थतया परिणेतुं नैव शक्यते यस्मात् ॥ ५३६ ॥

तद्वैतत्पश्यन्नित्येषा ह्यात्मापरोक्षसमकालम् ।

सर्वात्मभावरूपं परात्मदर्शनफलं प्रदर्शयति ॥ ५३७ ॥

नितिकी हि तस्माद्विदुषः कैवल्यसिद्धिरिति सिद्धम् ।

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यत-

द्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

खलु वाजसनेयक एतद्वै तदिति वाक्यमाम्नातम् ॥ ५३८ ॥

आथर्वणिकेऽथ परा यया तदक्षरमितीदमुपदिष्टम् ।

अन्यत्रापि विशेषप्रतिषेधेनाक्षरं परं ब्रह्म ॥ ५३९ ॥

उपदिष्टं तत्र पुनः प्रतिषिध्यन्ते हि केचिदतिरिक्ताः ।

तत्र च विशेषनिरसनबुद्धीनां तत्र तत्र दृष्टानाम् ॥ ५४० ॥

सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिः किंवा भवेद्यवस्थेति ।

संदेहे श्रुतिभेदादिह व्यवस्था भवेदिति प्राप्तौ ॥ ५४१ ॥

अक्षरधियामिहाऽऽसां सर्वत्र प्राप्तिमेव दर्शयति ।

ये त्वक्षरे हि धर्मिणि निषेधधीहेतवो हि शब्दाः स्युः ॥ ५४२ ॥

अक्षरधियोऽत्र ते खल्ववरोधोऽप्यत्र तदुपसंहारः ।

अक्षरबुद्ध्य एताः सर्वाः सर्वत्र चावरोद्धव्याः ॥ ५४३ ॥

तत्सर्वत्रैव ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारोऽयम् ।

सर्वविशेषनिरस्तात्मकः समानो हि दृश्यते किंच ॥ ५४४ ॥

सर्वत्र प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नं प्रतीयते तस्मात् ।

अन्यत्र च श्रुता अपि सर्वत्रैता धियः कुतो न स्युः ॥ ५४५ ॥

तदिदं ह्यानन्दादय इति सूत्रव्याकृतौ पुरा कथितम् ।

तत्र च विधिरूपाणि हि विशेषणान्येव चिन्तितानि परम् ॥ ५४६ ॥

अत्र प्रतिषेधात्मकविशेषणान्येव चिन्तितानि पुनः ।

नन्दादीनामुपसंहारः स्वरूपभूतत्वात् ॥ ५४७ ॥

न निषेधानामेवं स्यादानन्त्यादनात्मभावाच्च ।
 इत्यधिकाशङ्कायां प्रतिषेधानामनात्मभावेऽपि ॥ ५४८ ॥
 तेषां हि निर्विशेषब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन ।
 उपसंहारो युक्तो निषेधवाक्यैकवाक्यभावेन ॥ ५४९ ॥
 इत्येतद्दर्शयितुं सेयं चिन्ताऽत्र भवति युक्ततमा ।
 नैपसदवदिति यन्निर्दर्शनं तन्निरूप्यते सपदि ॥ ५५० ॥
 जमदग्निना कृतोऽसावहीनसंज्ञः क्रतुश्चतूरात्रः ।
 स तु जामदग्न्य इति किल विख्यातस्तत्र चोपसत्संज्ञाः ॥ ५५१ ॥
 इष्टय एतास्तु पुरोडाशिन्यस्तैत्तिरीयके विहिताः ।
 वैर्वहोत्रं वेरिति च पुरोडाशदानमन्त्राणाम् ॥ ५५२ ॥
 उद्गातृवेदजानामध्वर्युमिरेव भवति संबन्धः ।
 तत्र पुरोडाशस्य प्रधानमध्वर्युकर्तृकं यस्मात् ॥ ५५३ ॥
 तदिह प्रधानतन्त्रं ह्यङ्गं निर्दिष्टमेवमत्रापि ।
 रतन्त्रत्वादिह विशेषणानां हि यत्र कुत्रापि ॥ ५५४ ॥
 उत्पन्नानामेषां सर्वत्रैवाक्षरेण संबन्धः ।
 उक्तः प्रथमे काण्डे गुणमुख्येत्यादिना हि सूत्रेण ॥ ५५५ ॥
 उत्पन्नस्य फले विनियोगविधिर्मुख्य एष भवति गुणः ।
 उत्पत्तिविधिर्हि तयोर्व्यतिक्रमश्चेत्तदा तु मुख्येन ॥ ५५६ ॥
 मन्त्रात्मकवेदस्य च भवति ह्यध्वर्युणैव संयोगः ।
 उत्पत्तिर्हि फलार्था सर्वत्रैवोपलभ्यते लोके ॥ ५५७ ॥
 तस्मात्फलविधिनैव हि गुणस्य नयनमिति भवति सूत्रार्थः ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आथर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च द्वा सुपर्णोति ॥ ५५८ ॥
 एवं हृतं पिबन्तौ सुकृतस्येत्यादिकं पठन्ति कठाः ।
 अत्र च विद्यैकत्वं विद्यानानात्वमिति तु संदेहः ॥ ५५९ ॥
 इह विद्यानानात्वं युक्तं यस्माद्विशेष इह दृष्टः ।
 अत्राथर्वणवाक्ये ह्येकस्य च मोक्तृता विनिर्दिष्टा ॥ ५६० ॥
 वल्लीवाक्ये हि द्वयोश्च मोक्तृत्वमभिहितं भवति ।
 वेद्यं हि मि नं विद्यां मिद्यादिहेत्यतो ब्रूते ॥ ५६१ ॥

विद्यैकत्वमिह स्याद्यत उभयोर्मन्त्रयोरभिन्नं हि ।
 द्वित्वोपेतं वेद्यं दृष्टं हीयतया परिच्छिन्नम् ॥ ५६२ ॥
 इह वेद्यरूपभेदो नाऽऽशङ्क्यो भवति मन्त्रयोरुभयोः ।
 यस्मादेतौ जीवद्वितीयमेवेश्वरं प्रदर्शयतः ॥ ५६३ ॥
 अन्योऽभिचाकशीतीत्यतोऽशनायाद्यतीत एवायम् ।
 प्रतिपाद्यते परात्मा स एव पुनरपि च वाक्यशेषेऽपि ॥ ५६४ ॥
 कठवल्ल्यां खलु जीवे पिबति च तत्साहचर्यमात्रेण ।
 परमात्मा पिबतीति च्छत्रिन्यायादिदं भवेद्भाक्तम् ॥ ५६५ ॥
 प्रकरणतोऽपि परात्मा प्रतीयते वाक्यशेषतोऽप्येवम् ।
 तस्मान्न वेद्यभेदाद्विद्याभेदोऽत्र शङ्कितुं शक्यः ॥ ५६६ ॥
 तादात्म्यबोधनार्थं जीवोपादानमिह भवेत्सफलम् ।
 भेदाभेदविचारावसरो नैव हि परात्मविद्यायाम् ॥ ५६७ ॥
 इत्युक्तं तस्माद्वाधिकधर्मोपसंहृत्युक्ता ।

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति द्विः समामनन्त्यत्र ॥ ५६८ ॥
 नैरन्तर्येणोषस्तकहोलप्रश्नयोरिदं वाक्यम् ।
 वाजसनेयिन एते तत्र च विद्या भवेत्किमेकैव ॥ ५६९ ॥
 किंवा नानेत्येवं संदेहे सा तु भवति नानेति ।
 युक्तं वक्तुं यस्माद्भ्यासश्चेह दृश्यते तस्याः ॥ ५७० ॥
 विद्यैकत्वे तुल्यार्थकं द्विराम्नामफलमेव स्यात् ।
 तस्माद्भ्यासात्किल भवति यथा कर्मभेद एवमिह ॥ ५७१ ॥
 विद्याभेदोऽभ्यासात्स्यादिति शङ्कां निराकरोतीह ।
 अत्रोषस्तकहोलब्राह्मणयोः स्वात्मनो हि विद्यैक्यम् ॥ ५७२ ॥

अदिहान्तराऽऽम्नानानामविशेष उभयतो दृष्टः ।
 सर्वान्तरोऽन्तरात्मा ह्यविशिष्टः पृच्छ्यते स उभयत्र ॥ ५७३ ॥
 प्रत्युच्यते च न द्वावात्मानावान्तरौ हि संभवतः ।
 यदि चाऽऽन्तरत्वमुभयोर्भूतग्रामवदिदं प्रसज्येत ॥ ५७४ ॥
 इह पाञ्चमौतिकेऽस्मिन्देहे चाऽऽपोऽन्तरा पृथिव्याः स्युः ।
 अद्भ्यस्तेजोऽन्तरमिति यथा तथैवेव चान्तरत्वं ज्ञेयम् ॥ ५७५ ॥

सर्वान्तरत्वमेतच्चाऽऽपेक्षिकमेव नैव मुख्यं स्यात् ।
 अथवा भूतग्रामवदित्यस्यार्थान्तरं भवेदेतत् ॥ ५७६ ॥
 भूतग्रामेष्वत्मा ह्येको देव इति मन्त्रनिर्दिष्टः ।
 सर्वान्तरस्तथैतद्वाह्यणयोरपि भवेदसाविति हि ॥ ५७७ ॥
 तस्माद्वैकत्वाद्विद्यैकत्वं भवेन्निराबाधम् ।
 अभ्यासादिह विद्याभेदो यश्चेह शङ्कितः सोऽपि ॥ ५७८ ॥
 नैवात्र भवति यत्र तु निरर्थकः स्यात्स चायमभ्यासः ।
 तत्रैव भेदकोऽसाविह तूषस्तप्रदर्शितस्यास्य ॥ ५७९ ॥
 अशनायादिनिरासार्थतया सफल इति सपदि दर्शयति ।

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अथ यदि विद्याभेदो नैवाभ्युपगम्यते तयोरुभयोः ॥ ५८० ॥
 आम्नानभेद एव ब्राह्मणयोः कथमिवोपपद्येत ।
 इति चेदुपदेशान्तरवदेष आम्नानभेद उपपन्नः ॥ ५८१ ॥
 ताण्ड्युपनिषदि हि षष्ठे प्रपाठके दृश्यते हि नवधाऽसौ ।
 तत्त्वमसीत्युपदेशो विद्याभेदो न तत्र संभवति ॥ ५८२ ॥
 यदुपक्रमोपसंहाराभ्यामैकार्थ्यमवगतं तत्र ।
 अपि भूय एव मा भगवानिति वाक्येन गम्यते ह्येतत् ॥ ५८३ ॥
 अर्थस्यैकस्यैव हि पुनः पुनः प्रतिपिपादयिषित्वम् ।
 तत्रासकृदुपदेशस्तत्तच्छङ्कानिवारणार्थो हि ॥ ५८४ ॥
 भवति तथैवेहापि प्रश्नसमाप्त्योः समानरूपत्वात् ।
 एकार्थगोचराविह दृष्टौ चोपक्रमोपसंहारौ ॥ ५८५ ॥
 तत्र च यदेव साक्षादिति द्वितीये कहोलकप्रश्ने ।
 आविश्य चैवकारं पूर्वप्रश्नस्थमुत्तरत्र पुनः ॥ ५८६ ॥
 आकृष्यमाणमर्थं दर्शयति परं तु पूर्ववाक्ये च ।
 कथितो हि कार्यकरणव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनो हि सद्भावः ॥ ५८७ ॥
 उपदिश्यतेऽशनायाद्यसङ्गिता तस्य चोत्तरत्रेति ।

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

तद्योऽहं सोऽसाविति योऽसौ सोऽहमिति चाऽऽमनन्तीदम् ॥ ५८८ ॥
 तत्रैतरेयिणो हि प्रकृत्य रविमण्डलस्थितं पुरुषम् ।
 त्वं वा अहमस्मीति त्वमस्म्यहं वा इतीह कथयन्ति ॥ ५८९ ॥

जाबाला वाक्यमिदं तत्र च संदेह एष संभवति ।
 किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिरियं हि कर्तव्या ॥ ५९० ॥
 अथवा किमेकरूपेत्यत्रेयं स्यादिहैकरूपेति ।
 न ह्यत्राऽऽत्मेश्वरयोरैक्यं मुक्त्वाऽन्यदस्ति किञ्चिदिह ॥ ५९१ ॥
 चिन्तयितव्यं यदि चेच्चिन्तयितव्यं हि किमपि कल्पयेत् ।
 जीवस्येशात्मत्वं संसार्यात्मत्वमीश्वरस्येति ॥ ५९२ ॥
 जीवस्येशात्मत्वे तस्योत्कर्षो भवेद्यदीशस्य ।
 संसार्यात्मत्वं स्यात्तदेश्वरस्य हि निकर्ष एव स्यात् ॥ ५९३ ॥
 तस्मादिहैकरूपा मतिरेव स्यान्नहि द्विरूपेयम् ।
 व्यतिहाराम्नायस्त्वेकत्वदृढीकृतिफलार्थ इत्येवम् ॥ ५९४ ॥
 प्राप्ते ब्रूते ह्याध्यानाय व्यतिहार एष आम्नातः ।
 इतरवदिति च निदर्शनमत्र भविष्यति यथेतरे हि गुणाः ॥ ५९५ ॥
 सर्वात्मत्वप्रभृतय आम्नायन्ते तथैव चेहापि ।
 इह च समाम्नातारस्तथोभयोच्चारणाद्विशिष्यन्ति ॥ ५९६ ॥
 त्वं वाऽहमस्म्यहं च त्वमसीति हि तत्किल द्विरूपायाम् ।
 कर्तव्यायां हि मतावर्थवदेतन्न चान्यथा भवति ॥ ५९७ ॥
 ननु यद्युभयाम्नायस्यार्थविशेषोऽत्र कल्प्यते तर्हि ।
 ईशस्य च संसारित्वापत्त्या स्यान्निकर्ष इत्युक्तम् ॥ ५९८ ॥
 नासौ दोष इह स्यादैकात्म्यस्यानुचिन्त्यमानत्वात् ।
 नन्वेकत्वदृढीकारोऽसाविह दुर्निवार इति चेन्न ॥ ५९९ ॥
 अत्रैकत्वदृढीकारोऽसौ न निवार्यते परं त्वत्र ।
 प्रामाण्याद्व्यतिहारेणेह तु मतिर्द्विरूपैव ॥ ६०० ॥
 कर्तव्या न त्वन्या मतिरित्येतावदेव वक्ष्यामः ।
 तस्यां मतौ कृतायां फलतश्चैकत्वमपि दृढी भवति ॥ ६०१ ॥
 आध्यानार्थं हि यथा सत्यादिगुणेषु चोपदिष्टेषु ।
 तत्तद्वृणः परात्मा प्रसिध्यतीहापि तद्वदेव स्यात् ॥ ६०२ ॥
 तस्माद्व्यतिहारोऽसावाध्यातव्यस्तथोपसंहार्यः ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

किल वाज ॥ श्रुतौ स यो हेतमिति समाम्नातम् ॥ ६०३ ॥

योऽयं सुमहद्यक्षं प्रथमजमेतं हिरण्यगर्माख्यम् ।
 सत्यं ब्रह्मेत्येवं वेदं भवेत्तस्य लोकविजय इति ॥ ६०४ ॥
 एषा हि सत्यविद्या नामाक्षरविद्यया समाकलिता ।
 तत्राऽऽम्नाता हि पुनस्तद्यत्तत्सत्यमिति समाम्नातम् ॥ ६०५ ॥
 वाक्यं तत्राऽऽदित्यो ज्योतिर्म गतो हि पुरुषो यः ।
 यो दक्षिणाक्षिसंस्थः पुरुषस्तौ सत्यमिति समाम्नातौ ॥ ६०६ ॥
 किं द्वे हि सत्यविद्ये किंवाऽप्येकेति तत्र संदेहः ।
 तत्र तु मित्रा युक्ता फलसंयोगो यतोऽत्र भेदेन ॥ ६०७ ॥
 जयतीमाँलोकानिति भवति हि पूर्वत्र हन्ति पाप्मानम् ।
 जयतीति चोपरिष्ठात्फलसंयोगो हि मिद्यते च पुनः ॥ ६०८ ॥
 प्रकृताकर्षणमत्रोपास्यैकत्वेन भवति युक्तमिति ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते ह्येकैवैषाऽत्र सत्यविद्येति ॥ ६०९ ॥
 तद्यत्तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणमिदं यतोऽत्रास्ति ।
 नमु विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणमुपास्यैक्यात् ॥ ६१० ॥
 उपपद्यत इत्युक्तं कथमिह विद्यैक्यमिति तु नाऽऽशङ्क्यम् ।
 यत्र विशिष्टनिमित्ताद्विद्याभेदः प्रतीयते तत्र ॥ ६११ ॥
 एवं तत्स्यादिह तूभयथावाक्ये प्रतीयमाने हि ।
 पूर्वोपदिष्टविद्यासंबद्धं सत्यमुत्तरत्रापि ॥ ६१२ ॥
 पुनराकृष्टं दृष्ट्वा विद्यैकत्वं हि निश्चितं भवति ।
 फलभेदश्रवणादिह विद्याभेद इति यच्च पूर्वोक्तम् ॥ ६१३ ॥
 तद्वृषणमेव यतः फलभेदश्रुतिरिहार्थवादः स्यात् ।
 आदित्यमण्डलेऽक्षिणि पुरुषस्योपासना हि पूर्वोक्ता ॥ ६१४ ॥
 अहरहमित्येवं खल्वङ्गान्तरमपि च पूर्वमुपदिष्टम् ।
 अङ्गफलश्रुतिरेषा स्तुतिरूपा न हि विवक्षितार्था स्यात् ॥ ६१५ ॥
 यस्मात्प्रधानविधिना फलप्रतीतावियं निराकाङ्क्षा ।
 तस्मादिह फलभेदासिद्धौ विद्यैक्यमनपवादं स्यात् ॥ ६१६ ॥
 यद्वा प्रधानवाक्ये कामपदादर्शनात्फलासिद्धौ ।
 तस्मिंस्तु रात्रिसन्नन्यायेन फले निरूपणीये हि ॥ ६१७ ॥
 अङ्गेऽपि च प्रधाने श्रुतमपि तादिदं फलं समुच्चित्य ।
 भवति प्रधानफलमिति फलभेदोऽसावसिद्ध एवेह ॥ ६१८ ॥

तस्मादेकैवेयं विद्या तत्तद्विशेषणोपेता ।
 आम्नायत इत्यत इह सत्यादिगुणोपसंहृतिर्युक्ता ॥ ६१९ ॥
 केचित्त्वस्मिन्सूत्रे यच्चाक्षयादित्यपुरुषविषयं हि ।
 वाजसनेयकवाक्यं छान्दोग्येऽप्यथ य एष इत्यादि ॥ ६२० ॥
 तत्रैव चान्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति प्रसिद्धं यत् ।
 वाक्यमुदाहृत्यैतत्सैवाक्षयादित्यपुरुषविषयेयम् ॥ ६२१ ॥
 उभयत्रैका विद्येत्येवं निश्चित्य तत्र सत्यादीन् ।
 वाजसनेयिभ्यो हि च्छन्दोगानामिहोपसंहारान् ॥ ६२२ ॥
 मन्यन्ते हि तदेतत्समञ्जसं नैव कथमपीह स्यात् ।
 छान्दोग्ये चोद्गीथव्यपाश्रयोऽयं प्रतीयते विद्या ॥ ६२३ ॥
 तत्राऽऽदिमध्ययोरपि तथादऽवसाने च कर्मचिह्नानि ।
 इयमेवर्गाग्निः सामेत्येवमुपक्रमे हि निर्दिष्टम् ॥ ६२४ ॥
 तस्यकर्त्ता च गेष्णाविति मध्ये साम गायतीत्यन्ते ।
 नैवेह वाजिवाक्ये किमपि च कर्माङ्गचिह्नमस्त्यत्र ॥ ६२५ ॥
 प्रक्रममेदाद्विद्याभेदे युक्ता गुणव्यवस्थैव ।

कामादीतरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

अथ य इदमित्यधीतं छान्दोग्ये दृश्यते हि वाक्यमिदम् ॥ ६२६ ॥
 तत्र ब्रह्मपुरेऽस्मिन्दहरं किल पुण्डरीकवेश्मोक्तम् ।
 तस्यान्तस्थाकाशं दहरं प्रस्तुत्य चायमुपदिष्टः ॥ ६२७ ॥
 अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरयमिह विशोकरूपश्च ।
 विजिघत्सो ह्यपिपासः स सत्यकामश्च सत्यसंकल्पः ॥ ६२८ ॥
 इह किल वाजसनेयकवाक्यं तदिदं स वेति चाधीतम् ।
 एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय इति प्रथितः ॥ ६२९ ॥
 योऽसावन्तर्हृदयाकाशोऽत्यल्पोऽस्ति तत्र शेतेऽसौ ।
 सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सोऽयमिति हि तत्रोक्तम् ॥ ६३० ॥
 तत्र च विद्यैकत्वं परस्परं किल गुणोपसंहारः ।
 विद्यानानात्वं वा किमत्र युक्तमिति संशये ब्रूते ॥ ६३१ ॥
 अत्र च विद्यैकत्वं युक्तमतः स्याद्गुणोपसंहारः ।
 छान्दोग्यवाक्यदृष्टा ये वै किल सत्यकामतादिगुणाः ॥ ६३२ ॥

ते हि स वा एष महानज आत्मेत्यादिवाजिवाक्ये हि ।
 संबध्यन्ते यत्त्विह वाज्युपदर्शितमिदं वशित्वादि ॥ ६३३ ॥
 छान्दोग्य एष आत्मेत्यत्र तु संबध्यते तदेतदपि ।
 यस्मादायतनादिकमुभयत्रैवोपलभ्यते हि समम् ॥ ६३४ ॥
 हृदयायतनं हि समं वेद्यः परमेश्वरः समानोऽत्र ।
 सेतुत्वं च समानं लोकासंभेदकारणं यदिदम् ॥ ६३५ ॥
 नन्विह विद्यैकत्वं न चोभयत्रापि शङ्कितुं शक्यम् ।
 हृदयाकाशस्यैव छान्दोग्ये दृश्यते हि गुणयोगः ॥ ६३६ ॥
 तत्र शयानस्यैव ब्रह्मण उषदिश्यते हि गुणयोगः ।
 वाजसनेयकवाक्ये वेद्ये भिन्ने कथं हि विद्यैका ॥ ६३७ ॥
 इति चेन्नासौ दोषः कथमपि नैवात्र वेद्यभेदोऽस्ति ।
 छान्दोग्यदहरवाक्ये ब्रह्मेवाऽऽकाशशब्दमुपदिष्टम् ॥ ६३८ ॥
 यद्यप्यत्र विशेषश्छान्दोग्ये ब्रह्म सगुणमुपदिष्टम् ।
 वाजसनेयकवाक्ये निर्गुणमुपदिश्यते परं ब्रह्म ॥ ६३९ ॥
 विद्याभेदेऽनुचितो गुणोपसंहार इह किलाथापि ।
 गुणवत एकत्वेनाऽऽयतनादीनां समानरूपतया ॥ ६४० ॥
 बुद्धिस्थानां तेषामुपसंहारो हि निर्गुणस्थाने ।
 स्तुत्यर्थोऽसावुपसंहारो नोपासनाय भवतीह ॥ ६४१ ॥
 यत्र क्वचिदपि दृष्टैर्गुणैः स्तुतेः कर्तुमत्र शक्यत्वात् ।

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां वाक्यमेतदुपदिष्टम् ॥ ६४२ ॥
 तद्यद्भक्तमिति स यां प्रथमामाहुतिमितीदमुपदिष्टम् ।
 तत्र च पञ्च प्राणाहुतयो विहितास्ततश्च तास्वेव ॥ ६४३ ॥
 स य एतदेवमित्यादिनोपदिष्टोऽग्निहोत्रशब्दोऽपि ।
 तत्र विचार्यत एतत्किमिह प्राणाग्निहोत्रसंज्ञस्य ॥ ६४४ ॥
 भोजनलोपे लोपो भवेत्किमथवा न तस्य लोप इति ।
 तद्यद्भक्तमिति श्रुतमक्तागमनस्य भोजनार्थत्वात् ॥ ६४५ ॥
 भोजनलोपे लुप्यत एव प्राणाग्निहोत्रमेतदिति ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते स (न) लुप्यते तदिदमग्निहोत्रमिति ॥ ६४६ ॥

यस्मादिहाग्निहोत्रे श्रुतिरेवाऽऽदरमियं प्रदर्शयति ।
 जाबालश्रुतिरेषा या किल पूर्वोऽतिथिभ्य इत्याद्या ॥ ६४७ ॥
 उपदिशति चैतदर्थं यश्चाहुत्वाऽग्निहोत्रमात्मीयम् ।
 जुहुयात्पराग्निहोत्रं तथैव चेदमपि विफलमेव स्यात् ॥ ६४८ ॥
 यच्चाऽऽत्मभोजनात्प्रागतिथीनां भोजनं भवेत्तस्मात् ।
 अतिथिभ्यः प्रागेव स्वयमश्रीयादिति प्रदर्शयिषा ॥ ६४९ ॥
 प्राणाग्निहोत्रविषयकमादरमाविष्करोति सर्वेषाम् ।
 नन्विह भोजनलोपे लोपो भुक्त्यर्थमक्तसंयोगात् ॥ ६५० ॥
 प्रागुपदर्शित इति चेन्नासौ दोषो यतश्च वाक्यमिदम् ।
 द्रव्यविशेषविधानार्थकमेव स्याद्यथाऽग्निहोत्रे हि ॥ ६५१ ॥
 आज्यपयःप्रभृतीनि द्रव्याणि भवन्ति यानि चान्यानि ।
 इह चाग्निहोत्रशब्दात्तेषामपि कौण्डपाय(यि)सत्र इव ॥ ६५२ ॥
 सम्यक्प्राप्तौ सत्यां भक्तद्रव्यैकगुणविधानार्थम् ।
 तद्यद्भक्तमितीदं वाक्यं गुणलोप इति नयेनात्र ॥ ६५३ ॥
 भोजनलोपेऽप्यद्भिर्द्रव्येणान्येन चाविरुद्धेन ।
 प्रत्यास्नायन्यायेनैव प्राणाग्निहोत्रसंज्ञस्य ॥ ६५४ ॥
 स्यादेवानुष्ठानं न लोप इत्यस्य चोत्तरं पठति ।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

भोजन उपस्थिते किल भोज्यात्प्रथमोपनिषतिताद्भ्यात् ॥ ६५५ ॥
 प्राणाग्निहोत्रमेतन्निर्वर्तयितव्यमन्यथा नेति ।
 तद्यद्भक्तमिति श्रुतिवचनं बोधयति हीममेवार्थम् ॥ ६५६ ॥
 श्रुतिरियमेवं ब्रूते यच्छब्देनेह भोजनाक्षिप्तम् ।
 म नूद्य च तस्मिंस्तद्धोमीयमिति होमसंयोगम् ॥ ६५७ ॥
 दिहाऽऽहुतीनां भुक्त्यर्थद्रव्यसाध्यतैव स्यात् ।
 इह भोजनार्थमेतद्भक्तमुपाश्रित्य ता उपन्यस्ताः ॥ ६५८ ॥
 भोजनलोपे तासां लोपो नैवाऽऽश्रयान्तरार्पकता ।
 आश्रित्य च विहितानामाश्रयलोपे हि लोप इह युक्तः ॥ ६५९ ॥
 गोदोहनस्य च यथा क्रत्वर्थप्रणयनाश्रितस्यैव ।
 क्रतुलोपे लोपोऽयं न चाऽऽश्रयान्तरसमर्पकत्वमपि ॥ ६६० ॥

प्रकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरपि न चेह शङ्कितुं शक्या ।
 यः कुण्डपायिसत्रे वृष्टो मासाग्निहोत्रशब्दोऽयम् ॥ ६६१ ॥
 स तु विधिवाक्यस्थोऽतस्तत्र तु तद्धर्मयोग उचितः स्यात् ।
 इह चाग्निहोत्रशब्दो योऽसौ वृष्टः स चार्थवादगतः ॥ ६६२ ॥
 स्तुतिपर एव न नित्याग्निहोत्रसाम्यं विधापयितुमर्हः ।
 यदि शब्दमात्रसाम्यात्तद्धर्मप्राप्तिरत्र कल्पेत् ॥ ६६३ ॥
 होमाधिकरणभावायान्युद्धरणदयोऽपि कल्पेयन् ।
 यद्ययमग्नौ होमस्तदा विलुप्येत भोजनार्थत्वम् ॥ ६६४ ॥
 ब्रूते जाबालश्रुतिरन्याधारां हि होमनिर्वृत्तिम् ।
 उर एव वेदिरित्यादिकाग्निहोत्राङ्गजातमखिलमपि ॥ ६६५ ॥
 मुख्यानां चालाभात्सांपादिकमेव तच्च दर्शयति ।
 मुख्याग्निहोत्रकालावरोध एतस्य नैव विहितोऽस्ति ॥ ६६६ ॥
 अन्ये चोपस्थानादयो विरुद्धा इहोपलभ्यन्ते ।
 तस्माद्धोजनपक्षे होमा एते भवन्ति नेतरथा ॥ ६६७ ॥
 आदरवचनं भोजनपक्षे प्राथम्यबोधनार्थं स्यात् ।
 यत्स्वामिभोजनस्योत्तरकालत्वं श्रुतिस्मृतिप्रथितम् ॥ ६६८ ॥
 तदुपासकान्यविषयं तस्मात्सूत्रोक्तमखिलमुपपन्नम् ।

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्दय-
 प्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

वैश्वानरविद्यायां यच्च प्राणाग्निहोत्रमुपदिष्टम् ॥ ६६९ ॥
 तदनित्यभोजनाश्रितमनित्यमिति वर्णितं हि पूर्वत्र ।
 कर्माङ्गसंश्रितानि हि विज्ञानानि च भवन्ति चान्यत्र ॥ ६७० ॥
 अक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादीनि तानि किंवा स्युः ।
 कर्मसु नित्यान्येव हि पर्णमयीत्वादिवत्किमेतानि ॥ ६७१ ॥
 गोदोहनादिवद्वा भवन्त्यनित्यानि हीति संदेहः ।
 तत्र तु कर्मसु नित्यान्येवैतानीति युक्तमामाति ॥ ६७२ ॥
 इह चानारभ्याधीतान्यप्युद्गीथसंश्रितत्वेन ।
 क्रतुसंबन्धादङ्गान्तरवृत्तानि प्रयोगवचनेन ॥ ६७३ ॥
 परिगृह्यन्ते या च स्ववाक्यवृष्टा फलश्रुतिस्तेषाम् ।
 आपयितेत्याद्या सा हि वर्तमानापदेशरूपत्वात् ॥ ६७४ ॥

स्यादर्धवादरूपा स्तुतिप्रधानैव केवलं भवति ।
 सा चापापश्लोकश्रवणवदेव हि न च प्रधानं स्यात् ॥ ६७५ ॥
 तस्माच्च यस्य पर्णमयीत्वाद्यप्रकरणोपदिष्टानाम् ।
 अपि जुह्वादिद्वारा क्रतुप्रदेशाद्यथैव नित्यत्वम् ॥ ६७६ ॥
 एवमिहोद्गीथोपास्तीनामपि नित्यतेत्यतो ब्रूते ।
 निर्धारणानि यान्युद्गीथाद्यङ्गव्यपाश्रयाणि स्युः ॥ ६७७ ॥
 रसतम आप्तिः प्राणः समृद्धिरादित्य एवमादीनि ।
 न नियम्यरेन्कर्मसु नित्यवदेतानि तेषु तद्दृष्टेः ॥ ६७८ ॥
 एवंजातीयानामनियतमावं हि दर्शयत्येषा ।
 तेनोभौ कुरुत इति श्रुतिरिह सा चैतमर्थमुपदिशति ॥ ६७९ ॥
 यश्चैवं वेद न यो वेदोभौ तौ हि कर्म कुरुत इति ।
 उपदिश्याविदुषोऽपि हि कर्मानुज्ञां प्रदर्शयत्येषा ॥ ६८० ॥
 प्रस्तावदेवताविज्ञानादिष्वपि तथैव दर्शयति ।
 विज्ञानानामनियतमावं प्रस्तोतरेवमाद्या हि ॥ ६८१ ॥
 अपि चैवंजातीयकविज्ञानस्य च फलं हि पृथगेव ।
 कर्मण उपलभ्यत इह कर्मफलातिशयरूपमेवेतत् ॥ ६८२ ॥
 श्रुतिरेतमर्थमेव हि दर्शयति यदेव विद्यते(ये)त्याद्या ।
 तत्र च तरपः श्रवणाद्विद्याहीनमपि वीर्यवत्कर्म ॥ ६८३ ॥
 भवतीति गम्यते तद्विद्यानित्यत्व एव संभवति ।
 नित्यत्वे विद्यायाः कथमिह विद्याविहीनमपि तदिदम् ॥ ६८४ ॥
 सर्वाङ्गोपस्करणात्क्रियमाणं वीर्यवद्भवेत्कर्म ।
 एवं हि लोकसामादिषु नियतानि हि फलानि शिष्यन्ते ॥ ६८५ ॥
 कल्पन्ते हास्मा इत्याद्यैर्हि प्रत्युपासनं तानि ।
 नेहार्थवादमात्रं प्रतिपत्तुं युज्यते फलश्रवणम् ॥ ६८६ ॥
 स्तुतिलक्षकतापत्त्या गौणार्थकता भवेत्तदैवं चेत् ।
 संभवति मुख्यवृत्त्या सफलार्थत्वे हि सा तु न न्याय्या ॥ ६८७ ॥
 प्रकरणबलात्प्रयाजादीनां दर्शादिकाङ्गतालाभात् ।
 तेषु फलश्रवणस्यार्थवादमात्रत्वकल्पनं युक्तम् ॥ ६८८ ॥
 पर्णमयीत्वादिष्वपि फलश्रुतेरर्थवादता युक्ता ।
 नैवाक्रियात्मकानां फलसंबन्धो विना क्रियायोगम् ॥ ६८९ ॥

अत इह फलार्थमेषां क्रतुयोगापेक्षितत्वमुचितं स्यात् ।
 क्रतुरपि च जुहुप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षी भवेच्च तद्द्रव्यम् ॥ ६९० ॥
 पर्णमयीति श्रुत्यां प्रकृतिद्रव्यार्पकेण निर्दिष्टम् ।
 तेन जुह्वद्वारैषां क्रत्वङ्गत्वे हि निश्चिते पश्चात् ॥ ६९१ ॥
 तत्र फलश्रवणस्यार्थवादमात्रत्वनिश्चयो भवति ।
 गोदोहनादिकानां क्रत्वाकाङ्क्षाविवर्जितत्वेन ॥ ६९२ ॥
 चमसेनैव प्रकृताप्पणयनरूपाश्रयस्य लामेन ।
 उपपन्नो हि फले बिधिरेवं बैल्वादिषूपपन्नोऽयम् ॥ ६९३ ॥
 न तु पर्णमयीत्वादिष्वेवं प्रकृतोऽस्ति कश्चिदाधारः ।
 क्रत्वाकाङ्क्षानियतो जुह्वादौ दृश्यतेऽयमाधारः ॥ ६९४ ॥
 क्रत्वाकाङ्क्षारहितो ह्याधारो दृश्यते हि बैल्वादौ ।
 पर्णमयीत्वादौ यदि फले विधिः कल्प्यते हि वाक्येन ॥ ६९५ ॥
 जुह्वाफलसंबन्धः प्रकृतिद्रव्येण चापि संबन्धः ।
 वाक्येन कल्पनीयस्तदा भवेद्वाक्यभेद एवात्र ॥ ६९६ ॥
 कर्माङ्गसंश्रितानामुपासनानां स्वतः क्रियात्वेन ।
 त्यागादिवदेतेषां फले विधानं विरुध्यते नेह ॥ ६९७ ॥
 क्रत्वाश्रयाणि गोदोहनादिकानि च फलेन संबन्धात् ।
 यद्वदनित्यानि तथैवोद्गीथादिव्यपाश्रयाणीह ॥ ६९८ ॥
 श्रुतिवाक्यदर्शितानि ह्युपासनान्यपि भवन्त्यनित्यानि ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

वाजसने[ये] हि वदिष्याम्येवेत्यादि वाक्यमाम्नातम् ॥ ६९९ ॥
 तत्र च वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽध्यात्मम् ।
 अधिदैवतमग्न्यादेर्वायुश्छान्दोग्यकोपनिषदि तथा ॥ ७०० ॥
 वायुर्वावेत्यत्र त्वग्न्यादीनां हि वायुरधिदैवम् ।
 संवर्गो निर्णीतो वागादीनां तथैव संवर्गः ॥ ७०१ ॥
 प्राणोऽध्यात्मं तत्र च वायुप्राणाविमौ हि पृथगेव ।
 उपगन्तव्यौ स्यातामपृथग्वेतीह भवति संदेहः ॥ ७०२ ॥
 तत्रापृथगिति युक्तं यतस्तयोर्नेह तत्त्वभेदोऽस्ति ।
 नेहामिन्ने तत्त्वे पृथगनुचिन्तनमिदं भवेद्भयायम् ॥ ७०३ ॥

अधिदैवतमध्यात्मं तत्त्वाभेदं श्रुतिः प्रदर्शयति ।
 अग्निर्वागित्याद्या तथा त एत इति चैवमाद्याऽपि ॥ ७०४ ॥
 प्राणानामेतेषां विभूतिमस्याऽऽधिदेविकीं ब्रूते ।
 उपलभ्यते हि बहुधा तत्त्वाभेदस्तु तत्र तयोः ॥ ७०५ ॥
 निर्दिशति च यः प्राणः स वायुरिति हि श्रुतिस्तयोरैक्यम् ।
 वाजसने[ये] हि यतश्चोदेतीत्यादिनिगमवाक्ये हि ॥ ७०६ ॥
 प्राणाद्वा एष उदेतीति प्राणेन चोपसंहारात् ।
 एकत्वमेव हि तयोर्दर्शयति यथोक्तवाजिवाक्यमपि ॥ ७०७ ॥
 प्राण्याच्चैवापान्याच्चेति प्राणव्रतेन चैकेन ।
 उपसंहारोऽपि तयोः केवलमेकत्वमेव बोधयति ॥ ७०८ ॥
 छान्दोग्येऽपि महात्मनश्चतुरो देव एक इति वाक्यम् ।
 संवर्गमेकमेव हि गमयति न तयोः कथंचिदपि भेदम् ॥ ७०९ ॥
 तस्माद्वायुप्राणावत्रापृथगेव चोपगन्तव्यौ ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते पृथगेवेमाविहोपगन्तव्यौ ॥ ७१० ॥
 यस्मात्पृथगेवैतौ वायुप्राणाविहोपदिश्येते ।
 आध्यानार्थो ह्याध्यात्मिकाधिदैवतविभाग उपदिष्टः ॥ ७११ ॥
 सोऽयमसत्याध्यानपृथक्त्वे चानर्थकः प्रसज्येत ।
 नन्विह तत्त्वाभेदानुचिन्तनं ह्यपृथगेव युक्तमिति ॥ ७१२ ॥
 प्रागुक्तं कथमेतत्पृथग्भवेदिति न शङ्कितुं शक्यम् ।
 तत्त्वाभेदेऽप्यत्रावस्थामेवेन चोपदेशस्य ॥ ७१३ ॥
 भेदवशेन तयोरनुचिन्तनमेवो भवेदसौ युक्तः ।
 तत्त्वाभेदाभिप्रायेणैवास्योपपद्यमानस्य ॥ ७१४ ॥
 अत्र यतश्चोदेतीत्यस्य तु न ध्येयभेदविघटकता ।
 स यथैषां प्राणानां मध्यम इत्यादिवाक्यमपि वायोः ७१५ ॥
 प्राणेन साम्यमुक्त्वा यथोक्तमाध्यानभेदमुपदिशति ।
 योऽसाविहैकमेव व्रतमित्यत्रैवकार उक्तोऽसौ ॥ ७१६ ॥
 प्राणव्रताभिसंध्या वागादिव्रतनिवर्तनार्थः स्यात् ।
 मग्नव्रतानि वागादीनीति च तानि मृत्युरित्याद्या ॥ ७१७ ॥
 मग्नव्रतत्वकथनाद्वागादिव्रतनिवर्तनार्थैव ।
 व्रतमीमांसेति प्रस्तुत्या मग्नव्रतत्वमुपदिष्टम् ॥ ७१८ ॥

वायुप्राणोभययोर्ब्रतफलमपि वायुलोकसंप्राप्तिः ।
 सैषाऽनस्तमितेति श्रुतिदृष्टो यश्च देवताशब्दः ॥ ७१९ ॥
 अपरिच्छिन्नात्मत्वाद्वायावस्मिन्समञ्जसो भवति ।
 वेदेषु च वायुरसौ प्राणः प्राणेषु भवति संबर्गः ॥ ७२० ॥
 इति भिन्नत्वेनैतौ तौ वा एताविति श्रुतिर्ब्रूते ।
 वृक्ष सन्तस्तत्कृतमित्युपसंहारोऽपि भेदपर एव ॥ ७२१ ॥
 तस्मात्पृथगेवेमावाध्यातव्यौ न चैकरूपतया ।
 अत्र निदर्शनमेतत्प्रधानवदिति प्रदर्शितं हि यथा ॥ ७२२ ॥
 त्रिपुरोडाशिन्यां खल्विष्टाविन्द्राय राज्ञ इत्याद्या ।
 तत्र पुरोडाशक्षेपार्था मन्त्रास्त्रयो हि निर्दिष्टाः ॥ ७२३ ॥
 सर्वेषामभिगमयन्निति श्रुतेरपि च देवतैक्याच्च ।
 तत्र पुरोडाशानां सहप्रदानप्रसञ्जने हि कृते ॥ ७२४ ॥
 याज्यापुरोनुवाक्याव्यत्यासविधानतश्च गुणभेदात् ।
 तद्देवतापृथक्त्वं प्रदानपार्थक्यमपि यथा भवति ॥ ७२५ ॥
 एवं तत्त्वाभेदेऽप्याध्यानपृथक्त्वमत्र युक्तं स्यात् ।
 आध्येयांशपृथक्त्वादुक्तं संकर्षणेन नानेति ॥ ७२६ ॥
 तत्र किल यागभेदो भवति परं द्रव्यदेवताभेदात् ।
 इह च न विद्याभेदो विद्यैकत्वं प्रतीयते हि यतः ॥ ७२७ ॥
 आध्यात्मिकाधिदैवोपदेशवाक्ये ह्युपक्रमाद्यैर्हि ।
 विद्यैक्येऽप्यध्यात्माधिदैवभेदात्प्रवृत्तिभेदः स्यात् ॥ ७२८ ॥
 सायंप्रातःकालप्रभेदतश्चाग्निहोत्र इह स भवेत् ।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

वाजसनेयिन इह खल्वग्निरहस्ये हि नैव वेत्यादि ॥ ७२९ ॥
 वाक्यं पठन्ति तत्र च सृष्टेः पूर्वं न सच्च नासदिदम् ।
 इत्यादिश्य च मनसः सृष्टिं शिष्ट्वा मनोऽधिकृत्योक्तम् ॥ ७३० ॥
 तदपश्यत्पट्त्रिंशत्सहस्रसंख्यान्मनोभयानग्नीन् ।
 अर्कान्मनश्चित इति ह्यात्मन इत्यादिना निरुच्येतान् ॥ ७३१ ॥
 वाक्चित इत्यादीनपि पृथगग्नीनामनन्ति तत्रैव ।
 तेष्वेषा विचिकित्सा मनश्चिदादय इहोपदिष्टा ये ॥ ७३२ ॥

ते कर्मशेषभूताः किं कर्मानुप्रवेशिनोऽत्र स्युः ।
 किंवाऽपि ते स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका भवन्तीति ॥ ७३३ ॥
 तत्र प्रकरणबलतः क्रियानुषङ्गे हि तेषु संप्राप्ते ।
 तेषां स्वातन्त्र्यमिह प्रतिजानीते हि सूत्रकारोऽयम् ॥ ७३४ ॥
 भूयांस्यस्मिन्वाह्यणवाक्ये लिङ्गानि चोपलभ्यन्ते ।
 विद्यात्मकत्वमेवोपोद्बलयन्त्येषु तानि सकलानि ॥ ७३५ ॥
 यत्किंचेमानीति श्रुतिवाक्ये लिङ्गमेतदुपदिष्टम् ।
 सर्वप्राणिमनोवृत्तिभिर्मम सदाऽग्नयो हि चीयन्ते ॥ ७३६ ॥
 इत्याभ्याने हि दृढे सर्वाण्यपि यच्च किमपि भूतानि ।
 संकल्पयन्ति मनसा सा चाग्नीनां कृतिर्भवेदिति हि ॥ ७३७ ॥
 एतद्विद्यात्मत्वे भवति हि लिङ्गं न च क्रियाङ्गत्वे ।
 यत्किंचित्करणेन हि सिद्धिर्दृष्टा न च क्रियाङ्गस्य ॥ ७३८ ॥
 तान्हैतानेवंविद् इति श्रुतौ लिङ्गमपरमपि दृष्टम् ।
 स्वपतोऽपि जाग्रतोऽपि च तस्यैवाग्नीन्हि सर्वभूतानि ॥ ७३९ ॥
 चिन्वन्ति सर्वदैवैते तद्विद्यात्मकत्वलिङ्गं स्यात् ।
 कर्माङ्गमुदितकालानुष्ठेयं सार्वकालिकं चेदम् ॥ ७४० ॥
 यच्चान्यत्पदत्रिंशत्सहस्रसंख्यत्वमपि च कर्माङ्गम् ।
 श्रुतिलिङ्गसूत्रदृष्टं लिङ्गं तु प्रकरणाद्वलीय इति ॥ ७४१ ॥
 विद्यात्मकत्वमेषां तस्माद्युक्तं हि लिङ्गभूयस्त्वात् ।
 पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ७४२ ॥
 यच्चाग्नयः स्वतन्त्रा ह्यनन्यशेषा इतीह निर्दिष्टम् ॥ ७४३ ॥
 नैतद्युक्तं यस्मात्प्रकरणमेतत्क्रियामयस्याग्नेः ।
 तद्विषयो हि विकल्पविशेषादेशो न हि स्वतन्त्रः स्यात् ॥ ७४४ ॥
 पूर्वस्य चेष्टकाग्नेः संनिहितस्य हि विकल्पबोधार्थम् ।
 इह संकल्पमयत्वप्रकारभेदोपदेश एवायम् ॥ ७४५ ॥
 नन्वत्र पूर्वमुक्तं लिङ्गं हि प्रकरणाद्वलीय इति ।
 सत्यं हि लिङ्गमीदृङ् न हि प्रकरणाद्वलीय इह भवति ॥ ७४६ ॥
 विधिवाक्यस्थं यत्स्यात्तदेव हि प्रकरणाद्वलीयः स्यात् ।
 विधिवाक्ये न हि लिङ्गं किमपि च दृष्टं परं त्विहैवैतत् ॥ ७४७ ॥
 सांपादिकाग्निविषयप्रशंसनात्मकमिदं भवेद्वाक्यम् ।
 तच्चार्थवादरूपं तत्स्थं लिङ्गं न बाधकं भवति ॥ ७४८ ॥

अप्राप्ते ह्यन्यार्थे गुणवादेनोपपद्यमानं यत् ।
 प्रकरणमेतद्वाधितुमुत्सहते लिङ्गमीदृशं हि कथम् ॥ ७४८ ॥
 सांपादिका अपीमेऽग्रयः क्रियानुप्रवेशिनस्तस्मात् ।
 मानसवदितिनिर्दर्शनमत्र यथा द्वादशाहसत्रे हि ॥ ७४९ ॥
 त्यक्त्वाऽन्त्याहर्द्वितयं दशरात्रस्य विशेषितस्यान्ते ।
 दशमेऽहन्यविवाक्ये मानस एव ग्रहो विनिर्दिष्टः ॥ ७५० ॥
 तत्र च पृथिवी पात्रं सोमरसोऽसौ समुद्र एवोक्तः ।
 स्याद्देवता प्रजापतिरस्मै तस्यैव गृह्यमाणस्य ॥ ७५१ ॥
 ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि यथा ।
 तत्र च तान्येतानीत्याम्नायन्ते हि मानसान्येव ॥ ७५२ ॥
 ग्रहकल्पो हि यथा वा क्रियाप्रकरणात्क्रियाविशेषः स्यात् ।
 एवमयमग्निकल्पः क्रियाविशेषो न हि स्वतन्त्रः स्यात् ॥ ७५३ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चाग्नीनां क्रियात्मकत्वानुमापको दृष्टः ।
 एकैक एव तावान्यावान्यः पूर्वमभिहितोऽग्निरिति ॥ ७५४ ॥
 सामान्ये सत्येव ह्यतिदेशोऽयं प्रवर्तते शास्त्रे ।

विधैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

उक्ताक्षेपनिरासप्रयोजनोऽसौ तुशब्दे इह पठितः ॥ ७५५ ॥
 एते मनश्चिदाद्याः केवलविद्यात्मकाः स्वतन्त्राः स्युः ।
 विद्याचित एवेति हि निर्धारयतीह येन तानग्नीन् ॥ ७५६ ॥
 अन्याऽपि विद्यया हैवैत इति श्रुतिरपीत्यमेवैतान् ।

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

एतेषां स्वातन्त्र्ये लिङ्गं यत्पूर्वमेव तच्चोक्तम् ॥ ७५७ ॥
 ननु लिङ्गमीदृशं न प्रकरणतो बलवदित्यतो ब्रूते ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यादिषां हि क्रियाविशेषत्वम् ॥ ७५८ ॥
 अध्यवसाय ततो हि स्वतन्त्रातापक्षबाधनं युक्तम् ।
 श्रुत्यादीन्यत्र यतो भवन्ति हि प्रकरणाद्वलीयांसि ॥ ७५९ ॥
 तानि च मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यं हि साधयन्त्येव ।

ते हैते विद्याचित एवेति श्रुतिरियं हि भवतीह ॥ ७६० ॥
 लिङ्गं हि सर्वदा सर्वाणीत्यादिकमुदाहृतं पूर्वम् ।
 वाक्यमपि विद्यया हैवैत इति हि तत्र साधकं भवति ॥ ७६१ ॥
 विद्याचित एवेति श्रुतिरेषा सावधारणैतेषाम् ।
 अभ्युपगते क्रियानुप्रवेशपक्षे हि पीडितैव स्यात् ॥ ७६२ ॥
 नाबाह्यसाधनत्वाभिप्रायं तदवधारणं तर्हि ।
 अवधारणमफलं स्याद्विद्याचित इत्यनेन तल्लामात् ॥ ७६३ ॥
 गृहकल्पवदेतेषां तुल्येनाबाह्यसाधनत्वेन ।
 प्राप्तक्रियाङ्गताया निवर्तनायावधारणं सफलम् ॥ ७६४ ॥
 एवंविधे हि भूतान्यग्नींश्चिन्वन्ति सर्वदैवेति ।
 सातत्यदर्शनमिदं तेषां स्वातन्त्र्यपक्ष एव स्यात् ॥ ७६५ ॥
 वाक्प्राणमयाग्निष्वपि सातत्यं दृश्यते हि सततमिति ।
 सातत्यदर्शनेन क्रियाप्रयोगस्य चाल्पकालत्वात् ॥ ७६६ ॥
 स्वातन्त्र्येण हि तेषां विद्यारूपत्वमवधृतं भवति ।
 इदमर्थवादरूपं संकीर्तनमात्रमिति तु न न्याय्यम् ॥ ७६७ ॥
 यत्र च विधायकोऽन्यो लिङ्गादिरुपलभ्यते हि विस्पष्टम् ।
 तत्रैव युक्तमेतत्संकीर्तनमर्थवादमात्रमिति ॥ ७६८ ॥
 अत्र तु विधायकान्तरमन्यन्नैवोपलभ्यते किमपि ।
 संकीर्तनमात्रादिह विज्ञानविधानमुचितमेतेषाम् ॥ ७६९ ॥
 सातत्यदर्शनादिभिरेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिरिह वाच्या ।
 एवंविदश्चिता इति पुरुषविशेषानुबन्धमिह वाक्यम् ॥ ७७० ॥
 न क्षमते क्रतुयोगं तस्मात्स्वातन्त्र्यपक्ष इह युक्तः ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

प्रकरणमुपसृत्यापि स्वातन्त्र्यं स्यान्मनश्चिदादीनाम् ॥ ७७१ ॥
 येन मनोव्यापारेष्वनुबन्धाति क्रियावयवयोगम् ।
 मनसैवाऽऽधीयन्ते मनसैवेमे ग्रहाश्च गृह्यन्ते ॥ ७७२ ॥
 मनसा शंसन्मनसा स्तुवन्धदेतच्च कर्म यज्ञीयम् ।
 तच्च मनश्चित्सु मनोमयमेव क्रियत एवमनुबन्धः ॥ ७७३ ॥
 संपत्फल इह दृष्टः प्रत्यक्षा अपि न च क्रियावयवाः ।
 इह संपदा त एते लिप्सयितव्या हि भवितुमर्हन्ति ॥ ७७४ ॥
 उद्गीथोपास्त्यादिवदिह क्रियाङ्गव्याप्राश्रयेणैषाम् ।

तदनुप्रवेशितेयं न शङ्कनीया श्रुतेश्च वैरूप्यात् ।
 अत्र तु न हि क्रियाङ्गे ह्यध्यासितव्यं तु किञ्चिदपि दृष्टम् ॥ ७७५ ॥
 किंत्वत्र हि षट्त्रिंशत्सहस्रसंख्या इह मनोवृत्तीः ।
 आदाय कल्पयन्ति ह्यग्नित्वं च ग्रहादिकांस्तासु ॥ ७७६ ॥
 पुरुषायुषो ह्यहःसु च संख्या दृष्टा सतीह तत्स्थासु ।
 मनसो वृत्तिष्वारोप्यत इति वैरूप्यमत्र मन्तव्यम् ॥ ७७७ ॥
 तस्मादनुबन्धादिभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् ।
 आदिग्रहणादतिदेशादप्येवं हि योजनीयमिह ॥ ७७८ ॥
 यावानसौ हि पूर्वस्तेषामेकैक एव तादृगिति ।
 यच्च क्रियामयाग्नेर्माहात्म्यं तच्च भावनाग्नीनाम् ॥ ७७९ ॥
 एकैकस्यातिदिशच्छ्रुतिः क्रियानादरं हि दर्शयति ।
 अतिदेशो हि विकल्पार्थ एव नानादरार्थ इत्यपि न ॥ ७८० ॥
 यत्रैकस्मिन्साध्ये निरपेक्षं साधनद्वयं भवति ।
 भवति हि तत्र विकल्पो ब्रीहियवाद्योर्यथा हि यागे स्यात् ॥ ७८१ ॥
 आहवनीयोद्धरणादिलक्षणं साधनं त्विहैकं स्यात् ।
 साध्यं ि मयाग्निर्ध्यानाग्निश्चेति भिन्नमिह दृष्टम् ॥ ७८२ ॥
 एकस्य साधनस्य तु न साध्ययुग्मे भवेद्विकल्पोऽसौ ।
 यत्त्वत्र पूर्वपक्षोपोद्बलकश्चातिदेश इत्युक्तम् ॥ ७८३ ॥
 तत्प्रत्युक्तमिहापि ह्यग्नित्वेनातिदेशसाफल्यात् ।
 श्रुत्यादीन्यग्नित्वे ध्यानाग्नीनां प्रदर्शितान्येव ॥ ७८४ ॥
 प्रज्ञान्तरपार्थक्यं निदर्शनं दर्शितं हि सूत्रकृता ।
 प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्याङ्कितविद्यापुरःसराणि यथा ॥ ७८५ ॥
 कर्मभ्यः पृथगेव प्रज्ञान्तरतोऽपि हि स्वतन्त्राणि ।
 तद्वच्च भावनाग्नय इह कर्मभ्यो भवन्ति पृथगेव ॥ ७८६ ॥
 या चेह राजसूयप्रकरणपाठिता ह्यवेष्टिनामेष्टिः
 दृष्टस्तस्या इष्टेरुत्कर्षः प्रकरणाच्च तत्रैव ॥ ७८७ ॥
 वर्णत्रयानुबन्धाद्वाजसवत्त्वाच्च राजसूयस्य ।
 र्थायामिति चेदित्यत्र प्रथमतन्त्र इदमुक्तम् ॥ ७८८ ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न

हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

मानसवदिति यदुक्तं तच्चेदानीं निराकरोतीह ।
 नैवेह मानसग्रहसामान्यात्स्यान्मनश्चिदादीनाम् ॥ ७८९ ॥
 कल्पयितुमत्र शक्यं पूर्वप्रकृतक्रियाविशेषत्वम् ।
 पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिभ्यः केवलपुमर्थतासिद्धेः ॥ ७९० ॥
 न हि किञ्चित्कस्यचिदपि केनचिदंशेन साम्यमिह नेति ।
 एतावता यथास्वं निवर्तते किं स्वभाववैषम्यम् ॥ ७९१ ॥
 मृत्युवदितिदृष्टान्तो यथा स एष इति मन्त्रवाक्येषु ।
 मण्डलवर्ती पुरुषस्तथाऽयमग्निरपि मृत्युरित्युक्तम् ॥ ७९२ ॥
 इह मृत्युशब्दसाम्येऽप्यादित्याग्न्योर्न सर्वसाम्यं स्यात् ।
 एवमसौ वावेति श्रुतौ द्युलोकेऽग्निशब्दसाम्येऽपि ॥ ७९३ ॥
 आदित्य एव समिदित्यादित्ये तत्पदे समानेऽपि ।
 लोकादित्यादीनां न चाग्निसमिदादिरूपतापात्तिः ॥ ७९४ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं

भूयत्वास्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

ताद्विध्यं शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यते परस्ताच्च ।
 एषोऽग्निश्चित इत्येतस्मिन्नि ब्राह्मणान्तरे चैतत् ॥ ७९५ ॥
 यत्र च कामक्रोधाः परागतास्तं च लोकमेते हि ।
 आरोहन्ति हि विद्यासंपन्ना विद्ययैव केवलया ॥ ७९६ ॥
 नाविद्वांसः कर्मिण एवं केवलतपस्विनो वेति ।
 विद्यां च संप्रशंसति कर्म विनिन्दति हि विद्ययेत्याद्या ॥ ७९७ ॥
 अन्यत्रापि यदेतन्मण्डलमित्यत्र दृश्यते चैतत् ।
 अमृतो भवति हि मृत्युर्ह्यस्याऽऽत्मेत्यादिकेन वाक्येन ॥ ७९८ ॥
 विद्याफलोपसंहारादेवास्य तु न कर्मशेषत्वम् ।
 दिहा यवाः संपाद्याः भवन्ति भूयांसः ॥ ७९९ ॥
 तस्मादिहाग्निनेयं विद्या केवलमिहानुबध्येत ।
 तस्मात्केवलविद्यात्मकत्वमेव हि मनश्चिदादीनाम् ॥ ८०० ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

इह देहव्यतिरिक्तो ह्यात्माऽस्तीति तु समर्थ्यते सपदि ।
 देहव्यतिरिक्तात्मन्यसति च परलोकचोदनाः सकलाः ॥ ८०१ ॥

उपरुध्येरन्वन्धो मोक्षोऽपि च कस्य बोपदिश्येत ।
 नन्विह शास्त्रप्रमुखे प्रथमे पादे हि वर्णि[तं] ह्येतत् ॥ ८०१ ॥
 देहव्यतिरिक्तस्य हि शास्त्रोक्तफलोपभोगयोग्यस्य ।
 आत्मन इदमस्तित्वं सत्त्वं तदिदं हि तत्र भाष्यकृता ॥ ८०२ ॥
 प्रतिपादितं न तत्र ह्यात्मास्तित्वेऽस्ति किञ्चिदपि सूत्रम् ।
 अत्राऽऽक्षेपपुरःसरमात्मास्तित्वं हि सूत्रकारेण ॥ ८०४ ॥
 वर्णितमित एवाऽऽकृष्याऽऽचार्येणापि शबरसंज्ञेन ।
 तदिदं प्रमाणलक्षण उपदिष्टं भगवतोपवर्षेण ॥ ८०५ ॥
 अत एवाऽऽत्मास्तित्वाक्षेपे शारीरके हि वक्ष्यामः ।
 इत्युद्धारो हि कृतः प्रथमे तन्त्रे समञ्जसः सोऽयम् ॥ ८०६ ॥
 किञ्चान्यत्पूर्वस्मिन्नधिकरणे किल मनश्चिदादीनाम् ।
 प्रकरणतश्चोत्कर्षोपगमेन पुरुषार्थता हि निर्दिष्टा ॥ ८०७ ॥
 तत्र च कोऽसौ पुरुषो मनश्चिदादय इमे यदर्थाः स्युः ।
 इति शङ्कायां देहव्यतिरिक्तात्मास्तितोच्यते सपदि ॥ ८०८ ॥
 आत्मास्तित्वाक्षेपार्थं चेदं सूत्रमादिभं भवति ।
 आक्षेपपूर्विका किल परिहारोक्तिर्विवक्षितार्थे हि ॥ ८०९ ॥
 प्रभवत्युत्पादयितुं स्थूणानिखननयेन दृढबुद्धिम् ।
 एके लोकायतिका ये किल देहात्मवादिनस्ते वै ॥ ८१० ॥
 देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्य चाभावमेव मन्वानाः ।
 व्यस्तसमस्तपृथिव्यादिषु देहाकारपरिणतेष्वेव ॥ ८११ ॥
 चैतन्यं मदशक्तिवदिति किल संभावयन्त एते हि ।
 विज्ञानं चैतन्यं विशिष्टकायश्च पुरुष इत्याहुः ॥ ८१२ ॥
 स्वर्गापवर्गगमनायान्यो देहातिरिक्त इह नास्ति ।
 तस्माच्च चेतनश्चाप्यत्मा भवतीह देह एवासौ ॥ ८१३ ॥
 अत्र शरीरे भावादिति हेतुर्यद्वि सति च यस्मिन्निह ।
 भवति ह्यसति च न भवति तत्तद्धर्म इति चाध्यवसितं हि ॥ ८१४ ॥
 औष्ण्यप्रकाशरूपाविहाग्निधर्मौ तथैव दृष्टा हि ।
 चैतन्यस्मृत्याद्या ये चाभिमतः स्युरात्मधर्मतया ॥ ८१५ ॥
 न हि बहिरुपलभ्यन्ते ह्युपलभ्यन्तेऽन्तरेव देहे ते ।
 अतिरिक्तात्मासिद्ध्या तद्धर्मा एव भवितुमर्हन्ति ॥ ८१६ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥
 अव्यतिरेको देहादात्मन इति यच्च पूर्वमाक्षितम् ।
 तच्च न युक्तं देहादस्य व्यतिरेक एव युक्तः स्यात् ॥ ८१७ ॥
 यद्भावाभावित्वादिति तु यथोक्तार्थसाधको हेतुः ।
 यद्यत्र देहभावे भावात्तद्धर्मता भवेत्तेषाम् ॥ ८१८ ॥
 सति देहेऽपि कदाचिज्ज्ञानादीनां हि तत्र चाभावात् ।
 स्याच्चैतद्धर्मत्वं तथाऽऽत्मधर्मत्वमपि भवेत्तेषाम् ॥ ८१९ ॥
 रूपादयो हि ये स्युर्यावद्देहं भवन्ति ते धर्माः ।
 चैतन्यस्मृत्याद्याः सत्यपि देहे मृतौ हि न भवन्ति ॥ ८२० ॥
 ये देहधर्मभूता रूपाद्यास्ते परैश्च दृश्यन्ते ।
 चैतन्यस्मृत्याद्याः सत्यपि देहे परैर्न दृश्यन्ते ॥ ८२१ ॥
 यद्देहे चैतन्यं यस्योत्पत्तिश्च भवति भूतेभ्यः ।
 किंरूपं तच्च स्यान्न हि भूतचतुष्टयातिरिक्तं तत् ॥ ८२२ ॥
 लोकायतिकनयेन हि भूतचतुष्टयविलक्षणं तत्र ।
 यद्भूतभौतिकानामनुभवनं स्यात्तदेव चैतन्यम् ॥ ८२३ ॥
 इति चेत्तर्ह्येतेषां विषयत्वान्नास्य विषयधर्मत्वम् ।
 एकस्य कर्तृकर्मोभयात्मकत्वं न दृश्यते लोके ॥ ८२४ ॥
 इह भूतधर्मचैतन्येनैव हि भूतभौतिकानि कथम् ।
 विषयी क्रियन्त इह न हि रूपाद्यैः स्वं परस्य रूपं वा ॥ ८२५ ॥
 विषयी क्रियते चैतन्येन तु भूतं च भौतिकं सकलम् ।
 विषयी क्रियते तेषामुपलब्धिरियं यथाऽभ्युपेता स्यात् ॥ ८२६ ॥
 उपलब्धेर्भूतेभ्यो व्यतिरेकोऽपि च तथाऽभ्युपेयः स्यात् ।
 उ व्यिरूप एव ह्यात्मा न ततोऽतिरिक्त इह कश्चित् ॥ ८२७ ॥
 देहव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चाभ्युपेयमेवास्य ।
 अहमिदमद्राक्षमितिप्रत्यमिसंधिर्न चान्यथा सिध्येत् ॥ ८२८ ॥
 अपि चोपलब्धिरेषा सत्सु तु दीपादिषूपकरणेषु ।
 भवति न भवति सेति न चैतावतोपलब्धिरियम् ॥ ८२९ ॥
 न भवति यथा प्रदीपादीनां धर्मस्तथैव देहेऽस्मिन् ।
 सति भवति चोपलब्धिर्नासति भवतीति तावता हीयम् ॥ ८३० ॥
 न हि देहधर्म एव स्याद्देहस्योपकरणतामात्रात् ।
 दीपादिवदुपयोगः कथंचिदुपपद्यते न चात्यन्तम् ॥ ८३१ ॥

उपरुध्येरन्वन्धो मोक्षोऽपि च कस्य बोपदिश्येत ।
 नन्विह शास्त्रप्रमुखे प्रथमे पादे हि वर्णि[तं] ह्येतत् ॥ ८०१ ॥
 देहव्यतिरिक्तस्य हि शास्त्रोक्तफलोपभोगयोग्यस्य ।
 आत्मन इदमस्तित्वं सत्त्वं तदिदं हि तत्र भाष्यकृता ॥ ८०२ ॥
 प्रतिपादितं न तत्र ह्यात्मास्तित्वेऽस्ति किञ्चिदपि सूत्रम् ।
 अत्राऽऽक्षेपपुरःसरमात्मास्तित्वं हि सूत्रकारेण ॥ ८०४ ॥
 वर्णितमित एवाऽऽकृष्याऽऽचार्येणापि शबरसंज्ञेन ।
 तदिदं प्रमाणलक्षण उपदिष्टं भगवतोपवर्षेण ॥ ८०५ ॥
 अत एवाऽऽत्मास्तित्वाक्षेपे शारीरके हि वक्ष्यामः ।
 इत्युद्धारो हि कृतः प्रथमे तन्त्रे समञ्जसः सोऽयम् ॥ ८०६ ॥
 किञ्चान्यत्पूर्वस्मिन्नधिकरणे किल मनश्चिदादीनाम् ।
 प्रकरणतश्चोत्कर्षोपगमेन पुरुषार्थता हि निर्दिष्टा ॥ ८०७ ॥
 तत्र च कोऽसौ पुरुषो मनश्चिदादय इमे यदर्थाः स्युः ।
 इति शङ्कायां देहव्यतिरिक्तात्मास्तितोच्यते सपदि ॥ ८०८ ॥
 आत्मास्तित्वाक्षेपार्थं चेदं सूत्रमादिभं भवति ।
 आक्षेपपूर्विका किल परिहारोक्तिर्विवक्षितार्थे हि ॥ ८०९ ॥
 प्रभवत्युत्पादयितुं स्थूणानिखननयेन दृढबुद्धिम् ।
 एके लोकायतिका ये किल देहात्मवादिनस्ते वै ॥ ८१० ॥
 देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्य चाभावमेव मन्वानाः ।
 व्यस्तसमस्तपृथिव्यादिषु देहाकारपरिणतेष्वेव ॥ ८११ ॥
 चैतन्यं मदशक्तिवदिति किल संभावयन्त एते हि ।
 विज्ञानं चैतन्यं विशिष्टकायश्च पुरुष इत्याहुः ॥ ८१२ ॥
 स्वर्गापवर्गगमनायान्यो देहातिरिक्त इह नास्ति ।
 तस्माच्च चेतनश्चाप्यत्मा भवतीह देह एवासौ ॥ ८१३ ॥
 अत्र शरीरे भावादिति हेतुर्यद्वि सति च यस्मिन्निह ।
 भवति ह्यसति च न भवति तत्तद्धर्म इति चाध्यवसितं हि ॥ ८१४ ॥
 औष्ण्यप्रकाशरूपाविहाग्निधर्मौ तथैव दृष्टा हि ।
 चैतन्यस्मृत्याद्या ये चाभिमताः स्युरात्मधर्मतया ॥ ८१५ ॥
 न हि बहिरुपलभ्यन्ते ह्युपलभ्यन्तेऽन्तरेव देहे ते ।
 अतिरिक्तात्मासिद्ध्या तद्धर्मा एव भवितुमर्हन्ति ॥ ८१६ ॥

शाखान्तरोदितानां मन्त्राणां कर्मणां गुणानां च ।
 उपसंग्रहस्तु शाखान्तरे भवेच्छास्त्रिणां यथैकेषाम् ॥ ८४६ ॥
 अश्मादाने मन्त्रः कुटरुरसीत्यादिको हि नाऽऽम्लातः ।
 कुटरुरसि कुक्कुटोऽसीति च विनियोगो हि दृश्यते तेषाम् ॥ ८४७ ॥
 येषामपि प्रयाजाः समिदाद्या न स्फुटं समाम्लाताः ।
 ऋतवो वा इति तेषां गुणविधिराम्नायते हि तेष्वेव ॥ ८४८ ॥
 येषामपि पाठेऽजोऽग्नीषोमीय इति जातिनिर्देशः ।
 नैवास्ति भवति तेषामपि तद्विषयो हि मन्त्रवर्णोऽसौ ॥ ८४९ ॥
 छागस्य वपाया मेदस इत्यादिः किलैवमन्यत्र ।
 वेदान्तरोदितानामग्नेर्वैरेवमादिमन्त्राणाम् ॥ ८५० ॥
 वेदान्तरे हि दृष्टः परिग्रहो बह्वृचोक्तसूक्तस्य ।
 यो जात इत्यधीतस्याध्वर्यव इत्यतो हि निर्दिष्टे ॥ ८५१ ॥
 अध्वर्युकर्तृकेऽस्मिन्प्रयोग एव हि परिग्रहो दृष्टः ।
 तस्माद्यथाऽऽश्रयाणां कर्माङ्गाणां हि भवति सर्वत्र ॥ ८५२ ॥
 अनुवृत्तिरेवमेव हि तदाश्रितानामुपासनानां स्यात् ।
 प्रागुक्तो हि विरोधो मन्त्रादिवदेव परिहृतो भवति ॥ ८५३ ॥
 भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥
 वैश्वानरविद्यायां दृष्टा प्राचीनशाल इत्याद्या ।
 आख्यायिका हि तस्यां व्यस्तस्यापि च तथा समस्तस्य ॥ ८५४ ॥
 वैश्वानरस्य तस्य ह्युपासनं श्रूयते द्विरूपमिदम् ।
 व्यस्तोपासनमभिहितमेवं तत्रौपमन्यवेत्यादि ॥ ८५५ ॥
 एवं तत्र समस्तोपासनमपि तस्य वेत्यनेनोक्तम् ।
 तत्र च संदेहोऽयं किमिहोमयथाऽप्युपासनं न्याय्यम् ॥ ८५६ ॥
 व्यस्तसमस्तोमययोरथ तु समस्तस्य तस्य वा तदिति ।
 तत्रोपास्स्वेति प्रत्यवयवमपि च क्रियापदश्रवणात् ॥ ८५७ ॥
 तव सुतमासुतमिति फलभेदश्रवणाच्च तत्र युक्तानि ।
 व्यस्तान्बुपासनानि स्युरिति प्राप्तेऽभिधीयते हि ततः ॥ ८५८ ॥
 यच्च समस्तोपासनमस्य हि वैश्वानरस्य तस्यैव ।
 भूम्नो ज्यायस्त्वं खल्वस्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवति ॥ ८५९ ॥
 वृक्षादिकतुषु यथा साङ्गस्यैव प्रधानयागस्य ।
 एकः प्रयोग एव हि सामस्त्येन च विवक्षितो भवति ॥ ८६० ॥

न व्यस्ताङ्गानामपि न चैकदेशाङ्गयुक्प्रधानस्य ।
 तद्वदिहापि च भूम्नो ज्यायस्त्वं हि श्रुतिः प्रदर्शयति ॥ ८६१ ॥
 उद्दालकावसाना ऋषयः षड्ये भवन्ति विख्याताः ।
 वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठां लब्धुमक्षमास्ते हि ॥ ८६२ ॥
 अभ्याजग्मुः केकयराजानमितीह दर्शयित्वैव ।
 एकैकस्योपास्यं द्युप्रभृतीनां हि दर्शयित्वैव ॥ ८६३ ॥
 मूर्धादिमावमेषां मूर्धा त्वेष इति तत्र विदधाति ।
 मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मामित्यादिना हि तत्रैव ॥ ८६४ ॥
 व्यस्तोपासनपक्षं व्यावृत्य समस्तपक्षमनुवृत्त्य ।
 भूमाश्रयमेव फलं सर्वेष्वित्यादिना प्रदर्शयति ॥ ८६५ ॥
 प्रत्येकं हि सुतेजःप्रभृतिषु फलभेदकीर्तनं यच्च ।
 तदपि ह्यङ्गफलानां प्रधानफलताप्रदर्शनार्थं हि ॥ ८६६ ॥
 एवमुपास्वेति प्रत्यवयवमाख्यातदर्शनं यदपि ।
 तदपि परामिप्रार्थं न व्यस्तोपासनाविधानार्थम् ॥ ८६७ ॥
 तस्मादत्र समस्तोपास्त्यवलम्बो भवेदसौ श्रेयान् ।
 केचित्समष्ट्युपासनपक्षं ज्यायांसमत्र निर्दिश्य ॥ ८६८ ॥
 जायस्त्वकीर्तनादेव व्यस्तोपास्तिपक्षमप्यत्र ।
 सूत्रकृदनुमन्यत इति निरूपयन्त्येतदत्र न हि युक्तम् ॥ ८६९ ॥
 अत्र समस्तोपास्तौ सत्यां खल्वेकवाक्यतावगतौ ।
 उभयविधानेन कथं युक्ता तद्भेदकल्पना प्रकृते ॥ ८७० ॥
 मूर्धेत्याद्युपदिष्टा निन्दाऽप्यत्र तु भवेद्विरुद्धैव ।
 यद्युभयथाऽप्युपासनमिह सिद्धान्तो भवेत्तदा तत्र ॥ ८७१ ॥
 व्यस्तोपासनमेवेत्येवं वाच्यो हि पूर्वपक्षः स्यात् ।
 उपसंहारेण समष्ट्युपासने ह्यवगतेऽपि विस्पष्टम् ॥ ८७२ ॥
 तदभावस्तु कथं वा वक्तुं शक्योऽत्र पूर्वपक्षे स्यात् ।
 ज्यायस्त्ववचनमपि यत्सूत्रे परिदृश्यते तदेतदपि ॥ ८७३ ॥
 अत्र च समष्ट्युपास्तेः प्रमाणवत्त्वप्रदर्शनार्थं स्यात् ।
 व्यस्तोपास्तीनामप्रमाणसिद्धत्वबोधनार्थं च ॥ ८७४ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

सति हि सुतेजःप्रभृतीनामपि फलभेदगोचरे श्रवणे ।
 तत्र समस्तोपासनमेव ज्याय इति दर्शितं पूर्वम् ॥ ८७५ ॥

तद्व्यायेन च सर्वाण्युपासनानि श्रुतानि यानि स्युः ।
 तान्यपि सामस्त्येनोपासिष्यन्त इति बुद्धिरुत्पन्ना ॥ ८७६ ॥
 अपि च न वेद्याभेदे विद्याभेदो भवेत्कथंचिदपि ।
 परमेश्वरस्तु वेद्यः श्रुतिनानात्वेऽपि चैक एवासौ ॥ ८७७ ॥
 अवगम्यते मनोमय इत्यादिश्रुतिषु चैक एव तथा ।
 प्राणो वावेतिश्रुतिवचनेषु प्राण एवमन्यत्र ॥ ८७८ ॥
 यदपि श्रुतिनानात्वं तदपि गुणान्तरसमर्पणार्थं स्यात् ।
 तस्मादिहैकवेद्यव्यपाश्रयं यच्च भवति गुणजातम् ॥ ८७९ ॥
 विद्याकात्स्न्याय हि तच्छाखान्तरगतमिहोपसंहार्यम् ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते वेद्याभेदेऽपि भवति नानेति ॥ ८८० ॥
 एवंविधा हि विद्या वेद्याभेदेऽपि भवति भिन्नैव ।
 वेदोपासीतिति हि शब्दो भिन्नः प्रतीयते यस्मात् ॥ ८८१ ॥
 शब्दान्तर इति सूत्रे शब्दोऽसौ कर्मभेदहेतुरिति ।
 वर्णितमत इह विद्या भिन्ना शब्दादिभेदतो भवति ॥ ८८२ ॥
 आदिग्रहणाच्च गुणादयो यथासंभवं हि योज्याः स्युः ।
 नन्विह वेदेत्यादौ प्रतीयते शब्दभेदमात्रं हि ॥ ८८३ ॥
 यजतीत्यादिवदेव प्रतीयते नार्थभेद इह कश्चित् ।
 इह तु मनोवृत्त्यर्था वेदेत्याद्या भवन्ति ये शब्दाः ॥ ८८४ ॥
 तद्भेदेन कथं वा विद्या भिन्नेति चेन्न दोषोऽयम् ।
 तेषु मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽपि च गुणादिभेदेन ॥ ८८५ ॥
 वेद्ये भिन्ने विद्या भिन्नैव स्यान्न सा भवेदेका ।
 एकस्यापीशस्य प्रतिप्रकरणं गुणा विभिद्यन्ते ॥ ८८६ ॥
 प्राणस्यैकस्यापि हि गुणो यथा तत्र तत्र भिन्नः स्यात् ।
 एवमनुबन्धभेदाद्विधिभेदे भिद्यते हि विद्येयम् ॥ ८८७ ॥
 श्रुतिनानात्वं हि गुणान्तरविध्यर्थमिति यच्च पूर्वोक्तम् ।
 तच्च न यस्मादत्र तु विनिगमकं नोपलभ्यते किमपि ॥ ८८८ ॥
 प्राप्तामनूद्य विद्यामप्राप्तानेकगुणविशेषाणाम् ।
 यदि चेद्विधानमत्र तु दुर्वारो वाक्यभेद एव तदा ॥ ८८९ ॥
 विद्यैक्ये हि गुणानां पुनरुक्तिरपीह भवति विफलैव ।
 असङ्ख्ययन्ते किल गुणाः समाः सत्यकामताद्या हि ॥ ८९० ॥

प्रकरणभेदाच्चैराकाङ्क्षये नात्रैकवाक्यता युक्ता ।
 वैश्वानरविद्यायामिवात्र न समस्तचोदना वाऽस्ति ॥ ८९१ ॥
 विद्यैकत्वनिमित्ते विद्यैकत्वे त्विह प्रतिज्ञाते ।
 सकलगुणानामुपसंहारोऽशक्यो भवेत्प्रतिज्ञातः ॥ ८९२ ॥
 तस्मादिह शब्दादेर्भेदाद्विद्याऽपि भवति नानेति ।
 सुष्ठुक्तमत्र सूत्रे तदानुगुण्येन भवति विद्यैक्यम् ॥ ८९३ ॥
 विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

विद्याभेदमिहोक्त्वा तदनुष्ठानक्रमं निरूपयति ।
 अत्र त्रिविधा विद्या अहंग्रहा अपि तथा तटस्थाश्च ॥ ८९४ ॥
 अङ्गाभिताश्च तत्राहंग्रहविद्यास्त्विदं विचारयति ।
 एतासां विद्यानां किमिह यथेच्छं समुच्चयः किंवा ॥ ८९५ ॥
 भवति विकल्पो वेति हि संदेहे सति विकल्प इह युक्तः ।
 इह नाऽऽसां विद्यानां समुच्चये नियमकारणं किमपि ॥ ८९६ ॥
 नन्वग्निहोत्रदर्शादीनां हि परस्परं विभिन्नानाम् ।
 भवति समुच्चयनियमो यथा तथेहापि स तु भवेदिति चेत् ॥ ८९७ ॥
 मैवं हि नित्यताश्रुतिरेव हि तत्र तु समुच्चये हेतुः ।
 इह विद्यानामेवं नित्यत्वपरा श्रुतिर्न काचिदपि ॥ ८९८ ॥
 तस्मान्न समुच्चय इह नापि विकल्पोऽत्र भवति युक्ततमः ।
 एकत्राधिकृतस्य प्रतिषेधो नोपलभ्यतेऽन्यत्र ॥ ८९९ ॥
 परिशेषादत्र यथाकाम्यानुष्ठानमेव युक्तमिति ।
 नन्वविशिष्टफलत्वाद्विकल्प आसां भवेदिह न्याय्यः ॥ ९०० ॥
 कं ब्रह्म खं पुराणं मनोमयः सत्यकाम इत्याद्याः ।
 तुल्यवदीशप्राप्तिफला लक्ष्यन्ते यतोऽत इति चेन्न ॥ ९०१ ॥
 स्वर्गादितुल्यफलकेष्वपि च यथाकाम्यमेव दृष्टं हि ।
 एवमिहापि यथाकाम्यमेव न विकल्प इत्यतो ब्रूते ॥ ९०२ ॥
 आसां विकल्प एव न्याय्यो न समुच्चयः कदाचिदपि ।
 यस्मादुपास्यसाक्षात्करणात्मकफलमिहाविशिष्टं हि ॥ ९०३ ॥
 साक्षात्कृते परात्मन्येकेनैव द्वितीयमफलं स्यात् ।
 अपि चोपास्तीनामिह न समुच्चयेन हि फलं भवेत्किञ्चित् ॥ ९०४ ॥
 यदुपास्यविषयसाक्षात्करणं फलमिह भवेदुपास्तीनाम् ।
 विक्षेपसादनेऽस्मिन्समुच्चये सति भवेत्फलं तदिदम् ॥ ९०५ ॥

विद्याफलं हि साक्षात्कृतिसाध्यं दर्शयन्ति वेदान्ताः ।
 यस्य स्यादित्याद्याः स्मृतयश्च सदेति दर्शयन्त्येवम् ॥ ९०६ ॥
 तस्माद्विशिष्टफलानामन्यतमामुपासनामेकाम् ।
 आलम्ब्यतत्परः स्याद्यावदुपास्यापरोक्षमन्यत्स्यात् ॥ ९०७ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न
 वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

स य एतमेव वायुं दिशामिति प्रथितकाम्यविद्यासु ।
 कर्मवदेवादृष्टद्वारा हि फलं प्रसाधयन्तीषु ॥ ९०८ ॥
 साक्षात्करणापेक्षा न चास्ति तेन च भवेद्यथाकाम्यम् ।
 यस्माद्विकल्पसाधनमविशिष्टफलत्वमत्र नैवास्ति ॥ ९०९ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

कर्माङ्गेषूद्गीथादिषु विहिता या उपासनास्तास्तु ।
 आश्रयतन्त्रा हि यथा संभूयैवाऽऽश्रयास्तथैवैताः ॥ ९१० ॥
 शिष्टेऽथ ॥ ६२ ॥

त्रिषु वेदेषु यथा वा स्तोत्रादय आश्रया हि शिष्यन्ते ।
 एवं तदाश्रिता अप्युपासनाः स्युर्न तत्र वैशेष्यम् ॥ ९११ ॥
 समाहारात् ॥ ६३ ॥

छान्दोग्ये हि प्रणवोद्गीथैक्यध्यानविधिरसौ दृष्टः ।
 तत्रैव होतृषदनाङ्गैवाऽऽदित्यादिरर्थवादोऽपि ॥ ९१२ ॥
 तत्र स्वरप्रमादादिना हि दैवेन दुष्टमुद्गीथम् ।
 प्रणवोद्गीथैकत्वध्यानबलादेव सोऽयमुद्गाता ॥ ९१३ ॥
 निर्दोषं तं कुरुते सम्यक्कृतहोतृशंसनादिति हि ।
 वर्णितमत इह वेदान्तरोचितप्रत्ययस्य चैतस्य ॥ ९१४ ॥
 वेदान्तरोपदिष्टानुबन्धसंकीर्तनं हि सर्वत्र ।
 वेदान्तरोदितप्रत्ययोपसंहारमेव सूचयति ॥ ९१५ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्याध्येयं विद्याश्रयमोकारं हि सर्ववेदेषु ।
 साधारणं च तमिमं तेनेयमिति श्रुतिः प्रदर्शयति ॥ ९१६ ॥

आश्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारणत्वमपि तस्मात् ।
 अथवैते कर्मगुणा ये चोद्गीथादयो भवन्त्येते ॥ ९१७ ॥
 सर्वप्रयोगसाधारणा इमे कर्मसूपलभ्यन्ते ।
 तेनाऽऽश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव एव युक्त इह ॥ ९१८ ॥
 न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

आश्रयसहभावेन प्रत्ययसहभाव इति हि यच्चोक्तम् ।
 तन्नाऽऽश्रयसहभावो न चाऽऽश्रितानामुपासनानां स्यात् ॥ ९१९ ॥
 यस्मादिहाऽऽश्रितानां तत्सहभावः श्रुतो न कुत्रापि ।
 वेदत्रयविहितानां स्तोत्रादीनां तथैव चाङ्गानाम् ॥ ९२० ॥
 सहभावश्चमसं वोच्चीयेत्यादिषु यथोपलब्धः स्यात् ।
 एवं ह्युपासनानां सहभावे न क्वचिच्छ्रुतिर्दृष्टा ॥ ९२१ ॥
 नापि प्रयोगवचनं सहभावं प्रापयेद्विहतासाम् ।
 अत्र ह्युपासनानां पुरुषार्थत्वं प्रतीयते श्रुतिषु ॥ ९२२ ॥
 क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां हि प्रयोगवचनं तु ।
 सहभावमेव केवलमिह गमयेन्न ह्युपासनानां च ॥ ९२३ ॥
 अङ्गाश्रितान्यपि च तान्युपासनानि स्वतः पुमर्थानि ।
 गोदोहनादिवदिति प्रपञ्चितं चैतदेव पूर्वत्र ॥ ९२४ ॥
 क्रत्वर्थान्यङ्गानि हि पुरुषार्थानि ह्युपासनानि स्युः ।
 सति चैवं हि विशेषे सहभावो न हि कथंचिदपि तेषाम् ॥ ९२५ ॥
 लिङ्गद्वयमपि च परं न्यायाभावाच्छ्रुतेरभावाच्च ।
 नोपासनसहभावस्योपोद्बलकं हि साधनं भवति ॥ ९२६ ॥
 आश्रयतन्त्राण्येतान्याश्रयलोपे परं हि लुप्येरन् ।
 न तु तत्सहभावार्हाण्यतो यथाकाममेव तानि स्युः ॥ ९२७ ॥
 दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

श्रुतिरसहभावमेव ह्युपासनानामिह प्रदर्शयति ।
 एवंविद्वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानमृत्विजः सर्वान् ॥ ९२८ ॥
 अभिरक्षतीति तत्र हि सर्वत्र प्रत्ययोपसंहारे ।
 सर्वे सर्वविदो न ज्ञानवता ब्रह्मणेतरेषां हि ॥ ९२९ ॥
 परिपाल्यत्वं युक्तं तत्संकीर्तनमिदं मृषैव स्यात् ।
 तस्मादुपासनानां समुच्चयो वा भवेद्विकल्पो वा ॥ ९३० ॥

शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां तृतीयसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ ९३१ ॥
 तत्र च तृतीयपादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो जयतु सोऽयमनवद्यः ॥ ९३२ ॥
 इति तृतीयाध्याये तृतीयपादः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

पादेऽतीते हि परापरविद्यानां गुणोपसंहारम् ।
 निर्दिश्य तत्स्वरूपं निश्चितमिह किल चतुर्थपादे हि ॥ १ ॥
 पुरुषार्थहेतुता कर्मानङ्गतया निरूप्यते तासाम् ।
 यज्ञादीनि च बहिरङ्गाणि शमादीनि चान्तरङ्गाणि ॥ २ ॥
 विद्योत्पत्तौ साधनभूतान्यपि चेह दर्शयिष्यन्ते ।
 भवतीह चैकविद्याविषयत्वं संगतिर्द्वयोरनयोः ॥ ३ ॥
 पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥
 तत्त्वज्ञाने बहुधा विप्रतिपत्त्या तदेव चाऽऽदौ हि ।
 निर्णीयते किमात्मज्ञानं यच्चौपनिषदमुपदिष्टम् ॥ ४ ॥
 मण्येवानुप्रविश्यधिकारसाधनद्वारा ।
 किंवा न्त्रमेतत्पुरुषार्थं साधयिष्यतीत्यस्याम् ॥ ५ ॥
 मीमांसायां सत्यां सिद्धान्तेनैव तदिदमारभते ।
 वेदान्तवाक्यजनितादात्मज्ञानादतो हि पुरुषार्थः ॥ ६ ॥
 भवतीति बादरायण आचार्यो मन्यते तदेतदिह ।
 मन्यते श्रुतिभ्यो ब्रह्मविदाप्रोति तरति शोकमिति ॥ ७ ॥
 एतावदरे खल्वमृतत्वमिति श्रुतिरपि प्रदर्शयति ।
 निरपेक्षायास्तस्या विद्याया इह पुरुषा(म)र्थहेतुत्वम् ॥ ८ ॥
 शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥
 एव ज्ञानमिदं पुमर्थसाधनमितीह यच्चोक्तम् ।
 तच्च न युक्तं यस्माज्ज्ञानं तदिदं हि भवति कर्माङ्गम् ॥ ९ ॥
 येनाऽऽत्माऽसौ कर्ता तेनासौ भवति कर्मशेष इह ।
 भवति हि तद्विज्ञानं विषयद्वारेण कर्मसंबन्धि ॥ १० ॥

प्रोक्षणसंस्कारादिवदेव फलश्रुतिरिहार्थवादः स्यात् ।
 इति मन्यते हि जैमिनिराचार्योऽन्येषु भवति सा हि यथा ॥ ११ ॥
 श्रुतिरर्थवाद् रूपैवान्यासु द्रव्यसंस्क्रियास्वेषा ।
 दृष्टा हि यस्य पर्णमधीत्याद्या तत्र चैवमुपदिष्टम् ॥ १२ ॥
 यस्य जुहूः पर्णमयी स नैव पापं शृणोति हि श्लोकम् ।
 अञ्जनमस्य यदेतद्भ्रातृव्यस्यास्य चक्षुरपहरति ॥ १३ ॥
 एवमिति यत्प्रयाजानूयाजाश्चापि सम्यगिज्यन्ते ।
 यज्ञस्य वर्मं तत्स्याद्यजमानस्यापि भवति वर्मेति ॥ १४ ॥
 एवंजातीयश्रुतिवचनानामर्थवादरूपत्वम् ।
 दृष्टं तद्वदिहापि च फलश्रुतेरर्थवादता युक्ता ॥ १५ ॥
 प्रकरणमन्यत्किंचिद्विनैव तस्य क्रतुप्रवेशोऽयम् ।
 आत्मज्ञानस्यानारभ्याधीतस्य न कथमिति शङ्क्यम् ॥ १६ ॥
 तद्विज्ञानस्यापि हि कर्तृद्वारा क्रतुप्रवेश इह ।
 आत्मा द्रष्टव्य इतिश्रुतिवाक्यबलेन युक्त एव स्यात् ॥ १७ ॥
 ननु विनियोगः क्रतुषु श्रुतिवाक्यस्यास्य नोपपन्नः स्यात् ।
 तत्रानारभ्याधीतानां वाक्यात्क्रतुप्रवेशः स्यात् ॥ १८ ॥
 यत्र त्वव्यभिचारि द्वारं लभ्येत किंचिदपि तेन ।
 लौकिकवैदिककर्मसु कर्ता साधारणो न तद्व्याप्यः ॥ १९ ॥
 तस्मान्न हि तद्द्वारा तद्विज्ञानस्य कर्मसंबन्धः ।
 इति चेदुपपन्नोऽयं तद्विज्ञानस्य कर्मसंबन्धः ॥ २० ॥
 इह किल देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं विवक्षितं तच्च ।
 न हि लौकिकेषु कर्मस्वपेक्षितं तद्विनाऽपि ॥ २१ ॥
 दृश्यत एव हि लौकिककर्मातस्तदिदमात्मविज्ञानम् ।
 तनुपातोत्तरकालफलेष्वेव हि वैदिकेषु जनकं स्यात् ॥ २२ ॥
 नन्वपहतपाप्माऽयं वेदान्तेषूपदिश्यते ह्यात्मा ।
 यदिदं तद्विज्ञानं तदसंसार्यात्मविषयमेव स्यात् ॥ २३ ॥
 तच्च कथं कर्माङ्गं स्यादिति शङ्का न चेह कर्तव्या ।
 यस्मात्संसार्यात्मा प्रियादिसंयुचितोऽत्र निर्दिष्टः ॥ २४ ॥
 अपहतपाप्मत्वादिकमस्य स्तुत्यर्थमेव निर्दिष्टम् ।
 ननु पूर्वमेतदुक्तं ब्रह्मासंसारि जगदुपादानम् ॥ २५ ॥

संसारिणः स्वरूपं तदेव परमार्थतो न चान्यदिति ।
 उपदिश्यते हि वेदान्तेष्विति चेत्सत्यमेव पूर्वोक्तम् ॥ २६ ॥
 पूर्वोक्तस्यैव पुनः स्थूणानिखननयेन दाढ्यार्थः ।
 उपदिश्येते ह्याक्षेपसमाधाने उभे फलद्वारा ॥ २७ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

जनको हेतिप्रमृतीनि यक्ष्यमाण इति चैवमादीनि ।
 ब्रह्मविदामपि विद्याविधिपरवाक्येष्विमानि वाक्यानि ॥ २८ ॥
 दृश्यन्ते तानि ब्रह्मविदा कथयन्ति कर्मसंबन्धम् ।
 उद्दालकादिषु तथा पुत्राद्यमशासनेन गार्हस्थ्यम् ॥ २९ ॥
 अवगम्यते यदा तु ज्ञानाच्चेत्केवलात्पुमर्थः स्यात् ।
 बहुलायासानि पुनः कर्माण्येतानि ते कथं कुर्युः ॥ ३० ॥
 मधु बिन्देत समीपे किमर्थमचलं ब्रजेदिति न्यायात् ।

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

कर्मशेषतैव हि विद्याया न स्वतः पुमर्थत्वम् ॥ ३१ ॥
 इत्येतद्वर्शयति श्रुतिरत्र यदेव विद्ययेत्याद्या ।

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं विद्येति श्रुतिरियमिह विद्याकर्मणोः फलारम्भे ॥ ३२ ॥
 वर्शयति हि साहित्यं तस्माद्विद्या न केवलाऽर्थकरी ।

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

श्रुतिरेषाऽऽचार्यकुलाद्वेदमधीत्येति वर्शयत्येवम् ॥ ३३ ॥
 गुरुशुश्रूषाकर्मण्यनुष्ठिते योऽतिशिष्यते कालः ।
 तत्र च यथाविधानं वेदमधीत्य च ततः समावृत्य ॥ ३४ ॥
 गार्हस्थ्ये हि स्थित्वा धर्मान्विधिचोदिताननुष्ठास्यन् ।
 स्वाध्यायं तमधीयानोऽसौ सततं शुचिप्रदेशेषु ॥ ३५ ॥
 मृतानि चाप्यहिंसन्नात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संस्थाप्य ।
 एवं स वर्तमानो ब्रह्मपदं शाश्वतं प्रयातीति ॥ ३६ ॥
 वेदार्थज्ञानवतः कर्मण्यधिकारदर्शनादत्र ।
 स्वातन्त्र्येणैतस्या विद्याया न हि पुमर्थहेतुत्वम् ॥ ३७ ॥

ननु वेदस्याध्ययनं श्रूयत इह नो तदर्थविज्ञानम् ।
इति चेद्वेदाध्ययनं भवति ह्यर्थावधारणार्थमिह ॥ ३८ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

कुर्वन्नेवेत्याद्या श्रुतिरेतद्वै जरेति चान्याऽपि ।
दर्शयति हि विद्याया नियमेनैवेह कर्मशेषत्वम् ॥ ३९ ॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

उक्ताक्षेपनिरासार्थकस्तुशब्दोऽत्र सूत्रनिर्दिष्टः ।
यत्त्वस्य कर्मशेषत्वेन फलश्रुतिरिहार्थवाद इति ॥ ४० ॥

तत्तु न युक्तं यस्माद्वेदान्तेषूपदिश्यते ब्रह्म ।
यदि संसार्येवाऽऽत्मा शरीरः कर्तृभोक्तृतादिगुणः ॥ ४१ ॥

उपदिष्टः स्याद्वेदान्तेषु तदा युक्तमर्थवादत्वम् ।
इह पुनरपहतपाप्मा परमात्मा स्वप्रकाशचिन्मात्रः ॥ ४२ ॥

शारीरादधिको यो वेदान्तेषूपदिश्यते सोऽयम् ।
तद्विषयं हि ज्ञानं प्रवर्तकं कर्मणां कथं वा स्यात् ॥ ४३ ॥

कर्माच्छित्तिं यस्मादुपमदं चेति वक्ष्यति ज्ञानात् ।
तस्मात्पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति मगवतो मतं यत्स्यात् ॥ ४४ ॥

शेषत्वादिभिरेतन्न चालयते तत्तु भवति तदवस्थम् ।
परमेश्वरं तमधिकं प्रदर्शयन्ति किल सर्ववेदान्ताः ॥ ४५ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविदित्याद्या अपि तदैक्षतेत्याद्याः ।
यच्चोक्तमात्मनोऽस्य प्रियादिसंसूचितस्य वेद्यतया ॥ ४६ ॥

संसारिणोऽनुकर्षणमुपलभ्यत आत्मनस्तु कामाय ।
सर्वं प्रियमित्येवं त्वेव त इत्यादिकं च तत्सकलम् ॥ ४७ ॥

न विरुद्धमस्य महतो भूतस्येत्यादिभिः परं ज्योतिः ।
उपसंपद्य स्वेनेत्याद्यैर्वेदान्तवाक्यशेषैर्हि ॥ ४८ ॥

सत्यामधिकोपदिदिक्षायामेतन्न चातिमेदपरम् ।
यदिदं शरीरस्य स्वरूपमिह पारमेश्वरं तत्स्यात् ॥ ४९ ॥

औपाधिकमेवैतच्छारीरत्वमिति तत्त्वमस्याद्यैः ।
उपदिश्यते तदेतन्निर्णीतं तत्र तत्र पूर्वं हि ॥ ५० ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

आचारदर्शनादिह विद्येयं कर्मशेष इत्युक्तम् ।

आचारदर्शनं तद्विद्यायाः खल्वकर्मशेषत्वे ॥ ५१ ॥

तुल्यं श्रुतिरिह यस्मादेतद्ध स्मेति दर्शयत्येवम् ।
 कर्मफले स्वर्गादावृषयः संजातभूरिवैराग्याः ॥ ५२ ॥
 यक्ष्यामहे किमर्था वयमिति यागाद्यनादराविष्टाः ।
 तत्साधनाग्निहोत्रादिकमुत्सृज्य हि तमेतमात्मानम् ॥ ५३ ॥
 विज्ञाय भैक्षचर्यामपास्तसर्वेषणाश्चरन्तीति ।
 दृष्टं हि पाज्ञषल्क्याद्यात्मविदामप्यकर्मनिष्ठत्वम् ॥ ५४ ॥
 एतावदरे खल्वमृतत्वमितीत्यादिवेदवाक्येभ्यः ।
 यच्चेह लिङ्गमुक्तं हि यक्ष्यमाण इति कर्मशेषत्वे ॥ ५५ ॥
 तत्ति वैश्वानरविद्याविषयं भवति सा च विद्या हि ।
 सविशेषविषयका स्यात्तत्र च युक्तं हि कर्मसाहित्यम् ॥ ५६ ॥
 न तु निर्विशेषगोचरविद्या कर्माङ्गमावमुपयाति ।
 कर्म णविरहाद्यदन्यदुक्तमिह तच्छ्रुतेरिति हि ॥ ५७ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

नेयं हि सर्वविद्याविषयाऽत्र देवविद्ययेत्याद्या ।
 किंतु प्रकृतोद्गीथोपास्तिपरैव श्रुतिर्भवेद्देवा ॥ ५८ ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यच्च समन्वारम्भणमुक्तं यच्चेह भवति विद्यायाः ।
 अस्वातन्त्र्ये लिङ्गं तं विद्याकर्मणीत्यनेनोक्तम् ॥ ५९ ॥
 तस्येवं प्रतिवचनं भवति विभाग इति सूत्रनिर्दिष्टम् ।
 इह विद्याऽन्वारमते ह्यन्यं पुरुषं तथैव कर्मान्यम् ॥ ६० ॥
 इति तु विभागोऽत्र स्याच्छ्रुतवदिति निदर्शनं भवेदत्र ।
 शतमेताभ्यां देहीत्युक्ते पृथगेव दीयते हि यथा ॥ ६१ ॥
 पञ्चाशत्पञ्चाशत्तथैतदपि वस्तुतोऽत्र वचनमिदम् ।
 संसारिपरमिहेति तु कामयमान इतिवाक्यनिर्देशात् ॥ ६२ ॥
 अत्राथाकामयमान इति मुमुक्षुः पृथग्विनिर्दिष्टः ।
 विद्या विहिता प्रतिषिद्धाऽपि च संसारविषय एव स्यात् ॥ ६३ ॥
 संसारविषय एव हि कर्म प्रतिषिद्धमपि च विहितं च ॥
 अविभागेनाप्यत्र समन्वारम्भे न बाधकं किमपि ॥ ६४ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यत्तद्वतो विधानादित्यत्रोक्तं निरस्यते तं ।
 आचार्यकुलाद्वेदमधीत्येत्यध्ययनमात्रमेवैतत् ॥ ६५ ॥

श्रुतमिह तेन च कर्मण्यधिकारोऽध्ययनमात्रवत् एव ।
 निर्णयिते ह्यविद्वान्कथमिह कर्मस्वाधिक्रियेतेति ॥ ६६ ॥
 नैषा शङ्का कार्या न वयमिहाध्ययनमात्रसंभूतम् ।
 कर्मावबोधनं यत्कर्मस्वाधिकारकारणं नेति ॥ ६७ ॥
 प्रकृते निवारयामः किंत्वात्मज्ञानमौपनिषदं यत् ।
 स्वत एव फलवदेतन्न पुनः कर्माधिकारहेतुरिति ॥ ६८ ॥
 प्रतिपादयाम एतद्यथैव हि क्रतुविशेषविज्ञानम् ।
 क्रत्वन्तराधिकारे कथमपि नापेक्ष्यते तथैवैतत् ॥ ६९ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

नियमाच्चेति यदुक्तं कृषणमधुना निरस्यते तदिदम् ।
 कुर्वन्नेवेत्यादिषु नियमश्रवणेषु विदुष एवेति ॥ ७० ॥
 नास्ति विशेषो यस्मादविशेषेणोपदिश्यते नियमः ।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

कुर्वन्नेवेत्यत्र त्वपरोऽप्याख्यायते विशेषो हि ॥ ७१ ॥
 यद्यपि विद्वानेव प्रकरणबलतः प्रतीयतेऽथापि ।
 विद्यास्तुतये तदिदं कर्मानुज्ञानमिति तु विज्ञेयम् ॥ ७२ ॥
 तदमिप्रायेणैव हि न कर्म लिप्यत इति प्रदर्शयति ।
 यावज्जीवं कुर्वत्यपि विदुषि न कर्म भवति लेपाय ॥ ७३ ॥
 विद्यासामर्थ्यादिति विद्यास्तुतिरेव गम्यते तस्मात् ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चात्रैके प्रत्यक्षी विद्याफला हि विद्वांसः ॥ ७४ ॥
 स्वर्गादिसाधनेषु प्रजादिषु हि तद्वलावलम्बेन ।
 निष्फलतामेवैते निश्चिन्वन्तीति दर्शयत्येषा ॥ ७५ ॥
 श्रुतिरियमेतद्ध स्मेत्याद्या प्रजया फलं ि माकम् ।
 परमात्मैवाऽऽत्मा नः प्राप्यो लोको भवेत्परात्मेति ॥ ७६ ॥
 तस्मादपि विद्याया न कर्मशेषत्वंमुचि श्रयितुम् ।
 नापि च तद्विषयायाः फलश्रुतेरर्थवादता युक्ता ॥ ७७ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

कर्माधिकारहेताः कारकफलतत्क्रियादिरूपस्य ।
आविद्यकस्य विद्यावीर्यादुपमर्दमामनन्त्यपि च ॥ ७८ ॥
यत्र त्वस्येत्याद्याः श्रुतयः किंचिद् वैपरीत्यमपि ।
औपनिषदात्मविद्यापूर्वं कर्माधिकारसिद्धमिह ॥ ७९ ॥
आशासानस्य परं कर्मण्यधिकारमङ्ग एव स्यात् ।
तस्मादपि विद्यायाः स्वातन्त्र्यं स्यान्न कर्मशेषत्वम् ॥ ८० ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

विद्येयमूर्ध्वरेतःसु च दृष्टा सा भवेन्न कर्माङ्गम् ।
न हि तेषु दृश्यते तद्यद्गिहोत्रादिलक्षणं कर्म ॥ ८१ ॥
ते चोर्ध्वरेतसः किल न श्रूयन्ते हि वेद इत्यपि न ।
येनोर्ध्वरेतसस्ते श्रूयन्ते वैदिकेषु शब्देषु ॥ ८२ ॥
अथ इह धर्मस्कन्धाः श्रद्धां तप इत्युपासते ये च ।
ये चोपवसन्ति तपःश्रद्धे केवलमरण्यकृतर्थासाः ॥ ८३ ॥
प्रवाजिनो हि लोकं काङ्क्षन्तः प्रवजन्ति ते हेति ।
किंच पुनर्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिवाक्ये तदूर्ध्वरेतस्त्वम् ॥ ८४ ॥
श्रूयत एव प्रतिपन्नाप्रतिपन्नाश्रमान्तराणां च ।
तस्मादपि विद्यायाः स्वातन्त्र्यं स्यान्न कर्मशेषत्वम् ॥ ८५ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

ये चोर्ध्वरेतसामिह सद्भावाय प्रदर्शिताः शब्दाः ।
अथ इत्याद्याः श्रौतास्ते तत्प्रतिपादनक्षमा न स्युः ॥ ८६ ॥
यत आश्रमान्तराणां शब्देष्वेतेषु किल परामर्शम् ।
केवलमिह जैमिनिराचार्योऽसौ मन्यते न तत्र विधिम् ॥ ८७ ॥
येन लिङ्गादीनामन्यतमो नेहास्ति चोदनाशब्दः ।
अर्थान्तरपरतैव हि दृष्टा प्रत्येकमेषु शब्देषु ॥ ८८ ॥
अथ इत्यादौ यज्ञोऽध्ययनं दानमिति वर्णितः प्रथमः ।
स भवति गृहस्थ इह तप इति तु वनस्थो द्वितीय इह कथितः ॥ ८९ ॥
आचार्यकुलनिवासी योऽसौ हि ब्रह्मचर्यमापन्नः ।
उपकुर्वाणो नैष्ठिक इति स द्विविधस्मृतीय इह भवति ॥ ९० ॥

एते हि पुण्यलोका इति तु परामर्शपूर्वकं तेषाम् ।
 संकीर्त्यानात्यन्तिकफलतामत्यन्तफलतया हीयम् ॥ ९१ ॥
 प्रस्तूयते पुनर्ब्रह्मसंस्थता ब्रह्मसंस्थ इत्याद्यैः ।
 नन्वाश्रमाः परामर्शोऽपि हि गम्यन्त एव तत्रैते ॥ ९२ ॥
 सत्यमथापि स्मृत्याचाराभ्यां तत्प्रसिद्धिरिह दृष्टा ।
 न प्रत्यक्षश्रुत्या दृष्टा सा चेह तद्विरोधे तु ॥ ९३ ॥
 नाऽऽदृश्यायैवानधिकृतविषया एव ते भविष्यन्ति ।
 ननु गार्हस्थ्यमपीदं सहोर्ध्वरेतोभिरिह परामृष्टम् ॥ ९४ ॥
 सत्यमथापि गृहस्थं प्रत्येव विधीयतेऽग्निहोत्रादि ।
 तेन श्रुतिप्रसिद्धं गार्हस्थ्यमिति प्रतीयते व्यक्तम् ॥ ९५ ॥
 इह च परामर्शोऽयं स्तुत्यर्थः स्यान्न चोदनार्थोऽपि ।
 अपि च प्रत्यक्षश्रुतिरपवदति किलाऽऽश्रमान्तरं हीयम् ॥ ९६ ॥
 आचार्याय प्रियमित्याद्याऽपि तथैव वीरहेत्याद्या ।
 ये चेमेऽरण्य इति श्रुतिरपि भवतीह देवयानपरा ॥ ९७ ॥
 नेहाऽऽश्रमान्तरस्य प्रदर्शनार्था यतश्च संदिग्धम् ।
 तद्ध्याश्रमान्तरं त एवेत्यादौ तथैतमेवेति ॥ ९८ ॥
 न हि पारिव्राज्यविधिर्भवति न चायं हि लोकसंस्तावः ।
 तदिदं तु पुनर्ब्रह्मेत्यादौ वाक्ये प्रदर्शितं हि ननु ॥ ९९ ॥
 पारिव्राज्यविधानं कथमिह दूषणमिदं भवेदिति चेत् ।
 सत्यमथापि त्वेतां जाबालश्रुतिमिहानपेक्ष्यैव ॥ १०० ॥
 श्रुत्यन्तरावलम्बाद्विचारं इह चालितो हि सूत्रकृता ।

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १०१ ॥

तदिदं पारिव्राज्यमवश्यमनुष्ठेयमेव भवतीह ॥ १०१ ॥
 गार्हस्थ्यवदेवेति हि मन्यत इह बादरायणाचार्यः ।
 अनधिकृतानुष्ठेयं तदाश्रमान्तरमितीह नाऽऽशङ्क्यम् ॥ १०२ ॥
 श्रुतिसाम्यमेव दृष्टं गार्हस्थेनाऽऽश्रमान्तरस्य यतः ।
 स्कन्धश्रुतौ यथैव श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यम् ॥ १०३ ॥
 भवति परामृष्टं तद्वदेव खल्वाश्रमान्तरं तदिदम् ।
 भवति यथैव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्शः ॥ १०४ ॥

शास्त्रान्तरावगतयोरुपवीतविधिप्रधानके वाक्ये ।
 तस्मादिहाऽऽश्रमान्तरमपि गार्हस्थ्येन तुल्यमेव स्यात् ॥ १०५ ॥
 किंच प्रवाजिन इत्यस्य च वाक्यस्य दृश्यतेऽत्र पुनः ।
 समभिव्याहारिः(रः) श्रुत्यनुवचना^१ थैव चेहापि ॥ १०६ ॥
 ये चेमेऽरण्य इति श्रुतेर्हि पञ्चाग्निविद्यया भवति ।
 तव एवेत्यादिषु किल संदिग्धं तदिति यच्च पूर्वोक्तम् ॥ १०७ ॥
 तदिदमयुक्तं निश्चयकारणमत्रोपलभ्यते यस्मात् ।
 धर्मस्कन्धास्त्रय इति यदिदं स्कन्धत्रयं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
 यज्ञादयो हि धर्माः पृथगुत्पन्ना भवन्ति भूयांसः ।
 हित्वाऽऽश्रमसंबन्धं त्रित्वेनान्तर्भवन्ति तत एते ॥ १०९ ॥
 भवति गृहस्थाश्रम एवैको यज्ञादिलिङ्गकः स्कन्धः ।
 विस्पष्टमेव चान्यो निर्दिष्टो ब्रह्मचारिशब्देन ॥ ११० ॥
 तप इत्यत्रापि तपःप्रधान एवाऽऽश्रमो वनस्थोऽसौ ।
 ये चेमेऽरण्य इति श्रुतिवाक्ये खल्वरण्यलिङ्गेन ॥ १११ ॥
 सोऽयं तुरीय एव स्यान्न स्कन्धत्रयप्रविष्टोऽयम् ।
 अद्धातपःपराणामेव यतो ह्याश्रमान्तरग्रहणम् ॥ ११२ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

अनुवादकत्वपक्षं हित्वा स्कन्धश्रुतोर्विधित्वमिह ।
 परिकल्प्यते हि तत्र च लाघवमेवेति दर्शयत्यधुना ॥ ११३ ॥
 विधिराश्रमान्तरस्य स्यान्न परामर्शमात्रमेवात्र ।
 अविरक्तविषयकत्वाद्यावज्जीवश्रुतेर्न बाधकता ॥ ११४ ॥
 ननु यदि विधित्वमस्यास्तदैकवाक्यत्वमनुपपन्नं स्यात् ।
 अत्रैकवाक्यता हि प्रतीयते ब्रह्मसंस्थतास्तुत्या ॥ ११५ ॥
 अल्पफलत्वेन त्रीन्निन्दित्वा ब्रह्मसंस्थता चेह ।
 अमृतत्वफलतयैव स्तुता हि सा ब्रह्मसंस्थ इत्येव ॥ ११६ ॥
 इति चेत्सत्यमथापि त्यक्त्वा स्तुत्यैकवाक्यतामत्र ।
 विधिरेवापूर्वत्वादभ्युपगन्तव्य इति तु युक्तमिह ॥ ११७ ॥
 विध्यन्तरस्य चानुपलम्बा(म्भा)दत्र च विधिप्रतीतिश्च ।
 संभवति हि मुख्यार्थे स्तुतिलक्षणयाऽत्र गौणवादत्वम् ॥ ११८ ॥
 आश्रित्य योजना न हि युक्ता स्तुत्यैकवाक्यमात्रेण ।
 धारणवदिति निदर्शनमुपदिष्टं तत्किलैवमत्र स्यात् ॥ ११९ ॥

इह च महापितृयज्ञे भवति प्रेताग्निहोत्रमत्र हविः ।
 प्रक्षिप्तं मुच्याहवनीयं प्रतिनीयते यदा तर्हि ॥ १२० ॥
 हविषस्तस्याधस्तात्समिधं धृत्वा ह्यनुव्रजेत्स पुनः ।
 इत्युक्त्वोपरि देवेभ्यो धारयतीति दर्शितं श्रुत्या ॥ १२१ ॥
 अनयाऽधस्तादित्यादिकयाऽदोधारणस्य विहितस्य ।
 स्तावकतयोपरिगृहीतस्य च तेनैकवाक्यतामाने ॥ १२२ ॥
 सत्यपि दैवे चोपरिधारणविधिरिह यथा तथेहापि ।
 तुल्यत्वाच्चापूर्वत्वस्योक्तं शेषलक्षणेऽपीदम् ॥ १२३ ॥
 यद्यपि केवलमत्राऽऽश्रमान्तरस्यास्ति किल परामर्शः ।
 तदपि विधेयासंस्तवसामर्थ्याद्ब्रह्मसंस्थताऽवश्यम् ॥ १२४ ॥
 या ब्रह्मसंस्थतोक्ता सा स्यादाश्रमचतुष्टये किंवा ।
 भवतीह यस्य कस्यचिदथ तु परिव्राजकस्य वेत्येतत् ॥ १२५ ॥
 अत्र विवेक्तव्यं यदि भवेत्परिव्राजकः परामृष्टः ।
 सर्वेषामविशेषेणैव गृहस्थादिवत्परामर्शात् ॥ १२६ ॥
 यो ब्रह्मसंस्थ एकश्चतुर्षु किल कश्चिदाश्रमेषु स्यात् ।
 यदि तु स न परामृष्टस्ततस्तु परिशिष्यमाण इह योऽसौ ॥ १२७ ॥
 स खलु परिव्राडेव स्यादत्र ब्रह्मसंस्थ इति युक्तम् ।
 तत्र तपःशब्देन हि भवेत्परिव्राजकः परामृष्टः ॥ १२८ ॥
 इति केचित्तदयुक्तं सत्यां हि गतावनेन शब्देन ।
 वानप्रस्थपरेण च कथं परिव्राजकोऽत्र गृह्येत ॥ १२९ ॥
 इह च परामृष्टौ किल गृहमेधिब्रह्मचारिणावेतौ ।
 अत्र यथा साधारणविशेषणेन च विशेषितौ भवतः ॥ १३० ॥
 एतौ हि भिक्षुवैखानसावपि तथा विशेषितौ भवतः ।
 वानप्रस्थानां खलु तपस्त्वसाधारणो भवेद्धर्मः ॥ १३१ ॥
 कायक्लेशपुरःसरकर्मणि रूढो ह्ययं तपःशब्दः ।
 भिक्षोस्तु धर्म इन्द्रियसंयमनादिर्न चेतः कश्चित् ॥ १३२ ॥
 यदि च तपःशब्देनेन्द्रियसंयमनादिरपि च गृह्येत ।
 तर्हि चतुष्टवेन सतां त्रिष्वन्तर्भावकथनमन्याय्यम् ॥ १३३ ॥
 एकोऽमृतत्वभाक्स्यात्त्रय एते पुण्यलोकभाज इति ।
 व्यपदेशोऽत्र तु दृष्टः स चाऽऽश्रमपृथक्त्व एव संभवति ॥ १३४ ॥

तस्मादेते पूर्वे भवन्ति किल पुण्यलोकमात्रफलाः ।
 परिशिष्यमाण एष परिव्राड्मृतत्वमागिति न्याय्यम् ॥ १३५ ॥
 ननु संभवन्ति योगात्सर्वत्र ब्रह्मसंस्थशब्दोऽयम् ।
 अवतिष्ठते परिव्राजक एव कथं यदा तु रूढिः स्यात् ॥ १३६ ॥
 आश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानमफलमिति चेन्न ।
 तत्रानन्यव्यापारतात्मिकां ब्रह्मसंस्थतामत्र ॥ १३७ ॥
 न ब्रह्मसंस्थशब्दो ब्रवीति सा नाऽऽश्रमत्रयस्य स्यात् ।
 स्वाश्रमविहितानामननुष्ठाने पातकं श्रुतं तस्य ॥ १३८ ॥
 अननुष्ठाननिमित्तं तत्तु परिव्राजकस्य कथमपि च ।
 न भवेद्यतश्च तस्मिन्हृष्टः खलु सर्वकर्मसंन्यासः ॥ १३९ ॥
 धर्मः शमादिरस्योपोद्बलको ब्रह्मसंस्थतायाः स्यात् ।
 यच्च शमाद्युपबृंहितमस्य पुनर्ब्रह्मनिष्ठतारूपम् ॥ १४० ॥
 तत्तस्याऽऽश्रमविहितं कर्मान्येषां यथैव यज्ञादि ।
 यदि तद्व्यतिक्रमः स्यात्तदा भवेत्प्रत्यवाय एतस्य ॥ १४१ ॥
 न्यास इति ब्रह्मेति श्रुतयस्ते ब्रह्मलोक इत्याद्याः ।
 स्मृतयस्तद्बुद्धय इति कर्माभावं प्रदर्शयन्त्यस्य ॥ १४२ ॥
 तस्मादाश्रममात्रान्न चेह तस्यामृतत्वसंप्राप्तिः ।
 नापीह ज्ञानानर्थक्यापत्तिश्च दूषणं भवति ॥ १४३ ॥
 तेनेतराश्रमाणामत्र समानेऽपि किल परामर्शः ।
 लभ्यत एव हि पारिव्राज्यं यद्ब्रह्मसंस्थतारूपम् ॥ १४४ ॥
 अनपेक्ष्य च जावालश्रुतिमाचार्येण चालिता चर्चा ।
 इह चाऽऽश्रमान्तरश्रुतिरस्यैव ब्रह्मचर्यमित्याद्या ॥ १४५ ॥
 पारिव्राज्यं त्वनया श्र(क)मेण दर्शितमथाक्रमेणापि ।
 अनधिकृतगोचरेयं श्रुतिरिति नैवेह युज्यते वक्तुम् ॥ १४६ ॥
 अविशेषश्रवणात्परमनधिकृतानां पृथग्विधानाच्च ।
 अथ पुनरित्यादिश्रुतिरनधिकृतानां तदेतदुपदिशति ॥ १४७ ॥
 ब्रह्मज्ञानस्यास्य च परिपाकाङ्गं हि भवति तच्चैतत् ।
 पारिव्राज्यं नानधिकृतविषयमिति श्रुतिः प्रदर्शयति ॥ १४८ ॥
 सा चेयमथ परिव्राड्विवर्णवासा इति प्रसिद्धैव ।
 तस्मादिहोर्ध्वरेतस इह सिद्धा एव तत्र विहितायाः ॥ १४९ ॥

विद्यायाः स्वातन्त्र्यं सिद्धं तेन च समञ्जसं सकलम् ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

इह च स एष रसानां रसतम इत्यादिवाक्यमुपदिष्टम् ॥ १५० ॥

छान्दोग्ये तत्र रसः पृथिवी तस्या रसास्त्विमा आपः ।

ताभ्यश्चौषधयोऽपि हि तथौषधिभ्योऽपि पुरुष एष रसः ॥ १५१ ॥

पुरुषस्य वाग्रसः स्यादृग्वाचः स्यादृचश्च साम रसः ।

साम्नोऽष्टमोऽयमुद्गीथो हि रसानां च रसतमः परमः ॥ १५२ ॥

इति निर्दिष्टं हि तथैवान्यत्राप्येवमेव निर्दिष्टम् ।

इयमेवर्गग्निः सामायं वावेतिवेदवाक्येषु ॥ १५३ ॥

उद्गीथादेः स्तुत्यर्था एवैता भवन्ति किं श्रुतयः ।

आहोस्विच्छ्रुतय इमा उपासनाविधिपरा भवन्त्यत्र ॥ १५४ ॥

इति संदेहे सति ताः स्तुत्यर्था इति तु युक्तमिह यस्मात् ।

श्रूयन्ते ताः कर्माङ्गाण्युद्गीथादिकानि चाऽऽश्रित्य ॥ १५५ ॥

इयमेव जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्ग एवमाद्या हि ।

जुह्वादिस्तुत्यर्था यथा भवन्ति हि तथेति चेन्मैवम् ॥ १५६ ॥

श्रुतिवचसां नैतेषां स्तुतिमात्रमिह प्रयोजनं युक्तम् ।

उपलभ्यते किलापूर्वत्वाद्विध्यर्थतैव येनात्र ॥ १५७ ॥

विध्यर्थत्वे चापूर्वोऽर्थो विहितो भवेदसौ तत्र ।

स्तुत्यर्थत्वे तेषामानर्थक्यं तदत्र दुर्वारम् ॥ १५८ ॥

विधिसंनिधिपठितानां स्तुतिपरता दृश्यते न चान्येषाम् ।

विधिनेत्यस्मिन्सूत्रेऽप्ययमेवार्थः प्रदर्शितो नान्यः ॥ १५९ ॥

न व्यवहितपठितानामेषामिह वाक्यशेषता युक्ता ।

इयमेव जुहूरित्यादीनां विधिसंनिधौ समाम्नानात् ॥ १६० ॥

स्तुत्यर्थतया तेषां विधिशेषत्वमिति भवति वैषम्यम् ।

तस्मादेताः श्रुतयो विध्यर्था न स्तुतिप्रधानाः स्युः ॥ १६१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

सामोपासीतोद्गीथमुपासीताहमुक्तमस्मीति ।

विद्यादिति च श्रूयन्ते विस्पष्टा विधायकाः शब्दाः ॥ १६२ ॥

ते च स्तुतिपरतायां व्याह्न्येस्मृतिस्तथेयमपि ।

कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं च भवेत्स्यादितीह पञ्चविधम् ॥ १६३ ॥

एतच्च सर्ववेदेष्वपि नियतं लक्षणं विधेरिति हि ।
 एवं स्मरन्ति हि लिङ्गाद्यर्थं विधिमत्र मन्यमानास्ते ॥ १६४ ॥
 इह तु श्रूयन्ते हि प्रतिप्रकरणं फलानि भिन्नानि ।
 आपयिता वै कामानामिति कल्पन्त एवमादीनि ॥ १६५ ॥
 तस्मादुद्गीथादिश्रुतय इहोपासनाविधानार्थाः ।
 अङ्गाश्रिताविद्या अप्येता दृष्टा इह स्वतन्त्रफलाः ॥ १६६ ॥
 किमु वक्तव्यं स्वातन्त्र्यमिति परात्मप्रधानविद्यानाम् ।
 परविद्यास्वातन्त्र्ये पर्यवसानात्समञ्जसं सकलम् ॥ १६७ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

पुत्रादिपरिवृत्ताय हि राज्ञे विहिताश्वमेधयागे हि ।
 पारिप्लवप्रयोगो नानाख्यानाभिधानरूपोऽसौ ॥ १६८ ॥
 एवमिह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये इति प्रसिद्धेषु ।
 वेदान्तवाक्यदर्शितनानाख्यानेषु संशयोऽयं स्यात् ॥ १६९ ॥
 पारिप्लवप्रयोगार्थानि किमेतानि किमथैतानि ।
 तत्तद्विद्याप्रतिपत्त्यर्थान्येवेति तत्र विहितत्वात् ॥ १७० ॥
 पारिप्लवप्रधाना एवैताः श्रुतय इति यदोच्येत ।
 लुप्येत तर्हि वेदान्तानां विद्याप्रधानताऽत्र पुनः ॥ १७१ ॥
 मन्त्रवदेव हि तेषां प्रयोगशेषत्वसंभवादिति चेत् ।
 पारिप्लवमाचक्षीतेत्यत्र विशेषितानि तान्येव ॥ १७२ ॥
 यान्याख्यानानि पुनर्मनुरित्यारभ्य दर्शितानि स्युः ।
 आख्यानत्वेन यदा सर्वगृहीतिस्तदेदमफलं स्यात् ॥ १७३ ॥
 मनुरित्यादिविशेषणमतो न पारिप्लवार्थतैतेषु ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

आख्यानानामेषां यदि च न पारिप्लवार्थता तर्हि ॥ १७४ ॥
 तत्तद्विद्याप्रतिपादनोपयोगित्वमेकवाक्यत्वात् ।
 दृश्यत एव हि संनिहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यत्वम् ॥ १७५ ॥
 तेन च विधिशेषत्वं प्ररोचनाच्च प्रवृत्तिसौकर्यात् ।
 इह मैत्रेयीब्राह्मणवाक्ये द्रष्टव्यवाक्यदर्शितया ॥ १७६ ॥
 शुद्धात्मविद्यया तद्दृष्टं प्रातर्दनेऽपि वाक्ये हि ।
 प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यनया संवर्गविद्ययाऽपि तथा ॥ १७७ ॥

जानश्रुतिरितिवाक्ये तदेकवाक्यत्वमवगतं भवति ।
 प्राजापत्यमजं तूपरमिति विधिशेषता यथैतेषाम् ॥ १७८ ॥
 भवति स आत्मन इत्याद्याख्यानानां तथैव चेहापि ।
 तस्माद्वेदान्ताख्यानानां पारिप्लवार्थता नेह ॥ १७९ ॥

अत एव चाग्नीन्धनायनपेक्षा ॥ २५ ॥

अधिकरणत्रितयेन च विद्यास्वान्तन्त्र्यमेवमभिधाय ।
 प्रथमाधिकरणफलमुपसंह्रियते पुनरिदं हि सूत्रकृता ॥ १८० ॥
 अत एवेत्यत आदिमसूत्रोक्तं गृह्यते न चान्यदिह ।
 तस्मादिह विद्यायाः स्वतश्च पुरुषार्थसाधनत्वेन ॥ १८१ ॥
 अग्नीन्धनादिसाध्यान्याश्रमकर्माणि यानि चान्यानि ।
 विद्यायाः फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते हि तानि सर्वाणि ॥ १८२ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

चिन्त्यत एतदिदानीमत्र किमत्यन्तमेव विद्यायाः ।
 अनपेक्षा विधिविहितेष्वश्रमकर्मस्वथास्ति काचिदिति ॥ १८३ ॥
 ण्धनादिकानि ह्याश्रमकर्माणि तानि फलसिद्धौ ।
 नापेक्षते हि विद्येत्युक्तं पूर्वत्र तेन चात्यन्तम् ॥ १८४ ॥
 अनपेक्षायां प्राप्तायामेतदिहाभिधीयते सूत्रे ।
 यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि हि सर्वाण्यपेक्षते सेति ॥ १८५ ॥
 नन्विह विरुद्धमेतान्यपेक्षते न ह्यपेक्षते चेति ।
 न विरुद्धमत्र किञ्चित्स्यादुत्पन्ना यदा भवेद्विद्या ॥ १८६ ॥
 नापेक्षते तदेवं फलसिद्धिं प्रति तु साधनं किमपि ।
 स्वोत्पत्तिं प्रति विद्या ह्यपेक्षते साधनान्तरं तदिदम् ॥ १८७ ॥
 इममर्थमुपदिशति हि श्रुतिरेषा या तमेतमित्याद्या ।
 ज्ञानेऽपि वेद्यमाणे किंवा पुनरत्र विविदिषायां वा ॥ १८८ ॥
 तेषां विधीयते किल हेतुत्वं दुरितनिरसनद्वारा ।
 पारम्पर्यजितायामत्र तृतीया श्रुतिर्भवेद्युक्ता ॥ १८९ ॥
 काष्ठैः पचतीत्यादौ ज्वालाद्वारा यथा तथेहापि
 उत्पत्तिहेतुतैषां प्रतीयते ह्यत्र विविदिषायोगात् ॥ १९० ॥
 अथ यद्यज्ञ[इति] श्रुतिवाक्ये हि ब्रह्मचर्यरूपस्य ।
 विद्याहेतोः समभिध्याहारो दृश्यते च यज्ञाद्यैः ॥ १९१ ॥

विद्यासाधनभावो यज्ञादीनां हि सूच्यते तेन ।
 सर्वे वेदा यत्पदमित्यादिश्रुतिवचोभिरप्येवम् ॥ १९२ ॥
 सूच्यत एव हि विद्यासाधनभावोऽत्र कर्मणामेषाम् ।
 स्मृतिरपि च कषायेत्यादिका यथोक्तार्थमेव दर्शयति ॥ १९३ ॥
 अश्ववदिति च निदर्शनमत्र यथाऽश्वो हि योग्यतावशतः ।
 रथचर्यायां न लाङ्गलाकर्षणेऽपि युज्येत ॥ १९४ ॥
 एवमिहाऽऽश्रमकर्माण्यपि विद्यायाः फलस्य संसिद्धौ ।
 नापेक्ष्यन्ते तस्या उत्पत्तौ पुनरिमान्यपेक्ष्यन्ते ॥ १९५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तद-
 क्ततया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यज्ञादीनां विद्यासाधनभावोऽयमनुचितो यस्मात् ।
 विधिरत्र नैव कश्चिद्दृश्यत इति यदि तु मन्यते कश्चित् ॥ १९६ ॥
 यज्ञेन विविदिषन्तीत्येषा केवलमिहानुवादः स्यात् ।
 सा किल विद्याभिष्टवपरा न यज्ञादिविधिपरा भवति ॥ १९७ ॥
 विद्या सेयं हि महाभागा यज्ञादिसाधनैरेताम् ।
 वाञ्छन्ति लब्धुमित्येवमथापि च शमाद्युपेतः स्यात् ॥ १९८ ॥
 विद्यार्थिनं हि पुरुषं तमेतमर्थं श्रुतिः प्रदर्शयति ।
 एवंविच्छान्तो दान्त इति हि विद्यैकसाधनत्वेन ॥ १९९ ॥
 येन शमादीनामिह विधानमुपलभ्यते ततश्चैवम् ।
 विहितानां चावश्यानुष्ठेयत्वान्न चैवमत्रापि ॥ २०० ॥
 आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति भूत्वा शमाद्युपेत इति ।
 स्याद्वर्तमाननिर्देश एव न विधिरिति पुनरिहाऽऽशङ्क्यम् ॥ २०१ ॥
 तस्मादिति तु प्रकृतप्रशंसनात्तद्विधिर्भवेदत्र ।
 माध्यंदिनास्तु पश्येदिति विस्पष्टं त्वधीयते हि विधिम् ॥ २०२ ॥
 यज्ञाद्यनपेक्षायामपि च शमादीन्यपेक्षितव्यानि ।
 ननु नोपलभ्यते विधिरत्रेत्युक्तं हि विविदिषावाक्ये ॥ २०३ ॥
 सत्यं संयोगस्यापूर्वत्वेन च विधित्वमिह युक्तम् ।
 यदि पूव प्राप्तः स्याद्यज्ञादीनां हि विविदिषायोगः ॥ २०४ ॥
 त मनुवादः स्यात्पूर्वं कचिदप्यसौ न संप्राप्तः ।
 पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तक इत्यादिकेषु वाक्येषु ॥ २०५ ॥

अश्रुतविधिकेष्वपि चापूर्वत्वेन तु विधिं हि परिकल्प्य ।
 पौष्णं पेषणमेतत्प्रथमे तन्त्रेऽवधारितं विकृतौ ॥ २०६ ॥
 भगवद्गीताद्यासु स्मृतिषु फलासङ्गवर्जितानि पुनः ।
 यज्ञादीनि मुमुक्षोरुक्तं हि ज्ञानसाधनानीति ॥ २०७ ॥
 तस्माद्यज्ञादीन्यपि शमादिकान्यपि यथाश्रुतं तानि ।
 विद्योत्पत्तौ केवलमपेक्षितव्यानि साधनत्वेन ॥ २०८ ॥
 तत्राप्येवंविदिति हि विद्यासंयोगतः शमादीनि ।
 प्रत्यासन्नानि हि यज्ञादीनि त्वत्र विविदिषायोगात् ॥ २०९ ॥
 बाह्यतराणि भवन्तीत्येवं तेषां परस्परं भेदः ।

सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

छन्दोगानां न ह वा एवंविदि किंचनेति वाक्यं हि ॥ २१० ॥
 दृष्टमिह प्राणानां संवादे वाजिनां तथैव किल ।
 न ह वा अस्यानन्नं जग्धं न प्रतिगृहीतमित्यादि ॥ २११ ॥
 तत्र च निर्दिष्टं खल्वदनीयं सर्वमस्य भवतीति ।
 तत्र च सर्वज्ञानुज्ञानं यदिदं प्रदर्शितं श्रुत्या ॥ २१२ ॥
 तत्किं शमादिवद्विद्याङ्गमवश्यं विधीयते किंवा ।
 स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संदेहेऽत्र विधिरिति प्राप्तम् ॥ २१३ ॥
 एवं चेदुपदेशो भवति हि पुरुषप्रवर्तनाहेतुः ।
 तत्प्राणविषयविद्यासांनिध्यादिह तदङ्गभावेन ॥ २१४ ॥
 लब्धा भवति हि नैषा नियमनिवृत्तिरिति सति च नन्वेवम् ।
 भक्ष्याभक्ष्यविभागव्याघाताच्छा फलमिति चेन्न ॥ २१५ ॥
 उपपद्यते स चायं सामान्यविशेषभावतो भावः ।
 पशुहिंसाविधिना किल यथैव हिंसानिषेधबाधः स्यात् ॥ २१६ ॥
 अपि वामदेव्यविद्याविषयेण न कांचनेत्यनेन यथा ।
 गम्यागम्यविभागप्रदर्शनार्थं हि बाध्यते शास्त्रम् ॥ २१७ ॥
 एवमिहापि च सर्वज्ञाभ्यवहारार्थकेन वचनेन ।
 भक्ष्याभक्ष्यविभागप्रदर्शकं शास्त्रमपि च बाध्येत ॥ २१८ ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूते नेदं सर्वज्ञमक्षणं प्रकृते ।
 विध्यर्हमिति यतो न हि विधायकः कश्चिदत्र शब्दोऽस्ति ॥ २१९ ॥

योऽसौ न ह वेत्यादिः स वर्तमानापदेश एव स्यात् ।
 न ह्यत्रासत्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिलोभेन ॥ २२० ॥
 विधिरभ्युपगन्तव्यः स्यात्किंच श्वादिजन्तुमर्यादम् ।
 प्राणस्यान्नमिहोक्त्वा तदेतदाम्नायते हि न ह वेति ॥ २२१ ॥
 नैतद्भोक्तुं शक्यं श्वाद्यन्नं मानुषेण देहेन ।
 शक्यत एव ज्ञातुं प्राणान्नं सकलमेतदिति तस्मात् ॥ २२२ ॥
 प्राणान्नज्ञानस्य प्रशंसनार्थोऽर्थवाद एवायम् ।
 न भवति सर्वान्नानुज्ञानविधिरसावितीह दर्शयति ॥ २२३ ॥
 सर्वान्नानुमतिः स्यात्प्राणात्यय एव न पुनरन्यत्र ।
 दर्शयति श्रुतिरेषा तथैव चाक्रायणस्य परमर्षेः ॥ २२४ ॥
 आपदि संप्राप्तायाममक्षयमक्षणविधिप्रवृत्तिमिह ।
 मटचीहतेष्वितीयं छान्दोग्ये दृश्यते श्रुतिस्तत्र ॥ २२५ ॥
 आपद्गतो हि चाक्रायणमुनिरिभ्यस्य नगरमागत्य ।
 इभ्येन सामि खादितकुलमाषान्प्रार्थयंश्चखादासौ ॥ २२६ ॥
 प्रत्याचक्ष एतद्ध्युच्छिष्टमिति हि तदीयमनुपानम् ।
 कारणमिह(मा) न खादन्नाहमजीविष्यमिति हि तत्रोक्तम् ॥ २२७ ॥
 अनुपानस्य प्रत्याख्याने कामो ह(म) इति हि तत्कथितम् ।
 स्वपरोच्छिष्टानपि पर्युषितानेतान्परेद्युरपि च पुनः ॥ २२८ ॥
 न हि मक्षयांबभूवेत्युपदिष्टं गम्यते हि तेनैतत् ।
 प्राणात्ययप्रसङ्गे संनद्धे प्राणधारणाय पुनः ॥ २२९ ॥
 यच्चाभक्ष्यं तदपि च मक्षयितव्यं तथा न हि स्वास्थ्ये ।
 विद्यावताऽपि कार्यं तदिति ह्यनुपाननिन्दया सिध्येत् ॥ २३० ॥
 तस्मान्न ह वेत्यादिर्भवेत्परमिहार्थवाद एवायम् ।

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

एवं सत्याहारे शुद्धे स्यात्सत्त्वशुद्धिरित्यर्थम् ॥ २३१ ॥

मक्षयामक्षयविभागं प्रदर्शयच्छास्त्रमर्थवद्भवति ।

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि चाऽऽपदि सर्वान्नाभ्यवहारोऽपि प्रदर्शितो ह्यनया ॥ २३२ ॥

स्मृत्यैव जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यत इति हि ।
 अपि च सदैव हि मद्यं विप्रः खलु वर्जयेत्पुरापस्य ॥ २३३ ॥
 विप्रस्योष्णामास्ये ह्यासिञ्चेयुः सुरां सुरापाश्च ।
 किमयो जायन्त इति ह्यस(न)न्नवर्जनमिह स्मरन्त्यास्ये ॥ २३४ ॥
 शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दश्च कामकारनिवृत्तिफलः श्रूयते कठानां हि ।
 अस्यां हि संहितायां तस्मान्न पिबेत्सुरां हि विप्र इति ॥ २३५ ॥
 तस्मान्न ह वेत्याद्या भवन्ति केवलमिहार्थवादास्ते ।

विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्माणि ॥ ३२ ॥

सर्वापेक्षेत्यत्र त्वाश्रमकर्माणि यानि विहितानि ॥ २३६ ॥
 तानि च विद्यासाधनभूतानीत्यवधृतं हि पूर्वत्र ।
 अमुमुक्षोः किं केवलमाश्रमनिष्ठस्य तानि कर्माणि ॥ २३७ ॥
 अननुष्ठेयान्यथवाऽनुष्ठेयानीति चिन्त्यते सपदि ।
 तत्र तमेतमिति श्रुतिवाक्ये यज्ञादिकर्मणामेषाम् ॥ २३८ ॥
 विद्यैकसाधनतया विहितत्वात्तामनिच्छतो विद्याम् ।
 नित्यान्यनुष्ठेयान्येव फलान्तरमपेक्षतस्तस्य ॥ २३९ ॥
 अथ तस्यानुष्ठेयान्येतानि स्युर्यदा तदैतेषाम् ।
 न हि विद्यासाधनता स्यान्नित्यानित्ययोगबोधेन ॥ २४० ॥
 एवं प्राप्ते पठति ह्याश्रममात्रैकसंस्थितस्यापि ।
 अमुमुक्षोरेतानि हि कर्तव्यान्येव नित्यकर्माणि ॥ २४१ ॥
 यावज्जीवमिति श्रुतिवाक्येन यतश्च तानि विहितानि ।
 ज्ञानार्थतयाऽनुष्ठानेनानित्यत्वमपि च नित्यत्वम् ॥ २४२ ॥
 यावज्जीवश्रुत्येत्युभयविधाने न कश्चिदिह दोषः ।
 ननु यदि नित्यत्वमिह स्यादाश्रमकर्मणां तदैतेषाम् ॥ २४३ ॥
 कथमिह विद्यासाधनता तेषामित्यतः पठत्येतत् ।

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि ह्याश्रमकर्माणि तत्र विहितत्वात् ॥ २४४ ॥
 श्रुत्या तमेतमित्यनया सर्वेत्यादिकेन सूत्रेण ।
 तदपि च सहकारित्वं यदिहाऽऽश्रमकर्मणां हि सूत्रोक्तम् ॥ २४५ ॥

विद्याफलविषयं तन्न हि प्रयाजादिवद्भवेद्यस्मात् ।
 विधिलक्षणा न विद्या विद्याफलमपि न चेह तत्साध्यम् ॥ २४६ ॥
 विधिलक्षणं हि दर्शाद्येव स्वर्गादिसाधनार्थं हि ।
 सहकारिसाधनान्तरमपेक्षते नैवमत्र विद्याऽपि ॥ २४७ ॥
 अत एव चेति सूत्रे तदेतदुपदिष्टमेव पूर्वत्र ।
 उत्पत्तिहेतुतैव हि सहकारित्वं भवेद्विहितेषाम् ॥ २४८ ॥
 इह च विरोधो न भवति नित्यानित्यात्मकेन योगेन ।
 कर्मभेदे सत्यपि भवति हि संयोगभेद एकत्र ॥ २४९ ॥
 नित्यः संयोगोऽयं यावज्जीवादिवाक्यनिर्दिष्टः ।
 संयोगोऽयमनित्यस्तमेतमित्यादिवाक्यनिर्दिष्टः ॥ २५० ॥
 विद्या परमस्यैव हि फलं न नित्यस्य भवति कथमपि च ।
 क्रत्वर्थत्वं नित्येनैव हि योगेन खादिरस्य यथा ॥ २५१ ॥
 संयोगेनानित्येन पुनस्तस्य च पुमर्थता तद्वत् ।

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

आश्रमकर्मत्वमते विद्यासहकारितामते वाऽपि ॥ २५२ ॥
 उभयत्रैव त एते स्युरग्निहोत्रादयो ह्यनुष्ठेयाः ।
 वारयति कर्मभेदाशङ्कां सूत्रस्थ एवकारोऽसौ ॥ २५३ ॥
 नित्याग्निहोत्रभिन्नं यथैव मासाग्निहोत्रमन्यत्र ।
 नैवं प्रकृते यस्माच्छ्रुतिलिङ्गमिहोपलभ्यते तमिति ॥ २५४ ॥
 यज्ञादीन्युत्पन्नान्येव नियुक्तेऽत्र विविदिषायां हि ।
 एषामपूर्वरूपं न जुह्वतीति वादिहोपपादयति ॥ २५५ ॥
 स्मृतिलिङ्गमप्यनाश्रित इत्यादिकमेवमेव दर्शयति ।
 यस्यैते चत्वारिंशदिति स्मृतिरपि किलेत्थमुपदिशति ॥ २५६ ॥
 तस्मात्कर्मणि भेदावधारणं तदिदमत्र साध्वेव ।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

विद्यासहकारित्वस्यैवोपोद्बलकमेतदिह लिङ्गम् ॥ २५७ ॥
 श्रुतिरत्र दर्शयति खल्वनभिभवं ब्रह्मचर्ययुक्तस्य ।
 रागादिभिरेतैर्हि क्लेशैरात्मा न नश्यतीत्येवम् ॥ २५८ ॥
 तस्मादभिभवं कर्मापि विद्यासाधनानि तान्येव ।

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

विधुरादीनां संपद्रहितानां चाऽऽश्रमान्तरेण पुनः ॥ २५९ ॥
 संबन्धविरहितानां तदन्तरालैकवर्तिनामेषाम् ।
 विद्यायामधिकारः किमस्ति किं नास्ति चेति संदेहे ॥ २६० ॥
 नास्तीत्येतद्युक्तं यत इह विद्यैकसाधनत्वेन ।
 विहितान्याश्रमकर्माण्येतानि तु तेषु नैव दृश्यन्ते ॥ २६१ ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूते ते विद्यायामधिक्रियन्त इति ।
 यस्माद्वैकादीनां विधुराणामपि च दृश्यते विद्या ॥ २६२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तप्रभृतीनामनग्निचर्यादिसंप्रवृत्तानाम् ।
 स्मर्यत एव महायोगित्वमनाश्रमविधिप्रवृत्तानाम् ॥ २६३ ॥
 नन्वत्रानाश्रमिणां विद्याङ्गं कर्म किं तदिति चेन्न ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामप्यविरुद्धैर्धर्मविशेषैर्जपोपवासाद्यैः ॥ २६४ ॥
 भवति हि विद्यानुग्रह इति खल्वेषा स्मृतिः प्रदर्शयति ।
 जप्येनैव तु शुध्येद्वाह्मण इह नास्ति संशयः कश्चित् ॥ २६५ ॥
 कुर्यादन्यन्नो वा मैत्रोऽसौ ब्राह्मणो न चान्य इति ।
 जप्यादिनैव तेषामपि विद्यायामनुग्रहस्तस्मात् ॥ २६६ ॥
 जन्मान्तरकृतकर्मभिरपि विद्यायामनुग्रहो भवति ।
 स्मृतिरियमनेकजन्मेत्याद्या दर्शयति चैतमेवार्थम् ॥ २६७ ॥
 दृष्टार्थं विद्या प्रतिषेधाभावमात्रमालम्ब्य ।
 जप्यादिसाधनेन श्रवणादौ पुरुषमधिकरोति किल ॥ २६८ ॥
 तस्माद्विधुरादीनामधिकारे नेह बाधकं किमपि ।

अतस्त्विदतरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अत्रान्तरालवृत्तित्वादितरच्चाऽऽश्रमैकनिष्ठत्वम् ॥ २६९ ॥
 ज्यायो विद्यासाधनमेतच्छ्रुत्यादिभिश्च संवृद्धम् ।
 श्रुतिलिङ्गं च तदेतत्तेनैति ब्रह्मविदिति वाक्ये हि ॥ २७० ॥
 स्मृतिलिङ्गमपि च दृष्टं दिनमेकमनाश्रमी न तिष्ठेत् ।
 यदि चेदनाश्रमी सन्संवत्सरमधिवसेत्तदा चायम् ॥ २७१ ॥

कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेद्यथाशास्त्रमवाहितात्मेति ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि
नियमातद्भूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

ये चोर्ध्वरेतसः खल्विहाऽऽश्रमा दर्शिता हि पूर्वत्र ॥ २७२ ॥
प्राप्तस्य तांस्ततः किं प्रच्युतिरस्त्युत न वेति संदेहे ।
रागेण पूर्वकर्मानुष्ठानचिकीर्षया कदाचित्स्यात् ॥ २७३ ॥
प्रच्युतिरित्याशङ्कां परिहर्तुं सूत्रमेतदिह पठति ।
योऽसाविहोर्ध्वरेतोभावस्तद्भूत एष इह भवति ॥ २७४ ॥
तस्यातद्भावेऽस्ति प्रच्युतिरेव हि ततो न सा युक्ता ।
नियमात्तद्भूपाभावेभ्यो हि किल प्रतीयते चैवम् ॥ २७५ ॥
नियम इहाऽऽचार्यकुलेऽवसाद्यन्निति ततो ह्यरण्यमियात् ।
स ततो हि न पुनरेयादित्युपनिषदिति ह दृश्यते किंच ॥ २७६ ॥
आचार्येणेत्यादिस्मृतिरपि नियमं तमेतमुपदिशति ।
अपि च प्रथमाश्रममिह समाप्य स गृही भवेत्ततश्च बन्ती ॥ २७७ ॥
इत्यारोहपराणि ह्युपलभ्यन्ते वचांसि नान्यानि ।
न ह्येवं शिष्टानामाचाराः क्वचिदपि प्रदृश्यन्ते ॥ २७८ ॥
यच्चेह पूर्वकर्मानुष्ठानचिकीर्षयेत्युपन्यस्तम् ।
श्रेयान्स्वधर्म इति हि स्मरणाद्व्यायादयुक्तमेतत्स्यात् ॥ २७९ ॥
यो यं प्रति विहितः स्यात्स तस्य धर्मो भवेत्परं न्याय्यः ।
कर्तुं युक्तः सोऽयं धर्मस्य हि चोदनाप्रमाणत्वात् ॥ २८० ॥
न च रागादिवशेन प्रच्युतिरिह नियमशास्त्रतो बाधात् ।
जैमिनिसंप्रतिपत्तिः प्रदर्शिता पुनरिहात्र दाढर्याय ॥ २८१ ॥

न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

यदि नैष्ठिकः प्रमादादवकीर्णी स्यात्तदा हि किं तस्य ।
स्यादवकीर्णीत्युक्तं प्रायश्चित्तं न वेति संदेहे ॥ २८२ ॥
तत्र हि नेति तु युक्तं यदेतदधिकारलक्षणे कथितम् ।
प्रायश्चित्तवकीर्णी पशुरिति तदपि च न नैष्ठिकस्य स्यात् ॥ २८३ ॥
यस्मादास्त्रढो न्ते(नै)ष्ठिकमित्येषा स्मृतिस्तु तस्य पुनः ।
पातकमसमाधेयं ब्रूतेऽतः सा प्रतिक्रियां च पुनः ॥ २८४ ॥

वारयति येन श्रुध्येत्स आत्महेत्येवमन्तवाक्येन ।
उपकुर्वाणस्य पुनः पतनस्मरणं न तादृशं क्वापि ॥ २८५ ॥
तस्मात्प्रायश्चित्तं तदेतदुपपद्यते हि तस्यैव ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

।या अत्रैके ह्युपपातकमेव तदिति मन्यन्ते ॥ २८६ ॥
यन्नेष्टिकस्य गुरुद्वारादिभ्योऽन्यत्र तदवकीर्येत ।
तन्न महत्पातकमिह गुरुतल्पादिषु यतो न परिगणितम् ॥ २८७ ॥
उपकुर्वाणस्येव हि भवेदिदं तस्य नैष्टिकस्यापि ।
प्रायश्चित्तं येन द्वयोरपि न दृश्यते विशेषोऽत्र ॥ २८८ ॥
अशनवदिति तु निदर्शनमत्र यथा ब्रह्मचारिणो दैवात् ।
मधुमांसाशनयोगे व्रतलोपः स्यात्पुनश्च संस्कारः ॥ २८९ ॥
तद्विहापि स्याद्ये प्रायश्चित्तं न चेह वाञ्छन्ति ।
तेषां तु नोपलभ्यत इह मूलं किमपि ये च वाञ्छन्ति ॥ २९० ॥
तेषां तु पुनरित्युक्तं ह्यविशेषवचनमिह मूलम् ।
तस्मात्तस्यापि किल प्रायश्चित्तस्य भाव इह ॥ २९१ ॥
प्रायश्चित्ताभावे तद्भावे च प्रसिद्धिसाम्येऽपि ।
श्रुतिमूलतयाऽऽदत्तं युक्ता भावप्रसिद्धिरेवात्र ॥ २९२ ॥
इह पूर्वतन्त्रसंमतिमाविष्कर्तुं तदुक्तमिति तत्र ।
यवमयचरुवाक्ये किल यवशब्दो दीर्घशूकधान्येऽपि ॥ २९३ ॥
देशविशेषे च तथा प्रसिद्ध इति कस्य चरुरिह न्याय्यः ।
इति संदेहे वृद्धप्रयोगसाम्याद्विकल्पतः प्राप्तौ ॥ २९४ ॥
सूत्रं समेति तत्र ग्राह्या शास्त्रप्रसिद्धिरिह यस्मात् ।
धर्मज्ञानं शास्त्रात्तद्यत्रान्या इति स्फुटं तस्मात् ॥ २९५ ॥
धान्यविशेषोऽत्र यवश्चरुरिह तेनैव कार्य इत्युक्तम् ।
प्रायाश्चित्ताभावस्मरणं स्याद्यत्नगौरवापेक्षम् ॥ २९६ ॥
तद्वच्च भिक्षुवैखानसयोरपि तद्भवेद्वच्यवस्थातः ।
वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं चरेद्यथाशास्त्रम् ॥ २९७ ॥
द्वादशरात्रं स ततः प्रवर्धयेति महान्तमपि कक्षः ।
भिक्षुस्तु सोमवृद्धिविवर्जितमेतच्चरेद्यथाशास्त्रम् ॥ २९८ ॥

यश्च स्वशास्त्राविहितः संस्कारः सोऽपि तेन कर्तव्यः ।

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

यच्चोर्ध्वरेतसां हि प्रच्यवनं स्वांश्रमेभ्य इह तच्च ॥ २९९ ॥

यदि च महापातकमुपपातकमथवा भवेत्तथाऽप्येतत् ।

आरूढो नैष्ठिकमित्यादिस्मृतिनिन्दिता बहिष्कार्याः ॥ ३०० ॥

शिष्टैर्न हि शिष्टानामाचरणं तैः सह कचिद्दृष्टम् ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

चरितप्रायश्चित्तः संव्यवहार्य इति नियमशास्त्रस्य ॥ ३०१ ॥

नैष्ठिकविषये निन्दातिशयस्मृत्या यथैव बाधः स्यात् ।

यास्त्विह यदङ्गकर्ता स च भवति तदाश्रितस्य कर्तेति ॥ ३०२ ॥

गंस्य हि कर्तुः फलश्रवणतो भवेत्तथा बाधः ।

इह पुनरुपासनानि हि यान्येवाङ्गाश्रितानि किं तानि ॥ ३०३ ॥

ऋत्विक्कर्माण्यथवा यजमानस्यैव तानि कर्माणि ।

तत्र च यजमानस्यैवैतानीत्येतदेव युक्तं स्यात् ॥ ३०४ ॥

यस्माद्वर्षति हास्मै वर्षयतीत्यादिकं फलश्रवणम् ।

यजमानगामि दृष्टं न्याय्यं साङ्गप्रयोग एतस्य ॥ ३०५ ॥

अधिकृतभावादपि चैतस्याधिकृताधिकारभावाच्च ।

वर्षति हास्मै य उपास्त इति फलं कर्तृगामि दृष्टमिह ॥ ३०६ ॥

नन्वृत्विजोऽपि दृष्टं तदात्मनेवेतिवाक्य इति चन्न ।

तस्य च वाचनिकत्वात्फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वम् ॥ ३०७ ॥

स्वामिन एव स्यादित्यात्रेयो मन्यते किलाऽऽचार्यः ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

न स्वामिकर्तृकाणि ह्युपासनानीह किंतु तानि स्युः ॥ ३०८ ॥

ऋत्विक्कर्माणि परं स मन्यते ह्यौडुलोमिराचार्यः ।

साङ्गाय कर्मणे ऋत्विक्तस्मै यतः परिक्रियते ॥ ३०९ ॥

एतानि तत्प्रयोगान्तःपातीन्यधिकृताधिकारत्वात् ।

गोदोहनादिनियमवदृत्विग्भिस्तान्युपासनानीह ॥ ३१० ॥

निर्वर्त्यैरंस्तदिदं विज्ञानस्य श्रुतिः प्रदर्शयति ।

उद्गातृकर्तृकत्वं तं ह बक्रो दालभ्य एवमाद्या हि ॥ ३११ ॥

कर्त्राश्रयमेव फलं श्रूयत इति यच्च दर्शितं पूर्वम् ।
तदपि च न परार्थत्वादुत्विज इह भवति न स्वतन्त्रत्वम् ॥३१२॥
फलसंबन्धस्तस्य च वचनादन्यत्र नैव संघटते ।

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

यां वै कांचन यज्ञे ऋत्विज आशिषमिति श्रुतिश्चापि ॥ ३१३ ॥
यदिदमुपासनसाध्यं फलमिह यजमानगामि दर्शयति ।
कं ते कामम(मा) गायानीत्याद्येनैव वाक्यजातेन ॥ ३१४ ॥
तस्मादङ्गोपास्तीनामृत्विक्कर्तृकत्वमिति सिद्धम् ।
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥
आत्मानमिह विदित्वा पूर्वतना ब्राह्मणा हि संन्यस्य ॥ ३१५ ॥
भिक्षाचर्यं यस्माच्चरन्ति ते ब्राह्मणोऽधुना तस्मात् ।
पाण्डित्यं निर्विद्य च नियतं बाल्येन स खलु तिष्ठासेत् ॥ ३१६ ॥
बाल्यं पाण्डित्यं चोभयमपि निर्विद्य सोऽथ मुनिरेव ।
मौनममौनं च तथा निर्विद्य ब्राह्मणोऽथ भवतीति ॥ ३१७ ॥
बृहदारण्यकवाक्ये श्रुतमेवं तत्र भवति संदेहः ।
मौनं विधीयते किं न वेति न वेति युक्तमिह यस्मात् ॥ ३१८ ॥
विध्यवसानं बाल्येनेत्यस्मिन्हृश्यते न चान्यत्र ।
अथ मुनिरित्यत्र पुनर्न दृश्यते काऽपि विधिविभक्तिरसौ ॥ ३१९ ॥
तस्मादथ मुनिरित्ययमनुवादो भवति न खलु विधिरेषः ।
मुनिपाण्डित्यशब्दौ हि ज्ञानार्थाविवेकं केवलं तेन ॥ ३२० ॥
पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत एव च मौनमपि किल प्राप्तम् ।
किंचामौनं मौनं निर्विद्याथेत्यनन्तरं हीदम् ॥ ३२१ ॥
ब्राह्मण इति निर्दिष्टं न ब्राह्मण्यं विधीयते तत्र ।
येन प्रागेवैतत्प्राप्तं तेन प्रशंसनार्थं स्यात् ॥ ३२२ ॥
अथ मुनिरित्यप्येवं प्रशंसनार्थं समाननिर्देशात् ।
एवं प्राप्ते सहकार्यन्तरविधिरिति तदुत्तरं ब्रूते ॥ ३२३ ॥
विधिरेवाऽऽश्रयितव्यो विद्यासहकारिणोऽस्य मौनस्य ।
तदिदमपूर्वत्वादिह बाल्यं पाण्डित्यमिव हि विध्यर्हम् ॥ ३२४ ॥
पाण्डित्यमौनशब्दौ तुल्यार्थाविति न शङ्कनीयमिह ।
ज्ञानातिशयार्थोऽयं मननान्मुनिरिति यतोऽत्र मुनिशब्दः ॥ ३२५ ॥

व्युत्पत्तिबलाच्च मुनीनामप्यहमिति किल प्रयोगाच्च ।
 ननु परमाश्रमपर इह मुनिशब्दः श्रूयते हि गार्हस्थ्यम् ॥ ३२६ ॥
 आचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति वाक्य इति चेन्न ।
 वाल्मीकिर्मुनिपुंगव इत्यादौ तत्परत्वबाधेन ॥ ३२७ ॥
 इतराश्रमसंनिध्यात्परिशेषादुत्तमाश्रमस्तत्र ।
 परिगृह्यते स चायं प्रज्ञाप्राधान्यतो न सर्वत्र ॥ ३२८ ॥
 तस्माच्च बाल्यपाण्डित्यतस्तृतीयं हि मौनमिदमत्र ।
 ज्ञानातिशयात्मकमिह विधीयते यत्तु बाल्य एव विधेः ॥ ३२९ ॥
 पर्यवसानमिति न सत्तदपूर्वत्वाद्विधीयते मौनम् ।
 स्यान्मुनिरिति मौनस्य प्रकृते निर्वेदनीयताकथनात् ॥ ३३० ॥
 बाल्यादेरिव तस्य च विधेयताश्रयणमुचितमेव स्यात् ।
 तद्वत् इति संन्यासिन एव हि विद्यावतो भवेद्ग्रहणम् ॥ ३३१ ॥
 अथ भिक्षाचर्यमिति ह्यधिकारो येन तत्फलो वृष्टः ।
 ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्यतिशयमसौ किमेतेन ॥ ३३२ ॥
 स्यादत्र मौनविधिना पक्षेणेत्यत इदं सामानातम् ।
 यस्मिन्पक्षे ज्ञानातिशयमसौ भेददर्शनातिशयात् ॥ ३३३ ॥
 न प्राप्नोति हि तस्मिन्पक्षे विधिरेष स तामेति ।
 विध्यादिवद्यथैव च दर्शादिविधौ हि तस्य सहकारि ॥ ३३४ ॥
 अग्न्यन्वाधानादिकमखिलमपि विधीयतेऽङ्गजातं हि ।
 तेनाविधिप्रधाने वाक्येऽप्यस्मिन्विधीयते मौनम् ॥ ३३५ ॥
 इति बाल्यादिविशिष्टे सति कैवल्याश्रमे कुतो वेह ।
 छान्दोग्ये गृहिणैव ह्युपसंहारः कृतस्ततो भाति ॥ ३३६ ॥
 तद्विषय एव तस्याऽऽदर इति तत एतदुत्तरं पठति ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

अत्र तु विशेषणार्थो भवति तुशब्दो हि सूत्रमध्यस्थः ॥ ३३७ ॥
 एतस्य कृत्स्नभावो विशिष्यते येन भूरिकर्माणि ।
 यज्ञादीनि हि तं प्रति कर्तव्यतयोपदर्शितानि तथा ॥ ३३८ ॥
 इतराश्रमकर्माण्यपि तस्य यथासंभवं भवन्त्येव ।
 किंचाहिंसेन्द्रियसंयमनादीन्यपि च तस्य विद्यन्ते ॥ ३३९ ॥

तस्मादुपसंहारश्छान्दोग्ये नो विरुध्यते गृहिणः ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

मौनं गार्हस्थ्यमिति श्रुतिनिर्दिष्टौ यथाऽऽश्रमावेतौ ॥ ३४० ॥

एवं वनस्थगुरुकुलवासौ श्रुत्यैव दर्शितौ भवतः ।

तस्मादिहाऽऽश्रमाणां सर्वेषामपि समाननिर्देशात् ॥ ३४१ ॥

प्रतिपत्तिरत्र तेषां समुच्चयेनाथवा विकल्पेन ।

इतरेषामिति सूत्रे बहुवचनं यद्वयोः श्रुतं तच्च ॥ ३४२ ॥

भवति किल वृत्तिभेदापेक्षमनुष्ठातुभेदसापेक्षम् ।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

तस्माद्ब्राह्मण इति बृहदारण्ये श्रूयते हि यद्वाक्यम् ॥ ३४३ ॥

तत्रानुष्ठेयतया बाल्यं यच्च प्रदर्शितं तत्किम् ।

बालस्य भाव इति वा किंवा बालस्य कर्म बाल्यं स्यात् ॥ ३४४ ॥

तद्धितलभ्यस्य वयोवस्थारूपस्य बालभावस्य ।

इच्छातोऽनुष्ठातुमशक्यत्वाद्बालकर्म बाल्यं स्यात् ॥ ३४५ ॥

तद्बालचरितमुपपदमूत्रपूरीषत्वमन्यदथवा किम् ।

यद्वम्भर्षराहित्येनाऽऽन्तरभावशुद्धिरूपं स्यात् ॥ ३४६ ॥

इति संदेहे तत्र च बाल्यमिदं बालचरितमिति युक्तम् ।

यत्कामचारवादाशनोपपदमूत्रकृत्यमित्यादि ॥ ३४७ ॥

लोकप्रसिद्धमेतद्बाल्यं तद्ग्रहणमिह भवेद्युक्तम् ।

ननु कामचारताद्याश्रयणे पतितो भवेदसाविति चेत् ॥ ३४८ ॥

नासौ दोषो विद्याबलेन संन्यासिनः कदाचिदपि ।

वचनप्रामाण्यात्पशुहिंसादिष्विव हि दोषपरिहारात् ॥ ३४९ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूते बाल्यं नैवेह बालचरितमिति ।

इह बाल्यशब्दतः खल्वविरुद्धार्थं प्रतीयमानेऽपि ॥ ३५० ॥

तस्मिंश्च लभ्यमाने गत्यन्तरसंभवेऽपि वचनस्य ।

आपातप्रतिपत्त्या विध्यन्तरभङ्गकल्पनाऽनुचिता ॥ ३५१ ॥

यच्चप्रधानसहकारि स्यादङ्गं विधीयते तद्धि ।

संन्यासिनां प्रधानं श्रवणावृत्त्यादि परमनुष्ठेयम् ॥ ३५२ ॥

अङ्गीक्रियमाणेऽस्मिन्सकलेऽपि च बालचेष्टिते तेषाम् ।

न श्रवणादेरभ्यासस्तस्माद्बाल्यमान्तरो भावः ॥ ३५३ ॥

आश्रीयते प्ररूढेन्द्रियतादिकमिह तदेव बाल्यमिति ।
 चानाविष्कुर्वन्निति सूत्रे सूत्रकृत्यदर्शयति ॥ ३५४ ॥
 अध्ययनधार्मिकत्वादिभिरपरिख्यापयन्स्वमात्मानम् ।
 दम्मादिरहित एव हि यतिर्भवेदिति यथा ह्यसौ बालः ॥ ३५५ ॥
 नाऽऽत्मानमप्ररूढेन्द्रिय आविष्कर्तुमीहतेऽन्यत्र ।
 एवमसौ विद्वानपि भवेद्यदैवं तदाऽस्य वाक्यस्य ॥ ३५६ ॥
 उपपद्यते प्रधानोपकारकाङ्गप्रदर्शनार्थत्वम् ।
 उक्तं हि स्मृतिकारैर्यं च हि सन्तं न चाप्यसन्तं यम् ॥ ३५७ ॥
 नाश्रुतमपि न बहुश्रुतमपि न सुवृत्तं न चापि दुर्वृत्तम् ।
 वेद न कश्चन विद्वान्स एष इह गूढधर्ममाश्रित्य ॥ ३५८ ॥
 तदिदमविज्ञातव्रतमन्धजडादिवदसौ चरेदिति हि ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

विद्यासा तत्सर्वापेक्षेति सूत्रमारभ्य ॥ ३५९ ॥

अथचमवधारितमत्र पुनस्तत्फलात्मिका विद्या ।
 सिध्यन्ती किमिहैव हि जन्मनि सिध्यत्यमुत्र वा सिध्येत् ॥ ३६० ॥
 इति चिन्त्यते हि तत्र त्विहैव सा सिध्यतीति युक्तं स्यात् ।
 श्रवणादिपूर्विका या विद्या तामिह न कश्चिदपि पुरुषः ॥ ३६१ ॥
 सा जायताममुत्रेत्यभिसंधाय प्रवर्तते किंतु ।
 अस्मिन्नेव हि जन्मनि तामभिसंधाय तु प्रवर्तेत ॥ ३६२ ॥
 श्रवणादिषु तत्साधनयज्ञादिष्वपि च सिद्ध्ये तस्याः ।
 तस्मादिहैकमेव हि विद्याजन्मेत्यतस्त्विदं ब्रूते ॥ ३६३ ॥
 असति प्रतिबन्धे स्याद्विद्याजन्मैहिकं न चेतरथा ।
 श्रवणादिसाधनस्य प्रतिबन्धो यदि भवेदनेन पुनः ॥ ३६४ ॥
 प्रारब्धकर्मणा संजातविपाकेन तत्र न हि सा स्यात् ।
 यदि कर्मणा न तेन प्रतिबन्धः स्यान्द्भवेदिहैवैषा ॥ ३६५ ॥
 भवतीह देशकालनिमित्तोपनिपातवशत एतस्य ।
 प्रारब्धस्योपस्थितविपाकता कर्मणो न चान्यस्मात् ॥ ३६६ ॥
 एकस्य कर्मणः किल विपाचकानि हि भवन्ति यान्यत्र ।
 तान्येवान्यस्यापि हि विपाचकानीति नायमेकान्तः ॥ ३६७ ॥

यस्माद्विरुद्धफलदान्यपि चानेकानि तानि कर्माणि ।
 शास्त्रमपि कर्मणोऽस्य हि फलमिदमेवेति तु प्रदर्शयति ॥ ३६८ ॥
 न हि देशं कालं वा निमित्तभेदमपि तस्य कीर्तयति ।
 साधनवीर्यविशेषादेवाऽऽविर्भवति कस्यचिच्छक्तिः ॥ ३६९ ॥
 तत्प्रतिबन्धात्कस्यचिदतीन्द्रिया सा हि कुण्ठिता भवति ।
 ननु विद्यायामस्यामविशेषेणाभिसंधिरिह न भवेत् ॥ ३७० ॥
 इह वाऽप्यमुत्र वा मे विद्या स्यादिति कथं तदिति चेन्न ।
 अभिसंधिरयमकिंचित्करो हि तस्य च निरङ्कुशत्वेन ॥ ३७१ ॥
 श्रवणादिसाधनैरिह विद्या येयं जनिष्यमाणा स्यात् ।
 सा विद्या पुनरत्र प्रतिबन्धक्षयमपेक्ष्य जायेत ॥ ३७२ ॥
 श्रवणायापीति श्रुतिरपि दुर्बोधत्वमात्मनो ब्रूते ।
 मुनिरेव वामदेवः प्रतिबुबुधे ब्रह्ममावमिह गर्भे ॥ ३७३ ॥
 इति कथयन्ति श्रुतयस्तस्माज्जन्मान्तरीयसाधनतः ।
 जन्मान्तरेऽपि विद्योत्पत्तिरियं भवति सप्रमाणैव ॥ ३७४ ॥
 न हि गर्भस्थस्यैहिकमपि विद्यासाधनं भवेत्किंचित् ।
 भगवद्गीतासु स्मृतिषु यथोक्तं प्रपञ्चितं बहुधा ॥ ३७५ ॥
 अप्राप्य योगसंसिद्धिमिति स खल्वर्जुनेन पृष्टः सन् ।
 भगवान्स वासुदेवोऽन हि कल्याणकृदितीदमारभ्य ॥ ३७६ ॥
 तस्यैव पुण्यलोकप्राप्तिमतः सत्कुलप्रसूतिं च ।
 अभिधाव तत्र तमिति प्रक्रम्यानेकजन्मसंसिद्धः ॥ ३७७ ॥
 याति ततोऽसौ परमां गतिमित्युक्तार्थमेव दर्शितवान् ।
 तस्माद्विद्या येयं सा चेहामुत्र वाऽपि जायेत् ॥ ३७८ ॥
 सेयं हि जायमाना प्रतिबन्धक्षयमपेक्ष्य जायेत ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

इह च यथा हि मुमुक्षोर्विद्यासाधनकृतावलम्बस्य ॥ ३७९ ॥
 साधनवीर्यविशेषाद्विद्यारूपे फले हि पूर्वोक्ते ।
 ऐहिकपारत्रिकफलभावकृतः किल भवेद्विशेषोऽयम् ॥ ३८० ॥
 एवं मुक्तिफलेऽप्युत्कर्षनिकर्षप्रयुक्त इह काश्चित् ।
 न विशेषप्रतिनियमो यस्मादेका हि मुक्त्यवस्थेयम् ॥ ३८१ ॥

अवधार्यते किलेयं वेदान्तेष्वेवमेव सर्वेषु ।
 एकात्मिका यतः सा ब्रह्मैव हि भवति मुक्त्यवस्थेयम् ॥ ३८२ ॥
 न ब्रह्मणो ह्यनेकाकारत्वं तस्य चैकलिङ्गत्वात् ।
 अस्थूलमनण्वह्रस्वमिति तथैवैष नेति नेत्यात्मा ॥ ३८३ ॥
 नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यदिति चैवमपराऽपि ।
 ब्रह्मैवेदमिति श्रुतिरिदं सर्वमिति चैवमन्याऽपि ॥ ३८४ ॥
 एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृत इति श्रुतिश्चान्या ।
 यत्र त्वस्येत्येताः प्रथयन्त्येतस्य निर्विशेषत्वम् ॥ ३८५ ॥
 किंच यदेतद्विद्यासाधनमत्र स्ववीर्यवैशेष्यात् ।
 आसञ्जयेद्विशेषं कमपि च विद्यात्मके फले स्वीये ॥ ३८६ ॥
 न हि विद्याफलमुक्तौ मुक्तिफलं खल्वसाध्यमिह यस्मात् ।
 यद्ब्रह्म नित्यसिद्धं तदेव विद्यैकसमधिगम्यमिति ॥ ३८७ ॥
 असकृत्प्रपञ्चितं न हि परविद्यायां विशेष इह कश्चित् ।
 स्यादुत्कर्षनिकर्षात्मको निकृष्टा हि न खलु सा विद्या ॥ ३८८ ॥
 या परमुत्कृष्टा स्यात्सा विद्या भवति सा च मुक्तिफला ।
 तस्यां खलु विद्यायां चराचरोत्पत्तिलक्षणोऽतिशयः ॥ ३८९ ॥
 भवतु तथाऽपि न मुक्तावतिशय एवंविधो हि कश्चिदपि ।
 विद्याभेदाभावाच्च च विद्याफलमपीह भिन्नं स्यात् ॥ ३९० ॥
 कर्मफले खलु भेदः स्यादेव हि कर्मणामनेकत्वात् ।
 न तथा मुक्तिफलायां विद्यायामस्ति कश्चिदपि भेदः ॥ ३९१ ॥
 विद्यासु सगुणविषयासु च सति गुणयोगभेदतो भेदे ।
 तत्र यथास्वं फलभेदोऽसौ स्यात्कर्मणामिवायं हि ॥ ३९२ ॥
 उपदिशति श्रुतिरेवं यथा यथोपासते तथैवेति ।
 इह निर्गुणविद्यायां गुणविरहान्नास्ति कश्चिदपि भेदः ॥ ३९३ ॥
 न हि गतिरधिकाऽस्तीति स्मृतिरप्यर्थं यथोक्तमुपदिशति ।
 तदवस्थावधृतेरितिपदस्य सूत्रेऽत्र योऽयमभ्यासः ।
 अध्यायपरिसमाप्तिं विद्योतयति परं समञ्जसं सकलम् ॥ ३९४ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां तृतीयसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ ३९५ ॥
 तत्र चतुर्थे पादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ ३९६ ॥

भाष्यार्थरत्नमाला वैयासिकसूत्रजालसंग्रथिता ।

भृगवति करुणासिन्धौ समर्पिता जयतु जगति निरवद्या ॥३९७॥

इति भाष्यार्थरत्नमालायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः

पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थाध्यायः ॥

तत्र चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये साधनमखिलं निरूप्य तस्य फलम् ।

एतस्मिन्नध्याये निरूप्यते तेन हेतुफलभावः ॥ १ ॥

अध्याययोर्द्वयोरपि संगतिरत्र च फलप्रसङ्गेन ।

उत्क्रान्तिरर्चिरादिकमार्गश्च विचार्यते तथैवेह ॥ २ ॥

श्रुत्युपदिष्टं साधनमपि संन्यासादि चिन्तितं पूर्वम् ।

अर्थापत्त्यभिगम्यावृत्त्यादिकमत्र चिन्त्यतेऽध्याये ॥ ३ ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

प्रायेण साधनाश्रयविचार एष प्रवर्तितः पूर्वम् ।

अस्मिन्पुनरध्याये फलाश्रयः सोऽयमागमिष्यति हि ॥ ४ ॥

अन्यच्च चिन्तयिष्यति यच्चात्र पुनः प्रसङ्गतः प्राप्तम् ।

प्रथमं तु साधनाश्रयविचारशेषं तमेतमनुसरति ॥ ५ ॥

द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इतीह वेदवाक्यानि ।

एवं तमेव धीरो विज्ञायेत्यादिकानि वाक्यानि ॥ ६ ॥

भूयांसि श्रूयन्ते तत्रावतरत्ययं हि संदेहः ।

श्रुतिवचनैरेतैः किं सकृदात्मप्रत्ययोऽत्र कर्तव्यः ॥ ७ ॥

उपदिश्यतेऽथवाऽसावावृत्त्यैव हि किमत्र कर्तव्यः ।

तत्र च सकृदेवासौ कर्तव्य इतीदमेव युक्ततमम् ॥ ८ ॥

सकृदपि कृते हि शास्त्रं सफलार्थं स्याद्यथा प्रयाजादौ ।

श्रुतिवचनेष्वावृत्तिः क्वचिदपि न श्रूयते यतस्तस्मात् ॥ ९ ॥

तस्यां क्रियमाणायां कृतो भवेदिह परं ह्यशास्त्रार्थः ।

नन्वत्रासकृदुपदेशा एव श्रुतिषु हि प्रतीयन्ते ॥ १० ॥

श्रोतव्यो मन्तव्यस्तथा निदिध्यासितव्य इत्येवम् ।
 सत्यं तथाऽपि यावच्छब्दमिहाऽऽवर्तयेत्सकृच्छ्रवणम् ॥ ११ ॥
 मननं सकृदेव निदिध्यासनमेवं न चातिरिक्तं स्यात् ।
 सकृदुपदेशो वेदोपासीतेत्यादिके हि नाऽऽवृत्तिः ॥ १२ ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूते ह्यावृत्तिरवश्यमत्र कार्येति ।
 दर्शनसाधनविषयोऽसकृदुपदेशोऽत्र दृश्यते यस्मात् ॥ १४ ॥
 श्रोतव्यो मन्तव्यस्तथा निदिध्यासितव्य इत्येवम् ।
 सोऽन्वेष्टव्य इति श्रुतिरप्यावृत्तिं हि सूचयत्यत्र ॥ १४ ॥
 नन्विह यावच्छब्दं प्रत्ययमावर्तयेद्वितीहोक्तम् ।
 मेवं दर्शनपर्यवसानानि श्रवणमननपूर्वाणि ॥ १५ ॥
 स्युः साधनानि दृष्टार्थानि भवन्ति हि परं तदावृत्त्या ।
 तण्डुलनिष्पत्त्यवसानान्यवघातादिसाधनानि यथा ॥ १६ ॥
 अपि ओपासनमपि यद्यच्च निदिध्यासनं तदेतदपि ।
 नियतावृत्तिगुणैव क्रिया भवेन्मानसी हि याऽन्तःस्था ॥ १७ ॥
 लोके हि गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त एवमादौ हि ।
 स ह्येवमुच्यते यो गुर्वादींस्तत्परोऽनुवर्तेत ॥ १८ ॥
 प्रोषितनाथा ध्यायति पतिमित्यादौ निरन्तरस्मरणा ।
 या सोत्कण्ठा हि पतिं प्रत्येवं साऽभिधीयते लोके ॥ १९ ॥
 दृष्टश्च विद्युपास्त्योरव्यतिरेकेण च प्रयोगो हि ।
 वेदान्तोऽपि विदिनोपक्रमोपास्तिनोपसंहरति ॥ २० ॥
 यस्तद्वेदेत्यादौ विदिना चोपक्रमोऽयमुपलब्धः ।
 यां देवतामुपास्स इति ह्युपसंहारिरुपास्तिना दृष्टा ॥ २१ ॥
 एतच्च हंसवाक्यं यस्तद्वेदेति दर्शितं तत्र ।
 यद्वेद स खलु रैको रैकादन्योऽपि यश्च तद्वेद ॥ २२ ॥
 तत्प्राणतत्त्वविद्याफले हि सर्वमपि चान्तरेव स्यात् ।
 एवं मया स रैको ह्युत्कृष्टत्वेन कथित इति वचनम् ॥ २३ ॥
 हंसं प्रति हंसान्तरवचनं जानश्रुतिस्तदाकर्ण्य ।
 गत्वा रैकं राजा प्रोवाचानु म इतीदमिह वाक्यम् ॥ २४ ॥
 एतां हि रैकविदितां हे भगवो मेऽनुशाधि हीत्येवम् ।
 एवमुपक्रमोपास्तिना हि विदिनोपसंहृतं तत्र ॥ २५ ॥

श्रुत्वन्तरे मनो ब्रह्मेत्यादौ पुनरिहोपसंहारः ।
 एवं वेदेति तथोपासीतेति ह्युपक्रमो दृष्टः ॥ २६ ॥
 सगुणस्य निर्गुणस्य च साक्षात्कारे भवेदिहाऽऽवृत्तिः ।
 सिद्धा श्रौती दृष्टार्था च तथा श्रवणमननयोरेवम् ॥ २७ ॥
 सकृदुपदेशेष्वपि चेदावृत्तिः सेयमसकृदुपदेशे ।
 इह च न सिध्येत्कस्मात्तस्मादावृत्तिरत्र युक्तैव ॥ २८ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गमपि दर्शयति तामावृत्तिं तदिदमत्र विज्ञानम् ।
 उद्गीथविषयकं प्रस्तुत्याऽऽदित्योऽयमेष उद्गीथः ॥ २९ ॥
 इत्येतदेकपुत्रत्वात्मकदोषेण खल्विहापोद्य ।
 रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयेति कौषीतकिः स्वपुत्रमिदम् ॥ ३० ॥
 विदधद्बहुपुत्रत्वाय च रश्मिबहुत्वविषयविज्ञानम् ।
 सिद्धवदेवाऽऽवृत्तिं सर्वेषु प्रत्ययेषु दर्शयति ॥ ३१ ॥
 तत्सामान्यात्प्रत्ययसामान्ये सिध्यतीयमावृत्तिः ।
 नन्वावृत्तिः साध्यफलेष्वेव प्रत्ययेषु युक्ता स्यात् ॥ ३२ ॥
 तत्साध्यं हि फलं किल तत्रैव स्यान्न चेह संभवति ।
 यन्नित्यमुक्तरूपं [ब्रह्म परं ज्ञायते विशुद्धं हि ॥ ३३ ॥
 तत्सकृदुपदेशेन च यतो हि नित्यापरोक्षता तस्य ।
 ननु च सकृच्छ्रवणेन ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिरिह न स्यात् ॥ ३४ ॥
 क्रियमाणायामप्यावृत्तौ दुर्वार एव दोषोऽयम् ।
 ननु केवलं हि वाक्यं साक्षात्कारे न साधकं किंतु ॥ ३५ ॥
 तदिदं हि युक्त्यपेक्षं ब्रह्मात्मत्वापरोक्षजनकं स्यात् ।
 इति चेत्तर्ह्यावृत्त्यानर्थक्यं किंच साऽपि युक्तिरिह ॥ ३६ ॥
 सकृदेव हि प्रयुक्ता स्वमर्थमनुभावायितुमलं भवति ।
 अथ युक्त्या वाक्येन ज्ञानं सामान्यैविषयमेव स्यात् ॥ ३७ ॥
 न विशेषविषयकं तद्यथाऽस्ति हृदि भे महच्च शूलमिति ।
 वाक्याच्च गात्रकम्पनलिङ्गादपि शूलमात्रसंज्ञावम् ॥ ३८ ॥
 प्रतिपद्यते किलाऽन्यो न विशेषं कमपि चानुभवति यथा ।
 शूले स तद्विशेषानुभवोऽविद्यानिवर्तको भवति ॥ ३९ ॥

आवृत्तिरेतदर्थं स्यादिति चेदेवमपि च दोषः स्यात् ।
 तावन्मात्रे क्रियमाणे विज्ञानोदयो यतो न भवेत् ॥ ४० ॥
 योऽसौ सकृत्प्रयुक्ताभ्यामेताभ्यां हि शास्त्रयुक्तिभ्याम् ।
 नैवावगम्यतेऽसौ शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्याम् ॥ ४१ ॥
 न हि शक्यतेऽवगन्तुं तस्माद्यद्यत्र शास्त्रयुक्तिभ्याम् ।
 प्रतिपाद्यते विशेषो यदि वा सामान्यमुभयथाऽपि पुनः ॥ ४२ ॥
 एते सकृत्प्रयुक्ते स्वफलं कुरुतो न किञ्चिदावृत्त्या ।
 एते हि शास्त्रयुक्ती सकृत्प्रयुक्ते हि कस्यचित्पुंसः ॥ ४३ ॥
 नोत्पादयतोऽनुभवं कदाऽपि चेति तु न शक्यते वक्तुम् ।
 येन विचित्रप्रज्ञाः प्रतिपत्तारो भवन्ति लोकेऽस्मिन् ॥ ४४ ॥
 अपि चानेकांशयुते सामान्यविशेषवति पदार्थे हि ।
 अवधानेनैकेनैकमंशमन्येन चान्यमंशमपि ॥ ४५ ॥
 अवधारयति हि लोके यथैव दीर्घप्रपाठकग्रहणे ।
 तत्राभ्यासः सफलः स्यान्नैवं निर्विशेषचिन्मात्रे ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मण्यनुभूत्युदये तस्मादावृत्तिरनुचितैवात्र ।
 इति चेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति भवेद्य ईदृक्स्यात् ॥ ४७ ॥
 सकृदुक्तमेव तत्त्वमसीति ब्रह्मानुभवितुमिह शक्तः ।
 यस्तु न शक्नोति पुनस्तं प्रति युक्तैव हीयमावृत्तिः ॥ ४८ ॥
 तत्र च्छान्दोग्ये तत्त्वमसीति श्वेतकेतुमुपदिश्य ।
 स हि भूय एव मा भगवानिति परिचोद्यमान एव पुनः ॥ ४९ ॥
 उद्दालको हि तत्तच्छङ्कायाः कारणं निराकृत्य ।
 नवकृत्वस्तत्त्वमसीत्येवं हि श्वेतकेतुमाचख्यौ ॥ ५० ॥
 ननु सकृदुक्तं तत्त्वमसीति न शक्नोति तदनुभावयितुम् ।
 यदि तर्हि नैव शक्यति तदेव चाऽऽवर्त्यमानमपि वाक्यम् ॥ ५१ ॥
 इति चेन्नासौ दोषो दृष्टे न ह्यनुपपन्नमिह किञ्चित् ।
 दृश्यत एव सकृच्छ्रुतवाक्यान्मन्दप्रतीतमर्थं हि ॥ ५२ ॥
 आवर्तयंस्तमेव हि सम्यक्प्रतिपद्यमान इह लोके ।
 अपि च यदेतत्तत्त्वमसीति तदेतत्त्वमर्थरूपस्य ॥ ५३ ॥
 इह तत्पदार्थमावं ब्रूते किल तत्पदेन च प्रकृतम् ।
 सद्ब्रह्मेक्षितुं जगतः कारणमभिधीयते हि तच्च पुनः ॥ ५४ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं हि ।
 तन्नाजादिपदैर्जन्मादिविकारा निवर्तिता एवम् ॥ ५५ ॥
 अस्थूलादिपदैर्हि स्थौल्याद्या अपि निवर्तिता एवम् ।
 विज्ञानादिपदैरपि चैतन्याद्यात्मकत्वमस्योक्तम् ॥ ५६ ॥
 व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवरूप इह योऽयम् ।
 सोऽयं हि तत्पदार्थो वेदान्ताभिज्ञसुप्रसिद्धो हि ॥ ५७ ॥
 एवं त्वमर्थ एष श्रोतुर्देहप्रदेशमारभ्य ।
 प्रत्युक्तया च चेतनरूपतया चावधारितो भवति ॥ ५८ ॥
 प्रतिबद्धावेतौ द्वावेषामज्ञानसंशयाद्यैः सः ।
 तेषां तत्त्वमसीति प्रमां जनयितुं सकृन्न शक्नोति ॥ ५९ ॥
 येन पदार्थज्ञानायत्तं वाक्यार्थगोचरं ज्ञानम् ।
 तेन पदार्थविवेकायैव च तान्प्रत्यवश्यमेष्टव्यः ॥ ६० ॥
 सोऽयं हि शास्त्रयुक्त्यभ्यासो यद्यपि निरंश एवाऽऽत्मा ।
 सत्यं तथाऽपि तस्मिन्देहेन्द्रियविषयवेदनारूपम् ॥ ६१ ॥
 अध्यारोपितमेतद्ब्रह्मंशत्वं हि तत्र चैकेन ।
 अवधानेनैकांशं तथाऽपरेणापरं त्वपोहति हि ॥ ६२ ॥
 इति तु क्रममित्येषा प्रतिपत्तिः परमसाधनं ह्यस्याः ।
 स्यादात्मप्रतिपत्तेरित्याबुद्धिर्हि तत्र सफलैव ॥ ६३ ॥
 येषां निपुणमतीनां न प्रतिबन्धोऽस्ति संशयाज्ञानैः ।
 ते शक्नुवन्ति सकृदुक्तमपि च वाक्यार्थमेतमनुभवितुम् ॥ ६४ ॥
 स्यादेवाऽऽनर्थक्यं तान्प्रति तत्र च न चेयमुपदिष्टा ।
 सकृदुत्पन्नात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयेत्तेषाम् ॥ ६५ ॥
 ननु यदि कस्यचिदेवं प्रतिपत्तिस्तर्हि युक्तमिदमखिलम् ।
 दृष्ट्वा दुःखित्वादिप्रतिपत्तिर्बलवती हि सर्वस्य ॥ ६६ ॥
 प्रतिपद्येत कथं वा दुःखित्वादेरभावमिति चेन्न ।
 दुःखित्वाद्यभिमानो योऽसौ देहाभिमानवन्मिथ्या ॥ ६७ ॥
 प्रत्यक्षमेव तदिदं देहे केनापि पीड्यमाने हि ।
 अहमेव पीडितोऽस्मीत्येवं मिथ्याभिमान इह दृष्टः ॥ ६८ ॥
 बाह्येष्वपि पुत्रादिष्वेवं संतप्यमानगात्रेषु ।
 संतप्तोऽस्म्यहमेवेत्यध्यारोपोऽयमिह यथा दृष्टः ॥ ६९ ॥

स्वात्मनि दुःखित्वाद्यभिमानो मिथ्याप्रतीतिरेव तथा ।
 बहिरुपलभ्यत एतच्चैतन्याद्दुःखितादि नैवान्तः ॥ ७० ॥
 दुःखित्वादेर्यस्मादनुवृत्तिर्दृश्यते न सौषुप्ते ।
 चैतन्यस्य सुषुप्तावप्यनुवृत्तिं समामनन्तीह ॥ ७१ ॥
 बृहदारण्यकवाक्ये पश्यन्वैतन्न पश्यतीत्यादौ ।
 तस्माच्च सकलदुःखविवर्जितचैतन्यरूप एवाहम् ॥ ७२ ॥
 इत्ययमात्मानुभवो भवेन्न चाऽऽत्मानमेवमनुभवतः ।
 अवाशिष्यते हि किमपि च कृत्यमितीयं श्रुतिः प्रदर्शयति ॥ ७३ ॥
 किं प्रजयेत्याद्या सा विदुषः कर्तव्यविरहमुपदिशति ।
 यस्मात्स्वरतिरिति स्मृतिरपि कृत्याभावमस्य दर्शयति ॥ ७४ ॥
 यस्य त्वात्मानुभवो नैवं जायेत झटिति तं प्रति हि ।
 उक्तानुभवायाऽऽवृत्त्यभ्युपगम एष भवति सफलोऽत्र ॥ ७५ ॥
 वाक्यार्थात्प्रच्याव्य च नैवाऽऽवृत्तौ प्रवर्तयेदेनम् ।
 नैवोद्वहन्ति कन्यां परमाता(र्था)यैव केवलं वृद्धाः ॥ ७६ ॥
 यः पुनरत्र नियुक्तः कर्तारं मन्यते स्वमात्मानम् ।
 तस्य ब्रह्मप्रत्ययविपरीतप्रत्ययो भवेन्नियतः ॥ ७७ ॥
 यो वाक्यार्थमतत्प्रतिभावान्मतिमान्द्यतो जिहासेत्तु ।
 तस्यैतस्मिन्नर्थे यथैव मनसो भवेत्स्थिरीकारः ॥ ७८ ॥
 आवृत्त्यादौ वाचोयुक्त्या तमिमं प्रवर्तयेत्तस्मात् ।
 आवृत्तिर्युक्तैव हि परचिषये प्रत्ययेऽपि तदुपाये ॥ ७९ ॥
 आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

यः शास्त्रोक्तविशेषण इह परमात्मा निरूपितः स हि किम् ।
 अहमित्येव ग्राह्यः किंवा ग्राह्यो मदन्य एवेति ॥ ८० ॥
 संप्रति विचार्यते नन्वत्र कथं संशयोऽयमवतरति ।
 अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतिवाक्यैरैक्यमेतयोरिति हि ॥ ८१ ॥
 निर्णीतमेव पूर्वं शब्दादेवेति सूत्र इति चेन्न ।
 मुख्योऽयमात्मशब्दो भवति किल प्रत्यगात्मपरतायाम् ॥ ८२ ॥
 जीवेशयोरभेदे तत्परता स्यान्न चैतयोर्भेदे ।
 उपलभ्यते हि भेदः श्रुत्या प्रत्यक्षतस्तयोरत्र ॥ ८३ ॥
 तस्मादयमात्मेति श्रुतेर्हि गौणार्थता परं युक्ता ।
 अत इह शङ्का युक्ता तत्र च युक्तः स एष पक्षः स्यात् ॥ ८४ ॥

मत्स्वामीति ग्राह्यः परमात्मा नाहमिति यतश्चासौ ।
 अपहतपाप्मा भवति हि विपरीतगुणो यतश्च शारीरः ॥ ८५ ॥
 यदि चेशः संसारी निरीशता तत्र भवति दुर्वारा ।
 शास्त्रानर्थक्यमपि स्यात्संसार्येव यदि च परमात्मा ॥ ८६ ॥
 तर्ह्यधिकारिविलोपादनर्थकं शास्त्रमुभयथैव स्यात् ।
 तस्मादिह भेदस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ ८७ ॥
 प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनां तादात्म्यभावेनेयं स्यात् ।
 संसारिणः परात्मा कदाचिदपि नेह भवति मुख्यात्मा ॥ ८८ ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूते ह्यात्मेति ग्राह्य इह परात्मेति ।
 यस्मादिह जाबालाः परमात्मप्रकरणे तमात्मानम् ॥ ८९ ॥
 त्वं वा अहमस्मीति ह्युपगच्छन्त्येनमात्मभावेन ।
 अन्ये तथैव चाहं ब्रह्मास्मीत्यादिना पठन्त्यत्र ॥ ९० ॥
 इत्यात्मत्वोपगमात्पश्यन्ति ग्राहयन्ति चाप्येनम् ।
 आत्मत्वेनैव परात्मानं वेदान्तवाक्यजालानि ॥ ९१ ॥
 एष त आत्मा सर्वान्तर इत्यादीनि चैवमन्यानि ।
 एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति तथेदमपि स आत्मेति ॥ ९२ ॥
 तत्त्वमसीत्यादीनि च वाक्यानि ग्राहयन्ति चाऽऽत्मतया ।
 प्रतिमान्यायेनेदं प्रतीकदर्शनमितीह यच्चोक्तम् ॥ ९३ ॥
 तच्च न वाक्यस्यास्य च वैरूप्याद्वैणताप्रसङ्गाच्च ।
 यत्र प्रतीकदृष्टिः सकृदेव हि तत्र वचनमेतत्स्यात् ॥ ९४ ॥
 तच्च मनो ब्रह्माऽऽदित्यो ब्रह्मेत्यादि दृश्यते वाक्यम् ।
 त्वं वा अहमस्मीति त्वमस्यहमितीह दृश्यन्ते चैतत् ॥ ९५ ॥
 तस्मादिह प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेद एव स्यात् ।
 किंचेह भेददृष्ट्यपवादपराः श्रुतय एव दृश्यन्ते ॥ ९६ ॥
 अथ योऽन्या[मुपास्ते] ह्यन्योऽसावन्य इति तथैवेयम् ।
 मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्याद्या भेदमपवदन्त्येताः ॥ ९७ ॥
 नान्योन्यात्मत्वं स्याद्विरुद्धगुणयोरितीह यच्चोक्तम् ।
 नासौ दोषो मिथ्याज्ञाननिमित्ता विरुद्धगुणतेयम् ॥ ९८ ॥
 यच्चोक्तमीश्वराभावः स्यादिति दूषणं न चैतत्स्यात् ।
 शास्त्रप्रामाण्यादप्यनभ्युपगमाच्च नेह तद्भवति ॥ ९९ ॥

प्रतिपाद्यते न संसार्यात्मत्वं किल परात्मनः किंतु ।
 संसारिणो हि संसारित्वापोहेन चेश्वरात्मत्वम् ॥ १०० ॥
 एतावदेव नान्यत्स्यादत्र प्रतिपिपादयिषितं हि ।
 एवं सत्यद्वैतेश्वरस्य चापहतपाप्मतादिगुणः ॥ १०१ ॥
 सिध्येच्छारीरस्य तु विपरीतगुणत्वमत्र मिथ्येति ।
 उभयं व्यवस्थितं स्याद्यदपि ह्यधिकार्यभाव इत्युक्तम् ॥ १०२ ॥
 प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति च तदपीह परिहृतं भवति ।
 प्रागात्मतत्त्वबोधात्संसारित्वं भवेदिहैतस्य ॥ १०३ ॥
 प्रत्यक्षादिव्यवहारोऽपि च संसारविषय एव स्यात् ।
 दर्शयति प्रत्यक्षाद्यभावमस्य प्रबोधसमये हि ॥ १०४ ॥
 यत्र त्वस्येत्याद्या श्रुतिरेषा ननु यदा प्रबोधे हि ।
 प्रत्यक्षाभावश्चेच्छ्रुतेरभावोऽपि न कुत इति चेन्न ॥ १०५ ॥
 इष्टत्वाद्वात्र पिताऽपितेत्युपक्रम्य दर्शितश्रुत्या ।
 वेदा अवेदा इत्यादिना श्रुतेरप्यभाव इह यस्मात् ॥ १०६ ॥
 कस्यायमप्रबोधो य एष संसारमूलमिति चेन्न ।
 यस्त्वं पृच्छसि तस्यैवेति वदामः पुनर्यदा त्वेवम् ॥ १०७ ॥
 अहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या स्यात्कथमिहाप्रबोध इति ।
 यद्येवं प्रतिबुद्धस्त्वमपि न कस्यचिदिहाप्रबोधः स्यात् ॥ १०८ ॥
 यदपि ह्यविद्यया खलवात्मन एतस्य सद्वितीयत्वात् ।
 अद्वैतानुपपत्तिर्दोष इतीह प्रजल्पितं कैश्चित् ॥ १०९ ॥
 तदपि च सर्वस्यानिर्वचनीयत्वेन परिहृतं भवति ।
 तस्मात्परमात्मन्यात्मेत्येव मनो दधीत नेतरथा ॥ ११० ॥
 प्रत्यक्षाद्यैर्यद्यपि विरोधावधृतिर्यतः समाधौ हि ।
 स्यात्केवलाऽन्तरङ्गा तस्मात्तत्संगतिर्भवेदत्र ॥ १११ ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

इह च मनो ब्रह्मेत्याकाशो ब्रह्मेति चैवमादीनि ।
 आदित्यो ब्रह्मेति च नाम ब्रह्मेति चैवमादीनि ॥ ११२ ॥
 अध्यात्मं त्वधिदैवं प्रतीकविषयाण्युपासनानीह ।
 श्रयन्ते तत्रायं संदेहः स्यादुपासनेष्वेषु ॥ ११३ ॥

कर्तव्यः किमिहाऽऽत्मग्रहो न वेतीह भवति युक्तोऽयम् ।
 तेष्व्वात्मग्रह एव ब्रह्म परं श्रुतिषु चाऽऽत्मभावेन ॥ ११४ ॥
 येन प्रसिद्धमेव हि किंच मनःप्रभृतयः प्रतीकाश्च ।
 ब्रह्मविकारास्तेन ब्रह्मत्वे चाऽऽत्मताऽपि तेषां स्यात् ॥ ११५ ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूते प्रतीकवर्गे न चाऽऽत्ममतिरिति हि ।
 व्यत्यस्याऽऽत्मत्वेनाऽऽकलयेत्स उपासको न चेमानि ॥ ११६ ॥
 ब्रह्मविकारत्वेन ब्रह्मत्वादात्मतेति यच्चोक्तम् ।
 तदिदमयुक्तं यस्मात्प्रतीकविलयप्रसङ्ग इह भवति ॥ ११७ ॥
 यद्ब्रह्मणा स्वरूपैक्यमिह विकारस्य न खलु तद्युक्तम् ।
 यदि तद्वाधेनैक्यं प्रतीकबाधादुपास्तिविधिबाधः ॥ ११८ ॥
 स्यादेवं चेत्तस्य च कुतः प्रतीकत्वमात्ममतिरपि वा ।
 कर्तव्यादेरनिराकरणेनोपासनाविधिर्भवति ॥ ११९ ॥
 तद्वाधेन ब्रह्मण आत्मत्वं दर्शितं हि पूर्वत्र ।
 अत्र किल बाधमूलब्रह्मैक्यज्ञानमेतदालम्ब्य ॥ १२० ॥
 एतेषु च प्रतीकेष्वहंग्रहोपास्तिकल्पनाऽनुचिता ।
 यस्मादुपासकोऽयं समः प्रतीकैर्न तत्र चाऽऽत्ममतिः ॥ १२१ ॥
 न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतररूपता कदाऽपि स्यात् ।
 तस्मादिह प्रतीकेष्व्वात्ममतिं न स कदाचिदपि कुर्यात् ॥ १२२ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

तेष्वेवोदाहरणेष्वयमपरः संशयो भवत्येवम् ।
 ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किमिहाऽऽदित्यादिदृष्टयः किंवा ॥ १२३ ॥
 आदित्यादिष्वेवाध्यसितव्या ब्रह्मदृष्टिरियमिति हि ।
 आदित्यो ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादौ हि दृश्यते चैतत् ॥ १२४ ॥
 सामानाधिकरण्यं ह्यादित्यब्रह्मशब्दयोस्तत्र ।
 तदिदं सामानाधिकरण्यं नैवाऽऽसं भवेदनयोः ॥ १२५ ॥
 ब्रह्मादित्यादिपदानामर्थान्तरपरत्वमिह यस्मात् ।
 गौरश्च इति न सामानाधिकरण्यं कदाचिदपि भवति ॥ १२६ ॥
 ब्रह्मादित्यादिषु ननु दृष्टो हि प्रकृतिविकृतिमावोऽयम् ।
 तेन च सामानाधिकरण्यं स्यान्मृच्छराववत्तेषाम् ॥ १२७ ॥
 इति चेद्विकारविलये प्रकृतिसामानाधिकरणता युक्ता ।
 स्यादिह ततः प्रतीकामावः परमात्मवाक्यमेतत्स्यात् ॥ १२८ ॥

एवं चेदत्र पुनर्बाध्येतोपासनाधिकारोऽयम् ।
 व्यर्थमिह परिमितविकारोपादानं यदेदृशं यस्मात् ॥ १२९ ॥
 बहुरयमिह वैश्वानर इत्यादिषु किल यथैव चान्यत्र ।
 संभावितेऽन्यदृष्ट्यध्यासे क्वाध्यस्यते हि किं दृष्टिः ॥ १३० ॥
 इति संदेहे तत्रानियमो न्याय्यः प्रतीयते यस्मात् ।
 शास्त्रं हि किञ्चिदपि वा नियामकं नोपलभ्यते चात्र ॥ १३१ ॥
 अथ वा ब्रह्मण्यादित्यादीनां दृष्टयो भवेयुरिह ।
 ब्रह्मोपासितमेवं सत्यादित्यादिदृष्टिभिर्भवति ॥ १३२ ॥
 फलवद्ब्रह्मोपासनमिति किल दृष्टा हि शास्त्रमर्यादा ।
 यस्मादादित्यादिषु न युज्यते ब्रह्मदृष्टिरित्येवम् ॥ १३३ ॥
 प्राप्ते ह्यादित्यादिषु युक्तेह ब्रह्मदृष्टिरिति वक्ति ।
 उत्कर्षेणाऽऽदित्यादयो हि दृष्टा भवन्ति यद्येवम् ॥ १३४ ॥
 उत्कृष्टदृष्टिरध्यसितव्या हि निकृष्टवस्तुनीत्येवम् ।
 लोकन्यायो दृष्टः क्षत्तरि दृष्टा हि राजदृष्टिरियम् ॥ १३५ ॥
 अनुगन्तव्यः सोऽयं विपर्यये प्रत्यवाय एव स्यात् ।
 नैव हि निकृष्टदृष्ट्यध्यासे न निकृष्टतां गतस्यास्य ॥ १३६ ॥
 श्रेयःसाधनता स्यादुत्कृष्टस्याप्युपास्यमानस्य ।
 शास्त्रप्रामाण्यान्ननु न ह्यत्र प्रत्यवायशङ्का स्यात् ॥ १३७ ॥
 न्यायेन लौकिकेन च दृष्टिस्त्वेषा नियन्तुमिह युक्ता ।
 यस्मादेषा दृष्टिः शास्त्रीयाऽतो न दोष इति चेन्न ॥ १३८ ॥
 निर्णीते शास्त्रार्थे यदुक्तमेतत्तदेवमेव स्यात् ।
 संदिग्धे किल तस्मिंस्तं निर्णेतुं हि लौकिको न्यायः ॥ १३९ ॥
 आश्रयणीयो भवति हि न विरोधः स्यात्कुतश्चिदप्यत्र ।
 उत्कृष्टविषयदृष्ट्यध्यासे तेनावधार्यमाणे हि ॥ १४० ॥
 न निकृष्टदृष्टिभ्यस्यात्र पुनः प्रत्यवायमुपगच्छेत् ।
 इति युज्यते हि किंचाऽऽदित्यमनोविद्युदादिशब्दानाम् ॥ १४१ ॥
 प्राथम्याच्च स्यादिह मुख्यार्थत्वं यतो भवेदेवम् ।
 तैः स्वार्थवृत्तिकैरवरुद्धायां प्रथमतो धियामस्याम् ॥ १४२ ॥
 पश्चादवतारो हि ब्रह्मपदस्य च मुख्यया वृत्त्या ।
 सामानां यं स्यादिति तद्दृष्टिरेव विहिताऽत्र ॥ १४३ ॥

किंच ब्रह्मपदस्येतिपरत्वेनैष नैव युक्तोऽर्थः ।
 ब्रह्मेत्युपास्त इति च ब्रह्मेत्यादेश एवमादौ हि ॥ १४४ ॥
 उच्चारयन्ति सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमिह शुद्धान् ।
 आदित्यादीञ्शब्दांस्ततो यथा शुक्तिकं हि रजतमिति ॥ १४५ ॥
 प्रत्येतीत्यादौ किल शुक्तिपरो भवति शुक्तिकाशब्दः ।
 रजतप्रतीतिलक्षक एवासौ तत्र रजतशब्दः स्यात् ॥ १४६ ॥
 अत्रापि तान्प्रतीयाद्ब्रह्मेति तु गम्यते हि वाक्यार्थः ।
 किंचेह वाक्यशेषोऽप्यादित्यादीनुपास्यमानान्धि ॥ १४७ ॥
 एवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्यादिना प्रदर्शयति ।
 ब्रह्मोपासनमिह खलवादरणीयं फलार्थमिति यदपि ॥ १४८ ॥
 तदयुक्तमेव यस्मादादित्यादेरुपास्यतावगमः ।
 ब्रह्मैव दास्यते फलमत्रातिथ्याद्युपासनेषु यथा ॥ १४९ ॥
 यस्मात्परमात्माऽसौ सर्वाध्यक्षो भवेत्स फलदाता ।
 फलमत उपपत्तेरित्यस्मिन्सूत्रे प्रपञ्चितं चैतत् ॥ १५० ॥
 तस्योपास्यत्वं तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतीकेषु ।
 प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनां तदिहोपपन्नमेवास्य ॥ १५१ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

इह च य एवासौ तपतीति च लोकेषु पञ्चविधमिति च ।
 एवं सप्तविधं सामोपासीतेतिवाक्यदृष्टेषु ॥ १५२ ॥
 इयमेवर्गग्निः सामेत्यादिश्रुतिनिर्दिशितेष्वपि च ।
 अङ्गाश्रितेषु तत्तदुपासननिवहेषु संशयोऽयं स्यात् ॥ १५३ ॥
 आदित्यादाबुद्धीथादीनां दृष्टयो भवेयुरिह ।
 किंवोद्धीथादिष्ववादित्यादीनां हि दृष्टयः स्युरिति ॥ १५४ ॥
 इह नियमकारणस्यानुपलम्भादनियमो भवेद्युक्तः ।
 न ह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कृष्टतेयमुपलब्धा ॥ १५५ ॥
 अपहतपाप्मत्वादिकगुणयोगादखिलकारणत्वाच्च ।
 आदित्यादिभ्यो हि ब्रह्मोत्कृष्टं भवेन्न चेहापि ॥ १५६ ॥
 आदित्योद्धीथादीनां तु विकारत्वधर्मसामान्यात् ।
 नैवेह कश्चिदस्त्युत्कर्षविशेषावधारणे हेतुः ॥ १५७ ॥
 अथवा नियमेनैवोद्धीथादीनां हि दृष्टयः स्युरिह ।
 आदित्यादाबुद्धीथाद्या हि यतश्च कर्मरूपाः स्युः ॥ १५८ ॥

फलदायिनी हि शक्तिः कर्मण एवेति शास्त्रमुपदिशति ।
 उद्गीथाद्यात्मतयाऽप्यादित्याद्या उपास्यमाना हि ॥ १५९ ॥
 उद्गीथाद्यात्मकतां नीताः फलहेतवो भविष्यन्ति ।
 इयमेवर्गग्निः सामेत्यादौ दृश्यते तथैवैतत् ॥ १६० ॥
 एतस्यामुच्यध्यूहं सामेत्यादि यच्च वाक्यमिह ।
 ऋक्छन्देन हि तत्र च पृथिवीं निर्दिशति सामशब्देन ॥ १६१ ॥
 अग्निं च स हि पृथिव्यग्न्योरेवर्त्सामदृष्टिपक्षे स्यात् ।
 ऋक्साम्नोः पुनरनयोर्न खलु पृथिव्यग्निदृष्टिपक्षेऽपि ॥ १६२ ॥
 क्षत्तरि हि राजदृष्टिनिमित्तादुपचर्यते कदाचिदसौ ।
 तत्र किल राजशब्दो न तथैव क्षत्तृशब्द इह राज्ञि ॥ १६३ ॥
 ऋक्सामयोर्यदि स्यादत्र पृथिव्यग्निदृष्टिरेव तदा ।
 नैव पृथिव्यग्न्योरयमुक्त्सामपदप्रयोग इह युक्तः ॥ १६४ ॥
 लोकेषु पञ्चविधमिति दृष्ट्वा लोकेषु सप्तमी हि तया ।
 हिंकारप्रतिहारप्रस्तावोद्गीथनिधनभेदेन ॥ १६५ ॥
 पञ्चविधस्य च साम्नो लोकेषूपस्यताप्रतीतिः स्यात् ।
 एतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतमिति चैवमेव स्यात् ॥ १६६ ॥
 प्रथमं निर्दिष्टेष्वादित्यादिषु चरमभागनिर्दिष्टम् ।
 ब्रह्माध्यसितव्यमिति प्रपञ्चितं तत्प्रधानवाक्ये हि ॥ १६७ ॥
 एवमिहापि पृथिव्यादय एते प्रथमतो विनिर्दिष्टाः ।
 हिंकाराद्याश्चरमं पृथिवी हिंकार एवमाद्यास्तु ॥ १६८ ॥
 श्रुतिषु ततोऽनङ्गेष्वदित्यादिष्वङ्गमतिरिति प्राप्ते ।
 ब्रूते ह्यङ्गेष्वेतेष्वत्राऽऽदित्यादिमतय एवेति ॥ १६९ ॥
 एवं चेदुपपन्नं फलहेतुत्वं यदत्र विद्यायाः ।
 उद्गीथादिषु संस्क्रियमाणेष्वेतेषु मतिभिरेताभिः ॥ १७० ॥
 श्रुतिरिह कर्मसमृद्धिं दर्शयति यदेव विद्ययेत्याद्या ।
 ननु संनिवृत्तकर्माङ्गद्वारापेक्षमेव यत्र फलम् ॥ १७१ ॥
 भवति ह्युपासनानां तत्र फलप्राप्तये तदङ्गानाम् ।
 स्यादेवोपास्यत्वं पुनरिह कर्माङ्गमेतदनपेक्ष्य ॥ १७२ ॥
 यानि च लोकादिफलान्युपासनानि श्रुतानि वेदेषु ।
 सोऽयमुपास्यविवेकस्तत्र कथं स्यादितिह नाऽऽशङ्क्यम् ॥ १७३ ॥

यस्मात्कर्माधिकृतस्यैवैतदुपासनाधिकारः स्यात् ।
 यद्वत्स्वतन्त्रपशुफलगोदोहनरूपकर्मजं हि फलम् ॥ १७४ ॥
 अङ्गद्वारापेक्षं भवति तथैव ह्युपासनेष्वपि ।
 लोकादिफलेष्वपि किल कर्माङ्गद्वारतः फलं भवति ॥ १७५ ॥
 तस्मादङ्गानामेव हि सर्वत्राप्युपास्यमानत्वम् ।
 उत्कर्षानवधृत्या स्यादत्रानियम इति तु यत्तन्न ॥ १७६ ॥
 येनाऽऽदित्यादीनां फलात्मकत्वाद्भवेद्विहोत्कर्षः ।
 कर्मात्मकेभ्य उद्गीथादिभ्यः किल स चायमुपपन्नः ॥ १७७ ॥
 श्रुतिषु यतः कर्मफलं ह्यादित्यप्राप्तिलक्षणं दृष्टम् ।
 अपि चोद्गीथमुपासीतेति प्रक्रम्य तमिममुद्गीथम् ॥ १७८ ॥
 तस्मिन्नेवाऽऽदित्यादीनां दृष्टीरिहोपवर्णयति ।
 यच्चाप्यादित्यादय एवोद्गीथादिदृष्टिभिश्चेह ॥ १७९ ॥
 स्युर्यद्युपास्यमानास्ते हि तदा कर्मभावमालम्ब्य ।
 दास्यन्ति फलमिहेत्येतदयुक्तमुपासनस्य कर्मत्वात् ॥ १८० ॥
 स्वत एव तस्य सिद्धं फलवत्त्वं न प्रयत्नसाध्यं तत् ।
 किंचोद्गीथादीनामादित्याद्यात्मना हि दृष्टानाम् ॥ १८१ ॥
 सिद्धे कर्मात्मत्वे तदपूर्ववदेव नेह वक्तव्यम् ।
 एतस्यामुच्यध्युढं सामेत्यत्र भवति लाक्षणिकः ॥ १८२ ॥
 यश्च पृथिव्यग्न्योरयमृक्सामपदप्रयोग इह दृष्टः ।
 क्वचिदपि च संनिकृष्टेन तु संबन्धो हि लक्षणाबीजम् ॥ १८३ ॥
 क्वचिदपि च विप्रकृष्टेनापि स्यादेष लक्षणाबीजम् ।
 गङ्गापदस्य तीरे भवति हि सा संनिकृष्टयोगेन ॥ १८४ ॥
 अग्निर्बहुरित्यादावाग्निगतो यः शुचित्वरूपगुणः ।
 तद्वत्तारूपपरं पदार्थयोगेन भवति सा तत्र ॥ १८५ ॥
 एतस्यामुच्यध्युढं सामेत्यत्र तद्वदेवैषा ।
 तत्रक्सामपदाभ्यां स्वार्थद्वष्टव्यतादियोगेन ॥ १८६ ॥
 स्याल्लक्षणा पृथिव्यग्न्योरेवक्सामिशब्दयोरनयोः ।
 तस्मादुच्यध्युढं सामेति च मुख्ययोः पृथग्रहणात् ॥ १८७ ॥
 एतस्यामुच्यध्युढं सामेति हि पुनस्तयोर्ग्रहणे ।
 स्यात्पौनरुक्त्यमत इह तद्दृष्ट्यालम्बनत्वयोगेन ॥ १८८ ॥

संनिहितयोः पृथिव्यग्न्योरव हि तत्पदप्रयोगः स्यात् ।
 ध्वेयार्थलक्षणाऽपि प्रतीकवाचकपदस्य दृष्टैव ॥ १८९ ॥
 राज्ञि क्षत्तृपदं प्रयुज्यते कारणात्कुतश्चिदपि ।
 इयमेवर्षग्निरिति ह्युचोऽवधारयति तदिह पृथिवीत्वम् ॥ १९० ॥
 अत्र पृथिव्या ऋक्त्वेऽवधार्यमाणे त्वियं ह्युगेवेति ।
 स्यादक्षरविन्यासः किंच य एवमिति वाक्यशेषेऽपि ॥ १९१ ॥
 उपसंहृतमङ्गाश्रितमिह न पृथिव्याश्रयं हि विज्ञातम् ।
 लोकेषु पञ्चविधमिति यद्यपि लोकेषु सप्तमी दृष्टा ॥ १९२ ॥
 सामन्येव हि लोका अध्यस्येरंस्तथाऽपि तद्वाक्ये ।
 सामोपासीतेति द्वितीयया चावगम्यते साम्नः ॥ १९३ ॥
 येनोपास्यत्वमिदं यदि लोकानामुपास्यता तत्र ।
 सामात्मना हि लोकान्स उपासीतेति योजना कार्या ॥ १९४ ॥
 तत्र श्रुतद्वितीयासप्तम्योर्भङ्गकल्पना कार्या ।
 तदपेक्षया हि केवलसप्तम्या एव भङ्ग इह युक्तः १९५ ॥
 लोकात्मना हि सामोपासीतेतौह योजना कार्या ।
 इह च तृतीयैवैका परिकल्प्या भवति सप्तमीस्थाने ॥ १९६ ॥
 पूर्वत्रोभयभङ्गस्तथोभयं कल्पनीयमेव पुनः ।
 एतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतमिति चैवमेवेह ॥ १९७ ॥
 व्याख्येयं यत्र पुनस्तुल्या ह्युभयत्र च द्वितीयैव ।
 अथ खत्वमुमादित्यं सप्तविधमिति श्रुतिप्रदेशेषु ॥ १९८ ॥
 तत्रापि खलु समस्तस्य च साम्न उपासनं तु साध्विति हि ।
 साम्नः पञ्चविधस्य च सप्तविधस्याप्युपास्यतावगमात् ॥ १९९ ॥
 सामन्येवाऽऽदित्यादेरध्यासः स्यान्न वैपरीत्येन ।
 पृथिवी हिंकार इति प्रथितं यच्चोपलभ्यते वाक्यम् ॥ २०० ॥
 हिंकारोद्देशेन च यदि पृथिवीत्वं विधीयते तत्र ।
 उद्देश्यवाचकस्य प्राथम्यापत्तिरिति न शङ्क्यमिह ॥ २०१ ॥
 पञ्चविधस्य च साम्नो हिंकारादेरुपास्यताकथनात् ।
 उद्देश्यत्वे सिद्धे योजनया पूर्वभाविताह स्यात् ॥ २०२ ॥
 तस्मादुद्गीथादिष्वेवाऽऽदित्यादिमतय इति सिद्धम् ।

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसंश्रितानामुपासनानां हि कर्मतन्त्रत्वात् ॥ २०३ ॥

नैवाऽऽसनादिचिन्ता न तत्त्वबोधेऽपि वस्तुतन्त्रत्वात् ।
 किं त्वेषा चिन्ता खल्वितरेषूपपासनेषु भवति परम् ॥ २०४ ॥
 तिष्ठन्नासीनो वाऽथ वा शयानोऽपि वा प्रवर्तेत ।
 उत नियमेनाऽऽसीनो वाऽयं तेऽब्रुवति परं भवेदेषा ॥ २०५ ॥
 तत्रोपासनमखिलं भवति यतो मानसं ततश्चेह ।
 देहस्थितेरनियमे प्राप्ते तस्योत्तरं ब्रवीतीदम् ॥ २०६ ॥
 आसीन एव सततमुपासीत यतश्च भवति तत्तस्य ।
 येन समानप्रत्ययसंततिरूपं ह्युपासनं तदिदम् ॥ २०७ ॥
 एतत्कथंचिदपि वा न गच्छतो धावतोऽपि वा भवति ।
 गत्यादयो हि मनसो भवन्ति विक्षेपकारिणो यस्मात् ॥ २०८ ॥
 एवं हि तिष्ठतोऽपि च मनो भवेद्देहधारणव्यग्रम् ।
 तेन न सूक्ष्मनिरीक्षणसमर्थमेतत्तथा शयानस्य ॥ २०९ ॥
 निद्रासमागमेनाभिभूयते किल मनो यतस्तस्मात् ।
 आसीनस्य परं स्यादेवंजातीयदोषपरिहारः ॥ २१० ॥
 तेनोपासनमेतत्स्यादासीनस्य न हि तदन्यस्य ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

ध्येयार्थो हि समप्रत्ययसंतानरूप एवेह ॥ २११ ॥
 निश्चेष्टेष्वेकार्थासक्तमनोवृत्तिषूपपन्नोऽयम् ।
 एवमचञ्चलदृष्टिषु दृष्टोऽन्येषूपचर्यमाणोऽयम् ॥ २१२ ॥
 ध्यायति बकस्तथैव प्रोषितबन्धुरिति चैवमादौ हि ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अपि च ध्यायतिवादो योऽसौ हि ध्यायतीव पृथिवीति ॥ २१३ ॥
 स खलु पृथिव्यादिव्वचलत्वमपेक्ष्यैव केवलं भवति ।
 आसीनकर्म तदिदमुपासनमित्यस्य लिङ्गमेतत्स्यात् ॥ २१४ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

अपि च स्मरन्ति शिष्टा आसनमत्र ह्युपासनाङ्गतया ।
 भगवद्गीतासु स्मृतिषु शुचौ देश इति समारम्भ्य ॥ २१५ ॥
 अत एव पद्मकाश्यासनभेदा योगशास्त्रनिर्दिष्टाः ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

यद्वादिहाऽऽसननियमस्तथैव दिग्देशकालभेदेषु ॥ २१६ ॥

अस्ति हि कश्चिन्नियमः किंवा नास्तीति भवति संदेहः ।
 प्रायेण वैदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनतः ॥ २१७ ॥
 अत्रापि स्यान्नियमः कश्चिदिति भ्रममिमं निराकुरुते ।
 यस्यां दिशि देशे वा काले वैकाग्रता भवेन्मनसः ॥ २१८ ॥
 सौकर्येण स चायं तत्रोपासीत नियतभावेन ।
 प्राच्यां दिशि पूर्वाह्ने प्राचीनप्रवण एवमादीनाम् ॥ २१९ ॥
 अभवणादत्र पुनर्भनसस्त्वेकाग्रताविशेषाच्च ।
 नन्वामनन्ति केचिद्विशेषमपि किल समे शुचाविति हि ॥ २२० ॥
 तत्र च शुचिप्रदेशे समे तथा शर्कराग्निसिकताद्यैः ।
 शब्दजलाधारैरपि विवर्जिते किंच चित्तरमणीये ॥ २२१ ॥
 चक्षुष्पीडारहिते गुहानिवाताश्रये प्रयुञ्जीत ।
 इत्युपदिष्टं तेन च विरुद्धमेतदिति चेन्न दोषोऽयम् ॥ २२२ ॥
 दिग्देशादिविशेषाः श्रुत्या यद्यपि निरूपितास्तदपि ।
 तेषु न नियम इति श्रुतिरेव ब्रूते मनोनुकूल इति ॥ २२३ ॥
 दर्शयितुमिह सुहृद्भावेनाऽऽचार्येण कृतमिदं सूत्रम् ।

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आवृत्तिः सर्वोपास्तिषु कर्तव्येति वर्णितं पूर्वम् ॥ २२४ ॥
 तत्र च यानि हि सम्यग्दर्शनफलकान्युपासनानि स्युः ।
 तानि च फलपर्यवसानान्यवघातादिवद्यतस्तेषाम् ॥ २२५ ॥
 आवृत्तिकालनियमो ज्ञातो न हि तत्स्वदर्शने कार्ये ।
 निष्पन्ने सति यत्नान्तरमिह किंचिदपि शासितुं शक्यम् ॥ २२६ ॥
 अनियोज्यब्रह्मात्मप्रतिपत्तौ शास्त्रविषयताबाधात् ।
 किंत्वभ्युदयार्थानि हि यानीहोपासनानि तेष्वेषा ॥ २२७ ॥
 भवति हि चिन्ता किंचित्कालमिमं प्रत्ययं किमावर्त्य ।
 विसृजेत्किंवा यावज्जीवमिहाऽऽवर्तयेत्तमेतमिति ॥ २२८ ॥
 तत्र च युक्तं किंचित्कालमिमं प्रत्ययं समभ्यस्य ।
 विसृजेदिति यस्मादावृत्तिविशिष्टस्य भवति कृत एव ॥ २२९ ॥
 एवं प्राप्ते ह्याप्रायणात्तमावर्तयेदिति ब्रूते ।
 यदि चाऽऽप्रायणमेतं प्रत्ययमावर्तयेत्तदा तस्य ॥ २३० ॥

अन्त्यप्रत्ययवशतो निष्पन्नं स्याददृष्टरूपफलम् ।
 जन्मान्तरफलजनकान्यपि कर्माणीह यानि तान्यपि च ॥ २३१ ॥
 प्रायणकाले प्राप्तव्यफलस्फूर्तिं समाक्षिपन्ति किल ।
 श्रुतिरपि चेह सविज्ञानो भवतीति प्रदर्शयत्येवम् ॥ २३२ ॥
 यदिह फलस्फुरणं भावनामयं स्यात्तदेव विज्ञानम् ।
 विज्ञानं स्फुरितं तत्फलं सविज्ञान एव यात्येषः ॥ २३३ ॥
 तत्सहितस्य फलस्फूर्त्यनन्तरं लीयते मनः प्राणे ।
 प्राणश्चोदानात्मकजीवयतः सन्सहैव मनसा तम् ॥ २३४ ॥
 संकल्पितं हि लोकं नयतीति निरूपितं किल श्रुत्या ।
 किंचेह तृणजलूकानिदर्शनान्यपि च दर्शयन्त्येवम् ॥ २३५ ॥
 यदिदं हि भावनामयमेव हि विज्ञानमभिहितं श्रुत्या ।
 तुल्यप्रत्ययसंतत्यात्मकमावृत्तिरूपमेतत्स्यात् ॥ २३६ ॥
 प्रतिपत्तव्यफलस्फुरणात्मानः प्रत्यया हि ये चेह ।
 आप्रायणात् एते परमावर्त्याः स्युरिति तु सिद्धं स्यात् ॥ २३७ ॥
 किंच स यावत्कतुरस्मादित्याद्या श्रुतिश्च या चेह ।
 सा हि प्रायणकाले दर्शयति प्रत्ययानुवृत्तिमिमाम् ॥ २३८ ॥
 यं यं वाऽपीत्याद्या स्मृतिरप्युक्तार्थमेव दर्शयति ।
 या चेह सोऽन्तवेलायामिति देहावसानसमयेऽपि ॥ २३९ ॥
 अक्षितमस्यच्युतमासि तथैव हि प्राणसंमितमसीति ।
 मन्त्रत्रयसंस्मरणं चाऽऽदिश्योपासकस्य सम्यग्निह ॥ २४० ॥
 कर्तव्यशेषमेवं श्रावयति श्रुतिरियं तदाऽप्यस्य ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषवि-

नाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

अत्र ह्युपासकानां यथाऽन्तसमयेऽपि चास्ति कर्तव्यम् ॥ २४१ ॥
 न तथाऽऽत्मविदामेषामिति जीवन्मुक्तिमत्र दर्शयति ।
 एवं तृतीयशेषं विचार्य सम्यक्समापिते तस्मिन् ॥ २४२ ॥
 संप्रति परात्मविद्याफलं प्रति किलोपजायते चिन्ता ।
 ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं हि यच्च दुरितमिह ॥ २४३ ॥
 तत्क्षीयते न वेति हि संदेहे तत्र युक्तमेतत्स्यात् ।
 यस्मात्कर्म फलार्थं फलं ह्यदत्त्वा न च क्षयोऽस्य स्यात् ॥ २४४ ॥

फलदायिनी हि शक्तिः श्रुत्यैवास्यावगम्यते सा हि ।
 उपभोगमन्तरेण च यद्यपवृज्येत कर्मणः शक्तिः ॥ २४५ ॥
 श्रुतिरिह कदर्थिता स्यात्स्मृतिरपि नाभुक्तमेवमाद्या हि ।
 नन्वेवं चेत्प्रायश्चित्तादीनामनर्थकत्वं स्यात् ॥ २४६ ॥
 इति चेत्प्रायश्चित्तादीनां नैमित्तिकत्वमेव स्यात् ।
 गृहदाहेष्ट्यादिवदिह यथाऽऽहिताग्नेर्गृहेऽग्निना दग्धे ॥ २४७ ॥
 दाहात्मके निमित्ते सत्यग्रय इति किलेष्टिरुपदिष्टा ।
 दोषात्मके निमित्ते प्रायश्चित्तं भवेदिहापि तथा ॥ २४८ ॥
 किंचेह दोषसंयोगेन विधानात्कथंचिदेषाम् ।
 प्रायश्चित्तादीनां दोषक्षपणार्थता भवेन्नेह ॥ २४९ ॥
 न हि परविद्यायामिह दोषक्षपणार्थताविधिः कश्चित् ।
 ननु यदि विदुषः कर्मक्षयोऽयमिह नाभ्युपेयते तर्हि ॥ २५० ॥
 कर्मफलस्यावश्यं भोक्तव्यत्वाद्भवेदनिर्मोक्षः ।
 इति चेन्नासौ दोषो मोक्षः स्याद्देशकालसापेक्षः ॥ २५१ ॥
 न क्षीयतेऽस्य दुरितं फलं ददात्येव कर्म विदुषोऽपि ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते तदधिगमे भवति दुरितविलय इति ॥ २५२ ॥
 ब्रह्माधिगमे सत्ययोरुत्तरपूर्वयोरुभौ भवतः ।
 अश्लेषश्च विनाशस्तत्र स्यादुत्तरस्य चाश्लेषः ॥ २५३ ॥
 पूर्वस्यास्य विनाशस्तद्व्यपदेशाद्भवेदसावेवम् ।
 संभाव्यमानदुरितानभिसंबन्धं किलास्य विदुषो हि ॥ २५४ ॥
 व्यपदिशति पुष्करपलाश आप इत्यादिका श्रुतिश्चेह ।
 तत्र किल पद्मपत्रे न श्लिष्यन्ते यथा इमा आपः ॥ २५५ ॥
 न श्लिष्यते तथैव हि परात्मविदि कर्म पापमित्युक्तम् ।
 व्यपदिशति नाशमन्या विदुषः पूर्वार्जितस्य दुरितस्य ॥ २५६ ॥
 अग्नौ प्रोतमिषीकातूलं यद्वत्प्रदूयते सकलम् ।
 एवंविदः प्रदूयन्ते पाप्मान इति तद्यथेत्याद्या ॥ २५७ ॥
 व्यपदिशति श्रुतिरन्या भिद्यत इति किल यथोक्तमेवार्थम् ।
 यच्चो नुपभुक्तफलस्यास्य च कर्मणः क्षये कथिते ॥ २५८ ॥
 शास्त्रं कदर्थितं स्यादित्येतन्नेह दूषणं भवति ।
 नैवेह कर्मणोऽस्य च शक्तिः फलदायिनी निराक्रियते ॥ २५९ ॥

किंत्विह सा परविद्याबलेन विरुद्धा न किञ्चिदार्जयति ।
 इति तु वदामः शास्त्रं व्याप्रियते शक्तिसत्त्वमात्रेण ॥ २६० ॥
 न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपीतीह सकलमनवद्यम् ।
 न हि कर्म क्षीयत इत्येतत्स्मरणं भवेदिहोत्सर्गः ॥ २६१ ॥
 यत्र खलु नापवादस्तत्रोत्सर्गो न वैपरीत्येन ।
 इष्यत एव प्रायश्चित्तादिभिरस्य कर्मणो नाशः ॥ ६२ ॥
 सर्वं पाप्मानं तरतीति श्रुतिरपि किलैवमुपदिशति ।
 यत्तु प्रायश्चित्तादीनि च नैमित्तिकानि हीत्युक्तम् ॥ २६३ ॥
 तदसत्तेषां दोषनिवृत्तिफलत्वेन विधिनियुक्तत्वात् ।
 संभवति हि मुख्यफले गौणफलार्थत्वकल्पनाऽनुचिता ॥ २६४ ॥
 यत्पुनरुक्तं दोषक्षयमुद्दिश्य च यथा विधानमिह ।
 प्रायश्चित्तादीनां न तथा विद्याविधानमिह चेति ॥ २६५ ॥
 नैतद्विद्यत एव हि विधानमिह सगुणविषयविद्यासु ।
 तत्रैश्वर्यप्राप्तिः पाप्मनिवृत्तिः फलं हि निर्दिष्टम् ॥ २६६ ॥
 इह च तयोरविवक्षाकारणविरहादवश्यमेतत्स्यात् ।
 पाप्मप्रहाणपूर्वकमैश्वर्यप्राप्तिरूपफलमासाम् ॥ २६७ ॥
 यद्यपि परविद्यायां न दृश्यते तद्विधानमेवमपि ।
 स्यादत्राकर्त्रात्मप्रबोधतो दुरितकर्मविलयोऽसौ ॥ २६८ ॥
 अश्लेष इति च कर्मस्वागामिषु कर्तृतां न यातीति ।
 दर्शयति यद्यपि स्यादतीतकर्मस्विहास्य कर्तृत्वम् ॥ २६९ ॥
 मिथ्याज्ञानबलेन हि तथाऽपि विदुषोऽस्य विद्यया परया ।
 मिथ्याज्ञानापगमे कारणनाशाच्च तानि कर्माणि ॥ २७० ॥
 नश्यन्त्येव हि तेषां विनाशकथनं यदत्र तद्युक्तम् ।
 ब्रह्माविदिह किल यस्माद्यद्ब्रह्माकर्तृभोक्तृचिन्मात्रम् ॥ २७१ ॥
 अवगच्छति तदहमिति स्वात्मानं कर्तृभोक्तृतारहितम् ।
 जानाति पूर्वमपि वा भविष्यति च वर्तमानसमयेऽपि ॥ २७२ ॥
 नो विपरीतं जानात्यतोऽस्य मोक्षोपदेश उपपन्नः ।
 कथमन्यथा विनाशश्चिरसंचितकर्मणां भवेदस्य ॥ २७३ ॥
 नापीह देशकालनिमित्तापेक्षो भवेदसौ मोक्षः ।
 यदि कर्मफलबदेव स्यान्मोक्षस्तर्ह्यनित्य एव स्यात् ॥ २७४ ॥

कर्मफले हि परोक्षे युक्ता देशाद्यपेक्षता नेह ।

अपरोक्षत्वात्तस्माद्ब्रह्माधिगमे हि भवति दुरितलयः ॥ २७५ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे शास्त्रव्यपदेशतो(ता)ऽस्य निर्दिष्टा ।

ज्ञाननिमित्तावश्लेषविनाशौ केवलस्य दुरितस्य ॥ २७६ ॥

इह शास्त्रीयो धर्मो ब्रह्मज्ञानं च भवति शास्त्रीयम् ।

तेन च विरोधविरहान्न तद्विनाश इति पुनरिहाऽऽशङ्क्य ॥ २७७ ॥

तामपनेतुं पूर्वाधिकरणनयमेव चातिदिशतीह ।

सुकृतस्य कर्मणो विज्ञाननिमित्ताविमावुभौ भवतः ॥ २७८ ॥

दुरितस्येवाश्लेषविनाशौ फलजनकता समा यस्मात् ।

किंच ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वात्कर्मणोऽस्य तौ युक्तौ ॥ २७९ ॥

श्रुतिरियमुभे उ ह वैत्याद्या सुकृतस्य दुष्कृतस्यैव ।

नाशं व्यपदिशति हि किंचाकर्त्रात्मप्रबोधरूपस्य ॥ २८० ॥

इह सुकृतदुरितयोरुभयोरपि लयकारणस्य तुल्यत्वात् ।

क्षीयन्ते चास्येति श्रुतिवाक्यस्याविशेषतः श्रवणात् ॥ २८१ ॥

यत्रापि पाप्मशब्दः केवल उपलभ्यते हि तत्रापि ।

तेनैव पुण्यमप्याकलितमतो ग्राह्यमुभयमेव स्यात् ॥ २८२ ॥

किंच ज्ञानफलापेक्षया निकृष्टं फलं भवेदस्य ।

नैनं सेतुमहोरात्रे तरत इति श्रुतौ यतश्चायम् ॥ २८३ ॥

दृष्टो हि पाप्मशब्दः सर्वे पाप्मान इति तु सुकृतेऽपि ।

तस्माद्दुरितस्येव हि सुकृतस्यापि च विनाश इह युक्तः ॥

पाते त्वित्यत्र तुशब्दोऽसाववधारणार्थको भवति ।

एवं च सुकृतदुष्कृतयोर्वन्धकयोर्हि विद्यया परया ॥ २८५ ॥

यद्यश्लेषविनाशौ तनुपातानन्तरं तदा मुक्तिः ।

भवतीत्यवधारयितुं सूत्रकृता किल तुशब्द इह पठितः ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

अधिकरणद्वितयेऽपि च पूर्वस्मिन्सुकृतदुरितयोरुभयोः ।

ज्ञाननिमित्तो नाशो भवतीत्यवधारितं हि किमिहासौ ॥

अविशेषेणाऽऽरब्धानारब्धफलस्य तदुभयस्यापि ।

किंवाऽनारब्धफलस्यैव विशेषेण भवति नाश इति ॥ २८ ॥

संदेहे चैतस्मिन्नुभे उ हैवैव इति किल श्रुतिषु ।
 अविशेषेण श्रवणादविशेषेण क्षयोऽत्र युक्त इति ॥ २८९ ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूते सोऽयमनारब्धकार्ययोरिति हि ।
 ये त्वप्रवृत्तकार्ये जन्मान्तरसंचिते तथैवास्मिन् ॥ २९० ॥
 जन्मन्यपि च ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्संचिते हि ये भवतः ।
 ते सुकृतदुष्कृते किल पूर्वं ब्रह्माधिगमबलेनेह ॥ २९१ ॥
 क्षीयते नैवैतेऽप्यारब्धफले हि सामिभुक्तफले ।
 याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं विनिर्मितं जन्म ॥ २९२ ॥
 इह तस्य तावदेवेत्येषा श्रुतिरपि यतोऽत्र तनुपातम् ।
 क्षेमप्राप्तेरवधिं दर्शयति ततस्तयोर्हि न विनाशः ॥ २९३ ॥
 नो चेदेवं ज्ञानादशेषकर्मक्षये शरीरस्य ।
 स्थितिकारणस्य विरहाच्छ्रेयो ज्ञानक्षणे स विन्देत ॥ २९४ ॥
 तत्र च शरीरपातप्रतीक्षणं यच्छ्रुतिर्न तद्ब्रूयात् ।
 नन्वेष तत्त्वबोधः कर्मक्षपणप्रशस्तशक्तियुतः ॥ २९५ ॥
 कर्माणि कानिचिच्च क्षपयेत्कानि च कथं न हि क्षपयेत् ।
 न ह्यग्निबीजयोरिह संपर्के सति समानरूपे स्यात् ॥ २९६ ॥
 केषांचिच्छक्तिलयो नान्येषां स इति शक्यते वक्तुम् ।
 इति चेदारब्धफलं कमपि च कर्माशयं ह्यनाश्रित्य ॥ २९७ ॥
 नैवोपपद्यते हि ज्ञानोत्पत्तिः समाश्रिते तस्मिन् ।
 सोऽयं कुलालचक्रवदेव हि संरब्धभूरिवेगः स्यात् ॥ २९८ ॥
 बैगक्षयः कुतश्चिन्न चान्तराले भवेदतस्तस्य ।
 वेगक्षयप्रतीक्षणमावश्यकमात्मतत्त्वबोधेऽपि ॥ २९९ ॥
 यद्यपि मिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानेन बाधितं तदपि ।
 बाधितमपि तत्किंचित्कालं संस्कारतोऽनुवर्तेत ॥ ३०० ॥
 चन्द्रे दृष्टेऽपि यथा कंचित्कालं द्विचन्द्रताभ्रान्तिः ।
 अपि चेह ब्रह्मविदः कंचित्कालं शरीरमेतद्धि ॥ ३०१ ॥
 ध्रियते न ध्रियते वेत्येषा शङ्काऽत्र न खलु कर्तव्या ।
 स्वमनोगम्य ब्रह्मज्ञानमिदं देहधारणं चापि ॥ ३०२ ॥
 कथमन्योऽनधिगततद्गन्धः शक्नोति तत्प्रतिक्षेप्तुम् ।
 इममर्थमुपदिशन्ति श्रुतिस्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतयः ॥ ३०३ ॥

तस्मादिहाप्रवृत्तस्वकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोः ।
विद्यासामर्थ्येन क्षयो भवेन्न प्रवृत्तफलयोश्च ॥ ३०४ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

अश्लेषनाशयोरतिदेशः पुण्यस्य दर्शितः पूर्वम् ।
स च सर्वपुण्यविषयः स्यादिति शङ्कां निराकरोत्यधुना ॥ ३०५ ॥
उक्ताशङ्कापरिहारार्थो भवति हि तुशब्द इह दृष्टः ।
नित्यमिह वेदाविहितं यदग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ॥ ३०६ ॥
ज्ञानस्य यच्च कार्यं तत्कार्यायैव भवति तत्कर्म ।
यस्मात्तमेतमित्यादिश्रुतिवाक्येषु तत्तथा दृष्टम् ॥ ३०७ ॥
नान्विह कार्यैकत्वं न युज्यते ज्ञानकर्मणोरनयोः ।
येन विलक्षणकार्योत्पादकता दृश्यते तयोरिति चेत् ॥ ३०८ ॥
ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोः शर्करादियोगेन ।
तृप्त्यादिजनकतावत्स्यादेवेहापि कर्मणस्तस्य ॥ ३०९ ॥
ज्ञानेन सहकृतस्य च मोक्षफलत्वं यदेतदविरुद्धम् ।
ननु मोक्षो यदि नित्यस्तदा कथं तस्य कर्मकार्यत्वम् ॥ ३१० ॥
इति चेन्नासौ दोषो न संनिपत्यो[प]कारकं कर्म ।
किंत्वारानुपकारकमेव ज्ञानस्य कारकं सदिदम् ॥ ३११ ॥
मोक्षस्य कारकमिदं कर्मेत्युपचर्यते तदेवेह ।
अत एव चेह यदिदं कार्यैकत्वानुकीर्तनं तदपि ॥ ३१२ ॥
नाऽऽगामिकार्यविषयं परं त्वतिक्रान्तविषयमेव स्यात् ।
भवति ब्रह्मविदः किल यदग्निहोत्रादि तन्न चाऽऽगामि ॥ ३१३ ॥
विधिशस्त्रविषयता न ह्यनियोज्यब्रह्मभावबोधे स्यात् ।
कर्तृत्वाद्यनिवृत्त्या भवति हि सा सगुणविषयविद्यासु ॥ ३१४ ॥
आगामि तद्विदः स्याद्यदग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ।
विद्योपजायते किल तस्यापि फलाभिसंधिरहितस्य ॥ ३१५ ॥
ननु यदि विद्याङ्गं तद्यदग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ।
तर्ह्यश्लेषविनाशानुकीर्तनं तद्विदमत्र किंविषयम् ॥ ३१६ ॥
विनियोगवचनमपि सुहृदादौ यच्चोपदर्शितं पूर्वम् ।
श्रुत्या तस्येत्यनया तदपि च किंविषयमित्यतो ब्रूते ॥ ३१७ ॥

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

नित्यादतोऽग्निहोत्रादेरन्याऽप्यस्ति साधुकृत्येह ।

या फलमभिसंधाय क्रियते विनियोग एष तद्विषयः ॥ ३१८ ॥

तस्या एवाश्लेषविनाशप्रतिपादनं भवेदेतत् ।

एवंविधं हि काम्यं कर्म न विद्योपकारकं भवति ॥ ३१९ ॥

अत्र च संप्रतिपत्तिर्जमिनिसर्वज्ञवादरायणयोः ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

यन्नित्यमाग्निहोत्रादि सुमुक्षोः कर्म भवति मोक्षार्थम् ॥ ३२० ॥

तदुपात्तदुरितनाशद्वारा चेतोविशुद्धिकारणताम् ।

प्रतिपद्य मोक्षफलकब्रह्माधिगमैकसाधनत्वेन ॥ ३२१ ॥

विद्यासमफलमेतद्भवतीत्येतत्प्रपाञ्चितं पूर्वम् ।

विद्यासंयुक्तं तद्विपरीतं श्रूयतेऽग्निहोत्रादि ॥ ३२२ ॥

विद्वान्यजते विद्वाञ्जुहोति शंसति च गायतीत्येवम् ।

तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणामिति तद्वदेवमपि ॥ ३२३ ॥

तेनोभौ कुरुतो यश्चैवं वेदेह यश्च नो वेद ।

इति वाक्येभ्यो विद्यासंयुक्तं केवलं च निर्दिष्टम् ॥ ३२४ ॥

इह चिन्त्यते यदेतद्विद्यासंयुक्तमग्निहोत्रादि ।

किं विद्याहेतुतया तथा सह किलैककार्यतां लभते ॥ ३२५ ॥

किंवा विद्यायुक्तं केवलमपि चाविशेषतो लभते ।

इति संदेहे विद्यायुतमेव यदेतदग्निहोत्रादि ॥ ३२६ ॥

प्रतिपद्यते तदेव हि विद्यासहकारितां न चान्यदपि ।

विद्यायुतस्य विद्याहीनादवगम्यते विशेषोऽयम् ॥ ३२७ ॥

श्रुतिरत्र यदहरेव जुहोतीत्याद्या किलैवमुपदिशति ।

अपमृत्युविजयरूपं विद्यायुतकर्मणः फलं किंच ॥ ३२८ ॥

बुद्ध्या युक्त इति स्मृतिरपि विद्यायोगतः फलं ब्रूते ।

इति शङ्कां वारयितुं ब्रूतेऽत्र यदेव विद्ययेत्येवम् ॥ ३२९ ॥

सत्यं विद्यायुक्तं यदग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ।

तत्किल विद्याहीनाद्विशिष्यते ब्राह्मणो यथा विद्वान् ॥ ३३० ॥

एवमपि कर्म विद्याहीनं यच्चेदमग्निहोत्रादि ।

तच्चेदं विद्यायां न ह्यत्यन्तानपेक्षमिह भवति ॥ ३३१ ॥

यस्मात्तमेतमित्यादिश्रुतिभिः कर्मणोऽग्निहोत्रादेः ।
 विद्याहेतुत्वं खल्वविशेषेण प्रदर्शितं तस्मात् ॥ ३३२ ॥
 नन्विह विद्यायुक्तं विद्याहीनाद्यदा विशिष्टं स्यात् ।
 विद्यासाधनमेतद्विद्याहीनं तदा कथं भवति ॥ ३३३ ॥
 इति चेन्मैवं विद्या न हि तस्य च कर्मणोऽग्निहोत्रादेः ।
 सामर्थ्यातिशयेन हि विद्यां प्रति कश्चिदतिशयो भवति ॥ ३३४ ॥
 नैतावता हि विद्याहीनस्यैतस्य निष्फलत्वं स्यात् ।
 यज्ञेन विविदिषन्तीत्यादिश्रुत्या किलाविशेषेण ॥ ३३५ ॥
 आत्मज्ञानाङ्गतया प्रदर्शितस्यास्य चाग्निहोत्रादेः ।
 न हि विद्यानङ्गत्वं शक्यं केनापि दर्शयितुमत्र ॥ ३३६ ॥
 यत्कर्म विद्यया किल करोति तद्वीर्यवत्तरं भवति ।
 उपदिशति चेममर्थं श्रुतिरत्र यदेव विद्ययेत्याद्या ॥ ३३७ ॥
 विद्याहीनमपीदं वीर्यवदिति गम्यते तया श्रुत्या ।
 तस्येह वीर्यवत्त्वं स्वकार्यसाधनसमर्थतारूपम् ॥ ३३८ ॥
 तस्माद्विद्यायुक्तं विद्यारहितं यदग्निहोत्रादि ।
 मोक्षोद्देशेन कृतं तदुभयमपि किल मुमुक्षुणा सम्यक् ॥ ३३९ ॥
 इह जन्मानि पूर्वं वा स्वशक्तियोगेन दुरितमुन्मूल्य ।
 ब्रह्मापरोक्षसाधनभावं प्रतिपद्यमानमेतद्धि ॥ ३४० ॥
 श्रवणश्रद्धाभक्तिध्यानशमाद्यन्तरङ्गसापेक्षम् ।
 ब्रह्मात्मविद्यया सह कर्म स्यादेककार्यमिति सिद्धम् ॥ ३४१ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

ये सुकृतदुष्कृते चानारब्धफले तयोः क्षयोऽभिहितः ।
 विद्याबलेन ये पुनरारब्धफले हि ते तु भोगेन ॥ ३४२ ॥
 क्षपयित्वाऽनन्तरमिह विद्वान्संपत्स्यते परं ब्रह्म ।
 इह तस्य तावदेवेत्याद्याः श्रुतयोऽपि दर्शयन्त्येवम् ॥ ३४३ ॥
 सत्यपि सम्यग्ज्ञाने भवति यथा तनुविसर्गतः पूर्वम् ।
 द्वैतप्रपञ्चभानं द्विचन्द्रदर्शननयेन तद्वदिदम् ॥ ३४४ ॥
 पश्चादपि न कुतो वाऽनुवर्तत इतीह न पुनराशङ्क्यम् ।
 उपभोगक्षपणं किल भवति द्वैतानुवृत्तिमूलमिह ॥ ३४५ ॥
 न ह्यनयोरुपभोगे पुनरन्यत्तादृगस्ति किञ्चिदपि ।
 अपरः शिष्य एवाऽऽरभते भोगमपरमिति चेन्न ॥ ३४६ ॥

नाऽऽरभते स हि भोगं ज्ञानेन च तस्य दग्धबीजत्वात् ।
 मिथ्याज्ञानबलेन च तनुपाते कर्मभोगमारभते ॥ ३४७ ॥
 मिथ्याज्ञाने तस्मिंस्तत्त्वज्ञानेन मूलतो दग्धे ।
 आरब्धकार्यविगमे विदुषः कैवल्यमप्रतिद्वन्द्वम् ॥ ३४८ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां चतुर्थसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ ३४९ ॥
 तत्र प्रथमे पादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ ३५० ॥

इति चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयपादः ।

पूर्वस्मिन्किल पादे ज्ञानफलं सकलमेव निर्वर्ण्य ।
 अस्मिन्पादे यच्चोपास्तिफलं ब्रह्मलोकसंभोग्यम् ॥ १ ॥
 तद्वक्तव्यं तत्खलु संप्राप्यं ह्यर्चिरादिमार्गेण ।
 सा चार्चिरादिमार्गप्राप्तिर्नोत्क्रान्तिमन्तरेण स्यात् ॥ २ ॥
 तेनोपास्तिफलेनाऽऽक्षिप्तस्योत्क्रान्तिविषयपादस्य ।
 अध्यायसंगतिः स्यादानन्तर्यं च पूर्वपादेन ॥ ३ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अत्रापरासु विद्यासु हि फलभोगाय देवयानाख्यम् ।
 पन्थानमर्चिरादिकमभिधास्यन्प्रथममिह यथाशास्त्रम् ॥ ४ ॥
 उत्क्रान्तिक्रममेवाऽऽचष्टे भवतीह येयमुत्क्रान्तिः ।
 सा खलु विद्वद्विदुषोस्तुल्या न विशेष इह भवेत्कश्चित् ॥ ५ ॥
 प्रायणविषया श्रुतिरियमाज्ञाता खल्विहास्य सोभ्येति ।
 तत्राऽऽदौ पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि तन्मनः प्राणे ॥ ६ ॥
 प्राणस्तेजसि तेजस्तद्धि परस्यां हि देवतायां च ।
 संपद्यत इत्युक्तं किमत्र वाचः सवृत्तिकायाः स्यात् ॥ ७ ॥
 मनसीयं संपत्तिर्वाग्वृत्तेरेव वा भवेत्सा किम् ।
 तत्र च सवृत्तिकाया वाचः संपत्तिरेव युक्ता स्यात् ॥ ८ ॥

वृत्तिमदर्थपरायाः श्रुतेर्यदा वृत्तिमात्रपरता स्यात् ।
 स्याल्लक्षणा न चेयं युक्ता मुख्यार्थसंभवेऽपि स्यात् ॥ ९ ॥
 तस्माच्च वाच एव हि सवृत्तिकाया लयोऽत्र युक्त इति ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते वृत्तेरेव हि लयोऽत्र युक्त इति ॥ १० ॥
 नन्वाचार्येणात्र च वाङ्मनसीत्यादिसूत्रमुपदिष्टम् ।
 वाग्वृत्तिपरतया तद्व्याख्यातुं युक्तमत्र कथमिति चेत् ॥ ११ ॥
 अविभागो वचनादिति वक्ष्यति येनोत्तरत्र कृत्स्नलयम् ।
 तस्मादिह वृत्तिलयो विवक्षितो नैव वृत्तिमद्विलयः ॥ १२ ॥
 इह तत्त्वलयविवक्षायां पूर्वत्राविभागसाम्येन ।
 अविभाग इति परस्तादविभागमिमं कुतो विशिष्यात्सः ॥ १३ ॥
 तस्माद्वृत्त्युपसंहारविवक्षेयं ततो हि वाग्वृत्तिः ।
 उपसंह्रियते पूर्वं सवृत्तिके मनसि विद्यमानेऽपि ॥ १४ ॥
 उपलभ्यते मनोवृत्तौ सत्यां पूर्वमेव वाग्वृत्तेः ।
 उपसंहारो लोके स्वप्ने न तु वाच एव मनसि लयः ॥ १५ ॥
 केनचिदपि दृष्टोऽयं ननु वाङ्मनसीति हि श्रुतिर्ब्रूते ।
 वागप्ययो हि मनसि प्रतीयते न तेन कुत इति चेन्न ॥ १६ ॥
 मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावान्न हि वाग्लयो भवेन्मनसि ।
 यस्य यतश्चोत्पत्तिस्तत्र लयस्तस्य दृश्यते लोके ॥ १७ ॥
 मृदि करकादेरिव न च मनसो वागुद्भवः कचिद्दृष्टः ।
 वृत्त्युत्पत्तिप्रलयावप्रकृतिसमाश्रयावपीह स्तः ॥ १८ ॥
 अग्रेहि तैजसस्य च वृत्तिः किल पार्थिवेन्धनेभ्यः स्यात् ।
 अप्सु च तदुपशयोऽयं तथैव चेहापि भवति नन्वत्र ॥ १९ ॥
 वाङ्मनसीति कथं वा साधुः स्यादित्यतोऽत्र पठितमिदम् ।
 शब्दाच्चेति स भाक्ताभेदपरो भवति वृत्तिवृत्तिमतोः ॥ २० ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

इह चोपशान्ततेजाः पुनर्भवमिति प्रपञ्चिता श्रुत्या ।
 या चेह मनसि संपत्तिः स्याद्या यावदिन्द्रियाणां च ॥ २१ ॥
 तत्रापि वाच इव चक्षुरादिकानां सवृत्तिके मनसि ।
 समवस्थिते हि तेषां वृत्त्युपशम एव न स्वरूपलयः ॥ २२ ॥
 वृत्तिद्वारा सर्वाण्यपीन्द्रियाणि हि मनोऽनुवर्तन्ते ।
 सर्वेषां करणानामुपसंहारे हि मनसि तुल्येऽपि ॥ २३ ॥

अत्र पृथग्ग्रहणं यद्वाचस्तच्छ्रुतिनिदेशमालम्ब्य ।
श्रुतिनिर्देशोऽयं वाङ्मनसीतीदं च तदनुरोधेन ॥ २४ ॥
तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

समधिगतेयं वाङ्मनसीत्यत्र च मनसि वृत्तिसंपत्तिः ।
यच्चानन्तरवाक्यं तदिह मनः प्राण इति समाम्नातम् ॥ २५ ॥
किमिहापि वृत्तिमत्संपत्तिः किंवाऽत्र वृत्तिसंपत्तिः ।
इति विचिकित्सायां वृत्तिमतः संपत्तिरत्र युक्तेति ॥ २६ ॥
श्रुत्यनुसारात्प्राप्तं तत्प्रकृतित्वस्य दर्शनाच्चात्र ।
इह चान्नमयं हीति श्रुतिरन्नमयं मनः प्रदर्शयति ॥ २७ ॥
अव्योनिं च प्राणं तथैव चापामिहान्नयोनित्वम् ।
आपश्चान्नमिति श्रुतिरपि दर्शयतीह तेन यच्च मनः ॥ २८ ॥
प्राणे प्रलीयतेऽस्मिन्स्तदन्नमेवाप्सु लीयते नान्यत् ।
अन्नं हि मनश्चाऽऽपः प्राणोऽसौ प्रकृतिविकृतिभावोऽयम् ॥ २९ ॥
भवति तयोरित्येवं प्राप्ते ब्रूतेऽत्र वृत्तिसंपत्तिम् ।
तदिहागृहीतबाह्येन्द्रियवृत्ति मनः प्रलीयते प्राणे ॥ ३० ॥
वृत्तिद्वारेणैव हि तथोत्तरस्मात्प्रतीयते वाक्यात् ।
किंच सुषुप्तोश्च मुमूर्षोश्च प्राणे सवृत्तिके सति हि ॥ ३१ ॥
दृश्यत एव हि मनसो वृत्तिलयो न खलु वृत्तिमद्विलयः ।
न हि मनसः प्राणेऽस्मिन्स्वरूपविलयः कदाचिदपि भवति ॥ ३२ ॥
येनातत्प्रकृतिरसौ प्राणो ननु दर्शिता हि मनसोऽस्य ।
प्राणप्रकृतिकता न ह्येतत्सारं न वर्त्मनाऽनेन ॥ ३३ ॥
प्राणप्रकृतित्वेन प्राणे संपत्तुमर्हतीह मनः ।
इह चान्ने मन एव हि लीयेत तथाऽप्सु चान्नमप्येतत् ॥ ३४ ॥
अप्स्वेव प्राणोऽयं लीयेत पुनर्न वैपरीत्येन ।
एतावताऽपि खल्वद्भ्यः प्राणत्वेन परिणताभ्यो हि ॥ ३५ ॥
जायेत मन इतीह प्रमाणमुपलभ्यते न किञ्चिदपि ।
तस्मान्मनसः प्राणे वृत्तिलयः स्यान्न वृत्तिमद्विलयः ॥ ३६ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

यस्य तु येनोत्पत्तिस्तस्य च तस्मिन्नि वृत्तिलय एव ।
न तु वृत्तिमल्लयः स्यादिति समधिगतं हि पूर्वमत्र पुनः ॥ ३७ ॥

संदिह्यते किलेदं यत्प्राणस्तेजसीति वाक्यमिह ।
 तत्र प्राणस्य यथाश्रुति [तेजसि] वृत्तिलय एव स्यात् ॥ ३८ ॥
 देहेन्द्रियाधिनाथे जीवे वा तस्य भवति विलय इति ।
 तत्रानतिशङ्क्यत्वाच्छ्रुतेस्तदनुसारतो भवेदेवम् ॥ ३९ ॥
 तेजस्येवैतस्मिन्प्राणस्यैतस्य विलय उचित इति ।
 यद्यश्रुतार्थप्ररिकल्पना भवेत्सा भवेदिहान्याय्या ॥ ४० ॥
 इति शङ्कां वारयितुं प्राणस्याध्यक्षगामितां ब्रूते ।
 सोऽयं प्रकृतः प्राणो विद्याकर्माद्युपाधिकेऽध्यक्षे ॥ ४१ ॥
 विज्ञानात्मन्येवावतिष्ठते तदुपगामितादिभ्यः ।
 श्रुतिरियमिहैवमेवेत्याद्या दर्शयति तदुपगामित्वम् ॥ ४२ ॥
 हेत्वर्थश्चोपगमानुगमनतदवस्थितिश्रुतिभ्य इति ।
 यात्रेच्छावन्तं किल राजानं सेवका यथैवेह ॥ ४३ ॥
 उपगच्छन्ति तथेव हि परलोकं जिगमिषुं च जीवमपि ।
 सर्वे प्राणा अभिमुखतो यान्तीत्युपगमः श्रुतौ दृष्टः ॥ ४४ ॥
 सर्वेषां प्राणानामविशेषेणैव चायमुपदिष्टः ।
 इह च तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति वाक्यमपि ॥ ४५ ॥
 प्राणस्य पञ्चवृत्तेरनुगमनं किल विशेषतो ब्रूते ।
 अन्तर्विज्ञानं किल यच्चाध्यक्षस्य दर्शितं श्रुत्या ॥ ४६ ॥
 तच्चान्तर्विज्ञानं जीवे प्राणस्थितिं विना न भवेत् ।
 इत्युपदिशति सविज्ञान इति श्रुतिरिह ततो भवेज्जीवे ॥ ४७ ॥
 प्राणस्यावस्थानं तेनास्याध्यक्ष एव संपत्तिः ।
 नन्विह तेजस्येव प्राणलयः श्रूयते परं सूत्रे ॥ ४८ ॥
 सोऽध्यक्ष इति ह्यधिकाला(वा)पः कुत एष इति न शङ्क्यमिह ।
 यस्मादुत्क्रमणादिव्यवहारोऽध्यक्षमूलकस्तस्मात् ॥ ४९ ॥
 अपि च श्रुत्यन्तरगतविशेषसापेक्षता भवेदस्य ।
 नन्वेतच्छ्रुतिवचनं यत्प्राणस्तेजसीति कथमिति चेत् ॥ ५० ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

तेजःसहचरितेषु च भूतेषु प्राणसहकृतोऽध्यक्षः ।
 सूक्ष्मेषु देहबीजेष्ववतिष्ठत इति किल श्रुतेरर्थः ॥ ५१ ॥
 दर्शयति श्रुतिरेषा प्राणस्य च तेजसि स्थितिं हि ननु ।
 न प्राणसहकृतस्याप्यध्यक्षस्येति चेन्न दोषोऽयम् ॥ ५२ ॥

श्रुत्या हि पूर्वसूत्रोदाहृतयाऽध्यक्षगामितापरया ।
 अध्यक्षोऽपि किलायं तदन्तराले निवेशितो यस्मात् ॥ ५३ ॥
 यश्च सुघ्नान्मथुरां गत्वा हि व्रजति पाटलीपुत्रम् ।
 स व्रजति पाटलीपुत्रमिमं सुघ्नादितीव भवतीह ॥ ५४ ॥
 तस्मादध्यक्षस्य च तदन्तराले भवेदवस्थानम् ।
 ननु तेजःसहचरितेष्वस्यावस्थानमिति तु यच्चोक्तम् ॥ ५५ ॥
 तत्कथमुपपन्नं स्याद्यत एकं श्रूयते हि तेज इह ।
 बाङ्मनसीत्याद्ये हि श्रुतिवाक्ये तेजसीत्यतः पठति ॥ ५६ ॥

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

तेजसि नैकस्मिन्किल देहान्तरयोगसमय आयाते ।
 जीवोऽवतिष्ठतेऽसौ पञ्चात्मकता यतः शरीरस्य ॥ ५७ ॥
 प्रश्नप्रतिवचने अपि यथोक्तमेवार्थमत्र दर्शयतः ।
 वेत्थ यथा पञ्चम्यामित्यादा त्रयात्मकत्वसूत्रे हि ॥ ५८ ॥
 व्याख्यातं तत्सर्वं श्रुतिस्मृती चैतमर्थमुपदिशतः ।
 पृथ्वीमय आपोमय इत्याद्या हि श्रुतिस्तथैवेयम् ॥ ५९ ॥
 स्मृतिरणव्यो मात्रा इत्याद्या पञ्चभूतकार्यत्वम् ।
 देहस्य व्यपदिशति हि तस्माद्भूतेष्वितीह साधूक्तम् ॥ ६० ॥
 ननु वागादिषु करणेष्वखिलेष्वपि चोपसंहृतेषु पुनः ।
 देहान्तरसंप्रेक्षावेलायां क्व पुनरेष भवतीति ॥ ६१ ॥
 प्रश्ने हि श्रुत्यन्तरमस्य च कर्माश्रयत्वमुपदिशति ।
 श्रुत्यन्तरं हि तौ ह यदूचतुरित्यादिना प्रसिद्धं हि ॥ ६२ ॥
 अत्र किल याज्ञवल्क्यार्तभागसंज्ञौ मुनी हि कर्मैव ।
 जीवाधारं ब्रूतस्तेन च कर्माश्रयत्वमस्योक्तम् ॥ ६३ ॥
 भूताश्रयत्वमेवं सति पूर्वोक्तं विरुद्धमिति चेन्न ।
 तत्र च कर्माश्रयता ग्रहादिसंज्ञस्य कर्ममूलस्य ॥ ६४ ॥
 इन्द्रियविषयात्मकबन्धनरूपस्य प्रवृत्तिरित्युक्ता ।
 इह तु पुनर्भूतोपादानो देहान्तरोदयोऽयमिति ॥ ६५ ॥
 भूताश्रयत्वमुक्तं प्रशशंसतुरित्यनेन पुनरत्र ।
 प्राधान्यमात्रमेव हि कर्मण इत्येव दर्शितं भवति ॥ ६६ ॥

तत्कर्मणो निमित्तत्वेनाप्युपपद्यते हि पुनरत्र ।

भूतोपादानकता भूताश्रयता ततश्च न विरोधः ॥ ६७ ॥

समाना चाऽऽसृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

उक्रान्तिरिह किमेषा विद्वद्विदुषोः समानरूपैव ।

भवति हि किंवा सेयं विशेषवत्येव वेति संदेहे ॥ ६८ ॥

तत्र विशेषवतीति प्राप्तं नैषा हि भूतसंश्लिष्टा ।

आश्रीयन्ते भूतान्यत्राविदुषा पुनर्भवयैव ॥ ६९ ॥

न पुनर्भवोऽस्ति विदुषो यस्मादमृतत्वमश्रुते विद्वान् ।

तस्मादविदुष एवोत्क्रान्तिरियं सा हि न खलु विदुषोऽस्य ॥ ७० ॥

ननु विदुष एव विद्याप्रकरणबलतो भवेदिहोत्क्रान्तिः ।

मैवं स्वापादिवदिह सामान्येनानुकीर्तनं तादिदम् ॥ ७१ ॥

यत्रैतत्पुरुष इति श्रुत्या हि स्वपिति नाम निर्दिष्टम् ।

आशि[शि]पति नाम पिपासति नाम च पुरुषस्य दर्शितं हि तथा ॥ ७२ ॥

सर्वसमा एवैते ह्यत्र स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते ।

विद्याप्रकरण एव प्रकृतप्रतिपादनानुगुण्येन ॥ ७३ ॥

स्वापादयो हि विदुषो विशेषतः क्वापि न हि विवक्ष्यन्ते ।

एवमिहोत्क्रान्तिरियं महाजनगतैव कीर्त्यते नान्या ॥ ७४ ॥

यत्र परस्यां प्रयतस्तेजः संपद्यते हि पुरुषस्य ।

स ह्यात्मा तत्त्वमसीत्येतावत्प्रतिपिपादयिषितमिह ॥ ७५ ॥

विदुषो यस्मादेषा प्रतिषिद्धा सेयमविदुषस्तस्मात् ।

एवं प्राप्ते ब्रूते त्द्युक्रान्तिरियं भवेत्समानेति ॥ ७६ ॥

उक्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या या सा समानरूपैव ।

विद्वद्विदुषोरासृत्युपक्रमादेवमेव भवति यतः ॥ ७७ ॥

अविशेषतः श्रुतेयं तत्राविद्वान्हि देहबीजानि ।

भूतानि सूक्ष्मरूपाण्याश्रित्य च कर्मसंप्रयुक्तोऽयम् ॥ ७८ ॥

देहान्तरं ग्रहीतुं संसरति पुनः स एष विद्वान्स्तु ।

ज्ञानप्रकाशितं किल मोक्षद्वारं परं समाश्रयते ॥ ७९ ॥

आसृत्युपक्रमादित्येतावद्दर्शितं हि सूत्रकृता ।

बन्वमृतत्वं प्राप्यं नैतद्देशान्तरप्रयुक्तं स्यात् ॥ ८० ॥

भूताश्रयता चाऽऽसृत्युपक्रमो वाऽपि तत्र भवति कथम् ।
 इति शङ्कां निरसितुमनुष्येति तदेतदभिहितं सूत्रे ॥ ८१ ॥
 अमृतत्वमिह यदुक्तं तदिदमविद्यादिकानदग्ध्वैव ।
 आपेक्षिकमेव स्यात्तदपरविद्याबलेन लभ्येत ॥ ८२ ॥
 आसृत्युपक्रमोऽयं भूताश्रयता च तत्र संभवति ।
 गतिरिह निराश्रयाणां प्राणानां नोपपद्यते क्वापि ॥ ८३ ॥

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तेजस्तच्च परस्यामित्यत्र प्रकरणादियोगेन ।
 तदिदं प्रकृतं तेजः साध्यक्षं सकरणं च सप्रमाणम् ॥ ८४ ॥
 भूतान्तरोपसृष्टं प्रयतः पुंसोऽस्य देवतायां हि ।
 संशयते परस्यामित्युक्तं कीदृशी भवेदेषा ॥ ८५ ॥
 संपत्तिरिह भवेदिति चिन्तेयं जायते हि तत्रासौ ।
 आत्यन्तिक एव लयो युक्तस्तत्प्रकृतिता यतस्तस्याः ॥ ८६ ॥
 सर्वस्य जनिमतो हि प्रकृतिरियं देवता परा सेति ।
 प्रागेव हि प्रपञ्चितमत इयमात्यन्तिकी भवेदस्याम् ॥ ८७ ॥
 अविभागापत्तिरिति प्राप्ते ब्रूते विभागमेवात्र ।
 भूतान्तरसहितं तत्तेजः श्रोत्रादिकरणसंसृष्टम् ॥ ८८ ॥
 आसंसारविमोक्षादाऽपीतेरात्मवेदनायत्तात् ।
 अवतिष्ठते हि तावच्छ्रुत्या व्यपदिश्यतेऽस्य संसारः ॥ ८९ ॥
 इह योनिमन्य इत्यादिकया श्रुत्या प्रपञ्चितश्चायम् ।
 नानाशरीरयोगात्संसारोऽस्यान्यथा हि सर्वोऽपि ॥ ९० ॥
 संपद्येत ब्रह्म प्रायणसमयेऽप्युपाधिविलयेन ।
 तत्र च विधिशास्त्रमिदं विद्याशास्त्रं च विफलमेव स्यात् ॥ ९१ ॥
 मिथ्याज्ञाननिमित्तो बन्धो ज्ञानादृते न नश्येत् ।
 तस्मात्सुषुप्तलयवत्संपत्तिरियं हि बीजशेषेण ॥ ९२ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

भूतान्तरसहितं यत्तेजः पूर्वोक्तमस्य जीवस्य ।
 अस्मादेहात्प्रवसत आश्रयभूतं प्रमाणतस्तच्च ॥ ९३ ॥
 सूक्ष्मं नाडीनिष्क्रमणादिभ्योऽस्यावगम्यते सौक्ष्म्यम् ।
 तत्र तनुत्वादेव हि संचारः स्वच्छतादियोगेन ॥ ९४ ॥

अप्रतिभूतो देहान्निर्गच्छन्नोपलभ्यते चातः ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

सूक्ष्मत्वादेव पुनः स्थूलशरीरस्य चोपमर्देन ॥ ९५ ॥

दाहादिमूलकेनतरदिह सूक्ष्मं तु नोपमृद्येत ।

अस्यैव चोपपत्तरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

सूक्ष्मस्यास्य शरीरस्यैव भवत्येष योऽयमूष्माऽत्र ॥ ९६ ॥

यं चोष्माणं देहे संस्पर्शेन हि जना विजानन्ति ।

चरमदशायां रूपादिगुणेषु च तत्र सत्त्वपि च ॥ ९७ ॥

नैवोपलभ्यतेऽसौ जीवद्वयसरेऽवगम्यते सोऽयम् ।

तस्मात्सिद्धशरीरव्यतिरिक्तसमाश्रितोऽयमिति सिद्धम् ॥ ९८ ॥

श्रुतिरूप एव जीविष्यन्नित्याद्याऽपि दर्शयत्येवम् ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

आत्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युक्कान्त्योरभाव उपदिष्टः ॥ ९९ ॥

पूर्वत्र चानुपोष्येत्यनेन केनापि हेतुनाऽत्र पुनः ।

आशङ्क्य प्रतिषेधति ताभेतामुत्तरत्र सूत्रेण ॥ १०० ॥

इह चात्माकामयमानो योऽकाम य इति दृश्यते वाक्यम् ।

काण्वश्रुतौ हि तत्र च य आत्मकामः स आप्तकामः स्यात् ॥ १०१ ॥

यदि भवति चाऽऽप्तकामो निष्कामः स्यात्ततो ह्यकामः स्यात् ।

ईदृगकामयमानस्तस्योत्कामन्ति नैव हि प्राणाः ॥ १०२ ॥

ब्रह्मैव सन्स विद्वान्ब्रह्माप्येतीति चोपदिष्टं हि ।

पूर्णानन्दात्मा यः स चाऽऽत्मकामोऽयमाप्तकामस्तु ॥ १०३ ॥

प्राप्तपरानन्दो यो निष्कामोऽव्यक्तवासनारहितः ।

सोऽयमकामो यश्च व्यक्तबहिष्कामविरहितो भवति ॥ १०४ ॥

इह परविद्याविषयात्प्रतिषेधान्न परमात्मतत्त्वविदः ।

प्राणानामुत्क्रान्तिर्देहादस्तीति चेन्न चैवं स्यात् ॥ १०५ ॥

प्रतिषेधोऽयं यस्मान्न शरीराद्भवति किंतु शरीरात् ।

अवगम्यते न तस्मात्प्राणा इति पञ्चमीप्रयोगेण ॥ १०६ ॥

काण्वश्रुतौ हि दृष्टा षष्ठी संबन्धमात्रविषयैव ।

शाखान्तरगतया पञ्चम्या सा भवति तद्विशेषपरा ॥ १०७ ॥

तस्मादिति तच्छब्देनाभ्युदयाद्यधिकृतो हि यो देही ।
 संबध्यते स एव प्राधान्यान्न तु कदाचिदपि देहः ॥ १०८ ॥
 नोत्क्रामन्ति प्राणास्तस्मादुच्चिक्रमिषत इह जीवात् ।
 तेन सहैव भवन्तीत्यर्थस्तस्मात्प्रतीयते वाक्यात् ॥ १०९ ॥
 भवति हि सप्राणस्य प्रवसत एतस्य सेयमुत्क्रान्तिः ।
 देहादेतस्मादित्याक्षेपमिमं निराकरोतीह ॥ ११० ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

यच्चोक्तमिह परब्रह्मविदोऽप्युत्क्रान्तिरियमतो देहात् ।
 प्रतिषेधो यश्चायं स देह्युपादान एव भवतीति ॥ १११ ॥
 तदिदमयुक्तं वक्तुं देहापादान एव यत एषः ।
 उत्क्रान्तिप्रतिषेधस्तथैव किल शाखिनामिहैकेषाम् ॥ ११२ ॥
 उपलभ्यते हि सम्यक्स एव खल्वार्तभागसंप्रश्ने ।
 यत्रायं पुरुष इति प्रक्रान्ते पुरुष एष देहः स्यात् ॥ ११३ ॥
 अस्माद्देहात्प्राणा उत्क्रामन्त्युत न वेति तत्प्रश्ने ।
 नेत्याह याज्ञवल्क्य इतीहानुत्क्रान्तिपक्षमालम्ब्य ॥ ११४ ॥
 प्राणेषु तर्ह्यनुत्क्रान्तेषु क्व मृतोऽयमिति पुनः प्रश्ने ।
 अत्रैव समवलीयन्त इति हि तत्प्रविलयं प्रतिज्ञाय ॥ ११५ ॥
 तत्सिद्ध्ये स उच्छ्वस्यतीति चाऽऽरभ्य दर्शितं श्रुत्या ।
 उच्छ्वस्यत्याध्मायति चाऽऽध्मातः सन्मृतः स शेत इति ॥ ११६ ॥
 इह बाह्यवायुपूरणबलेन देहाभिवृद्धिरुच्छ्वसनम् ।
 आध्मानमार्द्रभेरीवदेव देहस्य शब्दकारित्वम् ॥ ११७ ॥
 स इति परामृष्टस्योत्क्रान्त्यवधेः पुरुषशब्दवाच्यस्य ।
 देहस्यैवोच्छ्वसनादीनि स्युर्देहिनो न चैतानि ॥ ११८ ॥
 तस्मादत्र न तस्मात्प्राणा इति पञ्चमीप्रयोगेऽपि ।
 तत्सामान्याद्देहात्मनोरभेदोपचारमात्रेण ॥ ११९ ॥
 देहापादानस्योत्क्रमणस्यैव हि भवेन्निषेधोऽयम् ।
 यद्यपि देहिन एव प्राधान्यं भाति पञ्चमीपाठे ॥ १२० ॥
 षष्ठीपाठे तु पुनर्विद्वत्संबन्धिनीयमुत्क्रान्तिः ।
 प्रतिषिध्यत इत्येतत्प्रतीयते तावता क्षतिर्नेह ॥ १२१ ॥

प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य निगमवाक्यस्य ।
 देहापादानैषा प्रतिषिद्धा स्यान्न देह्युपादाना ॥ १२२ ॥
 इह देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न तु देहिनः कचिद्वाऽपि ।
 अपि चेह चक्षुषो वा मूर्ध्नो वेत्यादिनेदमुत्क्रमणम् ॥ १२३ ॥
 आदिश्य सप्रपञ्चमविद्वद्विषयं प्रपञ्चगमनं च ।
 इति कामयमान इति ह्युपसंहृत्य च कथामिहाविदुषः ॥ १२४ ॥
 विद्वांसं पुनरत्राथाकामयमान इति परामृश्य ।
 उत्क्रान्तिमेव यदि तद्विषयेऽपि प्रापयेद्विदं वाक्यम् ॥ १२५ ॥
 असमञ्जस एव स्याद्यपदेशः सकल एव तत्रत्यः ।
 तेनाविद्वद्विषये गत्युत्क्रान्त्योः प्रसक्तयोरत्र ॥ १२६ ॥
 विद्वद्विषये प्रतिषेध इति व्यपदेशसार्थकत्वाय ।
 व्याख्येयमिह न च ब्रह्मविदः सर्वात्मतां प्रसन्नस्य ॥ १२७ ॥
 प्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिरपीयमुपपन्ना ।
 उत्क्रान्तौ च गतौ वा न निमित्तं तस्य विद्यते किञ्चित् ॥ १२८ ॥
 अत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्या अपि भवन्ति याः श्रुतयः ।
 ताः किल गत्युत्क्रान्त्योरभावमुपदर्शयन्ति चाऽऽत्मविदः ॥ १२९ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

इह भारतेऽपि विदुषो गत्युत्क्रान्त्योरभाव एवेति ।
 अपदस्य पदैषिण इत्येवं हि स्मर्यतेऽयमेवार्थः ॥ १३० ॥
 ब्रह्मविदोऽपि गतिर्नन्वत्र किल स्मर्यते शुकाचार्यः ।
 वैयासकिर्मुमुक्षुर्भास्करमण्डलमभिप्रतस्थ इति ॥ १३१ ॥
 मैवं सशरीरस्यैवायं किल योगबलसहायेन ।
 भास्करमण्डलसंप्राप्तिपुरःसरमस्य तनुविसर्ग इति ॥ १३२ ॥
 वक्तव्यमस्य यस्माद्दर्शितमिह सर्वभूतदृश्यत्वम् ।
 न ह्यशरीरं यान्तं द्रष्टुमिमं शक्नुवन्ति भूतानि ॥ १३३ ॥
 उपसंहृतमेवं किल तत्रैव शुकस्तु मारुताच्छीघ्राम् ।
 गतिमन्तरिक्षगोऽसौ कृत्वा स ततश्च दर्शयित्वैनम् ॥ १३४ ॥
 आत्मप्रभावमखिलं जगाम सर्वात्मभावमयमिति हि ।
 तस्माद्गतिश्रुतीनां विषयोऽग्रे वक्ष्यमाण एव स्यात् ॥ १३५ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

यानि प्राणपदेन प्रदर्शितानीन्द्रियाणि भूतानि ।
तानि ब्रह्मविदस्तस्मिन्परमात्मनि प्रलीयन्ते ॥ १३६ ॥
श्रुतिरत्र चैवमेवास्य परिद्रष्टुरिति बोधयत्येवम् ।
नन्विह गताः कलाः पञ्चदशेत्याद्या श्रुतिः परा येयम् ॥ १३७ ॥
सा हि परस्मादन्यत्रापि कलानां लयं प्रदर्शयति ।
मैवं सा व्यवहारापेक्षा खलु पार्थिवादिका हि कलाः ॥ १३८ ॥
स्वप्रकृति(ती) रेव पृथिव्यादीरपियन्ति हीति दर्शयति ।
एषा परमार्थाभिप्राया ब्रह्माणि कलालयं ब्रूते ॥ १३९ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

विदुषो योऽसौ हि कलाप्रलयः प्रतिपादितः स चायमिह ।
किं सावशेष इतरेषामिव किंवा स निरवशेष इति ॥ १४० ॥
संदेहे लयसाम्यादिह शक्त्यवशेषताप्रसक्तो हि ।
अविभागो वचनादिति लयमेतं निरवशेषमुपदिशति ॥ १४१ ॥
ब्रह्मविदोऽस्य कलानामविभागापत्तिरेव युक्ता स्यात् ।
यत इह वचनादस्मात्परमविभागः प्रतीयते तासाम् ॥ १४२ ॥
इह च कलालयमुक्त्वा भिद्येते एवमादिना ब्रूते ।
आसां हि नामरूपे भिद्येते प्रोच्यते हि पुरुष इति ॥ १४३ ॥
एषोऽकलोऽमृतो भवतीति च पुरुषोऽकलोऽयमत्रोक्तः ।
अत्राविद्याजनितानां च कलानां न विद्यया जनिते ॥ १४४ ॥
प्रलये पुनरेतस्मिन्स्याच्छक्त्यवशेषता कथंचिदपि ।
तस्मादत्र कलानामविभागापत्तिरेव युक्ता स्यात् ॥ १४५ ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-
सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दा-
नुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

ह परविद्याचिन्तां समाप्य तत्र प्रसङ्गतः प्राप्ताम् ।
चेन्तामधुना परविद्याविषयां पुनरिहानुवर्तयति ॥ १४६ ॥
विद्वद्विदुषोरासृत्युपक्रमात्किल समेति चोत्क्रान्तिः ।
प्रागभिहितं तमेवेदानीमासृत्युपक्रमं ब्रूते ॥ १४७ ॥

उपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषत एतस्य ।
 विज्ञानात्मन ओको ह्यायतनं हृदयमेव नान्यदिति ॥ १४८ ॥
 दर्शयतीह स एतास्तेजोमात्रा इति श्रुतिः सेयम् ।
 तस्य च हृदयस्याग्रं प्रथमं प्रद्योतते ततश्चायम् ॥ १४९ ॥
 चक्षुष्प्रभृतिद्वारा निष्क्रामति तत्प्रकाशितद्वारः ।
 इति चक्षुराद्यपादानामुत्क्रान्तिं प्रदर्शयत्येषा ॥ १५० ॥
 हृदयस्याग्रं प्रद्योतत इत्याद्या श्रुतिर्हि सा किमिह ।
 विद्वद्विदुषोर्हि समा किंवा विदुषो विशेष इह कश्चित् ॥ १५१ ॥
 इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमोऽत्र युक्त इति ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते हृदयप्रद्योतने समानेऽपि ॥ १५२ ॥
 अपि तत्प्रकाशितद्वारत्वे तुल्ये स एष विद्वांस्तु ।
 मूर्धस्थानादेव हि निष्क्रामति नेतरेभ्य इति यस्मात् ॥ १५३ ॥
 विद्यासामर्थ्यं किल दृष्टं तस्यैव नेतरस्य पुनः ।
 इतरवदेव हि विद्वान्यतः कुतश्चित्प्रदेशतोऽपि यदि ॥ १५४ ॥
 उत्क्रामेत्स तदाऽयं नोत्कृष्टं लोकमत्र विन्देत् ।
 एवं चेत्तर्हीयं विद्या सर्वाऽप्यनर्थिकैव स्यात् ॥ १५५ ॥
 तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च गतिर्विलक्षणाऽस्य स्यात् ।
 विद्याशेषत्वेन च गतिरिह मूर्धन्यनाडिकाद्वारा ॥ १५६ ॥
 अनुशीलयितव्या सा विहिता विद्याविशेषविषये हि ।
 तामभ्यसंस्तयैव प्रतिष्ठित एष इति तु युक्तमिह ॥ १५७ ॥
 तस्मादुपासितेन हि परात्मना हृदयसंस्थितेनायम् ।
 परमनृगृहीत एव हि विद्वांस्तद्भावमिह समापन्नः ॥ १५८ ॥
 मूर्धन्यैकशततमनाड्या निष्क्रामतीतराभ्योऽन्ये ।
 शतमित्याद्या श्रुतिरप्येवं दर्शयति हार्दविद्यायाम् ॥ १५९ ॥
 रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अस्ति किल हार्दविद्या दहरोऽस्मिन्नन्तरिति समाम्नाता ।
 सा चाथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुर इति प्रपञ्चिता भूयः ॥ १६० ॥
 तत्प्रकरण एव ह्यथ या एता इत्यधीत्य तत्र पुनः ।
 नाडीरश्मिपुरःसरसंबन्धं सप्रपञ्चमभिधाय ॥ १६१ ॥
 यत्रैतदिति तथैव च तयोर्ध्वमित्यादिवाक्यमाम्नातम् ।
 उत्क्रमणमेतदस्य प्रारब्धान्ते यदा भवेत्तर्हि ॥ १६२ ॥

नाडीगतरश्मिभिरेवैतैरुत्क्रामतीति तत्रोक्तम् ।
 तस्मादत्र शताधिकनाड्या विद्वानसौ हि निष्क्रामन् ॥ १६३ ॥
 रश्म्यनुसारेणैव हि निष्क्रामत्येष इति तु युक्तमिह ।
 तत्किं रश्म्यनुसारित्वं रात्रावहनि चाविशेषेण ॥ १६४ ॥
 म्रियमाणस्यास्य स्यात्किंवाऽहन्येव तदिति संदेहे ।
 अविशेषश्रवणात्खल्वविशेषेणैव वर्ण्यते तदिदम् ॥ १६५ ॥

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य याव-
 द्वेहभावित्वादर्शयति च ॥ १९ ॥

अहनि च नाडीरश्म्योः संबन्धोऽस्तीति युक्तमेतत्स्यात् ।
 अहनि मृतस्य च रश्म्यनुसारित्वं न तु भवेदिदं रात्रौ ॥ १६६ ॥
 विच्छिद्यते हि यस्मान्नाडीरश्म्योर्हि तत्र संबन्धः ।
 रात्रौ मृतस्य तस्मान्न हि रश्म्यनुसारितेति चेन्मैवम् ॥ १६७ ॥
 भवति हि यावदेहं नाडीरश्म्योः स एष संबन्धः ।
 श्रुतिरेषाऽमुष्मादादित्यादित्येतमर्थमुपदिशति ॥ १६८ ॥
 ये नाडीषु च सृप्ता रश्मय इह सन्ति ते किलाऽऽदित्यात् ।
 अस्माल्लब्धविकासा आभ्यो नाडीभ्य एवमेवैते ॥ १६९ ॥
 आदित्ये किल सृप्तास्तथा प्रतायन्त इति हि तत्रोक्तम् ।
 उपलभ्यते निशास्वपि निदायकाले च सूर्यकिरणानाम् ॥ १७० ॥
 अनुवृत्तिस्तत्र यतो रात्रौ तापादि दृश्यते भूयः ।
 स्तोकानुवृत्तितः स्याद्दुर्लक्ष्यत्वं तदन्यरजनीषु ॥ १७१ ॥
 शैशिरदिवसेष्विव दुर्दिनेषु दुर्लक्ष्यता भवेदत्र ।
 अहरेवैतद्वात्रौ विदधातीति श्रुतिर्ब्रवीत्येवम् ॥ १७२ ॥
 यदि रात्रिमृतो विद्वान् रश्म्यनुसरणं विना क्रमेदूर्ध्वम् ।
 भवति हि रश्म्यनुसारानर्थक्यं तत्र तच्च दुर्वारम् ॥ १७३ ॥
 न ह्यत्र यो दिवैव प्रैति स रश्मीनपेक्ष्य चाऽऽक्रमते ।
 ऊर्ध्वं हि यस्तु रात्रौ प्रैत्यनपेक्ष्यैव स इति युक्तं स्यात् ॥ १७४ ॥
 अथ विद्वानपि नोर्ध्वं यदि रात्रिप्रायणापराधेन ।
 आक्रमते सा पाक्षिकफलेति तन्नाप्रवृत्तिरेव स्यात् ॥ १७५ ॥
 मृत्योरनियतकालत्वात्तस्य दिवैव मृत्युरित्यपि न ।
 अथ विद्वान्रात्रावपि मृतोऽहरागममसावुदीक्षेत ॥ १७६ ॥

अहरागमेऽपि विदुषः शरीरमिह पावकादिसंस्कारात् ।
 न भवति हि रश्मिसंबन्धार्हमतो नाऽऽक्रमेदसावूर्ध्वम् ॥ १७७ ॥
 किंच स यावत्क्षिप्येन्मन इति दर्शयति तदनु दीक्षां हि ।
 तस्मादविशेषेणाहनि रात्रौ वाऽस्य रश्मिसंबन्धः ॥ १७८ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

यत इह नैवोदीक्षां न पाक्षिकफला च भवति विद्येयम् ।
 मृत्युर्न नियतकालस्तस्मादयनेऽपि दक्षिणे विद्वान् ॥ १७९ ॥
 श्रियमाणः स कदाचिद्विद्याफलमाखिलमपि समाप्नोति ।
 या चोत्तरायणमृतिप्राशस्त्यप्रथितिरपि च भीष्मस्य ॥ १८० ॥
 यच्चोत्तरायणस्य प्रतीक्षणं नैजतनुविसर्गार्थम् ।
 आपूर्यमाणपक्षाद्यानित्याद्या श्रुतिश्च येयमिह ॥ १८१ ॥
 एतेभ्यो हेतुभ्यस्तनुपाते चोत्तरायणं हीदम् ।
 आवश्यकमिति शङ्का सूत्रेण निरस्यते हि सूत्रकृता ॥ १८२ ॥
 या चोत्तरायणमृतिप्राशस्त्यस्य प्रसिद्धिरिह कथिता ।
 सा चाविद्वद्विषया भीष्मस्य च यत्प्रतीक्षणं तदपि ॥ १८३ ॥
 आचारप्रतिपालनरूपफलार्थं पितृप्रसादेन ।
 लब्धस्वेच्छामृत्युं प्रख्यापयितुं च भवति नान्यार्थम् ॥ १८४ ॥
 यच्चोत्तरायणे स्यान्मरणं तच्च प्रशस्तमज्ञानाम् ।
 इत्यभिवदनं प्राज्ञानामाचारोऽत्र भवति न तदन्यः ॥ १८५ ॥
 श्रुतिरपि च देवताभिप्राया सा नेह कालमात्रपरा ।
 इत्यातिवाहिका इति सूत्रे वक्ष्यति च सूत्रकारोऽयम् ॥ १८६ ॥
 ननु यत्र काल इत्यादिस्मृतिवाक्येषु काल एवायम् ।
 अहरादिकः प्रधानत्वेनानावृत्तये विनिर्दिष्टः ॥ १८७ ॥
 कथमिह विद्वान् रात्रौ किंवाऽसौ दक्षिणायने वाऽपि ।
 प्रेतोऽनाऽवृत्तिमिमां यायादित्यत इदं पठत्यत्र ॥ १८८ ॥

योगिनः प्रति[च]स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

अहरादिकालनियमो योऽयमनावृत्तये स्मृतौ दृष्टः ।
 स च योगिनः प्रति स्यात्स्मार्ते चैते हि योगसांख्ये द्वे ॥ १८९ ॥
 न श्रौते तेनात्र प्रमाणभेदाच्च विषयभेदाच्च ।
 विज्ञानेषु श्रौतेष्ववतारो नास्य भवति कथमपि च ॥ १९० ॥

नन्वाग्निर्ज्योतिरहर्धूमो रात्रिरिति चैवमाद्ये हि ।
 इह देवयानपितृयाणे श्रौते एव हि प्रतीयेते ॥ १९१ ॥
 स्मृतिवाक्येऽपीत्येवं नाऽऽशङ्क्यं येन तत्र तं कालम् ।
 वक्ष्यामीति च कालप्रतिज्ञया किल विरोधमाशङ्क्य ॥ १९२ ॥
 परिहारोऽयं कथितो यदा पुनः स्मृतिषु देवता एव ।
 अग्न्याद्यभिमानिन्यो गृह्यन्ते न हि विरोध इह कश्चित् ॥ १९३ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां चतुर्थसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ १९४ ॥
 तत्र द्वितीयपादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ १९५ ॥
 इति श्रीभाष्यार्थरत्नमालायां चतुर्थाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयपादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

एवं हि पूर्वपादे निरूपितोत्क्रान्तिरत्र तत्साध्यम् ।
 गन्तव्यं किल मर्गं दर्शयितुं पादमेतमारभते ॥ १ ॥
 आसृत्युपक्रमादियमुत्क्रान्तिर्विद्वद्विदुषोस्तुल्या ।
 इत्युक्तमासृतिः सा ह्यनेकधा श्रूयते श्रुतिष्वासु ॥ २ ॥
 नाडी रश्मियुतैकाऽथैतैरेवेतिवाक्यनिर्दिष्टा ।
 अपराऽर्चिरादिकाऽपि हि तेऽर्चिषमित्यादिवाक्यविख्याता ॥ ३ ॥
 भवतीह देवयानं पन्थानमिति श्रुतिप्रसिद्धैका ।
 अन्या त्वस्माल्लोकात्पैति स वायुमिति वाक्यतो दृष्टा ॥ ४ ॥
 अपरा सूर्यद्वारेणेत्यादिश्रुतिनिरूपिता तत्र ।
 किमिह परस्परभिन्ना एताः स्मृतयो भवन्ति किंवाऽत्र ॥ ५ ॥
 एकैवानेकविशेषणाऽऽसृतिरितीह संशयो भवति ।
 तत्रैतत्स्यात्स्मृतयो भिन्ना एवेति यत इमाः स्मृतयः ॥ ६ ॥
 भिन्नोपासनशेषा भिन्नप्रकरणगताश्च लक्ष्यन्ते ।
 अपि चाथैतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्यपेक्षायाम् ॥ ७ ॥

उपसृज्येत तथैव त्वरावचनमेतदपि च पीड्येत ।
 इह च स यावत्क्षिप्येन्मन इत्यादित्वरावचो दृष्टम् ॥ ८ ॥
 तस्मादेताः सृतयो भिन्ना एवेत्यतस्त्विदं पठति ।
 ब्रह्म प्रेप्सुः सर्वोऽर्चिरादिनैवाध्वनोर्ध्वमाक्रमते ॥ ९ ॥
 इति तु प्रतिजानीते तत्प्रथितेरिति च भवति हेतुरिह ।
 सर्वेषामपि विदुषां प्रथितोऽसावर्चिरादिको मार्गः ॥ १० ॥
 ये चेमेऽरण्य इति श्रुतौ हि विद्यान्तरावलम्बानाम् ।
 पञ्चाग्न्युपासकानामिवार्चिराद्या गतिः समाप्ताता ॥ ११ ॥
 स्यादेतदत्र यासु च विद्यासु न काचिदपि गतिः पठिता ।
 तास्वर्चिरादिकैव हि गतिरियमुपतिष्ठतां हि यासु पुनः ॥ १२ ॥
 श्रूयत एवान्या विद्यासु किमित्यर्चिरादिकाश्रयणम् ।
 इति चेन्नवेदिहैवं सृतय इमा यदि परस्परं भिन्नाः ॥ १३ ॥
 एकैवानेकविशेषणाऽऽसृतिर्ब्रह्मलोकपदवीयम् ।
 काचिदिह केनचिदेव हि विशेषणेनोपलक्षिता भवति ॥ १४ ॥
 सर्वत्र चैकदेशाभिज्ञानाद्बहुविशेषणा सेयम् ।
 भवतीयमेकरूपाऽऽसृतिर्विशेषणविशेष्यभावेन ॥ १५ ॥
 प्रकरणभेदेऽपि यथा विद्यैकत्वाद्गुणोपसंहारः ।
 भवति हि तद्वत्प्रकृते स्यादेव विशेषणोपसंहारः ॥ १६ ॥
 विद्याभेदेऽपि यतोऽभिज्ञा सर्वत्र चैकदेशस्य ।
 गन्तव्याभेदादपि भवति परं गत्यभेद एवात्र ॥ १७ ॥
 या ब्रह्मणो जितियां व्युष्टिस्तां जितिमिति श्रुतिश्चापि ।
 विद्याफलं तदेकं ब्रह्मप्राप्तिस्वरूपमुपदिशति ॥ १८ ॥
 यच्चाथैतैरेवेत्यवधारणमत्र दर्शितं तदपि ।
 रात्रौ मृतस्य विदुषो रश्म्यप्राप्तौ हि तन्निरासार्थम् ॥ १९ ॥
 तत्रापि रश्मियोगं प्रपञ्चयितुमेव न पुनरन्यस्य ।
 व्यावृत्त्यर्थं तत्स्यान्न च सकृदुक्तोऽयमेवकारोऽत्र ॥ २० ॥
 रश्मींश्च प्रापयितुं निवर्तयितुमर्चिरादिकांश्च तथा ।
 अर्हति तस्मादत्रावधार्यते स खलु रश्मिसंबन्धः ॥ २१ ॥
 यत्तु स यावत्क्षिप्येन्मन इत्यादित्वरावचस्तदपि ।
 गतिषु यथैव हि लोके भवति विलम्बो य एष लोककृतः ॥ २२ ॥

नैवार्चिरादिकेऽध्वनि भवति स एष इति बोधनार्थं स्यात् ।
 लोके निमेषमात्रेणाऽऽगच्छन्तीति वाक्यविन्यासे ॥ २३ ॥
 नैव हि निमेषमात्रेणाऽऽगमने तत्र भवति तात्पर्यम् ।
 किंतु विलम्बाभावे तद्वदिहापीति तदिदमविरुद्धम् ॥ २४ ॥
 इह खल्वथैतयोरित्याद्या मार्गद्वयच्युतानां हि ।
 कष्टं तृतीयमेषा स्थानं संकीर्त्य देवयानमिमम् ॥ २५ ॥
 पितृयाणव्यतिरिक्तं पन्थानं ह्यर्चिरादिपर्वाणम् ।
 प्रथयति तमेकमेव श्रुतिस्मृतीयानुवर्णनेनेह ॥ २६ ॥
 अपि चार्चिरादिविषयसृता हि भूयांसि मार्गपर्वाणि ।
 श्रूयन्ते पुनरन्यत्राल्पीयांस्येव तानि पर्वाणि ॥ २७ ॥
 भवतीह भूयसामनुगुणभावेनैव नयनमन्येषाम् ।
 न्याय्यतरं तस्मादिह युक्तं स्यादर्चिरादिनेत्यादि ॥ २८ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

केनेह संनिवेशविशेषेण च गतिविशेषणानां हि ।
 स्यादन्योन्यविशेषणविशेष्यभाव इति तदिदमाचार्यः ॥ २९ ॥
 प्रथयति हि वायुमब्दादितिसूत्रेण स्वयं सुहृद्भूत्वा ।
 इह पठ्यते हि पन्थाः स एतमिति देवयानसंज्ञोऽसौ ॥ ३० ॥
 कौषीतकिनां तत्र हि स चाग्निलोकं स वायुलोकमिति ।
 स वरुणलोकं च तथेन्द्रलोकमपि स प्रजापतेर्लोकम् ॥ ३१ ॥
 स ब्रह्मलोकमिति च क्रमोऽयमुपलभ्यते हि तत्र किल ।
 यावर्चिरग्निशब्दौ तुल्यार्थौ ज्वलनवाचकौ तौ हि ॥ ३२ ॥
 नैवेह संनिवेशक्रमोऽयमान्विष्यते क्वचित्कश्चित् ।
 वायुस्त्विहार्चिरादौ वर्त्मनि न श्रूयते स कस्मिन्वा ॥ ३३ ॥
 स्थाने निवेशनीयः स्यादित्यत उक्तमत्र सूत्रकृता ।
 तेऽर्चिषमेवेत्यास्मिन्नर्चिरनन्तरमहर्विनिर्दिश्य ॥ ३४ ॥
 आपूर्यमाणपक्षं तत उदगयनादिकांश्च षणमासान् ।
 तेभ्यः संवत्सरमपि तत आदित्यमिति दृश्यते तत्र ॥ ३५ ॥
 आदित्यादर्वाश्वं तथैव संवत्सरात्पराश्रमिमम् ।
 वायुमभिसंभवतीत्येवं वायोर्हि संनिवेश इह ॥ ३६ ॥
 क्वचिद्विशेषविशेषावुपलभ्येते यतस्तयोः श्रुत्योः ।
 कौषीतकिवाक्ये किल स वायुलोकमिति चाविशेषेण ॥ ३७ ॥

उपदर्शितस्य वायोर्विशेष उपलभ्यते हि वाक्येऽस्मिन् ।
 तदिह यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स इति तत्र किल ॥ ३८ ॥
 स उपासको हि देहाद्यदि निर्गच्छति स वायुमेति तदा ।
 वायुरसावपि तस्मै विजिहीते छिद्रमेष संतनुते ॥ ३९ ॥
 रथचक्रबिलसमानं तच्छिद्रं तेन वायुदत्तेन ।
 द्वारेण स खलु विद्वानाक्रम्योर्ध्वं तमेतमादित्यम् ॥ ४० ॥
 आगच्छतीति दर्शितमत आदित्यात्प्रतीयते वायोः ।
 पूर्वत्वमेव तस्मादब्दादित्यन्तराल एवासौ ॥ ४१ ॥
 वायुर्निवेशनीयः स्यादिति युक्तमिह सूत्रकारोक्तम् ।
 नन्वस्य पुनरिहाग्नेः परत्वदर्शनविशेषतः कस्मात् ॥ ४२ ॥
 अर्चिरनन्तरमेव हि न निविश्यत एष वायुरिति चेन्न ।
 नासौ भवति विशेषः स एतमित्यादिके यतो वाक्ये ॥ ४३ ॥
 केवल एव हि पाठः स चाग्निलोकं स वायुलोकमिति ।
 क्रमवाचको हि शब्दो न कश्चिदिह किल यतः पदार्थानाम् ॥ ४४ ॥
 उपलभ्यतेऽनुकीर्तनमात्रं तं तं च गच्छतीत्येवम् ।
 रथचक्रबिलसमेन च्छिद्रेण हि वायुना प्रवृत्तेन ॥ ४५ ॥
 स च खल्वक्रम्योर्ध्वं तत आगच्छति तमेतमादित्यम् ।
 इत्यवगम्यत एव क्रमोऽयमत इह भवेद्विशेषोऽसौ ॥ ४६ ॥
 तस्माद्विशेषविशेषाभ्यामिति युक्तमेव सूत्रोक्तम् ।
 वाजसनेयिन इह किल मासेभ्यो देवलोकमित्युक्त्वा ॥ ४७ ॥
 तस्माच्च देवलोकादादित्यमिमं समामनन्त्यत्र ।
 तत्राऽऽदित्यानन्तर्याय पुनर्देवलोकतो वायुम् ॥ ४८ ॥
 अभिसंभवेयुरिति वाजसनेयश्रुत्यपेक्षया वाच्यम् ।
 यच्चेह वायुमब्दादिति तच्छन्दोगवाक्यमालम्ब्य ॥ ४९ ॥
 छन्दोगश्रुतिवाक्ये न देवलोकोऽस्ति वाजिवाक्ये तु ।
 संवत्सरो न दृष्टः श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावपि हि ॥ ५० ॥
 उभयत्रैव ग्राह्यौ तत्र च मासाब्दयोर्हि संबन्धात् ।
 संवत्सरो हि पूर्वस्ततो भवेद्देवलोक इति बोध्यम् ॥ ५१ ॥

तडितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं च निर्दिश्य ।

पश्चाद्ब्रह्मप्राप्तिं प्रथयत्येषा श्रुतिस्तथाऽन्या तु ॥ ५२ ॥

वरुणादिप्राप्तिमपि प्रदर्शयति तत्र तदनुसारेण ।
 विद्युत उपरिष्ठात्किल वरुणः संबध्यते यतश्च तयोः ॥ ५३ ॥
 स्यान्नियतः संबन्धो यदैव हि विशालविद्युतो मेघाः ।
 सस्तनितगर्जिता अपि सम्यङ्नृत्यन्ति देवलोकेषु ॥ ५४ ॥
 आपः प्रपतन्ति तदेत्येतत्सर्वानुभूतिसिद्धं हि ।
 विद्योतते स्तनयतीत्येषा श्रुतिरपि तथैव दर्शयति ॥ ५५ ॥
 वरुणश्चापामधिपतिरिति श्रुतिस्मृतिषु सुप्रसिद्धं हि ।
 इन्द्रप्रजापती किल वरुणादूर्ध्वं हि संनिवेश्येते ॥ ५६ ॥
 स्थानान्तरविरहादपि पाठस्य तथैव दर्शनादपि च ।
 आगन्तुकभावादपि वरुणादन्ते हि संनिवेश्यौ तौ ॥ ५७ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

तेष्वेव चार्चिरादिषु संदेहः पुनरिहैवमवतरति ।
 किमिमानि मार्गचिह्नान्याहोस्विन्द्रोगभूमयः किंवा ॥ ५८ ॥
 नेतारो गन्तृणामित्येवं तत्र युक्तमेतत्स्यात् ।
 एते हि मार्गलक्षणभूता एवार्चिरादयः स्युरिति ॥ ५९ ॥
 यस्मादुपदेशोऽयं दृश्यत इह तत्स्वरूपपर एव ।
 प्रस्थातुकाम इह किल लोके ग्रामं च नगरमपि कश्चित् ॥ ६० ॥
 अनुशिष्यते त्वमेतं गच्छ महापर्वतं पुरस्तस्य ।
 न्यग्रोधमपि महान्तं ततो नदीं निकट एव तत्परतः ॥ ६१ ॥
 ग्रामं च नगरमपि वा स्वाभिमतं प्राप्स्यसीति तद्वदिह ।
 तेऽर्चिषमिति हि ततोऽहस्ततः किलाऽऽपूर्यमाणपक्षमिति ॥ ६२ ॥
 अथवाऽत्र भोगभूमय एवैते स्युरिति युक्तमामाति ।
 यस्माच्च लोकशब्देनैते ह्यग्न्यादयोऽनुबध्यन्ते ॥ ६३ ॥
 अत्राग्निमागच्छतीति वाक्ये हि लोकशब्दोऽयम् ।
 भोगायतनेष्वेव प्राणिनिकायस्य भाष्यते हि परम् ॥ ६४ ॥
 वेदे मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इत्यादौ ।
 अन्यत्राहोरात्रेष्वित्यादौ दृश्यते तथैवायम् ॥ ६५ ॥
 तस्मादिहार्चिरादय एते नैवाऽऽतिवाहिकाः किंच ।
 तेषामचेतनत्वादपि नैवात्राऽऽतिवाहिकत्वं स्यात् ॥ ६६ ॥
 लोके हि चेतनाः किल राजनियुक्ता भवन्ति ये शूराः ।
 मार्गेषु दुर्गमेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्ति ते नान्ये ॥ ६७ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूते ते खल्वत्राऽऽतिवाहिकाः स्युरिति ।
 अत्र च तल्लिङ्गादिति यथोपदिष्टार्थसाधको हेतुः ॥ ६८ ॥
 इह चन्द्रमसो विद्युतमित्येतदनन्तरं समाम्नातम् ।
 तत्पुरुषोऽमानव इति वाक्यं हि ब्रह्म गमयतीत्यन्तम् ॥ ६९ ॥
 तेन प्रतीयते खल्वमानवस्योत्तरत्र गमयितृता ।
 गमयितृतानिर्देशात्सिद्धं तस्याऽऽतिवाहिकत्वमपि ॥ ७० ॥
 तत्सामान्यादग्न्यादयो भवन्त्यातिवाहिकाः पूर्वम् ।
 ननु तत्पुरुषोऽमानव इति वचनममानवस्य पुरुषस्य ॥ ७१ ॥
 गमयितृतापरमेव हि नाग्न्यादीनां तथेति चेन्मैवम् ।
 संप्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्यास्य ॥ ७२ ॥
 यद्यर्चिरादिपर्वसु पुरुषा एतेषु गमयितारः स्युः ।
 ते मानवास्तदैवाऽऽवश्यकमेतद्वि तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ ७३ ॥
 यदिदममानव इति किल पुरुषविशेषणमिहोपदिष्टं हि ।
 ननु न हि लिङ्गं गमकं न्यायाभावादतस्त्विदं पठति ॥ ७४ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

ये त्वर्चिरादिमार्गोपगतास्ते किल शरीरविगमेन ।
 मुकुलितकरणग्रामा न च स्वतन्त्रा भवन्ति गत्यादौ ॥ ७५ ॥
 ये त्वर्चिरादयस्तेऽप्यचेतना एव न स्वतन्त्राः स्युः ।
 तस्मादिहार्चिराद्यभिमानिन एते हि चेतना देवाः ॥ ७६ ॥
 अतियात्रायामस्यां नियोजिता इति भवेद्यवस्थेह ।
 इह मत्तमूर्च्छिताद्या अपि लोके विकलकरणपरिवाराः ॥ ७७ ॥
 केवलपरप्रयुक्ताध्वानो दृष्टाः परत्र किमुतैते ।
 न हि मार्गलक्षणत्वं कथमप्यत्रार्चिरादिकानां स्यात् ॥ ७८ ॥
 अनवस्थिता यतस्ते रात्रौ प्रेतस्य न हि कथंचिदपि ।
 भवति ह्यहःस्वरूपप्राप्तिर्न च तत्प्रतीक्षणं वाऽस्ति ॥ ७९ ॥
 इत्येतदुक्तमेव न दोषोऽयं भवति देवतापक्षे ।
 यस्माद्भ्रुवा हि देवास्त एव चेहार्चिरादिपदवाच्याः ॥ ८० ॥
 तेषां च तदभिमानात्तच्छब्दार्थत्वमुचितमेवेह ।
 किंचार्चिषोऽहरिति निर्देशः खल्वतिवाहिकत्वेऽपि ॥ ८१ ॥
 न विरुध्यते कथंचित्तच्छब्दात्तदभिमानिनो ग्रहणे ।
 लोकेऽपि दृश्यते हि प्रख्यातेष्वतिवाहिकेषु पुनः ॥ ८२ ॥

एधंविध उपदेशो गच्छ त्वमितश्च कृष्णगुप्तमिति ।
 गच्छ ततो जय सिंहं बलवर्माणं ततश्च गच्छेति ॥ ८३ ॥
 अपि चोपक्रमवाक्ये तेऽर्चिमित्यादिना समाम्नातः ।
 संबन्धमात्रमेव हि न तद्विशेषोऽत्र कश्चिदुपदिष्टः ॥ ८४ ॥
 उपसंहारे तु स एतानित्यादौ विशेष इह द्वेष्टः ।
 गमयितृशब्दबलेन च स चातिवाह्यातिवहनरूपः स्यात् ॥ ८५ ॥
 तेन ह्युपक्रमेऽपि च स एव निर्णयिते न चान्योऽपि ।
 उपसंहृतकरणत्वान्न तत्र भोगो भवेत्किलैतेषाम् ॥ ८६ ॥
 तत्रानुपमुञ्जानेष्वपि गन्तृषु गमयितुं भवेच्छक्यः ।
 सोऽयं हि लोकशब्दस्तत्रान्येषां यतश्च भोगः स्यात् ॥ ८७ ॥
 एवं चाग्निस्वामिकलोकं गत्वाऽग्निनाऽतिवाह्येत ।
 वायुस्वामिकलोकं गत्वैवं वायुनेति योज्यमिह ॥ ८८ ॥
 नन्वातिवाहिकत्वं यद्येतेषां तदा हि वरुणादौ ।
 तत्कथमुपपन्नं स्याद्वरुणादन्यो यतोऽत्र निर्दिष्टः ॥ ८९ ॥
 आ ब्रह्मप्राप्तेः किल विद्युदनन्तरममानवः पुरुषः ।
 तस्यैव गमयितृत्वं श्रुतमित्यत एतदुत्तरं पठति ॥ ९० ॥
 वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

विद्युत्प्राप्तेरूर्ध्वं विद्युदनन्तरमवस्थितेन पुनः ।
 केनाप्यमानवेनातिवाह्यमाना हि वरुणलोकादौ ॥ ९१ ॥
 ते ब्रह्मलोकमेतं गच्छन्तीत्येवमत्र निष्कर्षः ।
 विद्युलोकप्राप्तो वैद्युत इति गृह्यते हि सूत्रेऽस्मिन् ॥ ९२ ॥
 तान्वैद्युतादिति श्रुतिवाक्ये वैद्युतर्षदं हि लोकपरम् ।
 तान्वैद्युताद्वि लोकादमानवोऽभ्येत्य गमयति ब्रह्म ॥ ९३ ॥
 इत्येतच्छ्रुतिवाक्यादमानवस्यैव गमयितृत्वमिह ।
 वरुणादयस्तु तस्यैवानुपरोधेन वा सहायेन ॥ ९४ ॥
 केनापि हेतुना ते भवन्त्यनुग्राहका इति ज्ञेयम् ।
 तस्मादिहार्चिरादय एते खल्वतिवाहिका एव ॥ ९५ ॥
 कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

एवं निरूप्य मार्गं गन्तव्यं ब्रह्म चिन्तयत्यधुना ।
 श्रुतिवाक्येन स एतान्ब्रह्म गमयतीति दर्शितं तत्र ॥ ९६ ॥

किं कार्यमपरमेव ब्रह्म गमयतीह किं परं ब्रह्म ।
 यच्चाविकृतं सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यमिति तु संदेहः ॥ ९७ ॥
 स्याद्ब्रह्मशब्दयोगाद्गतिश्रुतेर्दर्शनाच्च तत्र किल ।
 कार्यं सगुणं ब्रह्मैवैवान्गमयत्यमानवः पुरुषः ॥ ९८ ॥
 इति मन्यते हि बादरिराचार्यो युक्तमेतदेव यतः ।
 गन्तव्यत्वमिहोक्तं तदिदं कार्यस्य नेतरस्य स्यात् ॥ ९९ ॥
 तस्य प्रदेशवत्त्वात्सर्वगतत्वात्परात्मनो नेयम् ।
 गन्तव्यता गतिर्वा गन्तृणां प्रत्यगात्मरूपत्वात् ॥ १०० ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

ब्रह्माधिष्ठितलोकान्गमयत्येतानमानवः पुरुषः ।
 इति निर्दिश्य च लोकाऽश्रुतिरपरा ब्रह्मणोऽस्य लोकेषु ॥ १०१ ॥
 ते शाश्वतीः समा निवसन्तीति यतो विशेषमुपदिशति ।
 अत इह या गतिरुक्ता सा कार्यब्रह्मगोचरैव स्यात् ॥ १०२ ॥
 बहुवचनलोकशब्दस्तथैव चाऽऽधारसप्तमीश्रवणम् ।
 नैव परस्मिन्ब्रह्मणि कथमप्यवकल्पते हि कार्ये तु ॥ १०३ ॥
 तदवस्थाभेदेन च भेदात्संभवति सर्वमेवैतत् ।
 या चेह संनिवेशविशिष्टा सविकारभोगभूमिः स्यात् ॥ १०४ ॥
 लोकश्रुतिरप्येषा तस्याभेवाऽऽश्रुती न चान्यत्र ।
 ब्रह्मैव लोक इति किल गौणी ह्यन्यत्र तदिदमन्याय्यम् ॥ १०५ ॥
 किंच परस्मिन्ब्रह्मण्याधाराधेयभावनिर्देशः ।
 असमञ्जस एवातो गमनमिदं कार्यविषयमेव स्यात् ॥ १०६ ॥
 ननु नायं कार्यपरो नपुंसकब्रह्मशब्द इह भवति ।
 कारणपर एव यतः समन्वये दर्शितोऽयमिति चेन्न ॥ १०७ ॥

सामीप्यात् तव्यपदेशः ॥ ९ ॥

अत्र तुशब्दो योऽसावुक्ताशङ्कानिवर्तनार्थः स्यात् ।
 कार्यस्यापि ब्रह्मण इह च परब्रह्मसंनिधानेन ॥ १०८ ॥
 स्याद्ब्रह्मशब्दयोगो नात्र विरोधो भवेत्कुतश्चिदपि ।
 गन्तव्यत्वन्यायादाधाराधेयभावनिर्देशात् ॥ १०९ ॥
 लोकबहुत्वश्रुत्या लक्षणया स खलु कार्यपर एव ।
 ब्रह्म परं शुच्छुद्धं तदिह किलोपाधियोगमात्रेण ॥ ११० ॥

धर्मैर्मनोमयत्वप्रभृतिभिरुपदिश्यमानमेतैर्हि ।
 अपरं ब्रह्मेदमिति व्यपदिश्यत एव केवलं शास्त्रे ॥ १११ ॥
 नन्वत्र कार्यमेव ब्रह्म प्राप्यं यदा भवेत्तेषाम् ।
 यदनावृत्तिश्रवणं तत्कथमेषामिहोपपद्येत ॥ ११२ ॥
 न ह्यन्यत्र परस्माद्ब्रह्मण एषां भवेदनवृत्तिः ।
 श्रुतयोऽत्र दर्शयन्त्यर्चिरादिमार्गेण निर्गतानां हि ॥ ११३ ॥
 एतेनेति च तेषामिति च तयोर्ध्वमिति चाप्यनावृत्तिः ।
 तस्माद्ब्रह्मपदेन हि कार्यग्रहणं न युक्तमिति चेन्न ॥ ११४ ॥
 कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥
 कार्यब्रह्मपदेऽस्मिँल्लोयोन्मुखे तत्पदं गता एते ।
 तत्रोत्पन्नज्ञाना हिरण्यगर्भेण तदधिनाथेन ॥ ११५ ॥
 प्रतिपद्यन्ते शुद्धं विष्णोः परं पदं हि तेन सह ।
 एवं क्रममुक्तिरनावृत्तिश्रुतिवाक्यदर्शिता भवति ॥ ११६ ॥
 स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

या ब्रह्मणा सहेति स्मृतिरिह साऽप्येतमर्थमुपदिशति ।
 तस्मात्कार्यब्रह्मप्राप्तिपरैव हि गतिश्रुतिः सर्वा ॥ ११७ ॥
 आशङ्क्य पूर्वपक्षं यमत्र सिद्धान्त एष निर्दिष्टः ।
 कार्यं बादरिरित्येतत्सूत्रेण प्रदर्श्यते सपदि ॥ ११८ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

इह जैमिनिराचार्यः परमेव ब्रह्म गमयतीत्येवम् ।
 ब्रह्मपदस्य परस्मिन्मुख्यत्वान्मन्यते हि सिद्धान्तम् ॥ ११९ ॥
 ब्रह्मपदस्य च मुख्यालम्बनमेतद्भवेत्परं ब्रह्म ।
 अपरं गौणं तत्र च मुख्ये संप्रत्ययो भवेन्न्याय्यः ॥ १२० ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

गतिपूर्वकममृतत्वं तयोर्ध्वमायन्निति श्रुतिर्ब्रूते ।
 अमृतत्वं च परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्येऽस्मिन् ॥ १२१ ॥
 कार्यस्य भवति नाशो यतः श्रुतिर्मर्त्यमल्पमुपदिशति ।
 परविषयैवैतेषां कठवल्लीषूपदिश्यते हि गतिः ॥ १२२ ॥
 न हि विद्यान्तरपरता कठवल्लीषूपलभ्यते क्वापि ।
 अन्यत्रेति च तत्र प्रक्रान्तं ब्रह्म भवति परमेव ॥ १२३ ॥

ब्रह्मश्रुतेः प्रकरणादपि तद्वदिहामृतत्वलिङ्गाच्च ।
गतिरेषा परविषया स्यान्नापरगोचरा कथंचिदपि ॥ १२४ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥

अपि च प्रजापतेरिदमहं सभां वेष्टम तत्प्रपद्य इति ।
प्राणवियोगावसरे संकल्पः स्यादुपासकस्येति ॥ १२५ ॥
कार्यप्राप्त्यभिसंधिश्रुतेर्न गन्तव्यमत्र परमिति चेत् ।
आकाशो हेत्यादौ प्रकृतत्वाद्ब्रह्मणः परस्यैव ॥ १२६ ॥
तद्वद्यशोऽहमित्यादिभिश्च सर्वात्मकत्वनिर्देशात् ।
यस्य च नाम महद्यश इति हि यशोनामताप्रसिद्धेश्च ॥ १२७ ॥
वेष्टमप्राप्तिश्चेयं भवति परप्राप्तिलक्षणैवात्र ।
वेष्टमप्रतिपत्तिरियं कथमिह गतिपूर्विका भवेदिति चेत् ॥ १२८ ॥
अपरब्रह्मणि वेष्टमप्रतिपत्तिरियं हि हार्दविद्यायाम् ।
श्रुत्यैव समुपदिष्टा सेयं किल तदपराजितेत्येवम् ॥ १२९ ॥
तत्र च विद्याहीनैर्ब्रह्मण एषाऽपराजिता हि पुरी ।
प्रभुणा हिरण्यगर्भेणैव च रचितं हिरण्यमयं वेष्टम ॥ १३० ॥
इत्यादि दर्शितं तत्प्राप्तिरियं दर्शिता हि गतिपूर्वा ।
परविषयेऽपि च वेष्टमप्रतिपत्तिश्रुतिरियं समाना हि ॥ १३१ ॥
तस्मादिहापि तस्या अतिपूर्वकतैव भवति युक्ततमा ।
किंचात्र पदं गतावित्यस्मादपि धातुपाठसामर्थ्यात् ॥ १३२ ॥
मार्गापेक्षा वेष्टमप्रतिपत्तावत्र भवति युक्तैव ।
तस्मादत्र गतिश्रुतयः सर्वा अपि भवन्ति परविषयाः ॥ १३३ ॥
इति पक्षान्तरमेतौ द्वावाचार्येण सूत्रितौ पक्षौ ।
एको गत्युपपत्त्यादिभिरपरो मुख्यतादिभिश्चेह ॥ १३४ ॥
मुख्यत्वादीनामासयितुं गत्यादयः समर्थाः स्युः ।
न तु गत्यादीन्मुख्यत्वादय इत्याद्य एव सिद्धान्तः ॥ १३५ ॥
व्याख्यातोऽस्माभिरसौ द्वितीय इह पूर्वपक्ष एव स्यात् ।
मुख्यस्यार्थस्यैव ग्रहणमसत्यपि च संभवे कर्तुम् ॥ १३६ ॥
उचितमिति कश्चिदाज्ञापयिता नेहोपलभ्यते क्वापि ।
उपपद्यते तदेतत्परविद्याप्रकरणोपदिष्टमपि ॥ १३७ ॥
विद्यान्तरानुशीलितगत्यभिधानं स्तुतिप्रकर्षार्थम् ।
विद्यासंबद्धसुषुम्नास्तुत्यर्थं यथैव विष्वगिति ॥ १३८ ॥

नाड्यन्तरसंकीर्तनमिह परविद्यास्तुतिप्रकर्षार्थम् ।
 तत्प्रकरणेऽपि चापरविद्याश्रयगतिकथेयमुचितैव ॥ १३९ ॥
 निरतिशयफला हीयं परविद्यागतिमिहान्तरेणापि ।
 गतिसाध्यमपरविद्याफलमस्याश्चान्तरेव भवतीति ॥ १४० ॥
 स्तुतिलाभार्थं तत्स्यान्न तु परविद्यावलम्बि तद्भवति ।
 गन्तव्यस्य तथा बहुवचनान्तस्यापि लोकशब्दस्य ॥ १४१ ॥
 अपि दिव्यगन्धभोगश्रुतेश्च संकल्पतोऽपि परविषये ।
 मुख्यार्थस्यैतस्यायोगाद्गतिरपरगोचरैव स्यात् ॥ १४२ ॥
 या च सभा वेदम प्रतिपद्य इति श्रुतिरिहोपदिष्टाऽसौ ।
 कार्यपराऽत्र श्रुत्या वाक्येन प्रकरणमिह बाध्यम् ॥ १४३ ॥
 सार्वार्थ्यमपि यदुक्तं यशोऽहमित्यादिना हि तदपीह ।
 ब्रह्मण्यपरस्मिन्नप्युपासनार्थं हि युक्तमेव स्यात् ॥ १४४ ॥
 यद्वच्च सर्वकर्मत्वादिनिदेशा भवेयुरन्यत्र ।
 तस्मादत्र गतिश्रुतयः सर्वा अपरगोचरा एव ॥ १४५ ॥
 केचित्तु पूर्वसूत्राणि स्युः किल पूर्वपक्षसूत्राणि ।
 उत्तरसूत्राणि पुनर्भवन्ति सिद्धान्तविषयसूत्राणि ॥ १४६ ॥
 इति खल्विह व्यवस्थामनुरुध्य गतिश्रुतिर्हि परविषयाः ।
 सर्वा अपि प्रतिष्ठापयन्ति तच्चेदमनुपपन्नमिह ॥ १४७ ॥
 सर्वगतं सर्वान्तरमपि यत्सर्वार्थकं परब्रह्म ।
 यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मेतिवाक्यनिर्दिष्टम् ॥ १४८ ॥
 आकाशवदितिवाक्यैर्ब्रह्मैवेदमितिनिगमवाक्यैश्च ।
 निर्धारितस्वरूपं ब्रह्म कथं वेह भवति गन्तव्यम् ॥ १४९ ॥
 ननु गतमपि गन्तव्यं भवति हि देशान्तरादियोगेन ।
 पृथिवीस्थ एव पृथिवीं देशान्तरयोगतो यथा व्रजति ॥ १५० ॥
 एवं बालः कालान्तरयोगादात्मभूतमेवैतत् ।
 वार्धकमनन्य एव व्रजति तथा ब्रह्मणोऽप्यनन्यस्य ॥ १५१ ॥
 तस्य गतस्यापि च गन्तव्यत्वं सर्वशक्तियोगेन ।
 इति चेन्मैवं ब्रह्म प्रतिषिद्धाखिलविशेषमिह यस्मात् ॥ १५२ ॥
 निष्कलमेतन्निष्क्रियमपि शान्तं तच्च भवति निरवद्यम् ।
 अस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतिगेयं स्मृतिष्वपि प्रथितम् ॥ १५३ ॥

कथमीदृशे परस्मिन्कल्पयितुं शक्यते विशेषोऽयम् ।
 नैतच्च भूप्रदेशवयोन्यायेनात्र भवति गन्तव्यम् ॥ १५४ ॥
 भूवयसोः किल देशविशेषावस्था विशेषयोगेण ।
 गन्तव्यतोषपन्ना भवति प्रादेशिकत्वसंपत्त्या ॥ १५५ ॥
 ननु जगतो जन्मस्थितिलयहेतुत्वश्रुतेः परं ब्रह्म ।
 स्यात्सकलशक्तियुक्तं प्रभवति गन्तव्यमेतदिति चेन्न ॥ १५६ ॥
 इह च विशेषनिराकरणश्रुतिवचनानि निरवकाशानि ।
 जगदुत्पत्त्यादिश्रुतिवाक्यान्वपि खलु तथेति चेन्नैवम् ॥ १५७ ॥
 एकत्वप्रतिपादनपराणि सर्वाणि सृष्टिवाक्यानि ।
 यस्मान्मृदादिदृष्टान्तैरेतैर्ब्रह्मणोऽस्य सत्यत्वम् ॥ १५८ ॥
 एवं सर्वस्यैव हि विकारजातस्य चानृतत्वमपि ।
 प्रतिपादयच्च शास्त्रं कथमुत्पत्त्यादिपरमिह प्रभवेत् ॥ १५९ ॥
 नन्वत्र निर्विशेषश्रुतिशेषत्वं कुतो भवेदेषाम् ।
 उत्पत्तिश्रुतिवचसां व्यत्यासो नेह भवति कुत इति चेत् ॥ १६० ॥
 इह च विशेषनिराकरणश्रुतयः खलु परं निराकाङ्क्षाः ।
 एकत्वमात्मनोऽस्य च नित्यत्वमजत्वमपि च शुद्धत्वम् ॥ १६१ ॥
 यद्यवगतं तदा खलु नैवाऽऽकाङ्क्षोपजायते भूयः ।
 पुरुषार्थपरिसमाप्त्यवधृतिरेव किलोपजायते तत्र ॥ १६२ ॥
 श्रुतयोऽपि तत्र को मोहः कः शोक इति बोधयन्त्येतम् ।
 सार्वार्थ्यभावमेव हि विदुषोऽप्यु(पस्तु)ष्ट्यनुभवादिकं च तथा ॥
 मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादेः ।
 श्रुतिवाक्याच्च विकारानृताभिसंधी च निन्दितौ भवतः ॥ १६४ ॥
 तेन विशेषनिराकरणश्रुतिवचसां न चान्यशेषत्वम् ।
 उत्पत्त्यादिपराणि श्रुतिवचनानीह यानि तेषां तु ॥ १६५ ॥
 न निराकाङ्क्षार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमिह कथंचिदपि
 किंतु निषेधार्पकताद्वारेण निषेधवाक्यशेषत्वम् ॥ १६६ ॥
 फलवत्सानिध्ये नाफलं तद्भङ्गमिति दृश्यते न्यायः ।
 न्यायाच्च केवलादिह न हि तच्छेषत्वमुच्यते किंतु ॥ १६७ ॥
 तच्छुक्लमुत्पतितमित्यादिश्रुतिवाक्यतोऽपि तद्दृष्टम् ।
 तस्मिन्कारणरूपे ब्रह्मणि हि तदेतदिह शुक्लम् ॥ १६८ ॥

जगदात्मकमुत्पन्नं नेदमभूलमिति तदिदमारभ्य ।
अन्विच्छतेन शुक्लेनैव च सन्मूलमित्युदर्कं हि ॥ १६९ ॥
विज्ञेयत्वं सत एकस्य जगत्कारणस्य दर्शयति ।
अन्यत्रापि यतो वेत्यादौ जन्मादिकारणस्यास्य ॥ १७० ॥
ब्रह्मण एकस्यैव हि विज्ञेयत्वं प्रदर्शितं तस्मात् ।
उत्पत्तिश्रुतिवचसामैकात्म्यावगममात्रपरतैव ॥ १७१ ॥
नानेकशक्तियोगो ब्रह्माणि परमार्थतः कथंचिदपि ।
गन्तव्यता परस्य ब्रह्मण इह नोपपद्यते तस्मात् ॥ १७२ ॥
अपि च न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति या श्रुतिः सा हि ।
उत्क्रान्तिं प्रतिषिध्य परस्मिन्ब्रह्माणि गतिं निवारयति ॥ १७३ ॥
स्पष्टो ह्येकेषामित्यत्र व्याख्यातमेतदखिलमपि ।
गतिरत्र कल्प्यते यदि गन्ता जीवः परात्मनस्तस्य ॥ १७४ ॥
गन्तव्यस्यावयवोऽथवा विकारोऽथवा भवेदन्यः ।
आत्यन्तिकतादात्म्ये न हि गमनं भवति कुत्रचिल्लोके ॥ १७५ ॥
यद्येकदेश एव हि जीवस्तर्ह्येकदेशिनस्तेन ।
नित्याप्तत्वात्पुनरिह गमनं नैवोपपद्यते तदिदम् ॥ १७६ ॥
ब्रह्मण्यपि च परस्मिन्त्यदैकदेशैकदेशिता तर्हि ।
निरवयवत्वं तस्य व्याहन्येत श्रुतिस्तदर्थपरा ॥ १७७ ॥
तुल्यं विकारपक्षेऽप्येतन्न घटो मृदात्मतां हित्वा ।
अवतिष्ठते कदाचित्प्रागे वा तस्य शून्यतापत्तिः ॥ १७८ ॥
यदि च विकारोऽवयवो वा जीवस्तर्हि तद्विशिष्टस्य ।
परमात्मनः स्थिरत्वात्संसारगतिश्च न सुलभा तस्य ॥ १७९ ॥
न ह्यचलबृहदुपलयोर्मण्डूकबृहच्छिलान्तरवयवयोः ।
चलनं कदाचिदपि वा स्यादस्माकं त्वनाद्यविद्यातः ॥ १८० ॥
नानोपाधिवशेन हि गत्यागतिविभ्रमोऽयमा मोक्षात् ।
यदि च परस्मादस्माज्जीवोऽसावन्य एव भवति तदा ॥ १८१ ॥
सोऽणुर्व्यापी मध्यमपरिमाणो वा यदा भवेद्व्यापी ।
आकाशादीनामिव गमनमसंभावितं तदा तस्य ॥ १८२ ॥
यदि मध्यमपरिमाणस्तस्यानित्यत्वमपरिहार्यं स्यात् ।
यदि चाणुर्जीवः स्यात्कृत्स्नशरीरगतवेदना न स्यात् ॥ १८३ ॥

तस्य च मध्यमपरिमाणत्वमणुत्वं च परिहृतं पूर्वम् ।
 तस्य परस्मादन्यत्वे तत्त्वमसीति शास्त्रबाधश्च ॥ १८४ ॥
 योऽसौ दोषस्तुल्यः स विकारावयवपक्षयोरपि च ।
 तद्वदनन्यौ हि विकारावयवौ तेन नैष दोषः स्यात् ॥ १८५ ॥
 इति चेत्तथाऽपि मुख्यैकत्वानुपपत्तिरत्र दुर्वारा ।
 त्रिष्वपि पक्षेष्वस्यानिर्भोक्षापत्तिरपि च दुर्वारा ॥ १८६ ॥
 संसार्यात्मत्वापरिहारात्तत्परिहृतौ च तस्य पुनः ।
 स्याच्च स्वरूपनाशस्तात्त्विकजीवात्मभावनाशेन ॥ १८७ ॥
 ब्रह्मात्मत्वं तात्त्विकमस्माभिरिव त्वया हि जीवस्य ।
 अभ्युपगतं भवेद्यदि संसृतिनाशेऽपि नो विनश्येत्सः ॥ १८८ ॥
 ननु किं ब्रह्मात्मतया संसारोभाव एव मोक्षः स्यात् ।
 स च खलु कर्माभावात्सेत्स्यति किमनेन तत्त्वबोधेन ॥ १८९ ॥
 इति किल कर्मजडानामाशङ्का सा निरस्यते सपदि ।
 कर्माणीहानुष्ठीयन्ते नैमित्तिकानि नित्यानि ॥ १९० ॥
 दुरितक्षयाय काम्यानि निषिद्धानि च परिह्रियन्ते हि ।
 स्वर्गस्य च नरकस्यानवाप्तये प्रकृतदेहभोग्यानि ॥ १९१ ॥
 कर्माण्युपभोगेन क्षय्यन्ते ब्रह्मतां विनैवास्य ।
 प्रकृते देहे पतिते देहान्तरयोगकारणाभावात् ॥ १९२ ॥
 स्वात्मावस्थितिलक्षणकैवल्यं सेत्स्यतीदृशस्येति ।
 यज्जल्पितं हि कैश्चित्तदसद्यस्मात्प्रमाणमिह नास्ति ॥ १९३ ॥
 न ह्येतत्केनापि च शास्त्रेण निरूपितं हि मोक्षार्थी ।
 इत्थं समाचरेदिति बुद्ध्यैव हि तर्कितं भवेदेतत् ॥ १९४ ॥
 येन च कर्मनिमित्तः संसारोऽतो निमित्तविरहेण ।
 न भविष्यतीति नैतत्तर्कयितुं शक्यते हि केनापि ॥ १९५ ॥
 यस्मान्निमित्तविरहो न शक्यते ज्ञातुमत्र केनापि ।
 इष्टानिष्टफलानि हि जात्यन्तरसंचितानि कर्माणि ॥ १९६ ॥
 एकैकस्य च जन्तोः संभाव्यन्ते बहुप्रकाराणि ।
 इह च विरुद्धफलानां तेषां युगपत्फलोपभोगस्य ॥ १९७ ॥
 अत्यन्तदुर्लभत्वाल्लब्धावसराणि कानिचिच्चेदम् ।
 जन्म किल निर्मिमते पराणि कालान्तरं प्रतीक्षन्ते ॥ १९८ ॥

तेषामवशिष्टानां सांप्रतभोगेन यापनायोगात् ।
 न यथावर्णितचरितस्यापि शरीरे हि सांप्रते पतिते ॥ १९९ ॥
 देहान्तरयोगनिमित्ताभावः शक्यते विनिश्चेतुम् ।
 तद्यद्देहेति श्रुतयः प्रथयन्ति हि कर्मशेषसद्भावम् ॥ २०० ॥
 स्मृतयोऽपि ततः शेषेणेत्याद्यास्तद्वदेव नन्वत्र ।
 तत्क्षेपकाणि नित्यान्यपि किल नैमित्तिकानि कर्माणि ॥ २०१ ॥
 मैवं विरोधविरहात्सति च विरोधे परस्परं तेषाम् ।
 क्षेप्यक्षेपकभावो भवेन्न चेहास्ति स च विरोधोऽत्र ॥ २०२ ॥
 न हि संचितसुकृतानां नित्यैर्नैमित्तिकैर्विरोधोऽस्ति ।
 तेषां परस्परं किल विशुद्धिरूपत्वमवगतं शास्त्रात् ॥ २०३ ॥
 दुरितानां क्षपणं स्याद्विशुद्धितया ततो विरोधेन ।
 देहान्तरयोगनिमित्ताभावस्तावता कथं सिध्येत् ॥ २०४ ॥
 देहान्तरस्य संचितसुकृतनिमित्तस्य संभवात्तत्र ।
 निःशेषतश्च दुरितस्यापि क्षपणं हि दुरवगममेव ॥ २०५ ॥
 संचितपुण्यापुण्याभ्यां पुनरेतस्य जन्म दुर्वारम् ।
 न च नित्यानुष्ठानाद्दुरितानुत्पत्तिमात्रमेव स्यात् ॥ २०६ ॥
 न पुनः कालान्तरफलमिति निश्चेतुं प्रमाणमिह किञ्चित् ।
 दुरितक्षपणार्थेऽपि च नित्ये पश्चात् अन्तरं भवति ॥ २०७ ॥
 इति तु स्मरति यथाऽऽग्रे निमित्त इत्यादिनैतमेवार्थम् ।
 आपस्तम्बस्तत्र च फलार्थमारोपिते यथैवाऽऽग्रे ॥ २०८ ॥
 छायागन्धावुत्पद्येते ह्यनु तद्वदेव धर्ममिमम् ।
 क्रियमाणमर्थकामावुत्पद्येते किलान्विति प्रोक्तम् ॥ २०९ ॥
 असति च सम्यग्ज्ञाने काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं तदिदम् ।
 सर्वात्मना भवेदिति न केनचिच्छक्यते प्रतिज्ञातुम् ॥ २१० ॥
 यस्मादतिकुशलानामपि सूक्ष्मो दृश्यतेऽपराधोऽत्र ।
 काम्यादिकर्मणां स्यान्निश्चयविरहेऽपि संशयस्तत्र ॥ २११ ॥
 तेन निमित्ताभावो न केनचिच्छक्यतेऽत्र निश्चेतुम् ।
 श्रुत्यभिगम्यं ब्रह्मात्मत्वं यदि नाभ्युपेयते तर्हि ॥ २१२ ॥
 कर्तृत्वभोक्तृतादिस्वभावकस्याऽऽत्मनोऽस्य कैवल्यम् ।
 कथमिह यथोक्तचरितस्याप्याकाङ्क्षितुमिदं भवेच्छक्यम् ॥ २१३ ॥

अग्न्यौष्ण्यवत्स्वभावः परिहर्तुं शक्यते न केनापि ।
 कर्तृत्वभोक्तृतादेः कार्यमनर्थो न शक्तिमात्रं स्यात् ॥ २१४ ॥
 इह शक्तिमात्रसद्भावेऽपि च कार्यस्य तस्य परिहारात् ।
 उष्णो मोक्षोऽसावित्यपि नैवेह शङ्कितुं शक्यम् ॥ २१५ ॥
 शक्त्यवशेषे कार्यप्रसवो लोके यतश्च दुर्वारः ।
 ननु शक्तिरिह निमित्तान्तरनिरपेक्षा न कार्यमारभते ॥ २१६ ॥
 अत एकाकिन्येषा स्थिताऽपि नैवापराध्यतीत्यपि न ।
 शक्त्यात्मना निमित्तानामपि सर्वत्र नित्यसंबन्धात् ॥ २१७ ॥
 तस्मादात्मनि कर्तृत्वादौ स्वाभाविके सति ह्यसति ।
 विद्यैकसमाधिगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कदाचिदप्यस्य ॥ २१८ ॥
 मोक्षं प्रत्याशाऽपि हि भवति परं दुर्लभैव न हि सुलभा ।
 श्रुतिरपि नान्यः पन्था विद्यत इत्यादिका हि दर्शयति ॥ २१९ ॥
 ज्ञानादन्यस्त्वपरो विमोक्षमार्गो न कश्चिदित्येवम् ।
 ननु जीवस्य परस्मादनन्यता यदि तदा विलुप्येत ॥ २२० ॥
 व्यवहारोऽयं प्रत्यक्षादीनामप्रवृत्तिरिति चेन्न ।
 प्रागात्मतत्त्वबोधात्स्वप्नव्यवहारवद्भवेदेषः ॥ २२१ ॥
 शास्त्रमपि यत्र हि द्वैतमिवेत्याद्यप्रबुद्धविषये हि ।
 प्रायः प्रत्यक्षादिव्यवहारं सकलमेतमनुवर्ण्य ॥ २२२ ॥
 यत्र त्वन्येति पुनः प्रबुद्धविषये प्रवक्ति तदभावम् ।
 तस्मादत्र परब्रह्मविदो गन्तव्यतादिविज्ञानम् ॥ २२३ ॥
 बाधितमेवेत्यत इह न केनचिद्गतिरियं समर्थ्येत ।
 तर्हि गतिश्रुतय इमाः किंविषया इति न शङ्कनीयमिह ॥ २२४ ॥
 या सगुणपरब्रह्मपरा विद्यागतिरपि च भवति तद्विषया ।
 क्वचिदिह पञ्चाग्निपरां विद्यां प्रक्रम्य गतिरुपन्यस्ता ॥ २२५ ॥
 क्वचिदपि पर्यङ्कपरां वैश्वानरगोचरां क्वचिद्विद्याम् ।
 यत्र पुनर्ब्रह्मैव प्रकृत्य गतिरियमुदाहृता वाक्ये ॥ २२६ ॥
 प्राणो ब्रह्मेत्यादौ तथाऽथ यदिदमिति दहरवाक्येऽपि ।
 तत्रापि वामनीत्वादिभिस्तथा सत्यकामताद्यैश्च ॥ २२७ ॥
 तैस्तैर्गुणैर्हि सगुणस्यैवोपास्यत्वमिति गतिर्युक्ता ।
 एवं न परब्रह्मणि गतिरेषा श्राव्यते क्वचिच्चापि ॥ २२८ ॥

किंतु गतिप्रतिषेधः श्रूयत इह केवलं न तस्येति ।
 ब्रह्मविदाप्नोतीत्यत्राऽऽप्नोतिर्यद्यपीह गत्यर्था ॥ २२९ ॥
 एवमपि वर्णितेन न्यायेन गतेरसंभवादत्र ।
 यदनाद्यविद्यया परिकल्पितमेतद्धि नामरूपादि ॥ २३० ॥
 तत्प्रविलयात्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्था भवेदिहाऽऽप्नोतिः ।
 ब्रह्मेव सन्निति श्रुतिवाक्य इवाऽऽप्नोतिरीदृशी भवति ॥ २३१ ॥
 अपि च गतिः परविषया निरूप्यमाणा प्ररोचनाय स्यात् ।
 अनुचिन्तनाय वा स्यान्न ब्रह्मविदः प्ररोचनं तदिह ॥ २३२ ॥
 गतिवाक्येनाभिहितं यस्माद्विद्यासमर्पितेनैव ।
 स्वगतेनैव स्वास्थ्येनाव्यवधानेन तस्य संसिद्धेः ॥ २३३ ॥
 इह नित्यसिद्धनिःश्रेयससंस्फुरणाद्य एष सिद्धफलः ।
 आत्मावगमस्तत्र च गत्यनुचिन्ताफलं न किञ्चिदपि ॥ २३४ ॥
 तेनापरविषयैव हि गतिः परापरविवेचनाभावात् ।
 आरोप्यते परस्मिन्गतिरेषा निर्विशेषचिन्मात्रे ॥ २३५ ॥
 द्वे ब्रह्मणी किमेते परमपरं चेति बाढमेवं हि ।
 श्रुत्यैव दर्शितं खल्वेतद्वै सत्यकाम इत्यत्र ॥ २३६ ॥
 उपदिश्यते हि यच्चाविद्याकृतनामरूपनिर्मुक्तम् ।
 तद्धि परं ब्रह्म स्यात्तदेव किल नामरूपभेदेन ॥ २३७ ॥
 उपदिश्यते यदा पुनरुपासनाय हि मनोमयादिपदैः ।
 तद्यपरं ब्रह्म स्यान्न चाद्वितीयश्रुतेर्विरोध इह ॥ २३८ ॥
 येनाविद्याकल्पितनानोपाधिभिरिह प्रसक्तमिदम् ।
 अपरब्रह्मोपासनमित्यविरोधः प्रपञ्चितः पूर्वम् ॥ २३९ ॥
 तत्संनिधौ श्रुतं यज्जगदैश्वर्यादिलक्षणं च फलम् ।
 संसारगोचरं तद्येनाविद्या हि तत्र न निवृत्ता ॥ २४० ॥
 देशविशेषकृतं तत्तत्प्राप्त्यर्थं हि गमनमविरुद्धम् ।
 सर्वगतत्वेऽप्यात्मन आकाशस्येव करकगमनेन ॥ २४१ ॥
 बुद्ध्याद्युपाधिगमनेनास्य च गमनोपपत्तिरुक्तैव ।
 तद्गुणसारत्वादित्यादिषु सूत्रेष्वतोऽत्र न विरोधः ॥ २४२ ॥
 तस्मात्कार्यं वादरिरित्ययमेवेह भवति सिद्धान्तः ।
 पक्षान्तरं परं जैमिनिरिति मेधाविकासनायैव ॥ २४३ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण

उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

नीयमपरविषया गतिर्न चैषा कदाऽपि परविषया ।
 एतावदत्र वर्णितमिह किल संदिह्यते हि पुनरपरम् ॥ २४४ ॥
 श्रापयति किमिह सर्वान्कार्यालम्बानमानवः पुरुषः ।
 तं ब्रह्मलोकमविशेषेणाथ स कांश्चिदेव नयतीति ॥ २४५ ॥
 अत्रैतदेव युक्तं विदुषामविशेषतो हि सर्वेषाम् ।
 स्यादन्यत्र परस्माद्भूतिरिति यस्मात्प्रपञ्चितं पूर्वम् ॥ २४६ ॥
 अनियमसूत्रे विद्यान्तरेष्वपीयं गतिः समानेति ।
 इत्याशङ्कां निरासितुमत्र विशेषं तमेतमुपदिशति ॥ २४७ ॥
 ये च प्रतीकदृष्टय इह तान्हित्वा त्वमानवः पुरुषः ।
 अन्यानेव विकारालम्बान्सर्वान्स एष लोकमिमम् ॥ २४८ ॥
 नयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते न चैवमिह ।
 मार्गोऽयमप्रतीकोपासकविषयो न सर्वविषय इति ॥ २४९ ॥
 दोषो य उभयथाभावः स्यात्सोऽनियमसूत्र इति वाच्यम् ।
 अनियमनयः प्रतीकव्यतिरिक्तोपासनेषु भवति परम् ॥ २५० ॥
 यो यध्यायति स हि खलु तत्प्राप्नोतीति तत्क्रतुन्यायः ।
 स ह्यत्रोभयथाभावस्य च हेतुः समर्पको भवति ॥ २५१ ॥
 ब्रह्मक्रतुरासीदत्यैश्वर्यं ब्राह्मामिति हि युक्तमिदम् ।
 दर्शयति च श्रुतिस्तं यथा यथोपासते तथैवेति ॥ २५२ ॥
 क्रतुत्वमिह न प्रतीकविषयेऽस्त्युपासने क्वापि ।
 नन्व क्रतुरपि योऽति(हि)ब्रह्मेति दर्शयत्येषा ॥ २५३ ॥
 पञ्चाग्न्युपासनायां श्रुतिरेनान्ब्रह्म गमयतीत्याद्या ।
 इति चेत्तथाऽपि तत्र प्रत्यक्षश्रुतिबलेन बाधोऽस्य ॥ २५४ ॥
 यत्र प्रत्यक्षश्रुतिरेवं नैवोपलभ्यते तत्र ।
 औत्सर्गिकेन तत्क्रतुनयेन निर्णीयते हि तत्प्राप्तिः ॥ २५५ ॥
 ये च ब्रह्मक्रतवस्तेषामेवेति नेति चान्येषाम् ।

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

दर्शयति किंच नामाद्युपासनेषु प्रतीकविषयेषु २५६ ॥

पूर्वस्माच्च परस्मिन्नुपासने फलविशेषमेवं हि ।
यावन्नान्नो गतमित्याद्या श्रुतिरत्र फलविशेषोऽयम् ॥ २५७ ॥
उपपद्यते किलोपास्तीनामासां प्रतीकतन्त्रत्वात् ।
न ब्रह्मतन्त्रतायां फलभेदो ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् ॥ २५८ ॥
तस्मादिह प्रतीकालम्बानां नेतरैः फलं तुल्यम् ।
गमनमपि भवति तेषां विद्युल्लोकावसानमिति सिद्धम् ॥ २५९ ॥
शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
चतुरध्यायी तस्यां चतुर्थसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ २६० ॥
तत्र हि तृतीयपादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ २६१ ॥

इति श्रीभाष्यार्थरत्नमालायां चतुर्थाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थपादः ॥

ब्रह्मोपास्तिपराणां कार्यब्रह्माप्तिरभिहिता पूर्वम् ।
संप्रत्यैश्वर्यविशेषं तेषां ब्रह्मलोकसंभूतम् ॥ १ ॥
पादोत्तरभागेण प्रद्वर्शयिष्यंस्तमेतमादां हि ।
अभ्यर्हितपरविद्याफलभूतं ब्रह्मभावमुपदिशति ॥ २ ॥
संपद्याऽऽविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

श्रुतिरियमाम्नायत इह किलैवमेवैष संप्रसाद इति ।
तत्र किल संप्रसादो जीवः संसारकलुषितः पूर्वम् ॥ ३ ॥
देहेन्द्रियसंघातादस्मात्प्रविविच्य तमिममात्मानम् ।
साक्षात्कृत्यानन्तरमपास्तसंसारदुःखपरितापः ॥ ४ ॥
प्रद्योतमानपूर्णानन्दात्मैवावतिष्ठते स इति ।
उपदिष्टमत्र च स्वपदस्य स्वस्वीयबोधकत्वेन ॥ ५ ॥
किंवाऽत्र देवलोकादिष्वयमागन्तुकेन केनापि ।
रूपविशेषेण पुनर्यथाऽभिनिष्पद्यते तथा किंवा ॥ ६ ॥
आत्मस्वरूपमात्रेणैवायमितीह भवति संदेहः ।
युक्तं तत्र स्थानान्तरेष्विवाऽऽगन्तुकेन केनापि ॥ ७ ॥

रूपेण स्यादभिनिष्पत्तिरितीदं यतोऽस्य मोक्षस्य ।
 फलताप्रसिद्धिरभिनिष्पत्तिरपीयं भवेदिहोत्पत्तिः ॥ ८ ॥
 यदि चेत्स्वरूपमात्रेणैवैषा स्यादिहाभिनिष्पत्तिः ।
 न विभाव्यते कुतस्तत्पूर्वदशासु स्वरूपसद्भावात् ॥ ९ ॥
 तस्मादभिनिष्पद्यत इह केनचिदपि विशेषरूपेण ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते स केवलेन स्वरूपमात्रेण ॥ १० ॥
 आविर्भवतीति यतः स्वेनेति हि दृश्यते स्वशब्दोऽत्र ।
 आगन्तुकेन चेदभिनिष्पत्तिस्तत्र हि स्वशब्देन ॥ ११ ॥
 रूपविशेषणमेतद्भवेद्युक्तं ननु स्वकीयपरः ।
 सोऽयं स्वशब्द इति चेन्न तस्य वचनाभिधेयताविरहात् ॥ १२ ॥
 येन च रूपेणासावभिनिष्पद्येत भवति तस्यैव ।
 आत्मीयत्वं तत्र स्वेनेति विशेषणं भवेद्विफलम् ॥ १३ ॥
 स्यादात्मवचनतायामर्थवदेतद्विशेषणं तेन ।
 स्वेनाऽऽत्मना विभाव्यत एष न चाऽऽगन्तुकेन रूपेण ॥ १४ ॥
 अभिनिष्पद्यत इति ननु विशेष इह नोपलभ्यते कोऽपि ।
 पूर्वावस्थास्विह च स्वरूपसाम्यादतो ब्रवीतीदम् ॥ १५ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

योऽसावभिनिष्पद्यत इत्युक्तः स्वरूपबन्धनिर्मुक्तः ।
 स च खलु शुद्धेनैवाऽऽत्मनाऽवतिष्ठत इतीह निर्दिष्टम् ॥ १६ ॥
 पूर्वासु खल्ववस्थास्वन्धो भवतीति रोदित्वेति ।
 एवं विनाशमेवापीतो भवतीति सोऽयमात्मा हि ॥ १७ ॥
 तत्तदवस्थाकलुषितरूपेणैवेति खलु विशेष इह ।
 ननु मुक्तोऽयमिदानीमिति तु कथं वा त्वयाऽवगतमिति चेत् ॥ १८ ॥
 अवगम्यतेऽयमात्मा मुक्त इदानीमिति प्रतिज्ञानात् ।
 प्राजापत्ये वाक्ये ह्येतं त्वेव त इति प्रतिज्ञाय ॥ १९ ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तावस्थात्रयदोषजालनिर्मुक्तम् ।
 आत्मानमिमं व्याख्येयत्वेन पुनः पुनः प्रतिज्ञाय ॥ २० ॥
 अशरीरं वेत्याद्यैः स उत्तमः पुरुष एवमन्तैर्हि ।
 उपसंहृतमिह मुक्तात्ममात्रगोचरमिदं प्रतिज्ञानम् ॥ २१ ॥
 किंच य आत्मेत्याद्या या चेहाऽऽख्यायिका समाम्नाता ।
 तदुपक्रमवाक्ये खल्वपहतपाप्मेति यत्समाम्नातम् ॥ २२ ॥

मुक्तात्ममात्रगोचरमेव तदेतत्प्रतीयते सकलम् ।
 या मोक्षस्य फलत्वप्रसिद्धिरत्रोपदर्शिता साऽपि ॥ २३ ॥
 नापूर्ववस्तुजननापेक्षा स्याद्वन्धनिरसनापेक्षा ।
 अभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तेः पर्याय इति तु यच्चोक्तम् ॥ २४ ॥
 तदपि च पूर्वावस्थापेक्षं स्याद्गौणमेव न तु मुख्यम् ।
 रोगनिवृत्तिमपेक्ष्यारोगो निष्पन्न एष इति हि यथा ॥ २५ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

कथमयमिह मुक्तोऽस्य च संपत्तव्यं यतः परं ज्योतिः ।
 ज्योतिःशब्दश्चायं भौतिकवचनो हि दृश्यते लोके ॥ २६ ॥
 यो न हि विकारविषयाद्यावृत्तः स च कथं भवेन्मुक्तः ।
 यस्माद्विकारजातं सकलं चाऽऽर्तामिति शास्त्रमुपदिशति ॥ २७ ॥
 तस्माज्ज्योतिः संपन्नोऽसौ कथमत्र मुक्त इति चेन्न ।
 प्रकरणबलाद्यतोऽत्र ज्योतिःशब्देन गृह्यते ह्यात्मा ॥ २८ ॥
 अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्यादिनोपदिष्टेऽस्मिन् ।
 प्रकृते परात्मनि कथं कार्यं ज्योतिर्गृहीतुमिह शक्यम् ॥ २९ ॥
 प्रकृतत्यागाप्रकृतग्रहणादसमञ्जसं तथा चेत्स्यात् ।
 ज्योतिःशब्दस्त्वात्मन्यपि तद्देवा इति श्रुतौ दृष्टः ॥ ३० ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ज्योतिः संपद्य परं विभाव्यते स्वेन यः स पृथगेव ।
 किमिह परस्मादात्मन उताविभक्तोऽवतिष्ठते स इति ॥ ३१ ॥
 चिन्तायामेतस्यां सत्यामत्र च स तत्र पर्येति ।
 इत्यादिवाक्यजातेनाऽऽधाराधेयभावनिर्देशात् ॥ ३२ ॥
 उपसंपद्येत्यत इह तयोः पुनः कर्तृकर्मभावोक्तेः ।
 भेदेनैव न्याय्यं तस्यावस्थानमिति तु यस्य मतिः ॥ ३३ ॥
 तं व्युत्पादयतीहाविभक्त एवावतिष्ठते स इति ।
 मुक्तोऽवतिष्ठते खलु परात्मना परमिहाविभक्ततया ॥ ३४ ॥
 परमात्मनाऽविभक्तं मुक्तं यस्मात्प्रदर्शयन्त्येताः ।
 तत्त्वमसीति च नान्यत्पश्यति न तु तद्वितीयमस्तीति ॥ ३५ ॥

एवमहं ब्रह्मास्मीत्याद्याः श्रुतयो न वैपरीत्येन ।
 दर्शनमत्र यथा स्यात्फलमपि च तथैव तत्क्रतुन्यायात् ॥ ३६ ॥
 श्रुत्यन्तरं यथोदकमित्याद्यप्येवमेव दर्शयति ।
 शुद्धे जले हि शुद्धं जलमासिक्तं यथैव तादृक्स्यात् ॥ ३७ ॥
 एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवतीति तद्वदन्यदपि ।
 श्रुत्यन्तरं यथा नद्य इति तथा चेह भेदनिर्देशः ॥ ३८ ॥
 स्यादौपचारिकः सत्यपि चाभेदे यथा स भगव इति ।
 आत्मरतिरेवमादावपि भेदस्त्वौपचारिको दृष्टः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

मुक्तोऽयमात्मरूपेणैव हि नाऽऽगन्तुकेन रूपेण ।
 अभिनिष्पद्यत इति तु स्वशब्दयोगेन दर्शितं पूर्वम् ॥ ४० ॥
 मुक्तोऽयमत्र किं सत्येन हि सर्वज्ञतादिधर्मेण ।
 अवतिष्ठते स किंवा धर्मस्य च शशविषाणतुल्यत्वात् ॥ ४१ ॥
 चिन्मात्रेणैवासाववतिष्ठत इत्यथैष चिन्मात्रः ।
 सन्नपि मुक्तात्मा खल्वन्येषां बद्धजीवसंघानाम् ॥ ४२ ॥
 अन्योन्यव्यवहारात्कल्पितसर्वज्ञतादिमानिति वा ।
 मुनिविप्रतिपत्तिबलात्संदेहे तद्विशेषजिज्ञासा ॥ ४३ ॥
 तामनुरुध्यैवाऽऽदौ तदेतदभिधीयते हि सूत्रकृता ।
 यदिदं हि सत्यसंकल्पत्वान्तं श्रुतिवचो विनिर्दिष्टम् ॥ ४४ ॥
 ब्राह्मं रूपं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वमित्येतत् ।
 तेन च रूपेण स्वेनाऽऽविर्भवति हि स एष मुक्त इति ॥ ४५ ॥
 इह मन्यते हि जैमिनिराचार्यस्तत्र हेतुरयमेव ।
 योऽयमुपन्यासादिः स तत्परो दृश्यते यतो ह्यस्मिन् ॥ ४६ ॥
 अपहतपाप्मेत्यादौ सोऽन्वेष्टव्य इति विधिमुपाश्रित्य ।
 विध्यर्थेद्दिश्याय य आत्मेत्यादिर्भवेदुपन्यासः ॥ ४७ ॥
 आदिपदेन विधिव्यपदेशोऽयं गृह्यते हि तावेतौ ।
 सर्वज्ञत्वाद्यन्वितमात्मानं दर्शयत इहेदमपि ॥ ४८ ॥
 जक्षन्क्रीडन्प्रमाण इति ह्यैश्वर्यमुपदिशत्यस्य ।
 श्रुत्यन्तरं तथैव व्यपदेशोऽन्यत्र दृश्यते वाक्ये ॥ ४९ ॥

लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिस्तथाऽयमपरोऽपि ।
सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर इत्यादिः स चोपपन्नः स्यात् ॥ ५० ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

यद्यप्यपहतपाप्मत्वादय इह ये प्रपञ्चितास्ते हि ।
भेदेनैव हि धर्मा निर्दिश्यन्ते तथाऽपि खल्वेते ॥ ५१ ॥
शब्दविकल्पानिमित्ताः स्युः पाप्मनिवृत्तिमात्रमेवात्र ।
अवगम्यते स्वरूपं तदस्य चैतन्यमात्रमेवेति ॥ ५२ ॥
अभिनिष्यत्तिः सेयं चितिमात्रेणैव तस्य युक्ततमा ।
इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यत इह भवेच्छ्रुतिश्चापि ॥ ५३ ॥
अयमात्माऽनन्तर इत्याद्या प्रज्ञानघनमिमं ब्रूते ।
इह सत्यकामताद्या यद्यपि वस्तुस्वरूपमात्रेण ॥ ५४ ॥
निर्दिश्यन्ते सत्याः कामा अस्येत्यथापि ते धर्माः ।
केवलमुपाधिसंबन्धाधीना एव न हि भवेदेषाम् ॥ ५५ ॥
चैतन्यवत्स्वरूपान्तर्भाव उपाधिमूलकत्वेन ।
सत्यत्वायोगेनानैकाकारत्वनिरसनादपि च ॥ ५६ ॥
न हि सत्या न स्थानत इति सूत्रे तदिदमखिलमुपदिष्टम् ।
जक्षन्क्रीडन्नित्यादिश्रुत्या जक्षणादिकथनमपि ॥ ५७ ॥
दुःखात्यन्तायोगाभिप्रायं स्यादिहाऽऽत्मरतिरितिवत् ।
आत्मनिमित्तानि रतिक्रीडामिथुनानि नेह मुख्यानि ॥ ५८ ॥
शक्यन्ते वर्णयितुं द्वितीयसापेक्षता यतस्तेषाम् ।
तस्मान्निरस्तकृत्स्नप्रपञ्चजालेन सुप्रसन्नेन ॥ ५९ ॥
परिपूर्णसत्स्वरूपप्रज्ञानघनेन निर्विशेषेण ।
बोधात्मनाऽभिनिष्यद्यत इति खल्वौडुलोमिमतेतत् ॥ ६० ॥
एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

चैतन्यमात्रमस्य स्वरूपमभ्युपगतं हि मुक्तस्य ।
अभ्युपगतेऽपि तस्मिन्व्यवहारापेक्षया हि पूर्वस्य ॥ ६१ ॥
ब्राह्मस्यैश्वर्यस्योपन्यासाद्यवगतस्य पुनरत्र ।
अनिषेधादविरोधं स मन्यते बादरायणाचार्यः ॥ ६२ ॥

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

स यदि पितृलोककामो भवतीत्याद्यं हि हार्दविद्यायाम् ।
 वाक्यं तदिदं दृष्टं संदेहस्तत्र चायमवतरति ॥ ६३ ॥
 इह पित्रादिसमुत्थाने केवल एव भवति संकल्पः ।
 हेतुः किंवा स निमित्तान्तरसापेक्ष एव हेतुरिति ॥ ६४ ॥
 संकल्पादेवेति श्रवणे सत्यपि च लोकवत्तत्र ।
 युक्तैव खलु निमित्तान्तरसापेक्षा यथा भवेल्लोके ॥ ६५ ॥
 संकल्पादपि च तथा गमनादिभ्योऽस्मदादिकानां हि ।
 भवति तु पित्रादीनां संपत्तिस्तद्वदेव मुक्तस्य ॥ ६६ ॥
 स्यादेवं चेत्तत्र च न दृष्टविपरीतकल्पना भवति ।
 संकल्पादेवेत्यपि राज्ञः संकल्पितार्थसिद्धिकरीम् ॥ ६७ ॥
 साधनसामग्रीं किल सुलभां दृष्ट्वा यथा तथेहापि ।
 संकल्पकृतसमुत्थानाः पित्राद्या न पुष्कलं भोगम् ॥ ६८ ॥
 अर्पयितुं हि समर्था मनोरथस्थमिव चञ्चलत्वेन ।
 एवं प्राप्ते ब्रूते संकल्पादेव केवलादत्र ॥ ६९ ॥
 स्यात्पित्रादिसमुत्थानमिति तथा दृश्यते श्रुतिर्यस्मात् ।
 संकल्पादेवेति श्रुतिर्निमित्तान्तरप्रतीक्षायाम् ॥ ७० ॥
 पीडयेत यदि च संकल्पानुविधाय्येव तन्निमित्तमपि ।
 भवतु तदा तन्नैव हि यत्नान्तरमत्र भवति संपाद्यम् ॥ ७१ ॥
 स्यादेव बन्ध्यसंकल्पताऽस्य यदि किञ्चिदत्र संपाद्यम् ।
 प्राक्संपत्तेः श्रुत्यवगम्येऽर्थे लोकवदिति यच्चोक्तम् ॥ ७२ ॥
 सामान्यतो हि दृष्टं तदिदं प्रकृते निदर्शनं न भवेत् ।
 संकल्पाद्यत एषां प्रयोजनस्थैर्यमखिलमुद्भवति ॥ ७३ ॥
 प्राकृतसंकल्पविलक्षण एव हि भवति मुक्तसंकल्पः ।
 विद्याबलेन केवलसंकल्पो भोगसाधनं तेषाम् ॥ ७४ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यत एव हि विद्वानयमबन्ध्यसंकल्प एव भवतीह ।
 अत एवान्योऽधिपतिर्नास्यानन्याधिपतिरसौ भवति ॥ ७५ ॥

सत्यां गताविहान्यस्वामिकतामात्मनो न कश्चिदपि ।
 संकल्पयति हि लोके तमेतमर्थं श्रुतिः प्रदर्शयति ॥ ७६ ॥
 अनुविद्याऽऽत्मानमिमं सत्यान्कामांश्च ये व्रजन्तीतः ।
 तेषां तु सर्वलोकेष्वपि भवति हि कामचार इत्येवम् ॥ ७७ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

संकल्पादेवेति श्रुत्या संकल्पमात्रकथनेऽपि ।
 संकल्पमुख्यसाधनभूतं यत्तन्मनोऽत्र सिद्धं स्यात् ॥ ७८ ॥
 विदुषः प्राप्तैश्वर्यस्यास्य शरीरेन्द्रियाणि सन्ति पुनः ।
 किंवा न सन्ति तस्येत्येवं चिन्ता समुत्थितेह पुनः ॥ ७९ ॥
 इह मन्यते हि बादरिराचार्योऽसौ महीयमानस्य ।
 विदुषस्तस्य च देहेन्द्रियविरहमिह श्रुतिर्यते ब्रूते ॥ ८० ॥
 मनसैतान्कामानित्याद्या तत्र च यदा त्वसौ विद्वान् ।
 मनसा तथा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत्तदा हि मनसेति ॥ ८१ ॥
 यच्च विशेषणमिह मनसैतान्कामानिति श्रुतिप्रथितम् ।
 तद्युक्तं स्यात्तस्मान्मोक्षे देहेन्द्रियाणि न स्युरिति ॥ ८२ ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

देहादयो हि मुक्तौ सदा न सन्तीति बादरेः पक्षः ।
 देहादयः सदैव हि मुक्तौ सन्तीति जैमिनेः पक्षः ॥ ८३ ॥
 बादरिपक्षश्चोक्तो जैमिनिपक्षं प्रदर्शयत्यधुना ।
 जैमिनिराचार्यस्त्वह मुक्तिं प्रति सेन्द्रियस्य देहस्य ॥ ८४ ॥
 भावं हि मन्यते किल मनोवदत्र श्रुतिश्च भवतीयम् ।
 सा खलु स एकधा भवतीत्याद्या न ह्यनेकविधतेयम् ॥ ८५ ॥
 सेन्द्रियशरीरभेदं विना भवेदाञ्जसी कथंचिदपि ।
 इह यद्यपि निर्गुणपराविद्यायां भूमविषयकायां हि ॥ ८६ ॥
 स च खल्वनेकधाभावविकल्पः पठ्यते तथाऽपीदम् ।
 इह सगुणावस्थायामैश्वर्यं विद्यमानमेव पुनः ॥ ८७ ॥
 परमात्मभूमविद्यास्तुतये संकीर्त्यते ततश्चायम् ।
 सगुणपरमात्मविद्याफलभावेनोपवर्णितो भवति ॥ ८८ ॥

इच्छामात्रेणैते सन्ति कदाचित्कदाचिदिह नेति ।

दर्शयति बादरायणपक्षमसावेव भवति सिद्धान्तः ॥ ८९ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ ९२ ॥

इह बादरायणाचार्योऽसावत एव मन्यते तदिदम् ।

उभयविधत्वं साध्वित्युभयश्रुतिलिङ्गदर्शनादेव ॥ ९० ॥

संकल्पयति यदाऽसौ सशरीरत्वं भवेत्सशरीरः ।

अशरीरतां यदाऽसावशरीरो येन सत्यसंकल्पः ॥ ९१ ॥

इति संकल्पविशेषादुभयविधत्वं तदेतदिह युक्तम् ।

भवति निदर्शनमेतद्यच्च किल द्वादशाहवदितीह ॥ ९२ ॥

तत्र य एवं विद्वांसः सत्रमिहोपयन्ति हीत्येवम् ।

एवं हि सत्रमासत इति वा खलु चोदना भवेद्यत्र ॥ ९३ ॥

तद्भवति सत्रसंज्ञं यत्र पुनर्द्वादशाहसंज्ञेन ।

क्रतुनाऽनेन तमेतं यजमानं याजयेत्प्रजाकामम् ॥ ९४ ॥

इति यजतिचोदना वा तथा भवेन्नियतकर्तृकत्वमपि ।

तस्य त्वहीनता स्यात्तथा द्विरह्नाध्वरादिकानां सा ॥ ९५ ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ ९३ ॥

सेन्द्रियदेहस्य तनोः स्याद्यदि विरहस्तदा यथा संध्ये ।

देहेन्द्रियविषयादिष्वविद्यमानेषु ते हि पित्राद्याः ॥ ९६ ॥

उपलब्धिमात्ररूपा एव हि कामा भवन्ति सर्वेऽपि ।

एवं मोक्षेऽपि स्युः कामा इति सकलमेतदुपपन्नम् ॥ ९७ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ ९४ ॥

अभ्युपगम्यत इह यदि भावः किल सेन्द्रियस्य देहस्य ।

तर्हि यथा जागरिते भवन्ति कामास्तथैव मोक्षेऽपि ॥ ९८ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ ९५ ॥

भावं जैमिनिरिति किल मुक्तौ सशरीरता विनिर्दिष्टा ।

तत्र त्रिधाविकल्पादिषु बहुधा स्युर्यदा शरीराणि ॥ ९९ ॥

किं तानि दारुयन्त्राणीव भवन्ति हि निरात्मकान्येव ।

किंवेह सात्मकान्येव हि सृज्यन्तेऽस्मदादिवदितीह ॥ १०० ॥

जिज्ञासा स्यात्तत्राऽऽत्ममनोभेदो यतो न संभवति ।
 एकशरीरेण तयोयोगेन निरात्मकानि चान्यानि ॥ १०१ ॥
 निरसितुमाक्षेपमिमं पठति हि सूत्रं प्रदीपवद्वितीह ।
 एको यथा प्रदीपो युगपदनेकप्रदीपभावमिह ॥ १०२ ॥
 प्रतिपद्यते हि लोके स्वयमेव विकारशक्तियोगेन ।
 एकोऽपि संस्तथैव हि विद्वानैश्वर्ययोगमात्रेण ॥ १०३ ॥
 आलम्ब्य बहुतनुत्वं गात्राण्याविशति तानि सर्वाणि ।
 दर्शयति चैवमेव ह्येकस्यानेकदेहसंपत्तिम् ॥ १०४ ॥
 शास्त्रं स एकधा भवतीति तथा पञ्चधेति नवधेति ।
 नैतद्वि दारुयन्त्रोपमाभ्युपगमे समञ्जसं भवति ॥ १०५ ॥
 नापि स्वेतरजीवावेशेन स्यात्प्रवृत्तिरिह तेषाम् ।
 यच्चोक्तमात्ममनसोर्भेदाभावाद्नेकतनुयोगः ॥ १०६ ॥
 विदुषो न संभवेदिति नासौ दोषो यतो ह्यसौ विद्वान् ।
 समनस्कान्येव मनोनुगतान्यपराणि किल शरीराणि ॥ १०७ ॥
 स्रक्षयति हि सत्यसंकल्पत्वात्सृष्ट्वा ह्युपाधियोगेन ।
 तत्राऽऽत्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वमुचितमेवास्य ॥ १०८ ॥
 अयमेव योगिनां बहुशरीरयोगप्रकार उपदिष्टः ।
 शास्त्रेषु योगविषयेष्वत्र कथं नन्विहास्य मुक्तस्य ॥ १०९ ॥
 अङ्गी क्रियते तदनेकशरीरावेशरूपमैश्वर्यम् ।
 तत्केन कं विजानीयादिति न तु तद्वितीयमस्तीति ॥ ११० ॥
 एवं हि सलिल एको द्रष्टेत्यादीनि यानि वाक्यानि ।
 तानि विशेषज्ञानं निवारयन्तीत्यतस्त्विदं पठति ॥ १११ ॥

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्यय इह च सुषुप्तं स्वयमपीत इति श्रुतेस्तथाऽन्यत्र ।
 तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत इति तदन्तरादपि च ॥ ११२ ॥
 ब्रह्मैव सन्निति श्रुतिवाक्यात्संपत्तिरत्र कैवल्यम् ।
 उक्तान्यतरावस्थामपेक्ष्य चात्रोपदिश्यते तदिदम् ॥ ११३ ॥
 यच्च विशेषज्ञानाभावप्रतिपादनार्थकं वाक्यम् ।
 कैवल्यावस्थामपि सुषुप्त्यवस्थामपेक्ष्य कथितमिति ॥ ११४ ॥

तत्तत्प्रकरणबलतोऽवगम्यते तेषु तेषु वाक्येषु ।
 आविष्कृतमेतेभ्यो भूतेभ्य इति श्रुतेस्तथाऽन्यस्मात् ॥ ११५ ॥
 यत्र त्वस्येत्यादिश्रुतिवचनात्प्रकटितं भवेदेतत् ।
 क्वचिदपि च यत्र सुतो न कंचनेत्यादिवेदवाक्येभ्यः ॥ ११६ ॥
 एतच्च सगुणविद्याफलभोगस्थानमपरसायुज्यम् ।
 स्वर्गादिवत्तदेतच्चैश्वर्यं प्रपञ्चितं विदुषः ॥ ११७ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ ११७ ॥

सगुणब्रह्मोपासनया ये विदुषः प्रयान्ति सह मनसा ।
 परमेश्वरसायुज्यं तेषामुपवर्णितं यदैश्वर्यम् ॥ ११८ ॥
 तत्किं निरवग्रहमुत सावग्रहमिति तु संशयस्तत्र ।
 निरवग्रहमेवैषामैश्वर्यमितीह युक्तमाश्रयितुम् ॥ ११९ ॥
 यस्माच्छ्रुतयः सर्वाः प्रथयन्त्यैश्वर्यमीदृशं तस्य ।
 आप्नोति स्वाराज्यं सर्वे देवा बलिं प्रयच्छन्ति ॥ १२० ॥
 अस्मै महीयमानायाऽऽत्मन इत्येवमेव चान्यत्र ।
 लोकेषु कामचारस्तेषां भवतीत्यतस्त्विदं पठति ॥ १२१ ॥
 ऐश्वर्यस्य च संकल्पादेवेतिश्रुतिप्रतीतस्य ।
 जगदुत्पत्तिलयादिव्यापारादिह विलक्षणत्वेन ॥ १२२ ॥
 सैतच्छ्रुत्या विदुषः सृष्टिव्यापारकल्पनाऽनुचिता ।
 तस्माज्जगदुद्यादिव्यापारमिमं च वर्जयित्वैव ॥ १२३ ॥
 अणिमाद्यात्मकमेव ह्यैश्वर्यं केवलं भवेत्तेषाम् ।
 यस्तु जगद्व्यापारः स हीश्वरस्यैव नित्यसिद्धस्य ॥ १२४ ॥
 स्रष्टृत्वं तस्यैवेक्षणपूर्वं सृष्ट्युपक्रमे हीदम् ।
 प्रकृतं न हि मुक्तानां तदा न देहो न चेक्षणं भवति ॥ १२५ ॥
 तेनासंनिहितास्ते पर एव ह्यधिकृतो भवेत्तत्र ।
 यस्मादुत्पत्त्यादिव्यपदेशः श्रूयते हि तस्यैव ॥ १२६ ॥
 सोऽयं हि नित्यसिद्धो भवति हि शब्दे हि समाधिगम्यश्च ।
 तस्मात्स्रष्टृत्वादिकमाखिलं स्यादीश्वरस्य नान्यस्य ॥ १२७ ॥
 अन्येषां तु तदन्वेषणजिज्ञासनपुरःसरं भवति ।
 अिादिकमैश्वर्यं तेन न तेषामिहाधिकारः स्यात् ॥ १२८ ॥

समनस्कत्वेनापि च तत्रानैकान्त्यमपि भवेत्तेषाम् ।
 एकस्य हि स्थितौ स्यादपरस्य च संहतावभिप्रायः ॥ १२९ ॥
 इत्यन्योन्यविरोधे स्रष्टृत्वं वा कथं भवेत्तेषाम् ।
 एकं प्रत्यन्येषां गुणभावाभ्युपगमेन यदि चेह ॥ १३० ॥
 विनिवार्यते विरोधः स चेह परमेश्वरो न चान्यः स्यात् ।
 परमेश्वरसंकल्पानुगुणं सकलं भवेदिहान्येषाम् ॥ १३१ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

आप्नोति स्वाराज्यमिति प्रत्यक्षोपदेशतो विदुषाम् ।
 निरवग्रहमेव स्यादैश्वर्यमितीह न पुनराशङ्क्यम् ॥ १३२ ॥
 यस्मादिहाऽऽधिकारिकमण्डलगत एव स खलु परमात्मा ।
 निर्दिश्यते स चान्यानधिकारेषु हि नियोजयत्यनिशम् ॥ १३३ ॥
 तेनाऽऽधिकारिकोऽसौ स एव किल सवितृमण्डलस्थश्च ।
 तदनुग्रहैकलभ्या स्वाराज्यप्राप्तिरिह भवेद्विदुषः ॥ १३४ ॥
 येनानन्तरवाक्यं मनसस्पतिमिति तमीश्वरं ब्रूते ।
 स च भवति सर्वमनसां, पतिस्तमाप्नोति पूर्वसिद्धमिति ॥ १३५ ॥
 व कपतिरित्यादिकमपि यथोपदिष्टार्थपरतया योज्यम् ।
 अन्यत्रापि च विदुषामैश्वर्यं हीशतन्त्रमिति योज्यम् ॥ १३६ ॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

य इह जगद्व्यापारः स भवेदेव ह्युपासकप्राप्यः ।
 संकल्पितार्थसिद्ध्यादिवदेव हि परमुपास्यनिष्ठत्वात् ॥ १३७ ॥
 इत्याशङ्कां निरसितुमुपास्यगतनिर्विशेषरूपे हि ।
 व्यभिचारमिह विकारावर्तित्येतेन दर्शयत्यधुना ॥ १३८ ॥
 तच्च विकारावर्त्यपि यदेतदिह पारमेश्वरं रूपम् ।
 न विकारमात्रगोचरमेतत्किल सवितृमण्डलस्थानम् ॥ १३९ ॥
 यस्मादाम्नायोऽसौ स्थितिं द्विरूपां प्रदर्शयत्यस्य ।
 तावानस्येत्यादिर्जगद्विभूतिं स दर्शयित्वाऽऽदौ ॥ १४० ॥
 ज्यायांश्च पुरुष इति पुनरस्य ज्यायस्त्वमेतदुपदिश्य ।
 तच्च किल ज्यायस्त्वं परात्मनस्तस्य वर्णितं भूयः ॥ १४१ ॥
 कृत्स्नं विकारजातं तदस्य परमात्मनो भवेत्पादः ।
 यच्च विकारास्पृष्टं तदेतदमृतं त्रिपाद्विवीत्येवम् ॥ १४२ ॥

तन्निर्विकाररूपं सविशेषालम्बनाः कथंचिदपि ।
 न प्राप्नुवन्ति यस्मान्द्भवन्त्यतत्कृतव एव ते सर्वे ॥ १४३ ॥
 तस्माद्यथा द्विरूपे परात्मनि हि निर्विशेषरूपमिदम् ।
 अनवाप्य सगुण एव हि वर्तन्ते ते तथैव सगुणेऽपि ॥ १४४ ॥
 परमेश्वरप्रसादात्सावग्रहमेव तदिदमेश्वर्यम् ।
 लब्ध्वाऽनवाप्य निरवग्रहमैश्वर्यं किलावृतिष्ठन्ते ॥ १४५ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं हि श्रुतिस्मृती तस्य ।
 या च न तत्रेत्याद्या या च न तद्भासयत इति प्रथिता ॥ १४६ ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

निरवग्रहमैश्वर्यं नैषां सविशेषतत्पराणां स्यात् ।
 परमेश्वरेण यस्मात्तेषां किल भोगमात्रमेव समम् ॥ १४७ ॥
 दर्शयतीह तमापो वै खल्वित्यादिका श्रुतिश्चेयम् ।
 तं ब्रह्मलोकमागतमुपासकमिमं हिस्त्रयगर्भोऽयम् ॥ १४८ ॥
 इत्याहामृतरूपा आपो भुज्यन्त इह मया किंच ।
 लोकोऽसावमृतोदकलक्षण एवमिति सा निरूपयति ॥ १४९ ॥
 अन्याऽपि किल यथैतामित्याम्नाता श्रुतिस्तदेतदिह ।
 परमेश्वरेण तस्य च सायुज्यसलोकतादि दर्शयति ॥ १५० ॥
 नन्विह सातिशयत्वादैश्वर्यस्यान्तवत्त्वमपि च स्यात् ।
 एवं चेदावृत्तिस्तेषां पुनरत्र दुर्निवारैव ॥ १५१ ॥
 इत्याक्षेपं सकलं निरस्य शास्त्रं हि परिसमापयितुम् ।
 सूत्रं पठति तदेतद्भगवाञ्श्रीबादरायणाचार्यः ॥ १५२ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

सर्वज्ञत्वादस्य च भगवत्त्वं युक्तमेव सूत्रकृतः ।
 सूत्रद्वारा शिष्याणामाचारे प्रवर्तनादस्य ॥ १५३ ॥
 आचार्यत्वं युक्तं तथैव किल बादरायणोतिपदात् ।
 पुनरस्य बदरिकाश्रमवासोक्त्या तत्र समवतीर्णस्य ॥ १५४ ॥
 नारायणस्य परमेश्वरलोकगुरोः प्रसादसूचनतः ।
 शास्त्रस्य तत्प्रणीतस्य च सूचितमिह किलानवद्यत्वम् ॥ १५५ ॥

नाडोरश्म्यन्वितमिह पन्थानं ह्यर्चिरादिपर्वणम् ।
 अनुचित्य देवयानं व्रजन्ति ये तेन देवयानेन ॥ १५६ ॥
 शास्त्रोपदिष्टनानाविशेषणं ब्रह्मलोकसंज्ञमिमम् ।
 यश्च तृतीयस्यां दिवि पृथिवीलोकात्प्रदर्शितः श्रुत्या ॥ १५७ ॥
 तस्मिँल्लोके र इति ण्यश्चेत्यप्याख्ययाऽतिविख्यातौ ।
 अर्णवतुल्यौ भवतः सुधाह्लादौ द्वौ तथैव चान्यदपि ॥ १५८ ॥
 ऐरंमदीयमित्यपि सरश्च तन्मदकरं तथाऽन्नमयम् ।
 किंचाश्वत्थस्तत्रामृतवर्षी मुक्तलोकसंसेव्यः ॥ १५९ ॥
 तत्राजितात्मभिः खल्वप्राप्या ब्रह्मणः पुरी काऽपि ।
 प्रभुणैव तेन विरचितमपि वेश्म हिरण्यमयं च तत्रास्ति ॥ १६० ॥
 मन्त्रार्थवादवाक्यैः पुराणवाक्यैः प्रपञ्चितो बहुधा ।
 तमिमं लोकं प्राप्य च तत्र स्वच्छन्दमोगकृतकृत्याः ॥ १६१ ॥
 ते चन्द्रमण्डलादिव नाऽऽवर्तन्ते पुनः कदाचिदपि ।
 यस्मात्तथोर्ध्वमायन्नित्यादिश्रुतय उपदिशन्त्येवम् ॥ १६२ ॥
 ये च शताधिकनाड्या व्रजन्ति यान्त्येव तेऽमृतत्वमिति ।
 श्रुतिरन्या तेषामिह न हि पुनरावृत्तिरिति किल ब्रूते ॥ १६३ ॥
 एतेन देवयानेन पथा ये ब्रह्मलोकमुपयाताः ।
 मानवमावर्तं ते नाऽऽवर्तन्त इति दर्शयत्यन्या ॥ १६४ ॥
 न च पुनरावर्तत इत्यन्याऽपि ब्रह्मलोकसंस्थानाम् ।
 पुनरावृत्तिविवर्जितमेव पदं शाश्वतं प्रदर्शयति ॥ १६५ ॥
 अन्तवदेव हि यद्यप्यैश्वर्यमिदं प्रतीयतेऽथापि ।
 भवति यथाऽनावृत्तिस्तथोपवर्णितमिदं हि पूर्वत्र ॥ १६६ ॥
 कार्यात्यय इति सूत्रे कार्यपदस्य च लये समुत्पन्ने ।
 उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारास्तत्रैव तदधिनाथेन ॥ १६७ ॥
 सह कैवल्यं प्रभुणा हिरण्यगर्भेण ते प्रयान्तीति ।
 साधनवीर्याद्ये पुनरत्रैवोत्पन्नतत्त्वविज्ञानाः ॥ १६८ ॥
 विध्वस्तानाद्यज्ञानावरणा नित्यसिद्धपरिनिष्ठाः ।
 तेषां चानावृत्तिः सिद्धैवाऽऽवृत्तिकारणामावात् ॥ १६९ ॥
 सविशेषब्रह्मपराणामपि विदुषां तदाश्रयेणैव ।
 सेयमनावृत्तिः स्यान्न चान्यथा भवति तत्क्रतुन्यायात् ॥ १७० ॥
 पञ्चाग्न्युपासकानां यद्यपि सविशेषनिष्ठता नास्ति ।
 श्रुत्या चानावृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च दर्शिता तेषाम् ॥ १७१ ॥

सत्यं तथाऽपि तत्र च तेषामिह न पुनरिति समाम्नातम् ।
 तेन त्वस्मिन्कल्पे तेषामावृत्त्यभावबोधेन ॥ १७२ ॥
 कल्पान्तरे हि तेषामावृत्तिरियं पुनर्भवत्येव ।
 दहराद्युपासकानामेवानावृत्तिपरमिदं सूत्रम् ॥ १७३ ॥
 सूत्रपदाभ्यासः खल्वध्यायसमाप्तिमेव सूचयति ।
 शास्त्रस्य परिसमाप्तिं सूत्राभ्यासोऽयमत्र सूचयति ॥ १७४ ॥
 शारीरकमीमांसा मुनिना व्यासेन विरचिता सेयम् ।
 चतुरध्यायी तस्यां चतुर्थसंज्ञश्च योऽयमध्यायः ॥ १७५ ॥
 तत्र चतुर्थे पादे सूत्रार्थो यश्च भाष्यकारोक्तः ।
 आर्यावृत्तैरमलैः प्रकाशितो भवतु सोऽयमनवद्यः ॥ १७६ ॥
 भाष्यार्थरत्नमाला वैयासिकसूत्रजालसंग्रथिता ।
 भगवति करुणासिन्धौ समर्पिता जयतु जगति निरवद्या ॥ १७७ ॥
 स जयति मुनिकुलमान्यो भगवाञ्श्रीबादरायणाचार्यः ।
 यत्सूत्रजालम्बनतो लोकः संसारसागरं तरति ॥ १७८ ॥
 श्रीबादरायणोदितसूत्रार्थं भाष्यरत्नदीपेन ।
 प्रकटी चकार योऽसौ स हि भगवाञ्जयति शंकराचार्यः ॥ १७९ ॥
 भगवत्पादीयमिदं भाष्यं येनानभिज्ञदुर्बोधम् ।
 बोधाय तेन तेषां रचिता भाष्यार्थरत्नमालेयम् ॥ १८० ॥
 एतां विलोक्य सुधियस्तुष्यन्तु हसन्तु वाऽत्र न विषादः ।
 सर्वज्ञविरचितेष्वपि महानिबन्धेषु येन तौ दृष्टौ ॥ १८१ ॥
 तुष्यन्तु वा न वाऽन्ये भक्त्या परया समर्पितामेताम् ।
 मालां विलोक्य कृपया तुष्यति भक्तार्तिभञ्जनो भगवान् ॥ १८२ ॥
 माध्योपदिष्टमर्थं संगृह्य कृताऽपि भवति रम्येयम् ।
 उपवनतरुसमुपचितैर्ग्रथिता कुसुमैः प्रसूनमालेव ॥ १८३ ॥
 सेयं हि रत्नमाला सुब्रह्मण्येन विरचिता कृच्छ्रात् ।
 नाय णिसहकाराद्दिशि दिशि विशदं प्रकाशमुपयातु ॥ १८४ ॥

इति श्रीभाष्यार्थरत्नमालायां चतुर्थाध्यायस्य

चतुर्थपादः समाप्तः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

समाप्तेयं भाष्यार्थरत्नमाला ।

